

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

**«ТРЕТЯ ХВИЛЯ» ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ
НА ТЕРЕНАХ ЄВРАЗІЇ:
ДОСВІД НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
ТА ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ»**

Збірник наукових праць

КИЇВ

2015

УДК 323.22 + 316.42 : 321.7 + 94(4)
ББК Ф3(0) + С 550 : Т3(0)
Т 66

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол № 4 від 2 липня 2015 р.)*

Рецензенти:

Зайцева З.І. – доктор історичних наук, професор
Машевський О.П. – доктор історичних наук, професор
Сергійчук В.І. – доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Рудяков П.М., д.філол.н., проф. (загальна редакція)
Метельова Т.О., к.філос.н, доц. (відповідальний редактор, упорядник)
Держалюк М.С., д.і.н., Піляев І.С., д.і.н, доц., *Бульвінський А.Г.*, к.і.н.,
доц., *Стельмах В.О.* (редактори)

«Третя хвиля» демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності. Збірник наукових праць / За загальною редакцією д.філ.н., проф. Рудякова П.М. // Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України». – К.: Вид-во «Фенікс», 2015. – 564 с.

У збірнику наукових праць аналізуються теоретико-концептуальні проблеми соціально-політичної модернізації, національні моделі та регіональний вимір політико-модернізаційних процесів у контексті новітньої історії та сучасних імперативів розвитку.

УДК 323.22 + 316.42 : 321.7 + 94(4)
ББК Ф3(0) + С 550 : Т3(0)
Т 66

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

ISBN 978-966-02-7651-2

© Національна академія наук України
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН
України», 2015

ЗМІСТ

ВСТУП

<i>Рудяков П.М.</i> Модернізаційні практики і моделі у глобалізованому світі, що інтегрується	7
---	---

ЧАСТИНА 1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ТА ДЕМОКРАТИЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

<i>Толстов С.В.</i> Суспільно-політичні процеси та вектори змін у сучасній міжнародній системі.....	15
<i>Кудряченко А.І., Харченко І.І.</i> Уроки демократичних перетворень у країнах Центрально-Східної Європи на рубежі ХХ–ХХІ століть.....	25
<i>Розумюк В.М.</i> Міраж «третьої хвилі» – ліберальний проєкт соціально-політичного конструювання на пострадянському просторі.....	33
<i>Лакішич Д.М.</i> Особливості та основні тенденції розвитку процесу демократизації в сучасному світі.....	40
<i>Шморгун О.О.</i> Співвідношення легальності та легітимності в сучасних трансформаційних процесах.....	52
<i>Метельова Т.О.</i> Реактуалізація міфологічного мислення як складник модернізаційних процесів.....	63
<i>Бульвінський А.Г.</i> Імперська модель модернізації (на прикладі Росії).....	73
<i>Піляв І.С.</i> Соціально-політична трансформація президентської Росії: авторитарний Постмодерн з відкритим фіналом	85
<i>Будкін В.С.</i> Євразійська геополітична концепція в контексті демократизації суспільства	99
<i>Юшина Е.А.</i> Природа авторитаризма на постсоветском пространств	107

РОЗДІЛ 2. РУШІЙНІ СИЛИ Й СКЛАДНИКИ ПРОЦЕСІВ МОДЕРНІЗАЦІЇ

<i>Добровольська А.Б.</i> Інформаційний чинник суспільно-політичної трансформації в умовах глобалізації.....	119
<i>Скаленко О.К.</i> Інформаційно-творчий чинник демократизації суспільства в сучасному світі.....	126
<i>Фомін С.С.</i> Соціально-економічна демократія як передумова демократії політичної.....	133
<i>Нечитайло А.А.</i> Конструктивістські підходи до формування національної ідентичності в епоху глобального інформаційного суспільства	141
<i>Головатий М.Ф.</i> Мультикультуралізм як засіб досягнення міжнаціональної єдності	150
<i>Губань Р.В.</i> Права мусульман у контексті суспільно-політичної модернізації країн Західної Європи.....	155

<i>Перга Т.Ю.</i> Оргуська конвенція: проблеми та перспективи впровадження в країнах Європи та Азії	161
---	-----

РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

<i>Клименко О.А.</i> Система та механізми функціонування організацій громадянського суспільства в країнах світу	168
<i>Ялі М.Х., Трима К.А.</i> Еволюція інститутів глобального громадянського суспільства.....	178
<i>Шморгун О.О.</i> Адміністративно-територіальна реформа державної влади як чинник розвитку та вдосконалення інститутів громадянського суспільства....	187
<i>Розумюк В.М.</i> Класифікація міжнародних організацій та специфіка їх співробітництва з інститутами громадянського суспільства.....	204
<i>Врадій О.С., Бульвінський А.Г.</i> Основні механізми та способи взаємодії міжнародних організацій з ОГС в Україні	213
<i>Миклашук І.М.</i> Вплив міжнародних організацій на оптимізацію відносин у триаді: «особа – суспільство – держава» в Україні	224
<i>Толстов С.В.</i> Проекти та діяльність ОБСЄ в Україні	232
<i>Фоцан Я.І.</i> Роль USAID у розбудові громадянського суспільства в Україні.....	252
<i>Солошенко В.В.</i> Роль німецьких неурядових організацій у розбудові демократії в Україні	259
<i>Богданович І.І.</i> Особливості діяльності міжнародних організацій в Республіці Білорусь – досвід для України	267
<i>Ткаченко І.В.</i> Особливості функціонування громадянського суспільства в Чеській Республіці.....	277

ЧАСТИНА II. СВІТОВИЙ ДОСВІД МОДЕРНІЗАЦІЇ: НАЦІОНАЛЬНІ МОДЕРНІЗАЦІЙНІ МОДЕЛІ

РОЗДІЛ 1. КРАЇНИ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

<i>Ветринський І.М.</i> Вплив євроінтеграційної стратегії на геополітичне становище та демократизацію України	285
<i>Філіпенко Є.І.</i> Досвід взаємодії України з Радою Європи та ОБСЄ у сфері демократизації	292
<i>Юрчак М.Б.</i> Європейська інтеграція як інструмент демократизації для України.....	297
<i>Чекаленко Л.Д., Циватий В.Г.</i> Моделі «триюк» як інструмент європейської інтеграції та безпеки: екологічний вимір	285
<i>Слюзко Ф.О.</i> Вплив рішень МВФ про кредитування на демократизацію суспільства: компаративний аналіз.....	311

Опанасюк В.В. Особливості суспільно-політичної модернізації в Україні: етатистський дискурс реформ	317
Сегеда С.П. Проблеми взаємодії євразійського простору з Україною	323
Миклашук І.М. Роль неурядових організацій в Автономній Республіці Крим напередодні та в період російської окупації	327
Ціватий В.Г. Історичний досвід демократизації в Грузії в контексті пострадянських інституційно-політичних трансформацій (2004-2014 рр)	333
Добровольська А.Б. Досвід політичного транзиту Республіки Молдова пострадянського періоду	337
Піляєв І.С. Перекидання шахівниці, або «модернізація по-російськи»	350
Бульвінський А.Г. Позиція Росії щодо європейського вектору модернізації України (на прикладі подій 2013 р.)	362
Васильєв О.А. Проблеми і перспективи соціально-політичної трансформації інтеграційного об'єднання Росії і Білорусі	373
Богданович І.І. Соціально-економічні перетворення як платформа суспільно-політичної модернізації в Республіці Білорусь	379
Некрасова В.В. Радянська преса періоду гласності: еволюція образу США (за матеріалами газети «Аргументи і факти»)	392

РОЗДІЛ 2. КРАЇНИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Врадій О.С. Політична трансформація країн ЦСЄ в умовах європеїзації	400
Зеленько Г.І. Демократичний транзит у Вишеградській Європі в контексті «третьої хвилі» демократизації	407
Стельмах В.О. Молодь країн Вишеградської групи як суб'єкт і об'єкт суспільно-політичних модернізаційних процесів	417
Ткаченко І.В. Соціально-політична модернізація в Чеській Республіці: досвід для України на шляху європейської інтеграції	425
Черінько І.П. Ліва ідеологія як чинник суспільно-політичної модернізації Чеської Республіки	433
Ткаченко І.В. Громадський сектор у Словаччині: досвід суспільної модернізації	441
Фоцан Я.І. Словенія в складі ЄС: соціально-економічний розвиток	448
Фоцан Я.І. Специфіка модернізації політичної системи Словенії за часів незалежності	457
Власова А.Ю. Роль гендерного паритету у вдосконаленні французького демократичного суспільства в 60-70-ті роки ХХ ст.	464
Фрольцов В.В. Отношения с постсоветскими государствами в предвыборных программах ведущих партий ФРГ 2013 г.	469
Степанов В.А. Деякі аспекти формування підходів Ангели Меркель до розвитку відносин з Україною	474

РОЗДІЛ 3. КРАЇНИ АЗІЇ ТА АФРИКИ

<i>Лоссовський І.Є.</i> Стратегія суспільно-політичної модернізації Малайзії в умовах світової фінансово-економічної кризи	487
<i>Крупеня І.М.</i> Процеси демократизації в Малайзії в другій половині XX століття.....	494
<i>Білоконь О.С.</i> Українсько-китайська дипломатія в контексті постсоціалістичної трансформації: історична персоналістика як досвід новітньої історії.....	498
<i>Сергійчук І.М.</i> Модернізація політичної системи сучасного В'єтнаму (1986-2013 рр.)	502
<i>Чекаленко Л.Д., Васильєва М.О.</i> Геополітичний чинник Туреччини: між США і Росією.....	507
<i>Аулін О.А.</i> Основні парадигми суспільно-політичної модернізації в ісламських країнах.....	512
<i>Губань Р.В.</i> Особливості суспільно-політичної модернізації в арабських країнах у контексті «Арабської весни»	516
<i>Князедвірська К.О.</i> Демократія та економічна модернізація: шляхи взаємодії в країнах Субсахарської Африки	520
<i>Лоссовський І.Є.</i> Процессы демократизации в странах Юго-Восточной Азии (вторая половина XX — начало XXI века)	528
<i>Підберезних І.Є.</i> Регіональне партнерство в сучасних американсько-індонезійських відносинах.....	537
<i>Слободян Н.В.</i> Енергетичний чинник як інструмент співпраці та конкуренції Росії і США на Близькому Сході.....	542
<i>Шемет І.А.</i> Тихоокеанський регіоналізм та політика США в АТР (політико-ідеологічні аспекти).....	549
ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ	558

ВСТУП

МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРАКТИКИ І МОДЕЛІ У ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ, ЩО ІНТЕГРУЄТЬСЯ

Наявність в арсеналі сучасної гуманітарної науки низки глибоких, фундаментальних рефлексій, спрямованих на теоретичне осмислення модернізаційного дискурсу як у діяхронному, так і в синхронному аспекті, створюючи досить плідне підґрунтя для вивчення феномену модернізації, тим не менш не забезпечує повною мірою бажаного результату у вигляді розробки повноцінної теоретичної моделі. Сформульована свого часу американськими вченими теорія модернізації на новому етапі руху історії, не знайшовши належного продовження, так і не одержала завершеного вигляду. Визначення природи цього явища, його характеру, сутності, особливостей, які виявилися в ході осмислення нового фактичного матеріалу й які виходять за рамки напрацьованої на сьогоднішній день теорії або слабо співвідносні з нею, залишається справою майбутнього. Ця обставина помітно ускладнює завдання теоретичного обґрунтування будь-яких практичних положень, так чи інакше дотичних до проблем модернізації, причетних до них.

Пропонований увазі читачького загалу збірник статей, до якого увійшли матеріали двох наукових конференцій, проведених ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» протягом останнього часу, присвячено переважно саме прикладним аспектам трансформаційно-модернізаційних змін у різних країнах світу та в Україні. Питання загального плану, як і теоретичні проблеми модернізації, зачіпаються та висвітлюються в частині статей принагідно, побіжно. Автори, не змовляючись, виходили з того, що сучасна наука мала б зосередити зусилля не на розробці нової теорії модернізації як такої, а на виявленні закономірностей та обставин, спроможних забезпечити передумови для здійснення модернізаційного стрибка в тому чи іншому конкретному національному середовищі. Ці матеріали, в яких цим питанням приділено більшу увагу, виділено в окремий структурний підрозділ – Частину I: «Концептуальні засади модернізаційних процесів», в якій окремо подано підрозділ, складений з матеріалів, у центрі уваги яких перебуває проблематика, пов'язана з діяльністю неурядових організацій та її значенням для вдосконалення національних суспільно-політичних просторів. Інші тексти збірника об'єднано в Частині II під загальною назвою: «Світовий досвід модернізації: національні модернізаційні моделі». Всередині цієї частини статті структурно розподілено за регіональною ознакою.

Свідомо не включаючись до дискусії з приводу теоретичних засад і загальних проблем модернізації, не намагаючись на підставі нового модернізаційного досвіду, набутого на рубежі XX-XXI ст., сформулювати оновлене розуміння природи й особливостей цього явища й як процесу, й як результату (або сукупності результатів), – автори збірника зосередили увагу на конкретних виявленнях модернізаційних практик в окремих країнах та регіонах світу. Параметри тлумачення модернізації, загалом,кладаються в

діапазон, визначений поглядом на неї, з одного боку, як на демократизацію, з іншого, – як на європеїзацію у вигляді копіювання зразків, запозичених з практики держав Європейського Союзу, причому, не лише «старих», а й нових, з числа країн Центральної Європи і Балтії. Превалуючим є розуміння модернізації як процесу, спрямованого на досягнення певних економічних, політичних, технологічних параметрів розвитку, наявних на Заході, шляхом перенесення інонаціонального досвіду на власне національне тло.

Висновок, згідно з яким трансформаційно-модернізаційні процеси кінця ХХ – початку ХХІ століть у країнах Центральної, Південно-Східної, Східної Європи, Балтії, інших регіонах виявилися наслідком ситуативного збігу низки як внутрішніх, так і зовнішніх факторів за провідної ролі останніх у визначенні цілей трансформації та її домінуючого алгоритму, авторами збірника не заперечується, хоча прямо й не формулюється. Багато хто з авторів, представлених у збірнику, воліє користуватися запропонованим С. Гантінгтоном поняттям «демократичних хвиль» з арсеналу теорії модернізації в її класичному вигляді, розробленому в Сполучених Штатах Америки протягом 1950-60-х рр. За традицією, що склалася протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст., прийнято вважати «класичною», нормативною модернізацією перехід на європейські рейки державно-політичного, економічного, громадського розвитку за моделлю, розробленою й апробованою в Сполучених Штатах Америки та в провідних країнах Західної Європи. Визнання існування нормативної моделі модерну, уособленням якої вважається євроатлантичний Захід, є поширеним. Впровадження такої моделі й розглядається як модернізаційний дискурс.

У річизці такого підходу модернізація у країнах «другого» і «третього» світів, зокрема в державах Центральної Європи (постсоціалістичного світу), яким у збірнику приділено особливу увагу, відтак, розуміється як складова ширшого процесу поступового включення їх до кола країн, побудованих за принципами сучасної ефективної держави. Те саме подеколи стосується й країн, які не належать до західноєвропейської історичної традиції.

Євроцентричний або максимально наближений до нього підхід притаманний для значної кількості статей, представлених у збірнику. Попри його певну спрощеність, він дозволяє дати виважений, об'єктивний «зріз» модернізаційних практик у різних країнах та регіонах світу. Залишаючись зразком у багатьох відношеннях, європейський або євроатлантичний модерн вичерпує притаманну йому протягом тривалого часу місію «переналаштування» незахідних культурних програм. З матеріалів збірника добре видно, що, вступаючи у період співіснування і конкуренції з іншими версіями модерну, які виникли на підґрунті цих програм, Захід, нехай швидше за інерцією, все-таки зберігає лідерство у світовому модернізаційному процесі, проте позбавляється монополії на володіння «ключем» для модернізації.

Для сучасного модернізаційного дискурсу характерна відсутність єдності підходів та поглядів щодо нормативної моделі модерну й самого факту її існування. Існує досить значний обсяг фахової літератури, в якій на великому й різноманітному фактичному матеріалі розкрито суперечливий вплив інтеграції

постсоціалістичних країн Центральної, Південно-Східної Європи та Балтії до Євросоюзу на перебіг модернізаційних процесів у кожній з них, а також на їхні результати в різних сферах життя. Користується популярністю актуалізована представниками цивілізаційного аналізу в історичній соціології Ш. Айзенштадта та Й. Арнасона концепція множинності модернів (*multiple modernities*), яка ставить під сумнів монополію США і Західної Європи у визначенні єдино вірного і можливого шляху до модернізації, визнаючи можливість формування сучасних «модерних» суспільств на різних культурно-цивілізаційних засадах, а також факт існування різноманітних інституціонально-ідеологічних паттернів за межами Європи й євроатлантичного світу, котрі, безумовно, відносяться до модерну, хоч і, за словами Ш. Айзенштадта, «перебували під потужним впливом специфічних культурних посылко, традицій і історичного досвіду»¹.

У матеріалах збірника знайшла певне відображення така особливість трансформаційно-модернізаційних процесів у світі загалом та на пострадянському просторі зокрема, як дуалізм, поєднання в часі й у просторі двох модернізаційних парадигм, одну з яких зумовлено зміною державно-політичного та соціально-економічного ладу, а також геополітичної орієнтації та інтеграційних пріоритетів, другу – включенням до глобалізаційного дискурсу. Вони мають точки зіткнення й спільні елементи, проте є різними як за цілями та засобами їхнього досягнення, так і за рушійними силами, ресурсною базою, концептуальним наповненням та інформаційним супроводом.

Модернізація в окремо взятій країні – назвемо такий її тип «національним» – у сучасному світі, охопленому глобалізацією, йде паралельно з модернізацією глобальною, нерідко співпадаючи й навіть в окремих сегментах зливаючись з нею. У більшості випадків модернізація національна виявляється підпорядкованою модернізації глобальній, яка є процесом змін і перетворень, спільним для більшості країн світу й для сучасного світу загалом. Окремі країни, охоплені процесами національної модернізації, включаються до загального модернізаційного простору на глобальному рівні, виявляючись у цьому випадку не самодостатнім цілим, а лише одним з елементів глобальної модернізації. Трапляється, що наслідки та результати – кінцеві або проміжні – останньої проголошуються державно-політичними елітами в тих чи інших країнах (особливо, в тих, в яких національна модернізація йде з перемінним успіхом або пробуксовує) їхнім – еліт – досягненням. Така підміна понять здійснює, як правило, негативний вплив на модернізаційні практики, відволікаючи увагу від реальної роботи, спрямованої на дійсну, а не уявну, декларативну модернізацію.

Модернізація часто-густо отожднюється з трансформацією або ж з реконструкцією, реформуванням, тобто, з будь-яким процесом, який

¹ Eisenstadt S.N. Modernization, protest and change. – NJ, Englewood Cliffs, 1966 – 166 p.; Eisenstadt S.N. Multiple modernities // *Daedalus*. – Cambridge, MA: MIT Press, 2000. – Vol. 129, N 1. – P.1-29

передбачає зміни, заміну того чи іншого попереднього стану, що мав місце в минулому, на наступний стан, якого досягають після здійснення певних дій та кроків і внаслідок їхнього здійснення. Під поняття модернізації прийнято підводити також зміни державно-політичного устрою. Загалом таке ототожнення може бути коректним, але з деякими обмеженнями й уточненнями, за умови дотримання певних рамок, з урахуванням певних додаткових чинників і контекстів. Варто відзначити, що в цьому контексті у збірнику зроблено два важливі висновки. Перший – про те, що перенесення європейської моделі до світу, побудованому на інших, ніж Західна Європа традиціях, цінностях, засадах, не всюди спрацювало, як належить. Другий – про те, що до європейської моделі слід підходити критично, бо вона не позбавлена суперечностей, недоліків, а її застосування в Центральній, Східній Європі супроводжувалося низкою проблем, призвівши до не завжди позитивних наслідків.

Щодо оцінки результатів модернізації у країнах ЦЄ, зокрема, у Польщі, тут у авторів збірника простежується цілкова однастайність: суцільний позитив, який має служити прикладом для України без будь-яких обмежень та застережень. Такий погляд контрастує з власними оцінками тих самих поляків, дехто з яких вважає, що модернізацію в Польщі можна вважати лише частково успішною, хоча б через те, що надто багато соціальних груп польського населення опинилося на узбіччі перемир'я, пристосування мільйонів поляків до нової ситуації йшло й іде дуже хворобливо.

Якщо вести мову про аспекти трансформаційно-модернізаційних змін, на які авторами збірника звернуто увагу лише побіжно, й які чекають на дальше вивчення, слід згадати, приміром, недостатню увагу аналітиків до соціальної ціни модернізацій. На жаль, не знайшли належного відображення процеси контрреформ, контрмодернізації, прикладом яких могла б слугувати, скажімо, «контрреформа» пенсійної системи, про яку останнім часом заговорили в Польщі. Повз увагу авторів матеріалів, присвячених країнам Південно-Східної Азії та процесам модернізації, які в них відбувалися, пройшла тема «розвиваючої держави» як фундаментальної основи модернізаційної моделі, поширеної в регіоні. Утім, висновок, згідно з яким рушійною силою економічного ривка та соціально-економічних перетворень в Японії, Південній Кореї, Сингапурі, Тайвані, інших державах регіону була саме «розвиваюча держава», імпліцитно міститься у тексті.

Водночас авторам вдалося відійти від доволі поширеного в сучасному українському науковому дискурсі уявлення про модернізацію як про певну задачу, для розв'язання якої достатньо політичної волі та певного набору відповідних ресурсів, що мають бути залучені до модернізаційного процесу. Якби все було так просто, якби модернізація була «задачею», то ми б давно спостерігали модернізований світ. Проте ми цього не бачимо, ми бачимо дуже невелику кількість модернізованих країн. Через те, що модернізація – це не задача, а проблема. Задача розв'язується за певною формулою: є формула, працювали за цією формулою – одержали розв'язання задачі. А з модернізацією так не виходить.

Хоча про існування свого роду загальної «формули» модернізації в сучасному світі вести мову можна. Спираючись на матеріали збірника, її доцільно було б представити як сумарний вимір трьох незалежних один від одного, але у специфічний спосіб пов'язаних один з одним процесів: трансформації, інтеграції, глобалізації.

Модернізація, як свідчить світовий досвід, буває істинна та ілюзорна. Перша передбачає зростання в процесі змін, її результатом виявляється покращення умов життя як держави, суспільства, так і окремо взятого громадянина, людини. Друга пов'язана зі змінами, але зростання не гарантує й не забезпечує, її результат – поява нового, яке далеко не завжди є кращим за старе. Відповідно виникає проблема забезпечення модернізації ресурсами. Модернізація, незабезпечена додатковими ресурсами або навіть забезпечена ними недостатньою мірою, навряд чи може розглядатися як повноцінна.

Будь-яка модернізація завжди здійснюється з тією чи іншою метою. Мета може бути відкритою або прихованою, але вона неодмінно є. Нерідко те, що є лише інструментарієм для здійснення модернізаційних за своєю сутністю змін і перетворень, подається й сприймається як їхній кінцевий результат. Тоді спрацьовує принцип: «модернізація заради модернізації», – який навряд чи можна вважати прийнятним. Криза цілепокладання є в модернізаційних практиках одним з найважливіших чинників прямої негативної дії. Однією з можливих причин виникнення такої кризи та її поглиблення аж до масштабів, які ставлять під загрозу процес модернізації, може бути бажання національних еліт приховати дійсні мотиви перетворень – уявними, пропагандистськими. У випадку з країнами Центральної Європи дійсні причини модернізаційного стрибка на рубежі XX і XXI століть пов'язані, з одного боку, з необхідністю вписатися до світової системи після відносно тривалого періоду існування поза її рамками, з іншого, – з доцільністю кардинальної зміни геополітичної орієнтації та інтеграційного вектору, дистанціювавшись від Росії та підключившись до проекту об'єднаної Європи у форматі Європейського Союзу.

Проблеми на цьому шляху виникли передусім через те, що те, що добре й ефективно працює в країнах так званого «органічного» капіталізму, не обов'язково запрацює з такою ж віддачею у країнах капіталізму «неорганічного» й, тим більше, тих, які перебувають у стадії трансформації. Демократична правова держава й ринкова економіка на засадах лібералізму не становлять цінності як такі, самі по собі. Вони мають довести свою ефективність, підтвердити, що цілі, які ставилися, досягнуті. Якщо цього зробити не вдається або вдається не повною мірою, як це сталося у країнах ЦЄ, громадська думка змінює своє ставлення до демократичних процедур і ринкових практик з виразно позитивного на стримане, а згодом – і на негативне. Демократія та ринок – це якраз інструменти модернізації. З їхньою допомогою має бути досягнуто вищий рівень державної організації, політичного процесу, громадянського суспільства, громадського й індивідуального життя.

«Модернізація» валютних резервів національного банку певної держави мала б виявлятися в їхньому збільшенні. Ніякі зміни правління або

вдосконалення структури установи, жодні запрошення кращих іноземних фахівців банківської справи розглядати як модернізацію не доводиться. Принципово важливе значення мають критерії успішності модернізаційних наслідків. Зовнішні оцінки далеко не завжди збігаються з внутрішніми, а також з відчуттям суспільства тієї країни, що включається до модернізаційного процесу. Прикладом тут може слугувати Угорщина: 1997 р. Єврокомісія констатувала позитив, назвавши її «країною з функціонуючою ринковою економікою», у той час, як в угорському суспільстві та політичному класі визрівали негативні явища («холодна громадянська війна»). Останні слід розглядати як одну зі складових *ціни*, сплаченої за перехід до європейської моделі розвитку.

Для країн ЦЄ та Східної Європи модернізація виявилася насамперед трансформацією із системи соціалістичної економіки централізованого планування до системи ринкового капіталістичного господарювання. Надії на те, що вона автоматично приведе до переходу цих країн з «другого» світу до світу «першого», того, де зібрано двадцять – двадцять п'ять найзаможніших, високо розвинутих країн, не справдилися. Якщо якийсь рух у системі «трьох» світів і мав місце в даному випадку, то не швидше, був рух у напрямі наближення не до «першого» – багатого, – а до «третього» – бідного – світу. Головна причина такого ефекту полягала в тому, що трансформаційні перетворення не давали жодних гарантій успіху, вони лише забезпечували підґрунтя для включення країн, що підключалися до трансформаційно-модернізаційної парадигми розвитку, до глобальної системи конкуренції. Відповідальність за реальні наслідки участі в конкурентній боротьбі при цьому змушені були повністю брати на себе самі ці країни й їхні уряди.

Для країн постсоціалістичного та пострадянського простору модернізація за нинішніх умов і обставин у найтісніший спосіб пов'язана з геополітичним вибором та реалізацією нових інтеграційних проєктів. По суті, дві можливості: інтеграція до ЄС, супроводжувана модернізацією за європейськими зразками, або інтеграція до проєктів Москви (як варіант – утримання від надмірного зближення з Євросоюзом), супроводжувана модернізацією за зразками Росії. Чимало польських експертів нині прямо вказує на те, що ЄС – це найкращий інструмент модернізації. Дехто, щоправда, додає при цьому, що існує ще й «третій шлях» (крім «європейського» та «російського»): модернізація власними силами за рахунок власних ресурсів (варіант – залучення ресурсів з інших, не з Європи, не з Росії джерел). Він, проте, розглядається як малоймовірний, більшою мірою теоретичний, ніж такий, що пов'язаний з практикою.

Зі світового досвіду, узагальненого в матеріалах збірника, випливає, що процеси модернізації у переважній більшості випадків супроводжувалися активним втручанням держави, державним регулюванням. Модернізаційний потенціал бізнесу в різних країнах і регіонах світу виявив себе по-різному. Там, де державі вдавалося забезпечити лідерську роль та переконати в доцільності саме такого варіанту поведінки суспільство, модернізація відбувалася з помітно більшою результативністю та з меншими негативними конотаціями. Саме держава й державне регулювання мають належний потенціал для того, щоб

спрямувати трансформаційно-модернізаційний процес у річище, окреслене не лише вузько економічними, чисто ринковими критеріями, а й тим, що деякі фахівці називають політико-економічними імперативами, маючи на увазі, крім усього іншого, й соціальні моменти.

Узагальнення світового досвіду модернізації дає багатий матеріал для аналізу такого явища, як «втома» від модернізаційної гонитви, під якою дослідники з різних країн світу, зокрема, й з Центральної Європи пропонують розуміти страх населення від нових витків та поворотів модернізаційних практик, причому, як на національному, так і на глобальному рівні. Про цей вимір модернізаційної парадигми багато пишуть у Польщі, Чехії, Угорщині, тобто в країнах регіону, широко відомому як позитивний приклад модернізації, достойний наслідування. Досвід цього регіону, дійсно, заслуговує на те, щоб бути проаналізованим і поширеним в інших державах, проте не лише в позитивному ключі, а й під кутом зору критичного ставлення до певних явищ і тенденцій.

Досвід Угорщини, приміром, дає багатий матеріал для дослідження втоми від модернізації середнього класу, представника якого в якійсь момент забракло сил і терпіння для того, щоб пережити чергове «прискорення» економічних змін, яке несло в собі погіршення умов їхнього матеріального забезпечення та рівня життя населення. Можна з великою долею вірогідності припустити, що подібне відчуття було знайоме не лише угорському середньому класу, а й іншим соціальним групам угорського суспільства. А також суспільствам чеському, словацькому, польському, які зіткнулися зі схожими загрозами та викликами. Їх об'єднала цього разу не в позитиві, а в негативі – спільна проблема, зумовлена типологічною подібністю національних модернізаційних моделей. Ті значні групи середнього класу, які свого часу повстали проти соціалістичної системи, взявши на себе роль провідної рушійної сили її руйнування, у новій, заснованій на демократичних і ринкових засадах, системі зіткнулися із серйозними труднощами, відчувши сильне розчарування.

Мету, яку вони переслідували, було нібито досягнуто, проте практичні результати цього виявилися для багатьох з них мало прийнятними. Це сталося, насамперед, під впливом такого феномену, як криза пристосування до модернізації, зумовлена критичною напругою конкурентної боротьби за умов глобалізації. Потрапивши в таку ситуацію, середні класи в Угорщині, Польщі, Чехії, відмовляючись від захоплення «чистим» лібералізмом, почали вже з антиліберальних позицій дивитися на систему формально рівноправної та формально абсолютно вільної політичної та ринкової конкуренції, на модель парламентської демократії й на багато інших речей. Як «втома», так і «криза пристосування», про які йдеться, стали наслідком модернізації та змін, які вона зумовила й викликала, й до яких значна частина суспільств у багатьох країнах виявилася неготовою. Особливо це твердження стосується представників старшого та середнього поколінь.

Хочеться вірити, що уміщені в збірнику наукові розвідки стануть у нагоді українським і зарубіжним науковцям для подальших плідних досліджень

модернізаційних і трансформаційних перетворень з метою виведення найсприятливішого алгоритму та практичних рекомендацій для здійснення суспільно-політичних перетворень, які дозволять мінімізувати негативні явища на транзитивному шляху і забезпечуватимуть економічне зростання країн та реальне забезпечення прав і свобод їх громадян.

Рудяков П.М.

ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ЧАСТИНА I. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ТА ДЕМОКРАТИЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

УДК 327 + 323.22 : 321.7

Толстов С.В.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ ТА ВЕКТОРИ ЗМІН У СУЧАСНІЙ МІЖНАРОДНІЙ СИСТЕМІ

Представлено огляд суспільно-економічних процесів, які впливають на еволюцію сучасної міжнародної системи. Основну увагу приділено тенденціям нерівномірності розвитку, політичній конкуренції та впливу світоглядних моделей, які відбивають суперечності між загальнодемократичними орієнтирами та елітарно-бюрократичним характером управлінських рішень. Сформульовано оцінки впливу тенденцій багатополарності на ситуацію у Східній Європі.

Ключові слова: міжнародна система, багатополарність, нерівність, інтеграція, залежність, взаємозалежність.

Представлен обзор социально-экономических процессов, влияющих на эволюцию современной международной системы. Основное внимание уделено тенденциям неравномерности развития, политической конкуренции и влияния мировоззренческих моделей, отражающих противоречия между общедемократическими ориентирами и элитарно-бюрократическим характером управленческих решений. Сформулированы оценки влияния тенденций многополярности на ситуацию в Восточной Европе.

Ключевые слова: международная система, многополярность, неравенство, интеграция, зависимость, взаимозависимость.

The article contains an overview of the socio-economic processes that affect the evolution of the contemporary international system. It focuses on the trends of uneven development, the political competition and the impact of ideological models which reflect the conflict between general democratic expectations and elitist bureaucratic managerial decisions. It also presents early assessments reflecting the impact of multipolarity on the situation in Eastern Europe.

Keywords: international system, multipolarity, inequality, integration, dependence, interdependence.

Оцінюючи глобальні політичні та економічні процеси, оглядачі та експерти відзначають високий, надалі зростаючий рівень нестабільності міжнародної системи, пов'язаний з нерівномірністю розвитку окремих держав та регіонів, невизначеністю перспектив технологічного оновлення домінуючого виробничого укладу, відсутністю справедливої системи міжнародних фінансів та конкуренцією за доступ до ресурсів.

У розмові про природу й особливості сучасних міжнародних тенденцій видається доцільним розглядати основні проблеми соціально-політичної еволюції в міжнародному контексті у кількох ракурсах або зрізах, що

концентрують та узагальнюють уявлення макроструктурного характеру. Першим таким умовним зрізом можна вважати структурні ознаки міжнародної системи. Вони включають баланс існуючих фінансово-економічних укладів та дозволяють оцінювати вектори змін у владно-силовій композиції, які, своєю чергою, визначають роль, статус і спроможність впливу провідних держав та їхніх угруповань. Другий зріз віддзеркалює моделі розвитку суспільно-політичних процесів, які відбивають напрями та темпи еволюції суспільних відносин та змін, здатних опосередковано визначати характер позиціонування державних і недержавних суб'єктів. Третій зріз стосується співвідношення різних модально-ідеологічних моделей та похідних уявлень, пов'язаних з ментально-аксіологічною складовою суспільного розвитку.

Аналітики часто вдаються до порівняння нинішнього часу з попередніми епохами динамічних змін, такими, приміром, як перехід від греко-римської античності до Середньовіччя або транзит від Середньовіччя до раннього Ренесансу та початку «сучасної епохи» на Заході, умовною віхою якої вважається 1789 р.. За спостереженням норвезького дослідника Й.Галтунга, головна різниця між попередніми і теперішнім перехідними періодами полягає в тому, що в першому випадку епохальні зміни відбувались в умовах «глобалізації християнства», тоді як у другому – у контексті глобалізації капіталізму та глобальних кліматичних змін (або «глобального потепління»). На думку Й. Галтунга, зміст сучасних міжнародних процесів визначають десять основних трендів, п'ять з яких розгортаються у глобальному просторі між державами і регіонами, і ще п'ять – у соціальному просторі між групами людей» [1]. П'ять глобальних тенденцій учений тлумачить як підтвердження теорії сполучених судин (коли одна спорожнюється, то друга наповнюється): Захід «міліє» – «інші» підіймаються, США слабшають – Китай посилюється.

Явища і тенденції соціального характеру теж взаємопов'язані, хоча й розвиваються за власною логікою. У цій царині присутні такі тенденції, як «піднесення націй», активізація впливу структур громадянського суспільства та нових суспільних рухів, зростання потенціалу молоді та жінок. Нові соціальні рухи віддзеркалюють зміни в суспільній поведінці жінок, розширення патріархальної сім'ї, зростання структур громадянського суспільства, спроможних суттєво впливати на політичні процеси тощо. Однак, як зазначає Й. Галтунг, зростання майнової нерівності та розширення за рівнем доходів скорочують мобільність поколінь, спричиняють невдоволення соціальним становищем, заворушення та заколоти. Нерівність панує як усередині окремих країн, так і поміж ними [1].

За підрахунками благодійної організації Oxfam, 1% населення світу контролює 45-50% власності, а 10% найбільш заможних верств населення належить 85% усіх активів. При цьому, 147 провідних компаній та корпорацій контролюють не менше 40% усього світового багатства [2]. У США на 1% населення припадає майже 25% національного доходу та 40% активів. Населення США, яке становить 5% від загальної чисельності населення Землі, споживає 23% енергії та використовує 37% автомобілів. За підрахунками

Дж. Стіглиця, напередодні кризи 2008 р. фінансовий сектор США поглинав 41% усіх прибутків, після неї – майже 70% [3; 4].

З початком глобальної економічної кризи загострення нерівності лише прискорилося. Протягом 2009–2012 рр. доходи найбагатших верств, що складають 1% населення США, зросли на 31.4%, решти 99% – лише на 0.4%. За даними служби опитувань громадської думки Gallup, 2007 р. 70% працюючих у США були задоволені можливостями поліпшення свого становища в соціальній ієрархії за допомогою власної праці, лише 29% – не були задоволені. На початку 2014 р. ці показники змінилися: 54% висловлювали згоду і 45% – невдоволення. П. Кругман вважає ці зміни наслідком зростаючого усвідомлення несправедливості існуючої соціальної системи [5].

Основу сучасної глобальної системи становить значний, гарантований об'єктивними перевагами і суб'єктивними інструментами розрив у рівнях споживання між найбільш розвиненими країнами та рештою держав світу, що ґрунтується на механізмах міжнародної валютно-фінансової системи, різних рівнях технологічної спроможності та міжнародних правилах і нормативах торговельно-економічних зв'язків. І. Валлерстайн стверджує, що панівні верстви тяжіють до реалізації системи, побудованої не на центральній ролі ринку, а на комбінації застосування сили та обману для забезпечення непорушності трьох ключових принципів – ієрархії, експлуатації та поляризації, що суперечать прагненню до відносних демократії та рівності [6].

Нестабільність і нестаціонарність суспільно-політичних процесів, вочевидь, тісно пов'язані зі змінами у співвідношенні сил та з конкуренцією великих держав у сфері військово-політичних відносин. Різні державні суб'єкти вдаються до застосування неоднакових стратегій міжнародно-політичного позиціонування, використовуючи альтернативні моделі пристосування до процесів глобалізації. Міжнародні відносини є безпосередньою сферою застосування практичної політики окремих державних суб'єктів, що формується на національно-державному рівні та різною мірою змушена пристосовуватися до домінуючих правил і стандартів. Враховуючи неоднорідне співвідношення політико-правових та мотиваційних аспектів у діях різних державних суб'єктів, реальну міжнародно-політичну взаємодію до певної міри можна розглядати як сферу експериментальної суспільної діяльності, що поєднує в собі традиціоналістські уявлення, побудовані на досвіді, та непередбачувані наслідки тих чи інших заходів, спричинених ідеологічними переконаннями або прагматичним потягом до досягнення певних результатів.

З погляду структурної методології, кожному типу міжнародних систем властиві певні ознаки та закономірності, що визначають специфіку поведінки державних акторів, роль міжнародних інститутів та режимів. Проте на кожному новому етапі еволюції міжнародної системи можуть з'являтися нові ознаки, тенденції та явища, пов'язані з новою розстановкою сил та змінами у сприйнятті міжнародно-політичних уявлень. Тому, з погляду суб'єктивного розуміння стану і динаміки міжнародних процесів, сучасникам завжди важко відділити традиційні реалії, що зберігають значення на кожному черговому

етапі розвитку міжнародної системи, та явища, які їм суперечать, й, таким чином, становлять зону непередбачуваності та потенційної невизначеності.

Утім, ставлення до категорії стабільності завжди має суб'єктивне забарвлення. В історії міжнародних відносин за збереження стабільності виступали, насамперед, ті держави, які посідали домінуючі позиції за попереднього міжнародного порядку та прагнули зберегти панівне становище. Їхні правлячі кола порушення стабільності розглядали переважно як джерело небезпеки, що загрожувало скороченням владних та ресурсних можливостей. І навпаки, риторика порушення стабільності у формі посилення динамізму розвитку та відмови від чинників статичної рівноваги завжди була вигідна країнам та альянсам, зацікавленим у розширенні власного впливу, у тому числі, у форматі однополюсного домінування. Критерії стабільності у відносинах центросилових держав за часів біполярного світоустрою й досі залишаються своєрідним еталоном, який контрастує з хаосом і певною непередбачуваністю подій двох останніх десятиліть. Проте, багатополарна модель, яка, судячи з усього, йде на зміну відносно нетривалому періоду силового домінування США, виглядає ще менш передбачуваною.

Російський дослідник А.Уткін із цього приводу вказує на принципову складність прогнозування багатополарної міжнародної системи, бо «концепція багатополарності не має нормативних стратегічних цінностей і не може слугувати організуючим принципом якоїсь нової міжнародної системи» [7, с. 71]. А.Уткін стверджує, що в термінах теорії міжнародних відносин переваги багатополарного, біполярного або однополярного світового порядку важко визначити з погляду переваг загального миру, стабільності та добробуту. На підставі реального досвіду «ми можемо виходити лише з того припущення, що багатополарний світ приніс нам дві світові війни, а біполярний світ і однополярний світ спромоглися уникнути руйнівних конфліктів» [7, с. 71-72].

Окреслюючи потенційні сценарії еволюції міжнародної системи, дослідники сподіваються знайти способи передбачення ознак та причинності більшої чи меншої конкурентності та конфронтаційності відносин і процесів, що супроводжують становлення децентралізованої багатополусної міжнародної системи. За прогнозом вітчизняного дослідника С. Шергіна, еволюція міжнародної системи може рухатися за одним з наступних сценаріїв:

- У рамках першого сценарію на початкових стадіях формування багатополусної системи розвиток взаємозв'язків між більш розвиненими і менш розвиненими країнами і регіонами світу може супроводжуватися серйозними політичними колізіями. Деякі з цих колізій здатні переростати в міжнародні конфлікти, у тому числі, воєнні. Прикладом таких нетрадиційних зіткнень можуть слугувати соціально-політичні кризи та тривалі періоди нестабільності в ісламських країнах Північної Африки (Лівія, Єгипет), Близького та Середнього Сходу (Сирія, Ємен, Афганістан).

- Другий сценарій ґрунтується на припущенні, що з часом переважатиметься поступове вимушене зближення провідних країн та регіонів на підставі глобальної взаємозалежності, яка має перспективи до подальшого зміцнення. За цим сценарієм, ускладнення відносин Північ-Південь не

заперечуватиме тенденції формування багатополюсності, хоча й збільшить її структурне розмаїття. Відносини між розвиненими державами і країнами, що розвиваються, зможуть піддаватися регулюванню за допомогою відносного дотримання універсальних правил міжнародної взаємодії.

- За третім сценарієм, можливим є посилення впливу факторів глобального геополітичного, геоекономічного та цивілізаційного характеру, що впливатимуть на зміну якості планетарного простору. Посилюватиметься роль певних віртуальних глобальних мереж у фінансовій, економічній, культурній, інформаційній та науково-освітній сферах, які дублюватимуть реальну міжнародну систему. Припускається, що створення такої паралельної системи як нового параметра геополітичного устрою світу значне мінімізувати суперечності на рівні відносин Північ–Південь та зменшити ризики зіткнення цивілізацій [8, с. 145].

Структурні зміни в системі міжнародних відносин супроводжуються появою нових елементів у поведінці міжнародних акторів. Основними джерелами напруженості в рамках міжнародної системи залишаються соціально-економічні чинники, котрі забезпечують суттєві переваги країнам євроатлантичної спільноти, що входять до розгалуженої системи асиметричних об'єднань держав євроатлантичного ядра, та спроби їхніх опонентів порушити наявну конфігурацію стосунків. Водночас, специфіка сучасного стану економічної взаємодії полягає в наявності щільних відносин взаємозалежності, що зумовлюють взаємну вразливість провідних економік світу та збитковість конфронтаційних кроків з боку провідних держав щодо самих ініціаторів подібних заходів.

Відносини між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються, істотно урізноманітнюють міжнародну взаємодію в межах глобальної структури, гальмуючи формування конкуруючих блоків та коаліцій. Проте в разі відсутності суттєвих зрушень у напрямі гармонізації правил, чинних у міжнародних економічних організаціях та фінансово-економічних установах, виглядає цілком імовірним дедалі ширше застосування учасниками регіональних об'єднань власних, вибіркового правил і нормативів, що відрізнятимуться і від універсальних, і від євроатлантичних стандартів.

До суттєвих чинників, що уособлюють конкурентність і конфліктність у міжнародних процесах належить загострення суперечностей між євроатлантичною та євразійською моделями розвитку. У 2011-2014 рр. наочним виявом цієї тенденції стало загострення конкуренції між ЄС та Росією, пов'язаної зі спробами реалізації програми «Східне партнерство» у формі підписання ЄС угод про асоціацію з Вірменією, Грузією, Молдовою та Україною. На загострення конкуренції європейського та євразійського інтеграційних проєктів вказували непоодинокі наполегливі застереження з боку російського керівництва, Європейської Комісії та урядів країн ЄС про неможливість одночасної, бодай навіть асиметричної, участі країн Східної Європи в обох інтеграційних об'єднаннях. Такі попередження на адресу України, Молдови та Вірменії не стосувалися зобов'язань у межах угод про вільну торгівлю з третіми країнами, однак, чітко заперечували можливість

участі у Митному союзі Росії, Білорусі та Казахстану, ставлячи перед цими країнами вимогу зробити однозначний вибір на користь того чи іншого інтеграційного проекту.

Показово, що подібні вимоги не висувалися до країн, з якими ЄС раніше укладав угоди про асоціацію або подібні до них за змістом угоди, що встановлюють зону вільної торгівлі, зокрема до Мексики (2000), Південно-Африканської Республіки (2000), Чилі (2003), Південної Кореї (2011), Канади (2013) та не поширювалися на угоди з країнами Середземномор'я, включаючи Палестинську автономію (1997), Туніс (1998), Марокко (2000), Ізраїль (2000), Йорданію (2002), Єгипет (2004), Алжир (2005), Ліван (2006), навіть Туреччину, з якою ЄС уклав Угоду про митний союз (1996). Натомість, угоди про стабілізацію та асоціацію з країнами Західних Балкан (Албанія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Чорногорія, Сербія) містять положення, що передбачають включення партнерів до митного простору ЄС, подібно до країн-учасниць Договорів про Європейський митний союз (Андорра, Сан-Марино) та учасниць Договору про Європейську економічну зону (Ісландія, Ліхтенштейн, Норвегія).

Стаття 39 Угоди про асоціацію між ЄС та Україною, парафованої 30 березня 2012 р. та синхронно ратифікованої Верховною Радою України та Європейським парламентом 16 вересня 2014 р., не містить у собі формальних перешкод для «збереження або встановлення» митних союзів, зон вільної торгівлі або домовленостей про прикордонну торгівлю з третіми країнами за винятком випадків, «коли вони вступають у конфлікт з торговельними домовленостями, передбаченими цією Угодою». Текст Угоди про асоціацію ЄС – Україна передбачає проведення консультацій з «основних питань, що стосуються їх відповідної торговельної політики з третіми країнами», включаючи угоди, що встановлюють митні союзи, зони вільної торгівлі або домовленості про прикордонну торгівлю [9]. Тим не менш, стосовно України та інших східноєвропейських країн-партнерів керівні органи ЄС дотримувалися запобіжного правила, яке заперечувало тісніші, ніж зона вільної торгівлі, форми співпраці всередині простору СНД.

Загострення суперечностей між ЄС та Росією щодо впливу на країни Східної Європи було безпосередньо пов'язано із завершенням оформлення нормативної бази Єдиного економічного простору в межах Митного союзу та проголошенням мети створення Євразійського економічного союзу. У свою чергу, для керівних кіл країн ЄС програма «Східного партнерства» набула більш предметного характеру, особливо з урахуванням фактичної невдачі проекту «Союз для Середземномор'я» внаслідок заворушень у країнах Арабського Сходу.

До певного часу Європейська Комісія майже не реагувала на жодні заперечення та застереження з боку Росії. Лише з осені 2012 р. Брюссель почав приділяти більше уваги зростанню впливу Росії, вирішивши прискорити підготовку угод про асоціацію з Вірменією, Грузією та Молдовою, бо на той час проект угоди про асоціацію був парафований лише з Україною. Розширюючи зону свого пріоритетного економічного впливу за допомогою

програми «Східне партнерство», Брюссель прагнув суттєво обмежити присутність Росії, створивши бар'єр проти розширення МС і ЄП у просторі Східної Європи та перешкоди для російського домінування в економіках пострадянських країн. Натомість, плани ЄС щодо підписання угод про асоціацію з кількома країнами Східної Європи були сприйняті російським керівництвом як пряме вторгнення західних структур до сфери пріоритетних геополітичних інтересів РФ. Упродовж 2013 р. латентна конкуренція між ЄС та Росією набувала все більш відвертого характеру. Важливими симптомами прояву цих суперечностей стали рішення президента Вірменії С. Саргсяна про приєднання до Митного союзу Росії, Білорусії та Казахстану (3 вересня 2013 р.), застосування Росією тотальних митних обмежень щодо країни (липень – серпень 2013 р.) та рішення уряду М. Азарова про відкладення підписання Угоди про асоціацію з ЄС (21 листопада 2013 р.).

До весни 2014 р. керівні органи ЄС дотримувалися суто бюрократичної оцінки формату відносин зі східноєвропейськими партнерами, заперечуючи можливість пом'якшення умов асоціації чи підписання угод про асоціацію окремими частинами. Наприклад, заява президента Вірменії С. Саргсяна про намір приєднатися до Митного союзу та в подальшому брати участь у формуванні Євразійського економічного союзу зустріла гостру відповідь з боку єврокомісара з питань розширення та Європейської політики сусідства Ш. Фюле. Під час візиту до Єревану (12 вересня 2013 р.) Ш. Фюле зауважив, що намір Вірменії вступити до МС не дозволить парафувати Угоду про асоціацію з ЄС на Вільнюському саміті країн-учасниць програми «Східне партнерство». Коментуючи припущення про можливість парафування Угоди про асоціацію без розділів, присвячених створенню зони вільної торгівлі, Ш. Фюле наполягав, що «існує лише один документ – це Угода про асоціацію, до якої входить Договір про глибоку і всеосяжну зону вільної торгівлі. Це дві частини одного документа, вони чітко взаємопов'язані, і їх неможливо розділити. Ми вели переговори з Вірменією довкола одного цілісного документа» [10].

Представники владних структур Вірменії продовжують наполягати на тому, що вступ країни до Митного союзу Росії, Білорусії та Казахстану не становить перешкоди для подальшого розвитку відносин з Брюсселем, аж до підписання політичної частини Угоди про асоціацію. Такий погляд вкотре висловив спікер парламенту Вірменії О. Абрамян (18.03.2014), який запропонував не вважати вступ Вірменії до МС перешкодою для поглиблення відносин з ЄС у межах програми «Східне партнерство». Слід відзначити, що в європейському політичному середовищі присутні різні точки зору – від готовності підтримати «будь-які ініціативи Вірменії, спрямовані на розвиток відносин з ЄС» [11], до висунення жорстких критеріїв підтримки демократичних стандартів у повсякденній політиці, відповідно до вимог документа про «Стратегічні рамки щодо прав людини та демократії», ухваленого Радою ЄС на рівні міністрів закордонних справ 25 червня 2012 р. [12].

Оцінюючи позиції сторін упродовж останніх кількох років можна стверджувати, що головна причина загострення відносин між ЄС та Росією, а також значною мірою конфронтаційного перебігу внутрішньополітичної кризи в Україні та кризи у відносинах з Росією полягала в відсутності компромісного узгодження інтересів провідних суб'єктів, стосунки між якими окреслюють вимір європейської безпеки. Протилежність позицій ЄС та Росії, основу якої становить відсутність спільного бачення перспектив загальноєвропейської співпраці, спричинила значні ускладнення для країн східноєвропейської напівпериферії, підштовхуючи їх до примусового вибору альтернативного інтеграційного вектору та ставлячи під загрозу підтримання традиційних економічних зв'язків.

Для України ситуація, що склалася внаслідок анексії Росією Криму (березень 2014 р.) та загострення суперечностей між Заходом та Росією, фактично закриває можливості для асиметричної участі у різноспрямованих інтеграційних проектах. На тлі загострення відносин з Росією підписання загальнополітичних і процедурних розділів Угоди про асоціацію з ЄС (21 березня 2014 р.) становить прямий виклик продовженню участі України в зоні вільної торгівлі в межах СНД. Збереження позицій українських підприємств на ринках пострадянських країн залежатиме переважно від клімату відносин з Росією. Анексія Криму може взагалі зруйнувати комплекс економічних зв'язків з Росією та спонукати владні кола України до виходу з СНД. При цьому, вимоги економічних директив ЄС та поширена в ЄС система стандартів не дозволяють повною мірою використати європейський ринок для заміщення експортних поставок на ринки країн пострадянського простору.

З позицій міжнародної безпеки, Україна потрапляє у надзвичайно скрутне становище держави з невизначеним статусом у відносинах безпеки, оскільки впродовж осяжного періоду не матиме перспективи вступу ані в НАТО, ані в ЄС.

Сучасні суспільно-політичні процеси засвідчили поновлення конфронтаційних тенденцій в європейському регіональному контексті. Перебіг політичної кризи в Україні та події в Криму (лютий-березень 2014 р.) слід визнати симптомом однозначного завершення періоду латентної конкуренції європейського та євразійського інтеграційних проектів. За будь-яких результатів врегулювання російсько-українського конфлікту можна очікувати суттєвого та довготривалого загострення відносин між Заходом та Росією. Україна та решта країн Східної Європи потрапляють у зону гострого суперництва з великою вірогідністю застосування силових методів тиску, розширення спектру операцій спецслужб та інших форм конфронтаційних відносин, властивих стану «холодної війни» [13]. Якщо до останнього часу припущення про наміри російського керівництва відновити біполярну структуру у відносинах з Заходом можна було вважати дискусійними, то в теперішній ситуації ці закиди виглядають більш серйозними. Новий характер стосунків між Заходом та Росією стане значним випробуванням чинників економічної взаємозалежності. За цих обставин європейська ситуація швидко змінюватиметься в бік регіональної біполярності у відносинах між Росією та

США/НАТО/ЄС, спричиняючи переоцінку ролі міжнародних організацій з загальним членством, таких як ОБСЄ та Рада Європи.

Сучасна комбінація міжнародних факторів передбачає посилення антагонізмів та прискорює формування економічних і політичних блоків. Політика РФ щодо України вже спричинила суттєве зближення між США та ЄС, а також сприятиме, хоча й меншою мірою, координації дій учасників об'єднання БРІКС. Оскільки РФ не демонструє намірів пом'якшення свого зовнішньополітичного курсу, з боку Заходу основний акцент буде зроблено на обмеженні економічних зв'язків, зокрема шляхом припинення двостороннього обігу товарів та послуг стратегічного, військового та подвійного призначення.

Важливою ознакою нової європейської конфігурації можна вважати пряму постановку російськими експертами питання про новий розподіл сфер впливу, який передбачає розширення російської зони впливу в Центральній та Східній Європі та можливість перегляду кордонів низки європейських країн.

У структурному відношенні загострення напруженості в Східній Європі сприяє зближенню між США і ЄС та змушує США провадити більш обережну політику щодо Китаю. З іншого боку, актуалізується звернення до аксіологічних чинників. У новому ракурсі постає питання про конфігурацію відносин європейської безпеки та вдосконалення засад «демократичної безпеки» як запоруки позитивного розвитку євроатлантичної спільноти та інших країн, що підтримують партнерські зв'язки з євроатлантичним співтовариством.

Ціком очевидно подальша корекція моделі політичного устрою ЄС, який у теперішньому вигляді не здатний подолати інституціональну кризу, що гальмує ухвалення спільних рішень у сфері безпеки та більшу консолідацію в галузі економічного регулювання і фінансово-економічної політики. Головними завданнями в цьому контексті вважаються подолання суперечностей, пов'язаних з порядком ухвалення рішень та недостатнім рівнем демократичної відповідальності керівних інституцій.

Очікуваним результатом посилення напруги у відносинах між Заходом і Росією можна вважати загострення конкуренції їхніх політичних моделей, в межах якої «російський авторитаризм» буде протиставлятися європейським стандартам демократії та прав людини, окресленим у «Стратегічних рамках щодо прав людини та демократії» (2012). За цим документом, ЄС прагне сприяти правам людини в усіх без винятку аспектах своєї зовнішньої діяльності (торговельній, інвестиційній, технологічній, телекомунікаційній, інтернетовій, енергетичній, екологічній, політиках корпоративної соціальної відповідальності, розвитку, спільній безпековій та оборонній політиці, зовнішніх відгалуженнях соціальної політики та політики зайнятості, політиці у сфері свободи, безпеки та юстиції, включаючи боротьбу проти тероризму) та «допомагати країнам-партнерам виконувати свої міжнародні зобов'язання щодо дотримання цих прав» [12].

Окремий напрям політичної полеміки становить визначення ознак та критеріїв нової багатополосної системи, в якій різні центри сили використовують власні аргументи для обґрунтування своїх дій, включаючи

застосування сили, захист прав меншин, визнання легітимності чи нелегітимності політичних режимів. Важливим аспектом публічного позиціонування може стати пошук аргументації для виправдання альтернативних станів біполярності чи «демократичної однополярності» як можливих уявних запобіжників некерованому скочуванню в бік багатополарності, що ототожнюватиметься з перспективою визрівання глобального конфлікту. Проте ці тенденції не зможуть загальмувати подальшу еволюцію міжнародної системи в бік складної багатополуносної структури, в якій окремі регіональні підсистеми матимуть значні ступені автономії.

Нова асиметрична конфігурація відносин на глобальному та регіональних рівнях формуватиметься залежно від загальних функціональних завдань міжнародної взаємодії та специфіки розстановки сил, яка в конкретних ситуаціях відіграватиме домінуючу роль у спрямуванні міжнародних економічних і політичних процесів.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гальтунг Й. Десять тенденцій, меняющих мир / Й. Гальтунг // Россия в глобальной политике. – 2011. – Т. 9. – № 4. – Июль/август. – С. 8-18.
2. Калачихина Ю. 40% мирового богатства контролируют 147 компаний – исследование / Ю. Калачихина, Е. Басманов // RBK daily. – 21.10.2011.
3. Финансовый сектор США впервые с 2008 года обогнал по прибыльности IT-сектор [Електронний ресурс] / E-FINANCE.COM.UA. – Режим доступу: <http://e-finance.com.ua/show/162628.html> (16.07.2013).
4. Stiglitz J.E. The Price of Inequality / J.E. Stiglitz. – N. Y., L.: W.W. Norton & Company, 2012. – 448 p.
5. Кругман П. Американцы в гневе от раздражения, а не от зависти / П. Кругман // Независимая газета. – 17 марта 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ng.ru/krugman/2014-03-17/5_anger.html (17.03.2014).
6. Валлерстайн И. Глобальная смута в среднесрочной перспективе [Електронний ресурс] / И. Валлерстайн // Портал «Родон». – Режим доступу: <http://www.rodon.org/polit-13013012065>.
7. Уткин А. После американской гегемонии: многополярный мир или мир без полюсов? / А. Уткин // Политический класс. – 2009. – № 4 (52). – С. 58-76.
8. Шергін С. О. Політологія міжнародних відносин: навч. посібник / С.О. Шергін. – К.: Дипломатична академія України при МЗС України, 2013. – 204 с.
9. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони (проект) [Електронний ресурс] / Кабінет Міністрів України // Урядовий портал. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=246581344&cat_id=223223535 (30.08.2013).
10. ЕС исключает возможность соглашения об ассоциации с Арменией без договора о создании зоны свободной торговли // ИТАР-ТАСС. 12 сентября 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://itar-tass.com/ekonomika/675880>.
11. Латвия готова поддержать любую инициативу Армении по развитию отношений с ЕС: председатель Сейма [Електронний ресурс] / REGNUM-Беларусь. – Режим доступу: <http://belarus.regnum.ru/news/1779847.html> (18.03.2014).
12. Стратегічні рамки ЄС щодо прав людини та демократії [Електронний ресурс] / Представництво Європейського Союзу в Україні... – Режим доступу: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/press_releases/strategic_hr_framework_uk.pd.
13. McFaul M.A. Confronting Putin's Russia / M.A. McFaul // The New York Times. – 2014. – March 24. – P. A21.

УРОКИ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДОЇ ЄВРОПИ НА РУБЕЖІ ХХ-ХХІ СТОЛІТЬ

У статті аналізуються сутнісні складові успіхів, підсумки демократичних перетворень у країнах Центрально-Східної Європи за останні чверть століття та їх наслідки. Зроблено кілька висновків-уроків з практики соціально-економічного розвитку країн і регіону для адекватного врахування цього досвіду в Україні та інших країнах СНД.

Ключові слова: соціальна революція, реальний суверенітет, нова парадигма розвитку, демократизація, Європейський Союз, громадянське суспільство.

В статье анализируются сущностные составляющие успехов, итоги демократических преобразований в странах Центрально-Восточной Европы за последнюю четверть столетия и их последствия. Сделано несколько выводов-уроков из практики социально-экономического развития стран и региона для адекватного учета этого опыта в Украине и других странах СНГ.

Ключевые слова: социальная революция, реальный суверенитет, новая парадигма развития, демократизация, Европейский Союз, гражданское общество.

In the article the essential components of successes, the results of the democratic reforms in the countries of Central and Eastern Europe as well as their consequences for the last quarter of century have been analyzed. A number of conclusions and lessons from the practice of social and economic development of the countries of the region have been made to take into account this experience adequately in Ukraine and other CIS countries.

Keywords: social revolution, the real sovereignty, a new paradigm of development, democratization, the European Union, civil society.

На сучасному етапі історичного розвитку, в епоху глобалізації перевірку на міцність та життєздатність проходять як організація систем виробництва, технологій, комунікацій, так і цивілізаційні виміри суспільства та влади. До кола останніх правомірно зараховують інституційні засади плюралістичної демократії, її культурно-ціннісні принципи. Ці явища та процеси, де з більшою, де з меншою інтенсивністю, мали місце й раніше, але нині вони проходять у всіх царинах суспільного буття. Підтвердженням того є потужні зрушення у структуруванні світу, інтеграційні процеси та трансформаційні перетворення в багатьох регіонах світу.

Увагу дослідників привертає регіон Центрально-Східної Європи (ЦСЕ), країни якого мають незаперечні досягнення в суспільно-економічних перетвореннях [1]. З висоти нинішнього часу надто важливо визначити ті особливості трансформаційних змін, складові суспільних перетворень, які забезпечили динамічний розвиток кожної з країн ЦСЕ, а також регіону в цілому. Як відомо, ще на початку незалежного розвитку України чимало експертів вказували на потенційні переваги нашої держави в можливих соціально-економічних і суспільно-політичних зрушеннях. Однак порівняння сучасного стану перетворень і динаміки поступу Української держави з її найближчими сусідами вказує на те, що переваги ці не було використано. Отже,

у контексті глобальних зрушень на континенті та світі важливо проаналізувати значущість демократичних перетворень у державах ЦСЄ, нових засад розвитку цих країн, виявити причини їхнього успіху та відставання України.

У країнах пострадянського простору поширені підходи, з позицій яких бажані економічні результати досягаються завдяки плідному застосуванню мобілізаційних принципів розвитку держави і суспільства. Такі підходи протиставляють засадам демократії, які сповідують на Заході та якими вже чверть століття керуються в державах ЦСЄ. Іншими словами, перевірку часом проходять як демократичні форми організації влади та системи правління, так і самі економічні принципи.

Відлік останнього кризового періоду розвитку країн Східного блоку, який призвів до його руйнації, можна датувати військовим втручанням Радянського Союзу в справі Афганістану наприкінці 1979 р. та введенням воєнного стану в тогочасній Польщі в 1981 р. Наростання кризових явищ та пошуки шляхів їхнього подолання в Москві разом з іншими змінами призвели до політики так званої перебудови та «нового мислення», проголошених Кремлівським керівництвом. Такі підходи та реальна відмова Москви від політики «обмеженого суверенітету» стосовно держав-сателітів уможливили зміцнення опозиційних офіційному курсу сил та сприяли наступним турбуленціям у кожній з країн ЦСЄ за певних національних відмінностей. Тобто зміни в колишньому Союзі РСР як у одній з наддержав світу слід брати до уваги. Але вони поставали як широкий міжнародний контекст, який мав місце і впливав на початок та подальший перебіг подій на європейському континенті і світі загалом. Дані питання – тема окремого аналізу. Ми ж аналізуємо самі процеси перетворень у державах регіону та їхні уроки.

Зміна влади в більшості країн Центрально-Східної Європи відбувалася динамічно, революційним, але мирним (за виключенням Румунії), шляхом. Показово, що перемини йшли до висхідній, відбулася зміна політичних еліт, за якою слідували системне реформування усього соціально-економічного ладу. Так, у Польщі «круглий стіл» початку 1989 р. став відправним рубежем і показником наступної послідовної руйнації соціалістичних установ у країні, у Східній Німеччині (колишній НДР) падіння Берлінського муру в листопаді 1989 р. було відправним пунктом нової історичної доби не лише повоєнної Німеччини. Швидкоплинна листопадова «оксамитова революція» в Чехословаччині та відповідно радикальні події в інших країнах регіону свідчили, що соціально-політичні зміни набирали доволі відчутної динаміки. Невдовзі й у колишньому Радянському Союзі всі ці події мали своє доленосне відлуння: проголошення незалежності балтійськими республіками, так званий парад суверенітетів інших республік, події 1991 р. призвели до розвалу СРСР та до появи 15 нових незалежних держав на його теренах.

З історичної відстані слушним є визнання того факту, що революції у східноєвропейських країнах набувають цінності самі по собі. Вони є надбанням цих суспільств як досвід започаткування соціально-економічних перетворень, що призвели до позитивних результатів. Важливо наголосити й на тому, що революційні зміни в країнах ЦСЄ відчутно впливали на події у колишньому

Радянському Союзу та на трансформації у значно ширших масштабах. По суті, ці революції були найбільшою подією, якщо не світового масштабу, то загальноєвропейського обшару. Саме вони призвели до швидкого подолання півстолітнього роз'єднання Європи. За наслідками змін радикально змінилася геополітична ситуація на європейському континенті. Як вважає оксфордський професор Т. Гартон Еш, «1989 рік став одним з кращих в європейській історії... Всесвітня історія творилася, якщо застосувати цей термін у відносному гегельянському сенсі, в самому центрі Старого континенту» [2].

Виводячи уроки зі змін у державах зазначеного регіону і визначаючи складові їхніх успіхів, слід вказати на наступне. Раніше відчутно залежні східноєвропейські держави, певно, уперше в їхній історії набули реального суверенітету. Такий статус став дієвим, доволі важливим чинником як внутрішнього, так і, особливо, зовнішньополітичного вимірів. Можна дискутувати з приводу ступеню залежності цих країн у різні історичні епохи та про повноту набуття у переломні роки самостійності. Адже з часом ці країни, поповнивши лави Європейського Союзу, були змушені підкоритися чітким нормам ЄС. Вони відчували і відчують вплив економічно більш потужних держав. Останній чинник, щоправда, має відносний характер. Всупереч йому, факт отримання незалежності і суверенітету державами ЦСЄ став незаперечним. Це слід визнати головним підсумком, фактором найбільшого значення з усіх подій їхньої історії за останні двадцять п'ять років. Отже, не сама по собі відмова від «реального соціалізму» і будівництво на ліберальних цінностях демократичного ладу, не «возз'єднання» із Західною Європою були найважливішими. За всієї значущості цих складових перетворень саме набуття державного суверенітету цими країнами слід визнати найбільш значущим чинником їхнього подальшого розвитку. Здобутий суверенітет став головним відправним рубежем і надбанням для подальшого поступу та демократичних перетворень кожної із цих країн.

Наступним підсумком-уроком, який потрібно врахувати Україні та низці країн СНД, була зміна моделі розвитку. Вона співвідносна з тими змінами, що відбувалися в минулі історичні епохи. Для держав усього європейського континенту подібні зміни відбувалися після Другої світової війни. Для країн ЦСЄ зміни 90-х рр. XX ст. були фактично змінами з протилежно спрямованим сутнісним політичним, економічним та соціальним змістом [3]. Вельми важливо брати до уваги, що в ці роки соціально-економічні інститути держав рішуче змінювалися. Процеси перемін були подібними тим, що мали місце в попередні переломні епохи, коли стара система, модель чи соціально-економічний лад виявлялися гальмом для соціально-економічного поступу. У такому випадку старі структури в історично доволі стислі строки трансформувалися у більш сучасні. У кожній з держав ці зміни відбулися за декілька років, а не розтягувалися на невизначено тривалий період. Отже, другою складовою успіхів демократичних перетворень у країнах ЦСЄ були темпи, динаміка оновлення системи соціально-економічних відносин та окремих її складових. Втрата темпів перетворень могла мати виразно негативні наслідки або навіть призвести до згортання цих перетворень.

Третій підсумок або урок, який забезпечував успіх перетворень, пов'язаний зі змінами у свідомості широких верств громадян у державах ЦСЄ. На відміну від попередньо визначених складових трансформацій, такого роду зміни, як свідчить практика, є набагато тривалішими, ніж будь-які інші. Реальний тренд змін світобачення мільйонів людей у країнах ЦСЄ триває й досі. На зміну післяреволюційній ейфорії, супроводжуваній надіями на швидке зростання добробуту, на підвищення соціального статусу й на інші складові соціального прогресу, прийшло розчарування аж до фрустрації, яке, своєю чергою, згодом поступилося місцем звиканню до конкуренції і до мінімізації державного патерналізму.

Якщо прийняти перший запропонований підсумок за відправну складову загального поступу, то для оцінки розвитку країн ЦСЄ у післяреволюційний період найбільше значення матимуть соціальні, політичні і економічні результати зміни. На актуальне для нашої держави та для постсоціалістичних країн СНД питання, чи сформувалися в них політичний плюралізм, демократична парламентська система, громадянське суспільство, правова держава, – відповідь не може бути однозначно позитивною. Навіть незангажовані експерти, широкі верстви громадян розуміють всю вразливість цих явищ та інституцій. Що ж до країн ЦСЄ, то є всі підстави на аналогічні запитання дати стверджувальну відповідь.

Події останніх років в окремих країнах регіону ЦСЄ дають підстави говорити про наявність авторитарної схильності певних вищих посадовців. Існують причини вести мову й про недостатню зрілість нових політичних еліт, про парламентську лабільність, про розмитість програм політичних партій, про сплески асоціальних проявів, зокрема корупції чи націоналізму. Всі ці явища мають нині місце. Проте окремі негативні явища спостерігаються в усіх країнах світу, як до, так і після будь-яких трансформаційних перетворень. Факт їхньої наявності не може заперечити дієвість існуючих демократичних інститутів, спростувати позитивні зміни в постсоціалістичних країнах.

У країнах ЦСЄ, як і в сталих демократіях Західної Європи, громадянське суспільство все більшою мірою стає рівноправним партнером держави у вирішенні соціально-економічних, гуманітарних і навіть окремих політичних питань. Найпоширенішими сферами залучення громадянського суспільства є: благодійництво та надання адресної й оперативної благодійної допомоги; представництво, комунікація та просування інтересів різних груп населення перед владою та серед політичних акторів; участь у розробці та ухваленні рішень; громадський контроль за владою та підтримка її у боротьбі з корупцією та з іншими антисоціальними проявами.

Громадянське суспільство сприяє підвищенню якості політичних і правових рішень завдяки повнішому врахуванню потреб населення, альтернатив, можливих наслідків владних рішень. Залучення громадського сектору на всьому шляху від обговорення до прийняття публічно-правових рішень забезпечує повнішу імплементацію їх населенням. На користь саме такої практики взаємодії влади з громадянським суспільством свідчать аргументи і факти економічної ефективності діяльності громадського сектору.

В неурядових організаціях країн Євросоюзу нині працевлаштовано від 4,4 % до 14 % працездатного населення. У громадському секторі цих країн зайнято в 10 разів більше людей, ніж у легкій промисловості, та в 5 разів, ніж у промисловості харчовій. У країнах ЦСЄ громадські організації залучають утричі більше внутрішніх та зовнішніх інвестицій до соціальної сфери, ніж державні та комунальні установи соціального спрямування [4].

Нові позитивні зміни відбулись у країнах ЦСЄ в економічній сфері, де склалися і розвиваються інститути приватної власності і ринкової економіки. Вони стали результатом приватизації й обмеження ролі держави в господарському житті. Ці базові процеси привели до виникнення нових соціальних класів і груп. Дискусії щодо того, чи завершився для країн ЦСЄ перехідний період, тривають, водночас висновок про те, що кардинальні зміни в соціальній структурі кожної з них вже відбулися, є незаперечний. Усюди виникли досить великі шари власників і осіб найманої праці в приватному секторі економіки. Дослідники відзначають істотну схожість у статусах і в типах соціальної поведінки серед представників найбільш спроможних і благополучних груп населення в усіх постсоціалістичних країнах за відчутної диференціації незаможних шарів. Важливим є висновок про те, що «соціально-професійні групи одного типу в усіх постсоціалістичних країнах однаково розуміють демократичні цінності» [5].

Відмінності в темпах руху окремих країн ЦСЄ до повноцінного ліберально-демократичного суспільства були і залишаються очевидними. Можливо, дещо перебільшуючи, але загалом слушно угорський соціолог І. Селеньї назвав постсоціалістичні центральноевропейські суспільства «суспільствами капіталізму без капіталістів» [6]. Висловлюючись по-іншому, можна стверджувати, що в цій групі країн становлення ліберально-капіталістичних стосунків не мало наслідком появу власних національних Ротшильдів і Рокфеллерів. У порівнянні з нашою державою та з іншими державами СНД ця особливість виявляє істотні відмінності, які, певно, є результатом не так самих революцій, як різниці в суспільно-економічному та історичному розвитку. У міжвоєнний період у тогочасних Чехословаччині, Польщі, Угорщині, у країнах Балтії, нехай з певними застереженнями, але був досвід розвитку на ринкових і демократичних засадах, отже, різні швидкості переходу до сучасного демократичного, ринкового ладу природні. Поява прошарку осіб, що володіють великим капіталом, формування зрілого приватного сектора в економіці, — це явища відносно раннього етапу капіталізму або, за сучасним визначенням, «наздоганяючого розвитку» в постіндустріальну добу.

Трансформації в країнах ЦСЄ мали подібні соціально-економічні показники. Нарощування валового внутрішнього продукту в Республіці Польща за період з 1990 по 2008 рр. складало майже 180%. У всіх країнах регіону відчутно поліпшилися умови життя широких верств населення. Так, рівень реальної заробітної плати в державах, що вступили в ЄС, перевищив в 2007 р. в 1,5-2,5 рази рівень 1992 р. [7]. Чехія, найбільш розвинена промислова країна регіону, досягла у 2008 р. найвищого рівня життя за всю її історію. Тут

держава забезпечила своїм громадянам заробітну плату, яка за купівельною спроможністю дорівнює 80% від рівня США. Згідно зі статистичними даними, доля бідних верств у Чехії у 2008 р. склала 9% населення; у Словаччині – 11, Словенії – 12, Болгарії – 20, Румунії – 23% [8].

Показники розвитку держав ЦСЄ, піднесення рівня доходів населення пов'язане з їхньою орієнтацією на Європейський Союз, зі вступом до лав цього об'єднання. З методологічної точки зору важливо не перебільшувати цього зв'язку, бо це автоматично знижує значення власних зусиль національних урядів та перетворень, здійснених суспільствами. Урешті-решт йдеться про процеси соціальних змін, через які пройшли всі сучасні суспільства в епоху модерну. Утім, не можна заперечувати очевидне: ставши рівноправним політичним партнером розвинених країн Європи в рамках великої наддержавної системи відносин, нові члени ЄС отримали ширші можливості прискорення свого розвитку і скористалися цими можливостями.

Закономірним є питання щодо того, чи був цей розвиток легким, чи був він позбавлений соціального напруження, випробовувань? Відповідь на нього є однозначною: ні, не був. Вхідження до лав Європейського Союзу від самого початку не лише обіцяло дивіденди, а й несло із собою зобов'язання та обмеження. Згідно з критеріями вступу до ЄС затвердженими Радою Європи в червні 1993 р. у Копенгагені, кожна країна-кандидат привела всі політичні, економічні, правові інститути, інститути громадянського суспільства у відповідність до європейських стандартів. Поліпшення діяльності всіх інститутів мало багатовимірний ефект. Ефективне управління, верховенство закону, політична стабільність, зниження рівня корупції принесли довгострокові, хоча й неочевидні на перший погляд дивіденди в плані економічного і соціального розвитку.

У той же час поширення деяких принципів політики ЄС на країни ЦСЄ завдало шкоди їхній економіці. Скажімо, спільна сільськогосподарська політика ЄС стримує нарощування випуску аграрної продукції з метою запобігання кризи надвиробництва, бо орієнтована на підтримку лише ефективних виробників. На практиці це означало ліквідацію багатьох господарств у країнах ЦСЄ. Безперешкодний рух товарів через кордони також мав як позитивну, так і негативну сторони. Так, експорт до ЄС сприяв економічному зростанню центрально-східноєвропейських країн, але імпорт з Євросоюзу підірвав на внутрішніх ринках позиції національних товаровиробників, яким конкуренція виявилася не під силу. Прямі інвестиції зі «старих» членів ЄС відіграли ключову роль у пожвавленні і модернізації економіки, якісно змінивши слабкий ринок фінансових послуг, ставши головним засобом розширення систем телекомунікацій. Вони, до того ж, сприяли розвитку транспортної інфраструктури, фактично підняли промисловість, яка на той час перебувала в критичному стані. Проте транснаціональні компанії використовували країни регіону ЦСЄ у власних інтересах, переважно для розміщення на їхній території підприємств із середньою продуктивністю (як правило, збірних виробництв), майже не створюючи високотехнологічних виробництв [9].

На економічному поступі країн ЦСЄ позначилася світова фінансово-економічна криза. Безмістовним є запитання про те, як пережили б постсоціалістичні країни кризу, чи стала б вона менш хворобливою для них, якби вони не долучилися до європейської інтеграції. Точної відповіді на це запитання не може дати ніхто. Приклад Туреччини, яка, не будучи членом Євросоюзу, постраждала від кризи менше, ніж Греція, яка є членом ЄС, ще нічого не доводить. Практика показала зростаючі можливості та значення об'єднання ресурсів у рамках ЄС. За таких умов всі держави-члени інтеграційного угруповання можуть розраховувати на допомогу резервних фондів, а також на інші спільні фінансові механізми.

Головним підсумком антисоціалістичних революцій стало отримання країнами Центрально-Східної Європи державної незалежності. Основні проблеми, що виникають в їхніх стосунках зі «Старою Європою», пов'язані саме з цією обставиною. Ніхто у світі не знав, як поведуть себе держави так званої молодшої демократії, маючи реальний суверенітет. Версальський мир після Першої світової війни не забезпечив їм справді незалежного існування у міжвоєнні роки. Такий висновок переконливо доводить та легкість, з якою в 1938-1939 рр. втратили незалежність найрозвиненіші з них, – Чехословаччина і Польща. Нині, коли вже забезпечені зовнішні контури національної безпеки країн ЦСЄ, вони можуть з більшою упевненістю, ніж у попередні історичні епохи, розгортати знамена національної самобутності. Про це, як видається, свідчать радикальні, іноді ірраціональні, прояви націоналізму в багатьох з них.

Вступ до лав ЄС, передача йому частини суверенітету не було втратою національної незалежності. Імплементация державами Центрально-Східної Європи демократичних цінностей та інших засад, які сповідують у Євросоюзі, стали чинниками зміцнення інститутів плюралістичної демократії, зміцнення національної та європейської ідентичності.

У період трансформаційних перетворень у країнах ЦСЄ мали місце прояви націоналізму. Націоналізм час від часу намагається ствердити себе в період криз чи соціально-економічних загострень, ускладнень. Він рідко самостверджується виключно в позитивній, конструктивній формі, особливо, на стадії своєї легалізації і легітимації після довгих років латентного існування. У країнах ЦСЄ знайшлися сили (рухи, партії), готові відкинути нормативізм і інституційні складові Євросоюзу в ім'я утвердження національних цінностей і недопущення будь-яких утисків національного суверенітету в усіх сферах життя. За таких умов з'являються лідери типу В. Орбана в Угорщині чи В. Тудора в Румунії, спостерігаються ознаки «демократичної втоми» мас. Останні в умовах економічної кризи можуть піддатися спокусі підтримати популістську політику та гасла в націоналістичній упаковці. Але націоналізм, що прагне ствердити себе за рахунок обмеження прав нетитульних націй чи інших етносів, несумісний з демократією. Усталеним демократіям не подобаються сплески націоналізму, в країнах молодшої демократії, але розбіжності між тими та іншими державами по цій і іншим проблемам не є критичними. Гострота суперечностей, яка час від часу виникає в ЄС, співвідносна із суперечками відносно економічних проблем, засадничих документів Союзу і т.п.

Підводячи підсумки, слід підкреслити наступне. Запоруками успішних перетворень у країнах досліджуваного регіону стали: досягнення державного суверенітету, проведення соціальної революції та швидка зміна парадигми розвитку і всіх державних інститутів. Проведені системні зміни сприяли набуттю нової якості суспільством і дотримання всіма його структурами європейських демократичних цінностей. Революції у країнах ЦСЄ надавали потужного додаткового імпульсу відцентровим тенденціям і радикальним змінам у Союзі РСР, значно посиливши потяг до національного самовизначення союзних республік. Проте і на сьогодні ґрунтовне вивчення безпосереднього та опосередкованого впливів революційних подій у країнах ЦСЄ на розпад Радянського Союзу і системні зміни на його теренах, по суті, належним чином ще не здійснено. Ліберали в Києві та Москві, в інших столицях колишніх союзних республік бачили джерело реформ для себе, орієнтири тогочасних і наступних перетворень не в сусідніх державах, що мали споріднене минуле, а в демократичному Заході. Тогочасні зрушення в державах Центрально-Східної Європи, що не завжди схвально сприймалися, не були предметом особливої уваги та вивчення, їхній досвід змін не розглядався як орієнтир для розв'язання нагальних проблем країн пострадянського простору. Нині такий підхід варто змінити.

За сучасних умов усе більш рельєфно виявляється значення системних перетворень у кожній з держав регіону, їхні синергетичні впливи на внутрішній розвиток суспільств. Усе це говорить на користь вивчення модернізаційних практик країн ЦСЄ, застосування їхнього досвіду в Україні та в інших державах пострадянського простору. Усвідомлення уроків переходу до ліберальної демократії та ринкових відносин, врахування їх та принципових засад, що забезпечили успіх розвитку країн даного регіону, мають безпосереднє значення для забезпечення поступу сучасної України.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Європеїзація Центральної та Східної Європи. Переклад з англ. О.Сидорчук, М.Смукот, Ю.Романишин. – К.: «Юніверс». – 2010; Восточная Европа: 20 лет социальной трансформации. Сборник научных трудов. – М.: ИНИОН РАН. – 2010; Восточная Европа в современной геополитике. Сборник обзоров и рефератов. – М.: ИНИОН РАН. – 2008.; 2. Гартон Эш Т. 1989 год и перспективы «бархатных революций» // Pro et contra. – М., 2009, № 5–6. – С. 124; 3. Восточная Европа: 20 лет социальной трансформации. Сборник научных трудов. – М.: ИНИОН РАН. – С.5.; 4. Роль міжнародних організацій у діяльності інститутів громадянського суспільства в Україні. Аналітична доповідь. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України. – К., 2015. – С.7.; 5. Талкиджиев Н. Новые посткоммунистические иерархии: Группы стран и социальные группы // Восточно-европейские исследования. – М. 2005. – №2. – С. 79.; 6. Poverty under post-communism / Ed. by I. Szelenyi. – Sofia, 2002. – P. 8-14.; 7. Восточная Европа: Двадцать лет спустя. «Круглый стол» // Новая и новейшая история. – М., 2009. – № 6. – С. 9-10.; 8. Бухарин Н.И. Преобразования в странах Центрально-Восточной и Юго-Восточной Европы: Достижения и проблемы / Восточная Европа: 20 лет социальной трансформации. Сборник научных трудов. – М.: ИНИОН РАН. – С.21.; 9. Восточная Европа: 20 лет социальной трансформации. Сборник научных трудов. – М.: ИНИОН РАН. – С.8.

МІРАЖ «ТРЕТЬОЇ ХВИЛІ» – ЛІБЕРАЛЬНИЙ ПРОЕКТ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО КОНСТРУЮВАННЯ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

Статтю присвячено дослідженню теоретичних аспектів формування ліберального проекту соціально-політичного конструювання на пострадянському просторі. Визначено причини і наслідки трансформації теорії демократії в теорію демократизації. Проаналізовано зміст основних концепцій демократизації суспільно-політичного життя.

Ключові слова: теорія демократії, демократизація, суспільство, історія.

Статья посвящена исследованию теоретических аспектов формирования либерального проекта социально-политического конструирования на постсоветском пространстве. Определены причины и последствия трансформации теории демократии в теорию демократизации. Проанализировано содержание основных концепций демократизации общественно-политической жизни.

Ключевые слова: теория демократии, демократизация, общество, история.

The article deals with the theoretical aspects of forming the liberal project of sociopolitical construction in the post-Soviet countries. The reasons and consequences of the transformation of the theory of democracy into the theory of democratization are defined. The main concepts of democratization are analyzed.

Key words: theory of democracy, democratization, society, history.

З усіх помилок, породження історією, найзгубніша та, заради якої пролилося найбільше крові і здійснено руйнувань. Ця помилка – думка, ніби кожен народ може змінити свої установи за власним бажанням. Усе, що він може – це змінити назви, дати нові імена старим поняттям...

Г. Лебон

Свого часу один з найвідоміших німецьких філософів Г.В.Ф.Гегель зазначив, що історія навчає лише тому, що нічому не вчить. Він, очевидно, мав на увазі не так відсутність жодних корисних уроків для людства в минулому, як вперте небажання з них скористатись. Черговим прикладом цієї прикритої тенденції стала деградація теорії демократії у теорію демократизації наприкінці 80 – початку 90-х рр. XX ст. Саме в цей період у західній політичній науці остаточно виокремився певний теоретичний напрям – «література про перехід» (transition literature) у межах якого деякі дослідники не стільки займалися вивченням трансформації тоталітарних і авторитарних режимів, скільки намагалися «розбудовувати» капіталізм і демократію у «найкращих» традиціях своїх попередників зі школи «наукового комунізму».

Політичні катаклізми кінця 80-х – початку 90-х рр. спершу тлумачилися просто як перемога у «холодній війні» США над СРСР, Заходу над Сходом, демократії над комунізмом (тоталітаризмом). Лише згодом необхідність пояснення трансформаційних процесів у світі викликала створення нових теорій, призвівши до появи нового глобального міфу – теорії демократизації.

Намагаючись пояснити реалії постбіполярного світу, деякі західні політологи не знайшли нічого кращого, аніж ввести до наукового обігу давні ідеологічні штампи та стереотипи ліберальної демократії.

Замість теоретичної рефлексії процесів становлення демократичних інституцій, апологети демократизації почали вибудовувати псевдонаукові проєкти соціальної інженерії. Розглядаючи західну модель демократії не як сформовану тривалим історичним досвідом та притаманну лише специфічним політичним культурам унікальну форму правління, вони пропагували її як універсальну систему, придатну для всього світу. Так, наприклад, А. Ліпхарт наголошував, що демократія не є якоюсь виключною суперструктурою, яка виростає на відповідній соціально-економічній базі – навпаки, на його думку вона може мати своє самостійне життя і розвиток [1, с. 72], а Г.Ді Палма розглядав її як продукт, який можна сконструювати будь-коли і де завгодно, якщо є знання основ демократії, майстерність і відповідний дух часу [2].

Формування теорії демократизації було пов'язане із загальною кризою різноманітних форм авторитарних режимів упродовж останньої чверті XX ст., внаслідок чого кілька десятків країн звільнилися від диктатури і перейшли до демократичних моделей управління. За даними міжнародних неурядових організацій, у середині 90-х рр. XX ст. у світі близько 60% держав були демократіями, причому, їхня кількість зросла майже вдвічі порівняно із серединою 1980-х. Щоправда, визначаючи 114 країн як «демократичні», дослідники назвали «вільними» лише 76 з них, бо, на їхню думку, інші 38 країн мали лише формальні ознаки демократичності [3, С. 3].

Відомий американський політолог С. Гантінгтон охарактеризував ці зміни як «третю хвилю демократизації», що піднялася 25 квітня 1974 р. у Лісабоні (Португалія) і, наче снігова куля, покотилася по всьому світу, захоплюючи на своєму шляху все нові й нові регіони [4]. Схема Гантінгтона стала загальновизнаною, тож сучасна західна політична наука виділяє три етапи в глобальному процесі демократизації:

- перший етап стосується основних держав світової системи, що пройшли демократизацію протягом останніх двох третин XIX – початку XX ст.ст.;

- другий етап розпочався після II світової війни і стосувався кількох європейських держав, особливо тих, де існував тоталітарний чи авторитарний режим;

- третій етап розпочався у 1970-х рр. з демократизації держав спочатку Латинської Америки, пізніше – Південної Європи, і продовжився наприкінці 1980-х рр. у країнах Центральної і Східної Європи.

Прогнози в політології зазвичай є екстраполяцією сучасних тенденцій і процесів на майбутнє, тож не дивно, що наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. переважна більшість західних дослідників була надміру оптимістично налаштована щодо перспектив демократизації у світі. у різних працях постійно наголошувалося на глобальному відродженні теорії і практики демократії, яке водночас супроводжувалося самодискредитацією комуністичної системи та інших диктатур як «африканського соціалізму» та «бюрократичного авторитаризму», внаслідок чого зникли серйозні геополітичні та ідеологічні

суперники демократичних країн, які нині виступають «єдиними і справді сучасними суспільствами». Значна частина робіт на початку 90-х рр. була позначена надмірним месіанським запалом, у дусі якого сучасна демократія тлумачилася не як «політична домовленість, з якою можна погодитися чи заперечити, а як доля, нове і усюди проникаюче звільнення» [5].

У своїй знаменитій праці з провокаційною назвою «Кінець історії» Ф. Фукуяма охарактеризував демократизацію як незворотну іманентну тенденцію сучасного світу. На його думку, людство від темної епохи панування закону сили і мракобісся, коли здійснювався нерациональний менеджмент соціальної реальності, перейшло до найдосконалішого суспільного ладу, втіленням якого є сучасна західна цивілізація з усіма її атрибутами – капіталізмом, ринковою економікою, ліберально-демократичною ідеологією. Він стверджував, що ірраціоналізм вичерпав себе, тож події двох останніх десятиліть означали не просто кінець «холодної війни» або чергового періоду післявоєнної історії – вони ознаменували завершення ідеологічної еволюції людства і універсалізацію західної моделі ліберальної демократії як кінцевої форми правління, в той час як недемократичні суспільства будуть витіснені в позаісторичний світ: «Нинішнє століття, яке на своєму початку було так впевнене у тріумфі західної ліберальної демократії, повертається під кінець до того, чим починалося – не до ще донедавна очікуваного «кінця ідеологій» чи конвергенції капіталізму і соціалізму, а до незаперечної перемоги економічного і політичного лібералізму. Те, чого ми є свідками, – не просто кінець холодної війни чи чергового періоду післявоєнної історії, а кінець історії як такої, завершення ідеологічної еволюції людства і універсалізація західної ліберальної демократії як кінцевої форми правління» [6].

У руслі цих ідей та настанов теорія демократизації значною мірою набула багатьох характерних рис «ідеології прогресу», видаючи ліберальні цінності за абсолютні моральні чесноти. Для неї притаманна гіпнотична впевненість у тому, що лише західна модель ліберальної демократії відкриває шлях для розвитку всього людства, складає справжній предмет історії, усі ж інші спільноти розглядаються як перешкоди або глухі кути на шляху цивілізації. Із цього приводу варто нагадати позицію А.Дж. Тойнбі, який вважав, що подібні концепції розглядатимуться нашими нащадками як історичний курйоз, розцінюючи синдром самовихвалювання як ознаку вичерпаності та закріпощення. У західних джерелах знову можна було почути у найрізноманітніших варіаціях відлуння давнього ассирійського заклик-погрози з вимогою до інших до ідеологічного підкорення: «Покиньте своїх богів та прийдіть поклоніться нашим, інакше смерть вам і богам вашим», тож Т. Лоуі абсолютно справедливо відзначив тенденцію останніх років до надмірної ідеологізації науки, розцінюючи посилення ідеологічного компоненту як свідчення вступу «нормальної науки» (за термінологією Т. Куна) до стадії занепаду [7].

Теорія демократизації стала своєрідним розривом з традиціями ліберального консерватизму. Впродовж ХХ ст. відомі західні гуманітарії часто глузували з марксистсько-ленінських концепцій насильницької трансформації соціуму і побудови комунізму як штучних псевдонаукових планів інженерного

конструювання майбутнього, проте на початку 90-х рр. прихильники ліберальної демократії самі кинулися розробляти механістичні схеми, що передбачали встановлення демократії згори правлячою елітою.

Цілком справедливо розглядаючи претензії комуністів на володіння абсолютною історичною істиною як прагнення до абсолютної влади, переважна більшість західних політологів не здогадалася застосувати ці наукові критерії щодо себе. Так, абсолютно вірно наголошуючи на тому, що «головний урок з комуністичного експерименту, який має винести для себе людство – утопічна соціальна інженерія повністю суперечить усій складності людського буття», З.Бжезінський завершив свою роботу висновком, аналогічним (відтворив майже дослівно) підсумкам «Доктрини фашизму» Б. Муссоліні або програми КПРС 1961 р.: «XXI століття буде століттям демократії, а не комунізму» [8, с. 255].

Цілком слушними в даному разі видаються слова одного з класиків лібералізму Ф. Гайека, який стверджував, що революціонери зазнають поразки саме тому, що не визнають спадкової мудрості суспільних традицій та інституцій. Відзначаючи, що дієві та ефективні суспільні інститути, безумовно, є наслідком людської діяльності, він наголошував, що вони в той же час не є результатом свідомого проектування і планування. Розглядаючи як «фатальні помилки» проекти насильницької побудови згори нових політичних структур, які мають принести народу щастя і добробут, Гайек розглядав усі ці проекти як неминучий «шлях до рабства» [9]. Ця думка дає підстави прогнозувати, що у XXI ст. успіхи в розбудові демократії в усьому світі можуть виявитися цілком співмірними з успіхами побудови комунізму у столітті XX-му.

Історія останнього десятиліття наочно підтвердила, що для багатьох країн «остаточне утвердження принципу безальтернативності демократичних систем» не стало результатом органічного внутрішньополітичного розвитку, а було нав'язане ззовні. Більшість нових «демократичних» режимів мала імітаційний характер, а поверхова вестернізація цих країн зводилася лише до деяких зовнішніх атрибутів демократії і відповідної урядової риторики. Ще на початку 60-х рр. XX ст. Д. Аптер переконливо довів, що модернізаційні режими не є і не можуть бути справжніми демократіями через відсутність повноцінних ідейних, матеріальних та соціальних передумов [10]. Тому й не дивно, що всі спроби правлячих еліт провести радикальні політичні, економічні, соціальні реформи, стати на шлях розбудови політичної плюралістичної системи західного зразка та створити реальні механізми громадянського суспільства залишалися переважно деклараціями, а всі їхні намагання дистанціюватися від власного минулого викликали з пам'яті слова Ф. Ніцше: «Як би швидко людина не бігла, її лапці біжать разом із нею».

Загалом усі конкретні схеми встановлення демократичних режимів вирізнялися надзвичайною одноманітністю, невиразністю і абстрактністю, причому, окрім солідних монографій і статей у наукових журналах на цю тему, з'явилася численна продукція відверто пропагандистського характеру на зразок роботи «Як заснувати демократію, або покращити її: Практичне керівництво

для розвитку уряду, бізнес-структур та особистої системи цінностей» [11], яка за своїм інтелектуальним рівнем наближалася до цитатників Мао Цзедуна.

Більшість праць у цій галузі складалася за типовою для всіх ідеологічних систем традиційною схемою. На початку роботи її автор наголошував, що в сучасному світі, який страждає через численні національні і соціальні конфлікти, бідність, голод, неписьменність тощо, існує нагальна потреба в поширенні демократичних цінностей та ідеалів, бо лише з їхньою допомогою людство зможе вирішити свої проблеми та запобігти ескаляції конфліктів. Далі аксіоматично стверджувалося, що ліберальна демократія є найбільш ефективним і справедливим суспільно-політичним та соціально-економічним устроєм, лише вона відкриває вільний шлях для індивідуальної людської творчості і свободи самовираження кожної особистості, слугує для досягнення економічного добробуту населення, дає переконливі приклади адміністративної ефективності державного механізму, унеможливує будь-які збройні конфлікти, веде до повної пацифікації міжнародних відносин. Так, підбиваючи підсумки ХХ ст., Л. Даймонд визначив наступні основні уроки: «Демократії не ведуть між собою воєн, не нападають на сусідів, щоб звеличувати себе чи своїх лідерів, провадять миролюбну політику, не здійснюють етнічних чисток і менше стикаються з національними проблемами, не заохочують міжнародний тероризм, не створюють зброї масового знищення щоб застосовувати одна проти одної, більш відкриті для торгового співробітництва, мають кращий клімат для інвестицій, вони чесні і відкриті у зовнішній політиці, щиро поважають і дотримуються прав людини і норм законодавства» [12, с. 7].

Те, що концепція демократизації являла собою теоретико-інтелектуальне відлуння політичних доктрин домінування США у світі після краху їхнього основного суперника (Радянського Союзу), підтверджується і самим складом учених. Невипадково, що більшість дослідників проблеми демократизації – американці, а всі ключові теорії у цій галузі – виключно американського походження. І якщо теорію міжнародних відносин напівжартома часто називають так само американською, як яблучний пиріг (as American, as an apple pie), то теорія демократизації заслуговує на цю характеристику значно більшою мірою, адже політологи з інших країн переважно просто наслідують американські зразки, лише що-своєму їх інтерпретуючи.

На іншому аспекти соціального статусу провідних теоретиків демократизації загострює увагу Д. Біго. На його думку, у цій науковій сфері основні концепції висувуються акторами, які займають в суспільстві кілька позицій, для яких належність до академічного середовища лише одна, причому маргінальна частина їх життєвого шляху. Називаючи прізвища С. Гантінгтона, З. Бжезінського, Ф. Фукуяма, він стверджує, що ці та інші автори часто водночас і значно більшою мірою належать до світу політики і державної безпеки, і лише усвідомивши ті цілі, що вирішуються у цих двох сферах, можна зрозуміти, чому, незважаючи на внутрішню слабкість деяких їхніх тез, їм вдалося нав'язати усім новий загальновизнаний погляд на світ, який пояснює особливості постбіполярного періоду [13, с. 267].

Зрештою, сам зміст поняття демократія протягом останніх десятиліть зазнав серйозних змін. Теоретики демократії у своїх роботах наголошували на таких різних її аспектах, як участь народу в управлінні державою, поділ влад, представницький характер політичної системи, змагання і конкуренція правлячих еліт, свобода, рівність, законність, – проте основний зміст цього слова залишався сталим з часів Перикла і Аристотеля.

Так, стверджує Р. Даль, на думку стародавніх греків, демократичний порядок мав задовольняти, як мінімум, шести наступним вимогам:

1. Інтереси громадян мають бути достатньо гармонійними, принаймні настільки, щоб вони могли поділяти і слідувати принципу загального добра (блага).

2. Громадяни повинні становити гомогенне суспільство.

3. Громадяни повинні бути небагаті.

4. Громадяни повинні бути спроможними безпосередньо приймати закони і політичні рішення.

5. Заняття громадян не обмежуються зустрічами під час засідань асамблей, воно також включає активну участь в адмініструванні містом.

6. Місто-державу має бути автономним [14, с. 19].

Основою «класичної теорії демократії» завжди була участь громадян, які сприймають себе як однаково добре кваліфікованих для врядування, в управлінні державою: «Усі члени асоціації є достатньо кваліфікованими, щоб брати участь в управлінні асоціацією на рівних підставах з усіма іншими» [14, с. 31]. Саме слово демократія, яке етимологічно означає владу народу, традиційно визначалося як певна форма правління, що реалізується такою мірою, якою народ бере участь в ухваленні політичних рішень.

У модерних інтерпретаціях від величного ідеалу народного самоврядування – «правління народу, здійснюваного народом і для народу», яке править для загального блага, мало що залишилося. У сучасній політичній науці під очевидним впливом ідей В.Парето та Г.Моска стару концепцію демократії було кардинально переглянуто. Й.Шумпетер одним з перших розпочав широку ревізію «класичних доктрин демократії» з метою зробити їх «більш реалістичними і сумісними з сучасним світом». У його відомій роботі спостерігається відвертий наголос на ролі правлячої еліти, коли участь громадян обмежена вільними виборами уряду та дискусією, в той час як меншість лідерів несе відповідальність за прийняті рішення [15].

Подібний синтез теорії демократії з теорією еліт був підтриманий іншими політологами і мав величезний вплив на більш пізніх теоретиків демократії, тож починаючи з Й.Шумпетера більшість дослідників почала пов'язувати демократію з вільними виборами та представницькими установами, а не з прийняттям рішень самим народом. Так, Р.Даль у «Передмові до демократичної теорії» визначив більш ранні доктрини «демократії участі» (participant democracy) як неадекватні для сучасного світу [16], запропонувавши альтернативну концепцію «поліархії» – правління багатьох меншостей. На його думку, не участь у процесі ухвалення рішень, а періодичне вільне змагання між різними лідерами за голоси виборців вирізняє демократію серед інших форм

правління [17]. Схожу думку обстоює і К.Пейтмен, стверджуючи, що потреби політичної системи часто вимагають певної байдужості серед громадян, тобто обмежена політична участь, навіть апатія, відіграють позитивну функцію для всієї системи, обмежуючи інтенсивність конфлікту і дозволяючи системі залишатися стабільною: «Високий рівень участі і інтересу вимагається лише від меншості громадян..., апатія і байдужість більшості відіграють цінну роль у підтримці стабільності усієї системи» [18, с. 7]. Подібні тлумачення дали всі підстави С. Кінгу стверджувати, що традиційне уявлення, ніби «класична теорія демократії» містить єдиний комплекс ідеалів участі, в основному, не відповідає дійсності, у той час як страх перед масами і (необґрунтований) наголос на небезпеці участі широких верств народу в політичній діяльності є прикметною рисою класичної соціології демократії [19, с. 17]. Замість участі мас західні політологи (Дж. Мей, С. Верба, Х. Най) наголошують на відповідальності еліт [20; 21], повторюючи традиційні мотиви теоретичних доктрин легітимації тиранів і деспотів Стародавнього Сходу. Інтерпретації демократії як меритократії – правління гідних, – змушують згадати думку Конфуція: коли слова втрачають свій сенс, люди втрачають свободу.

Подібний підхід видається надто небезпечним, адже фактично пропонує змиритися з відсутністю широкої підтримки населення демократичної політичної системи, не говорячи про те, що відданість еліти ідеалам демократії без контролю з боку суспільства виглядає надто сумнівною. Варто нагадати концепцію Е.Дюркгайма, який вважав, що демократія, передусім, не вирізняється організацією управління, а характеризується тісними зв'язками між владою і населенням, а політика, тобто управління або влада, є лише другорядними елементами суспільної системи. Із цим поглядом дуже цікаво корелюють слова А. Гітлера, який, коментуючи крах Веймарської республіки, зазначив: «Ми змогли викинути на смітник всі застарілі демократичні установи саме тому, що вони вже не сприяли збереженню плідного зв'язку з усією нацією. Вони вели до базікання і тривіального обману» [22, с. 57].

Як свідчить історія, суспільний поступ людства абсолютно непрогнозований. Потенціал майбутнього невичерпний, тому будь-яка політична модель не несе в собі нічого неминучого і фатального. Зрештою, це лише історична можливість, що може актуалізуватися, а може й назавжди залишитися лише в людській уяві. Попри тимчасову відсутність серйозних ідеологічних противників, доля ліберальної демократії прямо залежатиме від ефективності її політичних інститутів, їхньої здатності вирішити нагальні проблеми сучасного світу, дати адекватну відповідь на виклики часу. Якщо ж у вирішенні цих завдань демократію спіткатиме невдача, над людством завжди висітиме загроза «вічного повернення» різноманітних форм диктатури.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Lijphart A. The Southern European Examples of Democratization: Six Lessons for Latin America / A. Lijphart // Government and Opposition. – 1990 - № 25. – p. 68-84.
2. Di Palma G. Why Democracy Can Work in Eastern Europe? / G. Di Palma // Journal of Democracy – 1991, № 1. – P. 28-43.
3. Freedom in the World: The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties, 1994-1995. – New York: Freedom House. – 695 p.
4. Huntington S. The Third Wave.

Democratization in the late Twentieth Century / S. Huntington – Norman and London: University of Oklahoma Press, 1991. – 366 p. 5. The Global Resurgence of Democracy / Ed. by Larry Diamond and Marc F. Plattner. – Baltimore and London: The John Hopkins University Press, 1993. – 336 p. 6. Fukuyama F. The end of history and the last man / F. Fukuyama – New York: The Free Press. A Division of Macmillan, Inc., 1992. – 464 p. 7. Лоуи Т. Глобализация, государство, демократия: образ новой политической науки / Т. Лоуи // Полис. – 1999. – №3. – с.108-119. 8. Brzezinski Z. The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century. – New York. Collier Books, 1990. – 304 p. 9. Хайек Ф. Право, законодательство и свобода: современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Фридрих Август фон Хайек; пер. с англ. Б.Пинскера и А.Курыева. – М.: ИРИСЭН, 2006. – 644 с. 10. Apter D. The Politics of Modernization / D. Apter. – Chicago: The University of Chicago Press, 1965. – 481 p. 11. How to Establish a Democracy or Improve the One You Now Have: A Practical Guide for Developing Essential Government and Business Structures and Personal Systems of Values / Ed. by W.E. Boek. – Arlington: College of Democracy, 1993. – 414 p. 12. Diamond L. Promoting Democracy in the 1990-s: Actors and Instruments, Issues and Imperatives. A Report to the Carnegie Commission on Preventing Deadly Conflict. – Carnegie Corporation of New York, December, 1995. – 75 p. 13. Биго Д. Проблемы безопасности: теоретические дискуссии и институциональный контекст / Д.Биго // Международные отношения: Социологические подходы. – М.: Гардарики, 1998. – С. 266-306. 14. Dahl R. Democracy and its critics / R. Dahl – Yale University Press, 1989. – 397 p. 15. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия / Й. Шумпетер, пер. с англ. / Предисл. и общ. ред. В. С. Автономова. – М.: Экономика, 1995. – 540 с. 16. Dahl R. A Preface to Democratic Theory / R. Dahl. – Chicago: Chicago University Press, 1956. – 155 p. 17. Даль Р. Полиархия: участие оппозиция / Роберт Даль; пер. с англ. С.Деникиной, В.Баранова. – М.: Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 288 с. 18. Pateman C. Participation and Democratic Theory / C. Pateman. – Cambridge: Cambridge University Press, 1970. – 132 p. 19. King S. The State in Modern Society / S. King. – Chicago: University of Chicago Press 1986. – 272 p. 20. May J. Defining Democracy: A Bid for Coherence and Consensus // Political Studies. – 1978. – Vol. 1. – P. 1-14. 21. Verba S. Participation in America: Political Democracy and Social Equality / S. Verba, H. Nie. – N.Y.: Harper and Row, 1972. – 452 p. 22. Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны / Герман Раушнинг. – М.: Миф, 1993. – 383 с.

УДК 321.7

Лакішик Д.М.

ОСОБЛИВОСТІ ТА ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРОЦЕСУ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

Статтю присвячено сучасним тенденціям глобального поширення демократичних процесів. Досліджуються перспективи глобальної демократизації, які значно ускладнюються сформованою структурою міжнародних відносин, асиметричністю процесів демократизації у різних регіонах світу. Аналізуються особливості поширення демократичних принципів у світі, майбутні перспективи демократії в контексті сучасного світового розвитку. Обґрунтовується висновок, що ключовими факторами, від яких у майбутньому залежатимуть стабільність і поширення демократії, є економічний розвиток та політичний менеджмент.

Ключові слова: демократія, неліберальна демократія, західна цивілізація, вестернізація, США, Європа, країни «третього світу».

Статья посвящена современным тенденциям глобального распространения демократических процессов. Исследуются перспективы глобальной демократизации,

которые значительно усложняются сложившейся структурой международных отношений, асимметричностью процессов демократизации в разных регионах мира. Анализируются особенности распространения демократических принципов в мире и будущие перспективы демократии в контексте современного мирового развития. Обосновывается вывод, что ключевыми факторами, от которых в будущем будут зависеть стабильность и распространение демократии, являются экономическое развитие и политический менеджмент.

Ключевые слова: демократия, нелиберальная демократия, западная цивилизация, вестернизация, США, Европа, страны «третьего мира».

This article is devoted to modern trends of the global spread of democratic processes. We investigate the prospects for global democratization greatly complicated by the existing structure of international relations, asymmetry of democratization processes in various regions of the world. Specific features of the global dissemination of democratic principles and the future prospects of democracy in the context of the contemporary world's development are analyzed. Economic development and political management are defined as the key factors upon which stability and the spread of democracy will depend in the future.

Key words: democracy, illiberal democracy, Western civilization, Westernization, USA, Europe, the «third world» countries.

Одним з найважливіших наслідків трансформаційних процесів кінця ХХ – початку ХХІ ст.ст. стало утвердження демократії як основної моделі світового суспільно-політичного устрою. У сучасному світі цей процес набуває все більш глобального характеру. Майже всі більш-менш розвинуті країни або вже стали демократіями, або обрали стратегію демократизації, що здійснюється з урахуванням національних особливостей і традицій. Загалом можна стверджувати, що головна тенденція сучасного світового розвитку полягає в русі до демократії як до оптимальної форми організації суспільства.

Проблеми історичного розвитку і перспектив демократії можуть розглядатись у різному контексті. Найчастіше це прийнято робити з урахуванням цивілізаційної та стадіальної парадигм світового розвитку. Тобто, з рефлексією на те, що демократія є продуктом певної (західної) цивілізації або необхідним етапом історико-політичної еволюції будь-якого суспільства. Поряд з тим, увага спрямовується на тенденцією до глобального поширення демократичних інститутів та труднощі їх укорінення у незахідних суспільствах.

Утвердження демократичних інститутів відбулося на відносно пізній фазі розвитку західної цивілізації – в епоху так званого модерну. Відтак, демократія, якщо її розуміти як сукупність представницьких органів влади, вільних виборів, ідейно-політичного плюралізму, змінюваності суб'єктів влади з волі громадян, – є стадіальним феноменом у рамках самої цієї цивілізації. Аналізуючи проблеми сучасної демократії в даному контексті, відомий фахівець У. Бек справедливо бачить шлях до їх вирішення у дедогматизації і десакралізації сталих принципів демократії [1, с. 40-46]. Це означає, що просте відтворення демократичних основ поступається місцем їх критичному аналізу та постійному експериментуванню в усіх сферах соціальної дії. Пошук нових форм демократії стає характерною рисою сучасної громадської думки і різних вимірів соціальної практики. Насамперед, йдеться про формування нових форм соціальності,

покликаних замінити традиційні форми групової соціально-культурної спільності більш рухливими, такими, що виникають на добровільній основі в межах мінливих конкретних проблем і ситуацій. Триває пошук «нового комунітаризму», де соціальність, детермінована «ззовні», замінюється соціальністю добровільною, що виражає прагнення індивідів, не жертвуючи своєю автономією, подолати взаємне відчуження на основі пошуку спільних цінностей та прагнень [2].

Нині вкрай важко сказати, до яких змін у демократичних інститутах може привести цей пошук. Проте, провідна тенденція полягає в підвищенні ролі громадянського суспільства та його впливу на розвиток держави, що, очевидно, вимагає розширення сфери його діяльності, збагачення її форм, проникнення на рівень менеджменту, систем прийняття рішень, які доменом професійної політики, технократії і бюрократичних структур.

Йдеться, скоріше, про необхідність переходу до нової стадії розвитку демократії, ніж про її еволюцію в рамках її цивілізаційного, тобто західного ареалу. Особливістю перспективи демократії як глобально-стадіального феномена є зв'язок демократизації та глобалізації, еволюції демократії в контексті глобального історичного процесу. Оскільки жодна з існуючих нині локальних цивілізацій, крім західної, не виробила під час свого розвитку демократичних цінностей та інститутів, можна вважати, що така перспектива реальна лише в разі виникнення нової глобальної цивілізації, яка прищепить ці цінності та інститути до традиційних підвалів інших цивілізаційних ареалів.

Головним чинником демократизації в умовах глобалізації найчастіше вважається вплив модернізації економічних і соціальних структур: економічний розвиток на основі сучасної технології веде до зростання добробуту, а цей останній відкриває дорогу демократії. За оцінкою С.Гантінгтона, «взаємозв'язок між добробутом нації та її демократизацією досить міцний», а С.М. Липсет, досліджуючи зв'язок між рівнем економічного розвитку держав та їхнім політичним ладом, зазначає, що демократизація залежить від багатьох факторів, але рівень соціально-економічного розвитку є її «основною і необхідною умовою» (74% країн з найбільш низьким рівнем економічного розвитку мають авторитарний, 24% – «напівдемократичний» і тільки одна з таких країн – Індія – демократичний режим). З країн з рівнем нижче і вище середнього демократичними є відповідно 11% і 39%, проте до цієї категорії належать усі країни з розвинутою ринковою економікою [3, р. 193-21; 4, с. 9].

Утім, залежність демократизації від економічного фактора навряд чи можна вважати безпосередньою. Соціально-економічною передумовою представницької демократії західного типу є не ринкова економіка і рівень економічного розвитку як такі, а обумовлена даними чинниками чисельна перевага в соціальній структурі так званого середнього класу. Цю соціальну спільність об'єднують життєвий стандарт, який забезпечує доступність набору основних споживчих благ, що постачаються сучасним масовим виробництвом, та зацікавленість у соціально-політичній стабільності, а внутрішньо роз'єднує – розмаїття конкретних групових статусів і джерел доходу, що формуються ринковими відносинами. Таке поєднання консенсусу і плюралізму інтересів

перетворює середній клас на опору представницької демократії, що дозволяє різним його групам виявляти, відстоювати, узгоджувати свої інтереси, не порушуючи в той же час інституційних основ економічного та соціального стану. Зрозуміло, ця роль середнього класу в демократичній політичній системі виявляється далеко не в усіх історичних ситуаціях, а в деяких навіть може перетворюватися на свою протилежність. Зокрема, у випадку коли в суспільстві відбуваються соціально-економічні процеси, що загрожують положенню тих чи інших середніх верств, вони цілком здатні своєю суспільно-політичною поведінкою дестабілізувати інститути представницької демократії і навіть виступити силою підтримки авторитарних і тоталітарних режимів. Утім, якщо середній клас не завжди є опорою демократії, його значна питома вага в соціальній структурі бізнесу та громадянського суспільства є однією з необхідних умов стабільного демократичного розвитку.

Якщо добробут основних груп населення забезпечується не їх ситуацією на ринку, а на іншій основі, наприклад, завдяки державному патерналізму, плюралізму інтересів не виникає, і навіть вельми високий рівень добробуту не створює соціальних передумов демократизації. Бідні суспільства, в яких значні верстви населення живуть на межі бідності і маргіналізовані в соціальному відношенні, не становлять сприятливого середовища для розвитку демократії та громадянського суспільства.

З погляду соціально-економічного чинника, перспективи глобальної демократизації виглядають часом зовсім не оптимістично. Нинішній етап глобалізації супроводжується поглибленням економічної диференціації між найбільш розвиненими державами світу та більшістю інших країн. За умов збереження цієї тенденції не слід очікувати швидкого і рівномірного економічного та соціального прогресу, радикального підвищення життєвого рівня населення, а отже, і формування соціальних передумов для реальної представницької демократії. У багатьох з тих країн, де було створено формально-демократичні інститути, реальний демократичний поступ залишається нестійким і за умов кризи здатен діяти як додатковий чинник соціальної та політичної нестабільності політико-трансформаційних процесів.

Серйозною перешкодою глобальній демократизації є культурна самобутність незахідних суспільств, яку не в змозі розмити вестернізація. Так, у культурному контексті деяких незахідних соціумів цінність особистості, основоположна для західної культури як духовна передумова демократизації, сприймається як чужорідний елемент. І хоч процес індивідуалізації розвивається і в таких суспільствах, він у подібних ситуаціях слабо порушує властиве їм розчинення індивідуального в груповому. Не виключаючи демократизацію на формально-виборчому рівні, це робить її мало реальною у тих формах, які вироблені західним суспільством.

Аналіз динаміки сучасного міждисциплінарного дискурсу щодо впливів глобалізації в соціально-економічному вимірі доводить, що представники суспільних наук демонструють поділ на тих, хто розглядає глобалізацію й потенціал постіндустріалізму з позицій деструкції, та тих, хто вбачає в дії глобалізаційних процесів позитивну силу [5]. Головною проблемою багатьох

держав залишається зубожіння. У сучасному світі існують країни й регіони, де бідні не мають можливості самостійно вирішити проблему виживання. За такої ситуації бідність є джерелом, що продукує лише саму себе. У таких регіонах не йдеться про будь-яке поняття розвитку, деактуалізуються такі важливі напрями міжнародної допомоги, як безпека фізичного, людського, природного капіталу. Коли йдеться лише про виживання, ризиковано інвестувати в майбутнє. Недивно, що бідні країни мають низькі чи негативні рейтинги економічного зростання, їхні уряди неспроможні ефективно використовувати переваги фізичної географії, національні фінансові ресурси, інвестувати до інфраструктури. У таких ареалах бідності урядова система часто є наскрізь корумпованою, і це негативно впливає на визначення та фінансування високопріоритетних проєктів, на організацію ефективних механізмів менеджменту, що враховують структуру існування місцевих культурних бар'єрів і соціальних норм. Стримуючим фактором виступає й демографічний: численна родина позбавляє окрему людину можливостей вкладати інвестиції у свій розвиток. Брак інновацій в усіх сферах життя створює значний розрив у розвитку багатих і бідних країн світу. Як окремі особистості, так і цілі групи у суспільствах з низькими показниками можуть бути бідними чи збідніти, втративши надію на соціальний прогрес їхніх суспільств.

Економічні механізми скорочення бідності можна поділити на дві провідні категорії: збільшення ресурсів через редистрибуцію і посилення ефективності економічного середовища. Провідним шляхом підтримання бідних держав найчастіше є редистрибуція ресурсів через спрямування на особливо важливі для зростання національної продуктивності галузі, такі, як аграрний сектор, охорона здоров'я, освіта, транспорт, комунікативні системи. Інвестування в такий спосіб спрямовується на надання допомоги найбіднішим верствам. Такий підхід має логічний зв'язок з вирішенням завдання підвищення показників національного зростання, бо саме це необхідно розуміти як зростання в часі вартості ресурсів, що належать нації. Особливого значення тут набуває питання ефективності зусиль держави щодо регулювання приватної економічної діяльності, у тому числі, активності іноземних компаній. Досвід розвинених європейських країн і США довів, що значне економічне зростання залежить не так від прямого державного інвестування, як від створення урядом інституціональної структури, в якій ефективно забезпечене трансформування доходів від приватного інвестування одночасно у фізичний і у людський капітал. У бідних країн спостерігається інший варіант поступу до економічного зростання. Існують різні причини, через які національний простір останніх є недостатньо привабливим для приватних інвесторів, у тому числі, щодо реалізації проєктів, пов'язаних зі скороченням бідності. Окрім корупції, у бідних країнах поширеним явищем є нестабільність урядових інституцій, що спричиняє високий ступінь ризиків, відсутність гарантій гри за правилами, субсидування нерентабельних проєктів, оподаткування рентабельних, присутність ідеологічної опозиції розвитку ринкових процесів. Усе це знижує ефективність дії такого механізму, як інвестування у розвиток.

Отже, першочергова увага країн-лідерів світової спільноти спрямовується на залучення механізмів прямого перерозподілу ресурсів до бідних ареалів світу. Це здійснюється, приміром, через центральну міжнародну організацію Світовий Банк або через урядову допомогу на двосторонній основі. Має місце також спрямована на досягнення цієї мети міжнародна діяльність окремих громадян. У контексті здійснення активної державної допомоги щодо інвестування в розвиток людського капіталу особливу цінність набувають освітні програми. На думку західних фахівців, успішне поєднання трьох рівнів здійснення допомоги бідним країнам матиме наслідком стабільне скорочення глобальної бідності. Своєю чергою, постійне скорочення глобальної бідності дасть можливість бідним націям, відшукавши необхідні ресурси, провести ефективні системні інституціональні реформування.

Ураховуючи дуальність ефектів глобалізації, вважаємо за доцільне зауважити на тому, що не всі зв'язки обов'язково мають бути єдиноспрямованими, – вірогідно, що в деяких з них впливи глобалізації можуть бути дуже позитивними, але при цьому характер зростання буде як сприяти подоланню високих показників бідності, так і збільшувати їх. Редистрибуція ресурсів від багатих до бідних ставить питання рівня підтримки інвестування та рівня зростання економіки. Тому важливим є використання потенціалу глобалізації у плані збільшення інвестицій у висхідні стандарти життя. Країни, що розвиваються, потребують не просто трансферів, а створення умов, за яких можливе подолання обставин бідності через торгівлю, безпеку, збереження та інвестування. Саме через це зростання часто розуміється як інструмент зменшення бідності й асоціюється з введенням мінімальних стандартів життя у деякому темпоральному вимірі. Зрозуміло, що скорочення бідності й зростання економіки, особливо в країнах із низькими доходами населення, корелюють. Емпіричні дослідження доводять: реальний прогрес у стандартах життя робить необхідним зростання національного добробуту. Так, наприклад, Індія в розумінні швидкого зростання як головного інструменту зниження рівня бідності демонструє значний позитив у розвитку. Позитивну асоціацію між скороченням бідності й зростанням можна відзначити й у таких країнах з високим рівнем бідності, як Китай, Індонезія, Філіппіни [6, с. 24-26].

Зростання сприяє привнесенню в суспільство таких довгоочікуваних позитивів функціонування, як удосконалення права та податкової дисципліни. Однак, не є фактом, що само по собі існування демократичних інституцій здійснює системний вплив на вирішення проблеми бідності. Уряди часто демонструють неготовність якісного поєднання в національних програмах розвитку коротко- і довготермінових інтересів, які одночасно мають враховувати інтереси інших країн. Практика індустріальних країн щодо захисту вразливих ринків може бути розцінена як ознака складності проведення кардинальних змін. Не можна заперечити й те, що ризики глобалізації є особливо суттєвими для слабких економік країн, що розвиваються. Негативний бік глобалізації яскраво виявляється під час глобальних економічних і фінансових криз. З іншого боку, глобалізація має потенціал у вимірі скорочення бідності, включаючи країни, що розвиваються. Насамперед, на основі

створення середовища, сприятливого для прискорення економічного зростання та швидкого поширення знань. Грамотне використання структурних чинників і каналів реалізації національної економічної політики у світовій економіці дає змогу підтвердити наявність переваг глобалізації. Певний прогрес у скороченні глобальної бідності наявний нині у світі, насамперед, завдяки успіхам низки країн Азії, що обрали шлях інтенсивного розвитку [7, с. 4-7].

За такої ситуації важливим стає взаємозв'язок між глобальною технологічною дифузією, яка є нерівномірною, та рівнем підготовки персоналу. Кваліфікований персонал не мігрує до бідних країн, навпаки, спостерігається зворотна тенденція. Підтвердженням цього є активна міграція медичного персоналу з африканських і азійських країн до Сполучених Штатів та ЄС. Некваліфікований або недостатньо кваліфікований персонал не в змозі підтримати програми інтенсивного внутрішнього розвитку, внаслідок чого певна його частина все-таки змушена мігрувати до багатіших країн світу. Тут доволі важливою стає роль транснаціональних корпорацій, що переміщують своє виробництво на простори, де є дешева робоча сила. Попри критику щодо експлуатації місцевої робочої сили, подібна політика корпорацій сприяє зростанню доходів населення в районах розташування нових виробництв, стимулює його до отримання вищої кваліфікації, а місцеві компанії – до впровадження нових технологій і ефективного менеджменту. Від того, наскільки явним буде позитив від функціонування ТНК у вимірі покращення соціального статусу індивіда, значною мірою залежить привабливість внутрішнього середовища країни [8, с. 15].

Оптимальне використання переваг глобалізації задля скорочення бідності висуває перед урядами і бізнесом завдання реалізації соціальних і колективних можливостей. Ідеться про: інвестиції в охорону здоров'я; інституції, які відповідають за дотримання базових правових норм; колективні інвестиції у соціальне страхування. За відсутності таких елементів процес глобалізації лише створює складнощі для тих, хто завдяки йому може посісти кращі життєві позиції. Діючи як своєрідний фільтр, який інтенсифікує позитивні й негативні прояви відносин між глобалізацією й бідністю, саме інституції покликані сприяти скороченню світової соціально-економічної гетерогенності.

Позитивні результати впливу прогресу на глобальний простір міжнародних відносин мають специфічний контекст. Заради отримання бажаних наслідків від дії високодинамічних глобалізаційних сил країни, що розвиваються, повинні здійснювати стратегічні кроки, розраховані на довгострокову перспективу. Урядовці мають визначити й імплементувати стратегію розвитку не лише для отримання вигоди від глобалізації, а й для обмеження її негативних ефектів. У цьому плані доцільним є поєднання руху шляхом стратегічної інтеграції до глобального світового ринку та проведення спрямованої на подолання бідності активної внутрішньої політики розвитку, базованої на використанні можливостей науково-технологічного прогресу. Саме це сприятиме підвищенню життєвих стандартів у бідних регіонах планети, надаючи їхнім представникам кращі можливості для самореалізації.

Нестача необхідних ресурсів у держав Півдня збільшуватиме розрив між рівнями розвитку заможних і бідних світів, і це потребуватиме пильної уваги, передусім, країн «Великої вісімки», підготовхуючи до формування міждержавних об'єднань різного формату. За умов складності розробки єдиної регуляційної системи найбільшу практичну ефективність виявлятимуть, як прийнято вважати, коаліції «ad hoc». Підтримка кризових осередків має стратегічну важливість для регіонального рівня визначення норм колективної дії, бо остання потребує консенсусу за реалізації конкретних програм допомоги. Разом з тим, потреба у глобальній стратегії стає все очевиднішою.

На сучасному етапі стратегія міжнародних організацій демонструє певний консенсус щодо включення бідних країн до світової економіки, базуючись на трьох складових: власне політиці розвитку цих країн; відкритті переваг зовнішнього обміну; зростанні зовнішньої допомоги [9; 10, с. 1-4]. Отримання прибутку стає значною мірою залежним від політики держави і від якості менеджменту її інституцій у справі акумуляції капіталу у створенні виробництва, що зможуть брати участь у глобальному економічному обміні. При цьому, регуляція ритмів і загальної модальності комерційної лібералізації стає не менш важливою, ніж сама допомога, бо адаптування новими гравцями ринку найвідкритіших режимів ще не вирішує автоматично проблему бідності. Тож така політика передбачає інтеграцію усього населення до процесу розвитку за збереження таких важливих бюджетних пріоритетів, як освіта й охорона здоров'я, якісне вкладення соціального капіталу.

Перспективу глобальної демократизації значно ускладнює сформована структура міжнародних відносин з призначеною для неї асиметрією процесів демократизації в різних регіонах світу. Якщо західні суспільства вирішують проблему подолання дисфункцій представницької демократії, приведення демократичних інститутів у відповідність з реаліями постіндустріальної епохи, то громади Півдня і Сходу змушені зосереджуватися на виробленні та засвоєнні адекватних для їхніх умов і традицій демократичних практик задля забезпечення стабільного демократичного ладу. Теоретично можливі варіативні «сценарії майбутнього демократії»: принципово нові фази демократичного процесу в одних регіонах, його стагнація в інших; переплетіння і взаємне збагачення різних його потоків. У середньостроковій перспективі слід очікувати, що в переважній більшості спільнот утвердиться принцип змінюваності влади на підставі відносно стабільних легітимних процедур, що передбачають волевиявлення громадян у рамках чинного законодавства.

В умовах глобалізації та пов'язаного з нею зростаючого динамізму економічних і соціальних процесів досить гнучке реагування політичної сфери на нові виклики і, відтак, упорядкування змінюваності влади стає необхідною умовою виживання сучасних суспільств. Уже нині неліберальні демократії не відрізняються ані політичною, ані економічною ефективністю, правлячі еліти в них формуються не за меритократичним принципом. Основою неліберальної демократії слугує чи то популізм (як у Росії), чи жорсткий контроль над політичним життям (як у більшості африканських країн). Як те, так і інше виявляється можливим завдяки відсутності забезпеченого і самостійного

середнього класу. Нерідко саме через цю причину неліберальна демократія стає наслідком передчасної демократизації. Головні небезпеки, які приховує в собі неліберальна демократія, полягають, з одного боку, в тому, що народ, який бачить, як влада маніпулює його думкою, приходять до глибокого розчарування в демократії як такій, з іншого боку – в тому, що економічні підвалини не спонукають до господарської модернізації, що призводить до консервації відставання в економічній сфері, породжуючи у людей почуття «знедоленості» [11, с. 284, 145].

Насадження західних цінностей та демократії в незахідних суспільствах не є правильним. Навпаки, передчасний перехід до демократії західного типу може призвести до серйозних економічних труднощів та політичної нестабільності, породжуючи авторитарні, диктаторські режими, що стають поживним середовищем для організованої злочинності. Вибір, який, на думку Ф. Закарії, повинні зробити для себе країни, що розвиваються, – це вибір між неліберальною демократією і ліберальною автократією [11, С. 97].

Ліберальна автократія, чи, на більш вищому шаблі розвитку, ліберальний конституціоналізм, виявляється більш ефективним шляхом становлення ліберальної демократії. Розглядаючи низку випадків переходу незахідних суспільств до ліберальної демократії, що мали місце в останні три десятиліття, легко виявити, що успіху досягли ті країни, які використовували власну версію загальної моделі: капіталізм і верховенство закону, в першу чергу, демократія – в другу. У результаті вони досягли вражаючих економічних успіхів, протягом стислого часу перейшовши до демократії, причому, набагато більш стійкої та ефективної [12, с. 51].

Успішне функціонування демократії залежить від громадян як самостійних індивідів. Це передбачає їхню здатність зберігати свою особистість, уникати самотності за допомогою ресурсів власного інтелекту. У сучасному світі існує низка тенденцій та факторів, що нині й у майбутньому загрожуватимуть демократичним інституціям: зростання прихильників крайніх форм націоналізму, релігійна нетерпимість і теократичні прагнення, тероризм і кримінальне насилья, криза сучасної моделі суспільно-політичного устрою, яка домінує в більшості розвинених країн світу, зростання політичної ролі фахівців з реклами і консультантів з питань засобів масової інформації, брак цікавості громадян до державних справ, коли не йдеться про захист їхніх конкретних інтересів. Як слушно зазначає Г. Кіссінджер: «Політики, які перебувають під тиском електорату, неохоче звертаються до проблем, саме існування яких виходить за межі виборчого циклу» [13, с. 260].

Потенційно найбільш важлива небезпека для демократії з глобальних позицій може випливати з довготермінових змін, що завдають шкоди усьому людству: перенаселення, скорочення ресурсів сільськогосподарських земель, води, екологічні катастрофи, які часом потребують жорстких заходів, у тому числі у вигляді численних недемократичних обмежень.

Зовнішні дилеми, насамперед, визначаються колективним вибором між альтернативними інституційними заходами, сумісними з існуючими соціально-економічними структурами і культурними реаліями. Загрози демократії можуть

виходити як з боку народних мас, так і з боку еліти. Незважаючи на те, що еліти більше, ніж маси, віддані цінностям демократії, вони часто відмовляються від цих цінностей у кризові періоди, звертаючись до репресій. Активність мас і репресії еліт нерідко поєднуються, створюючи серйозні загрози для демократичного розвитку. Активність мас, що виявляється в бунтах, демонстраціях, екстремізмі, насильстві, пробуджує страх і відчуття небезпеки в еліт, які відповідають на це обмеженням свобод і посиленням заходів безпеки. При цьому інакомислення ставиться під сумнів, преса підлягає цензурі, обмежується свобода слова, представники потенційних контреліт потрапляють до в'язниць, поліція і сили безпеки зміцнюються в ім'я «національної безпеки» або «закону і порядку». Еліти самі себе переконують, що ці кроки необхідні для збереження ліберальних демократичних цінностей. Т. Дай і Л. Зіглер констатують: «Іронія полягає в тому, що, намагаючись зберегти демократію, еліти перетворюють суспільство у менш демократичне» [14, С. 48-49].

С. Гантінгтон вважає, що перешкоди для демократизації країн можна поділити на три широкі категорії: політичні, культурні та економічні. Як одну з потенційно значущих політичних перешкод він виділяє брак досвіду демократичного правління, що виявляється у відсутності відданості політичних лідерів демократичним цінностям. Глибоко антидемократична культура перешкоджає поширенню демократичних норм у суспільстві, заперечуючи легітимність демократичних інститутів і, тим самим, значно ускладнюючи їхню побудову та ефективне функціонування або й зовсім перешкоджаючи йому. Серед основних економічних перешкод на шляху демократичного розвитку американський політолог називає бідність, пов'язуючи через це майбутнє демократії з розвиненою економікою. Те, що заважає економічному розвитку, не сприяє і поширенню демократії «Більшість бідних суспільств залишається недемократичними доти, доки залишатимуться бідними», – підсумовує він [15, с. 41].

Загальний підвищений інтерес до демократії, що почався в кінці ХХ ст. і триває на початку нового століття, був викликаний, насамперед, масовим прагненням країн, що звільнилися від авторитаризму, до пошуку більш досконалої форми правління. Політичний досвід розвинених країн свідчить про те, що найбільш значних успіхів досягли ті політичні системи, які були засновані на ліберальних демократичних цінностях. Цей наочний приклад виявився визначальним у виборі перспектив розвитку вчорашніх авторитарних держав. Однак майбутнє демократії далеко неоднозначне. Чимало країн, не впоравшись з демократичними перевантаженнями, повернули до авторитарної форми правління. Зберігається й небезпека того, що більшість майбутніх викликів почне визрівати в надрах самих ліберальних демократій. Приводом для таких побоювань слугують дві причини: відсутність можливості пояснювати власні недоліки загрозою постійного суперництва з іншою системою та набагато вищий ступінь «зараженості» населення цих країн нормативними очікуваннями щодо того, як повинна працювати демократія.

Не виключенням зі згаданих процесів і глобальний щабель соціальних взаємодій. Світова система як демократична постає у двох сенсах: як система,

що складається з вільних суспільств і демократичних держав, та як система, у рамках якої відносини між державами і народами визначаються законом і загальними принципами справедливості. Деякі дослідники вважають, що поступово виникає та розвивається міжнародна архітектура колективних установ і формальних угод, орієнтована як на принципи демократії і прав людини, так і на легітимність міжнародних дій, спрямованих на їхнє удосконалення та захист. Найбільш оптимістичний підхід орієнтовано на те, щоб знайти історичну можливість перетворення у по-справжньому демократичного світу з утопії на реальність. Досягнення цієї мети передбачає вирішення трьох основних завдань: поглиблення й утворення демократії там, де вона формально здійснилася; продовження створення та зміцнення спільних структур та інституційних правил демократії на рівні регіональних і міжнародних організацій; заохочення різноманітних потоків змін та перетворень, що могли б злитися в єдину четверту хвилю демократизації.

Процеси розвитку демократії тісно переплетені з іншими загальносвітовими процесами, насамперед з глобалізацією. Це призводить не лише до інтернаціоналізації багатьох проблем, а й викликає різні кризові явища у менш розвинених країнах. Водночас спроба створення у новоявлених демократіях інститутів шляхом еклектичного запозичення демократичних форм, що практикуються в різних демократичних країнах, сприяє дискредитації ідей демократизації у поставторитарних суспільствах. Такі спроби завдають істотної шкоди і загальним перспективам демократії у глобальному масштабі. Американський політолог Дж. Маркофф з цього приводу пише: «Для того щоб уникнути тривіалізації демократії та забезпечити її здатність відповісти на виклики XXI ст., процес демократизації повинен стати чимось більшим, ніж просте поширення на нові регіони світу вже відомих, усталених моделей демократичного устрою. Якщо демократія має намір набути наповнене сенсом майбутнє, вона повинна бути піддана переосмисленню й перетворенню, як це завжди відбувалося в минулому» [16].

Можна виділити два підходи до характеристики феномена «глобальної демократизації». Перший ґрунтований на уніфікації процесів демократизації за зразком західної ліберальної демократії, що дозволяє, нехай з різною швидкістю й ефективністю, привести колишні авторитарні країни до певного загального демократичного стандарту. Другий підхід розглядає «глобальну демократизацію» не як уніфікацію політичної карти світу, а як диверсифікацію демократії, як розширення демократичних варіантів розвитку. Його прихильники виходять з того, що оцінка демократій на основі хрестоматійних моделей західної демократії є хибною, і мову слід вести про існування різних моделей демократії. Таким чином, на порядок денний висувається завдання аналізу поставторитарних трансформацій, що відбуваються у світі, як процесу розширення типологічного розмаїття демократій.

Ключовими факторами, від яких у майбутньому залежатимуть стабільність і поширення демократії, найчастіше називають економічний розвиток і політичне керівництво. Як потужні структурні чинники, що полегшують розширення і поглиблення демократії, згадують соціальний

розвиток, розширення світового багатства й освіти. А проте, врешті-решт, вирішальне значення надається політичному керівництву, його вибору дій на багатьох рівнях, що накладає зобов'язання на урядових посадових осіб, на політичні партії, на групи інтересів і громадські організації в «молодих» демократичних державах, але також і на інститути в тих країнах, де демократія вже утвердилася. Як глобальний і локальний процес демократизація пошириться у світі тією мірою, якою глобальні та національні владні еліти захочуть її поширити.

Отже, природа сучасних соціальних процесів залишається суперечливою та конфліктною. З одного боку, новітні тенденції знаходять вияв у сприяттві інтерпретації та зближенню темпів розвитку, з іншого, супроводжуються значними деформаціями, поглибленням примусових механізмів, розхитуванням і переглядом традиційних норм національного та міжнародного права, застосуванням подвійних стандартів. Незважаючи на згадані «дефіцити» демократії, зберігаються вагомі підстави для того, щоб з оптимізмом дивитись у майбутнє демократичного розвитку. Сучасні демократичні інститути і практики здатні вирішувати проблеми між владою та суспільством мирним шляхом, що й виявляється найбільшим підтвердженням їхньої більшої ефективності в порівнянні з іншими формами суспільного устрою. Незважаючи на всі труднощі, з якими доводиться стикатися демократії, актуальною залишиться думка, висловлена Р. Далем: «[...] демократична ідея не втратить своєї привабливості для людей у недемократичних країнах, і, мірою того як у цих країнах формуватимуться сучасні, динамічні і більш плюралістичні суспільства, їхнім авторитарним урядам ставатиме все важче протидіяти устремлінням до розширення демократії» [13].

ВИКОРИСТАНІ ДжЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Beck U. The Reinvention of Politics. Rethinking Modernity in the Global Social Order / U. Beck. – Cambridge, 1997. – 206 p.
2. Etzioni A. The Limits of Privacy / A. Etzioni. – N.Y.: Basic Books, 1999. – 280 p.
3. Huntington S.P. Will More Countries Become Democratic? / S.P. Huntington // Political Science Quarterly. – 1984. – № 99. – P. 193-218.
4. Липсет С.М. Сравнительный анализ социальных условий, необходимых для становления демократии / С.М. Липсет, К.-Р. Сен, Д.И. Торрес // Международный журнал социальных наук. Сравнительная политология. – 1993. – № 3. – С. 5-33.
5. Bobbio N. The Future of Democracy: A Defence of the Rules of the Game / N. Bobbio. – University of Minnesota Press, 1987. – 184 p.
6. Кастельс М.М. Информационная эпоха: экономика общества и культура [пер. с англ. О.И. Шкаратана] / М.М. Кастельс. – Москва: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
7. Priest G. Reducing Global Poverty: Theory, Practice, and Reform / G. Priest // SELA. – 2005. – № 26. – P. 4-32.
8. Smith G.S. New Challenges for High Level Leadership Training / G.S. Smith // Public Management and Governance in a Globalizing World. – 2002. – August. – № 19. – P. 4-19.
9. John H. Multinational Enterprises and the Global Economy / H. John, J. Dunning. – Wokingham, England: Addison-Wesley, 1993. – 687 p.
10. Nissanke M. Linking Globalization to Poverty / M. Nissanke // UN University Policy Brief. – 2007. – № 2. – P. 1-7.
11. Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / Ф. Закария. – Москва: Ладомир, 2004. – 384 с.
12. Schmitter P.C. What Democracy Is ... and Is Not / P.C. Schmitter, T.L. Karl // The Global Resurgence of Democracy / Ed. by L. Diamond, M.F. Plattner. – Baltimore, London: The John Hopkins University Press, 1993. – P. 49-62.
13. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? [пер. с англ.] / Г. Киссинджер. – Москва: Ладомир, 2002. – 352 с.
14. Дай

Т. Демократия для элиты. Введение в американскую политику [пер. с англ.] / Т. Дай, Л. Зиглер. – Москва: Юридическая литература, 1984. – 320 с. 15. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. – Москва: РОССПЭН, 2003. – 368 с. 16. Markoff J. Globalization and the Future of Democracy [Electronic source] // J. Markoff // Journal of World-Systems Research. – 1999. – Vol. 5, № 2. – Access mode : <http://www.csf.colorado.edu/wsresearch/jwsr.htm>.

УДК 321.7+316.462

Шморгун О.О.

СПІВВІДНОШЕННЯ ЛЕГАЛЬНОСТІ ТА ЛЕГІТИМНОСТІ В СУЧАСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ

У статті розглянуто поняття демократії як синтезу легальності та легітимності формування політичної влади.

Ключові слова: демократія, авторитаризм, структура влади, легальність, легітимність.

В статье рассмотрено понятие демократии как синтез легальности и легитимности формирования политической власти.

Ключевые слова: демократия, авторитаризм, структура власти, легальность, легитимность.

The article deals with the concept of democracy as a synthesis of the legality and legitimacy of political power.

Key words: democracy, authoritarianism, power structure, legality, legitimacy.

Як відомо, головна ідея С. Хантінгтона полягає в тому, що всі держави так званого наздоганяючого розвитку, попри суто тимчасові затримки і навіть повернення назад, рухаються у фарватері еталонних держав-лідерів у напрямку від недемократичних за статусом або, за визначенням самого С. Хантінгтона, авторитарних, до статусу держав з розвинутою демократією і ринковою економікою. Загальна кількість країн з послідовно ліберальним суспільним устроєм начебто неухильно збільшується [1, с. 15-156]. За такого підходу будь-яка форма політичного правління, заснована на домінанті одноосібності як у виконавчій, так і в законодавчій владі, розглядається в кращому разі як данина традиції, свого роду, неомонархізм, завжди небезпечний можливістю легкої узурпації влади, а в гіршому випадку – як прихована одноосібна диктатура. Політичне лідерство як таке, буцімто, взагалі має бути замінене на механізм звичайного управління, керівництва, контролю, навіть нагляду з боку влади – «нічного сторожа» в особі тимчасово найнятих чиновників, покликаних максимально точно виконувати настанови виборців. Отже, в цьому випадку йдеться не про лідерів і, тим більше, не про якихось видатних діячів, вождів, провідників, а про звичайних функціонерів, виконавців, чиновників, врешті-решт, бюрократів у позитивному веберівському розумінні цього поняття.

Ідея трьох хвиль демократизації нерозривно пов'язана з концепцією так званого технологічного детермінізму, згідно з якою загальна стадіальна

еволюція людства відбувається у напрямі від аграрних до індустріальних, а згодом – постіндустріальних суспільств. Невипадково свого роду маніфест технологічного детермінізму Е. Тоффлера має назву «Третя хвиля». У цій роботі з граничною безпеляційністю стверджується, що, мовляв, за умов постіндустріалізму будь-які форми так званого авторитарного лідерства вже виступають мало не повним атавізмом: «... Сьогодні, коли ми бачимо новий етап цивілізації, Рузвельт, Черчилль, де Голль, Аденауер (або хоча б Сталін) – «сильні» лідери індустріальних суспільств – виглядали б так само недоречно і безглуздо, як Божевільний король Людвіг у Білому домі. Попук лідерів, які володіють подібною рішучістю, зубастістю, догматизмом – чи то Кеннеді, Коннолі або Рейгани, Ширак або Тетчер – це прояв ностальгії, ... тому що «слабкість» нинішніх лідерів є не так відображенням особистих якостей, як наслідком розпаду інститутів, від яких залежить їхня влада» [2, с. 635].

Згідно зі схемою, запропонованою відомим політологом соціологічного спрямування К.Байме, синхронізація хвиль демократії та стадіальних хвиль розвитку, передусім, економічного базису відбувається шляхом прив'язки аграрної архаїчної фази всесвітньої історії до «традиціоналістської» за М. Вебером харизми; ранньоіндустріальної (або, за О. Контом, «метафізичної»), – до харизми авторитарної або вождистської («цезаристської»); нарешті, постіндустріальна стадія (за О. Контом, «позитивна»), згідно з псевдотипологією К. Байме, корелюється, відповідно, з харизмою раціональною, побудованою на засадах беззастережного виконання прийнятих парламентом законів [3, с. 193-199].

Згідно з неоліберальною (неоконсервативною) моделлю, автентична західна демократія – це, передусім, розвинена політична система, за якої практично всі найбільш соціально активні, а, отже, найбільш заможні представники так званого середнього класу через різноманітні партії мають своє представництво у «вищому законодавчому органі – парламенті (вельми показово, що синонімом поняття парламенту є термін «законодавчі збори»). А розвинений поділ влад перебуває під контролем інститутів громадянського суспільства, що постійно стежать за дотриманням прав і свобод громадян. Під авторитаризмом С. Гантінгтон розуміє рудиментарний одноособний політичний режим, фактично пом'якшену форму тоталітаризму, з жорсткою владною вертикаллю, однією, або хоча б однією домінуючою, партією і могутнім бюрократичним апаратом. Згідно з його версією, за перемоги колегіальної представницької демократії ці способи правління можуть лише тимчасово повертатися як антидемократичні рецидиви в процесі переможної ходи всесвітнього «демократичного етосу».

На перший погляд, таке розуміння «логіки історії» є абсолютно виправданим. А вже найбільш смним визначенням сучасної західної демократії є поняття «правова держава», яке передбачає рівність усіх перед законом або «верховенство закону» (подекуди в сучасній публіцистиці вживається поняття «диктатура закону»). Його зміст охоплює вимогу беззастережного виконання чинного законодавства, у першу чергу, Основного Закону – Конституції з його статусом «закону прямої дії», що в ідеалі повинно забезпечити гарантований

захист «невід'ємних прав і свобод» кожного громадянина, серед яких головними або «природними» є право на життя без будь-яких утисків, безпеку, високі стандарти споживання та соціального захисту.

У процесі переможної ходи демократії у всесвітньому масштабі відхід від різноманітних форм одноосібної або авторитарної влади, створення демократичних інституцій, що забезпечують істинний поділ влад (зокрема, судової влади), відновлення або навіть запровадження в повному обсязі повноцінного виборчого процесу та, що дуже важливо, створення повноцінної опозиції, справді, є об'єктивним показником демократизації країни, а, отже, її поступу на шляху суспільного прогресу. Адже в системі розділеної влади жодна посада, начебто, не дає можливості перебирання однією особою повноти повноважень, що й виступає запорукою або, принаймні, серйозним стримуючим чинником неповнення «авторитаризму».

Виходячи з цієї концептуальної настанови, видається цілком логічним, що конституційним аналогом справжньої демократії є парламентська республіка чи, як її варіант, парламентська монархія. Саме така форма політичного устрою найкраще пристосована для забезпечення усіх згаданих вище умов, використовуючи термінологію автора, демократичного транзиту. Саме парламент за своїми функціями є, дійсно, представницьким, таким, який відображає інтереси всіх немаргінальних верств суспільства, «вищим законодавчим органом», «законодавчою гілкою влади» – «осередком народовладдя», яка, за С. Гантінгтоном, найбільш ефективно протистоїть усім формам беззаконня, а відтак, і деспотизму. Що ж до будь-яких форм президенціалізму, який висуває на передній план лише одну особу, тим самим, підтримуючи базові принципи легітимності в прийнятті відповідальних політичних рішень і посилюючи небезпеку «авторитаризму», узурпації влади, то вони виступають як тимчасові і перехідні політичні устрої, свого роду рудимент феодального абсолютизму, абсолютної концентрації влади в одних руках, що, звичайно, є несумісним з будь-якими хвилями демократизації.

Формулюючи концепції «хвиль демократії» С. Гантінгтон і «методологи» з табору технологічного детермінізму, припускаються серйозних концептуальних хиб. В першу чергу, це стосується трактування фундаментальної проблеми філософії права: діалектики легітимності і легальності в їх інституціональному, функціональному і навіть цивілізаційному вимірах. Так, автор «Хвиль демократії» зазначає, що легітимність як потужний мотиватор – покора натовпу своєму правителю – буцімто, має архаїчне «додемократичне» коріння, пов'язане з вищезгаданою традиціоналістською харизмою, по суті, релігійно династичним, а не правовим, обґрунтуванням права на володіння верховною владою однією особою. На його думку, особливо небезпечним є те, що легітимність раніше була обумовлена божим помазанням монарха, а за модерних часів «авторитаризм нового часу виправдовує себе за допомогою націоналізму та ідеології», тому «легітимність – розпливчате поняття, якого політичні аналітики прагнуть уникати» [4, с. 57-58]. У той же час, автентично демократична або функціональна легітимність забезпечується виключно на засадах процедурної легальності: «Легітимність же

системи залежить від процедур, від здатності тих, хто голосує, обирати собі правителів шляхом виборів. У кінцевому підсумку, правителі, які перебувають при владі, припиняють діяти ефективно, втрачають легітимність, зазнають поразки на виборах, і влада переходить іншому складу правителів. Утрата правителями функціональної легітимності веде до ствердження заново процедурної легітимності системи» [5, с. 62].

За такого підходу головне завдання полягає фактично в тому, щоб за допомогою легальності витіснити легітимність, базовану на морально ціннісних засадах: «У парламентській законодавчій державі з її ідеалом та системою безперервної замкненої легальності усіх державних дій виникла доволі своєрідна система обґрунтування. СENS і мета *«легальності»* тут саме в тому, щоб зробити зайвою та відкинути *«легітимність»*..., а також будь-який вищий *авторитет та првідництво*, засноване на самому собі» [6, с. 229].

З метою юридичної регламентації суспільного життя, намагаючись підмінити легітимність легальністю, парламентська демократія в її прагненні до забезпечення процесу неперервної легальності державних дій здатна тотально формалізувати політичне життя. Це може бути використано антидержавницькими силами для консервації існуючого суспільного устрою навіть за потреби його зміни, для збереження суспільного ладу, що історично вичерпав свій позитивний потенціал. Безпосереднім наслідком такої прихованої узурпації є загальна деградація політичних еліт, за якої навіть на демократичних виборах немає кого обирати (що робить абсурдним міф про єдиний демократичний шлях зміни влади – її перевибори з одночасним звальюванням вини за неефективну владу на громадян, мовляв «не тих обирали»), чим і обумовлений абстенентизм – відмова частини електорату навіть у західних країнах брати участь у виборчому процесі.

Причини цього явища криються в недоліках будь-якої форми колегіальності за граничної динамізації, а ще більше – обумовленої глобальними проблемами сучасності наростаючої конфліктогенності всіх суспільних процесів. Саме в цьому аспекті, хоч би як це дивно, навіть парламентаризм *демонструє свою системну неефективність саме як форма політичного устрою*. Йдеться, насамперед, про занадто повільний, часто компромісно непослідовний, «усереднений» в силу необхідності узгодження подекуди протилежних фракційно-партійних інтересів, процес ухвали законодавчих актів, за якого вони приймаються за принципом «ні вашим, ні нашим». І це в той час, коли ситуація вимагає максимально однозначного визначення векторності змісту закону, спрямованого на забезпечення саме принципового безальтернативного і саме тому безкомпромісного курсу реформ.

Будь-яка глибока трансформація завжди відбувається за умови, коли внаслідок скорочення ресурсів, обумовленого попередньою кризою і тимчасовим зниженням діючих потужностей через докорінну перебудову всієї соціальної структури, міжфракційне протистояння на ґрунті переділу «шагреневої шкіри» бюджету і «шкурки невбитого ведмеда» – майбутніх, поки що вельми проблематичних, прибутків, неминуче суттєво загострюється.

У такі історичні моменти дефіциту часу для прийняття відповідальних рішень, граничної невизначеності ситуації, хронічного відставання законодавчої бази від розвитку подій, нарешті, можливості створення антидержавними силами, які перебувають при владі, законодавчої бази «під себе» з метою збереження узурпованої влади (саме такими, значною мірою, є обидві українські Конституції) відбувається граничне розходження між легальністю і легітимністю. Авторитет влади визначається не тим, що вона «законно обрана» (хоча, насправді, і «справедливі» вибори лише імітуються), а тим, якою мірою вона здатна відстоювати інтереси переважної більшості національно свідомих громадян, які і створюють реальні національні багатства.

Легальність, забезпечена не династичною спадковістю, а представницькою демократією, хоч би як це дивно, цілком може перетворюватися на свою протилежність, а саме – на тотальний формалізм, який намагається в стилі оруелівської або закліанської антиутопії регламентувати як політику, так і все суспільне життя [7, с. 319-327].

Корупційно-плутократична орієнтованість «народних зборів» виявилася ще за часів Античності, причому, найбільшою мірою в економічно найпотужніших Афінах. Її справжній розквіт пов'язаний з феноменом так званого фінансового імперіалізму спочатку в перших італійських республіках, пізніше за реакційного стюартівського абсолютизму і за часів Французької Директорії, Реставрації, Другої імперії, нарешті III-ої («республіки 200 сімей») та IV-ої Французьких республік, російської Думи та тимчасового уряду Керенського, іспанського та італійського плутократичного парламентського монархізму XX ст., які, власне, каталізували появу авторитарних патріотичних режимів А. Салазара, Ф. Франко, Б. Муссоліні, Ш. де Голля, які С. Гантінгтон і «ранній» Ф. Фукуяма зараховують до вірцево авторитарних.

Модерна демократична легітимація влади аж ніяк не може зводитися до формально юридичних процедур її легалізації, які також можна або фальсифікувати (що і відбувалося в Україні під час практично кожної, навіть суто формальної виборчої кампанії), або прописати в гранично антидемократичному ключі. Наприклад, В.Янукович і практично вся Верховна Рада попереднього скликання, попри твердження українських вищих речників, були *формально легальними, але зовсім нелегітимними*, позаяк втратили довіру народу (між іншим, нагнітування цієї різниці в оцінці Майдану будувала свою антиукраїнську пропаганду Росія).

Політичний процес в Україні багато в чому звівся до процесу виборчого. Навіть за ситуації анексії частини власної території ми намагаємося легітимізувати підра країни не на основі здатності до конструктивних дій із захисту національних інтересів, а через процедури його обрання. Повну неспроможність такого бачення розкрив видатний знавець філософії права та мобілізаційних типів влади К.Шмітт, відзначивши, що домінанта формальної демократії обумовлена ситуацією, за якої «законодавча держава є типовим винаходом реформістсько-ревізіоністської еволюційної ери. Ця забезпечена партійними програмами ера намагається парламентсько легальним чином досягнути «прогресу» шляхом прийняття правильних законів» [8, С. 228].

Безпосереднім наслідком такого викривленого бачення демократичного процесу політичного управління є те, що «тут вони обидві – і легальність, і легітимність – зводяться до загального поняття легітимності, хоча легальність означає саме протилежність легітимності. ...Подібні антитези документують крах системи легальності, який дійшов до безпредметного, ні з чим не пов'язаного формалізму та функціоналізму. ...Тут унікальний раціоналізм системи легальності перетворюється на свою протилежність» [9, с. 230].

К.Шмітт слушно попереджає, що ліберальна містифікація історичних реалій призводить до особливого псевдопацифізму, за якого виникає ілюзія, що навіть за національно-визвольної боротьби проти тиранії завжди можна домовитися, знайти компроміс із силами реакції, надавши їм приклад законслухняності та толерантності: «Внаслідок чого навіть виникла ілюзія, що можна відкрити легальний шлях та легальну процедуру для всіх можливих, навіть найбільш радикальних революційних устремлінь, цілей, рухів, щоб вони могли досягти своєї мети без насильства перевороту...» [10, с. 228].

Класичний приклад подібного хибно зрозумілого демократизму – праця Дж. Шарпа «Від диктатури до демократії: концептуальні засади здобуття свободи» [11]. Автор намагається ситуацію збройного повстання проти тиранічної влади звести до актів громадянської непокори, яка, до того ж, трактується у формі системи перемовин, узгоджень, поступової демократизації деспотії. Хоча насправді громадянська непокора у гандистському розумінні пов'язана з особливим типом національно-визвольної боротьби, в якому переважає психологічний примус, але не виключається застосування і прямого насильства у формі збройного руху опору» [12].

Отже, повноцінна демократія – це аж ніяк не лише інститути і процедури. Це, передовсім, *здатність влади реалізовувати інтереси переважної найбільш соціально активної частини суспільства і нейтралізувати маргінальні і ворожі елементи*. Цікаво, що у своєму попередньому дослідженні «Політичний порядок у суспільствах, які змінюються» С. Гантінгтон фактично вторить К. Шмітту, визнаючи, що парламентаризм з його культом легальності цілком може бути спрямований не на модернізацію, а на регламентацію і збереження чинного «статусу кво», що притаманно, в тому числі, стагнаційному типу капіталізму. Більше того, він оцінює такий парламентський олігархізм як антипод ефективній президентській владі саме деголівського типу в моральних категоріях: «Функція уряду – правити. Адже слабкий уряд, який не має авторитету, не в змозі виконувати свою функцію і аморальний в тому ж сенсі, що і продажний суддя, солдат боягуз, або вчитель невіглас. Моральні засади політичних інститутів мають витоки у потребах людей у складних суспільствах» [13, с. 46].

Саме моральна легітимація влади, заснована на внутрішній готовності всіма силами підтримувати запропонований нею курс, антикризову програму дій, гранично актуалізується у важкі кризові часи. У цьому плані витіснення у межах неолібералізму з політики так званих ірраціональних, по суті, емоційно-вольових, ціннісних мотивацій, намагання зняти проблему співвідношення права і моралі, політики і моралі шляхом граничної інструменталізації усіх

механізмів влади, в принципі, спотворює суть демократії як народовладдя, тобто влади, яка не тільки «наймається» для тимчасового виконання певних повноважень, а служить народу, спираючись на нього у своїй діяльності.

Це саме той випадок, коли *принципово неможливе зведення посадових осіб, речників, функціонерів, виконуючих обов'язки, одним словом веберівських раціональних бюрократів до особистостей, лідерів, провідників, авторитарів в антиліберальному значенні останнього поняття*. Тому на етапі складних модернізаційних перетворень має панувати принцип: «не людина для посади, а посада для Людини». За такої ситуації Закон виступає не лише як припис, норма, положення, директива, а як внутрішнє покликання; не зовнішній, а внутрішній обов'язок (за І. Кантом моральний імператив в собі).

Закономірно, що уже принаймні понад десять років неоліберальна концепція правової держави, в основу якої покладено принципи формальної або процедурної демократії з її переважно кількісним критерієм рівня демократії – права обирати і бути обраним, гарантованої рівності прав і свобод, нарешті, рівності стартових можливостей у досягненні життєвого успіху, переживає гостру кризу. З позицій природного права іншим, не менш важливим виміром соціального буття є якісна нерівність між тими, кому *гарантуються* права і свободи, і тими, хто нерідко з ризиком для життя, *готовий їх гарантувати*, між правом обирати і правом на вибір, справді, найбільш гідних тощо. Що ж до рівних стартових можливостей, то, не вдаючись у трактування «якості життя», формально визнаючи рівне право кожного на особисте збагачення, неолібералізм виправдовує граничну майнову поляризацію, в тому числі, і неоколоніального типу.

Навіть найвища легальність, здобута під час всенародних виборів, з необхідністю передбачає неминучу формалізацію – «узаконення» – повноважень, яке, так чи інакше, підводить неповторну, а то й геніальну особистість видатного політика, потреба в яких насправді залишатиметься допоки існуватиме людство, під спільний знаменник посадових або службових обов'язків. Навпаки, справжня легітимність вимагає від політичного діяча максимального виявлення ініціативи креативності, а, отже, неповторності власної індивідуальності, без якої він не зможе досягти значущих результатів у державотворенні. Невипадково, що в процесі реальних реформ Т. Рузвельт, Ф. Рузвельт, У. Черчілль, Ш. де Голль фактично виходили за межі їхніх офіційних повноважень, запроваджуючи елементи прецедентного права. Прикладом цього служить трактування Ш. де Голлем положення про референдум як права глави держави на його оголошення або запровадження Ф. Рузвельтом протягом шести років «Нового курсу» надзвичайного стану 39 разів [14, с. 135].

У цьому випадку йдеться не тільки про прогалини в законодавстві, обумовлені його відставанням від розвитку подій або навіть загальною реакційною, спрямованістю Основного Закону (хоча і перше, і друге цілком може мати місце). Справа в тому, що на рівні реалізації законодавчих актів саме мірою їх виконання неминуче *виникає необхідність у прояві ініціативи та ентузіазму, які в принципі не можуть регулюватися ані підзаконними актами, ані навіть юридичними правостосунками як такими*. З точки зору політичної

психології в даному випадку також йдеться про суттєву різницю між формальним та неформальним типами лідерства.

За граничної невизначеності і складності ситуації, яка завжди притаманна кризовому стану, політична діяльність ніколи не може бути до кінця регламентована законодавчо. Справжній Глава держави неминуче повинен апелювати до совісті громадян, їхньої переконаності, сумніння, почуття обов'язку і навіть відчуття власної правоти. Навпаки, навіть офіційно легалізовані через виборчу процедуру політики можуть проявляти (і дуже часто проявляють) нездатність виконувати офіційно покладені на них обов'язки, демонструють «невідповідність займаній посаді» навіть не через власну несумлінність або прагнення лише імітувати виконання покладених на них посадою обов'язків, а через нездатність проявити належну ініціативу та креативність, внаслідок чого відбувається відхилення реально існуючого політичного режиму від офіційної форми політичного правління тепер уже в негативний бік, що проявляється насамперед у нездатності існуючої політичної системи ефективно розв'язувати проблеми, які перед нею постають.

Показово, що за обставин, які вимагають від лідера, як це не парадоксально, конструктивного перевищення службових повноважень в *інтересах* справи, його недостатня рішучість, пасивність, заикленість на процедурі і букві закону коштом його духу, знов-таки, оцінюються передусім у морально забарвлених категоріях. У такому випадку говорять про злочинно-аморальну бездіяльність, безініціативність, зволікання, врешті-решт політичний злочин, який завжди важко кваліфікувати з позицій чисто юридичних (звідсіля виключна складність проблеми розроблення ефективної процедури імпліменту, який має базуватись на принципі пледісцитарності [15, с. 324-328]). Власне, саме така здатність, взявши ініціативу на себе і тимчасово зменшивши права і свободи заради головного виміру свободи – захисту життя, пов'язана з поняттям авторитаризму [16, с. 343-414].

Ідеологічна ангажованість, зокрема небажання бачити негативну роль США як «світового жандарма», приводить С. Гантінгтона до описаної вище граничної концептуальної непослідовності. Зокрема, у книзі «Третя хвиля. Демократизація наприкінці ХХ ст.» він постійно вдається до уточнюючих епітетів типу «слабка», «обмежена», «нерозвинена», «керована», «умовна» і навіть «корумпована» демократія. З іншого боку, як і деякі інші західні політологи, учений говорить про «бюрократичний авторитаризм» або навіть «напівавторитаризм», критерії визначення яких залишаються не до кінця зрозумілими. С. Гантінгтон фактично розділяє поняття лібералізму і демократії, наголошуючи на тому, що лібералізація може привести, а може і не привести, до так званої повномасштабної демократії. Критерії демократичності тієї чи тієї держави, за такого підходу, фактично віддаляються від ідеалів соціальної справедливості, від оцінки реальної ефективності діяльності верховної влади.

Намагаючись визначити поняття демократії, С. Хантінгтон змушений визнати, що навіть справедливо з формально-процедурної точки зору обрані лідери можуть не володіти реальною владою, перебуваючи під контролем анонімних олігархічних сил або тіньової антинаціональної «п'ятої колонії»; або

через брак певних професійних і лідерських якостей просто не здатні ефективно використати отриману владу. Прямим наслідком такого обмеженого трактування демократії є те, що ефективність влади той же С. Хантінгтон оцінює як її стабільність, чого явно недостатньо для подолання важких кризових станів [17, с. 15-23]. Утім, сказане зовсім не означає, що легалізація взагалі є другорядним чинником у політичному процесі. Тут повинен працювати принцип прямопропорційної залежності між рівнем повноважень та контролем за їх перевищенням. Із цього приводу М.Вебер зазначав: «У пізніші часи існування більшості *легальних* за своїми засадами віри у їхню легальність відносин панування ґрунтується – коли врахувати вплив на їх стабільність віри в їхню легітимність – на змішаних підставах. Традиційна призначеність і «престиж» (харизма) поєднуються із – загалом такою звичною – вірою у значення формальної легальності; ослаблення якогось із цих чинників шляхом висування нетрадиційних вимог підлеглих, будь-яка виняткова, загрозлива для престижу невдача або порушення звичайної формально-легальної коректності однаковою мірою послаблюють віру в легітимність» [18, с. 168].

Постає питання: чи можливо інституалізувати у певних формальних процедурах ціннісно-моральний вимір влади та її авторитарний компонент? Адже у протилежному випадку реального стає небезпека переростання диктатури у безконтрольну тиранію. Так, але такі політичні технології та інститути будуються саме на усвідомленні нетотожності ліберального трактування демократії, виборності та підпорядкованості влади і *справжнього народовладдя, яке забезпечується здатністю цієї влади реально захищати загальнонаціональні інтереси*. Своєю чергою, така інституалізація в межах повноцінної президентської форми правління забезпечується за допомогою створення особливої представницької вертикалі влади, пов'язаної з необхідністю формування морального виміру політичного життя, і повинна спиратись не просто на палату регіонів, а повноцінний Сенат – «велику соціальну та духовну асамблею» (Ш. де Голль). Йдеться про колегіальне представництво особливої ролі, яке втілює моральний авторитет нації, виступаючи третейським суддею в системі поділу влад. Інститут Верховного Суду має бути підпорядкований Верхній палаті, як це донедавна було у Великій Британії [19, с. 326, 328; 20, с. 165-191].

У сучасних державних устроях владна вертикаль існує лише в урізаному, часто деформованому вигляді, позаяк в економічно розвинених західних суспільствах, які виступають як ідеал, до якого прагнуть «хвилі демократії» на етапі формування суспільства масового споживання в силу їх орієнтації на «кінець історії» – утопічний глобалістський проект, панує законодавча гілка влади. Сказане можна підсумувати та проілюструвати наступною схемою (Рис. 1). На схемі в загальному вигляді показано своєрідний веберівський ідеальний тип структури послідовно демократичного типу влади [21, с. 315-331]. Хоча в історичній реальності внаслідок існуючих в тому чи іншому етносі та окремії державі історичних традицій, етнонаціональних ментальних особливостей, рівня політичного розвитку та геополітичної нестабільності в регіоні показані на схемі політичні інститути можуть не тільки взаємно стримувати і

доповнювати, а й частково витісняти, підміняти і навіть поглинати один одного (сьогодні, як зазначалось, парламентська колегіальність функціонує переважно коштом органів морально-представницької вертикалі).

Отже, легальність та легітимність, як і моральне, неписане, природне прецедентне право та право кодифіковане, позитивне, формальне, нарешті мораль і право в цілому, знаходяться у складному, неоднозначному діалектичному взаємозв'язку. Саме тому, попри всі розмови про архаїчність і мало не про тоталітарність політичного консерватизму та теорії еліт, в основі якої – ідеї таких видатних мислителів, як Е. Бьорк, Т. Карляйль, А. де Токвіль, Г. Лебон, В. Парето, К. Мангайм, М. Вебер, О. Шпенглер, К. Шмітт, Ю. Евола, котрі оцінювали ефективність суспільного устрою насамперед під кутом зору його здатності делегувати до верховної влади непересічних особистостей (що пов'язано саме з елітарним виміром демократії), міру наростання загальносвітових глобальних проблем зазначені ідеології та теорія будуть все більше актуалізуватися. Це ще більшою мірою стосується України та інших

ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

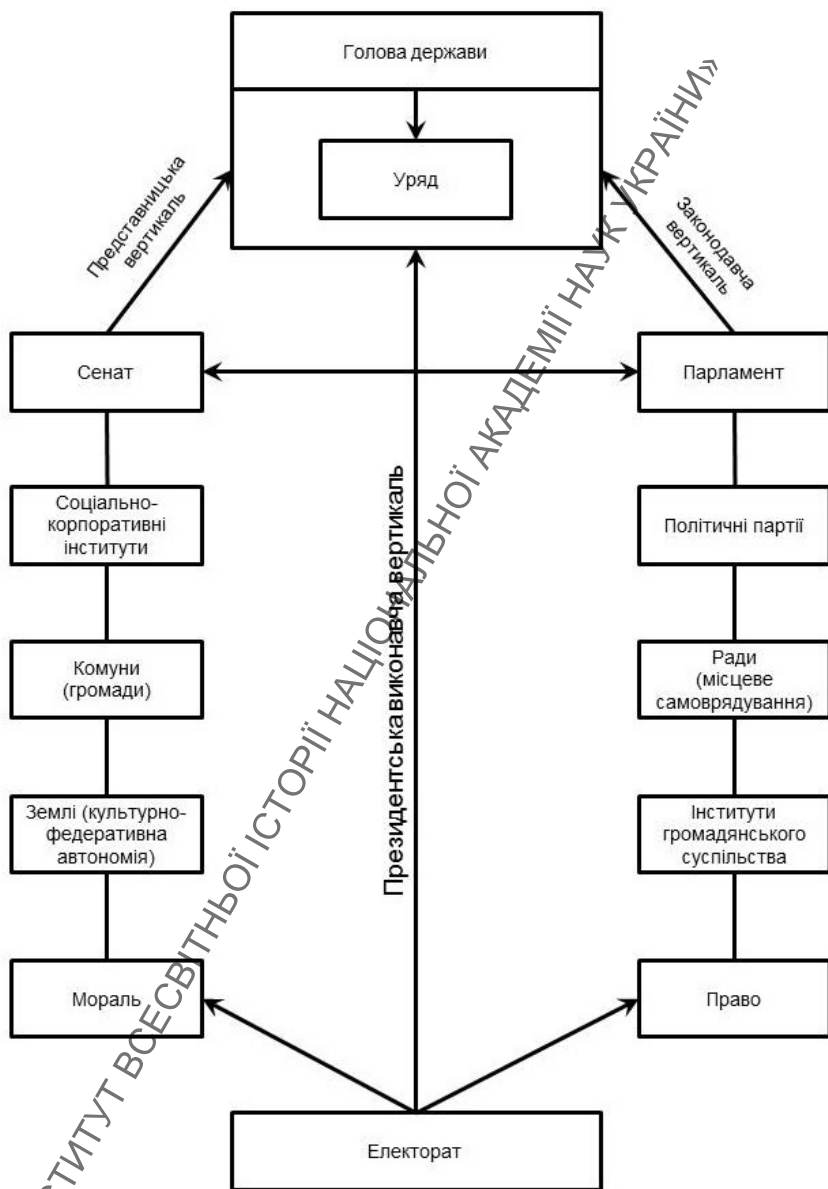

Рис. 1. Політична структура мобілізаційно-президентської моделі влади

пострадянських країн, у яких представники правлячого істеблішменту в переважній більшості мають зі справжньою політичною елітою мало спільного.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Хантингтон С. Третя Волна. Демократизація в кінці ХХ століття / С. Хантингтон. – Москва: Російська політична енциклопедія (РОСПЭН), 2003. – 368 с.
2. Тоффлер Е. Третя волна / Е. Тоффлер. – Москва: ООО «Фирма «Іздателство АСТ»», 1999. – 784 с.
3. Бейме фон К. Політичні теорії сучасності / К. фон Бейме. – Київ: Стилос, 2008. – 396 с.
4. Хантингтон С. Третя Волна. Демократизація в кінці ХХ століття / С. Хантингтон. – Москва: Російська політична енциклопедія (РОСПЭН), 2003. – 368 с.
5. Хантингтон С. Третя Волна. Демократизація в кінці ХХ століття / С. Хантингтон. – Москва: Російська політична енциклопедія (РОСПЭН), 2003. – 368 с.
6. Шмитт К. Государство: Право и политика / К. Шмитт. – Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2013. – 448 с.
7. Шморгун О. Інноваційна стратегія побудови політичної влади в Україні / О. Шморгун. – В кн.: Феномен інновацій: освіта, суспільство, культура. – К.: Педагогічна думка, 2008. – С. 305-417.
8. Шмитт К. Государство: Право и политика / К. Шмитт. – Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2013. – 448 с.
9. Шмитт К. Государство: Право и политика / К. Шмитт. – Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2013. – 448 с.
10. Шмитт К. Государство: Право и политика / К. Шмитт. – Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2013. – 448 с.
11. Шарп Дж. Від диктатури до демократії: концептуальні засади здобуття свободи / Дж. Шарп. – Львів: Сполом, 2004. – 84 с.
12. Гальтунг Ю. Політична етика Ганді / Ю. Гальтунг, А. Несс. – Львів: Місіонер, 2001. – 279 с.
13. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – Москва: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
14. Разделение властей. – Москва: Изд-во МГУ: Юрайт-Издат, 2004. – 428 с.
15. Шморгун О. Євроатлантичні моделі президенталізму і демократизація української влади: політологічний вимір / О. Шморгун // США і світ ХХ століття. – К.: Центр вільної преси, 2013. – С.315-331.
16. Шморгун О. Елітарний вимір демократії: проблема авторитарного лідерства / О. Шморгун // Еліта: витоки, сутність, перспектива. – К.: Т-во «Знання України», 2011. – С. 343-414.
17. Хантингтон С. Третя Волна. Демократизація в кінці ХХ століття / С. Хантингтон. – Москва: Російська політична енциклопедія (РОСПЭН), 2003. – 368 с.
18. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М. Вебер. – К., 1998. – 532 с.
19. Шморгун О. Інноваційна стратегія побудови політичної влади в Україні / О. Шморгун. – В кн.: Феномен інновацій: освіта, суспільство, культура. – К.: Педагогічна думка, 2008. – С. 305-417.
20. Шморгун О. Місцеве самоврядування як основа європейської моделі громадянського суспільства / О. Шморгун // Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи. – К.: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2012. – С.165 –191.
21. Шморгун О. Євроатлантичні моделі президенталізму і демократизація української влади: політологічний вимір / О. Шморгун // США і світ ХХ століття. – К.: Центр вільної преси, 2013. – С.315-331.

УДК 32.019.5 : 316.422

Метельова Т.О.

РЕАКТУАЛІЗАЦІЯ МІФОЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ ЯК СКЛАДНИК МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

У контексті розгляду основних властивостей і рис міфологічного мислення проаналізовано типові міфологеми, поширені сьогодні в Росії. Показано, що в суспільствах, які перебувають у транзитивних умовах, міфологічний складник мислення реактуалізується у зв'язку з потребою формування солідарності спільноти. Виявлено, що в ситуації

неефективності соціально-економічної й політичної модернізації та нерозвиненості громадянського суспільства чинник міфологічного мислення набуває істотного значення й може відігравати деструктивну для подальшого розвитку суспільства роль.

Ключові слова: міф, міфологічне мислення, інваріант, модернізація, громадянське суспільство.

В контексте рассмотрения основных свойств и черт мифологического мышления проанализированы типичные мифологемы, распространенные сегодня в России. Показано, что в обществах, находящихся в транзитивных условиях, мифологическая составляющая мышления реактуализируется в связи с необходимостью формирования солидарности сообщества. Выявлено, что в ситуации неэффективности социально-экономической и политической модернизации и неразвитости гражданского общества фактор мифологического мышления приобретает существенное значение и может играть деструктивную для дальнейшего развития общества роль.

Ключевые слова: миф, мифологическое мышление, инвариант, модернизация, гражданское общество.

The typical myths prevalent in today Russia are analyzed in the context of the fundamental properties and features of mythological thinking. It is shown that in the societies that are under the transitive conditions the component of mythological thinking is updated due to the need to establish the community's solidarity. It is found that in a situation of inefficiency of socio-economic and political modernization and underdevelopment of the civil society the mythological thinking's factor becomes essential and can play a destructive role for further development.

Keywords: myth, mythological thinking, invariant, modernization, civil society.

Характеризуючи у 2012 р. стан сучасного мислення мешканців Росії, російський історик, ідеолог антикомуністичного руху в СРСР Ю. Афанасьєв відзначав сформовану специфікою історичного шляху росіян потужну й масову схильність їхньої свідомості до міфологічного, традиціоналістського типу мислення [1]. В. Колозімо, описуючи підсилення міфологічних складників у нинішньому ставленні росіян до свого президента, наводить тому численні фактографічні підтвердження [2]. Наприкінці 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст. проблема функціонування окремих міфологем у сучасних умовах активно обговорювалася російськими і європейськими дослідниками, однак, не виводилася на рівень її концептуалізації і майже не була представлена на рівні її експлікацій в окремих країнах. Відтак, попри насиченість інформаційного простору аналогічними констатаціями та граничну актуальність аналізу впливу міфологічних складників мислення на культурні, соціополітичні і геополітичні процеси, відзначену, зокрема, Л. Аннінським, С. Антоненком, Б. Зібер, А. Левандовським, Д. Олейніковим, В. Топорковим, Т. Філіпповою, М. Хагермайстером, на науковому рівні проблема реактуалізації міфологічного мислення у транзитивних країнах, причин, форм, способів виявлення цього феномену та його можливих наслідків фактично не досліджувалася.

Водночас, у концепціях, що претендують на теоретичну реконструкцію історичного процесу (як у минулому, так і в сьогоденні), не ігноруючи його світоглядно-культурний складник, міф фігурує як одна з вихідних основ людського буття, що забезпечує єдність соціокультурного континууму. Присутність конструкції, яка визначається властивою для феномену

міфологічного даною в переживанні єдністю ідеального і реального, простежується в різних сферах людського буття – як індивідуального, так і суспільного: культурній, політичній, науковій тощо в усі історичні часи й у сучасному світі. Останнє дозволяє говорити про наскрізне існування міфологічного складника, його інваріантний для людського буття характер.

У межах структуралізму, завдяки якому термін «інваріант» було введено до широкого філософського обігу, і його подальших трансформацій (постструктуралізму), як, утім, і на ґрунті культурної антропології вихідною й найглибиннішою структурою, на яку «зав'язано» практичне й духовно-культурне життя людей, оголошується структура архаїчної свідомості – міфологічна свідомість та відповідне їй міфологічне мислення, організовані за принципом побудови міфу (або ж бінарних опозицій, бриколажу тощо). Структура міфу, таким чином, становить один з основних інваріантів людського буття й мислення.

У загальному сенсі «інваріант» це – «загальна схема, каркас стійкої цілісності людських уявлень» [3, с. 235], «структура, яка переживає всілякі варіації» [4, с. 151]. За визначенням М. Борна, «вислів «інваріант» ...утворює ланку, що пов'язує психологічні міркування з точним природознавством. Це – математичний вираз, уперше вжитий в аналітичній геометрії з метою дати кількісне визначення просторових образів, що являють прості тіла або їхні конфігурації ... так звані інваріанти у розглянутій фігурі описують лише істотне. Те ж справедливо, якщо ми маємо справу не лише з геометричною формою й обсягом, а й з кольором, теплотою й іншими фізичними властивостями ... виключається несуттєве, випадкове... Те, що залишається, суть інваріанти, що описують об'єкт. Цей метод цілком еквівалентний тому, що здійснюється в підсвідомому мисленні людей, далеких від науки, коли в них створюються образи» [5, с. 94]. Саме в такому сенсі поняття інваріанту застосовує гештальт-психологія, а слідом за нею й математична психологія.

Однак у структуралізмі поняття інваріанту набуває дещо іншого значення, а саме – ізоморфної конфігурації структури не лише мисленнєвої, а й «буттєвої», структури не лише міфу як такого, а й тексту, культурного поля, наукових концепцій, соціально-політичних феноменів тощо. Задля виявлення інваріанту слід порівнювати між собою «не стільки елементи, скільки структури, не стільки окремих членів стосунків, скільки самі стосунки. У цьому разі саме стосунки між елементами структури являють собою той момент, який зберігається від однієї структури до іншої в лоні одного культурного простору» [6, с. 85]. Отже, за висновками структуралізму, міф як певна стійка конструкція буття й мислення є історично і культурно наскрізною.

«Ніщо так не схоже на міфологічне мислення, – стверджує із цього приводу К. Леві-Стросс, – як політична ідеологія» [7, с. 231]. Із цим погоджується й В. Декомб, зазначаючи, що «політичні ідеології» наших суспільств, як вони самі себе позначають, є точнісінько міфами; їхня символічна дієвість (довіра віруючих, підтримка мас) зовсім не гарантує їхню адекватність реальності, на пояснення якої вони претендують» [8, с. 104]. У сучасній філософії влади чинність міфу визнається і за побутовою сферою,

коли та піддається спрямованій ідеологічній обробці (Х. Блюмер, Б. Берельсон, Ф. Балле, Х. Ласуелл, Х. Шиллер, С. Кара-Мурза). М. Мерло-Понті, звертаючись до чинності ірраціонального дискурсу, притаманного, втім, не лише міфу, а й божевіллю, і звертаючи увагу на їхній статус у людському вчинку як «проекції існування і вираження людської долі», підсумовує: «Усі міфи істинні, оскільки вони можуть бути уміщені у феноменологію духу, яка вказує їхню функцію в усвідомленні й утворює в кінцевому підсумку їхній власний сенс на основі їхнього сенсу для філософа» [9, с. 338-339].

Присутність міфологічного складника в житті сучасної людини потребує чіткого розрізнення міфологічного як загальної властивості історичного типу мислення та як складника, тією чи іншою мірою притаманного структурі мислення і в наш час. У певних умовах цей складник може отримувати домінуючий статус, накладає відчутний відбиток на мотивацію дій як окремої людини, так і всієї спільноти, перетворюючи її на цілком несподівану й незрозумілу для інших. Коли ж під впливом соціокультурних і політичних процесів відбувається реактуалізація міфологічного мислення, нерациональність, алогічність з погляду раціонального мислення, а часом і аморальність таких дій, яка не сприймається іншими, може перетворитися на вагомий складник суспільного життя.

Коротко зупинимося на першому значенні міфологічного й міфу як такого. Під міфом розуміють, передусім, історично першу форму світоглядної систематизації конститутивних для людського буття цінностей і сенсів, які через «практичну» форму реалізації міфу – ритуал – ретранслюються у часі (від покоління до покоління) і просторі (соціальному просторі даної спільноти). Ритуально-практична форма забезпечує максимальну чинність такої ретрансляції через її безпосереднє переживання, яке не потребує раціоналізації.

Міфологічне цілком обґрунтовано ототожнюється з апіорним, даним у переживанні, яке не «знає» поділу на «яву» та «у-яву», і яке виривається назовні у вигляді мотивації вчинку без такого розрізнення. Для первісної людини міф, за визначенням Ю. Бородая, «був цілісною, остаточною дійсністю, яка єдино реально існує (ідеально-реальною у сенсі абсолютної тотожності обох компонентів)» [10, с. 254]. За визначенням же одного з найповажніших дослідників міфологічного О. Лосева, «міф – не ідеальне поняття, і також не ідея і не поняття. Це є саме життя. Для міфологічного суб'єкта це справжнє життя, з усіма його надіями і страхами, очікуваннями і відчаєм, з усією його реальною повсякденністю і чисто особистою зацікавленістю. Міф не є буття ідеальне, однак це – речова реальність, яка життєво відчувається і твориться, і тілесна, до тваринності тілесна дійсність» [11, с. 214]. *Відсутність демаркації між «реальним» і «уявним» є, таким чином, визначальною ознакою міфологічного мислення, для якого буття є таким, що переживається як безальтернативне.*

Зрештою, навіть суто раціональні феномени, як, скажімо, математична наука (і загалом будь-яка наука, як і будь-який світогляд), теж в основі своєї ґрунтуються на певних апіорних посилках, «нерефлектованих складниках»,

близьких за своєю природою до міфологічного². Будь-яка форма свідомості, будь-яке мислення, будь-який концепт ґрунтуються на певних апоріях, які й є чуттєвою, само собою зрозумілою основою, неусвідомлюваною людиною, яка, однак, задає їй напрямки розгортання її буття, конститує його, визначає самовідчуття людини у світі. Поява нової концепції, нового погляду, базованих на інших апоріях, зіштовхує цю апорію основу, цей міфологічний складник мислення з альтернативою – явищем, несумісним з ним. І перехід до нових апорієвих засад світосприйняття, і навіть прийняття самої можливості альтернативи як такої завжди викликає емоційний спротив, реалізуючись кризою революційну руйнацію старої системи апорієвих координат.

Відтак, з основної властивості міфу й міфологічного мислення – відсутності вододілу між явним і уявним – випливає така характеристика міфологічного, як його *надзвичайна ригідність, непорушність*. Міф, коли він набув чинності й укорінився в світовідчутті й мисленні, переформатовує саме мислення під себе. Типовим прикладом такого переформатування є масові страхи, зумовлені міфологічним переживанням-осмисленням того, що відбувається, і актуалізацією міфологем (наприклад, міфологеми катастрофи, міфологеми змови і т.ін.). Міфологічне мислення не потребує й не піддається раціоналізації, воно закрите для логічних аргументів і для очевидних фактів, адже для сприйняття раціонального переконування людина повинна допустити можливість альтернативи, допустити, що міфологічне пояснення того, що відбувається, не є єдино можливим і може виявитися недостовірним. Однак для міфологічного мислення таке припущення є неможливим, неприйнятним, воно відторгається свідомістю.

Крім *відсутності поділу на явне і уявне*, міф і відповідне йому міфологічне мислення характеризуються *оперуванням бінарними опозиціями*: «свій-чужий», «сакральний-профаний», якими впорядковано й концептуалізовано дані чуттєвого сприйняття. Дозволю собі цитату ще з одного з найавторитетніших дослідників міфу Є. Мелетинського: «Високий, прямий, чоловічий, старший, близький, свій, ясний, сухий, видимий, день, білий, червоний, весна, небо (на відміну від землі), земля (на відміну від підземного світу), будинок, південь (проти півночі), сонце – відзначені найчастіше (хоч і не завжди) позитивно; низький, лівий, жіночий, молодший, далекий, чужий, похмурий, вологий, невидимий, чорний, ніч, земля (на відміну від неба), підземний світ (на відміну від землі), вода (на відміну від вогню), ліс, північ, місяць – зазвичай відзначаються (але не завжди) негативно». Як відзначає Є. Мелетинський, за допомогою цієї бінарної логіки міфологічне мислення створює ієрархізовані символічні системи [13, с. 25], якими впорядковується світ.

² Як влучно зауважує О. Лосєв, «геометрія Евкліда сама по собі не є міфологічною. Але переконання в тому, що реально не існує жодних інших просторів, крім простору евклідової геометрії, є вже міфологія, бо положення цієї геометрії нічого не говорять про реальний простір і про форми інших можливих просторів, але тільки про один певний простір; і невідомо, чи він один, чи відповідає він чи не відповідає всякому досвіду тощо» [12, с. 407].

Ще однією найважливішою засадою міфології й міфомислення є існування початкової точки *перетворення хаосу на космос та існування «дочасового стану»* - *альчерінги* (цей австралійський термін уведено до широкого наукового вжитку Е.Дюркгаймом), своєрідної «золотої доби», коли світ було впорядковано, і він мав зразковий і взірцевий характер. У подальшому світ лише погіршувався і плин часу, лінійний час є ознакою й свідченням такого «псування світу». Для його відновлення і реабілітації регулярно здійснюється ритуальна дія, якою міф знову заново вводиться в життя, завдяки чому відбувається «підживлення світу» й зв'язок часів – довічного (альчерінги), минулого і теперішнього. За відсутності ритуальної дії світ стає дедалі гіршим. Особа, спроможна відродити ритуал, перетворюється на головну міфологічну постать.

Наступна властивість міфологічного мислення – анімістично спрямована настанова, потреба *одушевляти і персоніфікувати все навколишнє*. У сучасному світі вона на побутовому рівні виявляє себе у конспірологічних концептах, у прагненні шукати і знаходити персону, відповідальну за те, що відбувається, як у позитивному (у вигляді героя, який перемагає дракона), так і в негативному (у вигляді дракона, якого слід перемогти) сенсі. Спостерігається тенденція перебільшення участі особи в системних подіях. Міфологічне мислення небезпечно тяжінням до витворення культу особи, яка в міфі посідає роль позитивного героя. Водночас ним надзвичайно органічно сприймаються конспірологічні пояснення перебігу подій (доля людства вирішується на Тибеті, або масонами, або внаслідок «сіоністської змови», або «перемоги бандерівців» тощо).

Отже, констатуючи на ґрунті фактологічного дослідження, що міф (і відповідне міфологічне мислення) є не лише надбанням далекого історичного минулого, а інваріантною структурою, наскрізною для всіх історико-культурних епох, мусимо виснати: міфологічне мислення, міфологічна свідомість присутні й нині в усіх сферах людського буття. Присутні у вигляді історично трансформованого «практичного» складника, завдяки якому здійснюється ретрансляція сенсів і цінностей (з наданням останнім сакрального характеру) і дія якого спрямована на переживання, що не потребує раціоналізації. З функціонуванням міфу пов'язане відтворення соціального досвіду (як показали Е. Дюркгайм, представники кембріджської школи – А. Кук, Г. Маррі, Т. Гастер, Д. Харріс, М. Хокарт та ін.), міф розглядають як механізм культурно-психологічної інтеграції суспільства (Е. Дюркгайм, Б. Маліновський, А. Радкліфф-Браун), а також як *модель структури родової спільноти, функціонування і практичне відтворення якої спрямовано на підтримку родової часово-просторової єдності* (дослідження Л. Леві-Брюля, Е. Дюркгайма, М. Еліаде). Як такий, міф щільно пов'язаний з механізмом не лише ретрансляції, а й генерації сенсів і цінностей, з формуванням архетипіки позасвідомого.

Як потужний чинник солідарності спільноти міфоструктури і міфологічне мислення з необхідністю реактуалізуються в процесах націєтворення. Даючи визначення нації як специфічного витвору, який формується в Модерну добу, Е.

Ренан ще 1882 р. зазначав у своїй знаменитій промові «Що таке нація?», що ані мова, ані географічна територія, ані релігія не є визначальними чинниками формування нації. Для існування нації необхідні спільні спогади про перемоги й страждання, спільне відтворення ціннісної картини світу в сакралізованих діях (ритуалах), й колективне забуття певних моментів минулого. «Нація, як і індивідууми, це результат тривалих зусиль, жертв і самозречення. Культ предків – найзаконніший з усіх; предки зробили нас такими, якими ми є в даний час. Героїчне минуле, великі люди, слава (але справжня), – ось головний капітал, на якому ґрунтується національна ідея. Загальні страждання з'єднують більше, ніж спільні радощі. У справі національних спогадів траур має більше значення, ніж триумф: траур накладає обов'язки, траур викликає загальні зусилля. Отже, нація – це велика солідарність, що встановлюється почуттям жертв, які вже зроблені і які мають намір зробити в майбутньому. А сутність нації в тому й полягає, що всі індивіди, її складові, мають між собою багато спільного і в той же час вони забули багато чого, що їх роз'єднує» [14].

Розкриваючи механізми підтримки такої єдності, не в останню чергу забезпеченої міфоструктурами, А. Васильєв доводить, що відчуття спільної ідентичності «підтримується за допомогою періодично повторюваних спеціальних ритуалів, які відтворюють спільне сакральне минуле. У центрі того, що дане співтовариство вважає сакральним, розташовується колективне уявне минуле. Серед подій цього минулого особливо виділяються події, пов'язані з міфом про походження. Саме регулярне ритуальне відтворення подій, які конституують спільне походження групи, є найбільш важливим способом підтримки її єдності» [15, с. 56–57]. За М. Хальбваксом, одним із засновників меморіальних досліджень, колективна пам'ять є одним з найвагоміших чинників, що підтримують ідентичність спільноти. Місця, події, герої концентрують сутність і специфіку спільноти [16]. Водночас, як доводить один з найвідоміших знавців міфи й міфомислення К. Хюбнер, події, на яких сконцентровано колективну пам'ять, переживаються не як щось «далеке й мертве», а як актуально реальне, як те минуле, яке оживає сьогодні, а отже – переживаються міфологічно. Простір, пов'язаний із цими подіями, теж набуває нумінозного характеру й викликає священний трепет [17, с. 325 – 328].

Процеси соціально-політичної й культурної модернізації, що відбувались у пострадянських країнах після розпаду СРСР, незалежно від форм, яких вони набували, потребували суспільної інтеграції спільнот і, відтак, з необхідністю тягнули за собою – тією чи іншою мірою – націєтворчу потребу та її реалізацію. У країнах, де відбулася результативна соціально-економічна модернізація, що мала своїм потужним складником витворення громадянського суспільства і розбудову правової держави, процес націєтворення, який потребував і підживлював міфологічне мислення, розгортався паралельно з іншими процесами, а міфологічне мислення слугувало його засобом, було складником, одним з багатьох елементів когнітивної орієнтації в суспільному бутті. Засноване на «горизонтальних зв'язках», громадянське суспільство чуттєво-наочно являє собою альтернативу іншим типам спільнот, зокрема тим, що потребують і інспірують міфологічний складник, а його функціонування, таким

чином, утримує дієвись останнього в рамках «плюралістичної архітекτονіки світу».

Разом з тим, відсутність дієвого громадянського суспільства таке, де воно залишилось у зародковому стані, або було придушене, не конче перешкоджає процесу націєтворення, однак, спрямовує функціонування міфологічного мислення в інше річище, в якому воно із засобу творення солідарності спільноти перетворюється на спосіб її буття і, не зустрічаючи потужної альтернативи, починаючи домінувати над іншими адаптивними формами. Міфомислення втрачає характер допоміжної адаптивної функції і безперешкодно набуває автокаталітичних властивостей, коли кінцевий продукт процесу підживлює продовження самого процесу, служить його каталізатором.

Сьогодні ми бачимо, що цей процес, тією чи іншою мірою притаманний країнам євразійського простору, саме внаслідок нерозвиненості в них громадянського суспільства, набув безупинного й лавиноподібного характеру в Росії. Які міфологеми зараз продукуються і ретранслюються міфомисленням росіян? Для розуміння цього наведу невеличкий текст з листа, отриманого мною від російських родичів. Він є не лише типовим, а й класичним для демонстрації практично всіх властивостей і характеристик сучасного російського міфомислення.

«Якби Янукович радився з Путіним і не крав, то Україна була б процвітаюча країна, як Росія. На даний момент у нас найдемократичніша країна, де живе багато національностей, чий права дотримані. Вони можуть писати, читати, думати своєю рідною мовою. Путін посилено бореться з корупцією, він підняв з руїн країну». У нього з 2000 р. рейтинг більше 65 %. Народ не обдуриш. Такого рейтингу не було ні в одного президента у світі.

А ви тягнетеся до Америки в ЄС. А все оплачено Америкою, вони це навіть самі не спростовують. Америка і ЄС ніколи не давали нікому просто так гроші, вони самі в постійній кризі. Ви їм не потрібні і вони вас не годуватимуть просто так. Ви будете постійно в боргах, як у шовках, і в постійному рабстві та в постійній залежності. Що скажуть, те й робитимете.

Америка постійно веде війни. Викачує із завойованих країн енергоресурси і кидає їх. Америка звича диктувати умови. Вона все ближче підбирається до нас і хоче нас поставити на коліна. А ви цьому сприяєте, незважаючи на те, що у мільйонів росіян на Україні живуть родичі, а 600 000 осіб їздять з України до Росії працювати. А скільки людей народилося й навчилося на Україні і живуть у Росії! І ти кажеш, що це – ваша країна! Вона така ж ваша, як і наша. А Крим завжди був наш з часів Катерини. І те, що якийсь божевильний Хрущов подарував Крим Україні, нікого не спитавши, то він тоді, звісно, і подумати не міг, що Україна буде іншою державою. І якщо ви будете принижувати, знобити південний схід, і він приєднається до Росії».

Навіть побіжний погляд на наведений текст дає можливість побачити присутні в ньому й виразні ознаки типової міфоконструкції.

Очевидною є відсутність демаркації між явою і уявою: неважливо, що США аж ніяк не перебувають у кризовому стані і не причетні до подій в

Україні та не ведуть постійних війн, неважливо, що права етносів полягають не лише в тому, аби читати, писати і ДУМАТИ рідною мовою (вельми прикметно, що право говорити нею тут не вказане), неважливо, що Росії до процвітаючої країни дуже далеко. Важлива бінарність опозицій «свій-чужий», де чужий – це, зрозуміло, зло: є Росія (обов'язково найкраща – процвітаюча і правова) і є решта світу – Америка з Європою (кризова, рабовласницька), яка «все ближче підбирається», яка проти Росії й яку треба побороти. Україна, хоч би якою вона була, ворог уже тому, що *«тягнеться до Америки в ЄС»*. Особливо прикметне останнє: поєднання Америки з ЄС в один спільний (за ознакою «чужості й ворожості») витвір.

2. Червоною ниткою проходять уявлення про часи альчерінги, коли Росія мала все (Крим з часів Катерини, панування над світом – «така ж ваша країна, як і наша»), які згодом зазнали руїни, а світ був спотворений. Жкої саме руїни, коли вона була і в чому полягала, – залишається без відповіді, оскільки фактичне підтвердження «руїни» є необов'язковим, адже все, що після альчерінги – завжди руїна. Важливою є лише послідовність елементів міфу, непорушна структура міфу, яка є єдиною реальністю.

3. Нарешті, маємо героя Путіна, який *«підняв з руїн країну»*. І знову неважливо, що руїни не було, герой, тому й герой, що поновив ритуал, який пов'язує альчерінгу, минуле й сучасне, тим самим витворюючи часову єдність спільноти і «виправляючи світ». Міфологічний герой вже самим фактом свого існування позитивно впливає на довкілля (*«якби Янукович радився з Путіним і не крав, то Україна була б процвітаюча країна, як Росія»*). Однак «виправлення часу» має бути поєднане і з «виправленням простору» і відновленням його сакральної потужності – Крим (а потім і всі «землі золотого імперського часу» – Україну, Прибалтику, Східну Європу, весь світ) має бути «повернуто»³.

4. Маємо й одухотворення дієців (Америка, яка «викачує з завойованих країн енергоресурси і кидає їх». Кидає, а мабуть мала б одружитися!) і персоніфікацію процесів (увесь світ – стихія зла, з якою бореться герой).

3 огляду на граничну ригідність міфологічного мислення наведена і надзвичайно широко поширена міфологема є наслідком далеко не лише «зомбування» населення через застосування інформаційних технологій та ЗМІ. Вона є саморепродукованою, самовідтворюваною і не піддається руйнації при зіткненні з логічною аргументацією чи фактами. Як у випадку з поширенням

3 За даними Агенції соціальних досліджень, наведеними В. Балясниковим в Інтернет-журналі «Наша Канада» від 3 березня 2014 р., введення російських військ на Україну підтримують 56,8 % громадян РФ (проти 19,6 %), у Москві відповідно 51 % і 24 %, в Петербурзі – 47 % і 31 %. Бути покликаним у військо для виконання такої місії або відправити на війну свою дитину готові в цілому по РФ 52 %, у Москві – 49,8 %. На запитання: «У яку ще країну Ви підтримали б введення російських військ для забезпечення інтересів РФ?» найбільшу кількість голосів (наведено в порядку зменшення) отримали країни Прибалтики, США, Японія. Замикає цей перелік Ізраїль. При тому 50,4 % респондентів по Росії і 45,2 % по Москві виявили готовність до санкцій (неможливість виїзду за кордон, дефіцит іноземних товарів, економічні труднощі тощо) у разі активного використання Росією збройних сил [18].

комуністичних міфологем століття тому, як у випадку з нацистськими міфологемами середини минулого століття, нинішні російські міфоконструкції, навіть індуковані засобами масової інформації на російськомовне населення інших країн, є потужним чинником експансії як засобу реалізації відновлення-єднання часу і простору спільноти і *не піддаються переформатуванню*.

У такому вигляді міфологічне мислення, виступаючи потужним засобом консолідації спільноти, водночас, становить антимодернізаційний чинник, що консервує архаїчні мотивації та перешкоджає ефективній трансформації суспільства у напрямі демократичних перетворень та його адаптації до глобалізаційних процесів. Руйнацію німецько-нацистського та радянсько-комуністичного міфів було здійснено через руйнацію державних просторів їхнього панування. Ніщо не свідчить про те, що нинішній гібридизований русо-радянсько-нацистський, імперський міф може бути розв'язаний якимсь іншим чином. Висновок з того вельми сумний.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Афанасьев Ю. Уровень массового сознания в России до сих пор мифологический / Ю. Афанасьев [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://inosmi.ru/russia/20120128/184217599.html>.
2. Колозимо В. Россия, которая любит Путина / В. Колозимо [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://inopressa.ru/article/03Feb2014/lefigaro/putin.html>.
3. Бородай Ю.М. Эротика – смерть – табу. – Москва: Гнозис, 1996. – С. 238.
4. Вальденфельс Б. Мотив чужого: сб. / Б. Вальденфельс. / пер. с нем., науч. ред. А.А. Михайлов, отв. ред. Т.В. Щитцова. – Минск: Прополис, 1999. – С. 123-139.
5. Борн М.. Физика в жизни моего поколения. – Москва: Изд-во иностранной литературы, 1963. – 536 с.
6. Декомб В. Современная французская философия. [Сборник]. / В. Декомб / Пер. с франц. Москва: Весь мир, 2000. – 344 с.
7. Леви-Стросс К. Структурная антропология / К. Леви-Стросс. – Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1985. – 536 с.
8. Декомб В. Современная французская философия. [Сборник]. / В. Декомб / Пер. с франц. Москва: Весь мир, 2000. – 344 с.
9. Мерло-Понти М. Феноменология восприятия (1945) / М. Мерло-Понти / Пер. с фр. под ред. И. С. Вдовиной, С. Л. Фокина. – Санкт-Петербург: Ювента; Наука, 1999. – 603 с.
10. Бородай Ю.М. Эротика – смерть – табу. – Москва: Гнозис, 1996. – С. 238.
11. Лосев, А.Ф. Диалектика мифа / Алексей Федорович Лосев. – Москва: Мысль, 2001. (Философское наследие) – 558 с.
12. Там само.
13. Мелетинский Е.М. От мифа к литературе / Е.М. Мелетинский. – Москва: РГГУ, 2000. – 169 с.
14. Ренан Э. Что такое нация? Доклад, прочитанный в Сорбонне 11 марта 1882 г. / Э. Ренан [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://www.hrono.info/statii/2006/renan_naci.php.
15. Васильев А. Мемориализация и забвение как механизмы производства культурного единства и разнообразия / А. Васильев // Фундаментальные проблемы культурологии : Сб. ст. по материалам конгресса / отв. ред. Д. Л. Спивак. – Москва: Новый хронограф: Эйдос. Т.6 : Культурное наследие: От прошлого к будущему. – 2009. – С. 56– 68.
16. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс; [пер. с фр. и вступ. статья С. Н. Зенкина]. – Москва: Новое изд-во, 2007. – 348 с.
17. Хюбнер К. Истина мифа. / К. Хюбнер / Пер. с нем. – Москва: Республика, 1996. – (Мыслители XX века). – 448 с.
18. Балясников В. Поздравляю Путина! / В. Балясников [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://nasha-canada.livejournal.com/1441720.html>.

ІМПЕРСЬКА МОДЕЛЬ МОДЕРНІЗАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ РОСІЇ)

У статті аналізується імперська форма державно-політичної організації, визначаються зміст, напрями і мета імперської моделі модернізації на прикладі Росії.

Ключові слова: Росія, імперія, модернізація.

В статье анализируется имперская форма государственно-политической организации, определяются содержание, направления и цель имперской модели модернизации на примере России.

Ключевые слова: Россия, империя, модернизация.

The article analyses the imperial form of state and political organization and defines the essence, direction and purposes of the imperial-type modernization in case of Russia.

Key words: Russia, empire, modernization.

Дві тисячі кілометрів українсько-російського кордону та складний характер українсько-російських відносин протягом останніх понад двадцяти років є об'єктивними чинниками, що постійно спонукають українських науковців до осмислення феномену російської державності, перспектив і можливостей її модернізації. Вихідною гіпотезою даної статті є думка про те, що Російська держава була і зараз є імперією за своєю внутрішньою сутністю та зовнішніми проявами. Цей підхід поділяє ціла низка російських науковців, зокрема С. Лур'є, О. Величко, М. Грачев, Е. Дамірчієв, Б. Кагарлицький та інші [1; 2; 3; 4; 5]. Найважливіше з погляду України в цьому контексті питання полягає в тому, чи здатна Росія як імперська держава до суспільно-політичної модернізації, й у якому розумінні можна говорити про модернізацію імперської держави. Модель відповіді на це запитання ми спробуємо подати в цій роботі.

Ця проблема також проробляється рядом російських дослідників, зокрема С. Каспе, С. Гавровим, Е. Паїним та іншими [6; 7; 8].

Передусім, необхідно з'ясувати, чим же власне є імперія як тип державно-політичної організації, які її іманентні ознаки. В історичній науці існує величезна історіографія із цього питання [9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16].

У класичному визначенні поняття імперії Ш. Айзенштадта наголошується, що цей термін зазвичай використовується для позначення державно-політичної системи, що охоплює великі та відносно централізовані території, в яких центр, втілений в особі імператора та центральних політичних інституцій, набуває автономності, монополізуючи право на ухвалення політичних рішень та на визначення політичних цілей [17].

Ч. Тіллі визначає імперію як «велику внутрішньо неоднорідну політію, елементи якої пов'язані з центральною владою системою опосередкованого впливу. Центральна влада здійснює певний військовий і фінансовий контроль за усіма сегментами імперського простору, проте не зазіхає на два основних

елементи опосередкованого правління: 1) збереження або встановлення специфічних і таких, що не підпорядковуються загальному правилу, зв'язків з елітою кожного сегменту; 2) здійснення влади через цих посередників, які користуються у своїх доменах значною автономією, яка компенсує лояльність по відношенню до центру, а також фінансове і військове співробітництво з ним» [18, с. 3].

На нашу думку, найбільш вдале визначення системних ознак класичної імперської форми державності дали російські дослідники – Ю.Березкін та Л. Гатагова [19, с. 43, 160, 209; 20, с. 338]. Відповідно до їхніх досліджень, це: політична та господарська централізація; сакральний характер одноосібної влади; пірамідална управлінська структура; територія, суттєво більша за середню для даної епохи й даного регіону територію держави, яка охоплює великий природно-ландшафтний і культурно-господарський ареал або навіть декілька ареалів; наявність центру та периферії, окраїн, провінцій або колоній; панування столиці над периферією; цілковите панування вертикальних суспільних зв'язків над горизонтальними; етнічна неоднорідність (етнокультурна роздробленість) за наявності домінуючого етносу чи групи етносів; прагнення до необмеженої експансії; претензії на світовий статус, а то й на світове панування; уподібнення держави (а символічно – і столичного міста) усьому цивілізованому світу; уявлення про вищість пануючого етносу над іншими людьми. До цього ми б, зі свого боку, додали ще конвенційно легітимізовану практику виведення з-під дії законодавчих норм визначених груп еліти.

Типологічно імперії можна поділити на два основні типи: колоніальні та ідеократичні (традиційні) [21, с. 118-122]. Колоніальні імперії, у першу чергу, орієнтовані на експлуатацію і пограбування колоній, а також, меншою мірою, на виконання певної цивілізаторської місії. Ідеократичні імперії створюються та існують з метою здійснення метафізичного надзавдання, яке полягає в реалізації на землі Божого заміслу. Як зазначає у своїй роботі С. Гавров, саме встановлення всесвітнього, безмежного панування Належного є домінуючою метою ідеократичної імперії [7, с. 45].

Російська держава, формуючись у XVI ст. як централізована держава, одразу складалася як ідеократична імперія. Ключовими ознаками цього, на думку С. Каспе, були: 1) наявність у системі політичної легітимації держави певної вказівки на її абсолютне, універсальне значення; 2) наявність у політичній практиці держави стійкої тенденції до територіального розширення; 3) відсутність або обмеженість асиміляції народів, територій, що включаються до складу держави, збереження ними своїх етнокультурних особливостей» [22, с. 35]. На думку С. Лур'є, російський народ став імперським народом, бо мав специфічні етнопсихологічні риси, зокрема власне уявлення про належний стан світу, яке він прагнув поширити; усвідомлення себе як могутньої і найбільш справедливої сили; впевненість у тому, що все, що роблять росіяни як спільнота, схвалює Бог; готовність нести жертви заради своєї правди; наявність розвинутого культурного сценарію міжетнічних взаємин; здатність і схильність утворювати колонії поза межами свого компактного проживання (модель

народної колонізації); несуттєвість формальних кордонів для запланованої доброї діяльності; сприйняття і трактування будь-якої війни за участі росіян як оборонної, а війни на чужій території як «звільнення» або «допомоги» [1, с. 16-19, 250-254].

Саме імперська свідомість робить можливим як успішне будівництво імперії, так і її перманентне відродження. Для імперського суб'єкта ні свобода особи, ні приватна власність не є базовими цінностями, бо в імперії це умовності, натомість він любить державу, готовий пожертвувати своїм життям заради її чергового ідеократичного проекту (наприклад, відновлення величі Росії), але послідовно уникає робити усвідомлений особистий вибір і з радістю делегує це право колективу, харизматичному вождю чи релігійному авторитету.

Центральним принципом історичної Російської імперії стало уявлення про те, що православний/неросійський світ, у першу чергу західний, є світом, який цілком занурився у гріхи і оми, а єдиним насправді цивілізованим та благочестивим світом є Росія. Тому священною місією Росії є захист православного простору та вселенського православ'я від зовнішніх посягань та внутрішніх смут. Включення до складу імперії нових і нових земель трактувалося як природне розширення меж православного світу. У зв'язку із цим уже з XVI ст. формується образ Святої Росії – єдиної визнаної вищими силами правовірної держави. Детальніше ми про це писали у своїй попередній роботі [23, с. 95-101].

Як наголошує С. Каспе, однією з базових характеристик імперської державності є її безмежність, пов'язана як з її територіальною протяжністю, так і з універсалізмом її імперської ідеї. Для імперії, на відміну від звичайної національної держави, не існує чітких державних кордонів, оскільки імперія не вичерпується власне державою [21, с. 61-62]. Імперський простір поширюється туди, де є носії імперської ідеї. Тому, наприклад, ідея збройного захисту прав співвітчизників в інших країнах для сучасної Росії є цілком природною з погляду її імперської сутності.

Розглядаючи феномен імперії, важливо пам'ятати, що для неї територіальна експансія з огляду як на економічні, так і на символічно-релігійні причини є фактором зміцнення імперського, універсального статусу держави і внаслідок цього – фактором збереження стабільності соціальної системи в цілому. Експансія завжди забезпечувала фундаментальну потребу імперії в підтвердженні претензій на імперський, «космічний» суверенітет. Наслідком успішного здійснення експансіоністських акцій і перемог є не лише включення в спільний для всієї імперії оборот матеріальних і людських ресурсів приєднаних територій, а й зміцнення у населення імперської держави переконання не лише в економічній і військово-політичній, а й в онтологічній, містичній вишості цієї держави над усіма іншими [12, с. 64].

Як зазначає С. Каспе, «імперська логіка перетворює експансію в самоцінне й надцінне починання, здатне компенсувати будь-які можливі матеріальні витрати культурно-символічними досягненнями. Виникнення природних перепон до розширення території веде не до згортання інтервенціоністської активності, а до її граничного нарощування – оскільки

будь-яка перепона дискредитує вселенські претензії держави» [22, с. 35].

На нашу думку, російська державність в усіх формах її існування (Московське царство, Російська імперія, СРСР та сучасна Російська Федерація) завжди залишалася імперською за своєю внутрішньою суттю. Одним з ключових факторів цього є історично сформована імперська свідомість російських еліт та росіян як пануючого етносу, що постійно відтворюється. Як пише у своїй роботі С. Лур'є, «ми сформувались як імперський народ і зробити з цим нічого неможливо, а головне – не потрібно» [1, с. 13].

Базове імперське уявлення про те, що Росія заради вищих цілей може і повинна діяти, зокрема і силою, там, де вважає це за потрібне, активно застосовувалося нею впродовж усього історичного часу аж до сьогодення (агресія проти Грузії у 2008 р., проти України у 2014 р.).

Для жителів Російської імперії (у всіх її історичних іпостасях) залишається актуальною і є активно підтримуваною владою настанова на сприйняття Росії як обложеної фортеці, на яку постійно зазіхають зовнішні вороги, а тому весь народ має згуртуватись навколо імперської влади для захисту від них.

У сучасній Росії діє одна з найдавніших і найважливіших імперських ознак – наявність особливих зв'язків з національними елітами та фактичне делегування їм функції посередників у керуванні своїми автономіями від імені імперського центру. Найбільш наочно така система відносин між імперським центром та напівавтономною периферією в сучасній Росії встановлена із Чечнею, Дагестаном та Татарстаном.

Так, зокрема, у Чечні фактично не діють російська Конституція та закони, з 2008 р. місцеві призовники відносять службу в армії лише на території Чечні, росіян майже повністю витіснено з республіки, бюджет Чеченської республіки більш як на 80% залежний від трансфертів з федерального бюджету РФ. По суті, це є сплатою данини за лояльність місцевої еліти імперському центру. З 2011 р. у російську армію фактично не призивають дагестанців, частка росіян у республіці протягом 1989-2010 рр. скоротилася з 9,7% до 3,6% [24].

Водночас, у сучасній Росії все більш гіпертрофованого значення набуває імперське столичне місто, своїм зростанням лише підкреслюючи пірамідальну структуру імперії. Так, на 01.01.2014 р. населення Москви складало 12,1 млн., Санкт-Петербурга – 5,1 млн. (розрив у 2,4 рази), третього за населенням міста країни Новосибірська – 1,5 млн. (розрив із столицею у 8 разів) [25; 26]. Бюджетний розрив між столицею та іншими великими містами Росії ще більш контрастний. Так, у 2011 р. бюджетний розрив по видатках між Москвою і Новосибірськом складав фантастичні 42 рази (1,5 трлн. руб. проти 36 млрд. руб.) [27]. Цей розрив постійно збільшується, відповідно імперська столиця все багатіє і посилює своє домінування в системі.

Протягом усієї російської історії, по суті, незмінною залишалася ключова для імперської держави фігура верховного правителя-суверена. Російський народ фактично ніколи не брав реальної участі у його виборах. Правитель у Росії завжди з'являвся без участі людей, як рішення вищих сил. За часів

Московського царства та Російської імперії це був помазаник Божий – цар, фігура якого з'являлась або як наслідок реалізації принципу династичної спадкоємності, або в результаті кулуарних змов, а народу лише показували нового царя; в СРСР це був генсек, якого обирало вузьке коло вищих партійних керівників, а кращі люди з народу лише формально затверджували на з'їзді КПРС; у сучасній Російській Федерації фігура верховного суверена – президента з'являється у вигляді оголошуваного попередником спадкоємця престолу/посади. А народ може це рішення на формальних виборах лише затвердити.

Новою російською універсальною імперською ідеєю на заміну концептам «єдиного Православного царства, яке зобов'язане врятувати вселенське православ'я», та «першої країни, де переміг соціалізм, яка несе прапор комунізму народам світу», В. Путін у 2007 р. запропонував зробити концепт «Російського світу». В основі «Російського світу», за переконанням глави РПЦ патріарха Кирила, лежать, по-перше, православна віра, по-друге, російська культура та мова, і по-третє, «спільна історична пам'ять і спільні погляди на суспільний розвиток». «Незалежні держави, що існують на просторі історичної Русі й усвідомлюють свою загальну цивілізаційну належність, могли б продовжувати разом творити Російський світ і розглядати його як свій спільний наднаціональний проект» [28].

Одним з ключових інструментів релікарнації Російської імперії в сучасному світі є активне зміцнення в соціальній дійсності міфу про безальтернативну позитивність спільного історичного минулого всіх народів Росії та Російського світу. Це символічний імперський ресурс, який легітимізує спільність долі народів під керівництвом московських правителів; втрата його для Москви неприпустима. У сучасній Росії серцевиною цього імперського символічного ресурсу є концепт «Великої перемоги над фашизмом». Саме тому Російська держава так плекає цей концепт і так багато уваги приділяє боротьбі з будь-якими спробами подивитись на події Другої світової війни не крізь російській імперські окуляри. Так, у 2009 р. при президентові Російської Федерації було навіть створено Комісію з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії.

Світосприйняття, яке формує сучасна російська влада у населення, ґрунтується на ідеологемі «славетного минулого» та ностальгії за часами «великої епохи», яка колись мала місце. Таке, орієнтоване на минуле світосприйняття, кардинально відрізняється від укоріненої у межах цивілізації модерності зосередженості на тому, що робиться сьогодні і зараз.

В імперській Росії традиційно ефективно працює механізм підтримки внутрішньої стабільності російської соціокультурної системи та постійного відтворення імперської свідомості, який заважає інноваційним процесам. Система відгороджується від зовнішнього середовища за допомогою контролю і придушення небажаної з погляду еліти соціокультурної інформації.

Запозичені за необхідності на Заході окремі соціокультурні та політичні інститути в російській імперській державності не мали жодного суттєвого значення ні в царський, ні в радянський, ні у посткомуністичний періоди її

історії. Так, наприклад, практичне дотримання прав людини, незважаючи на формально підписані Москвою міжнародні документи, було протиприродним для імперії. Російське соціокультурне середовище і сьогодні чинить опір процедурній законності, віддаючи перевагу так званій народній правді, звичаям, суду не по законах, а за поняттями.

Так само й інститути представницької демократії, суду, виборчої системи отримали в Росії переважно зовнішні, наслідувальні форми, що суттєво змінювало їх першопочатковий (західний) зміст та значення. Для імперської ідеократичної держави це фасадні, а не змістовно-ціннісні інститути.

Нинішня російська правляча еліта переконана, що демократія ледь не згубила Росію після розпаду СРСР. Так, В. Путін у одній зі своїх програмних статей 2012 р. [29] наголошує, що «введення демократичних форм держави (на початку 1990-х рр.) принесло практично відразу ж зупинку необхідних економічних реформ, а трохи пізніше – самі ці форми виявилися окуповані місцевими і центральними олігархічними елітами, які безсоромно використовували державу у своїх інтересах, ділячи загальнонародне надбання... Все це «отруїло» перехід Росії до демократії та ринкової економіки – стійкою недовірою великої частини населення до самих цих понять». Концептуальний висновок В. Путіна полягає в тому, що російські громадяни в результаті розчарувались і в демократії, і в ринкових реформах.

Тому рецепт, який путінський режим запропонував російському суспільству, простий – зміцнення держави та відновлення народного суверенітету, але не в західному його розумінні – через політичну конкуренцію, а в суті російському варіанті – через відновлення механізмів соборного ухвалення рішень, запропонованих владою (т. зв. суверенна демократія). Їх запровадження, з використанням сучасних технологій, має формувати в громадян ілюзію участі в прийнятті державних рішень та їх схваленні.

У цьому зв'язку для нас надзвичайно важливо розуміти, якою мірою і в якому напрямі здатна модернізуватися сучасна російська імперська держава.

Під модернізацією, що в загальнотеоретичному сенсі базується на ідеї внутрішньої здатності суспільства до якісної еволюції, в науці розуміють: «сукупність різного роду економічних, політичних, державно-правових, психологічних, культурних зрушень та перетворень конкретного суспільства в напрямі його осучаснення і постійного вдосконалення і наближення соціальних і політичних систем та їх фрагментів до максимально можливого рівня розвиненості» [30, с. 11].

Історично феномен модернізації нерозривно пов'язаний з виникненням національних держав, демократичного ладу та розвитку капіталістичної економіки. Більше того, модернізація в її класичному розумінні може успішно відбуватися лише в національних державах.

Імперська державність є малопридатною для модернізаційних процесів, оскільки посилення демократії неминуче приводить до ослаблення зв'язків між центром і національними окраїнами та делегітимації владної традиції. Адже демократизація приводить до залучення більш широких соціальних груп до політичної сфери, яка раніше була доступна лише центральній та місцевій

елітам і функціонувала на основі уніфіковано заданих із центру соціальних комунікацій. В умовах модернізації також відбувається оживлення локальних культур та народжується їх прагнення до набуття політичного виміру своєї самотності. Ці тенденції приводять до появи у місцевої еліти думок про необхідність окремого державного існування.

З іншого боку, в результаті поширення модерністських установок актуалізується питання про прерогативи імперського ядра, тобто корінного народу, з'являються тенденції на обмеження доступу до центральної еліти представників периферійних еліт, що суттєво ослаблює всю імперську конструкцію, робить імперський універсалізм фіктивним. У сучасній Росії це проявляється в поширенні етноорієнтованих установок типу «Росія для росіян», що є вкрай небезпечним для імперської державності.

Реалії економічного розвитку індустріального, а тим більше постіндустріального світу руйнують систему асиметричних відносин імперського центру і периферії. У таких умовах все менш ефективним стає властивий імперіям мобілізаційний тип економіки [31]. У випадку випереджального економічного розвитку окремих периферійних регіонів суперечність між їх політичним та економічним статусом стає додатковим мотивом для сепаратистських устремлінь.

Крім того, формування інформаційного суспільства є викликом, який час кидас імперії, адже будь-яка відповідь на нього неодмінно супроводжуватиметься суттєвим послабленням соціального контролю над людьми, а це пряма загроза базовим ознакам імперської держави.

Таким чином, імперія, еліта якої усвідомила необхідність модернізації своєї країни, має розв'язати дві задачі. По-перше, запустити модернізаційні процеси з метою посилення військово-політичної та, частково, економічно конкурентоздатності щодо інших країн. А по-друге, паралельно знайти можливості для блокування руйнівних впливів модернізації на ідеологічні та владно-політичні стандарти існування імперії. У результаті реалізується курс дозованої модернізації, тобто імперська модель модернізації.

Запускаючи процес власної модернізації, імперія не ставить своїм завданням еволюцію в напрямі цивілізації модерності, навпаки, вона боїться ліберального переродження і внутрішньої слабкості, що є неминучими за прийняття інокультурних інститутів політичної демократії, капіталістичного ринку та необхідності реального дотримання прав людини.

Завдання імперської модернізації полягають не в переродженні імперії, а в стабілізації, у відтворенні її базових характеристик у нових історичних та соціокультурних умовах. Здійснювати це передбачається через дозоване запозичення в противника того, що дозволить успішно боротись чи конкурувати з ним. Тому під час усіх імперських модернізацій Росія запозичувала лише ті європейські технології та інструментальні знання, які відносились до сфери промисловості, науки і військової справи, а також окремі елементи побуту.

В історії Росії всі найбільші модернізаційні проекти запускалися лише на тлі чіткого усвідомлення неможливості забезпечити достатній рівень військово-

політичної конкурентоздатності щодо країн Західної цивілізації і лише у форматі «модернізації згори». В усіх випадках це була форма адаптаційної реакції російської соціокультурної системи на виклик західної цивілізації. А. Вишневський використовує термін «консервативна модернізація» [32, с. 48], Ф. Фукуяма – «оборонна модернізація» [33].

Так, модернізаційний проект Петра I був запущений з огляду на неможливість у інший спосіб здобути перемогу у Великій Північній війні 1700-1721 рр.; Великі реформи 1860-х – 1870-х рр. стали наслідком жорстокої поразки Російської імперії у Кримській війні 1853-1856 рр.; радянська індустріалізація та колективізація були зумовлені необхідністю створення належної військово-технічної бази для можливості збройного протистояння країнам капіталістичного світу; економічна неможливість продовження гонки озброєнь з боку СРСР привела до реалізації у 1985-1991 рр. курсу на «перебудову» М. Горбачова.

У тих випадках, коли дозована (оборонна) модернізація ґрунтувалась на самодержавстві та кріпосному праві (петровська та сталінська модернізації) і стосувалась лише технічних запозичень, вони досягали успіху у межах поставлених завдань – Росія виграла, відповідно, Велику Північну та Велику Вітчизняну війни й суттєво наростила свій міжнародний авторитет. Натомість у тих випадках, коли модернізаційні процеси в Росії глибоко зачіпали соціальні відносини, суттєво розширювали межі особистої та громадської свободи, вони неминуче призводили до посилення невдоволення рівнем соціально-економічного життя, політизації етнічності, зміни всієї етнополітичної ситуації в імперському просторі та системної кризи імперської державності. У результаті це призвело до дезінтеграції імперської державності в 1917-1918 рр. і 1991 р. та проголошення державної самостійності цілого ряду народів у імперських провінціях Росії.

Для розуміння специфіки модернізаційних процесів у сучасній Росії потрібно чітко розуміти, що модернізація неминуче базується на наших уявленнях про майбутнє і є керованим державою політичним проектом [34, с. 27]. А які ж уявлення про майбутнє Російської держави та шлях до нього у традиціоналістсько-патрістично налаштованій частині російської еліти?

Так, наприклад, статті у «Літературній газеті» доктор філософських наук, головний науковий співробітник Інституту економіки РАН О. Ципко трактує відмову від імперськості як русофобію. «Ліберальна інтелігенція має безліч «заєдинщиків» у головному – в справі боротьби з так званими залишками російської імперськості, «заєдинщиків» у справі подолання вихідної багатонаціональної природи Російської держави, в справі знищення Росії». «Вже ясно, що свобода в новій, некомуністичній Росії проявляє себе насамперед як право на руйнування Росії, на звільнення себе від усього, що колись було дорогим російській людині, що пов'язувало її з батьківщиною. І треба знати і розуміти, що для інтелектуалів і політиків, які називають себе в Росії лібералами, свобода і демократія означали передусім право на «ломку» російської традиції, на переробку Росії і російського населення за своєю подобою». «Є щось настирливе і підозріле в цьому пристрасному бажанні

витравити з російської національної самосвідомості «імперську домінанту» [35].

Отже, для чого потрібна російській імперській владі модернізація? Вона в першу чергу потрібна для збереження військово-політичної могутності та глобальних позицій країни у світі. Інакше кажучи, модернізація потрібна Росії для збереження свого статусу великої держави. Керувати цим процесом має російська імперська еліта на чолі з В. Путіним. Так, у 2010 р. перший заступник керівника Адміністрації президента РФ В. Сурков у статті для газети «Ведомости» чітко наголосив на тому, що консолідована влада в Росії є єдиним інструментом модернізації країни [36].

Нинішній путінський модернізаційний проект є відповіддю на розпад СРСР. У своєму посланні Федеральним Зборам РФ В. Путін у 2005 р. чітко зазначив, що «крах Радянського Союзу був найбільшою геополітичною катастрофою століття. Для російського ж народу він став справжньою драмою. Десятки мільйонів наших співгромадян і співвітчизників опинилися за межами російської території» [37]. На зустрічі з колективом газети «Комсомольская правда» В. Путін уточнив за чим шкодує: «Російська Федерація при розвалі Радянського Союзу... пішла на безпрецедентні в історії людства жертви, віддала десятки тисяч квадратних кілометрів своїх споконвічних територій» [38].

Усі свої подальші стратегічні дії, в тому числі й спрямовані на часткову модернізацію, Росія, на нашу думку, реалізовувала з метою отримання хоча б часткового реваншу за ці події та відновлення свого політичного та культурного контролю над втраченими територіями. На державному рівні в Росії модернізація розглядається здебільшого у військовому та економічному аспектах. У військовому як переозброєння російської армії найбільш передовими засобами ведення збройної боротьби, в економічному – як зниження залежності економіки країни від цін на сировинні ресурси на світовому ринку та перетворення інноваційної діяльності на реальний фактор економічного зростання.

Якщо говорити про модернізацію Росії в розумінні модернізації армії та ВПК, то на цю мету в рамках Російської державної програми розвитку озброєнь на 2011-2020 рр. виділено безпрецедентні 23 трлн. руб. Як наголосив В. Путін у посланні до Федеральних Зборів 2013 р., «у найближчє десятиліття підприємства ВПК країни будуть повністю завантажені замовленнями. Зможуть оновити свою виробничу базу, створити якісні робочі місця...» [39].

Якщо говорити про модернізацію Росії в розумінні технологіко-економічного проекту, то потрібно відзначити, що внутрішній російський ринок у більшості випадків є замалим, щоб стати самодостатнім для розкрутки нових продуктів і технологій [34, С. 81]. Мінімальний розмір ринку для окупності потенційно конкурентоздатних технологій і продуктів у сегменті основних промислових товарів – 250-300 млн. чол. Тому необхідною умовою для реального запуску процесів технологіко-економічної модернізації Росії є завоювання ринків, схильних до російських товарів і технологій, створення альянсів для просування російських або спільних технологій.

Крім того, існуюча система негласних конвенцій між владою та бізнесом не сприяє інноваційній активності бізнесу в Росії, оскільки інноваційна активність окремих економічних суб'єктів часто призводить до порушення економічних інтересів діючих учасників конвенції і виливається не в конкурентну боротьбу, а в «поставлення на місце» за допомогою адміністративно-силових механізмів.

Серйозним викликом модернізації у сучасній Росії є брак довіри до інститутів держави та неспроможність існуючої суспільно-політичної системи, включаючи державне управління, керувати проектом модернізації Росії. Адже ні державна бюрократія, ні ключові парламентські партії Росії не можуть бути реальним двигуном модернізації, оскільки є націленими не на реальні зміни в країні, а на збереження стабільного розвитку в межах існуючої системи.

Проблема також у тому, що діючі державні та соціальні інститути не здатні вирішувати проблеми російської модернізації, оскільки відсутній нормальний зворотній зв'язок між суспільством та державою, а системний характер корупції в державних інституціях перешкоджає розвитку поваги до легальних правових норм.

Як зазначає член Ради з розвитку громадянського суспільства і прав людини при Президенті РФ І. Діскін, у Росії правовий вакуум поступово був замінений так званою «путінською конвенцією», тобто системою неформальних норм, що визначали статус осіб, які підпадали під її дію, а також міру можливого порушення ними легальних норм. Її суть полягала в обміні політичної лояльності на свободу підприємницької активності (у межах конвенції). Поступово подібні конвенції склались і на регіональному рівні [34, с. 135-136].

Обов'язковою умовою успішної модернізації є наявність або цілеспрямоване створення відповідного до задач модернізації інституційного середовища. Таким середовищем можуть бути лише суспільно-політичні інститути (партії або інші структури), які займають активну та критичну позицію щодо існуючого формату розвитку країни та пропонують конкретні практичні шляхи її модернізації. Інакше кажучи, політична система країни має бути здатною на ухвалення та втілення в життя ухвалених рішень щодо модернізації. Соціальним ресурсом модернізації може бути лише активна частина громадян, здатна на раціональні та відповідальні соціальні, економічні та політичні дії, інтегрована в політичну систему країни. Російська влада, з одного боку, намагається знайти форми інтеграції активної частини громадян до власного модернізаційного проекту, а з іншого – перебуває в стані перманентного конфлікту з нею.

Відкрита політична боротьба не толерується сучасним російським суспільством та владою, оскільки сприймається як крок у бік хаосу та безладу, а деідеологізовані та бюрократизовані форми не є ефективними для залучення до процесів модернізації активної частини суспільства.

Проблема ще й у тому, що у сучасній Росії дуже малий реальний попит на правову державу та демократію. Вони не потрібні основним політичним партіям, прямо загрожують інтересам бюрократів та силовиків, незручні для

бізнесу, який вже зник «розв'язувати проблеми» за межами легальних норм. Вони не є пріоритетними цінностями для росіян, адже згідно цілого ряду досліджень ключовими політичними цінностями для російських громадян є «мир» і «порядок» [40, с. 159].

Саме тому В. Путін послідовно реалізовував курс на згортання демократичних інститутів та посилення вертикалі влади й порядку. Зокрема, з 2004 р. у Росії було скасовано виборність голів суб'єктів РФ, у 2006 р. законодавчо обмежено діяльність неурядових організацій у Росії, з 2007 р., щоб завадити потраплянню до Державної думи ліберальних опозиційних партій, вибори почали проводити за пропорційною системою із 7% бар'єром та заборобою на участь блоків; згідно зі звітом організації Freedom House у 2013 р. Росія за індексом свободи преси перебувала на 176 місці із 197 країн.

Реалізуючи курс дозованої модернізації, путінський режим намагається вивести з-під впливів модернізаційних процесів окремі сектори соціальної реальності, в першу чергу державно-політичний та етнополітичний. На нашу думку, стримувати тривалий час поширення модернізаційних тенденцій на ці сфери не вдасться. А якщо модернізація перейде в ці сфери, то Росія не зможе існувати далі як імперська держава.

Демократизація та перспектива переходу в постіндустріальну стадію розвитку економіки неминуче підштовхне Росію до моделі національної держави та посилення боротьби за повний суверенітет у ряді її регіонів.

Проведений аналіз дозволяє нам зробити наступні висновки:

1. Системна модернізація, яка модифікує та осучаснює всі сторони соціальної дійсності держави і приводить до народження нової якості суспільства, тягне за собою крах імперії і появу національної держави. Держави більшою або меншою мірою демократичної, але в будь-якому випадку із значно ширшою в порівнянні з імперією політичною участю громадян у її житті.

2. Емпіричний аналіз російської дійсності підтверджує висновки низки дослідників (Ч. Тіллі, Е. Дамірчева та інших) про принципову несумісність імперських та демократичних форм, структур та орієнтацій у житті держави.

3. Збільшення рівня індивідуальних та громадських свобод в імперській державі неминуче приводить до актуалізації питання національних прав, політизації етнічності та деструктивно впливає на всю імперську владну систему. На нашу думку, посилення демократичних тенденцій в імперії посилює й тенденції до її розпаду, зокрема до відпадання національних окраїн.

4. Імперський характер російської державності – це ключовий фактор, який дозволяє тримати в більш-менш інтегрованому стані великий конгломерат різнорідних в етнічному та національному плані російських територій.

5. Усі приклади імперської модернізації в історії Росії мали лише оборонний характер. Їх мета полягала в посиленні конкурентоздатності імперії щодо Заходу. Оборонна модернізація спрямована виключно на подолання військово-технічного відставання від передових країн Заходу шляхом запозичення у нього відповідних інновацій та технологій.

6. Імперський характер сучасної російської влади забезпечується сакралізованою особою верховного правителя; домінантним імперським

столичним центром; наявністю універсалістського концепту «Російського світу»; наявністю непублічних конвенційних домовленостей між центром та регіональними елітами щодо способів здійснення влади на місцях; поновленням політики зовнішньої воєнної експансії; претензіями на статус одного зі світових центрів впливу.

7. Російське керівництво не здійснювало, і не планує здійснювати модернізацію політичної і державної системи Росії з оперттям на принципи реальної, а не контрольованої чи «соборної» демократії. Керівництво Росії вважає зміни такого плану шкідливими для російської державності.

8. Зміст імперської модернізації сучасної Російської держави полягає в адаптації її імперської сутності до умов сучасного світу без зміни базових ідеологічних домінант.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Лурье С. IMPERIUM (Империя - ценностный и этнопсихологический подход) / Светлана Лурье. - М.:АИРО-XXI, 2012. - 272 с.
2. Величко А. М. Идея Империи и историческое призвание России / А.М.Величко // Национальные интересы. - 2002. - №6.
3. Грачев Н.И. Империя как форма государственного устройства и тенденции развития суверенной государственности в современном мире / Н.И. Грачев // Вестник Саратовской государственной академии права. - 2006. - № 5. - С. 8-15.
4. Дамирчиев Эмин Исахан оглы. Империя как политический феномен: теоретико-методологические аспекты исследования : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. полит. наук : спец. 23.00.01 / Дамирчиев Эмин Исахан оглы. - Москва, 2010. - 30 с.
5. Кагарлицкий Б. Периферийная империя: Россия и миросистема / Борис Кагарлицкий. - М. : Ультра, Культура, 2004. - 528 с.
6. Каспэ С. Империя и модернизация. Общая модель и российская специфика / С. Каспэ. - Москва : РОССПЭН, 2001. - 256 с.
7. Гавров С.Н. Модернизация во имя империи: Социокультурные аспекты модернизационных процессов в России / С.Н.Гавров. - М. : Едиториал УРСС, 2010. - 352 с.
8. Паин Э.А. Между империей и нацией: модернистский проект и его традиционалистская альтернатива в национальной политике России / Э.А. Паин. - М. : Фонд «Либеральная миссия», 2004. - 248 с.
9. Doyle M.W. Empires / Michael W. Doyle. - Cornell University Press, 1986. - 408 p.
10. Fieldhouse D.K. The Colonial Empire. A Comparative Survey / David Kenneth Fieldhouse. - Houndmills, 1991. - 328 p.
11. Thornton A.P. The Imperial Idea and its Enemies: Study in British Power / A.P.Thornton. - London : Macmillan & Co. LTD; New York : St.Martin's Press, 1959. - 370 p.
12. Каппелер А. Россия многонациональная империя: возникновение, история, распад / Андреас Каппелер; пер. с нем. С. Червоная; ред. А. Мартен. - Москва : «Прогресс-Традиция», 2000. - 342 с.
13. Нация и империя в русской мысли начала XX века / Москва : Издательская группа «Скимен», Издательский дом «ПРЕНСА», 2004. - 351 с.
14. Ткачѳв С. В. Империя как современная полития: дис. ... канд. полит. наук : 23.00.01 / Ткачѳв Сергей Викторович. - Владивосток, 2005. - 217 с.
15. Филиппов А. Ф. Наблюдатель империи (империя как социологическая категория и социальная проблема) / А. Ф. Филиппов // Вопросы социологии. - 1992. - № 1. - С. 89-120.
16. Хардт М., Негри А. Империя / М. Хардт, А. Негри [пер. с англ., под ред. Г.В. Каменской, М. С. Фетисова]. - Москва: Праксис, 2004. - 440 с.
17. Eisenstadt S.N. Empires / S.N.Eisenstadt // International Encyclopedia of the Social Scinces. Vol.V. - New York, 1968. - P.41-43.
18. Tilly C. How Empires End / Charles Tilly // After Empire: Multiethnic Societies and Nation-building: the Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires / Karen Barkey, Mark von Hagen, eds. - Boulder, Co.: Westview Press, 1997. - P.1-11.
19. Березкин Ю.Е. Инки: Исторический опыт империи / Ю.Е. Березкина. - Л.: Наука, 1991. - 234 с.
20. Гатагова Л.С. Империя: идентификация проблемы / Л.С.Гатагова // Исторические исследования в России: Тенденции последних лет / под ред. А. Г. Бордюгова. - Москва, 1996. - С.332-353.
21. Яковенко И.Г. От

империи к национальному государству (попытка концептуального анализа) / И.Г.Яковенко // Полис. - 1996. - №6(36). - С.117-128. **22.** Каспэ С.И. Империи: генезис, структура, функции / С.И. Каспэ // Полис. - 1997. - № 5. - С.31-47. **23.** Бульвинский А.Г. Украинско-росийські взаємини 1657-1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на Сході Європи / А.Г. Бульвинський. - К. : Парламентське видавництво, 2008. - 744 с. **24.** Дуда А. Республіка Кадирова / А.Дуда // Український тиждень. - 2011. - №9 (174); Дуда А. Росія боїться рекрутів з Північного Кавказу / А.Дуда // Український тиждень. - 2012. - 17 січня - Режим доступу : <http://tyzhden.ua/World/39719>. **25.** Оценка численности постоянного населения на 1 января 2014 г. и в среднем за 2013 г. (опубликовано 13 марта 2014 года) – Режим доступу : http://www.gks.ru/free_doc/new_site/population/demo/Popul2014.xls. **26.** Численность населения Новосибирской области по муниципальным районам и городским округам на 1 января 2014 года – Режим доступу : http://novosibstat.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_ts/novosibstat.ru/publications/news_issues/e172720043421cd1bb71bffdcaee759. **27.** Корчагин Ю. Бюджеты столиц регионов продолжают ускоренно уменьшаться / Центр исследований региональной экономики – Режим доступу : <http://www.lerc.ru/?page=articles&art=2&page=78>. **28.** Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира, 03.11.2009. – Режим доступу : <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html>. **29.** Путин В. Демократия и качество государства / В. Путин // Коммерсантъ. - 2012. - 06 февраля. **30.** Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / В.П. Горбатенко. – К. : Видавничий центр “Академія”, 1999. - 240 с. **31.** Фонов А.Г. Россия: от мобилизационного общества к инновационному / А.Г. Фонов. – Москва : Наука, 1993. – 272 с. **32.** Вишневский А.Г. Серп и рубль: Консервативная модернизация в СССР / А.Г.Вишневский. – Москва : ОГИ, 1998. – 432 с. **33.** Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Френсис Фукуяма [пер. с англ. М.Б.Левина]. – Москва : АСТ, Ермак, 2004. - 128 с. **34.** Дискин И. Модернизация России: сохранится ли после 2012 года? Уроки по ходу / Иосиф Дискин. – Москва: Издательство «Европа», 2011. - 164 с. **35.** Ципко А. Изживание ценностей / Александр Ципко // Литературная газета. - 2012. - № 29. **36.** Чудо возможно // Ведомости. – 2010. – 15 февраля. – №26. **37.** Послание Федеральному Собранию Российской Федерации. 25.04.2005 г. – Режим доступу : <http://archive.kremlin.ru/text/appears/2005/04/87049.shtml>. **38.** Стенографический отчет о встрече с творческим коллективом газеты «Комсомольская правда». 23.05.2005 г. – Режим доступу : http://www.kremlin.ru/appears/2005/05/23/2050_type63376type63381_88557.shtml. **38.** Послание Президента Федеральному Собранию. 12.12.2013 г. – Режим доступу : <http://www.kremlin.ru/news/19825>. **39.** Селезнева А.В. Политические представления, и ценности россиян / А.В. Селезнева. – Москва : Издательство Московского университета, 2012. – 224 с.

УДК 316.422 (470+571)

Піляєв І.С.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ РОСІЇ: АВТОРИТАРНИЙ ПОСТМОДЕРН З ВІДКРИТИМ ФІНАЛОМ

У статті досліджуються цивілізаційно-культурні та історичні особливості соціально-політичної трансформації Росії доби президентської республіки. Автор визначає стан та модернізаційні перспективи російського соціуму в контексті глобальних тенденцій розвитку людства.

Ключові слова: трансформація, модернізація, президентська республіка, авторитаризм, демократія, політичний транзит.

В статье исследуются цивилизационно-культурные и исторические особенности социально-политической трансформации России эпохи президентской республики. Автор определяет состояние и модернизационные перспективы российского социума в контексте глобальных тенденций развития человечества.

Ключевые слова: трансформация, модернизация, президентская республика, авторитаризм, политический транзит.

The paper investigates Russia's socio-political transformation civilizational, cultural and historical features in the age of presidential republic. The author defines the character and prospects for the Russian society's modernization in the human development global trends context.

Key words: transformation, modernization, a presidential republic, authoritarianism, political transit.

Лютнева революція 1917 р. в Росії взяла реванш за свою поразку лише наприкінці XX сторіччя. Але цей реванш багато в чому виявився «пірровою перемогою»: кардинальною проблемою посткомуністичної Росії залишається слабкість, роз'єднаність і пасивність соціальних суб'єктів, органічно зацікавлених у модернізації, відсутність модернізаційного «драйву» в основних соціальних групах.

Серед сучасних вчених, які зробили вагомий внесок у дослідження цієї проблематики, слід відзначити, зокрема, О.С. Ахієзера, Л.С. Васильєва, С.Н. Гаврова, О.А. Галкіна, В.Я. Гельмана, О.О. Зінов'єва, І.С. Каспе, О.С. Панаріна, М.В. Петрова, Д.В. Треніна, В.Г. Хороса, В.Л. Цимбурського, Л.Ф. Шевцову (Росія), І. Берліна, З. Бжезінського, С. Гантінгтона, Дж. Лінца, М. Макфола, Т. Мартіна, А. Стефана, О.Л. Янова (США), Р. Дарендорфа, Е. Вілсона (Велика Британія), Г. Візенталя, Г. Вольмана, В. Меркеля, М. Татура, І. Шрубара (Німеччина), Г.-Г. Гайнріха, Г. Манготта (Австрія), А. Бальцера (Польща), В. Стралу (Італія), В.П. Горбатенка, А.Ф. Гуцала, Г.І. Зеленько, А.І. Кудряченка, В.А. Манжолу, М.І. Михальченка, Ю.В. Павленка, Б.О. Парахонського, С.І. Пірожкова, Я.І. Паська (Україна). Прикметно, що переважна більшість з дослідників академічного рівня, у т.ч. з російських, дає гостро критичні, загалом негативні оцінки соціально-політичної модернізації Росії та прогнози щодо її можливих перспектив, якщо тлумачити цей процес з позицій сучасної транзитології як демократизаційний, такий, який веде до розширення обсягів свободи. Затяжна пробуксовка російської модернізації, кричущий розрив між демократичними формами державних/суспільних інституцій та їхніми патерналістсько-клієнталістськими, антизахідними механізмами функціонування зумовлює потребу подальшого осмислення парадигмальних характеристик, факторів та динаміки розвитку, історичного змуну соціально-політичної трансформації Росії, ключових умов її суспільної модернізації.

Метою даної статті є дослідження цивілізаційно-культурних та історичних особливостей соціально-політичної трансформації Росії доби президентської республіки, визначення стану та модернізаційних перспектив російського соціуму в контексті глобальних тенденцій розвитку людства.

Ще у 80-ті рр. XX ст. більшість теоретиків модернізації визнавали існування різних її форм (Д. Рюшмейєр, А. Турен, Р. Інгларт, П. Бергер, П. Штомпка, Е. Тир'якян), у тому числі, «застрявання» деяких суспільств на стадії «часткової» модернізації, що нині характерно практично для всіх країн СНД.

Із застосуванням транзитологічного підходу до аналізу пострадянських перетворень наука постала перед потребою реформування своїх «класичних» концептів, що розглядають транзит (перехід) лише як рух від авторитаризму до демократії, тоді як посткомуністична політична практика заперечує подібну заданість кінцевого результату. Одним з можливих варіантів розв'язання цього завдання стала розробка російським політологом В. Гельманом моделі «переходу з відкритим фіналом», у рамках якої встановлення консолідованої демократії є лише одним з варіантів розвитку перехідних суспільств [1].

У середині 1990-х рр. у річницю критичного осмислення досвіду перших років трансформації з'являється неомодернізаційний підхід, представлений, насамперед, роботами німецького соціолога і політолога К. Мюллера [2]. Відповідно до теорії «неомодернізму», такі інституційні структури, як демократія, закон і ринок, є функціонально необхідними, проте вони не є історично неминучими або лінійно обов'язковими результатами, хоча і змушують загальний вектор змін наближатися до спільних модернізаційних орієнтирів. Історична та культурна специфіка кожної країни дозволяє створювати власний модернізаційний проєкт. У цьому контексті колишня радянська модернізація певною мірою визнається альтернативною формою модернізації, а особливі випадки Китаю та ісламського фундаменталізму становлять сучасні цілком життєздатні альтернативи ліберальній соціально-політичній модернізації. Відбуваються дискусії про наявність особливого азійського шляху модернізації, який є не лише рівноцінний західному, а й спроможний визначити майбутнє нинішнього століття [3].

З погляду неомодернізму характерною рисою загальноєвропейського простору, вочевидь, буде конкуренція між двома принципово відмінними моделями суспільно-політичного устрою: ліберальною та авторитарною («керованою») демократіями, що спиратимуться на різні традиції політичної культури, історичні, культурно-релігійні традиції, притаманні, відповідно, західноєвропейському ядру Євросоюзу та Росії. Результат цієї конкуренції аж ніяк не є наперед детермінованим. Неєфективність, яку зазвичай породжують характерні для авторитарних режимів фаворитизм та невідповідність, може бути компенсованою більш високим рівнем дисципліни.

Слід звернути увагу на той «консервативний крен», який все помітніше відчувають суспільні системи країн євроатлантичного ареалу (характерний приклад – запровадження жорсткіших вимог і правил у міграційній політиці Великої Британії, Німеччини, Франції, фактична відмова у ряді країн ЄС під натиском праворадикальних сил від політики мультикультурності тощо). Це свідчить про нелінійний характер процесів у «світ-системі людства». У цьому контексті перехід від капіталізму до соціалізму і зворотньо, попри здавану унікальність, вбачається частиною загальноєвропейської циклічної зміни ліберальної і етатистської фаз розвитку.

На наш погляд, німецька школа транзитології відрізняється більш об'єктивним і нелінійним підходом порівняно з англо-американською, що пов'язано з драматичним досвідом соціально-політичної трансформації у Німеччині. На відміну від американської школи транзитології, німецькі вчені критично оцінюють теорію раціонального вибору як основу для політичного прогнозування. Історично це цілком зрозуміло: якщо США протягом усього свого незалежного розвитку перебували в рамках ліберально-демократичної парадигми розвитку (яка поступово поширилася на всі верстви суспільства), то Німеччина лише за останнє століття мала чотири принципово різні соціальні системи, політико-аксіологічні моделі та логіки розвитку (Другий і Третій рейхи, марксистсько-ленінський соціалізм, плюралістична ліберальна демократія). Через це у німецьких соціологів, істориків та політологів більш критичний підхід до стійкості («живучості») заданої після краху біполярного світу моделі та логіки розвитку людства у вигляді так званого «Рах Americana».

З цією позицією перегукуються думки низки французьких дослідників, які вказують на те, що «саме поняття західної демократії повинне зазнати змін, аби відповідати як прагненням, так і потребам всіх людських суспільств у сучасному світі, і в тому числі в Європі – нашій рідній сім'ї» [4, с. 55], тим більше, що навіть Франція в авторитетному рейтингу розвитку демократії (журнал «Economist») через жорстку внутрішню політику правлячої Соціалістичної партії попала під визначення «дефектної» демократії [5, с. 4].

Розвиток суспільства за неорганічної модернізації нагадує, за словами бразильського історика Н. Вернека-Содре, обертання квадратного колеса. Проблема наздоганяючої модернізації – стесування його граней [6, с. 98]. Сьогодні, мабуть, єдиною країною з числа тих, які сто років тому належали до другого ешелону розвитку капіталізму й де «колесо» модернізації, як і раніше, є квадратним, залишилася Росія.

Росії, як Московсько-Петербурзькій Русі, притаманна історична закономірність, згідно з якою авторитарність адміністрації завжди поєднується зі слабкою громадянською самосвідомістю народу. Як підкреслював видатний російський ліберал П. Милоков, у Росії «держава мала величезний вплив на суспільну організацію, тоді як на Заході суспільна організація зумовила державний лад» [7, с. 132-133]. Російський соціум з XIV ст. формувался під потужним впливом ієрархії, офіційно прийнятого Золотою Ордою 1312 р. Як зазначає Л. Васильєв, ісламська ментальність зводить до мінімуму роль самовизначення особистості, її волю [8, с. 102]. Добре відоме в Європі уявлення про східний деспотизм з абсолютною владою повелителів та безправним народом формувалося в основному на базі мусульманської моделі, що активно впливала на Росію територіально і культурно [8, с. 103].

Європейська цивілізаційна традиція постала як результат тривалої інституційної еволюції, починаючи з античності. У Росії модернізація історично проходила під впливом країн західної цивілізації, за примусом «зверху», не зачіпаючи змістовних параметрів російського життя. На цей феномен звертав увагу ще А. Тойнбі, який бачив проблему вестернізації Росії крізь призму архетипних цивілізаційно-культурних кодів [9, с. 567]. Петро І

намагався модернізувати Росію через фактичну відмову від релігійно-містичної концепції універсальної держави «Москва – Третій Рим» та її перетворення на динамічну локальну європейську спільноту. Проте, запропоновані ним «засоби модернізації були суто деспотичними і ніяк не вписувались у контекст європейської традиції» [10]. Відтак, глибинні основи консервативної патерналістсько-клієнтельної системи влади залишилися незмінними.

Історія справила величезний вплив на вельми амбівалентне сприйняття Заходу в Росії та на її сприйняття західних сусідів. З одного боку, в історичну пам'ять росіян міцно вкарбований образ Заходу як джерела загрози незалежності й самому існуванню Росії. Водночас, серйозна загроза зі Сходу для Росії обмежується навалою монголів. Утім, усі модернізаційні імпульси, що мали величезні як позитивні, так і негативні наслідки для історії Росії, надійшли саме з Європи.

Для всіх спроб російської модернізації з часів Петра I і навіть Івана III було характерне запозичення промислових та культурно-побутових (консьюмеристських) досягнень більш розвинених країн в обмін на вивезення сировинних товарів за жорстко ієрархічних, часто деспотичних методів централізованого управління. За цих умов масова народна культура формувалася в антимодернізаційному ключі як реакція на нещадну експлуатацію модернізаторів зверху.

Двоїсте ставлення до Європи як до життєво значущого, багато в чому взірцевого, омріяного, але Іншого, Чужого, навіть ворожого, характерне для росіян і нині. За даними низки авторитетних соціологічних опитувань (Левада-Центр, ВЦИОМ, Фонд Громадська Думка, Дослідницький центр Pew та ін.), на початку 2000-х рр. близько 55% росіян вважали, що Росія має прагнути стати членом ЄС, тоді, як приблизно 30% мали протилежну думку. Більше половини росіян вважає, що відносини Росії з провідними європейськими державами ніколи не будуть по-справжньому дружніми [11, с. 19].

Формування «середнього класу» в Росії здійснювалось у повній протилежності з європейським або, наприклад, китайським соціальним досвідом – царська влада, особливо за консерватора Миколи I, робила все, аби представники середніх верств оволодівали професією без здобуття освіти, достатньої для подальшої участі в політичному житті країни [12, с. 85-86]. У Російській імперії, так само, як і в СРСР аж до горбачовської перебудови, сам термін «політика» використовувався лише в галузі міжнародних відносин. Зв'язки уряду з підданими зводилися до рівня адміністративного нагляду за «нашими домашніми справами» [13]. Подібні вертикальні соціальні взаємини не могли підтримувати соціальну довіру та співпрацю в суспільстві [14, с. 34], особливо якщо вони накладалися на кричущу прірву між розкішню імперської еліти і злидністтю широких народних мас (достатньо вказати, що на початку XX ст. 79% населення Росії було неписьменним (для порівняння в Німеччині – 0,5%) [15, с. 99], споживання жирів російськими селянами становило лише 38% від фізіологічної норми [16, с. 110], а біля 40% новобранців царської армії майже в перший раз їли м'ясо по вступі на військову службу) [17, с. 109-110].

Глибокий антагонізм між російським народом та імперією призводив до їхнього взаємного ослаблення. Імперська влада усвідомлювала цей драматичний виклик і, починаючи з другої половини XIX ст., намагалася вибудувати нову стратегію ідентичності, що передбачала синтез державних та етнічних ідентичностей [18]. Ці зусилля були наслідком і складовою частиною модернізації Росії, яка, своєю чергою, визначалася принциповою необхідністю протистояти першій хвилі демократизації, що набирала силу в Європі та Північній Америці, змусивши, зрештою, Олександра II вперше майже за півстоліття зібрати всестановий сейм Великого князівства Фінляндського (яке грало роль свого роду полігону європейських політико-правових інновацій у Росії XIX – початку XX ст.ст.). Однак тогочасну російську соціально-політичну модернізацію було різко зупинено після вбивства в 1881 р. царя-реформатора. Її результати залишилися вкрай половинчастими, що у підсумку, призвело на початку XX ст. до трьох російських революцій. У XIX – XX ст.ст. слов'янофільський, а в XX ст. євразійський рухи не лише зберегли віру в унікальну долю та місію Росії, а й, незважаючи на докорінні зміни соціально-політичного ладу, сприяли відтворенню атиєвропейських, антизахідних інтелектуальних сил у пізньорадянській та посткомуністичній Росії.

Ментальне коріння сучасної російської кризи варто шукати в традиції морально-ціннісної тотальності (або за І. Берліном, тоталітарності [19, с. 74]), яка домінувала в середовищі російської інтелігенції з часів П. Чадаєва і В. Белінського аж до горбачовської Перебудови. Сформована протягом півтора століття звичка інтелігенції – «совісті народу» – мислити тотальними етичними нормами, прагнути абсолюту в пошуку істини або накладати цей трафарет тотальності на свої думки та дії, за великим рахунком, стала лише світською модифікацією позацерковними інтелектуалами світоглядної тотальності тисячолітньої традиції візантійсько-руської православної церковності та ординсько-візантійської традиції російського самодержавного абсолютизму. Нічого подібного не існувало на Заході [19, с. 76].

Розвал «ідеократичної» радянської імперії та тотальність «беспредела», що відкинули саму «ідейність» на маргінеси суспільного життя, призвели до прострації російської інтелігенції. Вона виявилася нездатною духовно очолити національну модернізаторську еліту за умов втрати майже всіх імперських сенсів розвитку держави та суспільства, в нових координатах постбіполярного світу, перед глобальними викликами інформаційної революції та Постмодерну. Нині, як слушно зазначає Д. Тренін, «Росія [...] незручно сидить на периферії як Європи, так і Азії, пліч о пліч з мусульманським світом» [20, с. 188].

Отже, до негативних, з погляду модернізації, параметрів російського суспільства та суспільної свідомості слід віднести відсутність сталої, як це має місце на Заході та в країнах конфуціанської культури, традиції «раціоналістичного мислення», і потяг до зрівнялівки (нерідко перебільшений), і безініціативність, і чимало іншого.

Разом з тим, слід виявити риси російської свідомості та її аксіологічні настанови, що узгоджуються із завданнями модернізації в контексті структурно-ціннісної специфіки Постмодерну, «постмодернізації» Росії.

Для здорових сил російського народу характерне діяльне ставлення до освоєння й перетворення природи, прагнення до «волі», яке виявилось в освоєнні величезних просторів Сибіру, Далекого Сходу і навіть Аляски. Нерідко «російська територіальна експансія... мала першим етапом саме народну колонізацію, яка проклала дорогу державі» [18].

Ще в XIV – XV ст.ст. Росія, передусім через Новгород, була джерелом антиклерикальних течій у християнстві (стригольники, «жидівствующі», нестяжатели та ін.), що поєднували в собі елементи західноєвропейського раціоналізму і релігійного реформізму. Академік Д.С. Ліхачов відзначає гуманістичний характер цього руху вільнодумців [21, с. 159], що став своєрідною реакцією на утиски вільностей Новгорода з боку московської влади.

Асиметричною компенсацією відсутності демократії в Російській імперії були якнайвищий рівень культури еліти і розширене відтворення цінностей духовної культури (архітектури, літератури, мистецтв, гуманітарних та природничих наук). Мешканець дворянської садиби, мережа яких (близько 100 000) покривала переважно Європейську Росію, був свого роду прообразом соціально автономної, матеріально незалежної особистості Постмодерну. Останнім вершинним явищем російської садибної культури став геній Володимира Набокова, що розкрився вже в еміграції. Показово, що батько письменника був одним з лідерів Конституційно-демократичної партії – найбільш просвітолюбившої та ліберальної з дореволюційних російських партій.

На рубежі XIX – XX ст.ст. для умонастрою російської інтелігенції було характерне посилення етичного індивідуалізму в дусі неокантіанства, протиставлення ліберальних духовно-культурних імперативів політичному радикалізму, що знайшло вираження в знаменитому збірнику «Віхи», у теорії круговороту культур П. Сорокіна, у «філософії спільної справи» «московського Сократа» М. Федорова, в активно-еволюційному російському космізмі (В. Вернадський, В. Соловйов, М. Бердяєв, С. Булгаков та ін.) – соціально-філософській предтечі сучасної глобалістської концепції «сталого розвитку» та руху трансгуманізму, що виник наприкінці XX ст. [22].

Комунізм став свого роду «протестантизмом» візантійської цивілізації, який перетрусив, на відміну від петровських реформ, не лише верхи, а й увесь російський соціум зверху донизу. У більшовицькій Росії, як вказує італійський культуролог В. Страда, були прийняті матеріальні інструменти Модерності (техніка, індустріалізація тощо), але відкинуті її духовні інструменти (демократія, плюралізм, верховенство права, повага до прав людини, меншин тощо)» [23, с. 58]. У цьому сенсі духовно-ментальна «матриця» радянської ідеології з її ідеократичністю, абсолютною ієрархією цінностей та авторитетів внутрішньо «стикувалася» з «матрицею» дореволюційної православної свідомості.

Посткомуністична Росія зіштовхнулася з відсутністю органічного культурного фундаменту модернізації, застарілістю основних принципів та етичних посилів російської культури, дала один з найяскравіших прикладів тієї закономірності запізнилої модернізації, що полягає в тенденції соціально-

культурної люмпенізації суспільства, швидкого руйнування традиційних інститутів та цінностей без появи нових.

Історична драма Росії полягає в тому, що соціальна база модернізації в Росії під час більшовицької революції та сталінської диктатури була знищена, а в результаті триваючих вже понад чверть століття перебудови та посткомуністичних трансформацій досі перебуває, як і елементи громадянського суспільства, в зародковому стані. Водночас стали відтворюватися й антимодернізаційні соціальні інститути і верстви (РПЦ, чиновництво та буржуазія, які живуть з сировинної ренти та екстенсивного відтворення військово-промислового комплексу, антимодернізаційна частина інтелігенції, що апелює до антидемократичних складових імперської та радянської традиції тощо). Логіка здорового глузду в Росії часто не діє. Більше того, різноманітні ірраціоналістичні пояснення та обґрунтування російської винятковості, можливостей «перестрибнути» стадії європейського та світового розвитку сприймаються як «патріотичні», «люблячі Вітчизну». Хоча саме вони заганяють російське суспільство в цивілізаційний глухий кут. Зокрема, такий антизахідний, а за великим рахунком і антисхідний (якщо розуміти під Сходом не стагнаційний регіон Середньої Азії, а східну частину макрорегіону АТР) «електризуючий текст» на замовлення Кремля нині намагається висунути Ізборський клуб на чолі з О.А. Прохановим.

Відтак, Росія переживає свій другий експеримент з демократією після 1917 р.. Якщо в 1917-му ліберали програли більшовикам, які в той час здобули підтримку російського «ґрунту», то на рубежі 80-х і 90-х рр. XX ст. вони змогли взяти історичний реванш саме завдяки підтримці російського «ґрунту» – це була його відстрочена реакція на форсовану, утопічну за духовним змістом, історично безперспективну комуністичну «модернізацію» Росії [18]. Обмеженість і непослідовність ідейно-ціннісної та соціальної бази посткомуністичних реформ швидко стала добре зрозумілою.

Для ілюстрації надзвичайної складності та суперечливості суспільно-трансформаційного процесу в Росії на початку XXI ст., наведемо два приклади.

Головний фасад будинку адміністрації Ленінградської області у Санкт-Петербурзі – колишній імперській столиці та колиці трьох російських революцій – прикрашає офіційна символіка, яку б за радянських часів могли асоціювати лише з естетикою абсурду: у центрі державний герб Росії з імперськими двоглавими орлами, над ним – російський триколор – прапор царської Росії і Білого руху, по боках – ордени Леніна і Жовтневої революції, нагороди якими було відзначено Ленінградську область за Радянського Союзу і які ще й досі вважаються цілком чинними та офіційними.

І ще один вражаючий факт. У жовтні 2007 р. пермські чекісти урочисто оновили надгробок могили організатора розстрілу царської сім'ї, засновника пермської ГубЧК Ф. Лукоянова, про що повідомила прес-служба крайового управління ФСБ [24]. Варто вказати, що розстріляна більшовиками царська сім'я зареєстрована Московським Патріархатом до лику святих.

Стосовно сучасної Росії йдеться наразі не просто про розкол між новою елітою і народом або між різними соціальними верствами російського

суспільства, а про цивілізаційне розмежування між, з одного боку, моделями, цінностями та орієнтаціями, спрямованими в радянське чи царське минуле, з іншого, – тими, що зорієнтовані від цього минулого, налаштовані на побудову майбутнього Росії за модернізаторськими проєвропейськими устремліннями, носіями яких є новий креативний підприємницький та середній клас, а також прозахідні інтелектуали. Цей історично обумовлений розкол пронизує всі верстви російського суспільства, є потужним гальмом модернізації.

Найбільш серйозний виклик Росії полягає в подоланні політичної культури, характерної для громадянської війни, що триває в російському суспільстві останнє століття. Слід зазначити, що країни, де в громадянській війні перемогли «білі» (Фінляндія, Іспанія, Тайвань, Південна Корея), успішно впоралися із завданням подолання «синдрому громадянської війни», хоч на це і пішло кілька десятиріч, здійснивши успішний модернізаційний прорив. Саме підтримуване й спрямоване державою відродження прозахідної і, в той же час, національно-патріотичної ідеології Білого руху, особливо в його пізній, звільнений від імперського шовінізму, «врангелівській» версії (ідеолог – П. Струве), могло б справити благотворний модернізаційний вплив на процеси соціально-політичної трансформації у Росії. Такі ж країни, як Китай і В'єтнам, де перемогли «червоні», також висунули чітку модернізаційну стратегію, хоча це стратегія «розширення обсягу свободи», передусім, в економічній сфері, підприємницької ініціативи, конкуренції, а не в сфері суспільно-політичній. Утім, ринкові зміни і створення конкуренції в економіці обумовлюють, врешті-решт, неминучість певних модернізаційних змін у суспільно-політичній сфері.

Подібно до сповідуючих патріархальні канони російських старообрядців на зламі XIX – XX ст.ст., дивуном соціально-політичної модернізації можуть виступити, на наш погляд, і російські «археофутуристи» – родновіри та прихильники інших ведичних (язичницьких та неоязичницьких) конфесій. Справа в тому, що дух Європейської конвенції з прав людини та інших правозахисних Європейських конвенцій, сучасний плюралізм постматеріалізму, постіндустріального, відкритого інформаційного суспільства, в духовно-ідейному плані набагато ближчі до пантеону язичницьких богів або до вчення Аристотеля, ніж до православ'я і, ширше, традиційного християнства та інших монотеїстичних релігій з їх суворою догматикою та ієрархічністю. Тут вбачаються шляхи знаходження нової естетики і модернізованої в дусі сучасної технологічної та соціальної динаміки духовності.

З різноманітних, нерідко різко контрастуючих, малосумісних політичних субкультур різних етнічних, релігійних груп, еліти і мас і т.ін. Росії потрібно зконструювати модернізаційну «тканину» культури, до того ж, культури загальнонаціональної, культури консенсусного типу, що спирається на європейську традицію, органічно пов'язану з одним зі світових центрів модернізації. У цьому – запорука подолання напівпериферійності та відведення загрозі скочування в периферійність.

Російський приклад у контексті європейської та світової історії не є унікальним. Більшість демократій світу пережила численні випробування. Так, США через 85 років після проголошення незалежності зазнали жакхливої

громадянської війни, історія Франції налічує п'ять республік, на зміну трьом з яких приходили імперії (включаючи окупаційну нацистську). Крім Німеччини, досить назвати і такі країни Європи, як Італія, Іспанія, Португалія, Угорщина, у Латинській Америці – Чилі, Аргентину, Бразилію, Венесуелу, Перу, на долю яких випало чи не найбільше випробувань різного характеру. Протягом XX ст. у кожній з них траплялися болючі «поломки», навіть катастрофи демократії. Як справедливо застерігає відомий американський політолог Ш. Берман, «ідея про те, що існує якийсь послідовно ліберальний шлях до демократії та що має сенс збентежувати країни, які йому не сліднують, є химерою, заснованою на невірному прочитанні й тлумаченні історії» [25, с. 38].

За прогнозом В. Стради, «Росія завжди буде європейською на власний лад, але без наївної претензії «винайти» демократію, відмінну «від єдиної відомої демократії, що виникла на європейському Заході і поширилася звідси по всьому світу» [23, с. 63]. І все ж у герменевтичному діалозі про шляхи майбутнього розвитку Європи і людства Росії, поза сумнівом, належить провідна роль, бо вона, будучи великою державою європейської культури, має винятковий, дійсно, унікальний, за трагічністю історичний досвід.

Глобальна тенденція до постмодернізму та інформаційного суспільства, незалежно від бажань правлячої еліти, є в сучасній Росії потужним фактором соціально-політичного розвитку. Як зазначають Р. Інглгарт (США) і К. Вельцель (Німеччина): «Люди, які стали «матеріально, інтелектуально та соціально більш самостійними», також прагнуть політичної самостійності, і, таким чином, надають «свободі пріоритет над дисципліною, різноманітності над схожістю та автономії – над підвладністю» [26, с. 152], тобто над традиційними російськими «візантійськими» цінностями. «У самій природі капіталізму закладене те, що він даємно вирощує і зрештою спускає з прив'язі демократичні сили», – слідом за Й. Шумпетером констатує південнокорейський політолог Кьйонг-вон Кім. Тож, гадаємо, можна передбачати появу й у Росії «демократичних сил, спущених з прив'язі впевненим у собі середнім класом, який опосередковано виховала сама держава» [27, с. 25].

У сучасній Росії, як і в інших країнах СНД, незважаючи на значну подібність політичних інститутів західним «зразкам», існують кардинальні відмінності в їхньому використанні, функціонуванні, що, з усією очевидністю, піднімає роль процедурного підходу до вивчення політичної модернізації.

Те, що висуває В.Путін в євразійському, а, скажімо, президент Узбекистану І. Карімов – у чисто азійському варіанті («Схід передбачає демократію, засновану на ідеї колективізму, патерналізму, пріоритеті суспільних цінностей» [28, с. 5]), можна визначити як доктрину «патерналістської демократії», що апелює до соціальної держави, сильної влади та вимагає ставлення народу до свого вождя (у т.ч. до еліти) як до суворого, але справедливого начальника, котрий відстоює традиційні, альтернативні ліберальним, цінності. Насправді така «патерналістська демократія» обертається подекуди обгорнутою в європейські шати варіацією «султанічного режиму» (термін іспанського політолога Х.Х. Лінца), який відтворює клієнтарні механізми феодалізму в сучасних умовах й фактично блокує розвиток

публічних та демократичних механізмів [29, с. 112]. Тут вбачається слушним навести заяву В. Гавела (щодо ситуації в Росії після виборів до Державної думи 4 грудня 2011 р.), яку згодом стали називати «Заповітом Росії»: «[...] Думаю, що російське суспільство веде боротьбу з найбільш жорсткою з усіх відомих форм посткомунізму, з такою собі особливою комбінацією старих стереотипів і нового бізнес-мафіозного середовища» [30, с. 15]. У даному перехідному суспільстві, де сам транзит сприймається «процесом з відкритим фіналом [31, с. 128-129]», султанізм, як особлива форма гібридного режиму, забезпечує специфічну форму суспільно-політичної «консолідації», а корупція як системне явище стає свого роду «матрицею» соціальних відносин.

Модернізація – це не лише наздоганяння, а й конкурентна реакція на виклики сучасного світу, його основних центрів та ключових акторів. Наприклад, проголошена Комуністичною партією Китаю політика модернізації спрямована на перехід до моделі більш гнучкого реагування на постійні внутрішні та зовнішні виклики. Російське ж суспільство, за браку рушійних сил модернізації, в умовах широко поширеної соціальної апатії, химеричного поєднання смислів, символів та цінностей альтернативних і навіть антагоністичних світів (духовних, соціальних, політичних тощо) являє нині свого роду суспільство «авторитарного Постмодерну», що в 1917 р. перервало на злеті добу Модерну, спробувавши її революційно переступити.

Для суспільства Постмодерну характерні відсутність домінуючої національної ідеології, ідейного та духовно-культурного стрижня, плюралізм поглядів та установок, фрагментарність культури, мінливість, контекстуальність, «безформний плюралізм» [31, с. 119]. Вони виражаються насамперед в утвердженні соціальної різноманітності як основного лейтмотиву постмодерного (постіндустріального) суспільства. Так само, як певні країни та регіони в середині ХХ ст. робили стрибок від феодального суспільства до соціалізму (наприклад, Монголія, внутрішній Китай, Тува, Калмикія, Туркестан тощо), так і нині країни, які не завершили економічну та соціально-політичну модернізацію, за багатьма суспільними параметрами в контексті глобалізації та розпаду колишніх традицій та аксіологічних систем, опиняються у просторі Постмодерну (заперечення світу Модерну з його позитивізмом та сцієнтизмом), однак, Постмодерну не демократичного, а авторитарного.

Однак Росія, як вважає, наприклад, З. Бжезінський, все-таки є органічною складовою європейської культури. Постмодернізм виступає неекстремістським (на відміну від консервативної революції, фашизму) запереченням Модерну. За політико-інституційними параметрами президентської Росії таке заперечення на початку ХХІ ст. стає виразно авторитарним. Для Постмодерну характерний брак суспільної волі, єдності, консолідованості для здійснення реформ. Приміром, Китай за Ден Сяопіна почав економічну, ринкову модернізацію за відсутності плюралізму, так само як Радянський Союз за М. Горбачова. Росія, на відміну від Китаю, нині стоїть перед викликами глобалізації та модернізації як фрагментоване, значною мірою демобілізоване, зневірене суспільство без єдності громадянської нації, єдності політичної та духовної культури, єдності суспільної волі.

Ще в 1990-і рр. відбулася заміна єдиної радянської ідентичності різноманітними, часто конкуруючими формами регіональних, етнічних, релігійних ідентичностей. На тлі глибоких суспільних трансформацій проявилися криза громадянської ідентичності, міжетнічна нетерпимість, сепаратизм і тероризм, виникла небезпека подальшої дезінтеграції російського суспільства. Для російських регіонів характерна гетерогенність, навіть певна фрагментарність політичної культури. Це, як свого часу довів А. Лейпхарт, може виступати фактором політичної нестабільності в суспільстві [32].

В умовах розпаду ідеологічних, геополітичних, геоекономічних і геокультурних скріп, що забезпечували процес формування «нової історичної спільності радянського народу», Російській Федерації не вдалося повною мірою виробити механізми інтеграції до єдиної спільноти нової російської нації різних етнічних груп. Це фактично визнав В. Путін у Валдайській промові.

Характерні проблеми російської модернізації добре видно на прикладі такої чутливої сфери, як державна національна політика та політика міжнаціональних відносин.

За даними Мінрегіону Росії, реалізація основних заходів Державної програми Російської Федерації «Регіональна політика та федеративні відносини», прийнятої у 2013 р. і розрахованої на період до 2020 р., дозволить збільшити частку громадян РФ, які вважають себе росіянами або зараховують себе до російської громадянської нації, до 74 %, а частку громадян, які позитивно оцінюють стан міжнаціональних відносин, до 65% [33, с. 68]. Зазначені цільові показники свідчать фактично про кризовий стан процесу формування російської громадянської нації і міжнаціональних відносин в РФ, адже навіть у 2020 р. у разі успішної реалізації програми передбачається, що більше третини громадян РФ негативно оцінюватимуть стан міжнаціональних відносин у Росії.

Якщо скористатися системним набором форматів етнічної спільності, запропонованим вітчизняним політологом В. Хоніним [34, с. 118], то для етнополітичної ситуації у Російській Федерації, російського націогенезу на сучасному етапі очевидний гострий конфлікт між російською громадянською національною спільністю (російської ідентичністю, російським патріотизмом) та етнонаціональною спільністю (ідентичністю), включаючи руську (*русскую*), за цілим рядом таких форматів: генеалогічної спільності, що спирається на спільність походження, фенотипної спільності (ландшафтну визначена расово-антропологічна спільність та стандарти краси), соціумної спільності (спільність історичної долі, соціоустрою), спільності життєвого укладу, стандартів відносин, панміксій, побуту та життєвого успіху, культурологічної спільності (соціокультурні міфи, традиції, цінності тощо). Спостерігається гострий багатоплановий конфлікт системноціннісних форматів, що належать до різних цивілізаційно-культурних типів (наприклад, східнохристиянської та ісламської цивілізації). У такому контексті цивілізаційний підхід до аналізу та оцінки сучасного стану Росії та інших пострадянських країн дозволяє подивитись на нього дещо глибше й об'ємніше, ніж це дозволяє соціально-економічний чи політологічний аналіз.

За спостереженням російського опозиційного журналіста О. Кашина, на тлі загострення, зокрема з кінця 2010 р., міжнаціональних та міжрегіональних суперечностей «немає нічого, що об'єднувало б між собою людей, котрі живуть у Росії», а «єдиним, що утримує її в нинішніх кордонах, залишилася ненависть всіх до всіх» [35]. За умов розколу суспільства, реальних загроз наростання масових протестних настроїв, неспроможності запропонувати суспільству консолідовувальну політику внутрішніх реформ, низької конкурентоспроможності та інноваційності російської економіки спокусливим виходом для В. Путіна вбачається створення, в оруеллівському дусі, жупела перманентної зовнішньої загрози, відтворення образу вже не просто супротивника, а ворога в особі Заходу та його «маріонеток» й підігрівання псевдопатріотичних (реваншистсько-імперських та шовіністичних) настроїв через провокування «контрольованих» збройних конфліктів у «сфері життєвих інтересів Росії», передусім на пострадянському просторі.

Історичний досвід «трьох хвиль демократизації», що нараховує на сьогодні менше двохсот років, поки не дає, на наш погляд, достатніх емпіричних підстав для ствердження, а дозволяє лише висунути гіпотезу про демократизацію як стовбурову тенденцію розвитку людського суспільства. Протилежні, авторитарні тренди закладені як у західній, так і в східних цивілізаціях, що яскраво проявилось у 20-40-і рр. XX ст.

Отже, необхідне усвідомлення нелінійного характеру модернізаційної динаміки Росії та пострадянського простору загалом. Хоча структурні проблеми країн Східної Європи кінця XX – початку XXI ст., дійсно, нагадують Західну Європу в минулі століття, слід чекати оригінальних, специфічних рішень цих проблем, бо сучасні умови не лише не дозволяють «повторення історії», а й надають можливість для винесення уроків з досвіду модернізації країн «першого ешелону». Інновації в посткомуністичних країнах, своєю чергою, також матимуть вплив на «класичний» Захід.

Наразі від безформного плюралізму з авторитарним «островом» президентської влади ранньої ельцинської доби Росія трансформувалася в постмодерну жорстко авторитарну корпорацію з гострим дефіцитом суспільно-ціннісних та націєтворчих смислів. Утім, демократизаційні тенденції в російському соціумі, що виявилися на рубежі 2011 – 2012 рр., демократизаційні впливи з таких чутливих для Росії регіонів, як Євросоюз, Балкани, Південний Кавказ, Близький Схід та, особливо, АТР, – зумовлюють проміжний характер висновків щодо російського транзиту й актуалізують подальші наукові розвідки щодо суті та напрямів сучасних трансформаційних процесів у цій ключовій для України євразійській державі. Як наголошує один з найстаріших російських істориків академічної школи О. Галкін: «Якщо Росія має намір утримувати за собою позиції держави, що грає помітну роль у світоустрої, їй доведеться визнати неминучість руху в напрямі, характерному для ядра світової спільноти. В іншому випадку вона поповнить коло держав, котрі цілком обґрунтовано визначаються як слаборозвинені. Більше того, не виключено, що під загрозою виявиться її існування як цілісної, суверенної держави» [36, с. 3].

Фундаментальні проблеми та виклики, що стояли перед російською модернізацією чверть століття тому, залишилися невирішеними й актуальними для сьогоденної Росії. Недавнє пробудження російського суспільства (наприкінці президентської каденції Д. Медведєва) прочинило «нове вікно» можливостей для модернізації та демократизації країни. Проте, авторитарний та корупційний характер російської політичної системи накладають серйозні обмеження на спроможність Росії, принаймні, у середньостроковій перспективі, здійснити відчутний прогрес у соціально-політичній модернізації, у реальному просуванні до структурно розвинутої ліберальної демократії. Ключовими проблемами на цьому шляху слід вважати неготовність основних, як системних, так і позасистемних, політичних акторів діяти в рамках демократичних правил, слабкість культурно-цивілісного фундаменту, нерозвиненість політичної свідомості та політичної культури суспільства.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гельман В.Я. Трансформация в России: политический режим и демократическая оппозиция / В.Я.Гельман. – Москва: МОНФ, 1999. – 241 с. 2. Müller K. Postsozialistische Krisen / Klaus Müller // Müller K. (Hg.): Postsozialistische Krisen: Theoretische Ansätze und empirische Befunde. – Opladen: Leske + Budrich, 1998. – S. 177-249. 3. Цапф В. Теория модернизации и различие путей общественного развития / В.Цапф // Социологические исследования. – 1998. – № 8. – С. 14-26. 4. Fortuit J.-C. Pour une grande Europe / J.-C.Fortuit // Revue Défense Nationale. – № 2. – 2012. – P. 54-55. 5. Democracy index 2012: Democracy at a standstill. A report from The Economist Intelligence Unit. – London, New York, Hong Kong, Geneva: Economist Intelligence Unit, 2013. – 44 pp. 6. Вернек Содре Н. Бразилия: Анализ «модели развития» / Н.Содре Вернек. – М.: Наука, 1976. – 345 с. 7. Милоков П. Н. Очерки по истории русской культуры. Ч.1. / П.Н.Милоков. – СПб.: изд. журнала «Мирь Божий», 1904. – 304 с. 8. Васильев Л.С. Восток и Запад в истории (основные параметры проблематики) / Л.С.Васильев // Альтернативные пути к цивилизации: Колл. монография / Под ред. Н.Н. Крадина, А.В. Коротяева, Д.М. Бондаренко, В.А. Лынши. – Москва: Логос, 2000. – С. 96-114. 9. Тойнби А.Дж. Постигание истории. Пер. с англ. / А.Дж.Тойнби. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с. 10. Пасько Я.І. Європейські цивілізаційні антиномії: виміри глобалізації / Я.І.Пасько // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, - 2005. – № 45. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_45/Pasko.htm 11. Balcer A. The cat that walks by himself: Russian foreign policy at the beginning of the twenty first century / A.Balcer // Balcer A., Petrov N. The Future of Russia: Modernization or Decline? – Warsaw: demosEUROPA – Centre for European Strategy, 2012. – P. 7-68. 12. Шевченко М.М. Конец одного величия: Власть, образование и печатное слово в императорской России на пороге Освободительных реформ / М.М.Шевченко. – Москва: Три квадрата, 2003. – 256 с. 13. Rieber A. J. (ed.). The Politics of Autocracy. Letters of Alexander II to Prince A. I. Bariatinskii, 1857-1864 / A.J.Rieber. – Paris, the Hague: Mouton de Gruyter, 1966. – 153 p. 14. Патнем Р. Творення демократії: традиції громадської активності в сучасній Італії / Р.Патнем. – К.: Основи, 2001. – 302 с. 15. Дворников П. Географія Російської імперії / П. Дворников, С. Соколов. – Москва: Сотрудник Школь, 1913. – 324 с. 16. Нефёдов С.А. Уровень потребления в России начала XX века и причины русской революции. Статья 2. Проблемы животноводческой статистики // Общественные науки и современность / Сергей Александрович Нефёдов. – 2011. – № 3. – С. 97-111. 17. Меньшиков М.О. Молодёжь и армия. 13 октября 1909 г. // Из писем близким / М.О.Меньшиков. – М.: Воениздат, 1991. – 224 с. 18. Соловей В. Русские против империи / Валерий Соловей // Свободная мысль. – 2012. – № 11-12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svom.info/entry/306-russkie-protiv-imperii/> 19. Berlin I. The Power of Ideas, ed. Henry Hardy / I.Berlin. – Princeton, N.J.: Princeton University

Press, 2001. – 256 pp. **20.** Trenin D. Russian Foreign Policy: Modernization or Marginalization? - [in:] Russia after the Global Economic Crisis / ed. by A. Aslund, S. Guriev and A. Kuchins / D. Trenin. – Washington: Edwards Brothers, Inc., 2010. – P. 187-200. **21.** Лихачёв Д.С. Развитие русской литературы X–XVII веков: эпохи и стили / Д.С. Лихачёв. – Л.: Наука, 1973. – 254 с. **22.** Удалова (Прайд) В.В. О преемственности идей космизма и трансгуманизма. Научные чтения памяти К. Э. Циолковского / В.В. Удалова (Прайд). – Калуга: Госуд. музей истории космонавтики им. К.Э. Циолковского, 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://readings.gmik.ru/lecture/2007-O-PREEMSTVENNOSTI-IDEY-KOSMIZMA-I-TRANSUMANIZMA> **23.** Страда В. Западничество и славянофильство в обратной перспективе / Витторіо Страда // Вопросы философии. – 1993. – № 7. – С. 57-63. **24.** Пермские чекисты обновили надгробие могилы организатора расстрела семьи Николая II. – ФедералПресс. – 04.10.2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://old.fedpress.ru/59/socium/incident/id_70458.html **25.** Berman S. How Democracies Emerge. Lessons from Europe / S. Berman // Journal of Democracy. – 2007. – Vol. 18, No. 1. – P. 28-41. **26.** Inglehart R.F., Welzel C.P. Modernization, cultural change, and democracy : the human development sequence / R.F. Inglehart, C.P. Welzel. – New York : Cambridge University Press, 2005. – 337 p. **27.** Kyungwon Kim. Marx, Schumpeter, and the East Asian Experience / Kim Kyung-won // Journal of Democracy. 1992. – # 3 (July). – P. 25-29. **28.** Отчет о международной конференции «Роль и значение исламского фактора, традиций и обычаев в формировании основ гражданского общества в странах Центральной Азии» (г. Ташкент, 26-27 октября 2006 г.) // Uzbekistan Today. - № 9 (9). – 2006. – November 3. – 8 p. **29.** Бирюков С.В., Барсуков А.М. Султанские режимы в регионах современной России (Происхождение, особенности, перспективы) // Общественные науки и современность. – 2013. – № 5. – С. 101-113. **30.** Вацлав Гавел: «Самой большой угрозой для России были бы равнодушие и апатия людей» // Новая газета. – 21.12.2011. – № 143. – 24 с. **31.** Гельман В. Из огня да в полымя? Динамика изменений постсоветских режимов в сравнительной перспективе / Владимир Гельман // Ойкумена. – 2006. – Вып. 4. – С. 119-150. **32.** Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / Пер. с англ. Под ред. А.М. Салмина, Г.В. Каменской / Аренд Лейпхарт. – Москва: Аспект Пресс, 1997. – 287 с. **33.** Государственная программа Российской Федерации «Региональная политика и федеративные отношения». – Москва: Министерство регионального развития Российской Федерации, 2013. – 282 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.minregion.ru/upload/documents/2013/04/1742030413-g-progr.pdf> **34.** Хонин В. Синергия международных этногенных отношений в ткань международных интеракций (рос. мовою) / В.Хонін // Дослідження світової політики: Збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 4 (61). – С. 116-131. **35.** Кашин О. Распадись, я тебя умоляю / Олег Кашин // Сайт COLTA.RU. – 13.11.2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.colta.ru/articles/society/1119> **36.** Галкин А.А. Инновационное развитие как программа действий / А.А. Галкин // Модернизация и политика в XXI веке / отв. ред. Ю.С. Оганисян ; Ин-т социологии РАН. – Москва: РОССПЭН, 2011. – С. 3-16.

УДК 327.2:321.7(47)

Будкін В.С.

ЄВРАЗІЙСЬКА ГЕОПОЛІТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ В КОНТЕКСТІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

У статті розглядається сутність євразійської теорії та її практичне застосування. Рокрито антидемократичну природу ідей «неоевразійства». Проаналізовано сучасний євразійський варіант обґрунтування імперіалістичної політики.

Ключові слова: Євразія, концепція «євразійства», «неоевразійство», геополітика, демократія, імперіалізм, Росія, СНД.

В статье рассматривается сущность евразийской теории и ее практическое использование. Раскрывается антидемократическая природа идей «неоевразийства». Проанализирован современный евразийский вариант обоснования империалистической политики.

Ключевые слова: Евразия, евразийство, «неоевразийство», геополитика, демократия, империализм, Россия, СНГ.

The article deals with the substance of the theory of Eurasianism and its practical use. The antidemocratic nature of the "neo-Eurasianism" idea's is discovered. The contemporary Eurasian version of substantiating the imperialist policy is analyzed.

Keywords: Eurasia, Eurasianism, "neo-Eurasianism", geopolitics, democracy, imperialism, Russia, CIS.

Теоретичні розробки ідеологів євразійства в останнє десятиліття набувають все більшого поширення в Росії та в деяких інших країнах СНД. Активними прихильниками цієї доктрини у двадцятих–тридцятих роках минулого століття були М.С. Трубецькой, П.М. Савицький, Л.П. Карсавин, а в сучасну епоху – О.Г. Дугін [1; 2], Л.М. Гумільов [3]. Не менш широко представлена й критика євразійства в працях російських та іноземних авторів Г. Ситнянського [4, С. 1-18], А. Шеховцова [5, С. 105-126], А. Умланд [6, С. 1-8], Б. Режабека [7, С. 1-4] та ін. При цьому критичні висновки щодо сутності цієї концепції зводяться лише до її теоретичних засад, тоді як практичні (геополітичні) висновки з напрацювань «євразійців» залишаються поза межами дискусії. Між тим, євразійство, особливо, у його сучасній, «дугінській», інтерпретації виступає як теоретичне підґрунтя реінтеграції усього пострадянського простору на чолі з Росією.

«Объединяющий» характер євразійської концепції не був так яскраво виражений у її прихильників з числа емігрантів з СРСР у 20–30-х рр. XX ст., що повністю відповідало їхньому негативному ставленню до радянської дійсності того періоду. Утім, ця теза підспудно була присутня в цих розробках як аксіома переваг Росії (у даному випадку – імперії Романових) перед Європою з її насильницькою колоніальною політикою. Ідеологи «євразійства» обґрунтовували об'єктивний характер існування певного геополітичного простору «серединної Євразії» з її особливою природою, відмінною від Західної Європи і від Далекого Сходу на південь від кордонів колишньої царської імперії. Один з ідеологів євразійства П. Савицький ще в 1927 р. писав у журналі «Євразійська хроніка» (Париж, вип. VII): «Національним субстратом тієї держави, яка раніше називалася Російською імперією, а тепер називається СРСР, може бути лише вся сукупність народів, що населяє цю державу, котра розглядається як особлива багатонародна нація і як така володіє особливим націоналізмом. Таку націю ми зовемо євразійською, її територію – Євразією, її націоналізмом – євразійством». В іншій статті «Євразійство як історичний задум» (1933 р.) він зазначає: «Євразійська держава завжди сприймала себе як "соборность национальностей" та "собор вір"» [8].

Як засновники, так і сучасні ідеологи євразійства були та є рішучими противниками «європеїзації», звинувачуючи в негативному привнесенні її на територію Росії не лише Петра I, а й навіть Івана Грозного та інших російських монархів, дії яких «розмивали» одвічну природу ментальності «євразійського» соціуму. «Тільки у подоланні «западництва» відкривається шлях до дійсного братерства євразійських народів: слов'янських, фінських, чоркських, монгольських та інших», – писав П. Савицький у статті «Географічні та геополітичні основи Євразійства» (1933 р.).[8] Один із засновників євразійства М. Трубецькой звинувачував «верхній поверх» романо-германізованої еліти в нав'язуванні «нижньому поверхові» народів Росії чужого, далекого від них іноземного стилю життя (слід підкреслити, що інертність усіх складових частин загальноросійського соціуму не призвела до повної перемоги «європейства» у Росії). Критикою «євроцентризму» пронизано і твори сучасного вченого Л. Гумільова, зокрема, його головна праця «Древняя Русь и Великая Степь» [9].

Наступною рисою аналізованої концепції виступає обґрунтування тези про інтегровану сутність російського соціуму як сплав слов'янських, угро-фінських та туранських основ, що взаємодіяли на території Євразії протягом кількох тисячоліть її історії. Опоненти «євразійства» навіть підкреслювали, що під час дискусії її прихильники акцентували увагу саме на «туранському» внеску в ментальність росіян, включаючи ідеалізацію державницької політики монгольського завойовника Чингісхана. Такі ідеї втілено в цілій низці наукових розробок «євразійців» 1920–1930-х рр., зокрема М. Трубецького – «Про туранський елемент у русській культурі»; П. Савицького – «Степ і осілість» тощо, перевиданих у збірнику Інституту філософії РАН 1993 р. [10]. Суттєвий внесок в обґрунтування важливої ролі «Стену» у формуванні російської державності вніс практично всіма своїми науковими працями Л. Гумільов.

Одною з вихідних тез цієї концепції було осучаснення ідеї нібито укоріненій у ментальності росіян тріади «православ'я – самодержавство – народність» у більш модернізовану тезу «централізація – дисципліна – самопожертвування» на відміну від індивідуалізму та пріоритету особи перед державою та суспільством у Європі та Америці. Заперечуючи обвинувачення на адресу «євразійців» у відкиданні ними правових засад, Л.П. Карсавин у 1927 р. писав, що в опонентів «завжди ідея права незаконно зміщується з конкретним європейським правом...» [11, С. 238]. Іншими словами, за поглядами «євразійців», правові засади російської держави повинні бути цілком особливими, не маючими нічого спільного з «європейськими» (а фактично загальновизнаними в цивілізованому світі) основами побудови державного устрою. Певним аналогом цього твердження в сучасній Росії є визнана її керівництвом ідея «суверенної демократії», у якій співвідношення «загального та національного» трактується як імператив переваги останнього з можливістю нехтувати визнаними на Заході демократичними засадами.

Якраз питання демократії є основним напрямом критики довоєнних та сучасних ідеологів євразійства, для чого у його опонентів є всі підстави. П.М. Савицький визначав «євразійську партію» як «державницько-ідеологічний союз, який не поділяє владу з іншими партіями й навіть не припускає існування

інших партій» [4, С. 1]. Л. П. Карсавін підкреслював, що для Росії «справжня багатопартійність неможлива» та «Ця країна може існувати лише в умовах сильної та жорсткої влади» [11, С. 217 – 219]. Ще більш агресивно проти демократії виступає головний сучасний ідеолог «неосвразійства» Олександр Гелійович Дугін. Він чітко визначає демократію як типово «західний», непридатний для сучасної Росії феномен: «Демократія сьогодні не може обговорюватися об'єктивно. Це не нейтральний концепт: за демократією як політичним режимом і відповідною ціннісною системою стоїть Захід, Європа та США». Й далі: «Недемократична форма правління не повинна свідомо братися як найгірша». Посилаючись на Аристотеля, О. Дугін доходить висновку, що «Демократія – це хаотичне хвилювання черні, яка збунтувалася» [12]. У іншій статті, розміщеній на цьому ж сайті, О. Дугін взагалі пророкує: «...Якраз євразійство, а не ліберальна демократія буде переважаючою політичною філософією Росії у найближчому майбутньому» [13].

Іманентність концептуальним засадам євразійства ідеї «антидемократії» має суто практичне спрямування. «...Євразійство пройшло нелегкий шлях від теоретичних історіософських починань до повноцінного практичного застосування», – відзначає Ю. Кофнер [14]. Вона виступає як важлива передумова доброзичливого сприйняття цієї теорії прихильниками «жорсткої руки» серед впливових політиків, науковців, співробітників мас-медіа та державних діячів ряду країн СНД. Серед них у Росії можна назвати провідних тележурналістів М. Леонт'єва та М. Шевченка, голову Ісламського комітету Росії Г. Джемалю, професора Ю. Солоніна (Санкт-Петербурзький університет), популярного політичного публіциста професора О. Панаріна, професорів ВНЗ Єкатеринбурга, Челябінська, Ростова тощо, а серед «неросійських» політичних діячів – президента Південної Осетії Едуарда Кокойти. У Московському державному університеті ім. М.В. Ломоносова О. Дугін з 2008 р. працював професором, а потім очолив Центр консервативних досліджень та кафедру соціології міжнародних відносин. Підручник О. Дугіна «Засади геополітики» рекомендований для вивчення у військових та інших вишах Росії. У 2001 р. розпочав свою діяльність заснований О. Дугіним Загальноросійський Суспільно-Політичний рух «Євразія», пізніше – «Євразійський союз молоді», було створено видавництво «Арктогея». Про намагання вийти на міжнародну арену свідчить початок діяльності міжнародної організації «Євразійський рух» (2003 р.). Поряд з тим О. Дугін був радником голови Державної Думи Росії Г. Селезнєва, а з березня 2012 р. є членом Експертно-консультативної ради при голові цієї ж Думи С. Нарішкіні.

Може викликати здивування участь у центральних органах дугінського товариства «Євразія» таких релігійних діячів, як Верховний муфтії Центрального управління мусульман Росії та європейських країн СНД Талгат Таджуддін, представників православної, іудейської та буддистської конфесій. Але в цьому немає нічого дивного – всі ці релігійні ієрархи сповідують консервативні погляди, що стверджують їхні позиції у боротьбі з більш радикальними настроями віруючих цих конфесійних громад. Крім того привабливими для релігійних діячів є теза про Росію – «Євразію» як сукупність

різних націй та релігій, а також рішучі виступи самого О. Дугіна проти радикальних російських націоналістів з їх ксенофобією.

Що стосується намагань поширити євразійський рух за межі Росії, то О. Дугін використовує можливості запрошення представників консервативних поглядів з-за кордону: у 2008 р. на конференцію у Московському університеті був залучений філософ, один з лідерів французьких «нових правих» Ален де Бенуа. У пресі були повідомлення, що серед «неросійських» політичних діячів прихильниками «неоевразійства» є президент Республіки Південна Осетія Едуард Кокойти, а в Україні також Наталя Вітренко – голова Прогресивно-соціалістичної партії.

Враховуючи посилення авторитарних тенденцій, «неоевразійці» вважають своїми прихильниками також президента Росії В. Путіна та президента Казахстану Н. Назарбаєва, який сприяв приєднанню одному з провідних вишів країни ім'я Л. Гумільова (Євразійський національний університет імені Л. Гумільова у столиці – місті Астана). У грудні 2015 р. в Уфі заплановане проведення Міжнародного євразійського гуманітарного форуму, присвяченого століттю з дня народження Л. Гумільова участь в якому візьмуть понад 2000 представників регіонів Росії, а також Казахстану, Узбекистану, Киргизстану й Таджикистану. Це повністю відповідає державницькій політиці лідерів зазначених країн, яка за формою зберігає демократичні принципи (в їх європейському, навіть у англосаксонському вигляді), а за сутністю – все більш набуває ознак авторитаризму.

Про ілюзії щодо інтернаціонального поширення ідей «євразійства» свідчать інтерв'ю тодішнього президента Гагаузії Михайла Формузала представнику Центру Льва Гумільова після референдуму 2 лютого 2014 р. у цьому південному регіоні Молдови, на якому 98,5 % населення висловилися за приєднання до Митного союзу СНД та проти вступу держави до ЄС. З одного боку він сказав, що «Південь Бессарабії – це в якомусь сенсі Євразійський союз у мініатюрі». Але з іншого – чітко відзначив ілюзорність проєктів Євразійського союзу й можливої участі в ньому Молдови, тому що «на цьому етапі такий проєкт у більшій мірі існує у вигляді ідеології без достатнього практичного втілення» [15].

Антидемократизм «неоевразійства» не міг не викликати обґрунтовану критику з боку багатьох російських та іноземних політологів. Прихильники ліберальних поглядів звинувачують О. Дугіна та його послідовників у насадженні тоталітаризму та авторитаризму. Хоча деякі православні діячі з державницько-консервативними поглядами поділяють «неоевразійські» погляди, частині з ієрархів РПЦ не подобається «приниження» православ'я на користь інших конфесій, особливо мусульманства (для еклектичності цієї концепції дуже характерні й цілком обґрунтовані звинувачення в протилежному – надмірному підкресленні тези про домінування об'єднуючої ролі саме православної конфесії на теренах Євразії).

Аналізуючи вихідні засади концепції «неоевразійців», багато його опонентів прямо вказують на фашистські корені цього вчення. Борис Режабек пише про те, що твори О. Дугіна є публікаціями «оккультно-фашистської

спрямованості» [7, С. 2]. Андреас Умланд підкреслює, що «дугінські уявлення» є варіаціями «західноєвропейських “нових правих”, а також інших неросійських джерел протофашистської, містичної, окультної та конспірологічної думки...» [6, С. 2]. Крім того вони справедливо вказують на еклектичність теоретичних викладок «неоевразійців». Елан Інгрем підкреслює, що для розробок О. Дугіна характерні «суперечність та плутанина» й вони не піддаються «зв'язаному резюмуванню» [16]. А Парадорн Рангсмапорн взагалі охарактеризував О. Дугіна як «політичного хамелеона, який адаптує свої погляди до актуальних обставин» [17]. Конгломерат своїх вихідних положень та висновків підтверджує й сам О. Дугін – у розділі «Загроза гомункула» своєї книги «Філософія традиціоналізму» він розмірковує про необхідність «заклику» до дії, «який може поширюватись і через політику, і через економіку, і через культуру, і через метафізику» [18, С. 600]. І далі у цьому ж розділі він визначає необхідність трістого синтезу метафізичного, магічного та політичного [18, С. 622].

Хамелеонний конгломерат ідей «неоевразійства» є дуже корисним у практичному сенсі для вербування прихильників із консервативних кіл. Свою привабливу нішу в цих теоретичних викладках можуть знайти й депутати, й державні чиновники, й військові, й науковці, й релігійні діячі різних конфесій. Від масового поширення дугінського «вчення» спасе лише «заумність», незрозумілість його ідей для простої людини – вони осідають на рівні «вищого ешелону» всіх прошарків російського суспільства.

Особливим напрямом євразійських концепцій виступає їх геополітична складова. При цьому саме визначення «Євразії», її кордонів є предметом різноманітних трактувань у більш «широкому» чи «звуженому» сенсі. Такий підхід до географічних обрисів «Євразії – Хартленду, як «серця світу» [тобто – планети]» проявився вже у засновників цієї концепції. П.М. Савицький обмежував цю територію кордонами держави, «яке раніше називалася Російською імперією, а тепер – СРСР...» [19]. Іншою була «ширша» точка зору – обмеження «Євразії» територією між дугою Балтія – Адріатика на заході та кордоном з Китаєм на сході, включаючи також Середню Азію.

Таке ж розходження існує й у сучасних умовах. Співробітниця Інституту економіки РАН С.П. Глінкіна в передмові до колективної монографії «Євразійська конфігурація – ХХІ» визначає Євразію «у географічних кордонах, що відповідають кордонам колишнього Радянського Союзу, без країн Балтії, тобто як пострадянський простір» – саме процесам на зазначеній території присвячена й уся ця книга [20, С. 3]. На противагу цьому сам О. Дугін притримується «понадширокого» погляду на географічне положення Євразії. Вважаючи нежиттєздатною можливість існування «держави – нації» в межах сучасної Російської Федерації, він ратує за «євразійський простір» із включенням до нього крім Росії всієї території колишнього СРСР, а також Фінляндії, частини Румунії, Монголії (очевидно як нащадка держави Чингізхана), Північного Афганістану та Синьцзяну (ймовірно як представників туранського етносу), Манчжурії [21, С. 413, 415]. За твердженням А. Умланда, німецький дослідник цієї концепції С. Відеркер наголосив на «значному

розходженні між євразійцями та «неоевразійцями», яке «полягає в тому, що «Євразія» останніх включає часто всю континентальну (а не лише Східну) Європу, тоді як класичне євразійство підкреслювало якраз фундаментальні відмінності між «Європою» (тобто Західною та Центральною Європою), з одного боку, і «Євразією» (тобто Східною Європою та Північною Азією, які належать Росії), з іншого» [6, С. 2, 8]. Ці твердження А. Умфанда та С. Відеркера не зовсім коректні, бо частина засновників євразійства відстоювала також «ширший» погляд на територію «Євразії». Зокрема, П.М. Біліллі писав у 1922 р.: «Здійснювати свою євразійську місію, реалізувати свою сутність нового євразійського культурного світу Росія може лише на тих шляхах, на яких вона до цього часу розвивалася політично: із Середньої Азії та через Середню Азію – у приморські країни Старого світу» [32, С. 39]. Широке трактування геополітичного простору навколо Росії взагалі має багато прихильників у цій державі, зокрема найбільш близько до «неоевразійців» є позиція лідера Ліберально-демократичної партії Росії В. Жириновського, який, однак, претендує на власний, окремий від «неоевразійців» пріоритет з цієї проблеми.

О. Дугін та його прихильники не приховують, що їхній проект геополітичного устрою розрахований на всебічне застосування. Аналізуючи дугінські погляди, А. Шеховцов стверджує, що за ними Земна куля повинна бути поділена на три частин – «Світовий острів» (головним чином США та Великобританія), Євразія (Центральна Європа, Росія та Азія) і Прикордонну зону (держави між Євразією та «Світовим островом»). При цьому О. Дугін глобалізованому «Новому світовому порядку» під впливом США чітко протиставляє «Новий євразійський порядок», який не має негативних рис «американізації» країн та етносів. Вихід із цієї ситуації О. Дугін бачить у «геополітичній Революції», затумуючи засоби її здійснення у атомно-ракетну епоху [5, С. 113-114]. Євразійці минулого століття розраховували на поширення своїх ідей не лише в Росії і СРСР, а й у Європі. Сучасні ж «неоевразійці» мислять більш «планетарно», сподіваючись на ідеологічну підготовку зазначеної «Революції» у всьому світі. «На фоні кризи ідеї європейської єдності вчення Гумільова може слугувати не лише основою для консолідації Євразії, а й джерелом нових цінностей для всього світу перед лицем глобальних процесів», – пише К. Лактіонова за результатами конференції у агентстві РІА – Новості [23]. Цьому нібито може сприяти поширення неоевразійської «ідеї – правительницької» (синтезу «ідеї – сили» та «ідеї – цінності»), існування «спільної сакральної євразійської основи» тощо.

При цьому ідеологи «неоевразійства» чітко визначають свої уявлення про наступну мегадержаву за власним розумінням. «Євразійство апіорі несе в собі імперську ідею... Євразійський Союз буде імперським утвором», – пише один з теоретиків «неоевразійства» П. Зарифуллін [24]. Ідеєю про відродження Росії у формі імперії пронизана й уся концептуально головна праця О. Дугіна «Основи геополітики», а також усі інші його напрацювання. Для оцінки відносин між країнами та народами в такій майбутній «мегаімперії» необхідно відзначити, що «неоевразійці» виступають як прихильники організації державного устрою

не «знизу – наверх», а навпаки – за жорстке централізоване керівництво всіма процесами суспільного життя. «На внутрішньополітичному рівні євразійство урочисто стверджує стратегічний централізм, який не припускає навіть натяку на наявність всередині країни прообразів національної державності в особі суб'єктів Федерації», – відзначає свою позицію стосовно сучасного державного устрою Російської Федерації О. Дугін [12]. Безперечно, що такий же підхід «неоевразійці» намагатимуться поширити й на всю запропоновану ними «мегаімперію».

Логічним продовженням теоретичних конструкцій «неоевразійства» є пошук Вождя, який може забезпечити побудову «мегаімперії». Таку особу О. Дугін якраз і бачить у нинішньому президенті Росії. «Супротивників путінського курсу більше немає, а якщо й є, то це психічно хворі й їх треба відправити на диспансеризацію. Путін – всюди, Путін – все, Путін абсолютне, Путін незамінний», – такий панегірик вмістив О. Дугін в одну зі своїх статей, процитовану в журналі «Коммерсант – Власть» у 2008 р. [25, С. 5]. Така підвищена лояльність «неоевразійців» до сучасної влади є взаємовигідною. Для О. Дугіна та його прихильників це означає пільговий режим існування та можливість поширення власних ідей у російському суспільстві. Для керівництва Росії ця концепція вигідно відрізняється від носіїв ксенофобії, з одного боку, та супротивників режиму з боку демократичних опонентів, з іншого.

Як висновок, можна констатувати, що при всій еkleктичності, «всєідності» євразійської концепції, розрахованої на поширення у західній термінології лозунг «catch all» («хапай всіх, кого можна») – визначення для популістськи нерозбірливих політичних течій), вона має об'єктивну внутрішню логіку. Вона полягає в тому, що антидемократизм обґрунтовує необхідність авторитаризму, а без нього, без «сильної особистості» неможливо реалізувати завдання геополітичного імперіалізму.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Дугін А.Г. Консервативная революция / А.Г. Дугин. – Москва: Арктогея, 1994. – 352 с.
2. Дугін А.Г. Мистерия Евразии / А.Г. Дугин. – Москва: Арктогея, 1996. – 191 с.
3. Гумилев Л.Н. От Руси к России / Л.Н. Гумилев. – Москва: Айрис – пресс, 2008. – 20 с.
4. Ситнянский Г. Либеральное евразийство: оксюморон или национальная идея для России? [Электронный ресурс] / Г. Ситнянский – Москва: Центр Востока и Запада, 14 апреля 2012 г. – Режим доступа: <http://www.mezoeurasia.org/archives/8630>.
5. Шеховцов А. Палеогенетический проект неоевразийства: идеи возрождения в мировоззрении Александра Дугина / А. Шеховцов // Москва: Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. – 2009. – № 2. – С. 105 – 126.
6. Умланд А. Постсоветские правоэкстремистские контрэллиты и их влияние в современной России [перевод] / А. Умланд // Москва: Неприкосновенный запас. – 2008. – № 1 (57). – С. 1 – 8.
7. Режабек Б. Мерзлая земля евразийца Дугина [Электронный ресурс] / Б. Режабек // Лебедь. – № 248. – Москва: 2001. – С. 1 – 4. – Режим доступа: - <http://Lebed.com/2001.htm>.
8. Евразийство [Электронный ресурс] // Википедия. – 2014. – Режим доступа: <http://wiki.org/wiki/>.
9. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь / Л.Н. Гумилев. – М.: Мысль, 1989. – 527 с.
10. Россия между Европой и Азией. Евразийский соблазн. – Москва: Наука, 1993. – 369 с.
11. Карсавин Л.П. Основы политики / Л.П. Карсавин // Россия между Европой и Азией: Евразийский соблазн. – Москва: Наука, 1993. – 369 с.
12. Дугин

А.Г. Деконструкция демократии / А.Г.Дугин // [Электронный ресурс] – Москва: Однако, 2014 – Режим доступа: <http://www.odnako.org/magazine/material/dekonstrukciya-demokratii/>.
13. Дугин А.Г. Евразийский проект и его украинская проблема./ А.Г.Дугин // [Электронный ресурс] – М.: Однако, 2014 – Режим доступа: <http://www.odnako.org/magazine/material/evraziyskij-proekt-i-ego-ukrainskaya-problema/>. **14.** Кофнер Ю. Русская философия: очерк классического евразийства [Электронный ресурс] / Кофнер Ю.Ю. – Москва: Центр Льва Гумилева, 2011. – Режим доступа: <http://www.gumilev-center.ru/russkaya-filosofiya-ocherk-klassicheskogo-evraziystva/>. **15.** Формузал М. Гараузия – евразийский якорь Молдавии / М.Формузал// [Электронный ресурс]. – Москва: Центр Льва Гумилева, 11.03.2014. – Режим доступа - <http://www.gumilev-center.ru/mikhail-formuzal-gagauziya-evraziyskij-jakor-moldavii/>. **16.** Ingram A. Alexander Dugin: Geopolitics and Neo-Fascism in Post-Soviet Russia / A.Ingram // Political Geography. – 2001. – Vol.20, №8.- P.1029 – 1051. Цитуются за статью А.Шеховцева, с. 107. **17.** Rangsimaporn P. Interpretation of Eurasianism: Justifying Russia's Role in East Asia / P.Rangsimaporn // Europe – Asia Studies. – 2006. – Vol.58, №3. – P.381. Цитуются за статью А.Шеховцева, с. 107. **18.** Дугин А. Философия традиционализма / А.Дугин. – Москва: Арктогея, 2002. – 623 с. **19.** Евразийство. Викицитатник [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://ru.Wikiquote.org/wiki>.
20. Евразия в поисках идентичности.// Москва – Санкт – Петербург: Нестор – история, 2011. – 256 с. **21.** Дугин А. Основы геополитики./ А.Дугин.// Москва: Арктогея, 2000. – 928 с. **22.** Бицилли П.М. «Восток» и «Запад» в истории Старого света./ П.М.Бицилли// Россия между Европой и Азией. Евразийский соблазн. // Москва: Наука, 1993. – 369 с. **23.** Лактионова К. Россию, Белоруссию и Казахстан объединит идея евразийства – итоги конференции в РИА – Новости / К.Лактионова// [Электронный ресурс] – Москва: Центр Льва Гумилева, 2014. – Режим доступа: <http://www.gumilev-center.ru/rossiyu-belorussiyu-i-kazakhstan-obedinit-ideya-evraziystva/>. **24.** Зарифуллин П. Империя и Народы: Евразийская Любовь. / П.Зарифуллин // [Электронный ресурс] – Москва: Центр Льва Гумилева, 2014. – Режим доступа: <http://www.gumilev-center.ru/imperiya-i-narody-evraziyskaya-lyubov/>. **25.** Дугин, Александр Гендевич. [Электронный ресурс] // Википедия. – Режим доступа – <http://ru.wikipedia.org/wiki>.

УДК 316.462:330.342.2+336(47)

Юшина Е.А.

ПРИРОДА АВТОРИТАРИЗМА НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

В статье рассматривается социально-экономическая и духовная природа авторитаризма в контексте противостояния между трансформационными процессами и процессами, направленными на сдерживание трансформации. Автор использует понятие «трансформация» в том смысле, который ему придавал К.Полаanyi в работе «Великая трансформация».

Ключевые слова: трансформация; авторитаризм; диктатура; индустриальная цивилизация; финансовая система.

У статті розглянуто соціально-економічну та духовну природу авторитаризму в контексті протистояння між трансформаційними процесами і процесами, спрямованими на стримування трансформації. Автор використовує поняття «трансформація» у тому сенсі, яке йому надавав К. Полаanyi у роботі «Велика трансформація».

Ключові слова: трансформація; авторитаризм; диктатура; індустріальна цивілізація; фінансова система.

The article concerns socio-economic and spiritual nature of authoritarianism in the context of the confrontation between transformational processes and processes, directed to the control of transformation. Author uses concept of «transformation» in the meaning used by K. Polanyi in the work «Great transformation»

Key words: transformation, authoritarianism, dictatorship, industrial civilization, the financial system.

В изучении проблемы авторитарной власти слабым звеном является ее социально-экономическая и духовная природа. С этим связаны затруднения в определении авторитаризма вообще и авторитаризма, возникшего на посткоммунистическом пространстве, в частности. Выявить сущность любой модификации диктатуры, оставаясь только в политической плоскости, невозможно. Следует рассматривать ее в контексте системной трансформации.

В отечественной науке понятие трансформации соотносится, прежде всего, с политическими изменениями, с движением от авторитаризма к демократии [1, с. 23]. В этом отношении позиция украинских политологов полностью повторяет западный подход [2; 3, с. 137]. Оставаясь в рамках политического измерения трансформационных процессов, украинская политология до сих пор не может определить, «что возникло вместо демократии» в Украине [4].

На наш взгляд, ключевым для понимания природы авторитаризма является вопрос, в каком отношении авторитарный режим находится к социально-экономическим процессам. На связь между государственным устройством и механизмом рынка впервые указал К. Поланьи [5, с. 76]. Зависимость между установлением авторитарных режимов и процессом трансформации заметил также экономист Л. Артидж [6, с. 3]. Наличие взаимозависимости между типом политического режима и динамикой экономического развития исследовал С. Липсет [7]. До сих пор, однако, не удалось установить, каким же именно образом политический режим и экономика влияют друг на друга.

За последние двадцать лет в оценках отечественных и зарубежных политологов укрепилась точка зрения, согласно которой авторитарная власть препятствует правильному социально-экономическому развитию стран с социалистическим прошлым [8, с. 130]. Появился термин «авторитаризм без развития» [9, с. 77]. Исследователи считают, что сам термин «авторитарная модернизация» представляет собой оксюморон, поскольку авторитаризм, в принципе, противоречит социальной модернизации [10, с. 66]. В то же время украинский политолог А.Шморгун аргументированно настаивает на том, что именно авторитаризм обладает огромным антикризисным потенциалом и способен мобилизовать общество для достойного ответа на внутренние и внешние вызовы. Он считает, что «неуклонное обострение глобальных проблем современности и связанные с ними внутренние общенациональные кризисы уже в ближайшее время актуализируют проблему создания конструктивно мобилизационного авторитаризма» [11].

Все указанные точки зрения исходят из аксиомы, что именно политический режим определяет экономическое развитие страны. В данной

статье мы предлагаем отказаться от такого похода, показав системную связь постсоветского авторитаризма с социально-экономическими и духовными процессами трансформации.

Феномен трансформации мы трактуем в том значении, в котором его использовал К. Поланьи. То есть, как процесс захвата рынком всех сфер общественной жизни путем превращения в товар таких «фиктивных предметов потребления», как земля (природа), труд (человек) и деньги (дух) [12, с. 31]. Глубинная сущность данного процесса заключается в том, что безусловные ценности, не созданные человеком, вовлекаются в финансовый оборот, то есть трансформируются в мобильную и универсальную форму социальной материи – деньги, способную концентрироваться, расти и быть направленной. Обладание подобной силой служит источником поистине неограниченной власти. Современный мир демонстрирует, насколько «великой» стала трансформация. Она не только изменила общество. Она изменила нас, изменив наши взгляды на мир и наше место в нем [13, с. 18].

Суть трансформации можно определить, как переход общества от производящей модели экономики к модели присваивающей. «В истории почти каждой цивилизации независимо от ее топоса постоянно борются две линии развития. Одна – производящая, творящая. Другая – грабительская, присваивающая» [14, с. 47]. Основой производящей линии всегда выступает сельское хозяйство. Вся высшая экономическая жизнь развивается на крестьянстве и над ним. Индустрия также все еще связана с землей, как и крестьянство. У нее имеется свое местоположение и свои вытекающие из почвы источники веществ [15, с. 536]. Вот этой производящей разновидности экономики оказывается противопоставлена завоевывающая, пользующаяся первой как объектом, от нее питающаяся, накладывающая на нее дань или ее грабящая [15, с. 502].

В истории можно выделить два витка трансформации – античный (середина I тысячелетия до н. э. – середина I тысячелетия н.э.) и современный (с XVI в. по настоящее время). В античный период финансово-паразитическая надстройка возникла на основе аграрной цивилизации, втянув в товарный оборот массы людей и превратив их в средство накопления и приумножения капитала (система рабства) [16, с. 96]. В Новое время система финансово-паразитического присвоения встала на более модернизированную – индустриальную – основу. Индустриальное производство решило проблему избыточного торгового капитала, запустив механизм расширенного воспроизводства денег (деньги-товар-деньги). Скорость поглощения деньгами материальных и духовных ценностей, накопленных природой и человечеством, прямо пропорциональна количеству денег, которое непрерывно возрастает и постоянно превышает размер реальных богатств. По меткому выражению К. Поланьи, «чертова мельница» трансформации перемалывает природу и человеческую душу, то есть онтологическую основу бытия, трансформируя их в груды мертвых вещей [5, с. 86]. Этот процесс сам по себе бесчеловечен, в ускоренном же его варианте он бесчеловечен вдвойне.

Трансформация системна. Она включает в себя экономический, политический, социальный и духовный аспекты.

Главным продуктом экономической трансформации является создание «денежной цивилизации» [17, с. 9]. «Денежная цивилизация» приводит к «смерти» настоящей («естественной») экономики, понимаемой как производственная деятельность, преследующая цель удовлетворения естественных потребностей человека [17, с. 10]. Она наносит «смертельный удар тем институтам, в которых воплощено его (слабейшего в ситуации экономического превосходства) социальное бытие» [5, с. 176].

Социальная трансформация раскалывает общество на два враждебных лагеря. Можно выделить четыре этапа раскола. На первом этапе друг другу противостоят сторонники трансформации и традиционалисты в отдельном политическом теле. Первые разрушают, вторые пытаются сохранить, первые разрешают, вторые вынуждены запрещать, доходы и ценности первых связаны с быстрым присвоением, вторых – с медленным производством. Впервые данный раскол был теоретически зафиксирован А. Барнавом как противоречие между недвижимой (земельной) и движимой (промышленной) собственностью, причем, первую этот автор считал продуктом завоевания, а последнюю – продуктом труда [18, с. 191]. Позже, в 1820 г., данную концепцию развил Ф. Гизо, положив, таким образом, начало теории классовой борьбы [19].

На втором этапе трансформированное общество поляризуется, разделяясь на богатое меньшинство и на бедное большинство. Данная форма неравенства наиболее невыносима, так как возникает среди людей, не признающих никаких иных критериев неравенства, кроме количественных, то есть, среди равных. Феномены «масс» и «тирании большинства» впервые были замечены и проанализированы А. Токвиллем [20]. Остроту конфликта между двумя антагонистами увековечил К. Маркс в теории классовой борьбы [21].

Единственным способом избежать самоубийственной «второй тирании» выступает консолидация общества против другого общества. Социальный раскол переносится из внутренней среды во внешнюю, делит мир в целом на нации, присваивающие блага чужих народов, и на народы, пытающиеся сохранить свои традиции. Это – третий этап социальной трансформации.

Наконец, четвертый этап разделит человечество на меньшинство, владеющее всеми средствами существования, и абсолютное большинство, не имеющее таковых.

Не следует недооценивать духовную составляющую трансформации. Это мощное идеологическое и психологическое оружие, первозданная сила которого заключается в снятии запретов, ограничений и табу, веками существовавших в традиционном обществе. В современном мире данная сила многократно приумножена благодаря средствам массовой информации. В авангарде духовной трансформации сегодня находится постмодернизм, ключевая идея которого – борьба со структурами логики, рациональности, их преодоление и освобождение.

Любой запрет означает внутреннее (моральное, религиозное) или внешнее (общественное мнение) принуждение, то есть, своего рода диктатуру.

Снятие запрета всегда выглядит весьма соблазнительно – как борьба с диктатурой с целью внутреннего или внешнего освобождения человека, то есть, как борьба за права человека. У трансформированного человека наблюдается устойчивый «страх диктатуры» [22, с. 43].

Политический аспект трансформации системно связан с экономическим, социальным и духовным. Политической реакцией на трансформационные процессы и особой формой проявления их в политической плоскости являются различного рода диктатуры. Диктатура является формой господства одной части общества над другой в условиях его радикального раскола на две антагонистские силы.

Античная цивилизация, прошедшая через трансформацию, дала миру три варианта диктатур. Первая тирания – диктатура, направленная против сил трансформации, на сохранение традиционного порядка. Она возникает в условиях первого этапа социального раскола. Вторая тирания – насилие одной части общества над другой в условиях второго этапа социального раскола. И, наконец, цезаризм – диктатура, надстраиваемая над обществом, примиряющая богатое большинство и бедное меньшинство на основе их совместного паразитирования на других народах в условиях третьего этапа социального раскола [16, с. 104-105].

Трансформация в новое и новейшее время породила новые модификации диктатур. Будучи похожими по политическим критериям, они выполняли разную социально-экономическую и духовную миссию в процессе трансформации. Бонапартизм Наполеона I – диктатура цезаристского типа в условиях первого этапа социального раскола, содержащая черты первой тирании. Бонапартизм Наполеона III – диктатура цезаристского типа в условиях перехода от первого ко второму этапу социального раскола, пытающаяся примирить одновременно две группы противоречий. Итальянский фашизм – диктатура типа второй тирании, когда консолидация индустриальных классов достигается за счет подавления представителей традиционного общества. Португальский и испанский фашизм – диктатура типа первой тирании, сдерживающая трансформацию в интересах традиционных классов.

Нацизм – диктатура типа второй тирании в условиях третьего этапа социального раскола, когда нация-меньшинство осуществляет прямое насилие над другими народами на достаточно узком политическом пространстве Европы, достигая при этом монолитной консолидации. Нацизм откровенно провозглашает главную идею третьего этапа социального раскола – деление уже не социальных слоев, а целых народов, на господ и рабов, преследуя цель форсировать трансформацию в данном направлении.

И, наконец, сталинизм – диктатура типа второй тирании в условиях первого этапа социального раскола, когда абсолютное меньшинство, представляющее интересы трансформации в виде индустриализации, осуществляет прямое насилие над традиционным (аграрным) большинством.

После Второй мировой войны мир постепенно стал втягиваться в третий этап социального раскола. Образовалась группа привилегированных стран, в которых внутренняя социальная консолидация достигалась путем

противостояния большинству непривилегированных стран, ставших объектами экономической эксплуатации и политического произвола. Единственным в своем роде примером сопротивления данному процессу со стороны «привилегированных» оказался режим Ш. де Голля, отстаивавшего антитрансформационную идею суверенной Франции и Европы против трансформационного проекта евроатлантической интеграции.

Сегодня трансформация приобрела глобальные масштабы, а главным ее достижением и одновременно инструментом стала мировая финансовая система. По выражению Р. Патела, в XXI в. на истекающем кровью переднем крае трансформации действуют изобретатели новых финансовых продуктов [13, с. 18]. Основной тенденцией развития современной «денежной цивилизации» Запада является максимальная виртуализация залогового имущества, позволяющая осуществлять практически мгновенные финансовые операции [23, с. 22]. Вовлечение в такой скоростной оборот нефинансализированных экономик постсоветских стран возможно либо с помощью огромной массы дешевых и длинных денег, что крайне затратно, либо путем максимального «облегчения» активов за счет сокращения государственных и социальных расходов.

Главная проблема постсоветских государств состоит в уникальном наследии сталинской эпохи. В свое время в СССР Сталиным была создана модель замкнутой индустриальной цивилизации, экономика которой была изолирована от мировой финансовой системы и работала не на производство денег, а на производство товаров. Индустриальная цивилизация предполагает замкнутые технологические циклы, межотраслевую стыковку единого народнохозяйственного механизма, дешевые энергоносители, рынки сбыта, работу и зарплату. Если на выходе технологического цикла происходит рост товарной массы, то для того, чтобы цикл замкнулся, необходимо снижение цен, иначе товары не будут проданы. Эту модель экономики западные экономисты считали вполне конкурентоспособной по отношению к модели западной [24, с. 6]. Ее конкурентоспособность определялась сокращением издержек в процессе производства товаров за счет удешевления труда. Чем дешевле труд, тем эффективнее экономика. Эффективным средством здесь выступает тотальная зависимость населения в средствах существования от единственного работодателя – государства, полный запрет на обогащение, сокращение потребления до жизненно необходимого минимума, внеэкономическое принуждение к труду, культ труда в обществе, и, наконец, наказание трудом в виде создания армии бесплатной рабочей силы из числа заключенных. Деньги в такой экономической модели практически вытесняются.

Сталинская модель начала рушиться сразу после смерти вождя. Смягчение системы морального и физического террора, с помощью которого осуществлялось принуждение к тяжелому труду, отмена репрессивного экономического режима в отношении крестьянства, привели к неизлечимым болезням постсталинской экономики – низкой производительности труда и производству никому не нужной продукции. Одновременно начался рост потребительских настроений. Косыгинские реформы пробудили вкус к росту

денежных вознаграждений за труд, населению захотелось достатка и дальнейшего снятия запретов. Конкуренция с Западом по уровню жизни и социальных стандартов вынудила прибегнуть к сырьевому паразитизму, который быстро развратил людей и так же быстро закончился с падением цен на нефть в начале 1980-х. Выбора не оставалось. Экономика, отягощенная гигантскими индустриальными объектами, продукция которых не была востребована на мировом рынке, не могла конкурировать с набирающей обороты на экспансии нефтедоллара в развивающиеся страны «денежной цивилизацией».

После крушения СССР начался ускоренный социальный раскол на традиционалов и трансформаторов – в азиатских, слабо индустриализированных государствах, и на богатое меньшинство (олигархию) и бедное большинство (люмпены) – в индустриализированных. Образовалось три группы стран. К первой можно отнести государства, обладающие богатыми природными ресурсами и полезными ископаемыми, востребованными на внешних рынках. Это – Россия, Казахстан, Узбекистан, Азербайджан, Туркменистан. Все они могли решать проблемы социального антагонизма и сохранения целостности общества за счет сырьевой модели экономики.

На основе экономического компромисса между социальными антагонистами в этих странах возникли государства-посредники, надзирающие за соблюдением данного компромисса. Власть в этих государствах, с одной стороны, разрешительная, так как допускает право на обогащение, с другой, – запретительная, так как ограничивает право сильного в отношении социально незащищенного большинства. Принято считать, что именно социальные неравенство и вызываемое им антагонистическое расслоение общества превратились в камень преткновения на пути радикально-либеральных реформ. Во всяком случае, явное отторжение этих реформ большинством общества делает невозможным их проведение демократическими методами. Поэтому все яснее просматривается стремление сторонников радикального либерализма использовать авторитарные методы для проталкивания отвергаемых обществом социальных реформ. Выступая в Школе публичной политики в Томске, В. Найшуль заявил, что ему «импонирует опыт Чили, где с помощью диктатуры было создано либеральное государство» [22, с. 254].

Социальное большинство, инстинктивно ощущая смертельную угрозу своему социальному бытию, консолидировано поддерживает данную власть, препятствующую проведению радикально-либеральных реформ. Это и есть консолидированный авторитаризм, сдерживающий либеральную диктатуру.

В данной группе стран следует различать две подгруппы – государства индустриализованные и светские (Россия и Казахстан), и слабо индустриализованные и религиозные (Узбекистан, Туркменистан, Киргизия, Азербайджан). В России и Казахстане традиция или антитрансформационные силы представлены, в основном, агентами индустриальной цивилизации. Во второй подгруппе в лагере традиции – правоверные аграрии и ремесленники, агенты архаичного общества. «Догоняющая» модернизация здесь вызывает глубокий раскол общества на европеизированную элиту и архаизированную и

исламизированную массу населения. По мнению президента Международного центра стратегических и политических исследований В. Наумкина, «сегодня достаточно сложно провести четкий водораздел между радикальными исламистскими настроениями и недовольством народных масс» [25].

Во всех республиках постсоветской Центральной Азии авторитаризм, необходимый для проведения в отсталых традиционных обществах модернизации, жертвует модернизацией в пользу традиционализма ради самосохранения общества [26]. Другими словами, консолидированный авторитаризм в указанной группе постсоветских стран является антитрансформационным и социально направленным в целях сохранения целостности общества. В этом заключается разгадка феномена «авторитаризма без развития».

Вторая группа постсоветских стран – это небольшие государства, занимающие невыгодное географическое положение, слабо индустриализированные, и не имеющие собственных ресурсов. К таковым можно отнести Армению, Грузию, Таджикистан, Молдову. Заданные параметры существования исключают возможность их экономического и политического саморазвития. Поэтому Молдова и Грузия вышли из «серой зоны», приняв правила Запада ради финансовой дотации. Главное правило заключается в максимальном удешевлении государства и социальной сферы. Армению в последний момент переманила у Запада Россия, а Таджикистан исчерпал все источники экономического роста и продолжает жить за счет мигрантов [27]. Архаизация экономики Таджикистана сопровождается усилением исламизацией и укреплением авторитарной власти Рахмона.

Наконец, третья группа – это страны достаточно большие, транзитные, индустриализированные, но лишенные ресурсной статьи доходов. Это Беларусь и Украина. Перед угрозой неизбежного социального распада на олигархию и люмпенов Беларусь и Украина выбрали противоположные пути. В Беларуси была установлена антиолигархическая диктатура в интересах большинства, в Украине – олигархическое правление в интересах меньшинства. Режим А. Лукашенко сознательно сдерживал естественные трансформационные процессы перераспределения активов в пользу меньшинства и образования олигархата. В Украине, наоборот, сразу после распада Союза, из активов были вымыты и сосредоточены в отдельных руках все деньги, стремительно переместившиеся в иностранные банки и офшоры.

Чтобы заставить деньги вернуться в экономику, режиму Кучмы пришлось узаконить олигархию и гарантировать ей со стороны государства неприкосновенность собственности и амнистию капиталов. Так был создан союз власти и бизнеса, основа коррумпированного государства [28]. За взятие на себя социальной ответственности власть гарантировала крупному капиталу различного рода незаконные или полузаконные преференции. Основная же тяжесть законного налогового бремени была перенесена на средний и мелкий бизнес. С другой стороны, государство обеспечило свое существование и восстановление экономической жизни в стране.

Сложился порочный круг: бизнес паразитирует на активах, получая сверхприбыль не за счет модернизации, а за счет сверхэксплуатации дешевой рабочей силы и налоговых преференций, государство – на бизнесе, население – на государстве. Таким образом, на оставшихся после сталинской индустриальной цивилизации промышленных активах выросла перевернутая пирамида – система «паразитирования на завоеваниях социализма» [22, с. 132]. Именно совместное паразитирование и коррупция, как это ни цинично звучит, являлись цементирующей основой государства.

Олигархические режимы отличались большей или меньшей степенью социальной ответственности. Режимы с меньшей социальной ответственностью и более быстрым оборотом денег в интересах крупного капитала воспринимались как более демократические, свободные. Режимы с большей социальной ответственностью обозначались как авторитарные, так как ограничивали экономические интересы олигархии. Первые соблазнили электорат демократией, вторые – социальной защитой. И те, и другие манипулировали массой, поэтому масса отвечала им поддержкой, но не консолидированной. Так возник феномен «серой зоны» – колебание режимов от неконсолидированной демократии к неконсолидированному авторитаризму. При этом паразитический организм разрастается, а основание перевернутой пирамиды становится все тоньше и неустойчивее. Украина вплотную подошла к банкротству.

В данной ситуации наметились два пути выживания: либо сокращение числа паразитов, либо расширение основания пирамиды, то есть развитие и модернизация реального сектора экономики. Второй путь требует огромных финансовых вливаний. Источником финансирования украинские олигархи стать не могут. Вложение денег в очень медленный и трудоемкий производственный проект по модернизации промышленности в Украине изымет деньги из быстрого оборота и не вернет их в течение неопределенного времени. Отсутствует экономический смысл идти на такой рискованный шаг, если на мировом рынке всегда есть банки и более ликвидные активы.

Мировой финансовый центр нам не поможет, так как он уже имеет свою развитую производственную базу в Азии. Европейский Союз «беременен идеей индустриализации», то есть планирует финансировать свой технологический проект [29]. Оставалась Россия, которая с 2008 г. строила планы по созданию собственной региональной модели «денежной цивилизации», где функция производства денег будет возложена на Москву, а технологическая фаза – на страны Евразийского Союза [30]. Данный путь выгоден населению, особенно, промышленных регионов, но противоречит интересам местной олигархии.

Первый путь – путь «шоковой терапии», напротив, выгоден именно олигархии. Под предлогом борьбы с коррупцией и паразитизмом эти силы сбрасывают «балласт» в виде государства и социальных обязательств, устанавливают олигархическую диктатуру, вовлекают в финансовый оборот и превращают в залоговое имущество последний национальный актив – землю, уничтожают неликвидные, по меркам финансового оборота, активы,

политически примыкают к Западу, получая пропуск в его «денежную цивилизацию».

В настоящее время в Украине происходит ожесточенная борьба по типу второй тирании между двумя фазами трансформации, столкнувшихся во времени и пространстве. Производители товаров отчаянно нуждаются в деньгах, производители денег также отчаянно стремятся избавиться от нерентабельного производства, максимально удешевить расходы на государство и социальную сферу. Возврат к прежней модели коррупционного государства и паразитической пирамиды невозможен по причине истощения питающего источника – активов индустриальной экономики. «Это – полная исчерпанность потенциала того прозябания, в котором протекала жизнь Украины в течение последних двадцати пяти лет» [31]. В случае сохранения единого политического пространства возможен двойной исход – либо режим по типу диктатуры Пиночета, базовыми характеристиками которого являются полный отказ от этатистской составляющей и усиление роли социального исключения [10, с. 65]. Либо антиолигархический режим по типу диктатуры Лукашенко, отстранение от власти олигархии и национализация активов.

Подводя итоги, надо сказать, что авторитаризм на постсоветском пространстве является модификацией диктатуры как политической формы системной трансформации. Авторитаризм возникает как политический компромисс между двумя социальными антагонистами, образующимися в результате экономической трансформации. Политический компромисс возможен при наличии источника материального существования, общего для антагонистов. Это может быть сырьевая модель экономики (Россия, Казахстан, Узбекистан, Туркменистан, Азербайджан) либо модель коррупционного общества, где коррупция является своеобразным финансовым пузырем, раздувшимся на активах индустриальной экономики (Украина).

Авторитаризм социально ориентирован, то есть защищает интересы большинства и ограничивает финансовые аппетиты меньшинства, с целью сохранения целостности общества. Запретительная функция в отношении меньшинства и сдерживание скорости трансформации является источником диктатуры в авторитаризме и поводом для обвинения его в препятствовании «развитию» со стороны сил трансформации. В то же время, разрешительная функция в отношении обогащения и другие «свободы» – агенты трансформированного общества, выступают «смягчающими» факторами диктатуры. При «мягком авторитаризме» сохраняется определенный минимум демократических свобод, включая свободу предпринимательской деятельности при условии невмешательства основных кластеров частных интересов в большую политику» [22, с. 252].

Диктатура в ее чистом виде, как открытое насилие одной части общества над другой, устанавливается в случае невозможности экономического компромисса между двумя антагонистическими силами в обществе. На постсоветском пространстве это антиолигархический режим Лукашенко в Беларуси, сдерживающий трансформацию, и олигархическая диктатура в Украине, разрушившая коррупционную модель государства и призванная

ускорить трансформацию. Становление последней происходит в режиме реального времени. Следует помнить, что диктатуры, ускоряющие трансформацию, являются наиболее жесткими по отношению к населению (Сталин, Гитлер, Пиночет).

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Колодій А. Траєкторія демократичного переходу в Україні [Електронний ресурс] / А.Колодій // Трансформація в Польщі і в Україні: 1989-2009. Вибрані аспекти. - С. 23-38. Режим доступу до журн.: <http://political-studies.com/?p=570> (02.13.14).
2. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. - М.: РОССПЭН, 2003. - 368 с.
3. Мотыль А. Пути империй: упадок, крах и возрождение имперских государств / А. Мотыль. - М., Московская школа политических исследований, 2004. - 248 с.
4. Рябчук Н. Украинская посткоммунистическая трансформация: между дисфункциональной демократией и неконсолидированным авторитаризмом [Електронний ресурс] / Н.Рябчук // Полит.ру, 1998-2014: [сайт]. - Режим доступа <http://polit.ru/article/2010/06/01/ukraine/> (27.03.14).
5. Полань К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / К. Полань // Пер. с англ. А. Васильева. СПб. Алетеия, 2002. - 320 с.
6. Artige L. On Dictatorship, Economic Development and Stability / Lionel Artige. - Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona October 14, 2004. - 29 p.
7. Липсет С. М. Размышления о капитализме, социализме и демократии [Електронний ресурс] / С.М. Липсет // Пределы власти. - 1994. - № 1. Режим доступа: <http://old.russ.ru/antolog/predely/1/dem2-1.htm>.
8. Суздальцев А.И. Постсоветское пространство: уходящая реальность / А.И.Суздальцев// Мир вокруг России: 2017. Контуры недалекого будущего / Отв. ред. Караганов С.А.; СВОП, ГУ-ВШЭ, РИО-Центр. М.: Культурная революция, 2007. - С.124-137.
9. Гаман-Голутвина О. В. Авторитаризм развития или авторитаризм без развития: судьбы модернизации на постсоветском пространстве [Електронний ресурс] / О.В. Гаман-Голутвина // Вестник МГИМО. - 2010. - № 4. - С. 77-84. Режим доступа: http://www.perspektivy.info/rus/gos/avtoritarizm_razvitiia_ili_avtoritarizm_bez_razvitiia_sudby_modernizacii_na_postsovetskom_prostranstve_2010-11-19.htm (26.02.14).
10. Ворожейкина Т. Авторитарные режимы XX века и современная Россия: сходства и отличия [Електронний ресурс] / Т. Ворожейкина // «Вестник общественного мнения» Аналитического центра Юрия Левады, № 4 (102), октябрь - декабрь 2009. - С.50-69. Режим доступа: www.levada.ru/sites/default/files/vom_2009.4_102.pdf (15.13.14).
11. Шморгун О. О. Авторитаризм і демократія: партнери чи антиподи? [Електронний ресурс] / О.О. Шморгун // «Диалог.UA» 2003-2014: [сайт]. - Режим доступа: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page79-1286.html> (02.03.14).
12. Полань К. Наша устаревшая рыночная ментальность // «Великая трансформация» Карла Поланьи: прошлое, настоящее, будущее / Под общей ред. Р.М. Нурсева. М.: ГУ-ВШЭ, 2007. (Серия «Конференции Департамента экономической теории ГУ-ВШЭ») - 321 с. - с. 29-44.
13. Пател Радж. Ценность ничего: как переделать рыночное общество и пересмотреть демократию [Електронний ресурс] / Радж Пател, пер. Блохина И.Ю. - М.:2010. - С. 18. Режим доступа: <http://shareru.net/dop/cen.htm> (13.03.14).
14. Калашников М. Третий проект. Погружение / М. Калашников, С. Кугушев. - М.: Астрель. 2005. - 766 с.
15. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т. 2. Всемирно-исторические перспективы / О. Шпенглер, пер. с нем. и примеч. И. И. Маханькова. - М.: Мысль, 1998. - 606 с.
16. Юшина Е. А. Предпосылки возникновения режимов единоличной власти в древности и в новое время / Е.А.Юшина // Modern socio-political processes in Russia, European states and in the World. Volume 3. Stuttgart - 2013. - 108 p. - P. 90 - 106.
17. Катасонов В. Ю. Капитализм. История и идеология «денежной цивилизации» / В. Ю. Катасонов; науч. ред. О. А. Платонов. - М.: Институт русской цивилизации, 2013. - 1072 с.
18. Барнав А. Введение во Французскую революцию / А.Барнав // Хрестоматия по французскому материализму. Вып. 2, Пг., 1923. - С. 186-211.
19. Гизо Ф. История цивилизации в Европе / Ф. Гизо; пер. с франц. - М.: Издательский дом «Территория будущего», 2007 (Серия «Университетская библиотека

Александра Погорельского»). – 336 с. **20.** Токвиль Алексис де. Демократия в Америке / А. де Токвиль, пер. с франц., предисл. Гарольда Дж. Ласки. – М.: Прогресс, 1992. – 554 с. **21.** Маркс К. Классовая борьба во Франции с 1848 по 1850 г. // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. Издание второе, т. 7. – М.: Политическая литература, 1956. – 670 с. – С. 5-110. **22.** Зеркалов Д.В. Социальная безопасность и права человека. Монография. – К.: Основа, 2013. – 670 с. **23.** Соколова И.Ю. Проблемы измерения ВВП США / И. Ю. Соколова // США и Канада. – М.: Наука, 2008 г. - №12 - С.19-34. **24.** Steil B. The Battle of Bretton Woods: John Maynard Keynes, Harry Dexter White, and the Making of a New World Order / Benn Steil. - Princeton University Press; First Edition (February 24, 2013). - 480p. **25.** Маркедонов С. Пробуждение центральной Азии и особенности догоняющей модернизации. [Электронный ресурс] / С. Маркедонов// Информационный сайт политических комментариев «Политком.RU» 2001 – 2014: [сайт]. – Режим доступа: <http://politcom.ru/2758.html> (21.03.14). **26.** Кадыров Ш. Авторитаризм как проявление слабости режима [Электронный ресурс] / Ш.Кадыров // «Туркменистан: исторический словарь»: [сайт]. - Режим доступа: <http://turkmeny.h1.ru/analyt/a9.html> (18.03.14). **27.** Миграция А. «Таджикистан исчерпал все источники экономического роста». [Электронный ресурс] / А. Миграция// Рамблер. Ру 2014: [сайт].- Режим доступа: <http://news.rambler.ru/20228820/> (24.07. 2013). **28.** Макаркин А. В. Украина: олигархическая консолидация (03.01.2003) [Электронный ресурс] / А.В. Макаркин // «Политком.RU», 2001-2014: [сайт]. – Режим доступа: <http://www.politcom.ru/> (25.13.14). **29.** Глинкина С. Украина между ЕС и ТС/ЕЭП [Электронный ресурс] / С.Глинкина // «Медиаупор» (2007-2014): [сайт] - Режим доступа: <http://mediarupor.ru/blog/43785275861/Evrosoyuz-»beremenen»-ideey-industrializatsii,-ukrainskaya-promy> (12.03.14). **30.** Самиев П. Москва – мировой финансовый центр [Электронный ресурс] / П. Самиев // Рейтинговое агентство «Эксперт Ра», 1997-2014: [сайт]. – Режим доступа: <http://raexpert.ru/editions/article150> (25.03.14). **31.** Шморгун О.О. Є об'єктивні потужні чинники, які будуть каталізувати докорінні зміни [Електронний ресурс] / О.О.Шморгун // «Диалог.UA» 2003-2014: [сайт]. - Режим доступа: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page160-2476.html> (02.03.14).

РОЗДІЛ 2. РУШІЙНІ СИЛИ Й СКЛАДНИКИ ПРОЦЕСІВ МОДЕРНІЗАЦІЇ

УДК 316.422+316.774

Добровольська А.Б.

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЧИННИК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті досліджено вплив постіндустріальних тенденцій на суспільний розвиток. Проаналізовано специфічні особливості технологічних здобутків сучасності як чинника суспільно-політичної трансформації та розглянуто інформаційний аспект її ефективного здійснення.

Ключові слова: постіндустріальне суспільство, наука, технології, інформаційна мережа, глобальний інформаційний простір, суспільно-політична трансформація.

В статье исследовано влияние постиндустриальных тенденций на общественное развитие. Проанализированы специфические особенности технологических достижений современности как фактора общественно-политической трансформации и рассмотрен информационный аспект ее эффективного осуществления.

Ключевые слова: постиндустриальное общество, наука, технологии, информационная сеть, глобальное информационное пространство, общественно-политическая трансформация.

The article investigates the influence of post-industrial trends on the social development. Specific features of the contemporary era of technological advancements as a factor of socio-political transformation are analyzed and the information aspect of its effective implementation is considered.

Key words: postindustrial society, science, technology, information network, global information space, socio-political transformation.

Перспективи еволюції світового співтовариства у ХХІ ст. визначаються переходом національних систем до нового етапу розвитку виробничих сил: від індустріальної стадії з характерним для неї домінуванням великого механізованого машинного виробництва до постіндустріальної, на якій економічну ефективність визначає, насамперед, використання висококваліфікованої праці, нових знань, технологій, методів управління. На базі новітніх технологічних моделей розгортаються процеси взаємопроникнення культур, віросповідань, укладів життя, цивілізацій.

Структурні зрушення в економічній, соціальній, політичній сферах відповідно до нової технологічної бази і нової соціальної структури постіндустріального суспільства стають безальтернативною умовою виживання в глобалізованому світі. Успішне здійснення суспільно-політичної модернізації передбачає врахування тих специфічних особливостей, що супроводжують перехід до нового етапу розвитку виробничих сил.

Людське суспільство постійно змінюється, і темпи цих змін зростають. Показовим у цьому сенсі є минуле століття, особливо його друга половина, коли майже місце особливо значні зрушення практично в усіх сферах. Для того,

щоб кваліфікувати їхню природу, було запропоновано низку нових категоріальних характеристик: постіндустріальне суспільство (Д. Белл), «третя цивілізаційна хвиля» (Е. Тоффлер), інформаційне суспільство (М. Маклюєн), суспільство мережових структур (М. Кастельс) та ін. [1; 2; 3; 4; 5].

Комплексність та багатогранність впливу нових тенденцій на характер суспільного розвитку вимагає ретельного аналізу проявів їхніх окремих аспектів, зокрема специфічних особливостей глобалізації інформаційного простору як чинника суспільно-політичної трансформації.

Постіндустріальний характер економіки впливає на цивілізаційний розвиток. Перебудовуються, трансформуються всі структурні елементи соціально-економічного устрою суспільства, усі системи взаємодії між ними, всі орієнтири і рушійні сили соціальних процесів, їхні економічні і суспільні механізми, показники й способи виміру ефективності. Це вимагає нового бачення, нових підходів, передбачає наявність умов, які б стимулювали до створення наступного покоління технологій, бізнес-моделей, систем динамічного керування та життєзабезпечення [6].

Розвиток суспільства стає залежним від виробництва нових знань, їхньої ефективної передачі через системи вищої освіти і професійного навчання, а також за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. Відбувається революція в інструментах, за допомогою яких здійснюються створення, поширення й використання знань. Знання, які впливають на всі сфери життя суспільства, на всі стадії економічного процесу, уже складно відокремити від продукту або послуги. У центрі такої стратегії знаходиться система керування знаннями. Її продуктом найчастіше виявляється надання послуг.

Сектор виробництва знань, обробки та поширення інформації в економіці постіндустріальних країн є домінуючим. Спосіб виробництва і передачі знань, сама людина та її інтелектуальний потенціал визначають темпи економічного розвитку і науково-технічного прогресу, перебираючи на себе функцію головного фактору еволюції, його найціннішим ресурсом. У заснованій на знаннях економіці людський потенціал, нові управлінські й маркетингові технології, інформаційні системи стають пріоритетними сферами для інвестицій [7].

Доступ до інформації та знань дедалі більшою мірою визначає моделі навчання, культурного самовираження і соціальної участі, надає можливості для розвитку, для більш ефективної боротьби за зниження рівня бідності. Знання стають основною силою соціальної трансформації. Відбуваються глибокі якісні зміни в організації та у розподілі праці, а також загалом у соціальній структурі суспільства [6].

Постіндустріальна економіка як сфера виробництва інновацій та інформації, створює технологічну основу глобальної інтеграції. Удосконалення технологій комунікаційних мереж надає можливість впровадження новітніх інформаційних розробок до повсякденного життя мільйонів людей, даючи потужний імпульс для глибоких змін у різних сферах індивідуального та колективного життя..

Інтенсифікація різноманітних зв'язків і взаємодій у сучасному світі стимулює якісний переворот у фундаменті суспільного виробництва, у способі буття та образі життя людей. Єдність господарських зв'язків, взаємозалежність політичних рішень і процесів, зі свого боку, активізують процес глобалізації світової економіки, політики й культури.

Усесвітня інформаційна мережа, знищивши монополію на інформацію, перетворила її користувачів з пасивних об'єктів інформування на активних суб'єктів самостійного відбору та поширення інформації, визначила переваги нового порівняно з інформаційними технологіями 1960-1980-х рр. етапу розвитку інформаційно-комунікаційних технологій. Усе це сприяє інтернаціоналізації світу, усуненню фрагментації суспільства, індивідуалізації пізнання, розцінюється як фактор демократизації, як засіб досягнення суспільного згуртування та включення широких мас до єдиного соціального простору, як передумова розвитку людського потенціалу та формування додаткових конкурентних переваг нового типу [8].

Технологічні досягнення впливають на формування нової соціально-політичної культури, відкриваючи можливості для участі громадян в оцінці проблем, що стоять перед суспільством, та у визначенні того, що треба робити для їхнього розв'язання. Електронні засоби комунікації грають роль засобу, який дозволяє підтримувати режим прямої демократії. Вони є ефективним інструментом реалізації зворотного зв'язку, забезпечення масового включення до політичного процесу, підвищуючи рівень громадської і політичної активності та інформованості мас. Глобалізація помітно активізує наднаціональні громадські організації та рухи, які поряд з транснаціональними корпораціями входять до складу вагомих суб'єктів планетарної політики [9].

У контексті побудови суспільства, об'єднаного за допомогою засобів глобального зв'язку, інформаційно-комунікаційна революція знайшла своє відображення в процесах інноваційного вдосконалення державного управління шляхом впровадження моделі електронного уряду. Застосування інформаційних мереж в урядовій інфраструктурі країн «третьої цивілізаційної хвилі» дозволило значною мірою оптимізувати систему державного управління.

Широке використання сучасних телекомунікаційних технологій змінило принципи та форми політичної організації. Взаємодія значної кількості груп, організацій, рухів на основі інформаційних мереж, яке забезпечує високий ступінь узгодженості їхніх дій, дала привід говорити про виникнення «глобального громадянського суспільства», основними елементами структури якого є некомерційні організації.

У той же час на глобальному рівні зберігається значна перевага впливу на політику та економіку з боку великого, транснаціонального бізнесу. Застосування за мережевим принципом інформаційних технологій корпоративно-фінансовими структурами в організаційно-технічному забезпеченні діяльності підвищило їхній вплив у глобальному економічному просторі, посиливши, до того ж, тенденції фінансової глобалізації [10].

Сучасні технології зв'язку стали імпульсом нової якості розвитку, створили передумови до об'єднання людства у межах глобального

інформаційного простору. Водночас новітні інформаційно-комунікаційні технології значно посилили потенціал зовнішніх впливів на економічне, соціальне, культурне, політичне життя національних суспільств.

Фінансове, економічне та інформаційне об'єднання сучасного світу супроводжується соціально-культурною трансформацією. Вихід промислової діяльності та відповідних економічних структур за межі національної держави вплинув на структуру суспільства, змінивши його фундаментальні соціальні схеми та моделі, зумовивши дедалі більшу його відкритість і динамізм.

Потужні потоки інформації та новітні технології засобів зв'язку ущільнюють інформаційне середовище, сприяють прискореному переміщенню символів, знань, зразків поведінки від одного суспільства до іншого, служать джерелом стандартизації пропозицій та уніфікації потреб споживачів.

За умов інтенсифікації економічної, науково-технічної, культурної взаємодії підтягування країн «запізнілої» індустріалізації незалежно від їхньої цивілізаційної належності та рівня розвитку до виробничих та споживчих стандартів світового економічного авангарду неминуче супроводжується як економічною і політичною, так і культурною інтеграцією. Інформаційно-комунікаційна революція, розширюючи канали, форми, способи поширення стандартів техногенної цивілізації, прискорює її експансію [11].

Завдяки різкому збільшенню потоків інформації за якісного посилення ролі глобальних медіа-імперій, що монопольно панують на інформаційних ринках, нечувано збільшилися можливості цілеспрямованої обробки масової свідомості через ЗМІ та інші засоби комунікації, а також контролю над нею. Багато в чому дискредитовано і значною мірою девальвовано звичні донедавна для величезних мас людей цінності, образи ідентичності, стандарти життя.

Окрім проблеми взаємодії і взаємозалежності національних співтовариств, глобалізація по-новому поставила проблему ідентичності. Як ніколи раніше, виявляється вплив інформаційних потоків, що розмивають саму індивідуальність. Самоідентифікація особистості дедалі більшою мірою орієнтується не на стійкі культурні моделі (національно-цивілізаційний вибір, етнічну, конфесійну, соціальну і т.п. належність), а на віртуальні зразки.

Поєднання мінливості і стійкості спрямовує вектор соціокультурної динаміки, що характеризує глобальне суспільство, у напрямку ерозії цінностей національної держави. Підключення до процесів інноваційного розвитку стає фактором, який ламає традиційні культурні сенси та моделі поведінки, пропонуючи замість них запозичення західного досвіду. Це призводить до кризової трансформації національно-цивілізаційної ідентичності багатьох суспільств. У зв'язку із цим небачену актуальність здобуває відродження в країнах наздоганяючого розвитку стійких цінностей (етнічних, конфесійних), реконструювання їхніх власних передісторій та ідентичностей.

Універсалізація побуту і стандартів споживання підсилює прагнення національної спільноти зберегти й підтримати своє традиційне обличчя як носія унікального культурного досвіду. Відкритий простір інформації та комунікацій розширює можливості участі в такому досвіді. Ці можливості успішно використовують найчастіше не найпривабливіші з погляду багатства

культурної спадщини країни, де цілеспрямовано підтримуються образи національної культурної самобутності.

Сучасні інформаційні технології, з одного боку, сприяють інтенсифікації міжкультурної взаємодії, з іншого, – ведуть до подальшої фрагментації та диверсифікації культур, висуваючи на передній план національні, релігійні, соціокультурні, політичні та інші відмінності [12].

Електронні засоби комунікації створюють особливі форми прямого міжособистісного спілкування поза посередництвом соціальних і політичних утворів. Це сприяє дробленню суспільного комунікативного простору. Усталені форми соціальної та етнонаціональної солідарності втрачають своє значення. Поглиблюється розмаїття позицій, інтересів, поглядів людей. Розмежування на основі географічної фрагментації фізичного простору доповнюється розмежуванням на основі плюралізації простору віртуального.

Телекомунікаційні технології у поєднанні із сучасними гуманітарними практиками надають широкі можливості для маніпулювання пізнанням, а також для формування нової системи суспільних цінностей та впливу на масову свідомість у світовому масштабі, виступаючи чинником геополітичної конкуренції. Електронні мас-медіа перетворилися на знаряддя інформаційного тиску та політичного впливу. Вони не лише формують громадську думку, а й безпосередньо впливають на прийняття політичних рішень.

Інформаційно-телекомунікаційна революція робить неефективними традиційні методи й засоби пропаганди та контрпропаганди. В умовах глобального інформаційного простору на зміну традиційним формам ідеологічної пропаганди ідуть глибоко розроблені, багаторівневі, диверсифіковані PR-технології, здатні здійснювати ефективний вплив не лише на раціональному, а й на емоційно-психологічному, підсвідомому, ірраціональному рівнях.

В епоху вдосконалення інформаційно-телекомунікаційних технологій, коли незмірно зростає значення так званої символічної комунікації, сам по собі об'єкт іміджу може не мати особливого значення. При цьому, як правило, значимість здобувають не так реальні дії окремо взятої людини, колективу, організації, держави, як їхня оцінка і сприйняття, а також контекст, в якому вони подаються. За допомогою новітніх технологій інформування суспільства супроводжується трактуванням інформації в інтересах зацікавлених сторін і маніпулюванням колективного свідомості.

Розвиток техніосфери призвів до появи штучного середовища життєдіяльності людини, подеколи агресивного щодо духовної культури. Поширення інформаційних технологій посилює культурний взаємовплив, знижує потенціал саморегуляції особистості, виступає передумовою для маніпулювання свідомістю в планетарному масштабі. Технології масової комунікації розширюють можливості ідеологічного впливу та формування суспільних настроїв, стають передумовою виникнення нових форм контролю над особою та суспільством [8].

Оцінка наслідків глобалізації інформаційного простору не є однозначною. Вона відображає розшарування країн світу як за кількісним, так і за якісним

впливом на всесвітній інформаційний простір, на економічну і соціокультурну сфери. Об'єктивну тенденцію глобалізації інформаційної сфери, яка забезпечує вільний рух інформаційних потоків в умовах зростання ступеню взаємозв'язку і взаємозалежності окремих націй і країн та посилення гегемонії світових лідерів, супроводжує порушення балансу інформаційного обміну. Вивільнений завдяки розвитку техносфери потенціал глобалізації виявляється в економічній, політичній і культурній уніфікації, що супроводжує глобальну експансію країн «третьої цивілізаційної хвилі». Формується нова глобальна ієрархія з постіндустріальним центром і периферією, розрив між якими дедалі збільшується, а місце кожного суб'єкта у ній залежить від ступеню опанування надбань постіндустріальної економіки [13].

Розширення інформаційно-комунікаційного сектора за межі передових країн і регіонів світу породжує штучне прищеплення постіндустріальних надбань суспільствам, що перебувають на стадії як індустріального, так і аграрного розвитку. Ознаки інформаційного дискурсу з'являються й у них, проте це відбувається на суто кількісному рівні, у вигляді поширення технологій, не зачіпаючи якісного виміру, не призводячи ані до соціально-економічних трансформацій, ані до включення модернізаційної парадигми.

За цих умов успішність політико-модернізаційних процесів залежить від ефективності національної держави, її здатності реалізовувати власні національні інтереси. Безвідповідальним з погляду національної безпеки є пасивне входження до глобального інформаційного простору, здійснюване як реакція на історичний виклик країн «третьої цивілізаційної хвилі». Країни, в яких поширення новітніх технологій інформаційного суспільства відбувається під тиском прагматизму, притаманного екстенсивно-індустріальній стадії розвитку їхніх національних економік, виявляються приречені на роль пасивних заручників глобалізаційного процесу.

Успіх трансформацій залежить від того, наскільки впровадження нових технологій та технологічних рішень, що радикально змінюють інформаційний ландшафт країни, відповідають потребам, зумовленим завданням консолідації національної держави. Безсистемний розвиток інформаційних ресурсів унеможливорює їх використання як чинника соціально-економічного зростання. Нерозвиненість інформаційної складової державного управління залишає на малоефективному рівні комунікаційні зв'язки між державною владою та суспільством [9].

Небезпеку становить мінімізація змістовного наповнення, примітивізація змісту інформаційних повідомлень. Незначний обсяг, низька якість знання у загальному обсязі інформації, що його отримує споживач, призводить до обмеження поінформованості населення, негативно відображається на дієздатності та ефективності отриманого знання, на можливості його застосування й, відповідно, на здатності суспільства впливати на владу та брати активну участь у політичному житті. Негативними наслідками цього можуть стати: правова й юридична безграмотність і безпорадність населення на тлі політичної насиченості інформаційного простору; невідповідність публічної інформації, раціонального знання державній політико-правовій інформації;

інформаційна інфляція на основі збільшення кількісного обсягу інформації та штучного скорочення наукового, раціонального, змістовного знання.

У цьому сенсі слід прагнути того, щоб ідеологічна функція ЗМІ еволюціонувала в технологічно-економічну як критичний компонент інформаційної економіки і, відповідно, інформаційного суспільства. Неприпустимою є практика встановлення контролю над інформаційною сферою (на що, зокрема, спрямована система ліцензування) як засіб самозахисту та самозбереження для владних структур. Потенційно небезпечною є концентрація засобів масової інформації у руках невеликої групи власників, що породжує можливість маніпулювання суспільною свідомістю шляхом формування удаваних моральних і національних ціннісних орієнтирів та руйнування моральних підвалин суспільства.

Тим часом, національні мас-медіа подеколи демонструють соціальну безвідповідальність, обслуговуючи не суспільні, а вузькогрупові, корпоративні інтереси. Змістове наповнення інформаційних мереж формується під впливом інформаційних стратегій та суб'єктивних критеріїв їхніх власників, призводячи до довільної інтерпретації дійсності, до конструювання псевдореальності. Це, своєю чергою, провокує цинізм та політичну апатію суспільства.

Національним урядам слід зважати на те, що розходження між декларованими ідеалами, створеним іміджем і реальністю підвищує вразливість до зовнішньої ідеологічної експансії. Відтак, відсутність довгострокової національної інформаційної стратегії і політики стають на заваді формуванню мобілізуючого, цілісного, єдиного інформаційного простору та його наповнення національною ідеєю, здатною консолідувати суспільство. Недостатність політичної волі та інвестиційних ресурсів для підтягування національної інформаційної системи до рівня глобально-домінуючих систем не дозволяє їй витримувати натиск з боку глобальних інформаційних мереж.

В умовах суспільно-політичної модернізації проблема самоідентифікації та формування власного іміджу постає надзвичайно гостро. Стихийність у формуванні інформаційного поля країни є потенційно небезпечною як з погляду зовнішньополітичних чинників, так і з огляду на небезпеку погіршення стану соціально-психологічного середовища. Ця обставина підносить проблему захисту інформаційного простору до рівня питань національної безпеки.

Відсутність активної державної політики в галузі культури та інформації, яка б пропагувала позитивні національні символи, веде до уніфікації ціннісних орієнтирів споживачів інформації, примітивізації та стереотипізації суспільної свідомості, до підміни реальних національних ідеалів віртуальними. Особливої актуальності в цьому контексті набуває завдання створення позитивного образу держави з його наступним цілеспрямованим просуванням до глобального інформаційного простору.

Найважливішою складовою позитивного образу держави залишається динаміка якості життя. Ключовою складовою тут є оцінка особистого майбутнього в контексті перспектив розвитку країни. Водночас на формування позитивного сприйняття держави як усередині самого

національного співтовариства, так і за його межами впливає рівень соціального самопочуття її громадян.

У цьому зв'язку постає питання про необхідність створення та підтримки умов, які б стимулювали розвиток інституційного середовища, соціальних і економічних умов, сприятливих для інноваційної економіки, наукового потенціалу, різних форм соціальної творчості. Позаяк обсяг та якість потоку інформації, змістовне наповнення інформаційного простору залежать від інституційної структури суспільства і, водночас, є критичним елементом інфраструктури, – дії уряду та інших органів державного управління при розробці інформаційної політики мають визначатися стратегічним напрямом формування інформаційної економіки, впровадженням принципів, механізмів, культури, системи і структурних елементів постіндустріального суспільства. Це вимагає утвердження національних ціннісних орієнтирів, духовних і моральних підвалин, на основі яких могло б бути досягнуто мету внутрішньої консолідації суспільства.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество / Д. Белл. – Москва: Академия, 1999 – 673 с.
2. Тоффлер Э. Третья волна. – Москва: АСТ, 2010. – 784 с.
3. Маклюэн М. Галактика Гутенберга. Становление человека печатающего. – Москва: Академический проект, 2005. – 496 с.
4. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. – Москва: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
5. Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / Пер. с англ. А. Матвеева под ред. В. Харитонова. – Екатеринбург: У-Фактория (при участии Гуманитарного ун-та), 2004. – 328 с.
6. Индземцев В.Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. – Москва: Логос, 2000. – 304 с.
7. Демидова Л. Сфера услуг США: Факторы ускорения динамики // МЭ и МО. – 2005. – № 12. – С. 38-49.
8. Вайнштейн Г. Информационная революция и демократия: ожидания, реальность, перспективы // МЭ и МО. – 2003. – № 7. – С. 13-21.
9. Ровинская Т. Информационная безопасность России: политический и культурный аспекты // МЭ и МО. – 2011. – № 11. – С. 49-62.
10. Тенденции социальных и политических перемен в развитых странах в условиях перехода к информационному обществу / Отв. ред. д.и.н. Загладин. – Москва: ИМЭМО РАН, 2004. – 137 с.
11. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге XXI века. – Москва: АСТ, 2002. – 550 с.
12. Гаджиев К. Имидж как инструмент культурной гегемонии // МЭ и МО. – 2007. – №12. – С. 3-14.
13. Мировая экономика: прогноз до 2020 года / Под ред. академика А.А. Дынкина. – Москва: "Магистр", 2007. – 429 с.

УДК 321.7:316.774

Скаленко О.К.

ІНФОРМАЦІЙНО-ТВОРЧИЙ ЧИННИК ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНОМУ СВІТІ

У статті представлено концептуальне бачення глибинної функціональної сутності феномену демократизації соціально-економічного життя та процесів загальноцивілізаційного розвитку, на сучасному етапі реально виявлюваного на пріоритетно стратегічній інформаційній основі.

Ключові слова: сутність, функціонал, демократія, цивілізація, глобальносистемний, соціально-економічний процес.

В статті представлено концептуальне видіння глибинної функціональної сутності феномена демократизації соціально-економічного життя і процесів цивілізаційного розвитку, на сучасному етапі реально виявленого на пріоритетно стратегічній інформаційній основі.

Ключові слова: *сутність, функціонал, демократія, цивілізація, глобальносистемний, соціально-економічний процес*

In this paper the conceptual vision of deep functional essence of the phenomenon of democratization of social and economic life and, in fact, the processes of global civilization is represented being at this stage actually discovered on the priority strategic informational basis.

Keywords: *essence, functional democracy, civilization, global system. socio-economic process.*

Винахідницький геній народу – батько усякого багатства.

Сократ

Сутнісно поглиблено й системно-інформаційно, тобто, глобально досліджуючи сучасні проблеми світової та національної економіки з початку 1990-х рр., найбільшу увагу автор цієї статті спрямовував на виявлення глобальних чинників та характер їхнього впливу на організацію процесів всебічно ефективного, системно безпечного розвитку у світовому цивілізаційному та національному вимірах. У процесі досліджень виявилось, що досягнення поставленої мети можливе лише на основі нової, розробленої автором системно-інформаційної методології, яка комплексно структурно та цілісно процесуально враховує найвпливовіший чинник, що імперативно виявився у сфері трудової діяльності і сучасного загальносвітового розвитку, а саме – транспсихоінформаційний.

Методологічні аспекти цієї проблематики було узагальнено в авторських наукових статтях “Глобальна інформаційна стратегія України. Момент істини” та “Суспільство знань XXI: системно-інформаційна теорія розвитку”, опубліковані, відповідно, у журналах “ВІСЬ” №9 2004 р. та “Наука і наукознавство” у №1 за 2006 р.. У цій статті епіцентральною стимулом дослідницької уваги постає найгостріша проблема національного життя, а саме – системна проблема розбудови держави та подолання бідності в українському суспільстві.

Виходячи з уже отриманих результатів та вищепоставленої мети, ключовим моментом аналізу було визначено глибоку думку класичного мислителя Сократа: винахідницький геній народу – батько усякого багатства. До уваги також було взято той доленосний факт, що українське суспільство ще й сьогодні складає головний іспит на свою життєздатність. У тій чи іншій сфері життя виникають гострі кризові явища. Поглиблений погляд на них дає можливість зрозуміти, що у нас фактично продовжується криза перманентно-системного вищупу, майже увесь життєвий простір охоплено виснажливою економічною екрутою. Особливо вражають явища дегуманізації і деморалізації суспільних відносин у небачених раніше масштабах. Видається, що вже безповоротно втрачені такі вузлові цінності, як довіра до влади, взаємодовіра й взаємоповага поміж людьми, природний потяг до творчої праці та відчуття

відповідальності у політично-управлінській і соціально-економічній сферах. В окремих випадках можна просто зафіксувати брак здорового глузду. При цьому, навіть працездатна більшість населення країни опинилась у злидненному становищі, не кажучи про людей літнього віку та інвалідів. Триває сумнозвісний процес катастрофічного скорочення населення. Однією з найгостріших, найактуальніших проблем в Україні нині треба вважати комплексну проблему подолання бідності.

Треба наголосити на головному: подолати бідність – в українському суспільстві – значить, сформувати це суспільство єдиним за сутнісними параметрами, зробити його більш духовним і моральним, навчити його працювати принципово краще, усвідомлено подолати негативні наслідки минулого життя, але зі збереженням його позитивних досягнень і елементів.

Після багаторічного руху до більш заможного життя нас боляче вражає майже абсолютна неадекватність дій та поведінки переважної частини держслужбовців в усіх гілках влади щодо національно трагічної ситуації, за яку, власне, вони повинні системно відповідати. Найбільше ображає людей те, що бідність панує в країні, яка володіє найкращими у світі чорноземами та достатньою кількістю інших ресурсів. Дивує й фактично байдуже ставлення до цієї вузлової проблеми деяких зарубіжних гарантів-доброзичливців, які активно продовжують виголошувати принципи захисту прав людини, подолання бідності і сприяння демократичному розвитку усіх суспільств світу.

Сьогоденний стан суспільства, в тому числі, події революційного характеру, показують, що вже майже всі громадяни нашої держави здатні зрозуміти, що сподіватися можна лише на свої власні можливості і сили, на свій розум, на свою свідомість і волю. Умови нашого життя тяжкі, але настав час добре усвідомити не лише одвічне прагнення до свободи, а й історично обумовлену, об'єктивну приреченість на національно відповідальний саморозвиток, вага якого ще більше зростає у сучасному глобалізованому світі.

Демократія – магічне слово. У реальному житті існує декілька якісно різних рівнів його розуміння. Найбільш поширені в нашому суспільстві уявлення про демократію як про можливість вільного висловлювання думки та свідомого вибору своїх представників до органів державної влади. На жаль, поряд з такими позитивними уявленнями стає помітним погляд на демократію лише як на спосіб здобуття та утримання влади. Саме цей підхід нині активно використовується діями від політики для приходу до влади, незважаючи на моральну нестійкість, на майже повну некомпетентність щодо державного управління значної частини політиків.

Вихід із цієї складної ситуації є. Його світло вже давно проблискує у вирі пошуку шляху прогресуючого розвитку, в боротьбі так званих ідеологій, у намаганнях людства пізнати глибинні механізми ефективної діяльності. Саме через розкриття цих механізмів можна віднайти природно притаманне місце феномена демократії, визначити його фундаментальну соціальну сутність. Лише завдяки знанням об'єктивних закономірностей розвитку, сучасної діяльності, глобально ускладненої праці українське суспільство зможе dokonечно подолати накопичені негативи та вийти на шлях антикризового,

закономірно прогресуючого господарювання, в першу чергу, заради задоволення найгостріших соціальних потреб. Згадаймо основні причини загальносистемної кризи та бідності в Україні.

По-перше. Результати праці можуть бути не лише позитивними. Хоч наш народ за радянського часу дуже тяжко працював, але він так і не порадив ані добробуту, ані демократії, ані духовно гідного життя. Найбільш видимими причинами цього були структурне та кадрово-управлінське спотворення економіки, її дегуманізація, надмірна мілітаризація системи господарювання. Ці процеси фактично мають місце і нині, тому що закономірно зберігають свій інерційно негативний вплив на всі без винятку сфери життя на пострадянському просторі.

По-друге. У ті часи суспільство було дезорієнтоване тотально догматизованою ідеологією, тобто псевдознаннями на методологічно-концептуальному рівні. Хоч окремі напрями соціально-економічної методології, при цьому, слід визнати, були однобічно, але поглиблено і навіть ретельно розроблені – наприклад, деякі принципи системно-діалектичного аналізу суспільних процесів. Сьогодні, на превеликий жаль, ми є свідками повного фіаско системно ущербного підходу до глобального за впливом гуманітарного чинника господарювання.

Саме життя переконливо засвідчило, що системи з методологічно спотвореною орієнтацією неочікувано і начебто безпідставно розпадаються. І навіть тимчасовий локальний прогрес може закінчитися повним регресом.

По-третє. У минулі часи часто і безпідставно придушувалася навіть конструктивна критика, творча ініціатива та щиро усвідомлена праця людей. Така антидемократична політика надмірно, навіть катастрофічно спотворила соціально-психологічну, економічну і духовно-культурну сфери українського суспільства.

Роздуми над цими причинами схиляють нас до висновку, що вони за своєю сутністю збігаються у феномені так званого «людського фактора». Саме цей чинник, попри його глибоко впливову сутність і вирішальність для економіки, достатньою мірою не був врахований ідеологією «наукового та реального соціалізму». Інерція кадрового корпусу реформаторського сьогодення на тлі загального методологічного дефіциту продовжує «вперто і дико» нагромаджувати соціально-економічні негативи в нашій державі.

За умов наявності майже усіх необхідних для нормального розвитку ресурсів, включаючи науково-технологічний потенціал, катастрофічно скрутне становище України нині можна пояснити лише методологічно-інформаційною кризою у сфері державного управління. Історичний процес національного державотворення в Україні об'єктивно необхідно і гостро потребує суттєвого прискорення. Та поки-що некомпетентні управлінці все далі в глухий кут заганяють головну рушійну силу соціально-економічного процесу – чесну, працездатну, активнотворчу людину.

Неефективність дій наших новітніх управлінців обумовлена не лише фаховою некомпетентністю. Зовсім неусвідомленими в українському суспільстві залишаються роль і питома вага показників морально-правового

стану кадрового корпусу. Навіть якщо ігнорувати наявність зловмисних намірів, неуспіхи наших державних діячів достатньою мірою можуть ґрунтуватися на інерційності «номенклатурного» менталітету, головними світоглядними принципами якого були й є фактично волюнтаристське, зокрема, так зване «телефонне» або «титульне» право. Окрім певного дефіциту прямого досвіду самостійного держуправління та відповідної освітньо-виховної підготовки, стан кадрового корпусу характеризують низька правосвідомість, моральна невірніваженість, відсутність здорового патріотизму.

Занепад інститутів суспільного саморегулювання та соціально-економічного поступу – науки, культури, права, етики і моралі, а також дефіцит науково-методологічної інформації, особливо гостро відчутний на світових хвилях глобалізаційного розвитку. У цьому полягає справжня причина соціально й економічно загальмованого стану України сьогодні. Ефективними ліками тут можуть бути тільки влада і творча праця духовно об'єднаного на національних і загальнолюдських цінностях народу, тобто, сутнісно справжня, об'єктивно необхідна для успішного розвитку нашого суспільства *демократія*. Для кращого розуміння глибинної соціально-економічної сутності феномена демократії, треба поглянути на нього з погляду глобальної функціональності.

Спершу коротко оглянемо деякі сучасні світові реалії. Яскравою закономірністю ХХ ст. виявилася недовготривалість тоталітарних, недемократичних режимів у різних регіонах світу (Італія, Іспанія, Німеччина, Чилі, Югославія, СРСР та інші). З'ясувалося, що такі режими здатні за допомогою військової сили мобілізувати людей і швидко досягти зростання у сфері промисловості. Але це вже будуть режими надзвичайності, в об'єктивно методологічному плані розвитку далекі від оптимальності. Такі режими виснажують людей не лише фізично, а й духовно. Психологія суспільного життя спотворюється при цьому аж до явищ «соціального психозу», процеси розвитку стають однобокими, демократичні процедури – формально одностайними, переходячи у форму «лицемірства» або «перешіптування».

Світовий досвід показує, що всі тоталітарні режими, хоч і недовго, але міцно трималися на військовій силі, демагогічній заідеологізованості і терпінні народу. Після самоповалення такого режиму кожна країна вибухово «демократизується», розпочинається важка й тривала, соціально та гуманітарно спрямована відбудова більш гармонійного суспільства.

Економічно ефективною може бути тільки гуманітарно й соціально цілеспрямована праця. Знаючи, що мета у кожній системі праці, починаючи із загальнонаціональної до конкретно-трудової, є ідеальним інформаційним відображенням бажаного результату, вираженого соціальними потребами й об'єктивними можливостями, можна зробити висновки про вирішальне економічне значення науково-інформаційних знань у життєво важливих процесах на сучасному глобалізаційному етапі світового розвитку. Глобальну, соціально та економічно значущу функцію інформаційного ресурсу сьогодні яскраво демонструють процеси майже планетарної, суцільної глобалізації та фактично розпочатий перехід найбільш розвинених країн до стану так званих інформаційних суспільств.

Системний розгляд чинників соціально-економічного зростання цих країн свідчить, що вони своїм успіхом завдячують, передусім, уважному ставленню до формування суспільного інформаційного простору, особливо, до проблем інформатизації технологічно-виробничої сфери. Інтенсивне запозичення високотехнологічної інформації, наприклад, Японією, забезпечило так зване «японське диво», інтенсивні інформаційні потоки у Східно-Азійському регіоні зумовили прискорену появу нових індустріальних країн (Китай, Південна Корея, Таїланд, Сінгапур та інші).

Економісти всього світу сьогодні прямо чи опосередковано враховують інформаційний чинник в організації ефективного господарювання. Все частіше йдеться про «людський капітал» та про науковість, інформаційно й інноваційно насичені технології. Зрозуміло, що «людський капітал» можна набути лише за рахунок якісних інформаційних знань, отриманих сучасною наукою й поширених через системи освіти й підготовки фахівців, загальні та галузеві інформфонди, комп'ютерні та інтернетні мережі тощо. Нові фундаментальнонаукові інформаційні знання – відкриття або поняття про об'єктивні закономірності перебігу природних процесів – цілеспрямовано трансформуються у прикладні, перевіряються практичним використанням в активнотворчих соціально-економічних процесах: винахідництві, раціоналізації, проектуванні, освітньо-методичних та організаційно-управлінських рішеннях, у виробництві. Крім цілепокладальної функції, інформація як ідеально єдиний ресурс відіграє роль прогресотворчого фактора, особливо, у процесах з високими показниками продуктивності праці та якості продукції. Це глобальна функція інформатизації як інноватизації життя.

Творча генерація і нагромадження функціонально необхідної для успішного соціально-економічного розвитку інформації – це справа всього народу. Режим творчої активності громадян в умовах системної кризи і проблематичного становлення державності повинен бути значно інтенсивнішим навіть у порівнянні з творчою атмосферою у найрозвинутіших демократичних суспільствах сучасності. Проблеми розбудови усіх сфер всезагальної та нашої національної безпеки, антикризового підходу до процесів реформування економіки, необхідність прискореного виходу на конкурентоспроможний вектор господарювання в усіх галузях, забезпечення стабільного економічного зростання, прискореного подолання режиму бідності, – усе це інтегрально вирішується інтенсивним нагромадженням та використанням актуальних, перевірених інформаційних знань на основі творчої активності народу.

Феномен демократії є соціально-економічним функціоналом, а не лише певною політичною чи ідеологічною самоціллюю категорією. Головним своїм важелем він спрямований на якнайшвидше досягнення і формування науково достовірних (найбільш істинних) інформаційних знань у всіх сферах, пов'язаних із соціально-економічним життям, передусім, у сфері державного управління. Якби ці знання були відомі одній людині, без урахування поглядів інших, то демократія була б функціонально зайвою. Але це неможливо саме тому, що демократія є природно необхідним феноменом у системах суспільно

ефективної діяльності. Особливу вагу це має для суспільств, що долають кризу та бідність, намагаючись стати на шлях сталого розвитку.

Українське соціально-економічне диво можливе, але за певних умов, які ми ж самі повинні створити. Насамкінець приведемо головні загальносистемні висновки:

I. Глибинні функції народовладдя як феномена демократичного самоуправління у процесах побудови всебічно ефективного соціально-економічного життя є природно закономірними і тому об'єктивно необхідними в реальних процесах діяльності та розвитку на основі прогресотворчої інформаційно-інтелектуальної здатності громадян.

II. Система народовладдя виконує її соціально-економічні функції не безпосередньо, а через процеси творчої трудової активності, в тому числі, у сферах вибору своїх представників до владних гілок державного управління, науково-виробничої та експертно-контрольної діяльності в усіх без винятку галузях господарювання.

III. Соціально-економічні системи, які не базуються на принципі демократичного, народно-творчого процесу, об'єктивно закономірно виявляються затухаючими, про що свідчить історія цивілізації, історія існування авторитарних і тоталітарних режимів, історія побудови та функціонування суспільств сталого розвитку.

IV. Українське суспільство принципово може вийти з кризи, досягнути економічного успіху, подолати бідність за умови надання стимулів і свободи творчості кожному громадянину, а також кардинального покращення стану в соціокультурній, психоінформаційній, духовній і морально-правовій сферах.

V. Доконечно рятівна функція та економічна ефективність суспільного самоврядування на основі творчої й демократично отриманих інформаційних знань може повністю виявитися лише у підприємницькій сфері, тобто у сфері великого, середнього і малого бізнесу. Масове підприємництво в Україні – це єдино живий, динамічний механізм найшвидшого виходу зі стану бідності, досягнення рівня партнерських відносин у процесах світового економічного життя. Це принципово можливо лише на основі творчого інноваційного розвитку, нових досконалих інформаційних знань про об'єктивні закономірності глобального соціально-економічного процесу з урахуванням сучасних глобалізаційних хвиль і специфіки нашого буття.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Барг М. А. Великие социальные революции / М. А. Барг, Е. Б. Черняк - М.: Наука, 1989. – 256 с.
2. Всемирная история экономической мысли. Т.2 - М.: Мысль, 1988. – 574 с.
3. Ростоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. Ростоу // Политические исследования. – Чикаго, 1965. – 347 с.
4. Скаленко А. К. Глобальные резервы роста: информация, интеллект, инновации [Монография] / А. К. Скаленко.- К.: Интеллект, 2002. – 428 с.
5. Скаленко О. К. Україна сучасна: проблеми системного розвитку // Вісник Українського гуманітарного університету. – М.: Вид-во «УГУ», 2004. – С.112-125.
6. Эрнардо де Сото. Загадка капитала / Эрнардо де Сото. – М.: ЗАО «Олимп-Бизнес» 2004. – 272 с.
7. Бард А. Зодерквист Я. Нетократия / А. Бард. - С.Пб.: Стокгольмская школа экономики, 2004. – 256 с.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ДЕМОКРАТІЯ ЯК ПЕРЕДУМОВА ДЕМОКРАТІЇ ПОЛІТИЧНОЇ

У статті аналізується взаємозв'язок політичної та соціально-економічної демократії. Соціально-економічну демократію визначено як справедливий розподіл національного доходу, забезпечення рівних прав і можливостей для кожного члена суспільства в отриманні безкоштовних високоякісних медичних послуг та освіти, рівні можливості для соціальної самореалізації, реальне право народу впливати на хід соціально-економічних процесів у державі. Зроблено висновок, що без соціально-економічної демократії, без справедливого розподілу національного доходу не може бути справжньої політичної демократії.

Ключові слова: політична демократія, соціально-економічна демократія, економічна криза, фінансialізація, деіндустріалізація, справедливий розподіл національного доходу, безробіття, змішана економіка.

В статье анализируется взаимосвязь политической и социально-экономической демократии. Социально-экономическая демократия определяется как справедливое распределение национального дохода, обеспечение равных прав и возможностей для каждого члена общества получить бесплатные высококачественные медицинские услуги и образование, равные возможности для социальной самореализации, реальное право народа воздействовать на ход социально-экономических процессов в стране. Делается вывод, что без социально-экономической демократии, без справедливого распределения национального дохода не может быть подлинной политической демократии.

Ключевые слова: политическая демократия, социально-экономическая демократия, экономический кризис, фінансialізація, деіндустріалізація, справедливое распределение национального дохода, безработица, смешанная экономика.

The article analyses the interrelation between political and socioeconomic democracy. The socioeconomic democracy is defined as an equitable distribution of national income, securing equal rights and possibilities for each member of society to receive gratuitous medical services and education of high quality, equal possibilities for social self-realization, the real right of people to exert an influence on the socioeconomic processes in the state. The author comes to the conclusion that without socioeconomic democracy, without equitable distribution of national income a true political democracy cannot be reached.

Key words: political democracy, socioeconomic democracy, economic crisis, financialization, deindustrialization, equitable distribution of national income, unemployment, mixed economy.

У XX столітті, завдяки боротьбі трудящих, об'єднаних у професійні спілки, у західних країнах було проведено реформи, спрямовані на покращення рівня життя широких кіл населення, створення системи соціального забезпечення. Виникло таке поняття як соціально орієнтована ринкова економіка. Проте, в останні роки у розвинених країнах Заходу можна спостерігати кризові явища в економіці, певне згортання соціальних програм, зниження рівня життя трудящих, зростання рівня безробіття.

Актуальність статті визначено тим, що сучасні кризові явища в економіці західних країн, набувши хронічного характеру, негативно впливають на соціально-економічний розвиток інших країн, включаючи Україну. Відтак, зростає необхідність ретельного аналізу тих процесів, які зараз відбуваються у західних країнах, з метою уникнення чужих помилок. Мета статті полягає у тому, щоб з'ясувати, в чому причина скорочення соціальних програм і загострення проблеми безробіття у розвинених країнах. Автор показує, що не буває повноцінного захисту політичних свобод і прав людини без забезпечення її соціально-економічних прав. Істинна політична демократія передбачає гарантований законом захист соціально-економічних прав громадян.

Проблеми взаємозв'язку між політичним устроєм країни та її соціально-економічною системою є предметом вивчення багатьох іноземних і вітчизняних авторів. У своєму аналізі автор спирався на роботи таких відомих західних авторів, як С. Гантінгтон, П. Свізі, Дж. Фостер, на праці вчених, що публікуються в таких наукових журналах, як «Monthly Review», який видається у США, «Osteuropa» і «Welt Trends», що видаються в Німеччині. Використано праці російських вчених, таких як Е. Пономарева, С. Меншиков, Г. Цаголов.

Політичну демократію можна визначити як: проголошення народу джерелом влади, рівність громадян перед законом, наявність у державі політичних прав і свобод, загального виборчого права і виборності органів представницької, а в багатьох країнах – і виконавчої влади. Політична демократія функціонує у формі *політичного плюралізму*, що виражається у легальному існуванні різних партій, рухів, громадських, професійних і релігійних організацій, які беруть участь у політичному і суспільному житті держави.

Соціально-економічна демократія – це справедливий розподіл національного доходу відповідно до реального трудового внеску кожного працездатного члена суспільства, повноцінна турбота держави про тих, хто з якихось причин не бере участь у трудовому процесі (інваліди, пенсіонери, сироти, матері, які виховують малолітніх дітей, і т.п.), забезпечення рівних прав і можливостей для кожного члена суспільства отримати безкоштовні високоякісні медичні послуги та освіту, рівні можливості для соціальної самореалізації, і, нарешті, (і це, мабуть, найголовніше) – реальне право народу впливати на хід соціально-економічних процесів у державі, на характер розподілу національного доходу, у створенні якого, як відомо, бере участь більшість населення країни.

На практиці соціально-економічна демократія виражається в реальній участі трудящих і представників широкої громадськості (в особі їхніх виборних представників від трудових колективів, громадських організацій, профспілок, наукового співтовариства і т. п.) у визначенні соціально-економічної політики як на макrorівні, так і на рівні окремих підприємств. Зокрема, на підприємствах, як державної форми власності, так і на приватних, повинні функціонувати такі форми участі трудящих в управлінні підприємством, як виробничі ради, до складу яких мали б входити виборні представники від трудових колективів, від керівництва підприємств і держави.

Соціально-економічна демократія найкращим чином може бути реалізована у рамках економічного плюралізму, в умовах змішаної економіки, яка допускає співіснування різних форм власності, які взаємно врівноважують одна одну, зокрема власності державної і приватної. Приватна власність включає приватно-індивідуальну і приватно-групову (корпоративну і кооперативну) власність. За домінування лише однієї із цих форм власності забезпечити повноцінне функціонування ані політичної, ані соціально-економічної демократії неможливо. Нині змішана економіка характерна для більшості розвинених країн. Відмінності між ними полягають у пропорціях, в яких представлені різні форми власності. Розміри державного, корпоративного, кооперативного і приватно-індивідуального секторів у тій чи іншій національній економіці визначаються причинами як внутрішніми (історична і релігійна традиція, менталітет народу, географічні і кліматичні умови), так і зовнішніми, зокрема, впливом глобалізаційних та інтеграційних процесів як на світовому, так і на регіональному рівні.

Політична і соціально-економічна демократія - явища взаємообумовлені. Без соціально-економічної демократії, без справедливого розподілу національного доходу не може бути істинної політичної демократії. І навпаки - відсутність політичного плюралізму, основних демократичних свобод, зрештою, негативно позначається на рівні життя людей, навіть у тих випадках, коли окремі авторитарні або тоталітарні режими на певному етапі їхнього існування виявляються спроможні забезпечити прискорення економічного розвитку. Наявність державного сектора економіки не повинна призвести до утворення бюрократичної касты управлінців, які, управляючи державними підприємствами, могли б переслідувати свої приватні інтереси. Кращим засобом проти цього може бути тільки розвиток політичної і соціально-економічної демократії. Наявність політичної та соціально-економічної демократії, а також різноманітних форм власності дозволить забезпечити політичний і економічний плюралізм, створить конкурентне політичне і економічне середовище, стане гарантією недопущення ані непомірного підсилення ролі бюрократичного апарату, ані виникнення олігархічного капіталізму.

Економіка, яка ґрунтується переважно на приватній власності, неминуче призводить до вкрай несправедливого розподілу національного доходу, до глибокої соціальної і майнової нерівності (як між громадянами однієї країни, так і між різними країнами), до режиму плутократії (влади грошей), до фактичного панування в економічному і політичному житті відносно невеликої кількості найбільших олігархічних фінансових, торговельних і промислових кланів. Державні апарати обслуговують бізнес-інтереси таких кланів, нерідко зростаючись з ними. Політичні партії фінансуються кланами і, потрапляючи через це у пряму залежність від них, люблять їх інтереси у парламентах. ЗМІ, які належать правлячим кланам, і, особливо, телеканали, формують громадську думку в потрібному руслі, наперед штучно програмуючи результати будь-яких виборів. Відбувається реальне звуження політичних свобод, їхня трансформація у формат «контрольованої демократії», для якої є характерним зомбування

виборців, фальсифікація результатів голосування, грубий тиск на виборчі комісії і т.п. Таке реальне обличчя плутократичної «демократії», яка нині сформувалася у багатьох пострадянських країнах.

В умовах плутократичної «демократії» щедre фінансування з боку бізнесу і, відповідно, можливість узяти в свої руки владу мають лише політичні партії, які сприймають існуючу капіталістичну систему як найкращу з можливих і ведуть політичну боротьбу між собою за ті або інші зміни у ній без порушення її базових принципів. Позасистемна опозиція, не маючи аналогічної фінансової підтримки, здатна у кращому випадку розраховувати на нечисленне представництво у парламенті, видає малотиражні газети, а її діяльність, програми практично не знаходять висвітлення на центральних телеканалах, які перебувають у власності або під контролем олігархічних кланів.

Плутократична «демократія» характерна не тільки для країн СНД, а й для більшості країн «третього світу», а також, значною мірою, і для США. Відомий американський соціолог С. Гантингтон у книзі «Хто ми?» відзначає у зв'язку із цим: «Американський істеблішмент, як державний, так і приватний, все сильніше віддаляється від американського народу. У багатьох відношеннях Америка зробилася непередставницькою демократією, бо в ряді аспектів, які особливо стосуються національної ідентичності, думка обраних лідерів категорично не збігається з думкою народу. Можна сказати, що американський народ дедалі більшою мірою відчужується від державної політики і сфери управління» [1, с. 507-508].

Гостру критику американської політичної системи висловив відомий американський економіст П. Свізі у Колегії з американським політологом Р. Мілсом. Останній вважав, що правлячий клас у США складається з трьох окремих, самодостатніх еліт: політичної, корпоративної (капіталістичної) і військової. П. Свізі показав, що ці три еліти не є окремими інститутами з чітко визначеними, окремими сферами відповідальності, довівши, що ці сфери накладаються одна на одну. Не лише американські політики «годуються з корпоративного капіталістичного корита», – підкреслював він, а й військові керівники підпорядковують свою діяльність потребам капіталістичного класу. «З часів адміністрації Трумена, – зазначає П. Свізі, – пост секретаря оборони займає один з вищих керівників найбільших корпорацій країни: «Дженерел Моторз», «Проктор енд Гембл», «Морган Гаранті Траст» і «Форд» [2, с. 33]. В умовах відсутності соціально-економічної демократії політична демократія перетворюється на фігурний листок, покликаний прикрити реальну диктатуру надбагатого класу.

У процесі економічного розвитку на Заході склалися декілька типів ринкових економік, які відрізняються один від одного за масштабом державного втручання та рівнем соціальної безпеки трудящих. Так, наприклад, у США та Великій Британії втручання держави в економіку має значно менший обсяг ніж у Франції, де є сильний державний промисловий сектор, зберігається система індикативного планування. У більшості західноєвропейських країн (особливо, в скандинавських) набула розвитку модель соціального ринкового господарства. Приміром, німецька концепція соціально-орієнтованої ринкової

економіки виходить з того, що приватна ринкова економіка без державного втручання є такою ж неефективною, як економіка соціалістична із централізованим державним плануванням. Принципи ринкової економіки, на думку прихильників цієї концепції, повинні узгоджуватися з утриманням соціальної гармонії. Вони вважають, що економічний лібералізм, зокрема англо-саксонська модель ринкової економіки, недостатньо враховує соціальні проблеми. Німецька модель передбачає державне втручання з метою запобігання надмірному розриву між високими та низькими доходами, забезпечення для найменш захищених верств населення певного гарантованого рівня життя.

Утім, в умовах капіталістичної економіки соціальна політика є заручником періодичних економічних криз, притаманних такій економіці. Зростання ролі монополій та олігополій (як форм організації діяльності провідних транснаціональних корпорацій) у західних економіках зменшує значення фактору конкуренції, негативно впливає на стимули для інвестування у реальний сектор, сприяє регулярному виникненню економічних криз, зростанню безробіття і, відповідно, – зниженню рівня життя широких верств населення. Якщо економічним кризам першої половини ХХ ст. передували періоди високих темпів зростання промислового виробництва, що закінчувалися кризою надвиробництва, перевищенням пропозиції товарів та послуг над попитом з боку населення, то кризи епохи глобалізації, тобто, останнього десятиліття ХХ ст. і першого десятиліття ХХІ ст., починалися у фінансовій сфері за умов низьких темпів зростання у виробничому секторі або навіть стагнації виробництва в США та в інших розвинених країнах. Іншими словами, кризи епохи глобалізації – це, передусім, кризи сучасної фінансової системи західного капіталізму, а економічні кризи – наслідок криз фінансових.

Питома вага фінансового сектору (фінансового продукту або фінансових послуг) у ВВП (особливо, у США) нині значно перевищує питому вагу виробничого сектору, внаслідок чого будь-які кризові явища у фінансовій сфері призводять до суттєвого скорочення темпів зростання ВВП, посилюючи стагнаційні тенденції у сфері реального виробництва. У сучасній економічній літературі цей процес позначається терміном «фінансіалізація». Він означає сучасну стадію розвитку капіталістичної економіки, яка характеризується тим, що фінансовий сектор, первісною функцією якого було обслуговування реального виробничого сектору, перетворився на самостійну потужну силу, яка розвивається за власними законами і прибутковість якої значно перевищує прибутковість реального сектору. Зростання ролі та значення фінансового сектору сприяють комп'ютеризація фінансових розрахунків, а також розробка і впровадження нових фінансових інструментів (деривативи, опціони тощо).

Усі ці фактори призвели до того, що в США та в інших західних країнах скоротилися стимули для інвестування в національний виробничий сектор. Інвестиції промислових корпорацій часто спрямовуються у створення підприємств у країнах «третього світу» або використовуються з метою невиробничого характеру, зокрема, вкладаються у фінансовий сектор, який, як вже відмічалося вище, набув величезного значення і який, поряд з наданням

конкретних фінансових послуг для обслуговування виробничих та побутових потреб, перетворився на гігантське казино всесвітнього масштабу. Можна сказати, що створення фінансових пірамід (або фінансових «міхурів») є головним напрямком функціонування американського фінансового сектору.

Різні економісти та політики вказують, що функціонування світової економіки на основі домінування американського долару надалі стає все більш неможливим. Саме безмежна емісія нічим не забезпеченого американського долара, його фактична монополія у більшості міжнародних розрахунків, колосальна зовнішня та внутрішня заборгованість США, веденський дефіцит платіжного балансу цієї країни (зокрема, внаслідок величезних військових витрат), а також той факт, що діяльність американських фінансових корпорацій та банків набула переважно спекулятивного характеру, – є однією з найважливіших причин кризи 2008-2009 рр., яка миттєво поширилася на інші країни. Ця криза засвідчила той факт, що в США і в інших західних країнах фінансовий капітал значною мірою відірвався від реальної економіки, перетворившись на руйнівну спекулятивну силу, яка спричиняє періодичні фінансові кризи і яку дуже важко ввести в рішуче державного регулювання. Фінансово-економічна криза 2008-2009 рр. та загострення кризових явищ у західних країнах 2011-2012 рр. (зокрема, криза в єврозоні) показали, що «абсолютно вільний ринок» сам по собі нездатний забезпечити стабільне функціонування економіки. Неоліберальна економічна політика, що пропагувала дерегуляцію економіки, зменшення ролі держави в ній, скасування всіх перешкод на шляху «вільного розвитку ринкових сил», довела свою неспроможність приборкати руйнівні наслідки такого «розвитку». Нині основний напрям політики США та інших західних держав з виходу з кризи – це підтримка фінансової системи багатомільярдними державними субсидіями, гарантіями кредитів, викупом акцій провідних банків і фінансових корпорацій.

ВВП США більш ніж на 70% складається з послуг. Це означає, що реальних (тих, що базуються на виробництві) активів для ліквідації величезної зовнішньої та внутрішньої заборгованості США немає. Необхідно вдаватися або до нових запозичень, збільшуючи заборгованість, або використовувати ресурси інших країн (особливо тих, чії грошові одиниці міцно прив'язані до долара), нарощуючи доларову емісію. В основі економіки США, у самому факті її «фінансіалізації» та утриманні доларом статусу єдиної світової резервної валюти полягає потенційна можливість для нових фінансових «міхурів».

У добу глобалізації кейнсіанські методи державного регулювання економіки втратили колишню ефективність. Як відомо, кейнсіанські методи передбачають, перш за все, стимулювання внутрішнього споживного попиту і, відповідно, стимулювання внутрішніх інвестицій у виробничий сектор країни. В сучасних умовах впливати на внутрішній споживний попит шляхом використання суто кейнсіанських методів стало значно важче, бо у західних країнах іде інтенсивний процес деіндустріалізації, який веде до зростання безробіття, збільшення кількості бідних людей, зменшення споживного попиту, подальшого скорочення реального виробництва. Причиною такої деіндустріалізації є переведення західного приватного капіталу до країн з більш

дешевою робочою силою. Відносно високі розміри зарплати і соціальної допомоги у соціально-орієнтованих країнах Заходу, а також високі податки, накладені на корпорації і багаті верстви населення (необхідні для фінансування соціальних програм), призвели до не вигідності зберігання і розвитку там виробництва, зокрема, у трудомістких та інших традиційних галузях промисловості. Транснаціональні корпорації почали згортати виробництво безпосередньо у західних країнах і переносити виробничі потужності до країн з більш дешевою робочою силою, зокрема, у Китай, країни Південно-Східної Азії і Латинської Америки. У той же час у США, у країнах Західної Європи тисячі підприємств легкої, металургійної, хімічної та інших трудомістких і екологічно шкідливих галузей промисловості були закриті, таким чином, відбулася деіндустріалізація постіндустріальних країн Заходу. Крім того, розвиток економік нових індустріальних країн призвів до того, що вони стали виступати як конкуренти на світових ринках для країн Заходу. Внаслідок чого прибутки західних країн від промислового експорту почали скорочуватися, тягнучи за собою значне зростання безробіття. Сучасні високотехнологічні галузі, характерні для постіндустріальної західної економіки, поглинути усіх безробітних неспроможні.

Ось, що пише в цьому зв'язку американський економіст, лауреат Нобелівської премії у галузі економіки за 2004 р. М. Спенс: «Драматичні, нові технології у галузі інформатики призвели до скорочення зайнятості в економіці США. Але на рівень зайнятості в США ще більше вплинув той факт, що багато обробних підприємств, зокрема, ті, які виробляють товари з невисокою доданою вартістю, були переведені до країн, що розвиваються. Ця тенденція призвела до зростання безробіття практично в усіх галузях обробної промисловості за винятком деяких високотехнологічних. У той же час зайнятість зростала в таких галузях як фінансовий сектор, комп'ютерний дизайн, інженеринг, топ-менеджмент мультінаціональних корпорацій». Проте, на думку М. Спенса, це не вирішує проблему, оскільки зайнятість у цих галузях не зростає так швидко, щоб це дало можливість суттєво скоротити високий рівень існуючого хронічного безробіття [3, с. 30-31].

Деіндустріалізація змінює структуру зайнятості в західних країнах. Наразі процент зайнятих у сфері послуг цих країн коливається в інтервалі від 70 до 80%, у сфері промисловості – становить в середньому біля 20% від загального числа працюючих. Найбільш показовим прикладом деіндустріалізації є Франція, де процент зайнятих у промисловості скоротився з 22,1% в 1980 р. до 12% в 2007 р. Якщо в 1980 р. у промисловості Франції працювало 5,1 млн. працівників, то в 2011 р. – 3,11 млн., частка промисловості у ВВП Франції в 2011 р. складала 12,5% (в 2000 р. – 18%) [4, с. 10].

Процес перенесення значної частини виробництва до країн з дешевою робочою силою, втеча капіталів із західних країн до офшорів призвели до різкого скорочення податків, сплачуваних бізнесом, що, своєю чергою, зменшило ресурсну базу для проведення соціально-орієнтованої політики. Західні держави вже нездатні нести її тягар. Змусити ж своїх капіталістів працювати насамперед у своїй країні, не переводити капітали і виробництва до

інших країн, іншими словами, керуватися не своїм бажанням отримати максимальний прибуток, а інтересами власної країни, – західні уряди в умовах панування неоліберальної доктрини «вільного руху капіталів» неспроможні, бо вони є лише виконавцями волі великого приватного капіталу, який усе більш інтернаціоналізується, виражаючи інтереси не так своєї національної економіки, як транснаціональних корпорацій.

Економічна глобалізація сприяє тому, що західний капіталізм поступово втрачає свій соціально орієнтований характер, фактично відмовляючись від принципів соціально-економічної демократії. Скорочення фінансування соціальних програм, зниження розмірів соціальної допомоги й допомоги з безробіття спостерігається практично в усіх західних країнах, включно з такими країнами соціально орієнтованого капіталізму, як Швеція, Німеччина, Австрія та ін. Зростає різниця в доходах між багатими та бідними. Так, наприклад, у США 1968 р. сукупні доходи 20% багатого населення були вищими, ніж сукупні доходи 20% бідного населення лише в 1,69 разів. 2010 р. сукупний дохід 20% багатих був уже в 14,5 разів більший, ніж дохід 20% бідних [5, с. 37].

У цьому зв'язку цікавими є висновки, які роблять французькі економісти Ф. Поше і К. Дегріз у спільній статті з виразною назвою «Запрограмований демонтаж «європейської соціальної моделі»». Ось, що вони пишуть: «В останні три роки ми спостерігаємо скоординований наступ проти основ трудового законодавства, колективних договорів, соціального діалогу, систем формування заробітної плати та її учасників, зокрема профспілок, а також проти принципів соціального захисту. Хоча на офіційному рівні ці реформи виправдовують посиленням на «кризу», вони не обумовлені потребою відповісти на тимчасові негативні економічні явища. Їхня мета полягає у демонтажі європейської соціальної моделі загалом» [6, р. 217].

Навіть в умовах скорочення соціальних програм в країнах Західної Європи децильний коефіцієнт, тобто, співвідношення між середнім доходом 10% найбагатших громадян і середнім доходом 10% найбідніших складає 6 до 1, тоді, як у пострадянських країнах він коливається від 20-40 до 1. Ці цифри говорять, по-перше, про те, що у високорозвинутих західноєвропейських країнах (особливо, у країнах із соціально-орієнтованою ринковою економікою, таких, як Швеція, Норвегія, Данія, Фінляндія, Австрія, Німеччина), що перевершують пострадянські країни за економічними і технічними показниками розвитку, а також за рівнем і якістю життя населення, політична і економічна еліта за своїм матеріальним становищем знаходиться набагато ближче до свого народу, живе набагато скромніше, ніж еліта пострадянських країн, а по-друге, про те, що прибутки західноєвропейських корпорацій використовуються, в основному, для нових інвестицій, тоді як у пострадянських країнах вони йдуть у величезній своїй частині на особисте, надмірне споживання олігархів, «топ-менеджерів» і пов'язаних з ними корумпованих держурядовців.

Усі ці обставини Україна має враховувати у своїй соціально-економічній політиці. Для того, щоб забезпечити розвиток демократії в Україні (як

політичної, так і соціально-економічної), необхідно, насамперед, забезпечити справедливий розподіл національного доходу, створити умови для господарчої діяльності підприємств, за яких нова створена вартість, тобто прибуток, піла б, насамперед, на відновлення виробничих фондів, збільшення на цій основі виробництва, проведення його технічної модернізації, а не на особисте споживання привілейованих класів. Необхідно проводити політику ефективного валютного контролю, спрямовану на різке скорочення можливості вивозу вітчизняного капіталу за кордон, на відмову від офшорної практики.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности/ Самюэль Хантингтон. – Москва: Транзиткнига, 2004. 635 с. 2. Foster B. J. The Commitment of an Intellectual: Paul M.Sweezy. / John Bellamy Foster // Monthly Review – 2004. - Vol.56. - № 5. – P. 5-39. 3. Spence M. The Impact of Globalization on Income and Employment/ Michael Spence // Foreign Affairs. – 2011. – Vol. 90. – № 4. – P.28-41. 4. Zimmermann G., Uterwedde H., Schwarzer D. Strukturprobleme und schleichende Deindustrialisierung: Ist Frankreich das neue Sorgenkind Europas? / Guido Zimmermann, Henrik Uterwedde, Daniela Schwarzer // ifo Schnelldienst, Munchen: Institut fur Wirtschaftsforschung, 2013. – № 3. – S. 3-12. 5. Пономарева Е. «Железный закон олигархии». К вопросу о том, кто правит Америкой / Елена Пономарева // Международная жизнь. – 2011. – Сентябрь. – С. 34-48. 6. Pochet Ph., Degryse Ch. The Programmed Dismantling of the "European Social Model" / Philippe Pochet, Christophe Degryse // Intereconomics. Review of European Economic Policy. – 2012. – Vol.47. – № 4. – P. 212-217.

УДК 17.023.32

Нечитайло А.А.

КОНСТРУКТИВІСТСЬКІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЕПОХУ ГЛОБАЛЬНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

На основі аналізу постмодерних і постмодерністських підходів до розуміння феноменів нації і національної ідентичності, зокрема конструктивістських демократичних підходів, розкрито впливи становлення й розвитку глобального інформаційного суспільства на формування української національної ідентичності.

Ключові слова: нація, національна ідентичність, глобалізація, глобальне інформаційне суспільство, конструктивізм, конструктивістський підхід, постмодерн, постмодернізм.

На основе анализа постмодерных и постмодернистских подходов к пониманию феноменов нации и национальной идентичности, в частности, конструктивистских демократических подходов, раскрыто влияние становления и развития глобального информационного общества на формирование украинской национальной идентичности.

Ключевые слова: нация, национальная идентичность, глобализация, глобальное информационное общество, конструктивизм, конструктивистский подход, постмодерн, постмодернизм.

The influence of postmodern and postmodernist approaches in particular democratic constructivist approaches to understanding the phenomena of nation and national identity in the epoch of formation and development of the global information society to the formation of Ukrainian national identity is analyzed.

Keywords: *nation, national identity, globalization, global information society, constructivism, constructivist approach, postmodern, postmodernism.*

Постмодерна ситуація істотно поміняла вектори націєтворення та формування національної ідентичності. З-поміж іншого це спричинило конституювання постмодернізму як філософського напрямку, який має на меті «стимулювати розробку багатовимірних уявлень про пріоритети, цілі й завдання людства, ініціює виникнення поліваріантних способів, засобів, стратегій їх здійснення» [1, с. 65]. У дусі подібної поліваріантності відбувається переосмислення феноменів нації та національної ідентичності, особливо характерне для глобального інформаційного суспільства, складником якого є нинішній український соціум. Теоретичне осмислення феномену «національного» представлене потужною традицією вітчизняних і зарубіжних дослідників, які не лише розробляли його теоретико-методологічні аспекти, а й впливали, і продовжують впливати на практичні процеси націєтворення.

Останнім часом набули популярності конструктивістські демократичні погляди, згідно з якими вирішальне значення має рівень свідомості індивіда, на якому він ідентифікує самого себе. У сучасному світі національні ідентичності не є сталими, фіксованими та назавжди даними реальностями. Формування національної ідентичності в епоху постмодерну – це процес самовизначення людини в реальних і символічних конструктах етнічного та національного простору.

Представниками конструктивістського підходу є: американський дослідник О. Келгон, британський професор, відомий дослідник національних проблем Х. Сетон-Вотсон (автор книги «Нації та держави»), Б. Андерсон («Уявні спільноти»), Е. Геллнер («Нації та націоналізм»), російський етнолог О. Здравомислов, В. Тишков («Реквієм по етносу») та інші.

Аналізуючи визначення феноменів «нації», «національної ідентичності» можна говорити про фундаментальну проблему пошуку філософських засад дослідження сутності та змісту цих понять.

Метою даної статті є аналіз конструктивістських підходів до формування національної ідентичності в епоху глобалізації та розбудови глобального інформаційного суспільства, з'ясування впливу глобального контексту на постмодерне переосмислення феномену національної ідентичності та визначення впливів сучасних глобалізаційних тенденцій на процеси формування національної ідентичності, дослідження як позитивних за своїм характером і змістом зовнішніх інформаційних впливів на український соціум, так і викликів та загроз традиційним національним суспільствам і притаманним для них цінностям, потребам та інтересам.

Консолідуючою засадою будь-якого суспільства є загальнонаціональна ідентичність – ототожнення людиною себе з певною спільнотою, з її символами, цінностями, історією, територією, культурою, державними та правовими інституціями, політичними й економічними інтересами. Прийняття ідентичності відбувається не лише на суто раціональному рівні, а й на рівнях емоційному, семантико-міфологічному [2, с. 171]. Національна ідентичність

«робить людей чутливими до своєї унікальної колективної свідомості, яка дозволяє захищати свої історичні володіння, такі як територія та культура» [3, с. 9].

Показовою є багаторічна дискусія в західному, російському та вітчизняному суспільствознавстві щодо осмислення феномену нації. Під час цієї дискусії визначилися два протилежні підходи (примордіалістський та конструктивістський) до розуміння сутності нації, механізмів і чинників її формування, взаємовідносин з іншими суспільними утворами.

З позицій примордіалістського підходу, нація – це об'єктивна реальність, найвищий етап у розвитку етносу, тобто розширена родинна група, вища форма етнічної спільноти. Розвиваючи цей етнократичний погляд, відомий теоретик і практик хорватського націоналізму, колишній президент Хорватії (1990–1999 рр.) Ф. Туджман зауважував, що «нації виростають природним шляхом під час об'єктивного і складного історичного процесу як наслідок розвитку всіх тих матеріальних і духовних сил, що на цьому просторі формують національне буття окремих народів на основі кровної, мовної і культурної спорідненості, а також спільних життєвих інтересів» [4].

Французький учений Е. Ренан у суто романтичному стилі стверджував: «Отже, нація – це велика солідарність, що встановлюється почуттям жертв, які вже зроблені і які мають намір зробити в майбутньому... Нація вимагає минулого, але в сучасності вона резюмується цілком конкретним чинником: це чітко висловлене бажання продовжувати спільне життя» [5, с. 261]. Отже, для Е. Ренана нація є невідривною від почуття спільності, що ґрунтується на історичній колективній свідомості. Суть цієї теорії викладена, зокрема, у працях англійського етнолога Е. Сміта, американця Г. Нільссона, росіян Ю. Бромлея та Л. Гумільова. Усі вони розглядали етнос як своєрідний історико-біологічний феномен, який ґрунтується на неусвідомленій природній, афективній прив'язаності людей до «свого народу», а виникнення нації пов'язували з вищим етапом у розвитку етносу. Головною суб'єктивною й об'єктивною основою даної концепції є «дух нації» і «голос крові».

Представники іншого, суто суб'єктивістського підходу до націєтворення, відомого як конструктивізм, теж не проти узасадничувати національну самосвідомість у глибині тисячоліть у вигляді «містики душі», «голосу крові», покладаючись на психологічні чинники, їхню «незбагненну природу» тощо. Переважна частина конструктивістів визначає націю як політичну або культурницьку спільноту, утворену в модерні часи зусиллями держави або інтелектуалів на підставі певного роду міфів (про спільні корені, традицію і т.п.), що мають штучне походження. Отже, нація, з позицій конструктивізму, є штучним конструктом, уявною спільнотою, об'єктом добровільного вибору окремих індивідів [6].

В. Тишков, поділяючи погляди зарубіжних конструктивістів Е. Геллнера та Б. Андерсона, пропонує відмовитися від вживання лексики, пов'язаної з етнічною спільністю, яка включає такі категорії як «етнос», «нація», «націоналізм», пропонуючи виключити їх із мови науки як категорії аналізу. У пошуках аргументів на користь його пропозиції, дослідник звертається до

аналізу змішаної сім'ї або середовища, в якому людина протягом свого життя з легкістю може змінювати свою етнічну належність залежно від обставин та особистих потреб [2, с. 11]. Таким чином, В. Тишков доводить «уявність» існування не лише нації, а й етносу як штучного конструкту, існування якого пов'язане з самовизначенням його членів через феномен «іншого».

Американський учений О. Келгон наголошує: «нації, скоріше, оформлюються через певний спосіб самоствердження, спосіб мовлення, думання й дії, які дають змогу створювати колективну ідентичність, мобілізувати людей на виконання колективних задумів, розрізняти народи й відповідні види побуту» [2, с. 11]. О. Здравомислов зводить суть нації до самосвідомості бінарних опозицій, що формуються в процесі постійного спілкування за формулою «ми – вони», де «ми» – це спільнота з єдиною мовою, простором спілкування, єдністю в повсякденному житті, до якої належить «я», а «вони» – це всі інші, від яких може виходити або виходить загроза [7, с. 115]. У тому ж дусі Х. Сетон-Вотсон у роботі «Нації та держави» констатує: «Я змушений дійти висновку, що жодного наукового визначення нації придумати не можна, хоча феномен нації існував і існує. Усе, що я можу стверджувати, – це те, що нація існує, коли більшість людей у суспільстві розглядає себе як таких, що складають націю, або поводять себе таким чином, ніби вони її утворили» [8, с. 5].

Отже, першоосновою конструктивістського підходу є те, що головною ознакою не лише нації, а й етносу є самоідентифікація, яка існує тією мірою, якою певна кількість людей відчуває себе належною до даної нації чи етносу. Відтак, нація не існує поза людською свідомістю, на яку можна і треба впливати, яку можна і треба конструювати і реконструювати.

В українському суспільстві з перших років незалежності існує намагання поєднати примордіалістську та конструктивістську моделі національної ідентичності: національну ідею, культуру, звичаї, традиції, цінності українства як певного «ми» сумістити із сукупністю уявлень, характерних для найбільш успішних націй «старої» Європи, що результативно реалізують конструктивістські демократичні проекти [2, с. 26]. Водночас в Україні проблема набуття національної ідентичності та націєтворення позначена ознаками «зависання» між модерном, домодерном і постмодерном [9], що передусім зумовлене тривалим періодом бездержавності, перебуванням українських етнічних територій у складі різних імперій і державних утворів, затіяною мовно-культурною асиміляцією українського населення [2, с. 172].

Найпростішою констатацією у цій неоднорідній ситуації є твердження, згідно з яким «українську ідентичність ще треба «перебудувати», відокремивши її від інших національних історій, з якими пов'язувалося життя українців протягом століть – російської, радянської, польської, угорської тощо» [10, с. 378]. Проте подібним відокремленням української ідентичності від інших «суміжних» ідентичностей проблему формування української політичної нації навряд чи можна вирішити.

В епоху постмодерну «нація» виходить за територіальні межі держави. Феномен діаспори в постмодерній філософській концепції нації вже вбачається

як складова нації. Діаспора бачиться не просто як «шматочок» одного народу, який живе серед іншого народу, її розуміють як етнічну спільність, яка має основні або важливі характеристики національної самобутності свого народу, зберігає, підтримує їх, сприяє їхньому розвитку, має внутрішній імпульс, потребу до самозбереження. Українську ідентичність мають представники численної діаспори – як західної, так і східної.

Наразі в Україні «переформатовується» національний наратив (з англ. й фр. *narrative* – оповідання, оповідь), створюються національні інформаційно-комунікативний, культурно-символічний простори, відбуваються інші процеси, характерні для періоду створення національної ідентичності. Фактично спостерігається формування української національної «уявної спільноти», яка, до того ж, має глибоке історичне та соціокультурне коріння [11]. У цьому контексті набуває неабиякої актуальності питання щодо «національної пам'яті» як «Великого наративу». Як зазначає Е. Сміт, не може бути ідентифікації без пам'яті, не може бути колективної мети без міфу. Ідентичність і мета чи доля є необхідними елементами самого концепту нації. Той самий Е. Сміт визначає концепт національної ідентичності «як підтримування та постійну репродукцію патернів цінностей, символів, пам'яті, міфів і традицій як складників спадщини націй, та водночас ідентифікацію особистостей з цією особливою спадщиною й цими цінностями, символами, пам'яттю, міфами та традиціями» [12]. Отже, «Великий наратив» покликаний у формі різноманітних міфів легітимізувати націю, усправедливити «наше» бачення причин її виникнення, перебігу націєтворення, спростувавши при цьому «їхнє бачення» нашої нації.

Спростуванню тези щодо націєтворчої ролі «Великого наративу» присвячено праці постструктураліста К. Леві-Стросса («Структура міфів») та постмодерніста Ж.-Ф. Лютара («Ситуація постмодерну»). Розглядаючи міф як наратив, К. Леві-Стросс вказує на те, що він водночас перебуває в діакронії як історична оповідь про минуле та в синхронії як інструмент пояснення сьогодення і майбутнього [13]. Неважливо, вважає вчений, чи міф створено індивідуальним суб'єктом, чи запозичено з колективної традиції, бо структури міфів єдині для всіх «мов» і незмінні, завдяки їм міф виконує його символічну функцію [14]. Важливим для епохи розвиненого інформаційного суспільства є висновок К. Леві-Стросса, згідно з яким нація – це система комунікації, тому національно-культурну свідомість слід аналізувати в рамках комунікативного підходу.

Позицію Ж.-Ф. Лютара можна звести до твердження, що формуванню традиційного знання передусім наративна форма, а оповідь – це найкраща з огляду на будь-які змісли форма такого знання. Передусім, народні історії (оповіді) розповідають про те, що можна назвати позитивними або негативними утворами. Йдеться, зокрема, про легітимізуючу функцію міфів. Успіхи або невдачі «героїв» легітимізують, зокрема, суспільні інститути. Крім того, міфи пропонують позитивні або негативні моделі для наслідування (щасливі або нещасні герої), інтеграції у встановлені інститути (легенди, казки).

Міфологічні оповіді дозволяють, з одного боку, визначити критерії компетентності, властиві суспільству, в якому вони побутують, з іншого, – дати

на підставі цих критеріїв оцінку результатів, які при цьому досягаються (або не досягаються) й які бажано чи не бажано досягти. Оповіді, таким чином, визначають, що має право мовитись і робитись у культурі [15]. Увесь постмодерн Ж.-Ф. Ліотар визначає як «складність», коли прогрес помітно звільнив місце розвитку, через що для кваліфікації змін у сучасному світі більше підходить поняття зростаючої складності.

Наративна легітимація нації, з позицій постмодернізму, здебільшого характерна для домодерної епохи, на зміну якій іде епоха Модерну з її економізацією цінностей, де нація є вже не давньою природною даністю, а продуктом економічних змін, індустріальної революції, модерних форм бюрократичної державності тощо.

Коли на зміну Модерну прийшли Постмодерн і разом з ним, глобальне інформаційне суспільство, ідеологію творення наративних дискурсів було зруйновано. Це спрацювало на користь концепцій крайнього конструктивізму. Концепт нації втратив рештки «природних передумов», а національна ідентифікація перетворилася на справу добровільного вибору. При цьому, філософія постмодерну демонструє широке коло поглядів стосовно розуміння нації.

За умов глобалізації вибір індивідом своєї ідентичності (не лише національної, а й будь-якої іншої форми належності до певного великого колективного утвору) вважається свідомою реакцією індивіда на зовнішні соціальні обставини, ідентифікацію через конструкт «іншого». Отже, нині навіть етнічна ідентичність не визначається ідентичністю предків, і тим паче, не досягається тиском оточення чи держави. З позицій ідеології глобалізму (неолібералізму), процес формування ідентичності кожної людини, насправді, ніколи не припиняється. Змінюються умови й, відповідно, змінюється ідентичність. Ідентичність вважається багатшаровою, бо людина може мати, і має декілька ідентичностей, незалежних одна від одної, які так само незалежно одна від одної теж можуть зазнавати змін [2, с. 285].

Відомо чимало фактів добровільного вибору національності (належності до нації) окремими особами: як пересічними громадянами, так і видатними особистостями. Наприклад, визначна діячка українського громадського руху, просвітителька і педагог С. Русова по крові не була українкою, але сприйняла прагнення української нації до визволення, працювала в уряді УНР, відаючи сили відродженню мови, культури, духовності. Не росіянином за походженням був один з найтонших знавців російської мови, укладач знаменитого тлумачного словника В. Даль [16].

Отже, у сучасному світі, що модернізується на засадах ідеології неолібералізму, в епоху цінностей постмодерну, національні ідентичності не є сталими, фіксованими, назавжди даними реальностями. Формування національної ідентичності є перманентним процесом самовизначення людини. Утім, оскільки тенденції сучасного світу суперечливі й невизначені, існують різні погляди на сучасну суспільну реальність. Багато дослідників вважає, що постмодернізм і глобалізація, «підточуючи» підвалини модерної держави, руйнують національну ідентичність як одну із засад згуртованості суспільства і

держави взагалі, а замість національної ідентичності з'являються множинні лояльності щодо політичних спільнот типу держави, що їх демонструють розгублені члени суспільства, намагаючись вирішити особисті й суспільні проблеми та реалізувати власні потенції.

У суспільстві масового споживання та масових медіа, основні характеристики якого виглядають як аморфні, розмиті й невизначені, сам народ перетворюється на аморфну масу споживачів та клієнтів. «Мережеве суспільство», описане М. Кастельсом [17] та іншими авторами, може стати як надорганізованим «человейником» (неологізм з антиутопії О. Зінов'єва), в якому значення індивідуального рішення зводиться до нуля, так і царством найвищої свободи індивіда, варіативності і самостійності поведінки якого є запорукою успішного функціонування цілого. Не слід забувати, що знеособлення й суперіндивідуалізація соціальних перспектив можуть реалізуватися водночас. Парадоксально, але саме гіперіндивідуалізований суб'єкт максимально піддатливий до уніформності й уніфікації, оскільки його автономія забезпечується лише його особистими зусиллями, тоді як людину традиційної культури характеризує належність до різних стійких соціальних спільнот, незнищених за будь-якої масової обробки [18, с. 227].

Гіперіндивідуалізм, характерний для епохи розбудови глобального інформаційного суспільства, характеризується збайдужінням індивіда до власної ідентичності, бо аморфне, модульне, «розлите в мережі» існування неповторне саме через свою неідентифікованість. «Суспільство нової доби стає поліваріантним, у ньому панують не догми, а дискурс, на зміну очікуванню й надії людини поступово приходять прагматичний розрахунок і віра» [19, с. 277-278].

Істотною ознакою формування глобального інформаційного простору є й народжений модерном космополітизм, який відображає кризу національного громадянства. Ідеологія світового громадянства в її класичній версії надає пріоритетного значення загальнолюдським цінностям і другорядного – національним проблемам. Космополітизм у його сучасному значенні трактується як співіснування та взаємодія численних ідентичностей і як почуття належності до світового громадянства поза межами націй або як ідеологія, що проповідє зречення національних традицій, культури, патріотизму, заперечує державний і національний суверенітет [20]. Феномен денационалізованого громадянства спонукає до перегляду традиційних уявлень про громадянство, нерозривно пов'язаних з національною державою, бо денационалізовані громадяни не вважають національну державу необхідною передумовою участі в економічному, культурному та політичному житті [9].

Існує й інша точка зору. Наприклад, Р. Коваль у книзі «Філософія українства» наголошує на несумісності української національної культури зі світовою цивілізацією: «Йде боротьба між Українською Культурою і Космополітичною Цивілізацією. І в цій боротьбі українська шляхетна культура переможе страшного всеперетравлюючого монстра – безнаціональну цивілізацію, історичний регламент якої вичерпується» [21].

Денаціоналізоване корпоративне громадянство до певної міри спричинене інтенсивними міграційними процесами, що породжують «нові діаспори», які є глобалізованими етносами, чії представники хотіли б дистанційно брати участь у політичному житті країн походження. У глобалізованому світі «людина-кочівник» обирає собі місце життя виключно з економічних та інших прагматичних міркувань, абсолютно незалежно від її національного походження. Як одна з форм реакції на постмодерні версії денаціоналізованого космополітичного розвитку відроджується «неонаціоналізм», ідеологи якого пропонують в ім'я традиційних цінностей відкинути небезпечні, на їхній погляд, неоліберальні ідеї мультикультуралізму. Такий культурний і політичний націоналізм проповідує зазвичай концепт триєдності «одна держава – одна культура – одна нація» [9].

Існує бачення глобалізації у світлі концепції глокалізації, яка формує уявлення про світ як єдиний простір одночасного різноманіття ідентичностей, історій, цивілізацій і т.п., а не як простір боротьби за культурну гегемонію та нав'язування єдиного цивілізаційного зразка. Національне розмаїття з цих позицій виступає абсолютно необхідним в умовах глобалізації. У цьому розумінні глобалізація є тлом для розвитку націй, так само як і локальна культура потребує оточення, «тла» для свого проявлення. Світ надто різноманітний і плюралістичний, щоб бути організованим за єдиним шаблоном [22, с. 157].

Одним з потужних джерел формування транскордонного і транскультурного денаціоналізованого громадянства, – зазначає М. Ожеван, – є Світова Мережа Інтернет. «В епоху глобального інформаційного суспільства інформація поступово набула характеристики культурного феномену. Прикметним феноменом постмодернізму є віртуальний корпоративізм з творенням уявних «мікронацій», «мікродержав», представлених у Світовій Павутині. ...Одну з віртуальних мінідержавок «батьки-засновники» репрезентували так: «Народна Демократична республіка Ліверпуль, – сталіністського типу держава із населенням ... у 8 чоловік, офіційним гімном якої є гімн колишнього СРСР». Ця «екстериторіальна верховна мікронація», існуючи у кіберпросторі, випускала власні марки, паспорти та турбувалася про те, як «закінчити зі своєю власною містичною історією» [21].

Пов'язані з постмодерном і постмодернізацією тенденції, детерміновані впливами глобального інформаційного суспільства, радикально змінюють вектори трансформації національно-соціальних структур, що характеризується такими процесами як: підміна управлінськими мережами вертикальних ієрархій, національного – транснаціонального; детериторіалізація і віртуалізація «національної ідеї», супроводжувані стиранням принципової відмінності між реальним та віртуальним націєтворенням: медіатизація «національної ідеї» як бренду замість побудови реальної нації; утворення глобальних віртуальних «націй» як спільнот людей, особисто незнайомих між собою; криза національного громадянства і патріотизму на тлі невинної пропаганди космополітизму як ідеології «масового споживання» [9].

Для України теперішній трансформаційний час є внутрішньо суперечливим, бо йдеться про боротьбу різноспрямованих культурницьких стратегій, наслідки якої визначають її майбутнє [9]. Надзвичайно складне, але не нездійсненне завдання полягає в тому, щоб, долучаючись до глобалізованого «Ми», зберегти відчуття ідентичності власного «Я» [23, с. 220].

В епоху формування глобального інформаційного суспільства необхідною передумовою існування та розвитку нації є національна самоідентифікація людей незалежно від території їхнього проживання та мови спілкування. Національна самоідентифікація – це необхідна передумова «зцілення» загальносуспільного та особистісного духовного здоров'я. У часи найсерйозніших випробувань, через які пройшов у XX ст. український народ, П.Тичина сформулював його кредо: «Я стверджуюсь, я утверджуюсь, бо я живу!».

Сучасний світ віддає перевагу демократичним, конструктивістським поглядам, де національне питання вирішується на рівні свідомості кожного окремо взятого індивіда, який ідентифікує себе, а національні ідентичності не є сталими, фіксованими реальностями. Слід визнати, що Українська нація не обмежується кордонами держави Україна, а українцями за самовизначенням є не лише ті громадяни України, які проживають на території нашої держави, а й ті, які живуть поза її межами. «Українець» у вимірах глобального інформаційного суспільства – не лише титульний етнос, який дав назву країні, державі та її символам. Це й якісно нова політична спільнота – глобальна українська нація, яка формується не лише завдяки зусиллям держави Україна та її громадян, а й завдяки можливостям новітніх політико-комунікативних мережевих технологій. Йдеться, зокрема, про націєтворчі можливості соціальних медіа типу *Facebook*, *Twitter* тощо, дослідження яких може бути темою подальших наукових розвідок.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Соболь О. М. Постмодерн і майбутнє філософії. – К.: Наукова думка, 1997. – 187 с.
2. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія / М. Т. Степико. – К.: НІСД, 2011. – 336 с.
3. Gutierrez N. The Study of National Identity // *Modern Roots: Studies of National Identity*. Ed. by A. Dieckhoff and N. Gutierrez. – Aldershot: Ashgate, 2001. – P. 3-20.
4. Примордіалістський підхід до визначення етносу і нації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://books.br.com.ua/38373>.
5. Ренан Е. Що таке нація? / Е. Ренан // *Націоналізм: Антологія*. – 2-ге вид. – К.: Смолоскип, 2006. – 684 с.
6. Теоретичні підходи до розуміння нації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://political-studies.com/?page_id=338.
7. Здравомыслов А. Г. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. – М.: Аспект - пресс, 1999. – С.115-122.
8. Seton-Watson H. *Nations and States. An Inquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism* – Boulder, Colorado: Westview Press, 1977. – 563 p.
9. Ожеван М. А. Націєтворення як «модернізація навіздогін»: суперечності між модерном і постмодерном / М. А. Ожеван // *Стратегічні пріоритети*. – 2013. – № 2. – С. 12-21.
10. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Е. Вілсон. – К.: «К.І.С.», 2004. – 552 с.
11. Пелагеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації : монографія / Н. Пелагеша. – К. НІСД, 2008. – 288 с.
12. Smith A. *Interpretation of National Identity // Modern Roots: Studies of National Identity*. Ed. by A.

Dieckhoff and N. Gutierrez. – Aldershot: Ashgate, 2001. – P. 21-56. **13.** Мелетинский Е. Клод Леви-Стросс. Только этология? // Вопросы литературы. – 1971. – № 4. – С.115-134. **14.** Леви-Стросс К. Структурная антропология / Пер. с фр. Вяч. Вс. Иванова – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 512 с. **15.** Лиотар Ж.- Ф. Состояние постмодерна / Пер. с фр. Н. А. Шматко – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 1998. – 160 с. **16.** Дацюк Г. Книгиня в царстві духу / Г. Дацюк // Голос України. – 1991. – 10 грудня. **17.** Кастельс М. Інформаційна епоха / М. Кастельс. – М.: Изд-во ГУ ВШЭ, 2000. – 607 с. **18.** Козловський В. В. Модернізація: от равенства к свободе / В. В. Козловський, А. И. Уткин, В. Г. Федотова. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 1995. – 278 с. **19.** Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика – К.: Генеза, 2006. – 400 с. **20.** Бодріяр Ж. Символічний обмін і смерть / Ж. Бодріяр. – Львів : Кальварія, 2004. – 376 с. **21.** Ожеван М. А. Українська національна ідея та культурополітика наздоганяючої модернізації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n18texts/ozevan.htm>. **22.** Бобловський О. Ю. Співіснування культур в умовах глобалізації / О. Ю. Бобловський // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна.–2011.– № 984. – С. 157-161. **23.** Горський В. С. Україна на порозі планетарної цивілізації // Практична філософія. – 2001. - № 2. – С. 214-220.

УДК 008:323.1

Головатий М.Ф.

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ ЯК ЗАСІБ ДОСЯГНЕННЯ МІЖНАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ

У статті розглянуто проблеми мультикультуралізму в їхній сучасній динаміці та у взаємозв'язку з фундаментальними тенденціями розвитку суспільства у процесі глобалізації.

Ключові слова: мультикультуралізм, нація, глобалізація, національний розвиток.

В статье рассмотрены проблемы мультикультурализма в их современной динамике и во взаимосвязи с фундаментальными тенденциями развития общества в процессе глобализации.

Ключевые слова: мультикультурализм, нация, глобализация, национальное развитие.

The paper considers the problem of multiculturalism in their current dynamics and the relationship with the fundamental trends of modern society, globalization.

Key words: multiculturalism, nation, globalization, national development.

Ознакою розвитку і прогресу є багатоманітність, і людська спільнота у цьому плані не є виключенням. Стандартизація, уніфікація, одноманітний стан, навпаки, – загрози суспільному прогресу. Це, однак, аж ніяк не означає, що викладена в назві статті гіпотеза щодо ролі мультикультуралізму як засобу є однозначною і незаперечною. Її метаморфози маємо намір розглянути далі.

Треба мати на увазі, що, отримавши до кінця ХХ ст. величезні досягнення в науці, техніці, технологіях, принципово нові засоби інформації тощо, людство отримало також і принципово інші за своїм характером і особливостями суспільства. Найрозвинутіші з них нині характеризують як постіндустріальні або інформаційні. Це, як правило, ще й «віртуальні» суспільства з новими формами навчання, виховання громадян, мислення і передачі інформації. У таких суспільствах домінують дві взаємозалежні проблеми. Перша: чи зуміє нове покоління сприйняти, зберегти, передати наступному цінності,

напрацьовані попередніми поколіннями у всій їхній множині. Друга: чи спроможні нові покоління об'єктивно сприймати інші культури, співпрацювати з ними, налагоджуючи конструктивний діалог.

Будь-які кризи, конфлікти соціально-економічного, політичного характеру мають, як правило, внутрішні і зовнішні причини; дуже помітно й сильно позначаються на них міжнаціональні або етнонаціональні відносини [1]. У XXI столітті це яскраво продемонстрували конфлікти в Югославії, на Кавказі, в багатьох країнах Азії, Африки. У чому полягає їхня основна суть? На наш погляд, у протиріччях, зіткненнях народів, націй, етнічних груп, національних меншин, у підґрунті яких лежить проблема мультикультуралізму, пов'язана зі ставленням людей до інших (гетерогенних) засад культури та, власне, до інших культур. За даними ООН, близько мільярда людей на Землі нині належить до групи, яка в тій чи іншій формі є жертвою за етнічною, расовою, релігійною чи – ширше – за культурною ознакою.

Проблема мультикультуралізму – багатоаспектна, актуальна, така, що привертає увагу багатьох зарубіжних (І. Алієв [2], І. Мамедзе [1], Н. Лебедева [3], В. Малахов [4], Л. Назимова [5], Ф. Фукуяма [6], С. Хантингтон [7], Ю. Хабермас [8]) та вітчизняних учених О. Антонюк [9], Т. Грушевська [10], С. Дрожжина [11], В. Котигоренко [12], С. Саржан [13] та ін.

Чимала кількість держав і суспільств у світі змушені розв'язувати питання мультикультуралізму чи то на рівні державної політики, чи повсякденної суспільно-політичної практики. «Мультикультуралізм означає співіснування в єдиному політичному суспільстві кількох помітних культурних груп, які бажають і, в принципі, здатні відтворювати свою специфічну ідентичність» [11, С. 97]. За всієї його помітної описовості, це, гадаємо, досить точне визначення поняття.

Р. де Коднак [14] виділяє у практиці мультикультуралізму три основні «ідентифікаційні» хвилі. Перша «етнічне відродження» – кінець 1950-х – кінець 1970-х рр.. Йдеться про Канаду (Квебек), США (рух індіанців, афроамериканців, латинос і т. ін.). Друга хвиля пов'язана з рухом емігрантського населення, вона була особливо помітною у 1980-і роки. Третя «хвиля» мала місце у 1990-2000-х рр. і була пов'язана з початком боротьби за права меншин в умовах поглиблення глобалізаційних процесів. Ця хвиля продовжується і нині, хоча й за дещо інших умов.

У наш час проблема мультикультуралізму набула особливого значення. З одного боку, становлення поліетнічних суспільств, – величезне досягнення суспільного, людського розвитку, а, з другого, поява фактична мультикультурність суспільств щодалі більше потребує пошуку того, що здатне забезпечити єдність розмаїття, співжиття й плідні контакти між представниками різних культур. А найперше потрібна терпимість, взаємна толерантність, відсутності позиції зверхності. Навчитися жити разом, спільно вирішувати загальні глобальні потреби – ось реальна і найважливіша проблема людства на початку XXI ст. [10; 12; 4]. Іншими словами, сучасному світові вкрай необхідне міждисциплінарне співробітництво передусім інтелектуальної еліти з тим, аби віднайти шляхи консолідації суспільств, соціальних груп. Тут

очікується принципово інша співпраця фундаментальних і прикладних наук у пошуку шляхів забезпечення соціального консенсусу. Особливо великі завдання у цьому плані постають перед соціальними науками. Зокрема соціальні науки мають відповісти, що таке національна ідентичність, чим її забезпечено, якими є механізми її формування та в чому полягає її відмінність від групової ідентифікації, куди ми рухаємося у пошуках міжнаціонального діалогу. Адже кажуть: коли люди навчаться будувати мости, вони перестануть будувати паркани, які відгороджують їх від інших людей, націй, народів.

На тлі тотальних інтеграцій і глобалізації, не меншою мірою сучасному світові притаманне поглиблення диференціації. З багатьох диференціацій, характерних для сучасних країн і народів, маємо виділити три найсуттєвіших: економічна, політична, духовна. Перша – економічна. Вона є найвражаючою за тим, що обумовлює соціально-економічне життя людини, його базисні засади. Парадоксальним виглядає той факт, що більшість найрозвинутіших країн світу фактично не мають основного і найпершого багатства – природних ресурсів. Вони, натомість, нещадно експлуатують ті невеликі і слабкі держави, які такі ресурси мають, але, за різних причин і обставин, не можуть ними розпоряджатися. Природні, земні ресурси – це основна засада розвитку і прогресу. Ці ресурси нагромаджувалися мільйонами років (вугілля, руда, нафта, газ і т. ін.) і важко прогнозувати, що буде зі світом, коли цю природну енергію буде вичерпано.

Політична диференціація пов'язана з ідеями, ідеологіями, політичними режимами і характерна багато в чому тим, що такі ідеї і ідеології все більше не є предметом свідомого самостійного вибору людини, народу, але нав'язуються їм. У цьому зв'язку варто зазначити, що в політичному плані концептуальні засади й практика мультикультуралізму пов'язані з демократизмом, а демократизм, у свою чергу, – з однією з найважливіших суспільно-політичних проблем – проблемою взаємн. меншості і більшості. Ми є свідками того, як, за словами колишнього президента Хорватії С. Месича, «всупереч твердженню про зворотне, права меншості ставляться під сумнів, а поняття гуманітарності все частіше і цинічніше використовуються як маска, за якою приховується політика у найгрубішій формі – політика вторгнення у внутрішні справи інших» [15, С. 23].

Найглибшою, однак, була і залишається духовна диференціація людей і народів. В такому контексті найбільше стурбованості викликає не дефіцит речей чи чогось іншого, матеріального, а дефіцит цінностей, солідарності, співчуття один до одного, толерантності. Людей окремого етносу об'єднують не лише мова, культура, звичаї, традиції, а й історія, досвід співжиття. Незалежно від того, де вони є, хто вони є і чим займаються, людей об'єднує право на життя, на можливість мати свою думку, погляди, позицію. А роз'єднує – диктат власної виокремленості, виключності, життєвої позиції. Світова практика наочно підкреслює, що мультикультуралізм – це не просто основа загальносвітового, національного розвитку. У недавньому минулому людство мало достатньо зразків того, до чого приводить політика і практика виключності. Доречно згадати, наприклад, теорію і практику боротьби за

виключність, чистоту арійської крові і раси або інші приклади, які коштували життя мільйонам людей.

Міжнаціональному, міждержавному спілкуванню у сучасному світі суттєво заважає поглиблена ціннісно-цивілізаційна криза. Навіть побутові цінності, такі, як життя, здоров'я, сім'я, безпека життєдіяльності та інші мають сьогодні не лише різне забезпечення, а й різне звичайне розуміння, пояснення як загальнолюдські категорії. Проблеми практики мультикультуралізму головним чином пов'язаний з психологічним сприйняттям (або несприйняттям) одного народу іншим. У кожній культурі є власні стереотипи, які люди намагаються перенести на інші народи. «Поверхня землі» – зазначає Н. Лебедева, – бачиться кожною особистістю виключно крізь призму власної культури» [3, С. 211].

Наслідком міжетнічних контактів на груповому рівні можуть бути чотири максимально загальних і взаємовиключних категорій: геноцид, асиміляція, сегрегація і інтеграція. Найдоцільнішою з них попри всі затереження видається інтеграція. Це такий принцип сумісності, коли різні групи у суспільстві співживуть, взаємодіють як єдине суспільство, зберігаючи і розвиваючи свої особливості, відмінності. У цьому контексті часто вживають термін «політична нація», хоча він і не дуже вдалий.

Основою міжкультурної інтеграції є міжкультурна толерантність, терпимість і повага. Висхідною основою для такого феномену людських відносин є відповідна державна політика. Для того, щоб ідеологема мультикультуралізму як ідеологія, теорія і практика співжиття багатьох націй і народностей була успішною, маємо виходити з кількох основних пріоритетів: а) держава і державність; б) єдність (навіть у федерації) території; в) наявність державної мови (при вільному функціонуванні інших мов); г) наявність певних цінностей і традицій, які є суттєвими для всіх громадян.

У контексті мультикультуралізму можна вести мову про специфіку сучасних процесів, притаманну Україні, як і будь-якій іншій країні. Разом з тим, зауваженням загального характеру є таке: нам слід вирішальним чином покладатися у своєму соціально-економічному пошуку, в першу чергу (а може, і виключно), власний історичний досвід розв'язання проблем міжкультурного існування і комунікації, враховуючи, ясна річ, і світовий і ті особливості, співіснування культур, що виникають у глобалізованому світі, покластися на власні внутрішні ресурси, не очікуючи допомоги ззовні. За найменшу зовнішню допомогу рано чи пізно доводиться розраховуватися: безкоштовно ніхто нікому нічого не дає. Довіра, відкритість, до яких нерідко апелюють політики, громадські діячі у процесі міждержавного спілкування, найчастіше виступають як специфічний політичний прийом задля досягнення тих чи інших прагматичних цілей.

Максимально чітко усвідомити світ, самого себе, своє призначення в житті можна в першу чергу на базі знань, за рахунок знань. Саме знань, а не просто інформації, це близькі, однак, принципово різні феномени. Знання стимулюють і забезпечують максимально об'єктивну оцінку будь-чого і будь-кого, прийняття об'єктивно обумовлених рішень. Інформація – це інструмент

пізнання, в тому числі і наукового знання. Отже, маємо будувати суспільство знань, глибоко усвідомлюючи, що без теоретичних напрацювань, без фундаментальних наук сучасний суспільний розвиток неможливий.

У контексті запозичення практики мультикультуралізму, а також поширення суспільної й інших диференціацій Україна перш за все мала б визначити власне місце у міжнародному співтоваристві відповідно до свого стану, ситуації, географічного положення, мети розвитку, потенціалу. Йдеться про геополітику. Якщо ж вести мову про внутрішні проблеми, то їхнє розв'язання, головним чином, гальмує нерівний розподіл влади, багатства, можливостей. Доки він зберігається, доти не вдасться домогтися демократичного влаштування життя, реалізації демократичних процесів, які є бажаними і очікуваними українським загалом.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Мамедзаде И. Мультикультурализм как философская проблема и идеологема / Ильхам Мамедзаде // Материалы Бакинского международного гуманитарного форума, 4-5 октября 2012 г. – Баку: Бакинский международный гуманитарный форум, 2012 – С. 381-385.
2. Алиев И. Доклад на Всемирном форуме по культурному диалогу. 7-9 апреля 2011 [Электронный ресурс] / Ильхам Алиев // Официальный сайт Президента Азербайджана. – Режим доступа: <http://ru.president.az/articles/1845>.
3. Лебедева Н.М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию: Учебное пособие / Н.М. Лебедева. – Москва: «Ключ – С», 1999. – 224 с.
4. Малахов В. Культурный плюрализм versus мультикультурализм / В.Малахов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.management.edu.ru>.
5. Назимова Л.Р. Идеология и политика мультикультурализма: потенциал, особенности, значение для России / Л.Р.Назимова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.kazanted.ru.
6. Фукуяма Ф. Идентичность и миграция / Ф. Фукуяма [Электронный ресурс] / Режим доступа: www.n-eurore.eu.
7. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон. – Москва: ООО «Издательство АСТ»; ООО «Транзиткнига», 2004. – 635 с.
8. Хабермас Ю. Европейское национальное государство: его достижения и пределы. О прошлом и будущем суверенитета и гражданства / Юрген Хабермас // Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хорх и др. – Москва: Практикс, 2002. – 481 с.
9. Антонюк О. Историчні основи етнополітики України / О. Антонюк // Людина і політика. – 2003. – № 2. – С. 25-31.
10. Грушевицкая Т.Г. Культура взаимопонимания и взаимопонимание культур / Т.Г. Грушевицкая, В.Д. Попков, А.П. Садохин. – Москва: Основа, 2004. – 352 с.
11. Дрожжина С. Мультикультурализм: теоретичні і практичні аспекти / С. Дрожжина // Політичний менеджмент, 2008. – № 3 (30). – С. 96-106.
12. Котигоренко В. Тенденції в етнічній та етнотомовній динаміці населення України у 1959-2001 рр. (за матеріалами переписів) / В. Котигоренко // Людина і політика. – 2003. – № 2. – С. 12-24.
13. Саржан С.Н. Національні меншини в суспільно-політичному житті України / С.Н. Саржан // Вісник ДопДУЕТ. Сер. Гуманітарні науки. – 2001. – № 3. – С. 86-92.
14. Коднак Р. де. Мультикультурализм / Ронал де Коднак [Электронный ресурс] / Режим доступа: www.Immigranty.org.
15. Выступление бывшего президента Республики Хорватия С.Месича / С. Месич // Материалы Бакинского международного гуманитарного форума, 4-5 октября 2012 г. – Баку: Бакинский международный гуманитарный форум, 2012 – С. 23-26.
16. Библияр В.С. Диалог культур (философия, психология, педагогика). Управление школой. Антология развивающегося управления / В.С. Библияр. – 1997. – № 12. – С. 1-3.
17. Назимова Л.Р. Идеология и политика мультикультурализма: потенциал, особенности, значение для России / Л.Р.Назимова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.kazanted.ru.

ПРАВА МУСУЛЬМАН У КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті відзначено, що країни Західної Європи відмовляються від політики мультикультуралізму. Проаналізовано законодавчі акти в ряді європейських країн, які викликають обурення мусульман, наприклад, заборона хіджабу. Відзначено, що такі заборони, як ритуальний забій худоби або обрізання, викликають невдоволення не лише в мусульманського, але й в іудейського населення.

Ключові слова: іслам, іудаїзм, мусульмани, обрізання, хіджаб.

В статье отмечается, что страны Западной Европы отказываются от политики мультикультурализма. Анализируются законодательные акты в ряде европейских стран, которые вызывают возмущение мусульман, например, запрет хиджаба. Отмечается, что такие запреты, как ритуальный забой скота или обрезание, вызывает недовольство не только у мусульман, но и у иудеев.

Ключевые слова: ислам, иудаизм, мусульмане, обрезание, хиджаб.

The article notes that the countries of Western Europe abandon the policy of multiculturalism. Analyzed legislation in the countries of Western Europe, which cause outrage Muslims, for example, ban the hijab. It is noted that such bans as a ritual slaughter and circumcision displeases not only Muslims, but also Jews.

Keywords: Islam, Judaism, Muslims, circumcision, hijab.

Протягом багатьох десятиліть у таких країнах Західної Європи, як Німеччина, Великобританія, Франція, культивувалася ідея мультикультуралізму, сутність якої полягає у співіснуванні у рамках одного суспільства та однієї політичної нації двох або кількох різних культур.

В українській історіографії дослідженню проблеми мультикультуралізму присвячено низку дисертацій та публікацій [1; 2; 3; 4; 5; 6]. Однак, належної уваги правам мусульман у контексті суспільно-політичної модернізації країн Західної Європи, до якої проблематика мультикультуралізму має, гадаємо, безпосереднє відношення, не було приділено, хоча це питання є актуальним з огляду на співіснування представників різних цивілізацій в країнах Західної Європи.

У статті ставиться завдання простежити, як втілення у правових нормах «європейського» погляду на права людини спроможне за певних обставин обмежувати права мусульманської спільноти, спричиняючи суспільну напругу. Свою мету автор бачив в акцентуванні уваги саме на цьому аспекті проблеми.

Останнім часом у провідних країнах ЄС спостерігається відхід від державної політики, побудованої на засадах мультикультуралізму. У жовтні 2010 р. про крах такої політики у Німеччині заявила канцлер ФРН А. Меркель. 5 лютого 2011 р. на конференції з міжнародної безпеки у Мюнхені прем'єр-міністр Великої Британії Д. Кемерон зізнався, що спроба побудови мультикультурного суспільства в його країні зазнала невдачі. Він піддав різкій критиці політику попередників – лейбористів – за те, що ті, на його думку,

лише «пасивно спостерігали» за тим, як мусульманські організації сприяли створенню замкнених спільнот єдиновірців, які не поділяли цінностей британського суспільства. За п'ять днів після цього про провал політики мультикультуралізму у Франції повів мову тогочасний президент Н. Саркозі. Обґрунтовуючи свою думку, він зазначив, що інтеграції так і не відбулося, закликавши, так само, як і Д. Кемерон, поважати культурні відмінності, однак, на відміну від британського прем'єра, відзначивши, що іммігранти мають ставати частиною національної французької спільноти, шанувати місцевий спосіб життя. «А тих, хто не бажає цього, – заявив Саркозі, – у Франції не чекають», і Франція, мовляв, не змінюватиме свій спосіб життя, не переглядатиме концепцію рівності чоловіків і жінок, не миритиметься з тим, що хтось може заборонити відвідувати школу. Крім того, підкреслив він, французи не хочуть, щоб люди молилися на вулиці [7].

Ще більш критичний, гостро заперечувальний тон в оцінці здобутків та перспектив мультикультуралізму задав ультрарадикальний нідерландський політик, лідер Партії свободи Г. Вільдерс (G.Wilders). Його позицію із цього питання навряд чи можна зарахувати до чинників, здатних позитивно вплинути на зростання ступеню взаєморозуміння між мусульманами, які мешкають в Нідерландах, та автохтонним населенням. Під час передвиборчої кампанії 2010 р. політик виступав за заборону на імміграцію мусульман до Нідерландів, за припинення будівництва нових мечетей, а також за запровадження податку на хіджаби, порівнював Коран з книжкою А. Гітлера «Mein Kampf». Іслам, за його словами, є релігією ненависті, тому його «слід заборонити». Висловлювання Г. Вільдерса на кшталт: «Коран як Mein Kampf; іслам погрожує свободі, як фашизм; ми у стані війни; ми повинні захищатися», – змусили групу місцевих мусульман звернутися з позовом до суду [8]. Уперше в історії країни судовий процес трансливався по телебаченню.

Суд Амстердама під головуванням судді М. ван Оостена (M. van Oosten) 23 червня 2011 р. підтримав прохання сторони захисту про виправдальний вирок, бо, з погляду суду, твердження Г. Вільдерса є прийнятними у контексті публічного обговорення. Крім того, суддя зауважив, що заяви пана політика не містять у собі критику якихось людей, хоча в них і присутня критика їхніх переконань, визнавши той факт, що висловлювання політика про іслам є грубими і зневажливими, але зазначивши при цьому, що вони не несуть у собі підбурювання до ненависті. Згідно з рішенням суду, заяви Г. Вільдерса мають розглядатися як частина громадської дискусії з проблем імміграції та співіснування культур, і через це не мають прямого стосунку до дискримінації мусульман. Незважаючи на таке рішення суду, за розпалювання релігійної ворожнечі Г. Вільдерса та його фільм «Фітна» засудили Євросоюз, Рада Європи, мусульманські організації. Глави міністерств закордонних справ низки ісламських країн, а також генсек Організації «Ісламська конференція» Е. Іхсаноглу закликали ООН і Захід розробити законодавчу базу для того, щоб зробити подібні акції неможливими. Генсек ООН Пан Гі Мун охарактеризував фільм «Фітна» як «образливий і антиісламський», заявивши, що подібним діям

немає і не може бути виправдання. Деякі європейські країни, наприклад, Велика Британія відмовилися пускати режисера на свою територію. [9, с. 135].

Проблема має й другий бік: нерідко мусульмани самі провокують незадоволення не мусульманського населення європейських країн. Так, наприклад, 6 серпня 2011 р. у Лондоні близько ста прибічників руху «Мусульмани проти хрестоносців» (Muslims against Crusaders) зажадали від британського уряду дозволу для мусульман країни створювати компактні поселення і райони, на території яких діятиме верховенство законів шариату. Мусульмани заявили, що вони планують створити щонайменше у двох британських містах (Бредфорд і Дюсберрі в Йоркширі) і в мусульманському районі Лондона (житловий масив Тауер Хемлетс у Східному Лондоні) шариатські суди, власну поліцію, школи, торговельні заклади. На Сході Лондона на стовпах і стінах будинків було розклеєно листівки, в яких зазначалося: «Ви в'їжджаєте до зони дії законів шариату! Тут не можна слухати музику, вживати алкоголь і грати в азартні ігри». Лондонцям ісламісти пообіцяли, що за допомогою законів шариату вони швидко очистять вулиці від наркоманів і повій, а також вирішать проблему молодіжної злочинності, що набула останнім часом у Лондоні особливої гостроти [9, с. 200].

Організатори акції «Мусульмани проти хрестоносців» вирішили почати «Ісламський Емірат-проект» з організації мусульманських анклавів по всій країні з метою поступового перетворення мусульманських громад на ісламські Емірати, що живуть за шариатськими законами: «Ми розглядаємо це як радикальний, але дуже реальний крок». Шейх А. Чудері заявив: «Ми прагнемо ввести закони шариату не лише в Британії, а й в усіх європейських країнах і, врешті-решт, встановити ісламський порядок у всьому світі». Варто підкреслити, що подібні погляди знаходять підтримку у суспільстві. Близько 40% студентів-мусульман з тридцяти університетів Великої Британії хотіли б, щоб Туманний Альбіон жив за шариатськими законами, а 32% студентів-мусульман країни визнають вбивство в ім'я релігії виправданим [9, с. 200]. І це не порожні слова. У травні 2013 р. двоє британських підданих нігерійського походження, члени радикальної мусульманської спільноти М. Адеболаджо (M. Olumide Adebolajo) та М. Адебовале (M. Oluwatobi Adebowale) вбили у всіх на очах британського військовослужбовця Лі Рігбі (Lee Rigby), мотивуючи свій вчинок тим, що британська армія воює проти мусульман.

Крім світоглядних є й ряд практичних питань, які ускладнюють спільне проживання представників різних конфесій у європейських країнах. Наприклад, у Нідерландах до розгляду законодавців 2011 р. було внесено законопроект про заборону забою тварин без їх попереднього оглушення і навіть схвалено його нижньою палатою парламенту. Однак така заборона суперечить релігійним приписам мусульман та юдеїв. Ініціатором законопроекту стала лідер фракції Партії захисту тварин, яка має два мандати в голландському парламенті, М.Тіме (M.Thieme). «Аморально примушувати тварин страждати. Це жорстоко. Ми, безумовно, масмо покласти край такій практиці», – заявила вона на парламентських дебатах. На її думку, щоб позбавити тварину мук, перед забоєм її необхідно оглушити (приміром, ударом струму). Депутат наголосила,

що цей законопроект не спрямований на обмеження свободи віросповідання, а потрібний тому, що, як доведено ученими, тварини під час жертвопринесення відчують біль і страх. «Три тисячі років тому люди не вміли робити анестезію тваринам, але відтоді ми розробили гуманніші методи забою», – заявила М. Тиме [8, с. 135]. Отож навіть на буденному рівні ціннісні засади закладені в основу законодавства європейських країн входять у суперечність з ритуальною практикою окремих іммігрантських і національно-культурних громад. До речі, директиву ЄС про захист призначених для забою тварин (European Convention for the Protection of Animals for Slaughter), яка вимагає обов'язкового оглушення худоби перед смертю, було прийнято ще 1979 р. Заборона на забій тварин без попередньої анестезії сьогодні діє у багатьох краях: Швеції, Норвегії, Данії та Ісландії, Люксембурзі, Швейцарії. У законодавстві Німеччини й Чехії ж за загальної заборони забою сільськогосподарських тварин без анестезії передбачено винятки для ритуальної практики. Водночас ритуальний забій худоби легальний у Франції та Великій Британії.

На праві ритуального забою тварин без анестезії наполягають також мусульмани та іудеї інших країн, зокрема й Голландії. Президент Європейського єврейського конгресу В. Кантор назвав законопроект відверто дискримінаційним по відношенню до сорокатисячної єврейської общини Голландії, якій у такий спосіб ніби натякають: «Вам більше не раді, ваші звичаї віднині не вітаються» [10, с. 135]. Дебати про безболісність ритуальних способів забою худоби відповідно до кашруту ведуться ще з XIX ст. У 2002 р. німецький суд, ухвалюючи рішення за позовом одного з представників мусульманської громади, різника за фахом, про право на професію, на віросповідання й дотримання релігійних обрядів, узяв до уваги надані його адвокатами результати енцефалограм від 1978 р., згідно з якими перерізання горла худобі гострим лезом відповідно до мусульманської традиції є безболісним. Суд ухвалив рішення на користь позивача, утверджуючи переважання цінності права на професію та віросповідання над правом тварини на життя без болю й страждання і, тим самим, пріоритет корпоративного права над загальноєвропейськими цінностями.

Іншою проблемою для мусульман та іудеїв, які проживають у країнах Західної Європи, може стати обряд обрізання. У червні 2012 р. суд німецького міста Кельн назвав цей обряд, передбачений іудаїзмом та ісламом, дією, яка «завдає тяжкі тілесні ушкодження дитині», прирівнявши його до кримінального злочину. Приводом для судового розгляду став факт обрізання чотирирічної дитини з мусульманської сім'ї. За два дні у хлопчика почалися кровотечі, його довелося госпіталізувати. Прокуратура Кельна подала до суду на лікаря. Суд залишив медика на волі, бо він «не знав про штраф», передбачений за обрізання. Ухвалюючи таке рішення, суд узяв до уваги випадки травм, завдані хлопчикам під час обряду. З огляду на «фундаментальне право дітей зберігати цілісність своєї психіки» було наголошено на тому, що ритуальна практика небезпечна для психіки дітей. Суд ухвалив, що «основне право дитини на фізичну недоторканність переважає право батьків на справляння релігійних

обрядів», зазначивши, що батьки мають зачекати, доки дитина не виросте і не вирішить сама, чи робити собі обрізання [11, с. 199].

Як наголосив один німецький дипломат, коментуючи судову ухвалу, право дитини на те, щоб її організму не заподіювалася шкода, суд поставив вище за свободу релігії. Професор кримінального права з Університету Пассау Х. Пуцке (H.Putzke) щодо цього зауважив: «Хоча рішення земельного суду в Кельні не є обов'язковим для інших інстанцій, воно подає сигнал. Кельнському лікареві поталанило, але віднині жоден медик не може стверджувати, що він не знав про відповідальність, яку тягне за собою ця операція» [9, с. 199].

Спираючись на рішення суду в Кельні, Медична асоціація Німеччини звернулася до своїх членів з рекомендацією не проводити обрізання немовлят до з'ясування правової ситуації, висловивши, при цьому, побоювання щодо того, що заборона може призвести до обрізань у підпільних умовах з підвищенням ризику заражень. І хоча в Німеччині немає закону, що забороняє обрізання хлопчиків, а рішення Кельнського суду не є обов'язковим для інших судів, чимало лікарів у Німеччині припинили робити такі операції. Деякі німецькі ЗМІ стали на захист суду в Кельні. Так газета Die Welt написала: «Обрізання мусульманських хлопчиків так само огидне, як і обрізання дівчаток, – це архаїчний обряд, який спричинює каліцтво. Це інструмент гніту, і його має бути заборонено». Газета Frankfurter Allgemeine Zeitung відзначила, що правова держава має бути справедливою до кожної людини і тому має брати дітей під захист від батьків та їхніх релігійних переконань. Щоправда, Süddeutsche Zeitung не підтримала позицію кельнського суду: «Рішення Кельнського суду кваліфікувало обрізання як правопорушення, причому, тієї самої категорії, що і побиття. Проте побиття – це приниження, за якого дитина стає об'єктом зігнання люті. Обрізання ж є жестом визнання, воно перетворює дитину на суб'єкт віри і знаменує собою її вступ до спільноти» [12].

Ухвала суду міста Кельн не знайшла підтримки ані у німецьких іудеїв, ані в мусульман. Єврейські та мусульманські організації визнали за потрібне об'єднати зусилля задля відстоювання права на обрізання. Вони виступили зі спільною заявою, оголосивши ритуал основою віри і зажадавши правового захисту. Суспільний резонанс, який викликало це рішення, змусив втрутитись у ситуацію парламент ФРН, який прийняв резолюцію із закликом до уряду розробити законопроект, який би передбачав закріплення правомірності релігійного обрізання неповнолітніх хлопчиків з дозволу батьків. При цьому було наголошено, що майбутній законопроект, який стосується права на ритуальне обрізання хлопчиків, жодним чином не має бути використаний як юридичний прецедент для узаконення злочинної практики обрізання дівчаток (жіноче обрізання у Кримінальному кодексі Німеччини вважається злочином і карається ув'язненням до двох років). На перший погляд, у цьому рішенні наявна дискримінація за статтю, однак з огляду на шкоду, яку завдає дівчаткам така операція, це питання потребує окремого дослідження.

У дискусію втрутилася канцлер Німеччини А. Меркель, яка піддала критиці позицію суду Кельна про заборону обрізання хлопчиків за релігійними мотивами. «Ми робимо із себе націю коміків», – заявила вона виданню

Financial Times Deutschland. Проте Лондонський форум світських лікарів закликав А.Меркель не піддаватися тискові, залишивши все, як воно є. Одним з аргументів виявився той факт, що в США обрізаними є близько 80% усього чоловічого населення, хоча є підстави стверджувати, що тенденція робити обрізання іде на спад. 2006 р., зокрема було обрізано 56% американських хлопчиків, а 2009-го – лише 33% [11, с. 199].

Окрім вищезазначених проблем, наймасовішою і такою, що привертає значну увагу суспільства є проблема, по'язана з носінням хіджабу у країнах Західної Європи. Вона потребує окремого, більш докладного викладу. Останнім часом ця проблема стала актуальною і для України, про що свідчить, зокрема випадок з громадянкою С. Ісмаїловою, яка по досягненні двадцятип'ятирічного віку звернулася до паспортного столу Бахчисараю з проханням вклеїти до її паспорту другу фотографію. З огляду на те, що вона була сфотографована у хіджабі, у паспортній службі вклеювати фото відмовилися, посилаючись на п. 3 розділу 1 наказу МВС України № 600 від 15 червня 2006 р. Дівчина звернулася до суду, і 4 червня 2010 р. Окружний адміністративний суд Києва відмовив їй у задоволенні позову [13, с. 131].

Отже, можна констатувати, що правові норми, чинні у країнах Західної Європи, незважаючи на високі юридичні стандарти в галузі прав людини, можуть порушувати права певних категорій населення, зокрема мусульман. І така суперечність правових норм європейських країн практиці інших культурних анклавів виявляє свою ціннісну підґрунтя і актуалізує питання про співвідношення прав людини і прав групи. Суперечність між правами людини й корпоративними правами окремих громад має здатність сприяти зростанню напруги у суспільстві. Це спонукає приймати ті чи інші правові норми з урахуванням національної специфіки та культурного релятивізму.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Дрожжина С.В. Мультикультуралізм як концептуальна модель та праксеологія розуміння сучасного українського соціуму: монографія / С.В. Дрожжина; Донецький національний ун-т економіки і торгівлі ім. Михайла Туган-Барановського. - Донецьк: [ДонНУЕТ], 2009. - 288 с. 2. Кулікова Т.М. Мультикультуралізм: соціально-методологічний аспект [Текст] : дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Т.М. Кулікова; Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. - Х., 2006. - 177 с. 3. Литвиненко О.М. Феномен мультикультуралізму у контексті соціально-філософського дискурсу: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / О.Ф. Литвиненко; Донецьк. нац. ун-т. - Донецьк, 2010. - 20 с. 4. Магалайш де Соуза Остапенко С.А. Сучасні трансформації мультикультуральної стратегії: автореф. дис. ... канд. культурології: 26.00.02 / С.А. Магалайш де Соуза Остапенко; Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. - Сімф., 2012. - 20 с. 5. Метельова Т.О. Конфліктогенний потенціал політики мультикультуралізму: ідеології і реальність / Актуальні проблеми всесвітньої історії: конфлікти як складова міжнародних відносин. Збірник наукових праць / За ред. д.і.н., проф. А.І. Кудряченка. - К.: Фенікс, 2014. - 310 с. - С. 18 – 33. 6. Черниш М.О. Збереження культурного розмаїття в добу глобалізації (середина хх – початок ххі ст.): автореф. дис. ... канд. культурології: 26.00.01 / Черниш Маріанна Олегівна; Нац. акад. кер. кадрів культури і мистецтв. - Київ, 2014. - 19 с. 7. Саркозі: Спроба побудувати мультикультурне суспільство у Франції – провалилася. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://sd.org.ua/news.php?id=19496>. 8. ндреа Таркуїни. La Repubblica. Вилдерс сравнил Коран с Mein Kampf, но суд его оправдал. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу :

<http://www.inopressa.ru/article/24jun2011/republica/Wilders.html>. 9. Губань Р. У Великій Британії діятимуть норми шариату? / Р. Губань // Юридичний журнал. – 2011. – № 7-8. – С. 200. 10. Губань Р. Халяль і кашрут в Нідерландах поза законом? / Р. Губань // Юридичний журнал. – 2011. – № 9. – С. 134-135. 11. Губань Р. Право на обрізання: pro et contra / Р. Губань // Юридичний журнал. – 2012. – № 7-8 – С.198-200. 12. Пресса: Наказувать за обрезание - абсурдно. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://news.tut.by/health/300772.html>. 13. Губань Р. Проблема з хіджабом виникла і в Україні / Р. Губань // Юридичний журнал. – 2010. – № 7. – С. 131.

УДК 341.24

Перга Т.Ю.

ОРГУСЬКА КОНВЕНЦІЯ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ ТА АЗІЇ

Розглянуто вплив процесів демократизації на прийняття конвенції Європейської Економічної Комісії ООН про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, які стосуються довкілля (Оргуської конвенції). Досліджено імплементацію положень Конвенції у країнах Європи та Азії. Проаналізовано проблеми та перспективи виконання завдань Оргуської конвенції в Україні.

Ключові слова: Оргуська конвенція, доступ до інформації, довкілля

Рассмотрено влияние процессов демократизации на принятие конвенции Европейской Экономической Комиссии ООН о доступе к информации, участии общественности в процессе принятия решений и доступе к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды (Орхусской конвенции). Исследована имплементация положений Конвенции в странах Европы и Азии. Проанализированы проблемы и перспективы выполнения задач Орхусской конвенции в Украине.

Ключевые слова: Орхусская конвенция, доступ к информации, окружающая среда

The impact of the democratization on the adoption of the UNECE Convention on Access to Information, public participation in decision-making and access to justice in environmental matters (Aarhus Convention) are examined. The status of implementation of the Convention in Europe and Asia is investigated. The problems and perspectives of the main objectives of the Aarhus Convention in Ukraine are analyzed.

Keywords: Aarhus Convention, access to information, environment

Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища (так звана Оргуська конвенція), стала новою віхою в розвитку природоохоронної демократії. Як незмінний інструмент впровадження багатьох міжнародних екологічних угод ця конвенція впливає на розвиток демократичних процесів у багатьох країнах світу, адже однією з умов існування правової держави є прозорість діяльності органів влади, що забезпечується шляхом впливу громадськості на формування державної політики. Вивчення шляхів та перспектив імплементації цього документу в країнах-підписантах з Європи та Азії відіграє важливу роль у покращенні стану навколишнього середовища, а також у загальному процесі демократизації.

Досвід країн світу має велике практичне значення для України, яка, хоч і ратифікувала Конвенцію, проте має багато перепон на шляху її впровадження.

Широке коло питань імплементації Оргуської конвенції є предметом дослідження низки фахівців у сфері міжнародного права: Гавердовського А.С. [1], Дмитрієва А.І., Муравйова В.І. [2], Кравченко С.М. [3] та інших. Окремі питання реалізації цього міжнародного документу, особливо, у сфері забезпечення екологічних прав людини, досліджуються в роботах Андрусевича А.О. [4], Красної М.В. [5]. Іноземні науковці роблять акцент на забезпеченні прав людини в міжнародному контексті [6,7,8]. Компаративний аналіз стану справ у країнах Європи та Азії майже не проводиться; недостатньо висвітлено проблематику, про яку йдеться, у контексті зближення України з Євросоюзом.

Передумови для прийняття Оргуської конвенції склалися у зв'язку з «третьою хвилею» демократизації. У багатьох міжнародних документах екологічного характеру, прийнятих, починаючи з 70-х рр. XX ст., простежується закріплення зв'язку між екологічними проблемами та правами людини. Ідея прийняття спеціалізованого міжнародного документу викристалізувалася пізніше – під час розвитку процесу «Довкілля для Європи», в якому громадськість взяла активну участь. Перелік віхових документів у цьому контексті виглядає таким чином:

- Стокгольмська декларація з проблем довкілля (1972 р.), якою встановлено право на «сприятливі умови життя у довкіллі, якість якого дозволяє вести достойне життя» [9];

- Європейська хартія з питань довкілля та охорони здоров'я, прийнята на першій Європейській конференції міністрів з питань довкілля та охорони здоров'я у Франкфурті (1989 р.) [10];

- Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища і розвитку, що заклала основу трьох основних елементів Оргуської конвенції (1992 р.) [11];

- Декларація другої загальноєвропейської конференції «Довкілля для Європи», прийнята в Люцерні (1993 р.) [12];

- Софійські керівні принципи Європейської економічної комісії (ЕЕК) ООН із забезпечення доступу до екологічної інформації та участі громадськості в прийнятті рішень з питань охорони довкілля, схвалені на третій конференції міністрів з питань довкілля у Софії (1995 р.) [13].

Як випливає з самої її назви, Оргуська конвенція базується на трьох «стовпах» – трьох основних елементах, передбачених у статтях 4–9 Конвенції, а саме: доступ до екологічної інформації, участь громадськості в обговоренні та прийнятті рішень та доступ до правосуддя в екологічних справах. Її підписантами (документ прийнято у 1998 р., з 2001 р. він набув чинності) є 38 країн Європи та Азії, а також Європейський Союз. У просторовому вимірі сім з них належать до азійського регіону (Вірменія, Азербайджан, Грузія, Киргизстан, Казахстан, Таджикистан, Туркменістан), решта – до європейського.

У 2003 р. сторони Конвенції прийняли Протокол про реєстри викидів та перенесення забруднювачів (РВПЗ), який набув чинності 8 жовтня 2009 р..

Його не ратифікували лише Вірменія, Грузія, Таджикистан, Чорногорія, Італія, Греція, Боснія та Герцеговина, а також Україна [14].

На сьогоднішній день понад 90 країн світу прийняли та впроваджують право на доступ до публічної інформації на рівні закріплення його у своїх Конституціях або шляхом прийняття спеціальних законів, що забезпечують можливість ефективно користуватися ними на практиці. Подібні закони прийнято майже в усіх державах Європейського Союзу, окрім Кіпру, Мальти та Люксембургу, де вже надано доступ до урядової інформації для громадськості як у пасивний, так і в активний спосіб.

Європейський Союз модернізував чинне законодавство у цій сфері, про що свідчить прийняття низки документів, зокрема, Директиви Європейського парламенту та Ради 2003/4/ЄС від 28 січня 2003 р. про доступ громадськості до інформації про навколишнє середовище [15], Директиви Європейського парламенту та Ради 2003/35/ЄС від 26 травня 2003 р. [16], яка забезпечує участь громадськості в розробці планів і програм, що стосуються навколишнього середовища тощо), Рекомендації Rec (2002) 2 «Про доступ до офіційних документів» [17] Комітету Міністрів Ради Європи. В останньому документі наголошено значення відкритості органів державної влади та їхньої готовності надавати суспільно важливу інформацію, що міститься в офіційних документах, керуючись принципом рівноправності. Це дозволяє громадянам формувати критичне бачення ситуації, сприяє покращенню ефективності органів влади, підтверджує їхню легітимність та зменшує ризик корупції.

В екологічному законодавстві ЄС сформовано механізм гарантій екологічних прав, створено правові інструменти, які дозволяють забезпечити їх реалізацію у державах-членах. У певному сенсі можна зробити висновок про непряме визнання Європейським Союзом екологічних прав особистості.

Незважаючи на очевидну прогресивність Оргуської конвенції з погляду впровадження в життя демократичних принципів, реалізація її положень у країнах-підписантах відрізняється. Країни-члени ЄС досягли більших успіхів, створивши не лише законодавче забезпечення, а й ефективні імплементаційні механізми. Головні труднощі, які при цьому спостерігаються в цих країнах, пов'язані переважно з надмірною бюрократизацією процесу імплементації.

У країнах Азії та в Україні, які перебували в складі СРСР і в яких демократичні традиції лише формуються, реалізація Конвенції відбувається повільніше. На даному етапі там лише прийнято закони про доступ до екологічної інформації, внесено зміни до відповідних нормативно-правових актів, імплементаційні механізми перебувають на стадії обговорення. Для допомоги цим країнам у реалізації положень Оргуської конвенції, починаючи з 2002 р., Бюро Координатора економічної та екологічної діяльності ОБСЄ (БКЕЕД) розпочало проект зі створення та розвитку діяльності Оргуських Центрів та Центрів громадської екологічної інформації у країнах Південно-Східної Європи, Східної Європи, Закавказзя та Центральної Азії. До 2010 р. Оргуські центри було створено у дев'яти країнах: в Албанії – 3, у Вірменії – 14, в Азербайджані – 3, у Грузії – 3, у Білорусі – 1, у Казахстані – 2, у Киргизстані – 1, у Таджикистані – 2, в Україні – 4 (за підтримки TACIS та уряду Данії).

За допомогою центрів відвідувачам з використанням Інтернету надається вільний доступ до екологічної інформації і документів, провадяться тематичні зустрічі й семінари, учасники яких обмінюються інформацією та досвідом, допомагають в організації громадських слухань. Менш розвиненою в діяльності центрів є допомога в доступі до правосуддя. У цьому контексті увага концентрується на наданні консультацій з правових питань, просуванні Оргуської Конвенції та її принципів серед суддів і прокурорських працівників, організації їхнього навчання і підвищення кваліфікації [18].

Україна однією з перших ратифікувала Оргуську конвенцію (6 липня 1999 р.) [19], протягом наступних років прийнявши низку документів, спрямованих на імплементацію її положень. 1998 р. було видано Постанову КМУ № 391 «Про затвердження Положення про державну систему моніторингу довкілля», згідно з якою підприємства, установи та організації, незалежно від підпорядкування і форм власності, діяльність яких призводить або може призвести до погіршення стану навколишнього середовища, зобов'язані здійснювати екологічний контроль над виробничими процесами та станом промислових зон [20].

У 2001 р. було затверджено Концепцію екологічної освіти в Україні, 13 серпня 2002 р. виданий Указ Президента «Про додаткові заходи щодо забезпечення реалізації громадянами конституційного права на звернення» [21]. 4 листопада 2004 р. було прийнято Постанову ВРУ № 2169- IV «Про інформування громадськості з питань, що стосуються навколишнього середовища», яке рекомендувало КМУ та обласним адміністраціям забезпечити щорічне інформування населення через засоби масової інформації про стан об'єктів, які є найбільшими забруднювачами навколишнього природного середовища, а також створення загальнодержавної інформаційно-аналітичної системи забезпечення доступу до екологічної інформації [22]. 3 листопада 2010 р. було видано Постанову КМУ № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [23], 13 січня 2011 р. прийнято Закон України «Про доступ до публічної інформації».

Останній документ, за оцінками багатьох експертів, є на даному етапі ключовим у процесі імплементації Конвенції, принаймні, у питаннях, що стосуються права на отримання екологічної інформації. Його прийнято вважати чи не єдиним реальним здобутком України в цій площині [24].

Відповідно до положень Оргуської конвенції, мінімальні зміни було внесено до таких законодавчих актів: «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про екологічну експертизу», «Про місцеве самоврядування в Україні» та до Кодексу України про адміністративні правопорушення (Закон України № 254-IV від 28.11.2002 р.). До інших нормативно-правових актів, які, вочевидь, потребують приведення у відповідність до конвенції, наприклад, до Закону України «Про інформацію» та до багатьох інших правових норм, зміни досі не внесено [25].

Починаючи з червня 2011 р., в Україні відсутня процедура оцінки впливу запланованих промислових проектів на довкілля, через що громадськість участі в обговоренні пов'язаних із цією проблемою питань не бере.

Стосовно доступу до правосуддя, то призначене відповідальним за впровадження Оргуської конвенції Міністерство екології і природних ресурсів України не наділено необхідними повноваженнями і не має спеціалістів для забезпечення належного впровадження цієї складової Конвенції, яка виходить далеко за межі виключно екологічного законодавства. Забезпечення виконання зобов'язань у цій сфері не покладено на жоден інший орган не відбувається.

Надання інформації за Оргуською конвенцією є, в першу чергу, зобов'язанням держави в особі уряду, однак, міжнародні експерти визнають, що Кабмін України необґрунтовано ухилився від виконання міжнародних зобов'язань, штучно звузивши можливості екологічного інформування громадян рамками Міністерства екології і природних ресурсів і пустивши справу на самотплив щодо інших міністерств, відомств, місцевих органів влади.

Профільне міністерство відповідає за незначну частину екологічної інформації, наявної в державі. Більшу частину зосереджено в інших відомствах, органах місцевої влади, на підприємствах та в установах різних форм власності. Екологічна інформація формується повсюдно, де є діяльність, що впливає на стан довкілля, чи приймаються відповідні рішення. Це ще раз підкреслює необхідність вироблення на державному рівні комплексної політики щодо забезпечення виконання Україною положень Оргуської конвенції [26].

«Лакмусовим папірцем» незадовільного стану виконання Оргуської конвенції стала ситуація з будівництвом каналу «Дунай – Чорне море» у 2004-2006 рр. На підставі аналізу дій Уряду України в цій справі Комітет з виконання Конвенції визнав ситуацію з правами громадськості неприйнятною, запропонувавши Україні терміново її виправити. Свідченням систематичного ігнорування процесуальних прав громадськості є також ситуація з іншими резонансними проектами (наприклад, будівництвом ТГАЕС, ДГАЕС, КГАЕС), знищенням заплав рік, захопленням берегів морів, – у всіх цих випадках позицію громадян та громадських природоохоронних організацій не було враховано, мали місце факти маніпуляції рішеннями та тиску на опонентів.

Отже, положення Оргуської конвенції в Україні належним чином не виконуються. Необхідні для повноцінного та ефективного виконання правові та інституційні передумови не створено. На наш погляд, для покращення імплементації положень цього документу в Україні слід, передусім, докласти зусиль для виконання рішень II/5b, III/6f та IV/9h Нарadi Сторін Оргуської конвенції, згідно з якими Україну було визнано порушницею.

Існує необхідність перегляду національних процедур прийняття рішень у сенсі статті 6 Оргуської конвенції, розробки і затвердження законодавчих положень, що регулюють питання залучення громадськості до процесу прийняття рішень стосовно проектів, які можуть мати вплив на довкілля, включаючи будівельні.

Очікують на створення законодавча та інституційна бази для накопичення, зберігання та доступу до екологічної інформації, якою володіють державні органи, у тому числі, в електронному вигляді та у режимі он-лайн; доцільними є розробка та затвердження нормативно-правових актів для

врегулювання активного поширення органами влади екологічної інформації на рівні, який би був не нижчий від стандартів Організації Конвенції [27].

Директор Інституту держави і права НАН України, академік НАН України Ю. Шемшученко пропонує перейти до більшої конкретизації процедури надання екологічної інформації та оформлення запитів, визначивши відповідальних за підготовку відповідей, їхнє вчасне надання або ненадання. На його думку, багато проблем вирішило б чітке визначення понять «відкрита» та «закрита» інформація, впорядкування процедури контролю громадських організацій за діяльністю владних структур і тих підприємств, що забруднюють навколишнє середовище, зміна практики проведення екологічної експертизи, а саме – її проведення до розробки проекту як це прийнято у світі, а не за готовим проектом, коли змінити будь-що дуже складно [28].

Україна ще має виконати великий обсяг роботи для реалізації положень Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища. Одним з важелів для цього стане, можливо, підписання Угоди про асоціацію з ЄС. Варто було б звернути більшу увагу на позитивний досвід імплементації завдань Організації Конвенції у пострадянських азіатських країнах, наприклад, у Казахстані.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гавердовский А.С. Имплементация норм международного права. – Київ: Вища школа, 1980 – 320 с.
2. Дмитриев А.И., Мурашов В.И. Міжнародне публічне право. Навч. Посібник / Відповідальні редактори Ю.С. Шемшученко, Л.В. Губерський. – К.: Юрінком Інтер. – 640 с.
3. Кравченко С.М. Новий крок у розвитку демократії в Європі // Вісник екологічної адвокатури. – 2001. - № 15. - С.5-7.
4. Андрусевич А.О., Бонайн Дж., Кравченко С.М., Актуальні проблеми міжнародного права. Підручник / Під заг. ред. проф. С.М. Кравченко. – Львів: Вид.цент.ЛНУ – 2002. – 336 с.
5. Краснова М. В. Проблеми імплементації в Україні Орхуської конвенції / Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки.- Вип.№40. – С.30-35.
6. Alston Ph. International Human Rights // Philip Alston / Oxford University Press, USA; 1ST edition (September 20, 2012) – 1580 p.
7. Goodhart Michael. Human Rights: Politics and Practice //Michael Goodhart /Oxford University Press, USA; 2 edition (April 6, 2013). – 512 p.
8. Pallemmaerts Marc. The Aarhus Convention at Ten: Interactions and Tensions between Conventional International Law and EU Environmental Law // Marc Pallemmaerts. - Europa Law Publishing (June 28, 2011). – 466 p.
9. Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unep.org/Documents.multilingual/Default.asp?DocumentID=97&ArticleID=1503>.
10. World Health Organisation. European Charter on Environment and Health, 1989 [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0019/114085/LCP_RUD_113.pdf.
11. Report of the United Nations Conference on environment and development. Annex 1. Rio Declaration on Environment and Development [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.un.org/documents/ga/conf151/aconf15126-1annex1.htm>.
12. UNECE. Environment for Europe process [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.unece.org/ru/env/efe/welcome.ru.html>.
13. Declaration by the Ministers of Environment of the region of the United Nations Economic Commission for Europe (UNECE) [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/efe/history%20of%20Efe/Sofia.E.pdf>.
14. United Nations Economic Commission for Europe [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.unece.org/environmental-policy/treaties/public-participation/aarhus-convention.html>.

15. Directive 2003/4/EC of the European Parliament and of the Council of 28 January 2003 on public access to environmental information and repealing Council Directive 90/313/EEC [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX:32003L0004>. 16. Directive 2003/35/EC of the European Parliament and of the Council of 26 May 2003 providing for public participation in respect of the drawing up of certain plans and programmes relating to the environment and amending with regard to public participation and access to justice Council Directives 85/337/EEC and 96/61/EC - Statement by the Commission [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX:32003L0035>. 17. Recommendation Rec(2002)2 of the Committee of Ministers to member states on access to official documents. – Strasbourg: Council of Europe. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=262135>. 18. Орхусские центры: что мы знаем о них? [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.eco-tiras.org/books/Aarhus-Center-Brochure-RU.pdf>. 19. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_015. 20. Постанова Верховної Ради України «Про інформування громадськості з питань, що стосуються довкілля» [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2169-15>. 21. Указ Президента України Про додаткові заходи щодо забезпечення реалізації громадянами конституційного права на звернення [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/700/2002>. 22. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження положення про державну систему моніторингу довкілля» [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/391-98-п>. 23. Постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF>. 24. Закон України «Про доступ до публічної інформації» [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/про%20доступ%20до%20публічної%20інформації>. 25. Закон України Про внесення змін до деяких законодавчих актів України [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254-15>. 26. Оцінка екологічної складової двостороннього співробітництва між Україною та ЄС [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.eap-csf.eu/assets/files/Documents/EU_Ukraine_Monitoring_2013_FINAL.pdf. 27. Сводный национальный отчет 2010 года по реализации Орхусской конвенции в Украине [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.unece.org/fileadmin/DAM/eap/pp/reporting/NIRs%202011/Ukraine_NIR_2011_r.pdf. 28. Що дала Україні реалізація Орхуської Конвенції? Звернення [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.dav.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/shcho-dala-ukrayini-ratifikaciya-orhuskoyi-konvencyi>.

РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

УДК 327 (540)

Клименко О.А.

СИСТЕМА ТА МЕХАНІЗМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КРАЇНАХ СВІТУ

У статті розглядаються складові системи організацій громадянського суспільства, виділяються механізми функціонування організацій, підкреслюються значення ціннісних складових громадянської ініціативи в різних країнах світу.

Ключові слова: організації громадянського суспільства, некомерційні та неурядові організації, індекси класифікації, демократичні інститути, ціннісний вимір громадянської ініціативи.

Клименко Е. Система и механизмы функционирования организаций гражданского общества в странах мира

В статье рассматриваются составляющие системы организаций гражданского общества; выделяются механизмы функционирования организаций; подчеркивается значение ценностных составляющих в гражданской инициативе в разных странах мира.

Ключевые слова: организации гражданского общества, некоммерческие и неправительственные организации, индексы классификации, демократические институты, ценностное измерение гражданской инициативы.

Klymenko O. System and mechanisms of functioning of organizations of civil society in the countries of the world.

The elements of the system of organizations of civil society are examined in the article; the mechanisms of functioning of organizations are distinguished; the value of the valued elements is underlined in civil initiative in the different countries of the world.

Key words: organizations of civil society ,non-profit (noncommercial) and non-governmental organizations, indexes of classification, democratic institutes, valued measuring of civil initiative.

Організації громадянського суспільства (ОГС) є одним з інститутів громадянського суспільства, який відображає прагнення громадян до покращення умов їхнього існування в соціумі, а також до реалізації цінностей, які для багатьох людей є сенсом життя. Завдяки мобільності, мережевій структурі, актуалізації важливих для суспільства проблем, ОГС виступають як інструмент політичної, соціальної, економічної взаємодії та водночас як відносно самостійний актор, а також показник розвитку держави. Специфіка їхньої діяльності у різних країнах світу залежить значною мірою від ступеня розвитку політичної системи та, зокрема, від характеру політичних відносин як таких. Відмінні риси діяльності ОГС виявляються в таких показниках як: ступінь активності, безпосередньо пов'язаний з мотивацією щодо просування громадянської ініціативи, кількість та склад фінансових коштів, що

залучаються до забезпечення діяльності, правова основа та функціональність механізмів існування.

Відомими є характеристики організацій громадянського суспільства: інституціоналізована основа; організаційна відокремленість від державної системи; діяльність, не спрямована на отримання прибутку; функціонування на принципах самоврядування та добровільний характер діяльності. Усі вони є доволі умовними, бо дають уявлення про ОГС як про акторів, які відрізняються від державних або наддержавних. Загалом вони є феноменом, інтерес до якого протягом часу їхнього існування не зменшувався, а зростає відповідно до збільшення їхньої ваги як у внутрішньому житті країн, так і у світовій політиці.

Осмилення досвіду ОГС та виділення на його основі ключових елементів, що дозволяють говорити про складники системи та механізми їхньої діяльності, важливі для конструювання і функціонування єдиного консолідованого інституціонального простору, який би об'єднував три сектора влади: державу, бізнес та мережі громадянських організацій. Не меншим є й їхня роль у формуванні позаінституціонального простору, який завдяки ціннісному наповненню впливає на моделювання інституціональних структур та відносин.

Організації громадянського суспільства у практиці держав та міждержавних організацій найчастіше позначаються термінами «неурядові організації» (non-governmental organizations) та «некомерційні організації» (non-profit organizations). Ми залишаємо за собою право у певному контексті використовувати один із цих термінів для визначення особливостей та механізмів функціонування кожної конкретно взятої ОГС.

Визначення специфічних рис ОГС і відповідних методик, за допомогою яких можна було б прогнозувати розвиток та «поведінку» громадянської ініціативи, обумовлюється збільшенням інтересу як наукових кіл, так і політиків до сфери людських взаємин, непередбачуваних в умовах сучасного мінливого соціального середовища. Визначення потреб некомерційних організацій (НКО) у підвищенні стандартів управління, прозорості діяльності, ефективності роботи, фінансової стабільності також обумовлює необхідність конкретизації механізмів, за допомогою яких можна регулювати їхню роботу. Зрештою, зацікавленість держав у розумінні рушійних складових діяльності НКО виступає об'єктивним підґрунтям, що викликає широкий інтерес, як до фундаментальних, так і до прикладних досліджень, присвячених організаціям громадянського суспільства.

Одноєю з перших ініціювала дослідження та запропонувала класифікацію неурядових організацій ООН, яка ще з часів існування у форматі Ліги Націй постійно співробітничала з представниками громадянської ініціативи, завдяки чому має великий досвід співпраці з неурядовими (НУО) та міжнародними неурядовими організаціями (МНУО).

Згідно з розробленою ООН міжнародною класифікаційною системою індустріальних стандартів (The UN International Standard Industrial Classification System – ISIC) [1], яка містить у собі критерії для ОГС, НУО, які мають 50% доходів або відповідний відсоток державного фінансування, не вважаються

неурядовими, незалежно від спрямованості їхньої діяльності або внеску до соціального добробуту суспільства. Відповідно до цієї класифікації, численні НУО, які формують основу громадянського суспільства, не враховуються. Відтак із соціуму виключається значний сегмент громадянської ініціативи, який впливає на формування організацій та визначає особливості механізмів їхньої діяльності.

Європейські міжнародні організації вирішили «виправити цей недолік». Нині в Європі поширеною є загальна класифікаційна система економічної діяльності Європейського статистичного відомства (Євростат). У своїй основі вона подібна до класифікації ООН, разом з тим, у ній є відмінності, пов'язані з визначенням сфери діяльності НУО, яку значно розширено. Активність НУО (що відповідає практиці організацій) поширюється на сфери, що традиційно вважалися прерогативою держави. Зокрема, за НУО визнається право на науково-дослідницьку діяльність та аналітично-експертну роботу.

Найчастіше в європейських країнах до ОГС відносять чотири основні типи некомерційних організацій. До першого, найбільш поширеного типу належать «організації взаємодопомоги», що об'єднують людей зі спільними проблемами (представники меншин, інваліди, пенсіонери тощо). Фактично члени цих організацій вирішують проблеми, пов'язані зі способом та особливостями співіснування в соціумі. До другого типу належать НКО, які вирішують проблеми, що відповідають ціннісним уявленням про соціум їхніх членів. Це, перш за все, – благодійні фонди та організації, зосереджені на численних соціальних проблемах (допомога різним категоріям хворих, багатодітним родинам, підтримка професійних, освітніх програм), а також різноманітні екологічні організації. До третього типу належать правозахисні організації, до четвертого – так звані «інфраструктурні» НКО, завдання яких полягає у сприянні розвитку громадянського суспільства, інших НКО, забезпечення їх правовою, інформаційно-аналітичною, організаційною підтримкою [2].

Важливою складовою діяльності організацій громадянського суспільства є питання фінансування та звітності про використання коштів. Відповідно до складу фінансування організації поділяються на категорії, підпадаючи під дію певних механізмів регулювання їхньої діяльності. Спробою уніфікації ОГС за принципом розподілу коштів стала класифікація, розроблена у США. У цій країні некомерційний сектор є одним із самостійних сегментів економіки (економіка неринкових послуг). Відповідно до цього класифікація представляє собою перелік організацій та напрямків діяльності НКО, які підлягають пільговому оподаткуванню (National Taxonomy of Exempt Entities – NTEE)[3]. Вона вважається найбільш повною з огляду на систематизацію напрямків роботи НУО, включаючи близько вісімдесяти напрямків діяльності, у тому числі, проблеми правового захисту, безпеки, міжетнічних відносин, філантропії. Класифікація відображає рівень розвитку НКО в США і найчастіше використовується саме в цій країні. Водночас вона систематизує напрямки роботи НКО, що дозволяє розширити уявлення про можливі зміни критеріїв їхнього виокремлення у країнах Заходу.

Міжнародна класифікація некомерційних організацій (The International Classification of Nonprofit Organizations – ICNPO) [4], розроблена інститутом Дж. Хопкінса вважається найуніверсальнішою системою, бо ґрунтується на найбільш уніфікованих критеріях, що дозволяють об'єктивно визначити особливості системи НУО в різних країнах світу. Характерно, що методологія покладена в основу аналізу НКО у цій системі, базується на економічних показниках (за одиницю аналізу береться відділення НУО, яке займається конкретним напрямом діяльності).

Результатом роботи численних організацій та установ стала усталена класифікація організацій громадянського суспільства, яку найчастіше використовують у західних дослідженнях. Згідно з нею, ОГС розрізняються за чотирма основними критеріями: за сферами діяльності, за джерелами фінансування, за економічними показниками зайнятості, за показниками витрат та прибутків.

Найбільш мінливим і непередбачуваним показником у діяльності НУО є зайнятість волонтерів. Не маючи відомостей щодо залучення людей до роботи в системі громадянської ініціативи, важко передбачити можливості їхньої активізації у сфері реалізації тих чи інших інтересів. Відтак, неповним буде уявлення про складові системи ОГС.

Маючи на увазі цю проблему, Центр з вивчення громадянського суспільства при Університеті Дж. Хопкінса ініціював дослідження, спрямовані на поглиблення вивчення роботи ОГС. Одне з них стосується аналізу зайнятості у третьому секторі. Інше – Listening Post Project [5], завдяки якому через взаємодію з ресурсними центрами, форумами, асоціаціями НКО збиралася інформація про те, як реагують ОГС та їхні керівники на зміни зовнішнього характеру (юридичні, економічні, політичні). Актуальність цього дослідження важко перебільшити. Втім, аналіз ситуації виключно на матеріалі США не дозволяє отримати об'єктивну узагальнену оцінку щодо стану справ в інших країнах світу.

Певним досягненням в аналізі особливостей системи НКО в різних країнах та функціональним інструментом вивчення їхньої роботи стало спільне дослідження Департаменту економічних та соціальних відносин ООН, Євростату, статистичного підрозділу ОСЕР та Центру Університету Дж. Хопкінса. За його підсумками підготовлено «Довідник з неприбуткових організацій у системі національних рахунків» [6], у якому визначено положення та проаналізовано показники, за якими можна вираховувати внесок організацій третього сектору (організацій громадянського суспільства) до системи національних рахунків. Базовими показниками при цьому для всіх країн визначено такі, як: кількість організацій, поділених за сферою діяльності; кількість робітників, які отримують кошти як волонтери; додана вартість, створювана НКО; грошова оцінка внеску волонтерів; операційні витрати роботи НКО; джерела фінансування НКО, включаючи пожертвування; оплата споживачами наданих послуг, урядова допомога (внутрішні кошти) та зарубіжні, міжнародні джерела; обсяг та розподіл наданих грантів.

Специфіка роботи, яку виконують люди в некомерційних організаціях важко піддається обліку та звітності, бо немає відповідних аналогів на звичайному ринку праці. Разом з тим, необхідність її уніфікації у звітній формі надає можливість з великим відсотком ймовірності передбачити можливість розвитку системи ОГС.

Ще один підхід, який відображає системне бачення перспектив громадянського суспільства, обґрунтований міжнародним альянсом CIVICUS, який з 1997 р. розробляє індекс громадянського суспільства. З цією метою альянс проводить широку роботу, представлену в численних програмах, однією з яких є – Civil Society Index [7]. У ній розроблено індекс громадянського суспільства більш ніж для 50 країн світу. Критерії оцінки рівня розвитку громадянського суспільства стосуються чотирьох складових: по-перше, це структура громадянського суспільства, його матеріальне забезпечення та активність волонтерів; по-друге, зовнішні умови функціонування громадянського суспільства – правові, політичні, культурні, а також його взаємини з органами державної влади; по-третє, це – цінності, що домінують у відстоюванні інтересів тих чи інших організацій; по-четверте, впливовість громадянського суспільства, його спроможність змінювати або узгоджувати рішення з владою, діями бізнесових структур тощо. Виділені критерії прямо співвідносяться з діяльністю організацій громадянської ініціативи, яка є підсистемою громадянського суспільства.

Критерії ефективності громадянського суспільства стали результатом численних наукових досліджень та значної кількості експертно-аналітичних оцінок, обґрунтованих за допомогою відомих (головним чином, економічних, математичних) методик, Побудованих на макрорізночках, вони дають можливість кількісного прорахунку діяльності організацій громадянського суспільства. Завдяки ним з великою мірою ймовірності можна виділити структуру різних НКО за сферами діяльності, за джерелами фінансування, за способом взаємодії з державними інститутами. Винятком є третє положення, в якому наголошується на значенні домінуючих цінностей.

З огляду на це варто звернутися до підходів, що існують у теоретичній площині політологічної та соціологічної науки і спрямовані на визначення можливостей соціального (людського) капіталу. Останній є основою громадянських ініціатив, відображених в організаціях громадянського суспільства й, до того ж, опосередковано впливає на інституціональну функціональність громадянського суспільства.

На думку соціологів, структура сучасного громадянського суспільства характеризується взаємопроникненням таких сфер життя, як економіка, культура, наука, освіта. Вони, своєю чергою, пов'язані з родиною і з політичною системою загалом. Характерною рисою громадянського суспільства є те, що воно виступає «сферою солідарності, в якій поступово складається та укріплюється певний тип єдиного співтовариства [8, С.7].

Інститути громадянського суспільства не є автономними та незалежними від інших сегментів суспільства. Вони вступають з ними у взаємодію, впливають на них, відчують їхній вплив на собі (зокрема, вплив держави та

бізнесу). Перевагою такого підходу є те, що він не визначає громадянське суспільство виключно в термінах ринку або індивідуальної ініціативи, підкреслюючи значущість «взаємовигідних об'єднань», неформальних мереж та форм взаємної підтримки, існування яких обумовлено ціннісним наповненням світосприйняття громадян. З огляду на цей підхід можна стверджувати, що будь-яка громадянська ініціатива відображена в показниках структури, фінансування, зайнятості та витрат, буде неповною без розуміння чинників, які спонукають активістів до тих чи інших дій у форматі ОГС. Неповним у такому випадку буде й уявлення про систему НКО та механізми її діяльності.

Проблеми демократичної консолідації, усвідомлення чинників та тенденцій підтримки з боку ОГС демократичних інститутів знайшли відображення у працях таких сучасних дослідників, як Р. Дікс [9], С. Мейнуорінг [10], Х. Стоктон [11] та ін., які досліджували проблему на матеріалі країн Латинської Америки (Колумбія, Уругвай, Аргентина, Чілі, Венесуела, Коста-Ріка, Мексика, Парагвай, Еквадор, Болівія, Бразилія, Перу) та Азії (Тайвань, Південна Корея), регіонів з початковими формами організації демократичних інститутів. На основі аналізу авторами було зроблено припущення «про нелінійність співвідношення демократичної інституціоналізації та консолідації соціуму, а також про вирішальне значення у цьому сенсі... встановлення міцних зв'язків зі сферою соціальних інтересів, представлених робітничими та студентськими групами, громадськими асоціаціями та організаціями». [11, С.103].

Активність ОГС у ціннісному вимірі участі їхніх членів й, відповідно, функціональність системи обґрунтовується різними чинниками. З огляду на це цікавими уявляються підходи представників теорії раціонального вибору, які оцінюють продуктивність таких організацій у контексті здійснюваних урядом соціальних програм, спрямованих на збільшення доходів окремих категорій громадян з метою отримання відповідної політичної підтримки та досягнення політичної консолідації. Інший підхід, який ґрунтується на психологічній теорії ухвалення рішень, пропонує як узагальнюючий висновок гіпотезу, згідно з якою психологічний за своєю природою страх та надії на його подолання як гарантія уникнення більших втрат є основною причиною підтримки громадянським суспільством політики урядів.

Так, К.Уейнланд, проаналізувавши рівні підтримки неоліберальних програм громадянами країн Латинської Америки (Аргентина, Болівія, Мексика, Перу, Венесуела), дійшов висновку, що у становленні ОГС у цих країнах переважає масова політична орієнтація скоріше емоційного, ніж раціонального характеру [12]. Надія громадян на подолання пережитих втрат та готовність до ризиків стали основою підтримки громадянами ринкових реформ у таких країнах, як Болівія, Перу, Бразилія та в інших країнах Латинської Америки. Можна зробити припущення, що сподівання людей на краще майбутнє не завжди співпадають з їхньою потребою активної участі в структурах громадянського суспільства, бо емоційний рівень сприйняття інституційної

системи не є тривалим підґрунтям для побудови міцної взаємодії влади, бізнесу та громади.

У країнах Західної Європи ситуація кардинально відрізняється від стану справ у країнах Латинської Америки або Центрально-Східної Європи, які з початку 90-х років з більшим чи меншим успіхом перебувають на етапі розвитку інститутів демократії. Розвиток громадянського суспільства у країнах Європи пов'язаний передусім з усвідомленою підтримкою політичної легітимності демократичних урядів, демократичних інститутів та інститутів громадянського суспільства. Так вважають Д. Істон [13], С. Уїтерфорд [14], Ф. Уейл [15]. Політична легітимність співвідноситься авторами з рівнем розвитку громадянського суспільства, визначається як різновид «символічного капіталу», спроможний відшкодовувати витрати політичного правління [16]. Параметрами легітимності виступають політико-культурні елементи, до яких передусім належать політичні орієнтації, відчуття довіри до політичних інститутів та процедур, що співвідносяться з демократією. Порівняльний аналіз орієнтацій, домінуючих у громадянському суспільстві щодо демократичних інститутів, став показовим прикладом для визначення руху організацій громадянського суспільства від стану політичної поляризації до легітимації та консолідації.

Викликає інтерес теоретичний підхід, побудований на так званій концепції довіри, що почала розроблятися з 60-х р. минулого століття. У сучасних дослідженнях використовується широкий діапазон індексів, за допомогою яких визначається рівень довіри громадян до інститутів влади, а також критеріїв, за якими можна прогнозувати ефективність системи НКО. Так, у дослідженні громадянського суспільства в Іспанії автори виділили низку чинників, які, на їхню думку, визначають функціональність організацій громадянської ініціативи та громадянського суспільства. Необхідними уявляються показники рівня довіри як до політичних партій, так і до політиків, союзів, представників бізнесу, а також до церкви та релігійних груп. Автори дослідження дійшли висновку, що організації громадянського суспільства та мережа соціальних зв'язків, незалежна від формальних інститутів, складають основу громадянського суспільства, забезпечуючи його життєдіяльність [16, С.372]. ОГС найбільшою мірою автономні у своїй діяльності від держави та бізнесу, у найкращий спосіб можуть служити показником активності громадянської ініціативи знизу «grass-roots».

Отже, складовими визначення ціннісного потенціалу ОГС виступають показники культурно-світоглядного порядку, що, з одного боку, пов'язані з тривалим процесом формування світосприйняття (саме вони забезпечують у країнах розвинутої демократії підтримку інституціональній системі держави та бізнесу або, навпаки, опозицію їй), з іншого, – психологічно-емоційні складники, пов'язані з людською природою як такою. Відчуття страху, надії, сподівань відіграють не меншу, а в певних випадках більшу роль у стимулюванні до участі в діяльності ОГС.

Система організацій громадянського суспільства, що складається зі структурованих за видами діяльності та формами фінансування та оподаткування НКО, безпосередньо залежна від рівня розвитку інститутів

демократії та від культурно-ціннісного потенціалу громадян, які через участь в ОГС вступають у взаємодію з інститутами держави та бізнесу. Її ефективність обумовлює дія механізмів, що сприяють розвитку, відтворенню або, навпаки, стагнації (нерозвинені політичні інститути демократії держави, поляризаційний ціннісно-культурний потенціал громадян щодо участі в інститутах демократії) діяльності організацій.

Можна виділити певну групу механізмів, за допомогою яких у правовій державі громадянська ініціатива набуває завершених рис. По-перше, йдеться про механізми, пов'язані з умовами існування організацій громадянського суспільства, що включають право організацій на діяльність у суспільстві, визначають статус НКО, можливості перевірки їхньої діяльності з боку держави. По-друге, про механізми, відповідальні за постійний розвиток НКО. Вони пов'язані з визначенням та розв'язанням проблем фінансування, оподаткування, із залученням волонтерів, з використанням нетрадиційних форм отримання коштів тощо. Партнерство з державою складає третю групу механізмів функціонування ОГС. Воно визначає можливості НКО одержати підтримку держави та рівність прав у реалізації такої можливості. Четверта група механізмів покликана сприяти вдосконаленню управління та прозорості діяльності НКО. Вона включає систему підтримки діяльності організацій громадянського суспільства, а також підтримку засобів для поширення відкритості інформації про цю діяльність для громадян та доступу до неї. Останньою групою механізмів є важелі, орієнтовані на процеси саморегулювання третього сектору, тобто норми, які добровільно приймаються НКО, права, система контролю за виконанням прийнятих норм.

Норми, що стосуються правосуб'єктності НКО, є одним з наріжних питань їхнього функціонування, бо дозволяють організаціям здійснювати діяльність, виступаючи від власного імені, а не від імені її членів або засновників. Офіційний статус організацій визначається національним законодавством. Набуття статусу суб'єкта права НКО відбувається в різних країнах по-різному. У деяких державах правосуб'єктність НКО виникає автоматично під час їхнього створення. В інших акт її набуття регулюється відповідними нормами та процедурами. Надання статусу суб'єкта права, як правило, належить до компетенції адміністративних органів, проте, в деяких випадках цю функцію можуть виконувати суди.

У США, приміром, основу громадянського суспільства складають некомерційні організації, що мають бути зареєстровані в міністерстві юстиції. На федеральному рівні діє єдиний типовий статут для НКО. Для організацій громадянського суспільства основною умовою діяльності є отримання в адміністрації штату реєстраційного сертифікату, який видається на основі заяви. Необхідно отримати ще й дозвіл від відповідного державного органу залежно від сфери діяльності НКО (від органів освіти, органів охорони здоров'я, органів соціального захисту населення) [17].

Постійний характер діяльності НКО значною мірою залежить від їхнього фінансування та пов'язаних з ним проблем оподаткування, розподілу коштів, відновлення ресурсів діяльності. В європейських дослідженнях прийнято

виділяти наступні групи донорів, які відображають коло акторів та засобів, за допомогою яких ОГС мають змогу підтримувати свою діяльність. По-перше, це офіційні надходження, які надаються урядовими структурами; по-друге, надходження приватні, які включають кошти приватних та корпоративних спонсорів, а також волонтерські надходження; по-третє, це так зване самофінансування, яке включає доходи, отримані за рахунок обміну товарами та послугами [18]. Як свідчить досвід західних держав, безперебійна робота НКО можлива завдяки використанню різних джерел надходження коштів. Єдине джерело фінансування може стати причиною неплатоспроможності НКО, передумовою для припинення діяльності [19].

У країнах Європи та США існує гнучка правова система, що передбачає диференційований підхід до використання коштів та оподаткування донорів НКО. У Німеччині податковий статус організацій визначає їхні можливості займатися тісно чи іншою діяльністю. Організаціям без податкових пільг дозволяється займатися політичною діяльністю, включаючи підтримку політичних партій. Натомість НКО, які мають податкові пільги від держави, заборонено прямо або непрямо витратити активи на користь політичних партій. У США також для діяльності НКО існує розмежування за принципом політичної та неполітичної діяльності. Некомерційні організації, які спрямовують ресурси на благодійні, релігійні або просвітницькі цілі, мають право вимагати звільнення від оподаткування на основі Статті 501 (C) (3) Податкового кодексу США. Ці організації обмежені в лобіюванні, їм заборонено займатися політичною діяльністю [20]. Систему витрати коштів для організацій громадянського суспільства в країні щільно регламентовано. Так, у бухгалтерському стандарті США (№117) «Фінансова звітність некомерційних організацій» фонди НКО поділяються на три категорії: обмежені до витрат (permanently restricted), тимчасово обмежені до витрат (temporarily restricted), необмежені до витрат (unrestricted). До третьої категорії належать кошти, зароблені самими НКО. Саме вони можуть вільно використовуватися на здійснення статутної діяльності без пояснення, на які цілі їх реалізовуватимуть. Загалом фінансовий контроль за діяльністю НКО в США здійснюється в порядку, передбаченому для всіх юридичних осіб. Така сама норма фінансового контролю діє в багатьох країнах Європи (Франції, Фінляндії та ін.).

Важливою складовою функціональної діяльності організацій громадянського суспільства є їхня взаємодія з державними інститутами. Ресурси держбюджету в країнах Заходу найчастіше розподіляються на соціальні програми за жорсткими, наперед затвердженими стандартами. Роботу держустанов орієнтовано переважно на обслуговування конкретних, найбільш вразливих категорій населення, які потребують першочергової допомоги. Діяльність НКО залишається незамінною в таких сферах, як допомога бідним в отриманні доступного житла, профілактика захворювань, діяльність родинно-навчальних асоціацій, політична, екологічна, правова освіта громадян тощо. Із загальної кількості програм, профінансованих федеральним бюджетом США в перше десятиліття 21 століття, на НКО припадало 54%, на урядові агенції – 42%, на комерційні структури – 4%.

Принципи демократії зобов'язують державу сприяти тому, щоб ОГС брали участь у діяльності її органів і відомств, орієнтованих на вироблення рішень з найбільш актуальних для суспільства проблем. Це підкреслюється у відомих Паризьких принципах Генеральної Асамблеї ООН, що стосуються статусу національних установ, які займаються заохоченням та захистом прав людини. У них, зокрема, відзначено, що: «Склад національної установи..., яка бере участь у діяльності із заохочення та захисту прав людини, встановлюється процедурою... зокрема шляхом представників: неурядових організацій, які опікуються питаннями прав людини та боротьби проти расової дискримінації,...» [21].

Механізми взаємодії органів влади та некомерційних організацій функціонують у спосіб, який дозволяє сторонам бути як самодостатніми у своїй діяльності (форми, засоби, методи роботи), так і підзвітними одна одній відповідно до вимог громадянської справедливості (відображених у правовій системі держави). Відсутність необхідності надання щорічних звітів не позбавляє НКО потреби надавати владі за необхідності дані про територію її діяльності, способи навчання та послуги, які вони надають.

Важливим механізмом діяльності НКО, який виконує своєрідні функції «м'якої сили», є сприяння прозорості діяльності НКО, надання їм правової підтримки, а також заохочення відкритості інформації для громадян та доступу до неї. Державні установи у цій ролі виступають переважно як органи з рекомендаційними функціями. Численні міжнародні неурядові організації, національні центри здійснюють підтримку організацій громадянського суспільства у цій царині. Так, відомий міжнародний альянс CIVICUS, який об'єднує НКО та громадських активістів з понад 100 країн світу, всіляко сприяє розвитку громадянських ініціатив та громадянського суспільства. Проекти Альянсу спрямовані на підвищення рівня участі громадян у НКО на місцевому і на національному рівнях, на підвищення стандартів прозорості звітності НКО перед громадянами, на моніторинг доступу до інформації, свободи слова та ін.

Найкращим способом забезпечення відповідальної поведінки НКО є сприяння саморегулюванню. Задля цього в деяких країнах складаються кодекси поведінки для організацій у певних сферах діяльності, які надають можливість групам НКО забезпечувати їхні потреби. Саморегулюванню організацій сприяють численні навчальні центри для керівництва НКО. Фахівці з менеджменту НКО є практично в усіх великих бізнес-школах як у США, так і в Європі. Широкого розповсюдження отримали різного роду довідники, підручники для організаторів НКО. Так, провідне американське видавництво «Wiley» видає спеціальну серію книжок для активістів та громадських діячів з таких тем, як фінанси та бухгалтерський облік, фандрайзинг та пошук грантів, менеджмент та лідерство в некомерційних організаціях, право.

Складові системи організацій громадянського суспільства та механізми її функціонування свідчать про перспективний потенціал розвитку НКО у країнах демократичного спрямування. ОГС мають можливість адаптуватися та працювати на користь громад у рамках соціально-правових орієнтирів, актуальних в умовах економічних, соціально-культурних криз. Історичні

особливості кожної країни, її власний шлях формування демократичних інститутів держави, культурно-ціннісний контекст кожної нації накладають відбиток на особливості формування організацій громадянського суспільства, які корелюють із запропонованими науковою спільнотою критеріями щодо системи та механізмів діяльності.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. The UN International Standard Industrial Classification System (ISIC) [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://unstats.un.org/unsd/international-standard-industrial-classification-system/publication/seriesM/seriesm_4rev4e.pdf.
2. Стецко Е.В. Неправительственные организации: новая модель межгосударственного сотрудничества [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://net-conf.org/articles_text_5.htm.
3. National Taxonomy of Exempt Entities (NTEE) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://nccs.urban.org/classification/ntee.cfm>.
4. The International Classification of Nonprofit Organizations (ICNPO) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.statcan.gc.ca/pub/13-015/sect.13-eng.htm>.
5. Listening Post Project. Center for Civil Society Studies [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ccss.jhcc.edu/research-project/listeningpost...>
6. Handbook of non-profit institutions in the system of national accounts [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://unstats.un.org/unsd/pubs/gesgrid.asp?id=329>.
7. Civicus Civil Society Index [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.civicus.org/csi/>.
8. Alexander J.C. (ed.) Real Civil Liberties. – L.:Sage, 1998.
9. Dix R.H. Democratization and Institutionalization of Latin American Political Parties // Comparative Political Studies. – 1992. – Vol.24. – P.488 – 511.
10. Mainwaring S., Scully T.R. Building Democratic Institutions; Party System in Latin America. – Stanford, CA: Stanford University Press, 1995. – 438 p.
11. Stockton H. Political Parties, Party System, and Democracy in East Asia; Lessons from Latin America // Comparative Political Studies.- 2001. – Vol.34. – N.1. – P.94 -119.
12. Weyland K. Risk-Taking in Latin American Economic Restructuring // International Studies Quarterly. – 1996. – Vol.40. – P.185 – 207.
13. Easton D. Reassessment of the Concept of Political Support // American Political Science Review. – 1975. – Vol.75. – P.453 – 457.
14. Weatherford M.S. Measuring Political Legitimacy // American Political Science Review. – 1992. – Vol.86. – P. 149 – 165.
15. Wiel F. The Sources and Structure of Legitimation in Western Democracies // American Sociological Review. – 1989. – Vol.54. – P.682 – 706.
16. McDonough P., Barnes S., Pina A.L. The Nature of Political Support and Legitimacy in Spain// Comparative Political Studies. – 1994. – Vol.27. – №.3.
17. Сравнительная таблица законодательств некоторых государств, регулирующего деятельность НПО. Официальный сайт МИД РФ. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.mid.ru/bdomp/ns-npo.nsf/makts>.
18. Кондаурова В. Специфика функционирования неправительственных организаций в Европейском Союзе: специализация, проблемное поле, перспективы развития. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://2010-2013_iwep.kz/SFNO_v_EvroSoyue_Doklad_1_2012.doc.
19. Руководство для НПО. Гл.1. Создание и поддержка работы неправительственной организации: Публикации/ Государственный департамент США. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://digital.usembassy.gov/st/russian/publication/2013.02/2013>
20. Макфол М. Гражданское общество в Соединенных Штатах. 28 апреля 2013 года. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://m-mcfaul.livejournal.com/14454.html>.
21. Принципы, касающиеся статуса национальных учреждений, занимающихся поощрением и защитой прав человека (Парижские принципы): Приложение к резолюции 48/134 Генеральной Ассамблеи ООН от 20 декабря 1993 года [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/paris.shtml

ЕВОЛЮЦІЯ ІНСТИТУТІВ ГЛОБАЛЬНОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті досліджується шлях становлення базових елементів глобального громадянського суспільства та їхній вплив на світову політику. Аналізуються зміни в їхній діяльності під впливом глобалізаційних процесів.

Ключові слова: глобальне громадянське суспільство, міжнародні правозахисні організації, антиглобалістські рухи, гендерні організації, екологічні організації, глобалізація.

В статье исследуется путь формирования базовых элементов глобального гражданского общества и их влияние на мировую политику. Анализируются изменения в их деятельности под влиянием глобализационных процессов.

Ключевые слова: глобальное гражданское общество, международные правозащитные организации, антиглобалистские движения, экологические организации, гендерные организации, глобализация.

In the article the way of formation of the global civil society's basic elements and their influence on world politics have been studied. Changes and the scale of their activities have been analyzed.

Key-words: global civil society, human rights watch, anti-globalization movements, ecological organizations, gender organizations, globalization.

Під впливом глобалізаційних процесів відбуваються зміни в політичному та соціально-економічному житті, трансформується сектор недержавних відносин. Національні громадянські суспільства на основі інформаційно-комунікативних технологій, нових форм та засобів діяльності, імплементації міжнародних стандартів щодо діяльності громадського сектору, виявилися здатними розширити свої повноваження в державах, де вони функціонують. З ініціативи окремих національних громадянських суспільств почалося створення структури нового міжнародного громадянського інституту, який діє поза територіальними межами країни створення, – глобального громадянського суспільства (ГГС).

Проводячи аналогію з визначенням національних громадських структур, можна припустити, що глобальне громадянське суспільство – це суспільство, яке вийшло за межі національної держави і функціонує в міжнародному масштабі, об'єднуючи у своїх мережах і організаціях представників різних країн. Відповідно до мети діяльності національної громадськості, метою глобальних ініціатив є сфера загальної суспільної блага, тобто, їхню діяльність спрямовано на подолання наслідків стихійних лих, запобігання гуманітарних конфліктів і катастроф, вирішення екологічних проблем, захист прав людини та ін.

Характеризуючи причини виникнення та еволюцію цієї структури, починаючи з 1990-х рр., британський дослідник Дж. Кін виокремлює сім

взаємопов'язаних тенденцій: 1) відродження концепції громадянського суспільства у Східній та Центральній Європі та її актуалізація в період посткомуністичних революцій кінця 1980-х – початку 1990-х рр.; 2) вплив нових супутникових і комп'ютерних технологій та комунікацій; 3) формування під впливом масових пацифістських і екологічних рухів нової глобальної самосвідомості щодо життя у світі, що потенційно саморуйнується; 4) поширення думки про формування нового глобального політичного порядку після розвалу світової комуністичної системи радянського типу; 5) значне посилення впливу неоліберальної економічної парадигми і всесвітнє розростання ринкової капіталістичної економіки; 6) настрої масового розчарування, перш за все, серед населення країн «третього світу» з приводу обіцяної економічної допомоги постколоніальним країнам; 7) посилення тривоги щодо небезпечного політичного вакууму, що утворився внаслідок розпаду імперій та держав, спричинивши низку громадянських війн у різних куточках планети [1, с. 1-2].

Вивчаючи принципи діяльності глобального громадянського суспільства, слід взяти до уваги ту обставину, що воно є складним суспільним феноменом. Ця структура, на погляд авторів статті, є своєрідним прикладом «м'якої влади», яка є досить впливовою в умовах «комплексної взаємозалежності, де повернення до ієрархії переважається вигодами багатостороннього співробітництва» [2, с. 131-140]. Глобальні громадські структури починають виступати як політична сила, спроможна досягати власних цілей на світовій арені. Переважній більшості елементів цієї структури бракує економічних, фінансових та політичних ресурсів. Вплив цих елементів на міжнародну систему краще розглядати, виходячи не зі здатності стримувати або переконувати інших, а, швидше, з їх можливостей впливати на формування інтересів, позицій, програм та індивідуальних рис.

Незважаючи на те, що глобальні громадські структури лише починають формуватися в єдину систему, слід визнати, що вони вже зараз є реальним «актором сучасної міжнародної політики, здатним створити альтернативу і навіть нейтралізувати існуючі конфігурації глобальної влади і правління, висуваючи і лобіюючи альтернативні цінності» [3, с. 509].

Основними структурними елементами глобального громадянського суспільства є громадські організації. У межах наукової статті неможливо розглянути шлях становлення всіх складових нового глобального феномену, тому автори розглядають лише ті з них, що належать до його структурного центру. Центральним елементом глобального громадянського суспільства є недержавні міжнародні громадські організації (НМГО): «головна структурна ланка національних громадянських суспільств, недержавні організації, трансформуються в глобальному форматі в міжнародні громадські організації, які продовжують визначати за термінологічною інерцією як міжнародні недержавні чи неурядові» [4, с. 157].

До інститутів глобального громадянського суспільства, що активно діють на світовій арені, належать різноманітні міжнародні неурядові організації (МНО), які фактично не потребують юридичної реєстрації –

чисельні громадські рухи, асоціації, фонди тощо. Дж. Кін характеризує їх таким чином: «Це динамічна недержавна система взаємопов'язаних соціально-економічних інститутів, які охоплюють всю планету, створюючи в усіх її куточках комплексний ефект від своєї діяльності. Це незавершений проект, що складається з часом розвинених, а іноді нерозвинених взаємопов'язаних мереж, пірамід та комунікативних кластерів соціально-економічних інститутів й акторів, які самоорганізуються через кордони з усвідомленою метою об'єднати світ по-новому» [1, с. 8]. Більшість подібних структур мають одну характерну особливість: їхня діяльність реалізується крізь великі географічні відстані та час, що є можливим лише в умовах глобалізованого міжнародного середовища.

Вражає динаміка зростання кількості МУО та МНУО в умовах глобалізації: якщо на початку ХХ ст., у 1909 р. їхня загальна кількість сягала 37 і 176 відповідно, то наприкінці століття вона збільшилася до 260 МУО і 5472 МНУО [5, с. 287]. Наведені цифри свідчать про вибухоподібний процес інтернаціоналізації політичного прийняття рішень, а також про значне збільшення неурядових акторів по відношенню до державних.

Більшість цих організацій займаються проблемами, які є важливими для всього світу та викликають великий соціальний резонанс. Для їхнього виокремлення доцільно використання проблемного принципу. До структурного центру віднесено ті громадські організації, що здійснюють діяльність протягом тривалого часу, з кожним десятиріччям нарощуючи її масштаби та збільшуючи кількість осередків у різних країнах. Нині до таких неурядових організацій відносять, насамперед, правозахисні, гендерні, екологічні організації та антиглобалістські рухи, переважна більшість з яких виникла майже одночасно наприкінці 1960-х рр. спершу в США та Франції, згодом в Італії, Німеччині, Іспанії, Японії, Бразилії, Мексиці та в інших країнах. Усе це були культурні рухи, які, скоріше, прагнули змінити життя, аніж заволодіти владою. Культурні рухи 1960-х – початку 1970-х рр. у ствердженні свободи особистості на противагу як капіталу, так і державі, тиснули на політику ідентичності. Їхні ідеї створили засади для побудови культурних громад 1990-х, у той час, як криза легітимності інститутів індустріальної ери призвела до розмивання змісту демократичної політики.

Громадські рухи не були реакцією на економічну кризу. Вони виникли на піку сталого економічного зростання та повної занятості як критика «суспільства споживання». Як зазначає авторитетний західний соціолог М. Кастельс, «їх лібертаріанський дух багато в чому вплинув на рух до індивідуалізованого, децентралізованого використання технології. Їх культурна відкритість стимулювала технологічні експерименти з маніпулювання символами, які створили новий світ уявлень, що повинні розвинути у культуру «реальної віртуальності» [6, с. 493].

Особливе місце серед МНУО посідають міжнародні правозахисні неурядові структури. На сьогоднішній день у світі діють тисячі подібних організацій, завдяки діяльності яких було створено міжнародно-правову базу з прав людини та механізми її імплементації до законодавства окремих країн.

Характерними рисами міжнародного правозахисного руху є незалежність (організаційна, фінансова) від держави та відсутність політизованого підходу. Одна з найважливіших функцій правозахисних НУО – моніторинг дій держави у галузі прав людини, збирання, оцінки, поширення інформації про стан дотримання прав людини та їх порушень. Універсальність, незалежність правозахисників, на думку російського дослідника А. Погорельського, робить їх «вельми важливим елементом «глобального громадянського суспільства, яке формується» [7, с. 5].

Формування перших правозахисних організацій почалося ще в ХІХ ст. та було пов'язано з необхідністю вирішення актуальних на той час проблем. 1863 р. в Женеві було створено першу таку організацію – Міжнародний Комітет Червоного Хреста, – яка захищала права людини у збройних конфліктах. Велика кількість міжнародних правозахисних організацій сформувалась у період між двома світовими війнами.

Чимало міжнародних НУО з прав людини беруть участь у засіданнях ООН з прав людини. Такі правозахисні організації як Всесвітня федерація профспілок, Всесвітня федерація демократичної молоді, Міжнародна спілка студентів та інші брали участь у розробці Статуту ООН та Загальної декларації прав людини.

Значного імпульсу розвитку міжнародного правозахисного руху надало підписання в 1975 р. Гельсінських угод з безпеки та співробітництва в Європі. А. Погорельський називає цей етап у генезі правозахисного руху «гельсінським», відзначаючи помітну активацію діяльності існуючих структур та появою нових правозахисних неурядових об'єднань [7, с. 19]. Під впливом цих угод у Східній Європі почала виникати мережа правозахисних Гельсінських груп. З ратифікацією комплексу міжнародних угод з прав людини у другій половині ХХ ст. правозахисний аспект міжнародних організацій був законодавчо закріплений як один з факторів міжнародних та двосторонніх відносин.

Сучасні правозахисні структури, крім традиційної для них спеціалізації, займаються також захистом соціально-економічних прав. В умовах швидкого поширення інформації за допомогою сучасних інформаційно-комунікативних технологій правозахисний рух сприяв досягненню певного міжнародного консенсусу з прав людини в міжнародних відносинах. Хоча міжнародні правозахисники не володіють повноваженнями зі здійснення і дотримання міжнародного права, вони мають низку переваг перед державними організаціями. Більша частина їхньої роботи включає в себе обробку інформації і фактів, збір інформації про порушення прав людини в конкретній країні. НУО мають перевагу в контактах з місцевими жителями й організаціями, часто виявляючись у змозі отримати прямий і непрямий доступ до критично важливої інформації про поточні порушення прав людини. Одразу після того, як інформацію зібрано, правозахисники беруться за розробку плану кампанії з ознайомлення міжнародного співтовариства з фактами зловживання в галузі прав людини.

Серед авторитетних міжнародних правозахисних об'єднань, які діють в більшості країн світу, слід відзначити такі, як: «Міжнародна Амністія» («Amnesty International»), Міжнародна організація захисту прав людини («Human Right Watch»), «Репортери без кордонів» («Reporters Without Borders»), МНО «Дім свободи» («Freedom House»), Міжнародна Гельсінська федерація з прав людини та багато інших. Осередки багатьох з міжнародних правозахисних організацій функціонують і в Україні. Практично всі великі правозахисні об'єднання працюють у країнах, що розвиваються, та в країнах з «перехідною економікою» як «організації з розвитку» і так звані «інфраструктурні» організації, метою яких є створення аналогічних громадських структур у «підопічних» державах.

Досягнувши помітних результатів у нормотворенні та в моніторингу дотримання прав людини, міжнародна правозахисна спільнота не змогла запобігти геноциду в колишній Югославії та Руанді, злочинам проти людяності в Східному Тиморі та Чечні, загибелі мільйонів мирних громадян під час збройних конфліктів у Центральній Африці. Утім, незважаючи на песимістичні оцінки своєї діяльності, міжнародний правозахисний рух є важливим елементом розв'язання багатьох міжнародних проблем, пов'язаних з реалізацією прав ув'язнених, військовополонених, біженців та мігрантів. Не менш важливим є й здійснюваний його представниками моніторинг свободи слова та легітимності виборів.

Іншим важливим елементом ГГС є міжнародні гендерні організації. Діяльність подібних об'єднань сприяє вдосконаленню законодавства та правових механізмів у гендерній галузі, забезпечує поліпшення становища жінок, зміцнює гендерну рівноправність у суспільстві. Організаційно жіночий рух оформився відносно пізно. Перші організації були пов'язані з ідеями фемінізму, представники якого вимагали забезпечення рівності статей за допомогою соціально-економічної та юридичної реформ. На початку XX ст. виник новий напрям діяльності жіночих організацій – суфражизм як рух за надання жінкам виборчих прав. Отримання жінками в США й Європі виборчих прав, зростання їхньої зайнятості, привели до спаду феміністського руху, який знову починає активізуватися після закінчення Другої світової війни.

Значна активізація жіночого руху розпочалась у 1960-х рр. Його епіцентром стали Сполучені Штати, де в ці роки спостерігалася інтенсифікація демократичних процесів, спрямованих на ліквідацію різних форм дискримінації. У 1970-80-і рр. міжнародним співтовариством було прийнято документи, що закликають до ліквідації усіх форм дискримінації жінки, жінка визнається таким же повноцінним суб'єктом історії, як і чоловік, а її особистість оцінюється вище, ніж її «природне призначення».

До сучасної організаційної структури міжнародного жіночого руху входять жіночі структури, що діють в Європі та Північній Америці. У світі функціонує багато впливових гендерних організацій, серед них: Міжнародна Рада Жінок, Міжнародна Організація Сприяння Жінкам у Вищій Освіті («Advancing Women in Higher Education»), KAPAT (коаліція мережі жіночих неурядових організацій з десяти країн Центральної та Східної Європи),

Американська організація «Women, Law and Development intl», Американська Національна Асоціація жінок в освіті (NAWE) тощо. Розвиток міжнародного жіночого руху тісно пов'язаний з реалізацією проектів міжнародних установ, програм різних фондів. Зокрема, програм ПРООН, Британської Ради, Англійського Фонду «Know HOW», ЮНІФЕМ, TACIS, Міжнародного Фонду «Відродження», Жіночого консорціуму ННД-США, Мережевого жіночого центру Схід-Захід OWEN, Нідерландського фонду «Мама Cash» та багатьох інших. У межах проектів проводяться конференції, літні школи, стажування, обмін досвідом. Це сприяє піднесенню рівня жіночого самоусвідомлення.

Перша декада ХХІ ст. характеризується зміцненням міжнародного співробітництва жінок різних країн світу, що набуває все більш різноманітних і дієвих форм: від проведення спільних заходів з обміну досвідом та вироблення стратегій політичної та економічної емансипації жінок до матеріальної підтримки національних жіночих рухів з боку міжнародних фондів. На думку російської дослідниці Т. Ушакової, «саме жіночі рухи сьогодні є найбільш ефективною рушійною силою в боротьбі за гендерну рівність». Головною тенденцією подальшого розвитку міжнародного жіночого руху дослідниця вважає «виникнення все більшою мірою пов'язаних між собою різних напрямів діяльності (інформаційних, організаційних, політичних та ін.) мереж, що набувають глобального характеру» [8, с. 7].

Надзвичайно важливе значення в контексті формування глобального громадянського суспільства має активізація природоохоронної діяльності. Нині вже є цілком очевидним, що вирішення екологічних проблем не може бути прерогативою лише вчених, підприємців або держав. Люди дедалі більше відчують на собі негативні наслідки екологічно шкідливих виробництв, що забруднюють довкілля і підривають їх здоров'я. Поширення екологічної інформації, усвідомлення сучасних екологічних реалій дають змогу населенню планети краще відчувати екологічну небезпеку та впливає на розвиток масового міжнародного екологічного руху.

Характерною рисою міжнародної природоохоронної діяльності є залучення до неї нових регіонів планети. Якщо в 1970-х рр. на міжнародних екологічних форумах домінували представники природоохоронних організацій з розвинутих країн, то вже через десятиріччя представники руху «зелених» країн Азії («Fund for Wild Nature», «Institute for Environmental Studies»), Африки («African Conservation Foundation», «Environmental Foundation for Africa»), Латинської Америки («Amazon Watch», «Rainforest Foundation Fund») розпочали активну діяльність. З п'яти тисяч зареєстрованих неурядових організацій, причетних до соціально-екологічних проблем, близько половини припадає на регіони, що розвиваються [9, с. 45].

Міжнародний «зелений» рух еволюціонував від акцій «заперечення і протесту» до пошуку «розумних альтернатив», у зв'язку з чим розробляється дієва глобальна стратегія екологічно спрямованого розвитку. Орієнтація на економічно й екологічно збалансоване майбутнє потребувала значної соціальної мобілізації. Подібні зміни вимагають активної участі структур громадянського суспільства, чого можна досягнути лише при широкому

включенні міжнародної громадськості до процесу прийняття рішень на всіх рівнях в економічній та екологічній сферах.

Тактика «зеленого» руху передбачає широку пропаганду ідей, збирання інформації для забезпечення підтримки своєї політики соціальною більшістю і здійснення тиску на національні уряди та міжнародні організації. Крім того слід додати, що представники партій «зелених» користуються підтримкою виборців і мають своїх представників у Європейському парламенті (сьогодні 17 «зелених» з п'ятнадцяти країн координують свою діяльність у рамках Європарламенту, утворюючи так звану Зелено-альтернативну Європейську мережу (ЗАЕМ), що свідчить про певну ефективність екологічного руху в міжнародному житті [9, с. 57].

На початку XXI ст. перед міжнародним екологічним рухом постало завдання спрямувати обговорення конкретних екологічних проблем у річиче об'єктивного критичного аналізу й конструктивності, реалізму й відповідальності, тіснішого зв'язку з наукою. В умовах розширення самоврядування, розвитку громадянського суспільства, коло дій екологічних організацій на міжнародній арені стає максимально широким: від інформування влади всіх рівнів про порушення правил природокористування (сигнальна функція), активного обговорення проектів законів, будівництва підприємств та інших споруд з погляду їхньої відповідності вимогам охорони навколишнього середовища (експертна функція) до громадського контролю щодо природоохоронної діяльності урядів держав (контрольна функція). Такий підхід, крім безпосередньо природоохоронних цілей, сприяє зміцненню відносин між країнами, налагодженню процесу обміну інформації між країнами щодо екологічної ситуації, перебудови свідомості людей у бік «екологізації».

Серед найвпливовіших міжнародних екологічних організацій слід відзначити, насамперед, «Грінпіс Інтернешнл» («GreenPeace International»), Всесвітній Фонд захисту дикої природи («World Wild Nature Fund»), «Друзі планети» («Friends of the Earth International») та інші. Професіоналізм працівників екологічних рухів високий. Вони проводять кампанії з антиядерної проблематики, з імпорту шкідливих речовин, із захисту водних ресурсів, з енергозбереження, з альтернативної енергетики, з екологічно безпечних технологій, з екологічної освіти. Під їхнім впливом уряди країн спрямовують увагу на проблеми охорони природи та довкілля.

Однією з найбільш поширених форм комплексної взаємодії у межах ГГС є антиглобалістські рухи. Кількість таких організацій, чисельність прихильників руху антиглобалізму неухильно зростає. Лише за останні роки його поповнили більше двохсот нових НМО. Проблеми, які пропонують розв'язати такі організації, стосуються нерівномірного розподілу сучасних благ. Це є актуальним для населення більшості країн світу. Антиглобалістські організації виступають за дотримання прав людини, за рівномірний розподіл життєвих благ.

Першою міжнародною акцією протесту антиглобалістів вважається виступ американської молоді в листопаді 1999 р. в американському

місті Сіетл, обраному для проведення конференції міністрів країн-учасниць СОТ. Акції протесту розпочалися на заклик профспілок та неурядових організацій, зібравши загалом близько ста тисяч демонстрантів, і супроводжувалися сутичками з поліцією, акціями насильства та вандалізму, що дало підставу журналістам охрестити їх «битвою за Сіетл» [10].

Яскравим прикладом діяльності антиглобалістського руху можуть бути акції під час проведення міждержавних форумів, які й стали початком для більш організованих форм діяльності антиглобалістів. Якщо в маніфестаціях, що проводилися антиглобалістами в 1998 р. у Сіетлі, брало участь близько ста тисяч чоловік, то у 2001 р. в Генуї учасників маніфестацій було вже близько трьохсот тисяч, а у Флоренції того ж року – приблизно півмільйона чоловік. Саме в Генуї в акціях протесту вперше взяли участь українські та російські делегації [11, с. 387].

Як і для багатьох інших НУО, для антиглобалістських організацій властива мережева форма. Вони не мають єдиного структурного центру: він є, так би мовити, «плаваючим». Відсутність єдиного центру та велика кількість рухів сприяла тому, що для ефективної роботи організації-партнери активно використовують інформаційні технології, за допомогою яких обмінюються інформацією, публікаціями, координують свої дії на міжнародній і навіть міжконтинентальній основі. Утім не слід вважати ІКТ безумовною основою діяльності антиглобалістських мереж. Як зазначає політолог К. Сіккінк з Університету Міннесоти, «протести антиглобалістів, які часто наводяться як приклад кампаній «нового типу», найчастіше організовуються коаліцією численних організацій, часто дуже невеликих, створених на основі персонального контакту» [12].

Головною структурною складовою ГГС є міжнародні неурядові організації, до яких належать правозахисні, гендерні, екологічні організації та антиглобалістські рухи. Однією з найважливіших функцій правозахисних НУО є моніторинг за діями держави у галузі прав людини, збір, оцінка, поширення інформації про стан дотримання прав людини та порушень у цій сфері. Діяльність міжнародних гендерних організацій сприяє удосконаленню законодавства та правових механізмів у гендерній галузі, забезпечує поліпшення становища жінок, зміцнює гендерну рівноправність у суспільстві. Екологічні організації на міжнародній арені з часом починають виконувати все ширший набір функцій, серед яких ключовими є сигнальна, експертна та контрольна. Це, крім усього іншого, сприяє зміцненню відносин між країнами, налагодженню процесу обміну інформацією між ними щодо екологічної ситуації, перебудові свідомості людей у бік «екологізації». Щодо антиглобалістських рухів, слід виокремити низку причин, що зменшують ефективність їхньої діяльності. Антиглобалістський рух нині є організаційно неоформленим, не вироблено його спільної стратегії, не визначено цілі, організації, які беруть участь у ньому, надто розрізнені.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Keane J. Global Civil Society? (Contemporary Political Theory) / J. Keane. – L. : Cambridge University Press, 2003. – 236 p. 2. Гелд Д., Мак-Грю Е. Глобалізація / антиглобалізація / Д. Гелд, Е. Мак-Грю. – К. : К.І.С., 2004. – 543 с. 3. Clark A. M. Non-Governmental Organizations and their Influence on International Society / A. M. Clark // Journal of International Affairs. – 1995. – Vol. 48. – № 2. – P. 507–525. 4. Степаненко В. Глобальное гражданское общество: концептуализация и посткоммунистические вариации / В. Степаненко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 2. – С. 156–175. 5. Гелд Д., МакГрю Е., Перратон Дж. Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура / Д. Гелд, Е. МакГрю, Д. Голдблатт, Дж. Перратон; пер. с англ. – К. : Фенікс, 2003. – 584 с. 6. Кастельс М. Інформаційна епоха: економіка, общество и культура / М. Кастельс / пер. с англ. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с. 7. Погорельский А.В. Международное правозащитное движение: история и современность / А.В. Погорельский. – Воронеж: «Научная книга», 2009. – 146 с. 8. Ушакова Т. Ю. Проблемы гендерного равенства: политические аспекты / Т. Ю. Ушакова. – М. : ИСПРАН, 2004. – 78 с. 9. Хилько М. І. Екологічна політика / М. І. Хилько. – К. : Абрис, 1999. – 364 с. 10. Супруненко О. Альтернативний світ антиглобалістів [Електронний ресурс] / О. Супруненко. – Режим доступу : <http://dt.ua/articles/39395>. 11. Глобалізація : учебник / [Абрамова О. Д., Астафьева О. Н., Бакушев В. В. и др.]; под общ. ред. В. А. Михайлова, В. С. Буянова. – М. : Изд-во РАГС, 2008. – 543 с. 12. Sikkink K. From Santiago to Seattle: Transnational Advocacy Networks in the Information Age. Carnegie Endowment for International Peace Lecture Series / [Електронний ресурс] / К. Sikkink. – Режим доступу: <http://www.ceip.org/files/events/santiago.asp>.

УДК 351:323.21

Шморгун О.О.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА РЕФОРМА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ТА ВДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розкривається зв'язок між адміністративно-територіальною, політичною та економічною реформами в Україні.

Ключові слова: адміністративно-територіальна реформа, політична реформа, економічна реформа, громадянське суспільство.

В статті розкривається зв'язок між адміністративно-територіальною, політичною та економічною реформами в Україні.

Ключевые слова: административно-территориальная реформа, политическая реформа, экономическая реформа, гражданское общество.

In article the connection between administrative territorial, political and economic reforms in Ukraine is exposed.

Keywords: administrative-territorial reform, political reform, economic reform, civil society.

Деякі методологічні засади: мораль права чи право моралі?

Необхідною передумовою виникнення ринкової економіки і сучасної демократії є синхронне становлення, разом з національним ринком, інститутів громадянського суспільства. Ця неурядова сфера суспільного життя покликана впроваджувати і забезпечувати контроль за дотриманням базових принципів сучасної правової держави. Блокуючи будь-які форми позаекономічного

примусу, а, отже, недемократичної поведінки влади, громадянське суспільство стимулює підприємницьку активність, захищає принцип недоторканості приватної власності, гарантує дотримання законів, спрямованих на реальне збільшення добробуту соціально-активних громадян. Середній клас, який складає креативне ядро держави, саме в силу своїх матеріальних інтересів зацікавлений у максимально послідовній реалізації базового принципу правової держави, зафіксованого у четвертій статті «Декларації прав людини і громадянина»: «свобода полягає у можливості робити все, що не заподіює шкоди іншому. Таким чином, здійснення природних прав кожної людини має лише ті межі, які забезпечують можливість іншим членам суспільства користуватися тими ж правами. Ці межі може бути визначено лише законом».

Важливо, що стаття 23-тя розділу другого Основного Закону України, назва якого: «Права, свободи і обов'язки людини і громадянина», – безпосередньо перегукується з назвою згаданої вище «Декларації». У ній майже дослівно формулюється цитоване вище положення щодо ліберального трактування свободи, а право робити все, що не заподіює шкоди іншим, цілком слушно пов'язується з творчим розвитком людини, без якого будь-які реформи в державі заздалегідь приречені на неминучий провал. Ця стаття української Конституції у першій і другій редакціях звучить наступним чином: «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості».

За такого підходу саме незалежність людини, можливість її існування автономно від будь-яких утворених державою установ і організацій, забезпечує її самореалізацію як повноцінного громадянина. Головною умовою реалізації її свободи виступає фундаментальне право на приватну власність. Право на власність згідно зі статтею 17-ою «Декларації прав людини і громадянина» оголошується «недоторканим і священним». Водночас уявлення про недоторканість власності породжує потребу в належному правовому захисті від посягань з боку інших, наявність якого покликане контролювати громадянське суспільство (згідно з тією ж статтею 17-ою нікого не можна позбавити приватної власності «інакше як у випадку, встановленому законом безсумнівної громадської необхідності і за умови справедливого попереднього відшкодування»). Показово і те, що стаття 41-а чинного Основного Закону України стосовно права володіти та розпоряджатися приватною власністю, а також заборони примусового відчуження приватної власності, так само як і стаття 42-а, згідно з якою «кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом», мають свої витoki у відповідних фундаментальних положеннях «Декларації прав людини і громадянина».

Така позиція суб'єкта економічної діяльності, з одного боку, робить його максимально законослухняним, з іншого, – небачено розкріпачує його ініціативу в реалізації власних матеріальних інтересів, передбачаючи можливість навіть виходити за межі будь-якого нормативного припису, проявляючи ініціативу у сферах, не до кінця законодавчо врегульованих, у

розрахунку на те, що в державі, де є ринкові механізми, вже в силу ускладненого поділу праці суб'єкти ринку перебувають у залежності один від одного, тобто діє знаменита «невидима рука ринку»: «кожний збагачується, а ціле суспільство при цьому багатіє». «...Ринковий капіталізм, зазвичай призводить до економічного зростання, а економічне зростання сприятливе для демократії. Насамперед він знищує найбільш кричущу бідність, підвищує рівень життя, а, отже, допомагає звести до мінімуму соціальні і політичні суперечності... Ринковий капіталізм також сприятливий для демократії і своїми соціально-політичними наслідками. Він створює у суспільстві розлогий проміжний шар володарів власності, які зазвичай прагнуть до отримання освіти, автономного існування, особистої свободи, недоторканності приватної власності, законслухняності, участі в управлінні державою» [5, с.160-161].

За подібного підходу, виникнення в нашій державі повноцінного національного ринку як необхідної передумови справжньої політичної незалежності та економічної безпеки, є похідним від розвитку громадянського суспільства. Адже саме громадянське суспільство орієнтує всі форми державного впливу на використання індикативних методів, несумісних з так званим державним втручанням в економіку (зокрема, активне використання фінансових інструментів, антимонопольного законодавства тощо). Такий коригуючий вплив громадянського суспільства на державу є однією з головних передумов формування середнього класу, економічно зацікавленого в подоланні політичного волонтаризму, корупції, а, отже, і реального затвердження в суспільстві базових принципів верховенства закону. Зі сказаного зрозуміло, що зазначені функції громадянського суспільства відіграють винятково важливу роль у країнах, де традиції вільного підприємництва або були майже нерозвинені, або, як це сталося з Україною, значною мірою втрачені внаслідок перебування у російській імперській та значною мірою похідній від неї радянській тоталітарних структурах.

Розуміння механізмів реалізації базових прав і свобод людини через приватні економічні відносини дозволяє осмислити важливу подвійну функцію громадянського суспільства в демократичному суспільстві. Воно впливає на владу, стимулюючи розширення законодавчої бази, приведення її у відповідність до нових суспільних реалій (що особливо важливо саме за часів проведення реформ). Фактично йдеться про належну кодифікацію тієї самої суспільної угоди, на основі якої, на думку класиків теорії західної демократії, відбувається взаємодія держави і суспільства. Громадянське суспільство стежить за тим, щоб суспільний діалог між владою і громадянами не переріс у неконтрольований соціальний конфлікт, щоб обидва суб'єкти політичного процесу не виходили за межі законодавчого поля. Влада, зі свого боку, зобов'язана створити належні інститути оперативного реагування на запити неурядової сфери.

З іншого боку, саме громадянське суспільство постійно прагне звільнити громадян від зайвої заорганізованості згори, воно обмежує бюрократичну орієнтацію на тотальне унормування стосунків з громадою, яке робить спільноту гранично підконтрольною бюрократії, залежною від постійного

адміністрування, що, своєю чергою, придушує ініціативу, підриває механізми самоорганізації на місцях, сприяє зростанню корупції, а то й тоталітарних проявів у поведінці можновладців. Загальновідомим є той факт, що Радянська Конституція 1936 року, яка стала прологом найстрашніших репресій у Радянському Союзі, з погляду формального закріплення прав і свобод людини була чи «найдемократичнішою» у світі.

Подвійною, по суті, діалектичною функціональністю громадянського суспільства обумовлений і той пріоритет, який воно приділяє гілкам влади, безпосередньо пов'язаним зі сферою правовідносин у державі. Йдеться про парламент, який, як відомо, є безпосередньо законодавчою гілкою влади, та судову владу, покликану забезпечувати «диктатуру закону» в країні. До того ж, саме парламент, в українському варіанті – Верховна Рада, насамперед, пов'язаний з формуванням і контролем за виконанням головного економічного закону – бюджету, що підвищує його роль у забезпеченні найважливіших економічних прав людини. Недаремно в Конституції України Верховну Раду визначено як «єдиний орган законодавчої влади».

Існує вкрай складна проблема, пов'язана з розумінням механізмів ефективного функціонування громадянського суспільства, яка, на наш погляд, ще не стала предметом належної уваги не лише вітчизняних, а й західних фахівців, і від якої суттєво залежить формування державної політики щодо громадянського суспільства. Справа в тому, що вільне підприємництво навіть за досконалого ринку має неоднозначний, амбівалентний вплив на рівень розвитку демократії: *«Позаяк ринковий капіталізм невідворотно породжує нерівність, він обмежує демократичний потенціал поліархічної демократії тим, що призводить до нерівномірного розподілу політичних ресурсів... Завдяки нерівності у доступі до політичних ресурсів деякі громадяни набувають значно більшого впливу на рішення, дії та політичний курс уряду. І, як це не сумно, подібні порушення рівності далеко не невинні: під загрозою опиняється моральний фундамент демократії – політична рівність громадян»* [5, с.169-170]. До політичних ресурсів, за визначенням відомого фахівця із самоврядування Р. Даля, належать: «фізична сила, зброя, гроші, добробут, товари і послуги, виробничі ресурси, дохід, честь, повага, прив'язаність, харизма, престиж, інформація, знання, освіта, спілкування, засоби комунікації, організації, статус, ідеологічні та релігійні авторитети, голоси виборців тощо» [5, с.169].

Як бачимо, як політичні ресурси автор пропонує своєрідну суміш економічно, ідеологічно, інформаційно та морально-релігійно забарвлених чинників. За умов сучасного постіндустріального суспільства величезна сфера суспільного життя не тільки не детермінується матеріальними інтересами і прагненням до гарантованості власної недоторканості та високим рівнем добробуту, а й взагалі, хоч би як це дивно, в принципі перебуває за межами правового поля, не може бути регламентована юридично. Вона регулюється не законодавчими актами, а традиціями, культурними нормами, пануючими моральними установками.

З іншого боку, з погляду ліберальної концепції раціонального вибору, на якій базується саме уявлення про юридичну відповідальність і про

демократичне право вибору, ціннісні мотиви та вподобання діяльності людей і в економічній, і в політичній сферах, так чи інакше вступають у суперечність з ідеалами правової держави, позаяк знижують рівень критичності людини, відкриваючи простір до зайвої екзальтації та непередбачуваності в суспільному житті. Це, своєю чергою, заважає досягненню головного базового невід'ємного права кожного громадянина – права на свободу (звідси, наприклад, порівняння Ле Боном натовпу з начебто завжди надто емоційною жінкою). Утворюється, здавалося б, нездоланий парадокс між *загальністю, формальністю, кодифікованістю та прозорістю формулювань за законом як основи права і обов'язку та людським прагненням до неунормованості, до власної суб'єктивної інтерпретації і навіть до проявів власної сваволі по відношенню до юридично унормованих правостосунків, про яку переконливо писав Ф. Достоевський.*

З погляду «верховенства закону», прихильність до позаправових способів мотивації, з одного боку, здатна породжувати суб'єктивізм, волюнтаризм, максимально сприяючи виникненню, як мінімум, недемократичних проявів правління, з іншого, – сама орієнтованість правовідносин, навіть за умов реальної демократії, на застосування санкцій у разі проявів законнепослуху (навіть із застереженням щодо того, що важливим є не стільки саме покарання, скільки його невідворотність) з точки зору орієнтації демократії на максимальний прояв свободи надто жорстко унормовує поведінку людини. Згадаймо хоча б тезу про те, що незнання закону не звільняє від відповідальності в разі його порушення. Насправді ж дуже часто людині, не посвяченій у тонкощі юридичної казуїстики, визначити ступінь своєї відповідальності важко, що, між іншим, вимагає від громадянського суспільства додаткових інституціональних ресурсів, водночас не пов'язаних з будь-якими репресивними функціями влади.

У діях за принципом «дозволено все, що законодавчо не заборонено» існує величезний зазор між поведінкою, яка становить небезпеку для недоторканості і навіть для життя інших громадян, і діяльністю, пов'язаною з неприйняттям будь-яких нав'язаних ззовні наказів, інструкцій, настанов, регламентів, правил, розпоряджень. Така діяльність може набувати зовсім не асоціального або аморального характеру, а, навпаки, різноманітних форм так званого імморалізму, соціальної незгоди, протесту, в тому числі, громадянської непокори, які, між іншим, нерозривно пов'язані з креативністю, інноваційністю, неконформізмом, тобто установкою, розвиток якої є особливо цінним саме в моменти подолання гострих кризових явищ, що є важливим для ефективного функціонування громадського сектору. Не секрет, що і закони, і підзаконні акти, і навіть конституційні норми, попри свою кодифікованість, можуть мати глибоко реакційний зміст, а їхнє скасування суто правовими конституційними методами неможливе.

Як відомо, основоположники західної демократії, такі як Дж. Локк, І. Кант, Ж.-Ж. Руссо вирішували згадану проблему шляхом включення до поняття законності моральної складової. Мотивація чесного підприємництва, тобто індивідуального визначення в кожній окремій ситуації межі, яку не

можна переходити, не позбавляючи ближнього свободи, з часів М. Вебера отримала назву саме *протестантської етики*. Її головний принцип, у теоретичній формі сформульований І. Кантом, приписує ставитися до іншого як до мети, а не до засобу, також формулюється як *моральний категоричний імператив*. Невипадково за І. Кантом, якого можна назвати засновником теорії громадянського суспільства і правової держави, існує необхідність доповнення сфери так званого чистого розуму розумом практичним, інакше кажучи, ціннісно-моральною мотивацією.

Про доцільність такого підходу, зокрема, свідчить той факт, що знамените гасло Великої Французької революції: «Свобода, Рівність, Братерство», – має величезну і величну етичну складову. На думку про взаємозв'язок і взаємодоповнення позитивного права і права морального наводить сама апеляція «Декларації» до особи як *до людини і до громадянина*. Уявлення про права і свободи також містять у собі уявлення про діалектичну природу демократії. Ця діалектичність, на наш погляд, проявляється й у двох типах конституційних систем: з одного боку, британської і похідної від неї американської, базованої на природному або прецедентному праві, з іншого, – континентальній моделі кодифікованого французького права (класичний приклад – знаменитий «Кодекс Наполеона»).

Моральний кодекс буржуазного капіталізму

Суто ліберальне трактування невід'ємних прав людини є недостатнім. Адже *невід'ємне природне право – це не тільки право від народження кожної людини на власну безпеку, яке захищається законом, а й моральне право як система ціннісних пріоритетів, сформованих у процесі подальшої соціалізації на основі певних культурних норм; в тому числі, етнічних традицій*. Саме тому у статті 1-й «Загальні декларації прав людини» сказано наступне: «Усі люди народжуються вільними й рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства».

Зрозуміло, що і поняття «совість», і «братерство» є не суто правовими, а етичними категоріями. Тому, *строго кажучи, справжня демократія являє собою не просто правову, а морально-правову державу, яка спирається не тільки на кодифіковане, а й на природне право*. Це означає, що базові критерії демократичності суспільства мають бути уточнені, а в деяких випадках переглянуті. З погляду вдосконалення діяльності громадянського суспільства це вкрай важливо тому, що досі відсутня чітка диференціація між юридичними правами і моральними свободами навіть на рівні основних прав людини, сформульованих міжнародними інститутами громадянського суспільства в тому ж ЄС. Ці основні права в програмних документах ЄС сформульовані за шістьма позиціями: гідність людини, свобода, рівність, солідарність, громадянські права, правосуддя [15, с.185-186].

Впадає в око, що деякі права в усіх шести категоріях є надто абстрактними, а інші надто локальними і навіть дріб'язковими, такими, що поглинаються більш фундаментальними правами. Йдеться про такі права і свободи як, наприклад, «право на захист у випадку переселення, вигнання або

екстрадиції», яке, на нашу думку, є елементом «права на свободу і безпеку»; «право на недискримінацію», яке входить до «захисту гідності людини»; «право працівників на інформацію та консультації в рамках підприємства», що корелюється зі «свободою вибору професії та працевлаштування». Явно похідними від базових прав людини є «право на доступ до загальнополітичних послуг» або «право на належне адміністрування» та «право на доступ до документів». З іншого боку, такі фундаментальні права, як «захист гідності людини», «свобода творчої та наукової діяльності» або «рівність жінок і чоловіків», «забезпечення прав осіб похилого віку», або, зрештою, «право на захист навколишнього середовища» мають виразну морально-ціннісну спрямованість, вимагають або чіткої юридичної конкретизації (наприклад, «право на рівність жінок і чоловіків при прийомі на роботу»), або взагалі не можуть бути законодавчо забезпечені, бо передбачають *високий рівень моральної свідомості громадян у позаправовому полі на рівні стійких моральних норм, ціннісних установок, етнічно закріплених традицій*.

Наведені вище приклади, на наш погляд, свідчать про виразне прагнення гранично деталізувати законодавчу регуляцію суспільних відносин, максимально фрагментаризувати, регламентувати соціальну поведінку, нормативно прописавши всі можливі «випадки життя», що в ідеалі дозволяє в разі виникнення будь-якого конфлікту перенести його розв'язання на рівень закону, доводячи порушення однією зі сторін *норми* закону (згадаймо у зв'язку з цим факт існування величезної кількості юристів у тих же США, де число ув'язнених, за умов існування чи не найбільш розгалуженої системи установ громадянського суспільства, є найбільшим у західному світі). Але такий підхід явно вступає в суперечність з реалізацією базового права людини – *права на свободу або права бути вільним*.

Проблема з'ясування особливостей співвідношення природного і кодифікованого права має давню традицію в західному правознавстві, передусім, у трактуванні базових вимірів демократії, притаманних правовій державі. Особливо загострилася вона після того, як домінуючий характер набула неоліберальна інтерпретація прав і свобод, яка в дусі правового позитивізму Г. Кельзена, орієнтована, так би мовити, на максимальну законодавчу установку граничної нормотворчості («чисте правознавство»), за якої необхідно максимально уніфікувати права і свободи (звідсіля пріоритет міжнародного права над національним), зробивши їх максимально повну класифікацію. Саме таким підходом обумовлена поява в нормативних документах величезних «прейскурантів» прав і свобод за відверто слабкої методологічної бази подібних класифікацій, а також формулювання таких «екзотичних» прав як, «право на свої багатства і ресурси», «право на розвиток», «право на гідність особи й ім'я», «право на свободу поглядів і висловлювань» і навіть «право на просування по службі», «право не одружуватися (не виходити заміж) і створювати сім'ю», нарешті, «право на міжнародний мир і безпеку». Усе це не може не впливати негативно на ефективність критеріїв демократичності розвитку країн [13, с. 82-100].

З іншого боку, в процесі створення ЄС різноманітні установи, які опікувалися класифікацією прав і свобод товариства, стикнулися з тим, що саме трактування природного права є неоднозначним і в багатьох випадках передбачає навіть не рівність, а домінування морального закону над загальноправовими нормами. Уявлення про природне право як про всезагальний моральний закон, який перебуває вище законів державних, було покладено в основу європейської політичної думки. «Уявлення про природне право як всезагальний моральний закон, що стоїть вище законів державних, знаходилося в основі європейської політичної думки протягом більш, ніж двох тисячоліть: і хоча у XIX столітті воно вийшло з моди, після Другої світової війни до нього прийшлося повернутися. У 1945 р. на Нюрнберзькому процесі природне право слугувало підставою деяких пунктів звинувачувального вироку для нацистських вождів» [1, р. 22].

З особливою виразністю нерозривність зв'язку між природним та кодифікованим правом простежується саме у сферах судочинства, безпосередньо пов'язаних із судовим процесом, зокрема, з розглядом кримінальних справ. Саме виникнення інституту суду присяжних передбачає винесення вироку про вину за скоєння злочину не так за юридичними підставами, як на основі власного сумління та уявлення про справедливість. Це ж стосується і суттєвої різниці між максимальним і мінімальним термінами ув'язнення, передбаченими кожною статтею кримінального кодексу, можливості умовно-дострокового звільнення, скорочення терміну перебування під вартою, амністії, умовного засудження тощо. Подібні рішення приймаються з урахуванням так званих пом'якшуючих обставин, які мають виразне етичне забарвлення: вік підсудного, стан здоров'я, умови виховання, психічний стан у момент скоєння злочину. Саме ці факти насамперед беруться до уваги представниками правозахисних організацій, які займаються захистом підозрюваних у скоєнні злочину та ув'язнених.

Морально-правовий аспект діяльності громадянського суспільства

Морально-правовий вимір демократії є її важливим компонентом. Подібне бачення актуалізує необхідність проведення ефективної державної політики щодо церкви. Релігійні установи «за визначенням» сповідують принципи тягlostі традиції, «вічні істини», які є основою природного права. Саме тому навіть один із засновників лібералізму і концепції правової держави, в основу якої має бути покладене право власності, Дж. Локк, наполягав на тому, що «основним невід'ємним правом добровільного товариства, яким є церква, є рівність у правах з іншими конфесіями. Як відомо, в Україні ця проблема стоїть дуже гостро саме тому, що церкви активно залучені до політичного життя, подекуди навіть фактично займають антидержавницьку позицію. На наш погляд, у зв'язку з цим держава, зокрема Державний комітет України у справах національностей та релігій задля гармонійного розвитку цієї сфери громадянського суспільства має підтримувати не просто екуменічно спрямовані морально-правові принципи (універсальність гуманістичної орієнтації кожної неекстремістської конфесії), а й сприяти формуванню таких соціальних ідеалів, які б максимально заохочували побудову заснованого на засадах високого

духовного патріотизму солідаристсько-корпоративного суспільного ладу. *Тобто церкви мають об'єднатися не тільки організаційно, а й ідейно, консолідуючись навколо розбудови української держави.* Як відомо, подібна реформаторська спрямованість притаманна насамперед католицькій церкві, в якій за останні двісті років відбулося становлення концепції «соціального католицизму», що суттєво вплинула на становлення в Європі релігійно забарвленої партійної системи, а в кінцевому підсумку – і на реалізацію у Європі вкрай актуальної для України моделі соціальної держави [21].

Подібні традиції, хоча і мають місце в українському католицтві та греко-католицтві, але внаслідок панування спочатку радянської тоталітарної ідеології, а вже за часів незалежності – так званого «ринкового фундаменталізму» (Д. Сорос), який точніше було б назвати «ринковим екстремізмом», було значною мірою втрачено. Що ж стосується православ'я (тим більше московського патріархату) та ісламських церковних організацій, то завдання української держави полягає в максимальному сприянні розвитку саме соціальних аспектів цих релігій, які поєднують здоровий консерватизм з перспективним модернізаційним баченням. Цей напрям вдосконалення громадянського суспільства залишається практично нерозробленим.

Важливим для забезпечення існування особливого морально-правового клімату в державі є діяльність влади та громадянського суспільства, спрямована на забезпечення максимальної взаємодії громадськості з духовними елітами. Йдеться не просто про сприяння розвитку ЗМІ, які називають «четвертою владою», а про забезпечення орієнтації ЗМІ на ретрансляцію і поширення поглядів на актуальні проблеми найбільш національної та політично свідомої частини суспільства, позаяк саме національна інтелігенція покликана бути тією моральною владою, яка консолідує населення в повноцінних громадян. Це означає, що держава має здійснювати цільовий розвиток культурних фундацій та інших неурядових організацій, які б сприяли формуванню нової української духовної еліти. Тільки в цьому випадку від пустопорожніх волянь про те, що жодна партія на виборах не запропонувала реальної антикризової програми, а уряд за стільки-то місяців своєї роботи так і не спромігся почати реальні реформи чи принаймні сформував у громадськості уявлення про те, які саме комплексні реформи ми потребуємо, і що необхідно, щоб їх реалізувати, – можна буде перейти до змістовних реалістичних програм і моделей антикризового розвитку, надавши організаціям громадянського суспільства, поки-що дезорієнтованим магічними мантрами про те, що той чи інший проект схвально оцінений венеціанською комісією або підтримується МВФ, конкретні критерії демократизації політичного та економічного життя в Україні.

Поки-що, на жаль, за цифрами статистичних звітів приховується фіктивний характер подібних установ, які часто або суто формально виконують цю надважливу функцію повноцінного громадянського суспільства, або імітують її, насправді, займаючись створенням привабливого іміджу для різноманітних олігархічних сил. Дійсно ж важливі для розвитку демократії установи громадянського суспільства, належним чином не підтримані державою, не змогли реалізувати свій величезний потенціал. Як підтвердження

справедливості цих положень можна нагадати долю Конгресу української інтелігенції, що виник наприкінці 90-х рр. минулого століття внаслідок потужної ініціативи знизу, і, провівши загальноукраїнський з'їзд, саме внаслідок вкрай неефективної політики держави по відношенню до культурного сегменту громадянського суспільства, дуже швидко припинив своє існування.

Максимальне сприяння держави в переорієнтації громадянського суспільства на новий стратегічний напрямок діяльності – розвиток етичного компоненту у царині економічної і політичної діяльності – дозволить, з одного боку, підвищити ефективність цих ключових для національної безпеки сфер суспільного життя і реальну, а не декларовану розбудову самого громадянського суспільства в Україні. Зокрема, сьогодні численні активісти концентрують свою увагу на дотриманні принципів формальної або процедурної демократії в Україні (контроль за справедливістю, чесністю, прозорістю виборів усіх рівнів та недопущення зловживань, монополізації ЗМІ державними речниками, спрямування конституційної реформи в напрямі забезпечення максимального балансу політичних сил, чому, в першу чергу, заважають надто великі повноваження глави держави; нарешті, на оцінці кадрових призначень високопосадовців, діяльність судової та правоохоронної системи тощо).

На порядку денному, як зазначалось вище, – *формування особливої духовної атмосфери справжньої громадськості, певних моральних установок масової свідомості, які б самі по собі виступали стримуючим чинником для будь-яких форм аморалізму в політиці та економіці, і які, що особливо важливо, не можуть і не повинні бути об'єктом суто юридичних оцінок.* Йдеться про важливі питання *реальної* демократизації української політики, а не вторинні проблеми, які є предметом дискусії у суспільстві уже багато років, зокрема, про заборону на законодавчому рівні кількості переобрань для депутата Верховної Ради або запровадження вікового цензу для народних обранців, або недопущення бізнесу в політику.

Яскравим прикладом нерозуміння відмінності політико-правових та політико-моральних аспектів демократичного процесу є прийняття і перші спроби реалізації Закону «Про люстрацію». На практиці, з одного боку, цей законодавчий акт фактично заохочує продовження практики покривання справжніх злочинців, які мають підпадати під карну відповідальність, з іншого, – він фактично дозволяє під прикриттям легітимності і навіть справедливості переслідування чиновників, які начебто скомпрометували себе, кримінального зведення рахунків зі своїми політичними опонентами та економічними конкурентами за допомогою саме *аморального* навішування ярлика зрадника на людей, які можуть і хочуть приносити користь державі.

Нерозуміння важливості того, що саме громадська думка повинна бути потужним стимулюючим чинником для недопущення зловживань у сфері політики, насадження уявлення про славнозвісну «диктатуру закону», віру в можливість забезпечення ефективності української політики суто юридично-

процедурними засобами, можуть лише сприяти брудному популізму, який підживляє демократичні засади і без того низьку ефективність влади.

Класичний приклад цього – положення про право виборців відкликати депутатів Верховної Ради, які не виправдали їхню довіру, яким спекулювали на останніх виборчих кампаніях до законодавчого органу як так звані самостійні кандидати, так і кандидати від практично всіх політичних сил, обіцяючи негайно після свого приходу до влади прийняти закон про так званий імперативний мандат. Хоча насправді фундаментальним положенням, яке закладено в основу справжньої правової держави, є положення про те, що депутатський мандат зобов'язує представляти інтереси не якогось політичного регіону або окремої політичної сили, а всього українського народу. Саме тому радянська практика зведення представництва до делегування та підміни реальної допомоги виборцям шляхом покращення ситуації в державі так званими наказами і правом відклику є принципово антидемократичною. Тому, наприклад, згідно із сучасною Французькою Конституцією «жодна частина народу, жодна окрема особистість не може привласнити собі здійснення неподільного суверенітету» (стаття 3). Тому згідно зі статтею 27-ою «будь-який імперативний мандат є недійсним». У проміжках між виборами вся діяльність громадянського суспільства повинна бути спрямована на моральний осуд депутата, який компрометує себе і свої високі повноваження.

Йдеться про ефективну взаємодію держави і громадянського суспільства у створенні в Україні реальної партійної системи, без чого навіть проведені без жодних порушень закону вибори до Верховної Ради не дадуть можливості отримати ефективний парламент. Якщо завданням держави є на законодавчому і виконавчому рівнях створення виборчої системи, яка б гарантувала максимально повне представництво всіх основних соціальних груп в парламенті, а, головне, формування реального середнього класу, передусім зацікавленого у створенні не фіктивних олігархічних бізнес-проектів, а реальних політичних партій, які пройдуть до парламенту і будуть представляти матеріальні інтереси певної соціальної групи у вищому законодавчому органі, – то громадянське суспільство допомагає соціальним групам об'єднатися навколо їхніх спільних інтересів та проблем.

Для реалізації цього надзавдання необхідно переорієнтувати діяльність громадянського суспільства на створення системи інституцій, покликаних сформувати передусім моральні засади громадської думки. Йдеться про системи позапарламентських політичних структур, спрямованих не на формування представництва у вищих органах політичної влади, а на формування найбільш патріотично налаштованого ядра суспільства, перетворення державних підданих на представників політичної нації. Для цього в кращих європейських традиціях необхідно негайно приступити до формування системи партійних рухів, різноманітних молодіжних політичних спілок та союзів, навіть партій-орденів, які відіграли величезну роль у становленні європейської демократії [6].

Подібно до того, як різноманітні кооперативи і кредитні спілки виступають проміжним ланцюгом і водночас своєрідним передаточним

механізмом взаємодії громадянського суспільства з ринковою економікою, так звані несистемні партії є знаряддям ефективного впливу, а в разі потреби і тиску громадянського суспільства на владу. Нерозуміння морально-політичного виміру демократії, зокрема, призвело до трансформації Народного Руху України в парламентську партію і до практичного знищення його лідерами, які як депутати ВР, по суті, нічим себе не проявили, цієї потужної політичної сили.

Такий підхід дозволить поставити на міцну не тільки законодавчу, а й морально-правову базу механізм проведення і місцевих референдумів, і референдуму загальнонаціонального (чого досі не зроблено в Україні). Йдеться про використання механізму всенародного референдуму в процесі оголошення імпідменту главі державі, що насправді є проявом справжньої, а не радянської, суто імітаційної «прямої», «безпосередньої», а точніше, мовою сучасної західної політології – «плебісцитарної демократії», яку відстоювали Ш.-Л. Монтеск'є та М. Вебер. Таке бачення всенародного контролю за діяльністю глави держави передбачає зміну формулювання самої статті про імпідмент із звинувачення у тяжких кримінальних злочинах, на професійну невідповідність посаді. Тобто має йтися не про юридично-кримінальну, а про політичну, точніше про морально-політичну відповідальність (що, до речі, нещодавно було зроблено шляхом внесення поправок у Конституцію П'ятої французької республіки) [17, с. 324-328].

Громадянське суспільство та модерна політична нація

Одним з пріоритетних завдань для всіх державних структур, що впливають на неурядовий сектор, є перенацілення діяльності громадянського суспільства в напрямі забезпечення максимальної етнонаціональної консолідації. У кінцевому підсумку природно-правові (в тому числі, релігійні мотивації) визначаються мінливим балансом між універсальними цінностями (загальнолюдською мораллю) і тим, що традиційно вважається прийнятним та загальновизнаним саме в цій конкретній спільноті. Міжнародне право не повинне підміняти право національне. Пріоритет першого полягає лише в тому, що національне як *випливає* не можна зводити до родоплеємних етноцентричних форм, які завжди мають реакційне расово-міфологічне забарвлення. Саме в процесі формування модерної нації були сформульовані універсальні права і свободи людини. Їхня ж реалізація відбуватиметься не в автоматичному режимі, а забезпечуватиметься на основі національної консолідації громадян, готових та здатних відстоювати свої права і свободи. Ось чому в згаданій вище «Декларації прав людини і громадянина» народний суверенітет як основа сучасної правової держави трактується як похідний від базової форми політичної організації – нації: «Джерело суверенітету ґрунтується, по суті, в нації. Ніяка корпорація, жоден індивід не може розпорядитися владою, яка не випливає явно із цього джерела» (стаття 3).

Один з головних ідеологів буржуазного третього стану, який повинен був стати основою сучасного «середнього класу», Абат Сійєс наголошував на тому, що в основу громадянського суспільства має бути покладено модерний

націоналізм [2, с. 78-126]. Таких самих висновків доходять сучасні дослідники [8, с. 429-482].

На превеликий жаль, суто ліберально-правова модель громадянського суспільства і держави значною мірою ігнорує цей елемент сучасної демократії, схиляючись до глобалістського бачення сучасного світу, що на практиці часто призводить не до панування міжнародного права, а до сваволі ТНК і міжнародних фінансових організацій, що проводять політику граничної прозорості національних кордонів. На рівні Євросоюзу з боку не тільки правих, а й центристських сил лунає справедлива критика нинішньої моделі співвідношення національних політичних структур з наднаціональними і навіть критика багатьох підтримуваних міжнародними інституціями громадянського суспільства регіональних проєктів, начебто спрямованих на розбудову місцевого самоврядування згідно з принципом так званої субсидіарності, а на практиці шкодять національному суверенітету членів ЄС. Це призводить до посилення активності праворадикальних партій і рухів у країнах Європи [14].

Своєю чергою, усвідомлення концептуального зв'язку громадянського суспільства і модерної нації-держави як двох найважливіших вимірів сучасної західної демократії передбачає докорінне переосмислення державної концепції місцевого самоврядування. Місцеві громади – це не просто первісні осередки політичної влади, чисельно найменші форми регіонального політичного представництва, а передусім неформальні неурядові об'єднання громадян, у межах яких відбувається формування національної свідомості, представлені у формі своєрідного традиційно забарвленого менталітету етносу, що споконвіку проживає на даній території.

Громади (комуни, земства), а не так звані робітничо-селянські ради забезпечують реальну національну консолідацію на засадах морально-альтруїстичної патріотичної мотивації, яка дозволяє будувати правову демократичну державу «знизу» на противагу будь-яким формам деспотизму, що завжди будуються «згори» і пов'язані з узурпацією влади центром. По суті, мова має йти не просто про делегування більших повноважень на місця і навіть не тільки про право залишати в регіонах значно більшу частину зароблених коштів, а про таку побудову системи політичної влади, за якої органи місцевого самоврядування, виконуючи важливі політичні функції народного представництва, водночас виступали б як первісні осередки громадянського суспільства, які водночас мобілізують громадян на соціальну і політичну активність, контролюючи рішення місцевих виконавчих органів.

Таке розуміння представницької демократії повністю відповідає традиціям українського громадянства. Поняття «громада» містить у собі смисловий відтінок, пов'язаний з уявленням про збільшення кумулятивного ефекту, який виникає у випадку, коли певне об'єднання має не штучний, тимчасовий характер, а відбувається не просто на добровільних, а на солідарних началах, обумовлених спільними культурно-національними цінностями. Аналогічний зміст має таке визначення самоврядних мінімальних за чисельністю територіальних об'єднань у деяких країнах Східної Європи як

«задруги»). Завдяки цьому загальному стану спільності і відбувається згадане вище нагородження соціального капіталу.

Подібний підхід, що орієнтує на розкриття механізмів комунальної самоорганізації, повністю відповідає сьогоднішній європейській практиці граничної активізації народу, вивільнення його ініціативи фактично на основі принципів мережових структур. Йдеться про постійну зміну конфігурації об'єктів активної співпраці залежно від вирішення конкретних першочергових завдань, що постають перед органами місцевого самоврядування. При цьому до співпраці з громадами залучаються різноманітні структури громадянського суспільства: з одного боку, благодійні і волонтерські організації, кооперативні об'єднання, кредитні спілки, різноманітні клуби за інтересами (тобто сукупність структур, які Р. Даль і називає поліархією); а з іншого – представники місцевого бізнесу, які на гроші громад та грантових надходжень реалізують ті чи інші проекти (що особливо важливо за ситуації недостатньої державної підтримки територій, в тому числі, великих інфраструктурних проектів). Реалізація подібного підходу є кроком для реальної євроінтеграції України. «Жорстка система територіальних держав, в якій кордони є свого роду маркерами, що окреслюють суверенітети, на території Західної Європи поступово трансформуються і замінюються на більш гнучку, багаторівневу, систему, яка має не ієрархічний, а, скоріше, мережовий характер. Таким чином, сама еволюція ЄС – це суттєвий виклик як зовнішнім, так і внутрішнім вимірам суверенітету територіальних держав» [16, с.153].

Яким має бути державне сприяння громадянському суспільству для того, щоб реалізувати подібну модель реального самоврядування? Методологічно воно повинне виходити з того, що, давно назріла адміністративно-територіальна реформа, яку безуспішно намагалися провести різноманітні клани, що приходили до влади в Україні протягом більш як 10 років, має носити системний комплексний характер [9]. Що це означає? На наш погляд, адмінреформа, з одного боку, має бути чи не найважливішим компонентом реформи соціально-економічної, про яку тривалий час не виходять розмови у ЗМІ, а з іншого, – повинна нітько узгоджуватися та бути взаємопов'язаною з реформою політичною, з масштабними конструктивними змінами Конституції, базованими на фундаментальних принципах правової держави, в основу яких покладено діалектичний синтез права та моралі.

Поки-що всі запропоновані проекти, включаючи «Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні», що вийшла за підписом А. Яценюка у 2014 році під гаслами про верховенство права, скоріше свідчать, на наш погляд, не про прагнення центральної влади реформувати владу місцеву, а про її намагання у черговий раз максимально позбутися своїх обов'язків з підтримки та соціального захисту регіонів. Про це, зокрема, свідчать постійні заклики до укрупнення громад, що на практиці означає ніщо інше, як подальше згортання закладів освіти, охорони здоров'я, культури, соціального захисту у «неперспективних районах»; бюрократизацію та самоусунення більш централізованих органів влади від виконання своїх безпосередніх обов'язків перед громадами (про що вже давно

сигналізують організації громадянського суспільства на місцях). І все це відбувається під постійне волення про переважачу дотаційність місцевих бюджетів та безперспективність розбудови українського села та малих міст з демографічної точки зору. Хоча насправді головна мета реформи – максимальне стимулювання повернення молоді в ці регіони.

Водночас має місце повна концептуальна безпомічність політичних функціонерів у розумінні реальних механізмів модернізації влади в напрямі її реальної демократизації та посилення ефективності антикризових дій. Яскравою ілюстрацією сказаного, на наш погляд, може бути теза, яка постійно звучить з вуст «адміністративно-територіальних реформаторів» ще з часів В. Ющенка, що більшість українських громад надто малочисельна (до 500 осіб), тому, мовляв, конче потрібно довести чисельність українських громад, що виступають суб'єктами місцевого самоврядування, як мінімум до 1000 осіб. Насправді, виходячи з проаналізованих вище природно-правових і морально-політичних критеріїв громадської самоорганізації, цифра 500 мешканців, що компактно проживають на певній території, є оптимальною; позаяк, як правило, саме така кількість дозволяє членам громади бути особисто знайомими, а, отже, як мінімум проінформованими щодо один одного, а, як максимум, встановити неформальні міжособистісні стосунки, на основі яких власне і повинні з'являтися реальні, а не фіктивні громади.

Аналогічні приклади можна було б продовжувати, причому найгірше те, що наведена в цій статті аргументація щодо *необхідності переорієнтації громадянського суспільства на посилення природно-правових аспектів формування сучасної модерної демократії в принципі залишилася за межами існуючих підходів до концепції адмінреформи* не тільки тих владних структур, які безпосередньо займаються її підготовкою, а й державних інституцій, покликаних всіляко допомагати органам громадянського суспільства в модернізації місцевого самоврядування. Йдеться насамперед про «Державний фонд сприяння місцевому самоврядуванню» та «Координаційну раду з питань розвитку громадянського суспільства».

Не вдаючись у докладний аналіз пілотних проектів, запропонованих як оптимальні з погляду реформування місцевого самоврядування (що є темою окремої публікації), зазначимо, що, на наш погляд, всі вони грішать абстрактністю та відірваністю від життя схематизмом. У хід знову, по суті, йде ультраліберальна концепція громадянського самоврядування як такого, що робить акцент на суто горизонтальних зв'язках між владними структурами коштам вертикальних, а як оптимальних керівників всіх рівнів розглядає функціонерів, які скоріше пристосовуються до потреб загалу, аніж виконують по відношенню до нього лідерські функції. Згідно з таким баченням «громадяни регіонів з високою громадянською свідомістю, як і їхні лідери, були невдоволені ієрархічним характером влади».

Громадянська свідомість передбачає рівність, а також активність. Неможливо виділити складний причинний зв'язок, що лежить в основі зв'язків між елітою і масами. Даремно запитувати, що з'являється першим – прагнення лідерів бачити рівність чи прагнення громадян бути суспільно активними.

Ми не можемо сказати, якою мірою лідери відповідають компетентності та громадянському ентузіазму (або його відсутності) своїх виборців та якою мірою готовність еліти бути толерантною до рівності та заохочувати активність впливає на громадську активність громадян» [12, с. 128]. Усе має бути з точністю до навпаки, а саме провідна роль громад – висування зі своїх лав і виховання політично активної еліти, яка потенційно може бути в числі і загальнонаціональних провідників. Крім того, створення державою адекватної громадянському суспільству владної вертикалі, яка стимулює подолання будь-яких форм зрівнялівки на користь саме елітного представництва «творчих меншин», які забезпечать реалізацію національних інтересів на всіх рівнях влади. Саме тому доцільно, як зазначає, спираючись на досвід Чехії, О. Бутник, запровадити *«Етичний кодекс посадових осіб місцевого самоврядування»* [3].

Реальна адміністративно-територіальна реформа має бути нерозривно пов'язана з реформою політичною. Для того, щоб громадянське суспільство відповідало описаним вище принципам послідовного громадянства, тобто виконувало важливу мобілізаційно-консолідувальну функцію і навіть місію, необхідна на конституційному рівні глибинна трансформація всієї владної вертикалі. Ми вже неодноразово писали про те, що в даному випадку йдеться про побудову особливої політичної структури, яка виглядає наступним чином: громада – земля – сенат (верхня палата) – глава держави (не просто як посадова особа з певною кількістю офіційних повноважень, а загальнонаціональний лідер, реальний авторитет в очах нації) [17, с. 183-187].

Важливо, що за такого підходу адміністративно-територіальна реформа набуває вигляду реформи послідовно-федеральної, з приводу якої вже не менше десяти років точаться безперервні дискусії. Причому йдеться про такі форми європейського федералізму, які аж ніяк не суперечать принципам унітарності держави. Італійські провінції, іспанські кортеси, британські графства, французькі території, нарешті, німецькі землі принаймні замислювалися як своєрідні культурно-національні автономії зовсім не радянського, а європейського взірця. Тому створення українських «земель» і верхньої палати не регіонів, а місцевих громад та професійних корпорацій, вибори до якої будуть проводитися за ступеневим принципом делегування представників від місцевих громад та різноманітних сфер діяльності, за нашим глибоким переконанням, нарешті дозволить почати відродження мовних та етнокультурних особливостей не тільки титульного, а й усіх інших етносів, які традиційно проживають на даній території. Сепаратистські тенденції не тільки в Україні, а й у сучасній Європі породжує саме відсутність такої послідовної етнокультурної структуризації.

Ця структуризація, з одного боку, має спиратися на органи місцевого самоврядування в особі громад, а з іншого, – мати своє гідне представництво в органі верховної влади (сенаті), що нерозривно пов'язаний з судовою системою і виступає насамперед як особлива асамблея морально-правового контролю виконавчої і законодавчої гілок влади (що, між іншим, повністю відповідає уявленню про поділ влад та «дух законів» Монтеск'є [18, с. 374-391]). Такий підхід відповідає пошукам з вдосконалення механізму взаємозв'язку між

національними державами та наднаціональним політичними інститутами: «У поточний момент Європа лише обирає між національним сепаратизмом та регіональною деволюцією... Це пояснює, чому територіальна деволюція та посилення ролі регіонів можуть бути корисними механізмами для збереження різних національностей у державі, та чому важко застосувати деволюційні рішення до національного будівництва держав Центральної та Східної Європи і там, де ці національності ще не пройшли процес територіальної консолідації» [7, с. 71].

Подібне реформування не тільки органів місцевого самоврядування, а й всієї владної вертикалі, максимально сприятиме розвитку громадянського суспільства, зокрема роботі різноманітних культурних фондів краєзнавчого характеру; воно дозволить значно підвищити рівень міждержавного, в тому числі і транскордонного, співробітництва між Україною та країнами ЄС як в економічній, так і в культурній сфері; розв'язати проблему оптимального співвідношення прав і свобод мігрантів та емігрантів [4], налагодити взаємодію титульного етносу та етнічних меншин [11], водночас уникаючи вибіркового надання виключних повноважень окремим регіонам (тому ж Криму або Сходу України), яке насправді суперечить фундаментальному принципу рівності всіх суб'єктів етнокультурної федеративності.

Запровадження згаданих форм децентралізації української, все ще, по суті, монополюючої-узурпованої, влади дозволило б уникнути територіального розколу країни, який, за підтримки сепаратизму ззовні, вже набув характеру збройного протистояння. На превеликий жаль, адекватного бачення такої моделі реформування, яке б спиралося на фундаментальні принципи народодовладдя і народного суверенітету, а, отже, максимально сприяло б діяльності громадянського суспільства, у правлячому істеблішменту немає. І це в той момент, коли новообрані посадовці знову прагнуть нашвидкуруч вносити зміни до вже неодноразово неефективно змінюваної Конституції.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Cranston W.M. What are human rights? N.Y.: De Gruyter, 1988. – 125 p.
2. Аббат Сийес: от Бурбонов к Бонапарту. Тест. и пер.: М.Б. Певзнер. – СПб.: Алетейя, 2003. – 223 с.
3. Бутник О. (27.05.2014) Адміністративна реформа і місцеве самоврядування в Україні [WWW документ]. – URL: <http://pravo.org.ua/publicna-administratsiia/administratyvna-reforma/1692-administratyvna-reforma-i-mistseve-samovriadvannia-v-ukraini.html>.
4. Вербовий М. Гео економічне та інституціональне поле української трудової міграції. – Львів: Простір, 2012. – 316 с.
5. Даль Р. О демократии. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 208 с.
6. Дюверже М. Политические партии. – М.: Академ. Проект, 2002. – 560 с.
7. Ерёмкина Н. Этнотерриториальные проблемы стран Европейского Союза. – СПб.: СПбГУ, 2009. – 192 с.
8. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неklasичних інтерпретаціях. – Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 520 с.
9. Малиновський В.Я. Стан і перспективи адміністративної реформи в Україні // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили. Сер. Політологія. – 2013. - Т. 212, Вип. 200. – С. 18-22.
10. Невичерпність демократії: Видатні діячі минулого і сучасності про вільне демократичне суспільство і права людини. – К.: Укрписьменник, 1994. – 174 с.
11. Нельга О. Теорія етносу. Курс лекцій: Навчальний посібник. – К.: ТанDEM, 1997. – 368 с.
12. Патнам Р.Д. та ін. Творення демократії: Традиції громад, активності в сучасній Італії. – К.:

Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 302 с. **13.** Права человека: теория и практика // Человек: образ и сущность (гуманитарные аспекты). Ежегодник. – №1. – М.: ИНИОН АН СССР, 1991, – с. 56-104. **14.** Праворадикальные политические партии и движения современной Европы. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2011. – 408 с. **15.** Сіденко С. Економічні чинники світового економічного розвитку. – К.: Аврора Прінт, 2011. – 234 с. **16.** Суверенитет. Трансформація понять і практик. – М.: МГИМО – Университет, 2008. – 228 с. **17.** Шморгун О. Євроатлантичні моделі президенталізму і демократизація української влади: політологічний вимір // США і світ XX століття. – К.: Центр вільної преси, 2013, – С.315- 331. **18.** Шморгун О. Місцеве самоврядування як основа європейської моделі громадянського суспільства // Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи. – К.: Фоліант, 2012. – 466. **19.** Шморгун О. Інноваційна стратегія побудови політичної влади в Україні. – В кн.: Феномен інновацій: освіта, суспільство, культура. – К.: Педагогічна думка, 2008. – С.305-417. **20.** Шморгун О. Суспільно-політичний дискурс міжнародних проблем Європейського континенту // Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. – К.: Фенікс, 2011. С.76 – 99. **21.** Энциклики Его Святейшества Папы Римского 1891, 1981, 1991 гг. О труде и человеческой жизнедеятельности, нравственности и морали. – К.: Изд-во Института праксиологии, 1993. – 278 с.

УДК 327.7:32.019.5

Розумюк В.М.

КЛАСИФІКАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА СПЕЦИФІКА ЇХ СПІВРОБІТНИЦТВА З ІНСТИТУТАМИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Статтю присвячено дослідженню міжнародних організацій та інститутів громадянського суспільства. Визначено поняття міжнародної організації та міжнародної неурядової організації, надано класифікацію міжнародних організацій, проаналізовано специфіку співробітництва міжнародних організацій з інститутами громадянського суспільства.

Ключові слова: міжнародні організації, міжнародні неурядові організації, громадянське суспільство, ООН.

Статья посвящена исследованию международных организаций и институтов гражданского общества. Определены понятия международной организации и международной неправительственной организации, дана классификация международных организаций, проанализирована специфика сотрудничества международных организаций с институтами гражданского общества.

Ключевые слова: международные организации, международные неправительственные организации, гражданское общество.

The article is dedicated to the study of international organizations and civil society institutions. Definitions of international organization and international non-governmental organization are clarified. The classification of international organizations is given. The specifics of cooperation between international organizations and civil society institutions have been analyzed.

Key words: international organizations, international non-governmental organizations, civil society, UN.

У найбільш широкому розумінні міжнародною організацією вважається будь-яка інституція, якщо її учасники (члени) належать до різних країн, а задекларована мета та діяльність мають інтернаціональний характер. Утім, спеціальної процедури визнання певної організації міжнародною не існує. Як правило, вона сама довільно визначає себе як «національну» або «міжнародну» залежно від поставлених цілей.

Відповідно до критеріїв оцінки, можна виокремити кілька можливих класифікацій міжнародних організацій. Так, вони можуть бути формалізованими (діяти на основі статуту, мати певне місце зібрання) і неформальними; відкритими (вступ для усіх бажаючих) і закритими (вступ лише з дозволу засновників); глобальними, міжрегіональними та регіональними; універсальними (охоплювати всі питання) і спеціалізованими, проте найбільш поширеним є поділ на міждержавні (міжурядові) міжнародні організації та недержавні (неурядові, громадські) міжнародні організації. Якщо членами міждержавних міжнародних організацій виступають держави (в особі уповноважених представників), то неурядові міжнародні організації створюються приватними особами і, номінально, ніяк не пов'язані з державними органами. Неурядовою організацією вважається будь-який добровільний союз громадян, об'єднаних спільними некомерційними інтересами заради вирішення нагальних суспільних проблем. Це можуть бути національні і міжнародні добровільні неприбуткові організації, світські й релігійні установи, різноманітні фонди, профспілки, кооперативи, професійні асоціації, окремі інститути для навчання та практичних досліджень, університетські центри приватного характеру, різні рухи, місії, спілки, об'єднання, медіа-мережі, професійні та академічні угруповування, соціальні рухи найширшого спектру, культурні та екологічні асоціації, релігійні та феміністські групи. Фактично співпраця неурядових організацій з державами і міждержавними міжнародними організаціями є однією з основних форм впливу глобального громадянського суспільства на провідні політичні (передусім, державні) і комерційні (транснаціональні корпорації) інституції світу.

Зазвичай неурядові організації доводять до відома політичних лідерів інформацію про потреби людей, здійснюють громадський контроль за діяльністю різних установ і організацій, забезпечують аналіз і експертну оцінку подій, діють як механізм «раннього оповіщення», сприяють активному залученню зацікавлених представників громадянського суспільства до діяльності в найрізноманітніших сферах людського буття. Серед найбільш типових напрямів діяльності неурядових організацій: боротьба за мир, забезпечення прав людини, охорона навколишнього середовища, боротьба з епідеміями, голодом і злиднями.

Кожна серйозна міжнародна неурядова організація, навіть якщо її діяльність не пов'язана з питаннями комунікації, все одно має потужний інформаційний відділ, який не тільки забезпечує зв'язки з громадськістю, а й впливає на громадську думку завдяки поширенню своїх ідей через засоби масової інформації (офіційні або альтернативні), адже головною зброєю неурядових організацій у сфері міжнародної політики є мобілізація

міжнародної громадської думки, а методом досягнення цілей – здійснення тиску на міжурядові організації (насамперед – ООН) і безпосередньо на конкретні держави. Саме таким чином діють «Грінпіс», «Міжнародна амністія», «Міжнародна федерація з прав людини» або «Всесвітня організація боротьби проти тортур». Тому неурядові організації такого типу часто називають «міжнародними групами тиску». У політичній соціології цей термін фіксує різницю між громадськими організаціями та політичними партіями: якщо партії прагнуть досягти влади і виконувати владні функції, то групи тиску обмежуються здійсненням впливу на владу, залишаючись поза межами владних структур і апаратів (наприклад, профспілки, об'єднання підприємців, феміністські організації і т.д.).

На думку представників транснаціонального напрямку дослідження міжнародних відносин, від 70-х рр. XX ст. ми можемо спостерігати справжню «глобальну революцію асоціацій» – масштабу експансію неурядових громадських організацій у світовій політиці. Розглядаючи цю тенденцію як відображення комплексу глибоких соціальних, політичних та технологічних змін на міжнародній арені, вони порівнюють її за важливістю й політичним значенням із появою національних держав у Європі.

Основними причинами радикальних змін у міжнародній політиці транснаціоналісти називають:

- обмеженість компетенції держави в розв'язанні низки невідкладних соціальних проблем;
- поширення інформаційних технологій, що відкрили нові можливості для розвитку неприбуткових організацій та зв'язків між ними;
- значне посилення освіченого середнього класу, який звертається до альтернативних форм політичної організації для досягнення більшої мобільності, оскільки державні форми політичної організації його більше не влаштовують.

Транснаціоналісти стверджують, що глобалізаційні процеси створили необхідні передумови для масштабної трансформації усієї системи міжнародних відносин і формування глобальної світової спільноти, в якій самоорганізація і регулювання суспільних процесів буде здійснюватись не через взаємодію між державами, а безпосередньо, за допомогою механізмів прямої дії. Неурядові організації, своєю чергою, розглядаються ними як складові елементи нової структури глобального громадянського суспільства, що формується нині. Наприклад, відомий дослідник міжнародних неурядових організацій Й. Галтунг прогнозував, що майбутнє належатиме різним громадським асоціаціям і організаціям, а роль держави буде зведено до мінімуму [1].

З деякими застереженнями можна визнати справедливість тези щодо значного зростання впливу міжнародних неурядових організацій на питання світової політики (захист прав людини і навколишнього середовища). Дійсно, саме з 70-х рр. XX ст. відбулося різке посилення їхніх позицій на міжнародній арені підтвердженням чого стало нагородження організації «Міжнародна Амністія» Нобелівською премією миру в 1977 р. за допомогу політичним

в'язням. Сталося вибухове зростання кількості неурядових організацій – якщо в 1905 році їх нараховувалось 134, то в 1958 р. вже близько тисячі, у 1968 р. – 1899, у 1978 р. – 2420, у 1987 р. – 4235, у 1998 р. – 5766. Відбулося становлення неурядових організацій як помітної і впливової міжнародної політичної сили, що завдяки мобілізації громадської думки змогла добитися де-факто права на втручання в деякі сфери, що традиційно відносилися до «внутрішніх питань» незалежних держав.

Разом з тим, не варто перебільшувати реальний вплив міжнародних неурядових організацій у світовій політиці. Твердження про «абсолютну самостійність» міжнародних організацій, які, нібито, «не пов'язані» з діяльністю національних урядів, виглядає дещо наївним, якщо не лицемірним. Взаємини між державою (державами) і недержавними акторами міжнародних відносин є надзвичайно складними і суперечливими.

По-перше, переважна більшість міжнародних неурядових організацій займаються проблемами, що не відносяться до пріоритетів державної зовнішньої та внутрішньої політики. Відповідно, діяльність неурядових організацій дозволяє оптимізувати міждержавну взаємодію на міжнародній арені та зміцнити співробітництво різних акторів. Часто держави шляхом прямого делегування або мовчазної згоди передають деякі свої функції міжнародним неурядовим організаціям, що можуть задіяти якийсь специфічний ресурс, якого бракує уряду (наприклад, у професійній або академічній сфері). Тим самим міжнародні неурядові організації не протистоять зовнішній політиці держави, а, навпаки, гармонійно її доповнюють, створюючи мережеву неофіційну «підкладку» під офіційний зовнішньополітичний курс.

По-друге, навіть найдемократичніший уряд не дозволить безкарно діяти на власній території тим організаціям, які серйозно протистоять йому з політико-ідеологічних чи фінансових міркувань, підриваючи тим самим державний суверенітет. Попри всі розмови про «занепад держави» у розпорядженні цього суспільного інституту залишається безліч інструментів впливу на неурядові організації.

По-третє, видається очевидним той факт, що, як правило, не міжнародні неурядові організації використовують національні держави й уряди у своїх інтересах, а навпаки, держави маніпулюють ними. Чимало міжнародних неурядових організацій являють собою своєрідну наведену проєкцію – організовані і фінансовані зовні філіали державних органів. Імітуючи «представництво громадянського суспільства», ці установи насправді займаються пропагандистською діяльністю в інтересах їх справжніх «господарів». Окрім того треба визнати, що міжнародні неурядові організації являють собою «напрочуд вдалий «дах» для спецслужб. Вони дозволяють великим державам втручатись у внутрішні справи інших країн не прямо, а опосередковано, маскуючи свою безпосередню участь «міжнародним» і «неурядовим» статусом організації, створювати противнику негативний імідж у світових засобах масової інформації, легітимізувати власну політику експансії.

З цього погляду цілком зрозуміло, чому більшість штаб-квартир міжнародних неурядових організацій, що «захищають права людини»

розташовано в США, як і те, чому разом з СРСР і КДБ наприкінці 80-х – початку 90-х рр. XX ст. зникло чимало фондаций, які боролися за «мир в усьому світі» і «класову солідарність трудящих».

Першу хвилю масового і цілеспрямованого використання неурядових організацій для втручання у внутрішні справи інших держав в американській зовнішній політиці можна було спостерігати після приходу до влади адміністрації Картера, коли з 1977 р. державний департамент почав видавати щорічні звіти про стан прав людини в країнах усього світу, друга ж хвиля прокотилася по закінченню біполярного протистояння. Саме в цей період американці здійснили вдалу спробу легітимізувати і узаконити «міжнародне» втручання в разі порушень прав людини, хоча, як не парадоксально, самі США лише в 1992 р. ратифікували Міжнародні статті про права людини Організації Об'єднаних Націй, більше ніж через 25 років після їх схвалення Генеральною Асамблеєю.

Сполучені Штати чимало зробили для того, щоб по закінченню «холодної війни» позиції міжнародних неурядових організацій, що займалися проблемами прав людини, дедалі зміцнювалися, так само як і дієвість відповідних угод, а механізми їх реалізації використовувалися значно енергійніше. Правозахисні організації трансформувалися у дедалі більш істотний елемент міжнародно-політичної панорами світу, хоча переважна більшість урядів і далі відмовлялися від такого пошанування людських прав, яке б задовольнило вимоги «неурядових» правозахисних організацій («Міжнародна Амністія», «Американський спостерігач», «Американське об'єднання за громадянські права»). Хоча завдяки своєму громадському статусу ці фундації мали б спиратися лише на авторитет громадської думки та силу переконання, завдяки американській активності їхні представники все настирливіше вимагають, щоб рух на захист прав людини «розпочав, на додаток до його традиційного міжнародного викриття урядів-порушників, висувати вимоги щодо накладання на них економічних санкцій».

Ще більш показовими видаються фінансові аспекти діяльності міжнародних неурядових організацій, адже значну частину свого фінансування вони або прямо, або опосередковано отримують з державних бюджетів країн, зацікавлених в їхній діяльності. Так, наприклад, із загальних видатків на міністерство закордонних справ Франції близько 3 відсотків (понад 100 млн. євро) витрачається на фінансування «неурядових» організацій, а сучасна Росія офіційно фінансує лише внутрішні «неурядові» організації на рівні 1,1 млрд. карбованців на рік. Державний бюджет провідних країн світу через різноманітні приватні та громадські фонди щороку витрачає мільярди доларів на фінансування різноманітних «недержавних» установ, і саме уряди (прямо і опосередковано) залишаються основним спонсором подібних організацій.

Особливо хотілося б наголосити, що на відміну від розрекламованих «міжнародних неурядових організацій», які використовуються урядами великих держав для досягнення власних цілей, вражаючи при цьому активною діяльністю, організованістю та тісними зв'язками із засобами масової інформації, справжні національні та міжнародні неурядові організації –

представники громадянського суспільства, як правило, погано фінансовані, роз'єднані й розпорошені, часто діють на різних рівнях (низовому, локальному, національному, регіональному). Відсутність комунікації, кооперації і тісного співробітництва між ними є наочною ознакою їх слабкості, що створює практично ідеальну ситуацію для розвитку державних «неурядових організацій».

Принципово іншим різновидом міжнародних організацій є міждержавні (міжурядові) міжнародні організації. Створені незалежними державами задля вирішення політичних та економічних проблем, ці міжнародні організації намагаються мінімізувати вплив громадянського суспільства на свою діяльність. Як приклад розглянемо найбільш поважну і авторитетну універсальну міжнародну установу – Організацію Об'єднаних Націй.

Уже на переговорах зі створення ООН у Сан-Франциско в 1945 році 42 неурядові організації виступали як експерти і консультанти офіційних делегацій, тож цілком природно, що сам термін «неурядові організації» (non-governmental organizations) вперше був запроваджений Статутом ООН, а потім закріплений в інших міжнародних документах. Так, Стаття 71 Статуту стала правовою основою співробітництва Організації Об'єднаних Націй з неурядовими організаціями, надаючи повноваження Раді з економічних і соціальних питань проводити з ними консультації в межах своєї компетенції, а стаття 62 (п.2) серед основних питань, що входять до компетенції Ради, називає «заохочення, повагу і дотримання прав людини і основних свобод» [2].

Окрім того, стверджуючи, що «Об'єднані Нації не зможуть досягти поставлених цілей, поки народи світу не отримують повну і правдиву інформацію про цілі та діяльність цієї організації», Генеральна Асамблея ООН резолюцією 13 (1) створила Департамент публічної інформації, на який було покладено завдання «активно сприяти і надавати допомогу інформаційним органам різних країн, просвітницьким установам та іншим урядовим і неурядовим організаціям різного ґатунку, зацікавленим у поширенні інформації про Об'єднані Нації» [3].

Резолюції Ради з економічних і соціальних питань 228 (В) від 27 лютого 1950 р. і 1296 (ХІ) від 23 травня 1968 р. визначили механізми співробітництва з неурядовими організаціями, встановивши інститут «консультативного статусу» та процедуру, за допомогою якої Рада та її органи можуть отримати експертну інформацію і консультації. Таким чином неурядові організації отримали можливість безпосереднього контакту з офіційними органами ООН.

У резолюції 1297 від 27 травня 1968 р. під назвою «Неурядові організації» Рада з економічних і соціальних питань рекомендувала заохочувати збільшення кількості пов'язаних з ООН національних і міжнародних неурядових організацій з усіх держав – членів ООН, звертаючи особливу увагу на адекватне представництво всіх расових і національних груп, передусім з африканських країн, враховуючи їх величезний досвід як у галузі захисту прав людини, так і в розв'язанні економічних і соціальних проблем. Визнаючи внесок національних і міжнародних неурядових організацій у поширення інформації про ООН, ця резолюція закликала надати цим установам

певний офіційний статус, за виключенням лише тих інституцій, що пропагують нацистську ідеологію, расову чи релігійну дискримінацію. Ця резолюція посилалася на резолюцію 1225 від 6 червня 1967 р., яка вимагала від Генерального Секретаря звітувати щодо процедур про асоціацію національних та міжнародних неурядових організацій з усіх країн-членів ООН з Офісом публічної інформації, з метою збільшення їх інформаційної активності в економічних і соціальних питаннях [4].

25 липня 1996 р. після трирічних переговорів Рада з економічних і соціальних питань на 49 пленарному засіданні прийняла резолюцію 1996/31 «Консультативні відносини між Організацією Об'єднаних Націй і неурядовими організаціями», в якій було викладено нові правила для проведення консультацій з неурядовими організаціями, стандартні умови акредитацій неурядових організацій на конференціях ООН, спрощено процес подачі заяв для отримання консультативного статусу при Раді. Якісно новим у процедурі надання неурядовим організаціям консультативного статусу стала можливість офіційного представництва в офіційних органах Організації Об'єднаних Націй не лише для неурядових організацій міжнародного рівня, а й установ національного, субрегіонального і регіонального характеру.

Резолюція визначала три рівні консультативного статусу:

1. Загальний консультативний статус – надається великим міжнародним неурядовим організаціям, які опікуються тими ж самими питаннями, що входять до компетенції Ради та її допоміжних органів. Окрім того передбачається, що ці неурядові організації можуть зробити вагомий внесок у діяльність Ради й ООН у цілому. Цісно пов'язані з вирішенням основних економічних і соціальних проблем своїх країн і народів, мають доволі представницький склад учасників та відображають основні суспільні групи населення.

2. Особливий консультативний статус – надається тим неурядовим організаціям, які компетентні лише в деяких сферах діяльності Ради та її допоміжних органів, а також відомі лише в тій області, на консультації з якої вони претендують.

3. Обмежений консультативний статус – надається тим неурядовим організаціям, які не можуть претендувати на отримання загального або спеціального статусу. За рішенням Генерального секретаря ООН вони включаються в окремий список, до якого, як правило, потрапляють ті неурядові організації, які лише в певних ситуаціях та за певних обставин можуть зробити корисний внесок у діяльність Ради, її допоміжних органів та інших інституцій системи ООН у межах своєї компетенції [5].

Форми консультацій Ради з економічних і соціальних питань та неурядових організацій полягали, передусім, в участі останніх у розробці порядку денного (лише для неурядових організацій із загальним консультативним статусом, решта просто отримує повідомлення) та роботи засідань Ради.

Окрім того, резолюцією 1996/297 Рада з економічних і соціальних питань запропонувала Генеральній Асамблеї розглянути на своїй сорок першій сесії

питання про ширшу участь неурядових організацій у роботі ООН з урахуванням досвіду, отриманого в результаті консультацій поміж Радою і неурядовими організаціями. Невдовзі в рамках Робочої групи Генеральної Асамблеї із зміцнення системи ООН була створена підгрупа з неурядових організацій. Ця підгрупа, робота якої продовжується, займається вивченням питань, пов'язаних з участю неурядових організацій у роботі Організації Об'єднаних Націй [6].

Окрім консультативного статусу в Раді з економічних і соціальних проблем, неурядова організація може отримати асоціативний статус при Департаменті публічної інформації ООН. Секція «Неурядові організації» є складовою частиною Інформаційно-просвітницького відділу Департаменту публічної інформації, що пов'язує Організацію Об'єднаних Націй з неурядовими організаціями та іншими організаціями громадянського суспільства. Вона відповідає за підтримання партнерських відносин з асоційованими неурядовими організаціями і надає їм широкий спектр інформаційних послуг. Секція організує: щотижневі брифінги неурядових організацій, семінари з питань комунікації (тричі на рік протягом одного дня), щорічну конференцію неурядових організацій (упродовж трьох днів), щорічну ознайомчу програму для представників нових асоційованих неурядових організацій. Серед останніх тем щорічної конференції можна назвати такі: «Безпека і гідність людини: виконання обіцянок ООН», «Цілі у сфері розвитку, сформульовані в Декларації тисячоліття: громадянське суспільство вживає заходи», «Наша задача – голоси за мир, партнерство і оновлення», «Незавершена справа: ефективне партнерство в інтересах забезпечення безпеки людей і сталого розвитку», «Зміни клімату: як вони впливають на нас усіх», «Підтверджуючи права людини для всіх: 60-а річниця Загальної декларації прав людини», «Заради миру і розвитку – роззброїтися!», «Проблеми глобальної охорони здоров'я і досягнення цілей розвитку тисячоліття», «Стабільні суспільства, відповідальні громадяни».

Щоб отримати статусу організації, асоційованої при Департаменті суспільної інформації, неурядова організація має підтримувати і поважати принципи Статуту ООН; бути визнаною на національному або міжнародному рівні; діяти виключно на некомерційній основі (статус організації, яка звільнена від сплати податків); здійснювати ефективні інформаційні програми, присвячені діяльності ООН. Вітається досвід співробітництва з Інформаційними центрами/Службами ООН або іншими установами системи ООН до отримання статусу асоційованої організації. Якщо ж неурядова організація не має досвіду співробітництва, але Комітет з неурядових організацій Департаменту публічної інформації задовольнив її прохання, вона отримує тимчасовий статус асоційованої організації строком на два роки, протягом яких може встановити партнерські відносини з відповідними Інформаційними центрами/Службами ООН або установами системи ООН. Досвідчені конівські бюрократи особливо застерігають, що надання неурядовій організації статусу організації, асоційованої при Департаменті публічної

інформації, не означає включення її до системи ООН, не надає їй чи її співробітникам права на привілеї, імунітети або на особливий статус.

Нині нараховується близько 1600 неурядових організацій, асоційованих з Департаментом публічної інформації. Близько половини з них мають ще й асоційований статус з Радою з економічних і соціальних питань. Слід наголосити на тому, що, якщо консультативний статус при Раді може отримати неурядова організація, робота якої спрямована на висвітлення питань, включених до порядку денного, то для отримання статусу організації, асоційованої при Департаменті, необхідна, разом з іншим, наявність ефективних інформаційних програм, можливостей і засобів для поширення інформації про роботу ООН.

Таким чином, можна констатувати, що відносини неурядових організацій з установами системи ООН розрізняються залежно від їхніх цілей, місцезнаходження, статусу. «Організація Об'єднаних Націй є водночас і учасником, і свідком процесу глобалізації громадянського суспільства. Розширюється коло неурядових організацій та інших інститутів громадянського суспільства, які стають партнерами ООН та цінними каналами зв'язку з громадянським суспільством. Організації громадянського суспільства відіграють ключову роль у діяльності важливих конференцій ООН і виступають незалежними партнерами в рамках діяльності ООН на рівні країн. Неурядові організації є консультантами у сфері політики і програмних напрямів діяльності ООН» [7]. Попри все це, очевидно є спроба потужної бюрократичної машини Організації Об'єднаних Націй звести «співпрацю» з неурядовими організаціями та інститутами громадянського суспільства до сумнівних «консультацій» і розмов, використовуючи їхній людський потенціал для реклами, пропаганди і легітимації власної діяльності. Особливо слід наголосити, що розглянута нами як приклад співпраці інститутів громадянського суспільства і універсальної міждержавної організації – Організація Об'єднаних Націй – є найбільш лояльною і прихильною до такого роду співробітництва, адже на відміну від переважної більшості міждержавних організацій, які взагалі не мають формалізованих форм комунікації з представниками громадянського суспільства, ООН через надання «консультативного статусу» відкрила для них можливість брати участь у своїй діяльності. Серед відомих міжнародних міждержавних організацій, які практикують подібні форми співробітництва з неурядовими організаціями, можна назвати хіба що Раду Європи.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Galtung J. The True Worlds. A Transnational Perspective / Johan Galtung. – N.Y.: The Free Press, 1980. – 469 p.
2. Устав ООН. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/ru/documents/charter/chapter10.shtml>
3. UN. Resolution 13 (1) of 1 February 1946. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://daccess-dds-nu.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/032/64/IMG/NR003264.pdf?OpenElement>
4. The Economic and Social Council. Resolution 1297 (XLII) of 27 May 1968. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://daccess-dds-nu.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/007/92/IMG/NR000792.pdf?OpenElement>
5. The Economic and Social Council. Resolution 1996/31 of 25 July 1996. – [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: <http://www.un.org/ru/ecosoc/docs/1996/r1996-31.pdf> 6. Решения 1996/297. Неправительственные организации. – [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/ru/civilsociety/ngo/d1996297.pdf> 7. ООН и гражданское общество. – [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/ru/civilsociety/>

УДК 321.7.061.1

Врадїй О.С., Бульвінський А.Г.

ОСНОВНІ МЕХАНІЗМИ ТА СПОСОБИ ВЗАЄМОДІЇ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ З ОГС В УКРАЇНІ

У статті розглядаються питання взаємодії міжнародних організацій та організацій громадянського суспільства (ОГС) в Україні в контексті становлення громадянського суспільства. Встановлено, що значна залежність українських ОГС від міжнародних донорських організацій вважається багатоаспектним фактором ризику. Пропонуються варіанти оптимізації співпраці міжнародних організацій та ОГС в Україні.

Ключові слова: міжнародні організації, організації громадянського суспільства, ОГС, донорська допомога, громадянське суспільство.

В статье рассматриваются вопросы взаимодействия международных организаций и организаций гражданского общества (ОГО) в Украине в контексте становления гражданского общества. Выяснено, что значительная зависимость украинских ОГО от международных донорских организаций считается многоаспектным фактором риска. Предлагаются варианты оптимизации сотрудничества между международными организациями и ОГО в Украине.

Ключевые слова: международные организации, организации гражданского общества, ОГО, донорская помощь, гражданское общество.

The article deals with the interaction between international organizations and civil society organizations (CSOs) in Ukraine in the context of the formation of civil society. It was found that a considerable dependence of Ukrainian CSOs on international donors is considered multidimensional risk factor. Variants of optimizing cooperation between international organizations and civil society organizations in Ukraine are proposed.

Keywords: international organizations, civil society organizations, CSOs, donor support, civil society.

З моменту набуття нею незалежності Україна перебуває на шляху демократичних перетворень – удосконалення наявних та запровадження нових засад демократії та демократичних практик. Європейський вектор розвитку зумовлює потребу руху в напрямі європейської цивілізаційної моделі, закріплення європейських критеріїв. Прогрес у цих сферах життєдіяльності суспільства і держави можливий лише за умови ефективної взаємодії з організаціями громадянського суспільства (ОГС).

Протягом останніх двох десятиліть в Україні сформувалося чи не найбільш розвинене за міжнародними стандартами порівняно з іншими пострадянськими країнами громадянське суспільство. За кількістю організацій громадянського суспільства, розмаїттям їхнього спрямування, рівнем і спектром діяльності, Україна, незважаючи на складні інституційні умови, нерегулярне фінансування й інші проблемні обставини, є найбагатшою з усіх

країн колишнього Радянського Союзу. Разом з тим, згідно з міжнародними оцінками, громадянське суспільство в Україні залишається неконсолідованим, помітно відстаючи від громадянського суспільства європейських країн загалом та постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи зокрема. В Україні на 10 тис. населення зареєстровано лише 14 громадських організацій, тоді, як в Угорщині на 10 тис. населення діє 46 організацій, у Хорватії – 85, в Естонії – 201. Частка громадських організацій у ВВП України становить 0,24%, у той час, як у Росії цей показник дорівнює 0,5%, у Бельгії – 5%, у Канаді – 7,9% [1, с. 4].

На початку 1990-х рр. вирішальну роль у становленні та розвитку громадянського суспільства відіграли міжнародні організації, розпочавши свою діяльність в Україні та надавши фінансову підтримку національним громадським організаціям. Першими організаціями, заснованими завдяки підтримці міжнародних донорів, були мозкові центри, правозахисні організації, ресурсні центри, окремі ОГС іншого спрямування. У цьому зв'язку виникає питання про ефективність допомоги. Чи допомагає вона поліпшити якість громадянського суспільства? Чи зберігає існуючий стан речей шляхом підтримки ОГС? Важливо дослідити ключові механізми та способи взаємодії міжнародних організацій з українськими ОГС з метою підвищення спроможності останніх абсорбувати міжнародну підтримку.

Обсяги міжнародного донорського фінансування у сфері розвитку громадянського суспільства з часів набуття Україною незалежності завжди були значними. Розглянемо основні міжнародні донорські організації та напрями їхнього співробітництва з українськими ОГС.

1. Регіональна Місія Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) в Україні, Молдові та Білорусі, починаючи з 1992 р., надає допомогу країнам регіону у здійсненні переходу до ринкової економіки на широкій суспільній базі [2]. Програми Місії у всіх трьох державах здійснюються за такими основними напрямками, як демократія та самоврядування, економічне зростання та розвиток соціального сектора.

Програма USAID надає перевагу зусиллям у сфері розвитку громадянського суспільства, результатом яких має стати розвиток громадської активності та зміцнення потенціалу ОГС, що зазвичай стосується підтримки політичних та соціальних прав громадян. Ці напрями реалізуються в межах проекту у сфері розвитку громадянського суспільства «**Об'єднуємося заради реформ**» (UNITER) та програм Фонду «Євразія», покликаних сприяти розвитку громадської активності та зміцненню потенціалу громадських організацій до стабільної тривалої роботи.

Діяльність проекту UNITER спрямовано на зміцнення організаційної спроможності провідних українських громадських організацій, які є ядром громадянського суспільства. До завдань проекту належать підвищення їхньої фінансової самостійності та поліпшення фахових навичок у таких основних напрямках, як правозахисна діяльність, організаційний розвиток і надання грантів на формування сприятливого середовища для роботи громадського сектору [3]. Основні пріоритети проекту UNITER: посилення реформ в Україні;

зміцнення співпраці між органами влади та громадянським суспільством через громадські ради на місцевому рівні; створення «ринку послуг» для зміцнення організаційної спроможності ОГС.

Фонд сприяння демократії, створений за підтримки Посольства США, спрямований на підтримку перспективних проектів, призначених сприяти демократичним перетворенням та побудові громадянського суспільства в Україні. У проектах, що отримують грантову підтримку, організації вказують на конкретні досягнення та на їхній вплив на певну сферу чи громаду. З липня 1996 р. близько 600 проектів від українських ОГС одержали фінансування за програмою «Фонду сприяння демократії» [4].

Ресурси наступного джерела допомоги, Національного фонду підтримки демократії (NED) [5], із середнім щорічним розміром бюджету для України приблизно у 2 млн. 200 тис. дол., спрямовуються на більш широку мережу ОГС, що забезпечують права людини, свободу засобів масової інформації та верховенство закону. Наприклад, у 2009 р. таку підтримку отримали 49 українських організацій із загальним річним бюджетом 2 млн. 888 тис. дол. Серед напрямів підтримки слід зазначити сприяння реалізації громадянами України своїх політичних прав (приблизно 486,3 тис. дол.); забезпечення моніторингу та аналізу дотримання прав людини в Україні (471,2 тис. дол.); підтримка свободи слова та доступу до інформації (401,598 тис. дол.); заходи, спрямовані на захист прав жінок (81,5 тис. дол.), свободи переконань (42 тис. дол.), права на приватне життя (28,7 тис. дол.).

Отже, уряд США на сьогодні є найбільшим донором у сфері підтримки прав людини та розвитку демократії в Україні. Бюджет USAID, наприклад, у 2010 р. для України склав 96 млн. 47 тис. дол., у тому числі на Програму підтримки верховенства права та прав людини – 5 млн. 719 тис. дол., Програму розвитку громадянського суспільства – 15 млн. 324 тис. дол.

Багатомірність міжнародної допомоги США Україні забезпечує комплексний підхід до втручання і водночас створює проблему недостатньої контрольованості цього втручання з боку українських державних структур [6]. Загалом, вплив фінансової допомоги США на соціальну та економічну ситуацію в Україні можна оцінити як позитивний. Допомога відіграє досить важливу роль у просуванні нових ініціатив, впроваджує в українську практику новітні підходи та прогресивні ідеї, що через певний час знаходять своє втілення в побудові українського громадянського суспільства.

2. Представництво Європейського Союзу в Україні протягом 2010-2011 рр. здійснювало підтримку України шляхом реалізації близько 250 проектів, захисту прав людини стосувалися чотири з них: «Створення національної системи попередження катувань та поганого поводження в Україні» (бюджет 696,680 тис. євро спільно з Радою Європи), «Правовий та соціальний захист дітей шукачів притулку та біженців в Україні» (бюджет 960 тис. євро), «Зміцнення національних механізмів та ресурсів щодо ліквідації торгівлі дітьми в Україні» (бюджет 596,559 тис. євро), «Права жінок та дітей в Україні» (бюджет 1 млн. 80 тис. євро спільно з Радою Європи). Інші програми ЄС у галузі верховенства права спрямовано на підвищення ефективності

судової системи (бюджет 10 млн. 321,8 тис. євро), навчання державних службовців (бюджет 1 млн. 75 тис. євро) та підвищення кваліфікації суддів (бюджет 1 млн. 100 тис. євро) [7].

Допомога ЄС громадянському суспільству України надається двома способами: опосередковано через Європейський інструмент сусідства та партнерства (ЄІСП), пряму – через Європейський інструмент демократії та прав людини (ЄІДПЛ). На жаль, брак інструментів допомоги ЄС у рамках ЄІСП призводить до того, що представники ОГС так і не стали стратегічними партнерами державних інституцій у процесі реформування України. Це відбувається через nereформованість власне державних інституцій України та, як результат, їхню неготовність та невідміння співпрацювати з представниками ОГС. З іншого боку, зв'язок організацій ОГС з населенням та різними групами інтересів досить слабкий, що, безумовно, негативно впливає на ефективність роботи громадянського суспільства загалом.

Підтвердженням браку інструментів допомоги ЄС стало поширення на Україну дії тематичної програми Єврокомісії «Недержавний сектор та місцева влада в розвитку», починаючи з 2011 р. з річним бюджетом 650 тис. євро. [8].

Форум громадянського суспільства Східного Партнерства. У грудні 2008 р. Європейська Комісія висунула пропозицію про Східне Партнерство – окрему частину Європейської політики добросусідства, що охоплює відношення з Азербайджаном, Білорусією, Вірменією, Молдовою, Україною, Грузією. У травні 2009 р. у Празі було засновано Форум громадянського суспільства Східного Партнерства (СхП). Задачі СхП: 1) політично та економічно зблизити країни-партнери з ЄС 2) сприяти безпеці, стабільності та належному врядуванню 3) сприяти партнерству ОГС та урядів країн-партнерів 4) заохочувати контакти між людьми через лібералізацію візового режиму в довгостроковому плані, на індивідуальній основі та при виконанні поставлених умов 5) зміцнити енергетичну безпеку 6) сприяти реформі секторів та охороні навколишнього середовища.

СхП включає два напрями: двосторонній та багатосторонній. Двосторонній напрям створено для зближення відносин між ЄС та кожною з країн-Партнерів. Багатосторонній трек представляє основу для співпраці та обміну передовим досвідом. У 2009 р. було схвалено ідею утворення Форуму, який би сприяв контактам між організаціями громадянського суспільства (ОГС) СхП та діалогу з органами влади. Він має сприяти обміну інформацією та досвідом просування країн-партнерів до перехідного періоду, реформ та модернізації. Мандат ФГС – це здійснення впливу на інститути та національні уряди ЄС через внесення рекомендацій Форуму громадянського суспільства під час ухвалення ними рішень.

Форум Громадянського суспільства Східного партнерства підтримує розвиток організацій громадянського суспільства з шести країн Східного партнерства та ЄС та обмін досвідом між ними. З української сторони форум представляють понад 200 різноманітних організацій громадянського суспільства. Деякі з них – уже давно та успішно діючі ОГС, інші ж почали свою діяльність зовсім нещодавно і являють собою менші за розміром організації.

Незважаючи на деякі проблеми, обумовлені цим різноманіттям організацій, ФГС вдалося збільшити роль громадянського суспільства як на національному, так і на європейському рівнях [9].

Керівним органом ФГС є Керівний Комітет, що діє в період між щорічними пленарними засіданнями. Його головне завдання полягає в подальшій реалізації рекомендацій ФГС, лобіюванні інтересів ФГС, підтримці контактів з інституціями ЄС та підтримці створення національних платформ або мереж, орієнтованих на Східне Партнерство.

3. Рада Європи як один з найвпливовіших донорів громадянського сектору певний обсяг допомоги реалізує в рамках спільних проєктів, що випливають з договорів як з Європейською комісією, так і з державами-членами РЄ та державами зі статусом спостерігача. Таким, наприклад, є проєкт «Боротьба з проявами жорстокого поводження і безкарністю у країнах Південного Кавказу, Молдові й Україні», розрахований на реалізацію протягом 2009-2011 рр. спільно з Європейською комісією [10]. План був ухвалений Комітетом Міністрів Ради Європи на початку липня 2008 р. з безпрецедентним за обсягами за весь період членства України в Раді Європи бюджетом в обсязі близько 25 млн. євро.

4. Програма розвитку ООН (ПРООН) в Україні представляє міжнародну агенцію, яка забезпечує ефективне використання коштів, надісланих країнами-членами ООН для підтримки демократичних інновацій [11]. Три головні сфери діяльності ПРООН в Україні в галузі розвитку зосереджуються на демократичному врядуванні та місцевому розвитку; подоланні бідності, досягненні процвітання та українських Цілей розвитку тисячоліття; на енергетиці та навколишньому природному середовищі.

Механізми захисту прав людини наразі є ключовим елементом наступних проєктів ПРООН:

- «Соціальна інтеграція людей з інвалідністю шляхом забезпечення доступу до зайнятості» (01.09.2008-01.09.2010). Бюджет проєкту становив 290 тис. дол.

- «Програма рівних можливостей та прав жінок в Україні» (15.09.2008-15.09.2011). Програма рівних можливостей та прав жінок в Україні є спільним проєктом ЄС, Шведського агентства з питань міжнародної співпраці та розвитку (SIDA) та Програми розвитку ООН. Бюджет 2010 р. становив 2 млн. 415 тис. 993 дол.

- «Розвиток громадянського суспільства» (01.01.2009-30.06.2012). Проєкт впроваджувався Програмою розвитку ООН в Україні спільно з місцевими та міжнародними партнерами та фінансувався Міністерством закордонних справ Данії протягом 2009-2012 рр. Загальний бюджет проєкту становив близько 3,5 млн. дол.

2013 р. ПРООН в Україні оголосила один з конкурсів «Організаційний розвиток регіональних ОГС» у рамках проєкту «Демократизація, права людини і розвиток громадянського суспільства в Україні» (2013-2016), який впроваджується за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Данії. Загальною метою Програми є посилення громадянського суспільства та

сприяння в просуванні прав людини і демократичних цінностей. Одним з напрямів роботи Програми є сприяння становленню мережі ОГС – регіональних лідерів. Відібрані організації отримають інституційний грант у розмірі, що не перевищує 650 000 грн [12].

5. Офіс Координатора проектів ОБСЄ. Більшість завдань ОБСЄ пов'язані з розбудовою громадянського суспільства України та його наближення до європейських стандартів. Нову форму співпраці з ОБСЄ як з Координатором проектів ОБСЄ в Україні було запроваджено в червні 1999 р. Діяльність Координатора полягає в адмініструванні проектів, що розробляються відповідно до пріоритетів, визначених українською стороною, і здійснюються спільно із зацікавленими державними установами та ОГС [13]. На найближчу перспективу Координатором було заплановано реалізацію в Україні низки проектів, з-поміж яких: захист основних свобод і прав людини; розвиток громадянського суспільства; захист свободи ЗМІ, підтримка та поліпшення етичних стандартів у сфері української журналістики; допомога в зміцненні виборчих процесів в Україні; проблематика саморегулювання відносин між регуляторними органами та електронними ЗМІ; забезпечення свободи зібрання й асоціації; захист права на свободу пересування. Таким чином, програми Координатора проектів ОБСЄ в Україні сприятимуть реалізації засад розбудови громадянського суспільства в Україні [14].

6. Посольство Великої Британії у 2008-2010 рр., окрім партнерської участі в спільних програмах та заходах, підтримало проект «Кожен має право працювати: Партнерство заради створення можливостей працевлаштування молоді з інвалідністю» із загальним бюджетом 140 тис. фунтів. За два роки проект охопив консультаціями щодо працевлаштування понад тисячу молодих людей та допоміг 132 з них знайти роботу [15]. У 2014 р. Посольство Великої Британії в Україні оголосило грантовий конкурс на 2014-2015 рр. для підтримки проектів організацій громадянського суспільства. Тематичними пріоритетами конкурсу стали: просування реформ у контексті імплементації Угоди про Асоціацію Україна-ЄС, включаючи угоду про поглиблену та всеосяжну зону вільної торгівлі; підвищення обізнаності громадськості про користь від тісної інтеграції України з ЄС; підтримка реформ в енергетичному секторі з особливими фокусом на питаннях енергоефективності, енергетичної незалежності, енергетичної безпеки. Максимальна сума гранту не перевищує 10 тис. фунтів стерлінгів [16].

7. Канадська міжнародна агенція розвитку (CIDA) була одним з перших міжнародних донорів, які надали допомогу Україні в перші роки незалежності. Наразі у фокусі програм CIDA в Україні перебувають питання підтримки принципів демократичного управління, верховенства права, гендерної рівності, дотримання прав та свобод. Загальний бюджет донорської допомоги у 200 тис. дол. у 2010-2011 рр. був призначений переважно для захисту прав дітей, інвалідів, осіб похилого віку, розвитку рівності жінок та протидії ксенофобії. Метою програм технічної співпраці Канади із Україною є сприяння успішній інтеграції України до світової ринкової економіки, а також

надання допомоги в мирному розвитку демократичної системи врядування на основі верховенства права [17].

8. Посольство Німеччини у 2010 р. підтримало в Україні чотири правозахисні проекти на суму в еквіваленті 104 тис. євро: «Зміцнюємо сім'ї – захищаємо права дітей», «Права жінок у суді», «Проти насилля у сім'ї», «Міні-проект Буковина» (захист прав етнічних меншин) [18]. У 2009 р. перевагу було надано проектам із захисту прав вразливих груп та протидії катуванню: «Проти торгівлі людьми – музикою перебороти мовчання», «Проти сексуальної експлуатації дітей», «Зміцнення системи прийомного батьківства в Україні», «Проти катувань і поганого поводження в тюрмах».

9. Посольство Нідерландів, так само, як посольства США та Канади, надає донорську допомогу у сфері захисту прав людини через спеціальну програму MATRA [19]. Програма спрямована на сприяння країнам Південної та Східної Європи в розбудові демократичного суспільства, керованого за принципами верховенства права. В Україні, наприклад, з 2004 р. MATRA підтримала 16 спільних проектів у цій галузі. Як правило, річний бюджет Програми приблизно у 300-350 тис. євро розподіляється таким чином, що на проекти у сфері захисту прав людини та прав етнічних меншин припадає 13% бюджету, ще 11% бюджету надаються проектам у сфері забезпечення свободи слова та підтримки національних ЗМІ. 2011 р. для України було виділено 600 тис. євро, розподілених між чотирма напрямками програми MATRA: права людини, меншини, надання інформації і розвиток медіа; законодавство та верховенство права, ефективне врядування, громадський порядок, розробка політик, подолання корупції; добробут; захист довкілля та природи; біорозмаїття. Метою програми є також розподілення цих коштів більш-менш рівномірно по регіонах. Максимальна кількість коштів, що можуть бути надані для фінансування одного проекту – 15 тис. євро.

10. Посольством Швеції протягом 1995-2006 рр. було виділено 71 мільйон доларів США з метою підтримки реформ, що мали сприяти інтеграції України до європейських структур. Донорська допомога Швеції надходить через **Шведську міжнародну агенцію розвитку (SIDA)** [20]. SIDA є державною установою при Міністерстві закордонних справ. З Україною SIDA співпрацює з 1995 р. Серед проектів – підтримка вступу України до СТО, проекти в області розвитку ринкової економіки, системи соціального захисту, охорони довкілля, освіти.

Станом на сьогодні загальний річний обсяг допомоги у рамках Шведської програми співробітництва з реформ в Україні становить 200 млн. шведських крон, що розподіляються між двома пріоритетними секторами: демократичне врядування й права людини та природні ресурси й навколишнє середовище. Громадянське суспільство і його розвиток розглядається як цінний інтегрований ресурс, що має застосовуватися під час роботи у пріоритетних секторах. Відповідно до принципів ефективної технічної допомоги Посольство вирішило уникати проектної підтримки та надавати перевагу інституційній та організаційній підтримці ОГС. За приблизними оцінками обсяг витрат на

розвиток громадянського суспільства у 2011 р. становив 20 млн. шведських крон [21].

Швеція координує свою діяльність у сфері співробітництва з секторальними підходами, що запроваджуються ЄС у двох пріоритетних для Швеції сферах. Обидві сторони проводять регулярні консультації. SIDA обмінюється досвідом, ідеями та рекомендаціями щодо підтримки ОГС з Делегацією ЄС у Києві та заохочує свого головного європейського партнера повніше та активніше залучати громадянське суспільство до розробки програм, формулювання політичного курсу та моніторингу.

11. Міжнародний Фонд «Відродження» (МФВ) входить до мережі фондаций Інституту Відкритого Суспільства, заснованого Джорджем Соросом, що складається з національних і регіональних фондів у більш ніж тридцяти країнах світу. Завдання Фонду – фінансово та організаційно сприяти становленню демократичного, відкритого суспільства в Україні шляхом підтримки значущих для його розвитку громадських ініціатив. Переважну більшість грантів МФВ розподіляє між ОГС, оголошуючи відкриті конкурси проектів, спрямованих на здійснення програмних пріоритетів, що визначаються провідними представниками громадянського суспільства країни. Крім надання грантів українським ОГС, інституціям та закладам, МФВ здійснює власну (операційну) діяльність, реалізуючи проекти у своїх цільових галузях, що визначаються представниками громадськості. МФВ підтримує ініціативи, що сприяють розвиткові європейської інтеграції, посиленню впливу громадянського суспільства та його контролю за владою, системі громадського правозахисту й утвердженню принципу верховенства права в Україні, проведенню судової та пенітенціарної реформ, розвиткові громадської активності національних меншин, толерантності у міжнаціональних взаєминах, реформам у сферах освіти, охорони здоров'я тощо [22].

МФВ залишається однією з найбільших благодійних фондаций в Україні з щорічним бюджетом до 7 млн дол. для сприяння неурядовим організаціям у сфері становлення відкритого, демократичного суспільства. За час своєї діяльності Фонд надав членним ОГС України, а також науково-освітнім, просвітницьким закладам і видавництвам грантів на суму понад 100 млн дол. США. 2009 р. Фондом було підтримано понад 550 проектів для здійснення суспільно важливих громадських ініціатив, виділено для цього 6,5 млн дол. Зокрема, програма «Верховенство права» підтримала 64 проекти в галузі забезпечення прав людини на суму 1 млн 305 тис. 547 дол., що в загальній сумі проектів склало 21,64%. Серед основних пріоритетів програма розглянула доступ до правосуддя (11 проектів з бюджетом 481,675 тис. дол.), судовий захист прав людини (5 проектів з бюджетом 87,057 тис. дол.), доступ до інформації (10 проектів з бюджетом 132,973 тис. дол.), моніторинг прав людини (4 проекти з бюджетом 71,946 тис. дол.), просвітництво в галузі прав людини (10 проектів з бюджетом 158,457 тис. дол.), посилення правових можливостей бідних верств населення (6 проектів з бюджетом 158,289 тис. дол.), реформування кримінальної юстиції (9 проектів з бюджетом 93,015 тис. дол.),

сприяння реформуванню кримінально-виконавчої системи (8 проектів з бюджетом 112,685 тис. дол.).

У стратегії на 2014 р. МФВ спирався на свій величезний досвід як першовідкривача й лідера в багатьох сферах щодо сприяння розвитку спроможності ОГС впливати на політику та здійснювати адвокацію. Фонд використовує передвиборчі чинники та важелі європейської інтеграції, щоб сприяти змінам у ключових сферах, які роблять перехід до демократії незворотним, – у сфері прав і свобод людини, правосуддя й недискримінації, боротьби з корупцією, прозорості та підзвітності державної політики [23].

12. Фонд Чарльза Стюарта Мотта надає підтримку українським неурядовим організаціям у сфері розбудови громадянського суспільства, юридичної підтримки та захисту прав населення. Протягом 2008-2011 рр. донорська допомога була отримана такими громадськими організаціями, як Українська Гельсінська спілка з прав людини (бюджет 200 тис. дол.), Комітет виборців України (бюджет 140 тис. дол.), Громадянська мережа ОПОРА (бюджет 100 тис. дол.), Фонд відкритого суспільства (бюджет 100 тис. дол.), Фонд «Європа ХХІ» (бюджет 100 тис. дол.), Ресурсний центр «ГУРТ» (бюджет 90 тис. дол.). З 2011 р. до числа зазначених організацій приєднався Інститут громадянського суспільства (бюджет 100 тис. дол.) [24].

Дані приклади демонструють вагомий вплив міжнародних донорів на розвиток ОГС в Україні у різноманітних сферах. Згідно з експертними опитуваннями, гранти від міжнародних донорських організацій залишаються необхідним, якщо не головним, джерелом фінансування українських ОГС [25, с.28]. Саме через це ініціативи неурядового сектору, підтримані міжнародними донорськими організаціями, продовжують відігравати ключову роль у захисті прав людини і виконувати роль каталізатора в реформуванні внутрішньої державної політики. Цей факт наочно підтверджує, що в сучасному демократичному світі громадянське суспільство не тільки виконує функції захисту прав та інтересів громадян, а й здійснює контроль за державою таким чином, щоб держава не перевищувала свої компетенції і суворо дотримувалася конституційного принципу пріоритету прав та свобод людини [26].

У той же час, слід відзначити тенденцію до зниження обсягів підтримки з боку міжнародних донорів і технічної допомоги (особливо на місцевому рівні), бо іноземні партнери тепер зосередилися на конкретних проблемах і потребують спеціалізованої експертизи, яку більшість ОГС неспроможні запропонувати [27, р. 226].

Результати дослідження дають підстави зробити певні висновки та надати рекомендації як представникам організацій громадянського суспільства в Україні, так і міжнародним донорським організаціям, зацікавленим в його зміцненні та розвитку. Розглядаючи перспективи ОГС, слід враховувати, що хоча в Україні вони і мають надходження з різноманітних місцевих джерел, більше половини з них є залежними від міжнародного фінансування. Утім, співпраця більшості ОГС з міжнародними донорами обмежується виконанням проектів та заходами, спрямованими на підвищення організаційної спроможності, проте, деякі організації зуміли досягти якісно вищого рівня

співпраці з донорськими організаціями та отримали можливість вести відкритий діалог з донорами.

Загальною тенденцією є надання міжнародними донорами в Україні переваги лише підтримці програмної діяльності ОГС. Така орієнтація не сприяє життєздатному розвитку організацій громадянського суспільства, навіть за наявності довготривалого стратегічного плану, спонукаючи організації виживати від проекту до проекту. Це призводить до того, що, організаціям необхідно проявляти «гнучкість», щоб знаходити необхідні кошти для покриття власних адміністративних витрат.

Для розширення громадського простору міжнародним організаціям потрібно надавати перевагу проектам, що сприяють підвищенню легітимності ОГС, їхній прямій діяльності з громадянами та громадами. Вони повинні сприяти налагодженню тісної співпраці українських ОГС та міжнародних організацій, які володіють практичними моделями залучення громадян до вирішення місцевих проблем, розвитку благодійності, волонтерства, соціального підприємництва тощо.

За нинішньої ситуації ОГС не можуть розраховувати на усунення залежності від ексклюзивного фінансування з боку міжнародних донорських організацій. Така залежність певною мірою перешкоджає довгостроковому плануванню діяльності, обмежує вибір тематики проектів та можливості оперативно реагувати на важливі події суспільно-політичного життя. Через суттєве зменшення фінансування з боку міжнародних донорів ОГС рекомендується вивчати можливості формування нових стратегічних партнерств, включаючи стратегічні партнерства з приватним сектором.

Міжнародні донорські організації повинні розширити спектр організацій, які залучаються до програм за напрямком «розвиток громадянського суспільства». Вони мають запрошувати до участі в цих програмах лідерів і активістів неформальних громадських рухів, осередків культури, студентських та молодіжних об'єднань, представників соціальних мереж та стимулювати їх співпрацю з бізнес-асоціаціями.

Організаціям громадянського суспільства необхідно інформувати та надавати громадянам знання та навички щодо: їх ролі та можливостей у розбудові країни, що надаються демократичним суспільством; інструментів як особистого впливу, так і в складі інститутів громадянського суспільства на діяльність органів влади; можливостей суспільної участі, створення соціального капіталу та їх ефективного використання; інструментів та успішних практик суспільної діяльності.

Українські ОГС повинні стати більш прозорими, збільшити свою присутність в інформаційному просторі, створити більше внутрішніх та міжнародних груп. Їм слід залучати приватних представників та збільшувати кількість учасників, використовувати переваги соціальних мереж та організаційні можливості Інтернету. Згодом Україна має бути готова до перенесення фінансування структур третього сектору на вітчизняні джерела, зокрема – на державу. Зі свого боку, держава може і повинна створювати

сприятливі умови для розвитку громадянського суспільства, оскільки це її функція і завдання.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Індекс сталості НУО в Україні в 2011 році. – 15-те видання, червень 2012 р. – К.: Агентство США з міжнародного розвитку в Україні, Творчий центр ТІК, 2012. – 10 с. 2. United States Agency for International Development (USAID) [Electronic resource]. - Available from: <http://www.usaid.gov/where-we-work/europe-and-eurasia/ukraine>. 3. The Ukraine National Initiatives to Enhance Reforms (UNITER) [Electronic resource]. - Available from: http://uniter.org.ua/en/special_initiatives.html. 4. Фонд сприяння демократії [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://ukrainian.ukraine.usembassy.gov/uk/democracy.html>. 5. National Endowment for Democracy (NED) [Electronic resource]. Available from : <http://www.ned.org/where-we-work/eurasia/ukraine>. 6. Васильєва М. Формування громадянського суспільства в Україні завдяки зарубіжній допомозі / М. Васильєва // Громадянське суспільство України: сучасний стан і перспективи впровадження європейських стандартів взаємодії з державою : зб. матеріалів міжн. наук.-практ. конф. - 12 грудня 2013 р. - К : НІСД, 2014. - С. 62. 7. EU financial assistance to Ukraine / Delegation of the European Union to Ukraine [Electronic resource]. Available from: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/eu_ukraine/tech_financial_cooperation/index_en.htm. 8. Гуменюк В. Чи зробила допомога ЄС громадянське суспільство в Україні дієвим гравцем на стратегічному полі розвитку держави? / В.Гуменюк // Експертиза закордонних трансформацій : зб. матеріалів за результатами проекту. - К.: [б. в.], 2012. - С. 2. 9. Українська Національна Платформа Форуму Громадянського Суспільства Східного Партнерства [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://eap-csf.org.ua/forum-gromadyanskogo-suspilstva-shp/pro-fgs-shp/>. 10. European Union and Council of Europe Joint Programme “Reinforcing the fight against ill-treatment and impunity” in Armenia, Azerbaijan, Georgia, Moldova, Ukraine [Electronic resource]. - Available from: <http://coe.kiev.ua/projects/cti.html>. 11. United Nations Development Program in Ukraine [Electronic resource]. - Available from: <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/en/home.html>. 12. Конкурс «Організаційний розвиток регіональних ОГС» від ПРООН [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.gurt.org.ua/news/grants/19582/>. 13. Чекаленко Л. Роль ОБСЄ у формуванні громадянського суспільства в Україні / Л. Чекаленко // Громадянське суспільство України: сучасний стан і перспективи впровадження європейських стандартів взаємодії з державою : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. - 12 грудня 2013 р. - К : НІСД, 2014. - С. 59. 14. Діяльність Координатора проектів ОБСЄ в Україні [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/ukraine>. 15. Кожен має право на працю: партнерства задля покращення можливостей для зайнятості молоді з особливими потребами / Аналітичний звіт [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://eef.org.ua/img_collection/the/FCOresults_final.pdf. 16. The British Embassy Kyiv call for project proposals in 2014 [Electronic resource]. - Available from: <https://www.gov.uk/government/world-location-news/the-british-embassy-kyiv-call-for-project-proposals-in-2014>. 17. Canadian International Development Agency (CIDA) [Electronic resource]. - Available from: <http://www.international.gc.ca/development-developpement/countries-pays/ukraine.aspx?lang=eng>. 18. Сприяння мікропроєктам у рамках технічного співробітництва з Україною / [Електронний ресурс] // Посольство Федеративної Республіки Німеччина. - Режим доступу: <http://www.kiev.diplo.de/Vertretung/kiew/uk/04/Kleinstprojekte/Kleinstprojekte.html>. 19. Посольство Королівства Нідерландів. Програма Матра КАП [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://eep.org.ua/files/Guidelines_ukr%20-%20D0%9C%D0%90%D0%A2%D0%A0%D0%90.pdf. 20. Swiss Cooperation Office in Ukraine [Electronic resource]. - Available from: http://www.swiss-cooperation.admin.ch/ukraine/en/Welcome_to_the_Office. 21. Підтримка ОГС Шведським

агентством з питань розвитку співробітництва (SIDA) [Електронний ресурс] / Ресурсний центр ГУРТ. - Режим доступу: <http://gurt.org.ua/news/recent/10303/>. 22. International Renaissance Foundation (IRF) [Electronic resource]. - Available from: http://www.irf.ua/en/grants/awarded_grants/. 23. Стратегія Міжнародного фонду «Відродження» на 2014 рік [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.irf.ua/knowledgebase/news/strategiya_mizhnarodnogo_fondu_vidrodzhennya_na_2014_rik/. 24. Charles Stewart Mott Foundation [Electronic resource]. - Available from: <http://www.mott.org/about/all%20results?freetext=ukraine>. 25. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002-2011 роки : Звіт за даними дослідження / . Автори-упорядники : Л. Паливода, С. Голота. - К. : БФ «Творчий центр ТЦК», 2012. - 118 с. 26. Мартиненко О. Міжнародна донорська допомога: хто є насправді «грантожерами» в Україні? / О. Мартиненко // «Дзеркало Тижня. Україна» № 30, 26 серпня 2011 р. 27. The 2013 CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia [Electronic resource]. - Available from: http://www.usaid.gov/sites/default/files/documents/1863/EE_2013_CSOSI_FullReport.pdf

УДК 323.212

Миклашук І.М.

ВПЛИВ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ОПТИМІЗАЦІЮ ВІДНОСИН У ТРІАДІ: «ОСОБА – СУСПІЛЬСТВО – ДЕРЖАВА» В УКРАЇНІ

У статті розглядаються переваги суспільного діалогу в Україні в тріаді «особа-суспільство-держава» та вплив міжнародних організацій на оптимізацію їхніх взаємин. Висвітлено основні напрями підтримки міжнародних організацій НУО в Україні.

Ключові слова: громадянське суспільство, суспільний діалог, міжнародні організації, тріада «особа-суспільство-держава».

В статье рассматриваются преимущества общественного диалога в Украине в триаде: «человек-общество-государство» и влияние международных организаций на оптимизацию их взаимоотношений. Освещены основные направления поддержки международных организаций НПО в Украине.

Ключевые слова: гражданское общество, общественный диалог, международные организации, триада «человек-общество-государство».

The article discusses the advantages of the social dialogue in Ukraine in the triad «individual – society – state» and the influence of the international organizations on the optimization of their relationships. The basic directions of the support of the international organizations towards NGOs in Ukraine are described.

Keywords: civil society, social dialogue, international organizations, triad «individual – society – state».

Піднесення громадської активності в Україні у період Революції гідності дедалі більше актуалізує питання визначення ролі міжнародних організацій у взаємодії у «трикутнику» або у «тріаді»: «особа-суспільство-держава». Міжнародні організації прийнято поділяти на міждержавні (міжурядові), засновниками і членами яких виступають держави, та неурядові, ті, що об'єднують фізичних або юридичних осіб. Діяльність міжнародних неурядових організацій здійснюється поза межами офіційної зовнішньої політики держав.

Проте досить часто міжнародні неурядові організації підтримують офіційні відносини як з національними НУО, так і з державами або припускають змішане членство недержавних структур і державних організацій. До міжнародних організацій відносяться ООН, Світовий банк, Рада Європи, Європейська Комісія, МФ «Відродження», UCAN, Фонд сприяння демократії, USAID та інші.

Метою цієї статті є з'ясування впливу та ролі міжнародних організацій на оптимізацію відносин у триаді «особа-суспільство-держава» в Україні.

Незважаючи на значну кількість публікацій з питань взаємовідносин «особи-суспільства-держави» (роботи дослідників з наукових установ НАН України, неурядових аналітичних інституцій тощо), ряд аспектів цих взаємин досліджено недостатньо, що вимагає додаткової уваги наукової спільноти.

Серед підходів до визначення ролі міжнародних організацій в оптимізації відносин у триаді «особа-суспільство-держава» заслуговує на увагу їхня підтримка розвитку громадянського суспільства в Україні. Під поняттям «громадянське суспільство» розуміємо сукупність відносин, що виникають на засадах добровільності та самоорганізації між приватними особами та створеними ними організаціями для задоволення їхніх інтересів, а також такі відносини, що розгортаються поза родинними та комерційними відносинами [1, с. 9].

Згідно з моделлю, розробленою Лондонським центром громадянського суспільства, громадянське суспільство розглядається як самостійний сектор, який взаємодіє з такими сферами, як держава, бізнес і сім'я [2]. Інший підхід розглядає громадянське суспільство як простір між іншими секторами (державою, бізнесом, сім'єю). Отже, суб'єкти, залучені до відповідних сфер, можуть функціонувати і в громадянському суспільстві [3]. Безсумнівною є той факт, що існування розвиненого громадянського суспільства, яке передбачає функціонування широкої мережі його організацій (серед яких найчисленнішими є НУО), приносить позитивний ефект усім трьом секторам. НУО найчастіше надають ті послуги, які державі важко або навіть неможливо надавати через труднощі виявлення реальних проблем того чи іншого регіону. Ми розглядаємо громадянське суспільство як сукупність інститутів, що взаємодіють між собою і державою для задоволення інтересів громадян, сім'ї, бізнесу. Формами їхніх взаємин є суспільний діалог та задоволення інтересів кожної зі сторін.

Значимість суспільного діалогу постійно зростає. Серед чинників, що суттєво впливають на цей процес в Україні, слід виділити такі:

- збільшення кількості різних груп інтересів у суспільстві та підвищення їхньої впливовості;
- підвищення рівня самосвідомості громадян;
- реформування багатьох сфер політичного та економічного життя суспільства.

Суспільний діалог відображає модель формулювання політики, що включає, крім вертикальної складової виробників політики (державних органів), ще й громадянське суспільство. Він передбачає розгляд усіх питань

через обмін думками, врахування всіх точок зору та налагодження конструктивної взаємодії між трьома суб'єктами: «особою-суспільством-державою» при вирішенні значущих проблем суспільства (безпека, бідність, безпритульність, сирітство, насильство і т.д.).

У більшості країн розвиненої демократії діє державна політика сприяння суспільному діалогу. Це зумовлено усвідомленням того, що діяльність громадянського суспільства відповідає інтересам держави або, простіше кажучи, вигідна їй. Можна виділити наступні переваги для держави від суспільного діалогу за посередництва НУО:

- перекладання (спільне виконання) частини державних обов'язків на плечі НУО, адже більшість НУО створюється для вирішення тих питань, якими займаються державні та муніципальні органи влади;
- залучення НУО до вирішення ряду проблем часто є більш ефективним через їхню наближеність безпосередньо до джерел цих проблем;
- збільшення рівня демократії (активне залучення громадян до суспільного життя сприяє розвитку громадянського суспільства, без якого неможливе існування демократії);
- неполітичне формування, представлення та просування інтересів різних груп населення як серед самих громадян, так і в комунікації з органами державної влади;
- участь в ухваленні рішень та забезпечення в такий спосіб більшої ефективності рішень з огляду на врахування інтересів різних соціальних груп.

НУО, своєю чергою, не менше, ніж держава, зацікавлені в суспільному діалозі, адже співпраця з державою дозволяє заручитися її підтримкою у вирішенні актуальних проблем. Крім того, суспільний діалог у тріаді «особа-суспільство-держава» дозволяє досягти взаємовигідних інтересів, задоволення їх потреб, своєчасне вирішення соціальних суперечностей з метою досягнення балансу актуалізованих інтересів і максимально повної самореалізації як кожної особистості, так і кожним партнером свого творчого потенціалу.

У країнах розвиненої демократії, приміром:

- НУО створюють 3,9% ВВП (5% у Бельгії, 7,9% у Канаді);
- у громадському секторі країн Європейського Союзу працевлаштовано від 4,4% до 14% працездатного населення, або, щонайменше, 5 із кожних ста осіб;
- у громадському секторі країн ЄС працює у 10 разів більше людей, ніж у легкій промисловості, та в 5 разів більше, ніж у харчовій промисловості;
- у країнах Центрально-Східної Європи громадські організації залучають втричі більше внутрішніх та зовнішніх інвестицій у соціальну сферу, ніж державні та комунальні установи соціального спрямування;
- внесок неурядових організацій у ВВП країн Євросоюзу зростає вдвічі швидше, ніж внесок легкої промисловості;
- інститути громадянського суспільства в сукупності – сьома «економіка» світу за ВВП (1,3 трлн у. о., що дорівнює ВВП Франції або Великої Британії);

- громадянське суспільство створило у світі більше 25 млн оплачуваних робочих місць (найбільша транснаціональна корпорація здатна створити 3,5 млн. місць);
- 60% працівників громадянського суспільства (включно з волонтерами) зайняті в наданні послуг, з них 40% зосереджено на соціальних, медичних та освітніх послугах;
- неприбуткові організації у США у 2011 р. стали третім роботодавцем, виперевдивши сфери роздрібної торгівлі та переробної промисловості, зарекомендували себе відносно стійкими до наслідків економічної кризи [1].

Розвиток та ефективна співпраця в триаді «особа-суспільство-держава» залежить від ряду умов: правової бази; рівня довіри громадян; фінансової стабільності; участі цільових груп населення, наявності ресурсного потенціалу у вигляді фінансових, фізичних чи людських ресурсів; наявності домовленостей про масштаби партнерства; заданість пріоритетних напрямів діяльності в рамках суспільного діалогу тощо.

Сьогодні в Україні не виконуються або виконуються частково перераховані вище умови. Найважливішими недоліками є недосконалість правової бази та дефіцит бюджетного фінансування з підтримки НУО з боку держави. Згідно з чинним законодавством, на державну підтримку можуть розраховувати далеко не всі НУО. Так, допомога з бюджету може надаватися громадським організаціям інвалідів і ветеранів, молодіжним громадським організаціям та громадським організаціям культури і мистецтва, а також спортивного напрямку і тим, що захищають права громадян, постраждалих від аварії на Чорнобильській АЕС. Їхнє фінансування здійснюється відповідно до Бюджетного кодексу України, Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» та Закону України «Про фізичну культуру і спорт» [4; 5; 6].

Діалог громадських організацій з органами державної влади, що відбувається в Україні через створені при органах центральної та місцевої влади громадські ради, не є успішним. Основна причина цього полягає в неузгодженості позицій та функцій з обох сторін. Хоча представники влади відкриті до діалогу, зацікавлені в отриманні допомоги від НУО, вони, проте, не змінюють процедур ухвалення важливих рішень. Помилковість підходу більшості неурядових організацій та громадських активістів у цьому питанні пов'язана з бажанням отримати владу та займатися політикою, а не контролювати її, відстоюючи інтереси різних суспільних груп без зміни власного статусу.

Громадські організації мають претендувати не на монополію в ухваленні рішень, а на участь у цьому процесі. Така участь не є ані метою, ані самоціллю. Це – лише засіб, який дозволяє знайти оптимальні рішення, уможлиблює захист прав громадян. За цих умов першочергового значення набуває підтримка українських НУО міжнародними організаціями.

Українські інститути громадянського суспільства, як і державні програми щодо розвитку громадянського суспільства в Україні, значною мірою залежать від фінансування міжнародних організацій та урядів інших держав. За

результатами дослідження проведеного 2012 р. Творчим центром ТЦК у рамках проекту «Об'єднуємося заради реформ (UNITER)», який фінансується Агентством США з міжнародного розвитку (USAID), українські НУО найчастіше отримують фінансування від міжнародних донорів: благодійних пожертв бізнесу та громадян. У 2011 р. фінансування від міжнародних донорів отримують 56% НУО в Україні [7]. У цій системі міжнародні організації відіграють роль медіатора, надають учасникам суспільного діалогу інформаційну та фінансову підтримку. Незалежність НУО в Україні розглядається як гарантія демократії.

Починаючи з 2007 р., Україна отримала можливість залучати зовнішню допомогу ЄС у вигляді секторальної бюджетної підтримки. Секторальна бюджетна підтримка ЄС є інструментом надання фінансування з бюджету ЄС до бюджету України на підтримку здійснення реформ. Протягом 2007-2013 рр. на підставі укладених угод про фінансування Україні було виділено 199,01 млн євро. 13 травня 2014 р. прем'єр-міністр України Арсеній Яценюк і президент Європейської Комісії Хосе Мануель Баррозу підписали Угоду про фінансування Контракту для України з розбудови держави, яка передбачає на безоплатній і безповоротній основі фінансування державного бюджету в сумі 355 млн євро та підтримку реформ уряду [8].

При реалізації зазначеної програми європейські інституції ставлять перед Україною вимогу залучати українські НУО для контролю за використанням коштів. При цьому зростає роль громадянського суспільства в моніторингу виконання реформ, заявлених в Угоді про фінансування. Досягнення позитивного результату багато в чому залежить не тільки від використовуваних в організації технічних і людських ресурсів, а й від їхнього внеску в громадські обговорення, спроможності представляти та захищати інтереси громадян. Така співпраця іде на користь і інституціям ЄС. Звіти неурядових організацій щодо розвитку демократії та інших аспектів реформ ЄС представництва ЄС використовують для оцінки ситуації в країні та для діалогу з урядом.

У рамках міждержавної співпраці Європейська Комісія пропонує такі інструменти участі громадянського суспільства: програми «Недержавні структури і місцеві органи влади» і «Фонд розвитку громадянського суспільства в країнах-сусідах ЄС», які стимулюють НУО та органи місцевого самоврядування до залучення до розвитку держави і базуються на Інструменті розвитку співробітництва [9].

Україна активно застосовує обидві програми. 2014 р. Представництво ЄС в Україні оголосило конкурс проектів у сфері громадянського суспільства в рамках Програми «Недержавні структури і місцеві органи влади» (НСМОВ).

Завдання програми:

- зміцнення спроможностей організацій громадянського суспільства сприяти реформам і підвищенню підзвітності державного сектора;
- сприяння рівній і прозорій участі та партнерству між представниками громадянського суспільства і владою (національною і регіональною);
- підтримка демократичних змін.

Цього планується досягти, зокрема, за допомогою: нових громадянських ініціатив; ініціатив у сфері медіа та сприяння доступу до інформації; зміцнення спроможностей організацій громадянського суспільства представляти свої цільові групи та використовувати механізми зворотного зв'язку; культури як інструменту розвитку демократичних цінностей і мобілізації громади; молодіжних ініціатив.

Окрім інституцій ЄС, значну допомогу українським НУО надає Агентство США з міжнародного розвитку (USAID). Агентство працює в Україні з 1992 р. і за цей час надало технічну та гуманітарну допомогу на суму 1,7 млрд дол. На сьогоднішній день USAID допомагає Україні в її подальшому просуванні шляхом демократичного розвитку. USAID підтримує розбудову потенціалу НУО для того, щоб громадянське суспільство могло ефективно впливати на державну політику та процеси ухвалення рішень. У рамках напряму: «Демократія, права людини та врядування» USAID реалізує наступні проекти: «Справедливе правосуддя», «Розвиток громадянського суспільства», «Розвиток ЗМІ», «Сприяння забезпеченню прав робітників та профспілок», «Політичний процес в Україні», «Боротьба з торгівлею людьми», «Внутрішнє спостереження за політичними процесами в Україні», «Реформування виборчого законодавства України», «Сприяння зовнішньому тестуванню в Україні (USETI)», «Інклюзивна освіта: крок за кроком», «RADA: підзвітність, відповідальність, демократичність», «Навчальні програми професійного зростання».

USAID сприяє поліпшенню бізнес-клімату на національному та місцевому рівнях, створюючи стимули до внутрішніх та зовнішніх інвестицій. У рамках цього напряму USAID реалізує наступні проекти: «Розвиток комерційного права в Україні», «Інвестиції та кредитування бізнесу», «Розвиток фінансового сектору», «Зміцнення місцевої фінансової ініціативи», «Ініціатива захисту прав та представлення інтересів місцевого самоврядування» (ДІАЛОГ)», «Розвиток державно-приватних партнерств».

У рамках напряму: «Охорона довкілля та протидія зміні клімату» USAID реалізує такі програми: «Місцеві альтернативні джерела енергії», «Муніципальна енергетична реформа в Україні».

У сфері охорони здоров'я USAID реалізує наступні проекти: «Покращення послуг у сфері протидії ВІЛ/СНІД серед представників груп найвищого ризику в Україні», «Підвищення ефективності заходів правоохоронних органів, пенітенціарної системи та наркологічної служби у відповідь на епідемію ВІЛ/СНІД», «Системи вдосконаленого доступу до медичних препаратів та послуг» (SIAPS), «Зміцнення контролю за туберкульозом в Україні», «Здоров'я жінок України», «Зниження стигматизації та дискримінації представників груп найвищого ризику в установах охорони здоров'я», «Покращення контролю за вживанням алкоголю та тютюнопалінням під час вагітності», «Зміцнення систем охорони здоров'я для забезпечення сталої відповіді на епідемію ВІЛ/СНІД в Україні», «Покращення стратегічного середовища та розширення участі громадянського суспільства у вирішенні питань репродуктивного здоров'я та планування сім'ї в Україні».

У сфері розвитку науки і технологій з 1 листопада 2009 р. по 31 жовтня 2014 р. реалізовано масштабний проект «Бібліоміст», у рамках якого більше 1000 публічних бібліотек України було обладнано комп'ютерами з доступом до Інтернету. USAID допомагає Україні активізувати рушійні сили, що мають стати запорукою економічного зростання в аграрному секторі. У цій сфері реалізуються програми: «АгроІнвест», «Вода для сільськогосподарського сектору», «Діалог з питань розвитку фінансових систем та розробки аграрної політики» [10].

Іншою впливовою недержавною міжнародною установою, яка сприяє зміцненню демократичних інститутів у всьому світі та в Україні, є Фонд сприяння демократії. Починаючи з липня 1996 р. фінансову підтримку Фонду одержали близько 800 проектів українських недержавних неприбуткових організацій [11]. Тематика проектів відповідає наступним тематичним пріоритетам Фонду: права людини; підтримка громадських ініціатив; розвиток виборчої системи; антикорупційна діяльність та прозорість уряду; запобігання торгівлі людьми; рівність жінок; економічні реформи.

У рамках співпраці з ООН Україна приєдналася до ініціативи «Відкритий Уряд» (Open Government Partnership), запровадженої 20 вересня 2011 р. під час сесії Генеральної Асамблеї ООН. З метою забезпечення належного виконання пріоритетів згаданої Ініціативи Кабміном схвалено План дій з впровадження в Україні Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» (розпорядження від 5 квітня 2012 р. № 220).

Національний план дій охоплює чотири важливі для України сфери: 1) залучення громадянського суспільства до формування державної політики; 2) сприяння доступу до публічної інформації; 3) протидія і боротьба з корупцією; 4) сприяння належному врядуванню шляхом вдосконалення адміністративних послуг і запровадження електронного уряду.

Висновки

1.3 метою оптимізації відносин у триаді «особа-суспільство-держава» міжнародним організаціям необхідно здійснити наступне:

- розширити коло учасників суспільного діалогу, залучити до процесу моніторингу і оцінки прийняття владних рішень представників наукового, експертно-аналітичного середовища, бізнесу;
- розглянути можливість додаткового залучення фінансової та технічної допомоги для реалізації завдань, передбачених планом заходів, зокрема, щодо розвитку складових електронного уряду, навчання державних службовців, розширення доступу громадськості за контролем прийняття державних рішень тощо;
- розширити організаційну та фінансову підтримку діяльності НУО як ефективного засобу збільшення потенціалу здійснення державної політики. Органам державної влади необхідно:
- розглянути доцільність зменшення податкового навантаження для НУО за офіційно-працевлаштованих працівників;
- сприяти розвитку соціального підприємництва;

- запровадити на рівні середньої та вищої школи систему громадянської освіти (зокрема, запровадити у школах та вищих навчальних закладах спеціалізовані дисципліни, спрямовані на формування громадянськості; проводити для учнів середніх шкіл позакласні заходи з громадянської освіти; періодично публікувати у ЗМІ матеріали, спрямовані на підвищення загальної поінформованості про демократичне громадянство);
 - розширити сферу застосування конкурсних процедур фінансової підтримки інститутів громадянського суспільства за рахунок бюджетних коштів;
 - створити Національний фонд розвитку громадянського суспільства для надання фінансової підтримки інститутам громадянського суспільства та сприяння їхній діяльності;
 - залучати суспільні групи, чиї інтереси зачіпають реформи, до участі в процесі підготовки управлінських рішень;
 - запровадити обов'язкове оприлюднення інформації стосовно досягнутих у результаті консультацій з представниками зацікавлених суспільних груп домовленостей;
 - здійснювати комплексні інформаційні заходи, спрямовані на роз'яснення населенню цілей і змісту запланованих реформ. При цьому слід враховувати завищені очікування та розчарування повільністю проведення реформ у суспільній свідомості. Тому, з метою коригування очікувань громадян щодо реформ, треба апелювати не лише до громадянської відповідальності, а й до інтересів конкретних суспільних груп та категорій населення.
- Інститутам громадянського суспільства:
- довести свою професійність – розробляти такого рівня аналітичні матеріали та надавати такі послуги, які б відповідали критеріям грантодавців;
 - розглянути можливості отримання доходів від основної та неосновної діяльності;
 - розширювати цільові аудиторії для НУО;
 - залучати до роботи висококваліфікованих фахівців;
 - забезпечити публічне декларування діяльності та прозорості фінансових процесів НУО.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства. Методичні рекомендації / Укр. незалеж. центр політ. дослідж. : А. О. Красносільська, М. В. Лациба, А. В. Волошина, В. О. Купрій, Н. М. Чермошенцева, О. Л. Ващук – К. : Агентство «Україна», 2013. – 180 с.
2. Paffenholz T., Spurr C. Civil Society, Civic Engagement and Peacebuilding Social Development Papers. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://siteresources.worldbank.org/INTCPR/Resources/WP36_web.pdf.
3. Croissant A., Lauth H., Merkel H. and W. Zivilgesellschaft und Transformation. Ein internationaler Vergleich. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://qaghaqaget.do.am/load/0-0-0-15-20>.
4. Бюджетний кодекс України від 8 липня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2010. № 50–51. Ст. 572.
5. Про Статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 28.02.1991 № 796–ХІІ. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/796-12> (дата звернення – 25.10.2014).
6. Про фізичні культуру та спорт: Закон України від 24.12.1993 № 3808–ХІІ. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3808->

12. 7. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України (2002-2011 роки). [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://uniter.org.ua/data/block/ccs_report_final.pdf. 8. Бюджетна підтримка ЄС в Україні: участь громадянського суспільства. Під загальною редакцією Наталії Старостенко, автори Наталія Слинко, Олена Саснко. К.: ФОП Москаленко О.М., 2014. – 32 с. http://www.eef.org.ua/img_collection/file/EC_StatepriceReport_WEB.pdf. 9. Європейська комісія [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://ec.europa.eu>. 10. Діяльність USAID в Україні [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.usaid.gov/uk/where-we-work/europe-and-eurasia/ukraine/our-work>. 11. Загальний конкурс проектів Фонду сприяння демократії у 2014 році [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://photos.state.gov/libraries/ukraine/895/pdf/demgrants-small-2014-ukr.pdf>

УДК 327.56(ОБСЕ)+323.22

Толстов С.В.

ПРОЕКТИ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОБСЕ В УКРАЇНІ

Інтереси України зосереджено переважно в європейському регіоні, що визначає необхідність активної участі країни в європейських організаціях та багатосторонніх об'єднаннях. Діяльність України в ОБСЕ забезпечує широкі можливості в рамках багатостороннього діалогу з проблем міжнародної безпеки. З погляду України важливе значення мають зміцнення превентивної ролі ОБСЕ, активізація її впливу на врегулювання локальних конфліктів, посилення норм і правил, що визначають неподільність європейської безпеки. У 2014 р., під час кризи в Донбасі ОБСЕ виступила як посередник у переговорах, що призвели до підписання мінських угод. Виконання цих угод розглядається як важлива передумова припинення вогню та переходу до фази політичного врегулювання конфлікту.

Ключові слова: ОБСЕ, міжнародна безпека, локальні конфлікти, мінські угоди.

Интересы Украины сосредоточены преимущественно в европейском регионе, что определяет необходимость активного участия страны в европейских организациях и многосторонних объединениях. Деятельность Украины в ОБСЕ обеспечивает широкие возможности в рамках (involvement) многостороннего диалога по проблемам международной безопасности. С точки зрения интересов Украины важное значение имеют укрепление превентивной роли ОБСЕ, активизация ее влияния на урегулирование локальных конфликтов, усиление норм и правил, которые определяют неделимость европейской безопасности. В 2014 г., в ходе кризиса в Донбассе ОБСЕ выступила в качестве посредника в переговорах, приведших к подписанию минских соглашений. Выполнение этих соглашений рассматривается как важная предпосылка прекращения огня и перехода к фазе политического урегулирования конфликта.

Ключевые слова: ОБСЕ, международная безопасность, локальные конфликты, минские соглашения.

Ukraine's interests are concentrated mostly in the European region. This circumstance determines the need for active participation of the country in the European organisations and multilateral institutions. Activities of Ukraine in the OSCE provide opportunities of involvement in the multilateral dialogue on international security issues. From the point of view of Ukraine's interests it is essential to strengthen the preventive role of the OSCE, to intensify its influence on the settlement of local conflicts, and to develop the rules and regulations defining the indivisibility of European security. During the crisis in the Donbas area in 2014 the OSCE acted as a mediator in the negotiations which resulted in signing the Minsk Agreements. Implementation of these

agreements is regarded as an important condition for a ceasefire and transition towards the political resolution of the conflict.

Keywords: OSCE, international security, local conflicts, Minsk Agreement.

Переважне зосередження її національних інтересів у європейському регіоні визначає потребу в активній участі України у низці європейських організацій та багатосторонніх об'єднань, включаючи Організацію з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), Раду Європи, Організацію Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС), Центральноевропейську ініціативу, Енергетичне співтовариство. Спричинивши критичне загострення зовнішніх загроз інтересам України, міжнародно-політична криза 2014 р. сприяла значному посиленню уваги української дипломатії до ролі ОБСЄ у безпековій сфері. Внаслідок багатосторонніх дипломатичних переговорів та консультацій саме на ОБСЄ було покладено головні сподівання щодо забезпечення припинення воєнних дій на Сході України, врегулювання конфлікту в Донбасі та відновлення перспектив нормалізації відносин у сфері європейської безпеки.

1. Становлення та розвиток ОБСЄ.

ОБСЄ є найбільшою у світі трансрегіональною організацією, діяльність якої присвячено питанням безпеки в широкому контексті. До її складу входять 57 країн-учасниць з трьох континентів – Європи, Північної Америки, Азії. ОБСЄ розглядає безпеку комплексно, у трьох умовних «вимірах»: військово-політичному, економіко-екологічному та людському. Надаючи платформу для політичних переговорів та прийняття узгоджених рішень, організація опікується питаннями попередження та запобігання виникненню конфліктів, урегулювання кризових ситуацій та постконфліктної реабілітації.

Створення організації було пов'язано з процесом розрядки міжнародної напруги між Сходом і Заходом, розпочатим у середині 1960-х рр. Попередні переговори між учасниками біполярного блокового протистояння щодо послаблення міжнародної напруги призвели до скликання Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі (1973–1975 рр.). Наслідком цих переговорів стали підписання Гельсінкського Заключного акту і формалізація контактів у постійному режимі у формі конференцій Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ), яка в умовах «холодної війни» між Сходом і Заходом перетворилася на важливий форум багатостороннього діалогу.

Трансрегіональний характер НБСЄ був обумовлений членством США і Канади в НАТО, а згодом, після розпаду Організації Варшавського договору та СРСР, появою розташованих в Азії нових незалежних держав як самостійних учасників діалогу. ОБСЄ виконує функцію багатостороннього формату взаємодії переважної більшості держав умовної «Півночі». Це дозволяє визначати її як представницьку структуру країн північної півкулі, розташованих у просторі «від Ванкувера до Владивостока». Охоплюючи держави, розташовані в Європі, Північній Америці та в Центральній Азії, ОБСЄ виступає як трансрегіональна та частково трансатлантична організація з акцентом на комплексне регулювання безпекових питань – від проблем контролю озброєнь до різних аспектів соціальної безпеки.

Падіння Берлінського муру (1989 р.) та розпад СРСР спонукали держави-учасниці до пошуку шляхів встановлення в Європі міцнішого режиму безпеки на засадах її неподільності та рівних можливостей усіх держав незалежно від членства в оборонних союзах та інших регіональних угодах. Принципи рівноправного багатостороннього співробітництва було викладено в Паризькій хартії для нової Європи (1990 р.) та Гельсінкському документу «Виклик часу змін» (1992 р.).

З 1990 р. у межах НБСЕ було засновано низку постійно діючих структурних підрозділів та інститутів, включаючи Постійну раду (провадить щотижневі засідання у Відні для розв'язання поточних оперативних завдань), постійно діючий Секретаріат, Центр з попередження конфліктів, Форум зі співпраці в галузі безпеки, Бюро з демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ). Були запроваджені посади Діючого голови (Chairperson-in-Office; СіО), яку обіймає міністр закордонних справ головної країни на засадах щорічної ротації, Генерального секретаря, Верховного комісара у справах національних меншин (ВКНМ), Представника з питань свободи засобів масової інформації, Координатора з протидії торгівлі людьми. З 1992 р. діє Парламентська асамблея ОБСЄ.

З офіційним набуттям статусу міжнародної організації (1994 р.) ОБСЄ дістала широкі повноваження та можливість ухвалювати заходи політичного та практичного характеру для відвернення та врегулювання локальних і регіональних конфліктів. Утім, організація не має статуту. Усі її рішення, включаючи рішення самітів (зустрічей глав держав та урядів), засідань Ради міністрів та Постійної ради ухвалюються на підставі консенсусу, не мають юридично зобов'язуючого характеру, хоча й розглядаються як суттєві політичні зобов'язання. Якщо під час переговорів визначається готовність учасників закріпити певні результати в зобов'язуючому правовому форматі, сторони підписують відповідні договори та багатосторонні угоди, що підлягають процедурі ратифікації.

Цілі ОБСЄ передбачають поліпшення стану міждержавних відносин і забезпечення тривалого миру, підтримку процесів розрядки міжнародної напруженості, забезпечення загальноєвропейської безпеки, захист прав людини, дотримання принципів міжнародного права у відносинах між країнами-учасницями, сприяння економічному добробуту та соціальному прогресу всіх країн і народів.

Україна приєдналася до НБСЕ (з 1994 р. – ОБСЄ) 30 січня 1992 р. Від самого початку набуття статусу учасника НБСЕ, згодом – членства у Раді Європи українська дипломатія розглядала участь у цих структурах як передумову активного залучення до європейських міжнародних процесів. До речі, ці завдання містились у Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., згідно з якою Україна «виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та в європейських структурах» [1]. Участь України в ОБСЄ має характер обопільного, взаємопов'язаного впливу. З одного боку, діяльність

України в ОБСЄ гарантує пряме представництво національних інтересів при обговоренні актуальних проблем міжнародної безпеки та співпраці в регіоні, на який поширюється відповідальність цієї організації. З іншого боку, розгалуженість та всеохоплюючий характер цілей ОБСЄ зумовлює значний обсяг діяльності її структурних підрозділів у державах-учасниках за багатьма напрямками, включаючи спостереження за проведенням президентських і парламентських виборів.

Основні сфери, на які поширюються проекти ОБСЄ в Україні, це – демократизація та належне врядування, верховенство права, права людини, протидія торгівлі людьми, кіберзлочинність та гендерно-обумовлене насильство, сприяння економічному розвитку, охорона довкілля.

У 1999 р. було започатковано офіс Координатора проектів ОБСЄ в Україні. До його компетенції належить широке коло питань, таких, як: сприяння проведенню правових реформ та освіта у сфері прав людини (верховенство права), боротьба з організованою злочинністю, тероризмом і торгівлею людьми, контроль за озброєннями, реформування збройних сил, захист довкілля, правоохоронна діяльність та безпека кордонів, свобода ЗМІ, вибори, належне врядування та гендерна рівність. Повноваження Координатора проектів ОБСЄ в Україні визначаються Меморандумом про взаєморозуміння між Організацією з безпеки і співробітництва в Європі та Урядом України щодо створення нової форми співробітництва та рішеннями Постійної Ради ОБСЄ [2; 3].

Координатор проектів надавав підтримку Секретаріату ОБСЄ у виконанні проекту, спрямованого на утилізацію запасів високотоксичного компоненту ракетного палива типу «меланж», що знаходилися в Україні. Координатор проектів ОБСЄ допомагав Міністерству надзвичайних ситуацій України в знищенні боєприпасів та вибухонебезпечних предметів з простроченим терміном зберігання та в покращенні обізнаності школярів щодо ризиків та загроз, спричинених нерозірваними боєприпасами. Окремі проекти ОБСЄ в Україні стосувалися перепідготовки та допомоги у працевлаштуванні колишніх військовослужбовців, звільнених з лав збройних сил, а також надання підтримки Державній прикордонній службі України.

З погляду проблем зовнішньої безпеки, важливу роль у співпраці України з ОБСЄ відігравали питання зміцнення превентивної ролі ОБСЄ, формування заходів щодо пом'якшення міжнародної напруженості, сприяння врегулюванню «заморожених» конфліктів. Починаючи з 1992 р. українська дипломатія брала активну участь в обговоренні питань реформування та подальшого інституціонального вдосконалення ОБСЄ.

2. Пріоритети України в ОБСЄ.

Офіційна концепція пріоритетів, сформульована МЗС України, визначає роль, перспективи розвитку ОБСЄ та напрями участі держави в цій організації. Зазначена концепція передбачає:

- зміцнення потенціалу ОБСЄ як платформи політичного діалогу та інструменту раннього попередження, запобігання конфліктам, врегулювання кризових та конфліктних ситуацій та постконфліктного відновлення;

- сприяння пошуку моделей мирного врегулювання Придністровського конфлікту;

- забезпечення посередницької ролі ОБСЄ в контексті зближення позицій сторін у рамках врегулювання Грузинського та Нагірно-Карабахського конфліктів;

- посилення потенціалу ОБСЄ в боротьбі з транснаціональними викликами та загрозами безпеці (боротьба з проявами тероризму, незаконним обігом наркотиків, організованою злочинністю, протидія загрозам, що надходять з кіберпростору);

- підвищення ефективності роботи ОБСЄ, удосконалення роботи польових операцій ОБСЄ, зміцнення аналітичного потенціалу організації, забезпечення дотримання принципу географічної рівності в кадровій політиці;

- подальшу розбудову та зміцнення в рамках ОБСЄ діалогу з питань енергетичної безпеки на основі завдань, визначених главами держав та урядів держав-учасниць під час Астанинського Саміту ОБСЄ [4].

Напередодні головування України в ОБСЄ (2013 р.) МЗС висунуло низку ключових завдань, включаючи сприяння врегулюванню довготривалих конфліктів, зміцнення заходів довіри та безпеки в просторі ОБСЄ, використання потенціалу організації в забезпеченні енергетичної безпеки, сприяння економічному розвитку, в тому числі розбудову нових торговельних і транспортних коридорів, боротьбу з торгівлею людьми, скорочення впливу енергетики на довкілля, захист прав і свобод людини.

Пріоритети українського головування було виголошено міністром Л. Кожарою 17 січня 2013 р. Українська сторона декларувала готовність ініціювати новий діалог у рамках ОБСЄ щодо вдосконалення принципів режиму контролю над звичайними озброєннями і збройними силами в Європі. Передбачалося, що такий режим враховуватиме інтереси безпеки всіх країн-учасниць, незалежно від їх належності до будь-яких політико-військових угруповань. Пропонувалося посилити контроль над озброєннями та роззброєнням, досягнути більшої військової стабільності, прозорості та передбачуваності через вдосконалення заходів зміцнення довіри та безпеки, завершити оновлення принципів ОБСЄ що регулюють нерозповсюдження ядерної зброї, заборону хімічної та біологічної зброї, запобігання розповсюдженню ракет і ракетних технологій (1994 р.), а також співробітництво в галузі експортного контролю.

Акцент на прискоренні розв'язання тривалих конфліктів передбачав зосередження уваги на використанні нових імпульсів, прийнятних для всіх зацікавлених сторін та сприянні вирішенню гуманітарних проблем. Були окреслені нові виклики та загрози щодо країн-учасниць ОБСЄ, що межують з Афганістаном після очікуваного виведення Міжнародних сил у 2014 р.

Другий суттєвий напрям українських ініціатив стосувався консолідації дій країн-учасниць у боротьбі з сучасними викликами і загрозами безпеці, такими як тероризм, торгівля людьми, наркобізнес, кіберзлочинність та кримінальна організована діяльність.

У межах «третього кошика» – людського виміру, основну увагу було зосереджено на захисті фундаментальних прав і свобод людини та на заохоченні структур громадянського суспільства до сприяння досягненню цілей організації [5].

Попри попередні наміри, упродовж 2013 р. Україна не змогла забезпечити помітного прогресу в просуванні порядку денного «Гельсінккі-40», яким передбачалося вдосконалення принципів та нормативів співробітництва держав у розширеному європейському просторі. Головування України в ОБСЄ та ініціативи, спрямовані на врахування інтересів безпеки позаблокових країн, що не входять до союзних структур колективної оборони, не вберегли Україну від зовнішньої агресії, анексії частини її території, появи локального збройного конфлікту на власних теренах. З березня 2014 р. політична риторика офіційного Києва, який тривалий час апелював до країн ЄС і НАТО, наголошуючи на суттєвому внеску України у справу зміцнення європейської безпеки, зазнала змін.

Кримська криза та розгортання збройного конфлікту в східних областях України навесні 2014 р. сприяли суттєвій корекції завдань участі України в ОБСЄ. Українська дипломатія наголошувала на необхідності активної ролі керівних установ ОБСЄ та на потребі в розміщенні офіційних спостерігачів організації з метою протидії агресії, незаконній військовій діяльності та зовнішньому вторгненню.

Головним завданням органів державної влади у сфері зовнішньої політики стали мінімізація масштабів зовнішнього вторгнення та дестабілізуючого втручання, сприяння мирному розв'язанню конфлікту в Донецькій та Луганській областях, мобілізація політичної, економічної та військової допомоги з боку зовнішніх партнерів та широкого кола учасників загальноєвропейського багатостороннього співробітництва.

Окрім звернення до ОБСЄ щодо сприяння припиненню агресії, офіційний Київ апелював до країн, що брали на себе зобов'язання з гарантій безпеки та територіальної цілісності України за Будапештським меморандумом 1994 р., країн-членів ЄС та НАТО, закликаючи їх розглянути всі можливі способи врегулювання кризи та сприяти виконанню рішень щодо деескалації конфлікту, ухвалених впродовж 2014 р. під час міжнародних переговорів у «жєневському» (за участі США, ЄС, України, Росії), «берлінському» (за участі України, Росії, Німеччини, Франції), «мінському» (за участі України, Росії, спеціального представника ОБСЄ) форматах.

3. Заходи ОБСЄ в умовах політичної кризи та конфлікту на Сході України.

У зв'язку із загостренням ситуації в Криму на початку березня 2014 р. уряд України запросив держави-члени ОБСЄ надіслати місію військових експертів-представників держав-учасниць ОБСЄ. Підставою для створення цієї місії було звернення уряду України згідно з Главою III Віденського Документу 2011 р. щодо заходів зі зміцнення довіри та безпеки в частині, що стосується підозри про «незвичну військову діяльність». У вказаному випадку офіційний Київ посилався на фактичне введення російських військ до Криму поза межами

військових баз та інших об'єктів, що мали використовуватися Чорноморським флотом РФ, визначених двосторонніми договорами. До місії військових експертів, яка прибула до України, ввійшли 56 неозброєних військових і цивільних спостерігачів з 30 країн. Ця група, що діяла у період з 5 по 20 березня, кілька разів намагалася в'їхати до Криму, однак її не було пропущено через контрольно-пропускні пункти. Після 20 березня на території України залишилися невеликі за чисельністю інспекційні групи, до складу яких входили неозброєні військові експерти, вони діяли від імені урядів своїх країн. У період з 25 квітня по 3 травня групу іноземних військових спостерігачів було захоплено сепаратистами в Донбасі, її члени перебували в заручниках, що спричинило рішення урядів низки європейських країн відкликати свій персонал зі сходу України.

У зв'язку з проведенням у Криму неузгодженого з українською владою референдуму щодо відокремлення від України 16 березня 2014 р. уряд України звернувся до ОБСЄ з проханням терміново надіслати нову моніторингову місію. Представникові України при ОБСЄ було дано доручення «проголосувати за мандат щодо міжнародних спостерігачів від ОБСЄ і щодо поширення такого мандату на східну й південну Україну, в тому числі на Крим» [6].

Рішення про створення Спеціальної моніторингової місії (СММ) в Україні було ухвалено Постійною Радою ОБСЄ 21 березня 2014 р. на підставі запиту уряду України та консенсусного рішення всіх 57 держав-учасниць Організації. Формулювання загальної мети місії полягає в зменшенні напруги в суспільстві та посиленні умов миру, стабільності та безпеки, включаючи моніторинг та реалізацію всіх принципів та зобов'язань, прийнятих у рамках ОБСЄ. Передбачено, що місія ОБСЄ взаємодіє з органами влади всіх рівнів, представниками громадянського суспільства, етнічними та релігійними групами та місцевими громадами для підтримки діалогу та зменшення напруги в країні. Мандат місії поширюється на всю територію України [7].

Спочатку до складу місії ввійшло понад 250 цивільних неозброєних спостерігачів з 40 держав-учасниць. Окрім спостерігачів, які працюють у Києві (штаб-квартира місії), групи по 10 осіб було надіслано до Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Львова, Івано-Франківська, Одеси, Херсону, Харкова та Чернівців. Місія координує свої дії зі спеціалізованими інституціями ОБСЄ та іншими міжнародними організаціями, включаючи ООН та Раду Європи. Згодом Постійна рада ОБСЄ ухвалила рішення про можливе розширення складу місії до 500 спостерігачів та продовження її мандату на чергові шестимісячні терміни [8].

Після чотирьохсторонніх женевських переговорів з ситуації в Україні за участі США, ЄС, України та Росії (17 квітня 2014 р.) діючий голова ОБСЄ Д. Буркхальтер оголосив про підготовку «дорожньої карти» з врегулювання української кризи. Проект документу було надіслано всім учасникам Женевської спільної заяви по Україні, окремі його положення узгоджувалися з керівництвом МЗС Росії під час візиту Д. Буркхальтера до Москви (7 травня). Основними вимогами «дорожньої карти» були припинення вогню, деескалація напруги, налагодження діалогу та проведення виборів. Серед інших

основних аспектів урегулювання в основу діалогу між конфліктуючими сторонами передбачалося прокласти принцип децентралізації, а також здійснення роззброєння незаконних воєнізованих формувань на території України [9, с. 1; 10].

Утім, остаточний текст документу, підготовленого швейцарським головуванням в ОБСЄ, не був опублікований. МЗС України висловлювало суттєві застереження щодо його змісту, оскільки в документі не уточнювалося, «які ж саме зобов'язання бере на себе Росія». Як стверджував директор Департаменту інформаційної політики МЗС України Є. Перебийніс, у коментарі з приводу змісту проекту «дорожньої карти» ОБСЄ «деескалація ситуації у східних регіонах України прямо залежить від того, чи припинить Росія спонсорувати терористів, чи відкличе свої війська від українських кордонів і чи закличе терористів скласти зброю й звільнити захоплені приміщення» [11].

МЗС України підтримувало активні консультації зі швейцарським головуванням, під час яких були висловлені певні зауваження щодо змісту підготовленого документа. Українська сторона вважала за доцільне публікацію лише остаточної версії «дорожньої карти», погодженої з усіма зацікавленими сторонами. Водночас керівництво МЗС України не відкидало виконання деяких із запропонованих пунктів, включаючи проведення загальноукраїнських «круглих столів» національної єдності як засобу пом'якшення міжрегіональних та соціокультурних суперечностей.

Проведення «круглих столів» з національного примирення навесні 2014 р. стало основною формою реалізації проекту «Національний діалог», формальним організатором і спонсором якого виступив офіс Координатора проектів ОБСЄ в Україні. З метою сприяння пом'якшенню суспільно-політичних суперечностей в Україні діючий голова ОБСЄ, президент Швейцарії Д. Буркхальтер призначив німецького дипломата В. Ішінгера своїм представником – співмодератором від ОБСЄ на «круглих столах» щодо поширення «інклюзивного загальнонаціонального діалогу». Протягом травня 2014 р. три засідання «круглих столів» відбулися в Києві, Харкові, Миколаєві за співголовування экс-президентів Л. Кравчука та Л. Кучми, однак ця ініціатива не дістала продовження. Так само, виявилася малоефективною й діяльність швейцарського дипломата Т. Гульдмана як міжнародного посередника та особистого посланця діючого голови ОБСЄ.

На прохання президента України П. Порошенка на початку травня діючий голова ОБСЄ призначив швейцарського дипломата, посла Адельхейд (Хайді) Тальявіні з повноваженнями представляти керівні установи ОБСЄ в Тристоронній контактній групі, створеній за участі ОБСЄ, України та РФ. У червні – серпні 2014 р. Контактна група провела кілька зустрічей, за підсумками яких було полегшено доступ спостерігачів ОБСЄ до зони конфлікту в Донбасі, включаючи місце падіння малайзійського авіалайнера МН17. На засіданні Тристоронньої контактної групи в Мінську (5 вересня) було підписано «Протокол про результати консультацій Тристоронньої контактної групи», в якому передбачалися припинення вогню та початок політичного

процесу з розв'язання кризи. Протокол підписали всі учасники Тристоронньої контактної групи: посол Х. Тальявіні, другий президент України Л. Кучма, посол РФ в Україні М. Зурабов, О. Захарченко (від ДНР), І. Плотницький (від ЛНР) [12]. П. Порошенко повідомив, що він віддав наказ начальнику Генерального штаба ЗС України про припинення вогню з 18.00. Контроль за дотриманням умов перемир'я було покладено на главу МЗС.

Основний акцент у «Протоколі про результати консультацій Тристоронньої контактної групи» від 5 вересня був зроблений на двохсторонньому припиненні вогню сторонами конфлікту. У тексті протоколу перераховані домовленості, виконання яких мало забезпечити початок процесу мирного врегулювання. Головний мотив, який змусив президента П. Порошенка підписати протокол про перемир'я, полягав у мінімізації наслідків серйозних поразок українських військ після 23 серпня. Зрозуміло, що Л. Кучма (в ролі спеціального представника П. Порошенка) не взяв би на себе відповідальність за підписання цього документа, якби не мав на це чіткої президентської директиви.

Підтримуючи цю схему врегулювання, Київ пішов на серйозні політичні поступки. Фактично лідери ДНР і ЛНР (або т. зв. «Новоросії») були визнані суб'єктами переговорів попри те, що в законах, прийнятих Верховною Радою, ДНР і ЛНР визначалися як «терористичні організації». Передбачалося, що в основну перемир'я буде покладено припинення бойових дій та обмін полоненими і незаконно утримуваними особами (заручниками). При цьому збройні сили сторін мали залишатися на позиціях, які вони займали на момент оголошення припинення вогню (05.09.2014 р.).

«Мінський» протокол передбачав визнання Україною «особливого статусу» органів самоврядування Донецької та Луганської областей, або, принаймні, їх окремих районів. Такий тимчасовий режим передбачалося викласти в законі про «Про тимчасовий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей».

У протоколі передбачалися амністія для сепаратистів (недопущення переслідування і покарання «осіб у зв'язку з подіями, які мали місце в окремих районах Донецької та Луганської областей України») та ухвалення Верховною Радою України відповідного закону. Проте в українському парламенті запропонували скасувати кримінальну відповідальність лише для осіб, які не вчиняли тяжких кримінальних злочинів. Передбачалося «здійснити децентралізацію влади, в тому числі шляхом прийняття закону України «Про тимчасовий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» (закону про особливий статус)». Пункт про необхідність продовжити в Україні «інклюзивний загальнонаціональний діалог» виглядає скоріше як елемент політичної риторики, оскільки як до, так і після зміни влади в лютому 2014 р. спроби організації такого діалогу в Україні мали суто формальний характер. Однак, у підтексті протоколу сенс такого діалогу мав означати організацію переговорів між київською владою та керівництвом ДНР/ЛНР.

У тексті протоколу були відсутні згадки про присутність у Донбасі російських військ і про необхідність їхнього виведення з території України. Замість цього йшлося про необхідність виведення незаконних збройних формувань, військової техніки, бойовиків і найманців. Оскільки РФ не визнавала перебування її військ на українській території, очікувати на виконання Росією пункту 10 протоколу було не варто. Поставлені в протоколі завдання, що стосувалися забезпечення «постійного моніторингу на російсько-українському державному кордоні» та «верифікації з боку ОБСЄ зі створенням зони безпеки в прикордонних районах України і РФ», безпосередньо залежали від співпраці з боку РФ. Іншими словами, проведення моніторингу і контроль місії ОБСЄ за перетином на російсько-українському державному кордоні залежали від того, наскільки і якою мірою це дозволить російська влада. Оскільки Україна не контролювала відрізок кордону довжиною понад 400 км, покладатися на тверде виконання угоди з боку РФ виглядало вкрай наївним.

Протокол містив пропозицію ухвалити «програму економічного відродження Донбасу та відновлення життєдіяльності регіону. Щодо коштів на відновлення економіки та інфраструктури Донбасу, російський прем'єр Д. Медведев зробив заяву (07.09.2014 р.), що Росія допоможе південному сходу України, однак відновлювати його економіку та інфраструктуру має український уряд. Інакше кажучи, в російському керівництві хотіли, аби Київ фінансував райони, контрольовані сепаратистами. Натомість український уряд поставив виконання пункту про «економічне відродження» частини Донбасу, контрольованої сепаратистами, в залежність від виведення російських військ та відновлення контролю на кордоні з РФ.

Як засвідчили подальші події, пункт про припинення бойових дій у зоні конфлікту був виконаний лише в частині припинення широкомасштабних наступальних операцій. Перестрілки, особливо з боку сепаратистів, продовжувалися. Що стосується пункту про обмін полоненими і заручниками, він також був виконаний лише частково.

Результатом наступного засідання Контактної групи за участі лідерів сепаратистських угруповань Донецька (ДНР) та Луганська (ЛНР) 19 вересня стало підписання конкретизованого плану дій з припинення вогню – «Меморандуму про виконання положень Протоколу за підсумками консультацій Тресторонньої контактної групи відносно кроків, спрямованих на імплементацію Мирного плану президента України Петра Порошенка та ініціатив президента Росії Володимира Путіна» [13]. Меморандумом було передбачено, що Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ в Україні значною мірою візьме на себе контроль режиму незастосування зброї та моніторинг українсько-російського кордону. З приводу обмеження воєнної діяльності в пункті 7 документу було зафіксовано заборону польотів військової авіації та іноземних безпілотних літальних засобів (БПЛА) за винятком БПЛА, використовуваних моніторинговою місією ОБСЄ, уздовж всієї лінії зіткнення сторін на ширину не менше 30 км. Пункт 8 Меморандуму обумовлював розгортання «в зоні припинення застосування зброї» моніторингової місії ОБСЄ в складі груп спостерігачів Організації. Зону роз'єднання позицій сторін

пропонувалося розділити на сектори. Пункт 9 документу наголошував на виведенні з території України «всіх іноземних збройних формувань, військової техніки, а також бойовиків і найманців ... при моніторингу ОБСЄ» [13]. Передбачалися заборона використання всіх видів озброєнь і здійснення наступальних дій, а також застосування важкої техніки поблизу населених пунктів, відведення артилерії та бронетехніки від лінії розмежування сторін, інші заходи, які мали забезпечити припинення вогню.

До моніторингу ситуації на українсько-російському кордоні залучено окрему Місію спостерігачів ОБСЄ, розміщену на пунктах пропуску «Донецьк» і «Гуково», розташованих з російського боку українсько-російського державного кордону. Підставою для рішення про розміщення цієї місії (24 липня) стало запрошення російського уряду в розвиток положень Берлінської декларації міністрів закордонних справ Німеччини, Франції, Росії та України (від 2 липня). Місія спостерігачів на російських прикордонних пунктах пропуску діє окремо й незалежно від СММ ОБСЄ в Україні. Її персонал має працювати позмінно в цілодобовому режимі. Утім, ефективність цієї місії мала вкрай обмежений характер, оскільки її повноваження не були поширені на всю ділянку державного кордону, не контролюваного прикордонною службою України.

Конкретизація положень про припинення воєнних дій у Меморандумі від 19 вересня означала лише збереження хиткого перемир'я, дотримання якого чималою мірою залежало від ефективності контролю з боку спостерігачів ОБСЄ. При цьому, як зазначав переговорник від української сторони, експрезидент Л. Кучма, не виключалося розгортання спостережної місії ОБСЄ вздовж усієї лінії російсько-українського кордону. Для посилення присутності місії в Донбасі, де станом на 23 вересня перебувало лише 78 спостерігачів місії ОБСЄ (32 у Северодонецьку, 14 у Краматорську, 20 у Донецьку і 12 у Маріуполі), штаб-квартира ОБСЄ погодилася розширити зону спостереження та збільшити кількість персоналу місії в зоні конфлікту до 350 осіб. Проте таке збільшення штату стикалося з певними труднощами об'єктивного та суб'єктивного характеру, включаючи проблеми з фінансуванням та набором персоналу.

Збільшення кількості спостерігачів місії ОБСЄ обговорювалося президентом П. Порошенком з діючим головою організації Д. Буркхальтером. Окрім великих населених пунктів (Антрацит, Донецьк, Костянтинівка, Краматорськ, Луганськ, Маріуполь, Северодонецьк), групи спостерігачів передбачалося розмістити в «буферній зоні безпеки», створення якої за меморандумом від 19 вересня передбачалося вздовж лінії припинення вогню.

Проте за станом на кінець 2014 р. підписання протоколу від 5 вересня та меморандуму від 19 вересня суттєво не позначилися на перспективах врегулювання конфлікту. Хоча на більшості ділянок фронту активні наступальні дії з боку сепаратистів та «добровольчих» формувань російських військ було пригальмовано, роз'єднання сил сторін було зірвано керівництвом самопроголошених ДНР і ЛНР, лідери яких були безпосередніми учасниками переговорів контактної групи. Поряд із продовженням жорстоких боїв за контроль над Донецьким аеропортом, ТЕЦ у м. Щастя в Луганській області та

залізничним вузлом у м. Дебальцево, на деяких напрямках подекуди спостерігалися суттєве просування сепаратистів та відступ українських підрозділів.

У змістовому відношенні ситуація виглядала наступним чином, залежно від розстановки сил, стратегічних планів і тактичних міркувань сторони переговорів, насамперед російське керівництво залишало за собою вільний вибір: або погоджуватися на часткові компромісні рішення, або відкладати їх, гальмуючи процес врегулювання на невизначений термін.

Водночас російська сторона зробила певні кроки, які потенційно могли б сприяти реалізації положень Меморандуму від 19 вересня, зокрема пункту про роз'єднання військ сторін та відведення важкої артилерії від лінії зіткнення. 26 вересня в зоні конфлікту почав роботу «координаційний центр» з контролю за припиненням вогню («спільний центр з контролю та координації»), створений військовими представниками України та РФ. Засідання груп українських і російських воєнних експертів відбувались у присутності представників ОБСЄ. За попередніми домовленостями, зону припинення вогню передбачалося розділити на 4 - 5 секторів безпеки, в яких розмістити від трьох до п'яти моніторингових груп ОБСЄ разом з представниками України та Росії. За повідомленням представника РНБО України А. Лисенка, на першому етапі координаційній робочій групі було поставлено завдання поетапної стабілізації лінії роз'єднання сторін. Передбачалося, що «моніторингові групи» ОБСЄ спільно з військовими представниками України і Росії будуть здійснювати контроль за припиненням вогню впродовж усього періоду стабілізації обстановки на території Донецької та Луганської областей.

26 вересня прес-центр АТО повідомив, що до складу робочої групи центру з контролю і координації питань припинення вогню входять українські військові, моніторингова група ОБСЄ і 76 офіцерів збройних сил РФ. «Головна мета робочої групи центру полягає в реалізації заходів, спрямованих на встановлення режиму повного припинення вогню – режиму тиші». З цією метою передбачалося забезпечити відведення від лінії вогню артилерії калібром понад 100 мм, створити 30-кілометрову зону розмежування та ліквідувати мінно-вибухові загородження «в певних районах (розташування) ворогуючих сторін» [14].

26 вересня МЗС РФ підтвердило участь російських офіцерів у переговорах контактної групи щодо визначення буферної зони між позиціями так званих ДНР та ЛНР і українських військових формувань. Однак контактній групі вдалося підготувати проект графіка роз'єднання та поступового відведення військ у зоні конфлікту лише всередині листопада. Коментуючи цей документ, заступник речника Інформаційно-аналітичного центру РНБО В. Польовий заявив, що запропонований план являє собою лише чорновий варіант. Повідомлення про його підготовку зробили представники ОБСЄ, які «беруть участь у роботі спільної контактної групи... Ми вітаємо будь-які контакти, які можуть призвести до припинення вогню», однак наразі це лише попередні й приблизні, «чорнові» домовленості. «Вони не погоджені сторонами» [15].

Згідно зі звітом СММ ОБСЄ від 13 листопада, зазначений проект окреслює три етапи: припинення вогню (впродовж двох діб); відведення важких озброєнь (впродовж 5 діб) та роз'єднання сил по лінії контакту, згідно мінського меморандуму (21 день).

Хоча мандат СММ ОБСЄ не передбачає повноважень для безпосереднього здійснення заходів з роз'єднання сторін конфлікту або з ініціювання переговорів, присутність спостерігачів сприяє зменшенню інтенсивності бойових дій. Місія ОБСЄ не має функцій контролю й розділення, а її персонал – статусу миротворчої сили. Передбачена лише функція спостереження, що дає можливість фіксувати порушення, застосування зброї та будь-які інші події в зоні конфлікту [16].

Станом на листопад 2014 р. загальна чисельність СММ ОБСЄ в Україні становила 358 осіб міжнародного персоналу, в тому числі 170 представників країн ЄС і 19 росіян. У зоні конфлікту працювали 142 спостерігачі, більшість із яких – представники європейських країн, зокрема, країн центрально-східної Європи. По 11 осіб були громадянами США та Росії, 14 – Великої Британії. Планувалося збільшити кількість членів місії в Донбасі до 200 осіб та розширити її загальний номінальний склад до 500, однак для цього бракувало коштів (38,1 млн євро) та спеціального обладнання.

Звіти про спостереження місії неодноразово піддавалися критиці з боку політиків та громадянських активістів, оскільки вони не містили оцінки дій різних суб'єктів, політичних висновків й фіксували лише факти, оминаючи їх тлумачення. При цьому слід враховувати, що мандат місії ухвалювався консенсусом представниками всіх 57 держав-учасниць ОБСЄ й був витриманий у дусі максимальної неупередженості та нейтралізму. Використання СММ безпілотників для спостереження з повітря було ускладнено через створення сепаратистами електронних перешкод, а один з апаратів було збито.

Місія ОБСЄ на українсько-російському державному кордоні стикалася з іще більшими обмеженнями, оскільки могла фіксувати переміщення лише на двох пунктах пропуску («Гуково» і «Донецьк»). Як стверджував глава Парламентської асамблеї ОБСЄ І. Канерва, такі обмеження є неприпустимими, оскільки спостерігачі ОБСЄ «повинні мати можливість надавати нам об'єктивну інформацію про те, що там відбувається. Якщо ж спостерігачам «не дозволять виконувати їхні завдання як слід», виникає питання, чи варто цим займатися взагалі [17].

Натомість постійний представник РФ в ОБСЄ А. Келін взагалі поставив під сумнів доцільність розміщення спостерігачів на українсько-російському державному кордоні, оскільки розміщення й утримання спостерігачів на багатокілометровій ділянці кордону, котра перебувала поза контролем українських прикордонників, – це «величезна задача, що потребує великої кількості людей і матеріальних засобів, і, по-друге, ефективність такого розміщення більш ніж сумнівна» [18]. Проте навіть на двох пунктах перетину кордону («Гуково» і «Донецьк») спостерігачі ОБСЄ фіксували значну незаконну військову діяльність, включаючи перехід колон військової техніки і

великих груп людей у війсьній формі (до 4 тис. на добу), що вочевидь можна тлумачити як пряме підтвердження агресії [19].

Враховуючи, що сфера діяльності СММ ОБСЄ поширюється на всю територію України, Херсонська обласна держадміністрація запропонувала представникам місії ОБСЄ в Україні разом з херсонськими прикордонниками організувати спільне патрулювання адміністративної лінії між Херсонською областю та Кримським півостровом. На зустрічі з головою херсонської групи СММ ОБСЄ О. Ліппоненом (25 листопада) радник херсонського губернатора Р. Панчишин висловив сподівання «на допомогу з боку ОБСЄ», оскільки «краще попередити загрозу, ніж боротися з нею» [20].

Хоча підписання мінських домовленостей про припинення вогню не забезпечило переконливого переходу до фази політичного врегулювання, політичні керівники Німеччини та США визнали саме «мінський формат» переговорів основою для подальших контактів та дискусій. З погляду уряду ФРН, таке рішення було спричинено загостренням ситуації, яка всередині листопада 2014 р. все більше загрожувала відновленням активних наступальних операцій з боку Росії та сепаратистів. Як стверджував представник МЗС ФРН М. Шефер (17.11.2014), становище на сході України «все більше нагадувало ситуацію в серпні, коли ... самі Росія з Україною фактично були на порозі відкритої війни» [21]. Під час візиту Дж. Байдена до Києва 21 листопада 2014 р. адміністрація США теж визнала можливість для США за певних обставин долучитися до переговорного процесу з врегулювання ситуації в Україні в межах мінського формату [22].

Причини, на підставі яких було зроблено висновок про пріоритетне використання мінського формату, визначалися причетністю представників РФ до визначення умов врегулювання та їхньою участю у переговорному процесі. Через це А. Меркель закликала ЄС і США дотримуватися єдиної лінії у відносинах з Росією, пообіцявши не полишати спроб знайти дипломатичне розв'язання українського конфлікту разом з РФ. Натомість російська влада категорично відкинула можливість повернення до «жєневського формату» переговорів без участі лідерів сепаратистів. З цього приводу міністр закордонних справ РФ С. Лавров зауважив (19.11.2014), що «жєневський формат» втратив актуальність: він мав сенс, «коли не було прямого діалогу між Києвом і південним сходом», а «зараз цей діалог встановлено».

На думку С. Лаврова, українська влада хоче «змусити Захід домагатися згоди Росії виступати як стороною конфлікту», що не матиме «жодних шансів на успіх». З приводу указу президента П. Порошенка «Про невідкладні заходи щодо стабілізації соціально-економічної ситуації в Донецькій і Луганській областях» (14.11.2014 р.), який пропонував скасувати закон України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей», С. Лавров висловив припущення, що це рішення може стати кроком до визнання «особливої публічної правової суб'єктності ЛНР і ДНР» [23]. Таким чином, використовуючи пряму війсьну присутність у Донбасі, безпосередньо впливаючи на дії керівників ДНР і ЛНР, російське керівництво вимагало від Києва погодитися на відхід від положень мінських

Протоколу і Меморандуму, на пошук безпосередніх домовленостей з сепаратистами, що означало б часткове замороження конфлікту та перенесення врегулювання на місцевий рівень.

Позиція України щодо мінських домовленостей полягала в необхідності повного виконання усіх їх положень, включно з повним припиненням вогню, роз'єднанням сил сторін, проведенням виборів в органи місцевого самоврядування на території окремих частин Донецької та Луганської областей за українським законодавством, що виключає можливість визнання виборів, організованих ДНР і ЛНР 2 листопада, та відновленням контролю за всією ділянкою кордону між Україною та РФ.

До виконання всіх пунктів мінських угод Київ наполягав на неможливості підписання будь-яких інших документів, розширення положень попередніх домовленостей та проведення переговорів з сепаратистами окрім питань, що могли стосуватися прямого виконання пунктів підписаних документів. У разі виконання умов мінських домовленостей, включаючи проведення вільних місцевих виборів у відповідності до українського законодавства, Київ декларує готовність продовжити роботу Тристоронньої контактної групи, яка вважається важливим механізмом мирного врегулювання конфлікту.

Попри претензії сторін переговорів до стану справ у зоні конфлікту, на думку Х. Тальявіні, підписанню Мінських домовленостей у вересні не було альтернативи: хоч би якими були недоліки підписаних документів, мінські угоди, «є дверима на шляху до миру на сході України, тому необхідно і далі їх дотримуватися. ... Вони були порушені багато разів, але це єдина угода, яка до певної міри стримує застосування сили» [24].

Серед різних пропозицій щодо виходу з кризи все частіше трапляються згадки про необхідність пошуку широкого компромісного рішення, яке б дозволило перевести переговори у фазу політичного врегулювання. Напередодні своєї відставки з посади голови Європейської ради, Г. ван Ромпей, виступаючи в паризькому Інституті політичних досліджень висловив переконання, що ЄС має знайти «комплексне рішення» щодо виходу з української кризи, яке може передбачати децентралізацію або федералізацію України. Оскільки виходу з кризи перешкоджає брак політичної довіри, для поліпшення діалогу між сторонами можна застосувати формат круглого столу на кшталт «Осло-1993», в межах якого було свого часу відновлено діалог між Ізраїлем та палестинцями. За інших обставин наслідки української кризи для Європи можуть бути такими ж, як наслідки балканських воєн [25].

Оцінюючи стан конфлікту в Донбасі, французькі експерти пропонують країнам ЄС не вдаватися до вичікувальної позиції, яка здатна перетворити цей новий конфлікт у довготривалий вузол напруженості, як на Кавказі та в Молдові, які російські власті використовують для послаблення ефективності ОБСЄ. Натомість, на їх думку, країнам Заходу доцільно відмовитися від стереотипу про виникнення нового замороженого конфлікту, що лише послаблює теоретичне обґрунтування їхньої позиції, використовувати в діалозі з Москвою існуючі точки напруженості та планувати політику з урахуванням довготривалих воєнно-дипломатичних перспектив [26].

В умовах нестабільної ситуації в зоні конфлікту наприкінці 2014 р., роль СММ ОБСЄ в Донбасі зводилася переважно до моніторингу та стримуючого впливу на воєнні напади з боку сепаратистів, відстеження порушень перемир'я, сприяння переговорам про виконання умов перемир'я та розведення сил сторін. У цілому умови мінських угод залишали можливість запобігти створенню на частині території Донецької та Луганської областей ворожого відносно України сепаратистського утвору. Однак вирішальну роль у пошуку варіантів політичного врегулювання в Донбасі вочевидь відігравали позиції провідних акторів політичного діалогу в межах ОБСЄ, включаючи Німеччину та США, та представників деяких інших урядів країн-учасниць загальноєвропейських структур та інституцій. Головну мету багатосторонніх переговорів і консультацій становив пошук засобів стримування та припинення воєнного конфлікту на нинішньому етапі та визначення способів унеможливлення поновлення воєнних дій у майбутньому.

4. Спрямування та специфіка проєктів ОБСЄ в Україні.

Поряд з концентрацією уваги на проблемах безпеки, ОБСЄ продовжує виконання в Україні низки різнопланових проєктів, що стосуються реформування та розвитку суспільно-політичної, правової та соціально-гуманітарної сфери. Проєкти ОБСЄ в Україні мають багатоцільовий характер. Вони охоплюють такі напрями, як верховенство права, контроль над озброєннями, безпека кордонів, протидія торгівлі людьми, освіта, вибори, охорона довкілля, гендерна рівність, належне врядування, права людини, розвиток вільних ЗМІ, правоохоронна діяльність, реформи та співробітництво в оборонному секторі, боротьба з тероризмом. Упродовж останніх років офіс координатора реалізував низку проєктів у галузі правової реформи, освіти у сфері прав людини, боротьби з організованою злочинністю, тероризмом та торгівлею людьми, реформування збройних сил, захисту довкілля та ін.

Один з проєктів, що здійснюється за підтримки офісу ОБСЄ, стосується підвищення рівня юридичної освіти з метою поліпшення обізнаності українців про права людини. Діяльність у цьому напрямі передбачає розробку законодавчих актів, підготовку навчальних посібників та запровадження освітніх курсів відповідно до міжнародних стандартів. Для вчителів, студентів та учнів проводяться освітні заходи у сфері прав людини, екології та підвищення загальної обізнаності громадян щодо виборчих прав та процедур. Задля забезпечення прозорості та конкурентності виборчих процесів офіс координатора співпрацює з Центральною виборчою комісією.

Діяльність офісу ОБСЄ в контексті впровадження принципів верховенства права та поваги до прав людини поширюється на такі аспекти, як процес законотворчості; кримінальну, адміністративну та конституційну юстицію; інформування громадян про їхні права та юридичну освіту. Проєкти у виборчій сфері стосуються вдосконалення системи навчання членів виборчих комісій. Координатор підтримує професійні дискусії законодавців, юристів, суддів та науковців з проблематики справедливого судочинства; організовує навчання суддівського корпусу з інтерпретації законів та європейських конвенцій, а також з формулювання судових рішень.

У різний час проекти та тематичні заходи ОБСЄ стосувалися надання консультативної допомоги в законодавчій сфері в питаннях захисту громадянських свобод, поширення кращих національних практик з метою навчання суддів складати рішення у відповідності до міжнародних стандартів та практики Європейського Суду з прав людини. Офіс координатора співпрацює з Уповноваженим Верховної ради з прав людини та громадськими організаціями у сфері запобігання тортурам та нелюдському поводженню в місцях обмеження волі. Серед інших напрямів діяльності доцільно відзначити протидію торгівлі людьми та сприянні правовій освіті в школах та університетах.

Найновішу ініціативу в галузі прав людини уособлює чотирирічний проект з метою вдосконалення системи судового захисту в Україні, започаткований офісом ОБСЄ спільно з урядом Канади у вересні 2014 р. Проект під назвою «Гарантування дотримання прав людини при здійсненні правосуддя» виконується на запит Верховного Суду України, Вищого адміністративного суду України та Національної школи суддів України і ставить за мету адаптацію судової системи до міжнародних стандартів захисту прав людини. Проектом передбачено, що понад 3 тис. українських суддів пройдуть навчання з застосування положень Європейської конвенції з прав людини та практики Європейського Суду з прав людини [27].

У межах проекту передбачено проведення серії опитувань у формі фокус-груп, які мають визначити недоліки та потреби в удосконаленні фахової підготовки суддів місцевих та адміністративних судів. На основі отриманих результатів планується розробка нових навчальних матеріалів та курсів, підготовка місцевих експертів для проведення якісних навчальних курсів з тематики проекту та проведення спеціалізованих тренінгів для суддів та інших фахівців у галузі права з міжнародних стандартів захисту прав людини.

Окремі заходи ОБСЄ в Україні було присвячено сприянню органам влади в підвищенні фахового рівня працівників у сфері боротьби з екологічними злочинами на кордоні, такими як контрабанда небезпечних матеріалів чи рідкісних живих істот. У рамках взаємин України із сусідніми державами проекти ОБСЄ передбачають поліпшення співпраці з адаптації басейну річки Дністер до кліматичних змін та зменшення екологічних ризиків для прикордонних співроз'яників, які працюють у Чорнобильській зоні. Серед інших проектів екологічного спрямування слід згадати створення в мережі Інтернет бази знань про сталий розвиток з метою сприяння політиці, яка враховує фактори екологічної безпеки, а також поширення інформації про природоохоронні технології, включаючи сприяння доступу до них органів влади.

У галузі масової інформації проекти та заходи ОБСЄ декларують формування плюралістичного медійного середовища, посилення безпеки роботи журналістів, редакційну незалежність ЗМІ та саморегулювання в медіа як засіб подолання порушень журналістської етики. Діяльність у цій сфері здійснюється шляхом організації тренінгів для правоохоронців з побудови прозорих та неконфліктних взаємин зі ЗМІ, сприяння безпеці працівників мас-

медіа під час масових заходів, підтримки діалогу між медійною спільнотою та національним регулятором у створенні сприятливих умов розвитку нових аудіовізуальних медіа.

У зв'язку зі збройним конфліктом у Донецькій та Луганській областях посилено увагу до проблем висвітлення журналістами подій, оцінки ризиків та безпечної поведінки під час кризових та надзвичайних ситуацій. Цим питанням присвячуються тематичні заходи – навчальні семінари та тренінги, що проводяться в рамках проекту «Вдосконалення практики взаємодії між правоохоронними органами України та працівниками ЗМІ». Кінцевим результатом проекту має стати розробка посібника для журналістів та міліціонерів з рекомендаціями щодо безпечної поведінки під час кризових ситуацій [28].

У правоохоронній сфері ОБСЄ акцентує увагу на боротьбі з кіберзлочинністю, фінансовими зловживаннями, торгівлею людьми, а також належному реагуванню міліції на випадки гендерно-обумовленого насильства. Конкретні заходи та ініціативи включають проведення тренінгів для правоохоронців та персоналу Державної служби фінансового моніторингу, запровадження в освітніх закладах системи Міністерства внутрішніх справ інтерактивних методів викладання предметів, які допомагають удосконалити розслідування поширення у мережі Інтернет матеріалів, що порушують права дітей, вдосконалення розслідування відмивання грошей та методів протидії фінансування тероризму. У співпраці зі Службою безпеки України та іншими органами влади координатор проектів ОБСЄ сприяє організації навчання посадовців у сферах кібербезпеки, боротьби з організованою злочинністю та поліпшення умов міжнародної антитерористичної співпраці.

Восени 2014 р. розпочато новий проект, розроблений Координатором проектів ОБСЄ спільно з Міністерством соціальної політики України щодо підтримки моделі соціального бізнесу як інструменту подолання викликів у зв'язку з торгівлею людьми. Проектом передбачено сприяння ініціативам структур громадянського суспільства щодо створення підприємств, які надаватимуть тимчасове працевлаштування жертвам торгівлі людьми або людям, що входять до груп ризику в цій сфері. Як запобіжний захід представникам соціально вразливих верств населення, які можуть постраждати від злочинної експлуатації, надаватиметься можливість отримати досвід роботи та кваліфікацію, необхідні для поліпшення свого становища на ринку праці. У рамках проекту очікується підготовка рекомендацій щодо змін законодавства та регуляторних підходів, необхідних для створення сприятливих умов поширення моделі соціального підприємництва по всій Україні. Сам проект був задуманий як пілотний та експериментальний. За словами Координатора проектів ОБСЄ в Україні В. Верби, оскільки ініціатори проекту не мають змоги «радикально вплинути на загальну економічну ситуацію, створивши достатньо нових можливостей та робочих місць, цей проект є одним з важливих механізмів, завдяки якому ми допомагаємо Україні в нинішніх умовах зменшити кількість жертв торгівлі людьми». Ці обставини визначають відносний характер ефективності результатів докладених зусиль. Оскільки поліпшення стану

соціальної стабільності головним чином залежить від економічного стану країни, головне значення мають дотримання стратегії сталого розвитку, успішна політика уряду та адекватне врахування зовнішніх чинників. За визнанням Спеціального представника та Координатора ОБСЄ з протидії торгівлі людьми М. Джарбусиної, «відсутність реальних економічних можливостей є серйозним фактором, що обмежує позитивний вплив усіх інших заходів із протидії торгівлі людьми. Люди шукають за кордоном та у власній країні можливостей поліпшити своє матеріальне становище, і це робить їх особливо вразливими до нелегальної експлуатації» [29].

Попри обмеженість реальної віддачі, доцільність проекту значною мірою зумовлена проведенням освітніх та превентивних заходів, які привертають увагу суспільства до існуючих загроз та допомагають запобігати ускладненню існуючих соціальних і суспільно-правових проблем.

Висновки

Україна має значний досвід плідної взаємодії з ОБСЄ, позначений ефектом «обопільного впливу».

Діяльність України в ОБСЄ забезпечує рівноправну участь держави у діалозі з проблем міжнародної безпеки та співпраці в розширеному європейському і євроатлантичному регіонах. Для забезпечення інтересів безпеки України важливу роль має змінення превентивної ролі ОБСЄ, активізація її участі у врегулюванні «заморожених» локальних конфліктів, вдосконалення та посилення дієвості норм і принципів, що визначають неподільність європейської безпеки.

Структури ОБСЄ виконували в Україні численні проекти суспільно-політичного та соціально-економічного спрямування, покликані сприяти поліпшенню демократичного врядування, якості людського розвитку та консолідації демократичних інституцій, захисту фундаментальних прав і свобод людини, ширшому залученню громадянського суспільства до процесів прийняття рішень, формування державної політики та втілення інших цілей організації.

Значну увагу у своїх проектах ОБСЄ приділяє проблемам безпеки в найширшому розумінні. Проекти поширюються на попередження конфліктів, реформування оборонного сектору, забезпечення соціальних прав військовослужбовців, сприяння облаштуванню кордонів та поширення позитивного досвіду працівників прикордонного контролю, протидію тероризму, транскордонній злочинності та торгівлі людьми, питання екологічної та соціальної безпеки.

2014 р. в умовах гострої політичної кризи, спричиненої анексією Криму та збройним конфліктом у Донбасі, значну роль відіграло посередництво ОБСЄ в переговорах щодо врегулювання конфлікту в «мінському» форматі, що дозволило уникнути прямої війни між Росією та Україною. Суттєву позитивну роль у контексті сприяння пошуку способів переходу до політичного врегулювання конфлікту відіграло розміщення в Україні Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ. Потенційно значна участь СММ ОБСЄ в деескаляції конфлікту окреслена в мінських угодах від 5 та 19 вересня 2014 р.,

які покладають на спостерігачів ОБСЄ функції моніторингу та контролю умов припинення вогню.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Декларація про державний суверенітет України / Верховна Рада УРСР. Декларація від 16.07.1990 № 55-XII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-12>. 2. Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе. Постоянный совет. Решение No. 295, 1 июня 1999 г. [PC.DEC/295]. / Organization for Security and Co-operation in Europe. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/ru/pc/29035?download=true>. 3. MoU concerning the creation of a new form of co-operation between Ukraine and the OSCE, 13 July 1999 / Organization for Security and Co-operation in Europe. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/ukraine/37929>. 4. Участь України в Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) / Міністерство закордонних справ України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/international-organizations/osce>. 5. Priorities for Action. 2013 Ukraine's Chairmanship of the OSCE / Ministry of Foreign Affairs of Ukraine – 17.01.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: russia.mfa.gov.ua/mediafiles/sites/russia/files/priorities_eng.doc. 6. Арсеній Яценюк: Уряд звернувся до ОБСЄ щодо термінового направлення до України моніторингової місії / Урядовий портал. 16.03.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=247106266. 7. Решение № 1117 размещения Специальной мониторинговой миссии ОБСЕ на Украине / Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе. Постоянный совет. 991-е пленарное заседание. 21 March 2014 [PC.DEC/1117]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/ru/pc/117108?download=true>. 8. Моніторингова Місія ОБСЄ в Україні: Факти / OSCE. 1 липня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/ukraine-smm/116924?download=true>. 9. Реакция ОБСЕ на кризис в Украине / OSCE. 18 сентября 2014 г. – 5 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/ru/home/116941?download=true>. 10. ОБСЄ підготувала "дорожню карту" по разрешению украинского кризиса / ИТАР-ТАСС. 7 мая 2014 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://itar-tass.com/mezhdunarodnaya-panorama/1172003>. 11. Київ не влаштує відсутність пунктів про зобов'язання Росії у запропонованій ОБСЄ дорожній карті – МЗС / Інтерфакс-Україна. 13.05.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.interfax.com.ua/news/political/204664.html>. 12. Protocol on the results of consultations of the Trilateral Contact Group, signed in Minsk, 5 September 2014 (Протокол о результатах консультаций Трехсторонней контактной группы, Минск, 5 сентября 2014 г.) / OSCE. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/ru/home/123258?download=true>. 13. ОБСЄ обнародувала підписаний в Минске меморандум по Украине (Полный текст) / Інтерфакс-Україна. 20.09.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://interfax.com.ua/news/political/224717.html>. 14. Група по забезпеченню "тишини" начала работу в Донбассе / Фокус, 26.09.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://focus.ua/country/316499/>. 15. В РНБО уточнили, що план відведення військ є, але «чорновий і неузгоджений» / Українська правда, 15.11.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/11/15/7044343/>. 16. Украинская и российская стороны согласовали график вывода войск с востока Украины – отчет СММ ОБСЕ. 15.11.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://interfax.com.ua/news/political/234643.html>. 17. ОБСЄ: робота спостерігачів на кордоні України й Росії значно обмежена / BBC, 13.11.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/news_in_brief/2014/11/141113_hk_osce_border. 18. Келин: размещение миссии ОБСЕ на всех КПП в Донбассе нецелесообразно / РИА Новости. 17.11.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ria.ru/world/20141117/1033812265.html>. 19. Weekly update from the Observer Mission at

Russian Checkpoints Gukovo and Donetsk based on information as of 10:00 (Moscow time), 26 November 2014. [Kamensk-Shakhtinsky 26 November 2014]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/om/127451>. 20. Херсонська область просить ОБСЄ взяти під контроль кордон з Кримом / Корреспондент.net, 25.11.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/3448225-khersonska-oblast-prosyut-obsie-vziaty-pid-kontrol-kordon-z-krymom>. 21. Жолквер Н. Чего ждать от визита главы германского МИДа в Киев и Москву? / Deutsche Welle. 17.11.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dw.de/p/1Dom5>. 22. Background Briefing by Senior Administration Officials on the Trip of Vice President Joe Biden to Morocco, Ukraine and Turkey / The White House, Office of the Vice President. November 21, 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2014/11/21/background-briefing-senior-administration-officials-trip-vice-president->. 23. Лавров: "Женевський формат" в минулому, бойовики повинні брати участь у переговорах / Дзеркало тижня. Україна. 19.11.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dt.ua/UKRAINE/lavrov-zhenevskiy-format-v-minulomu-boyoviki-povinni-brati-uchast-u-peregovorah-156912.html>. 24. ОБСЄ: перспективи мирного врегулювання конфлікту на Донбасі – «похмури» / Голос Америки. 20.11.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrainian.voanews.com/content/article/2527730.html>. 25. Ромпей допускає федералізацію України / Forbes.ua. 26.11.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forbes.ua/ua/news/1383636-rompej-dopuskae-federalizaciyu-ukrayini>. 26. Migault Ph. Bruits de bottes grandissants en Ukraine : et si Poutine y va vraiment, que se passera-t-il ? / Ph. Migault, F. Parmentier, C Bret // Atlantico. 14 Novembre 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.atlantico.fr/decryptage/bruits-bottes-grandissants-en-ukraine-et-poutine-va-vraiment-que-se-passera-t-guerre-florent-parmentier-philippe-migault-roland-1854934.html>. 27. Координатор проєктів ОБСЄ та розпочинають багаторічний проєкт з метою вдосконалення системи судового захисту прав людини в Україні / Координатор проєктів ОБСЄ в Україні. 16 вересня 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/ukraine/123618>. 28. Координатор проєктів ОБСЄ в Україні допомагає журналістським профспілкам розбудувати мережу експертів з безпеки України / Координатор проєктів ОБСЄ в Україні. 12 вересня 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/ukraine/123513>. 29. ОБСЄ сприяє розвитку соціального підприємництва як інструменту запобігання торгівлі людьми / Координатор проєктів ОБСЄ в Україні. 29 вересня 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/ukraine/124535>.

УДК 327.7:32.019.52

Фоцан Я.І.

РОЛЬ USAID У РОЗБУДОВІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Досліджується діяльність Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) у сфері організаційної та фінансової підтримки інститутів громадянського суспільства України. Основну увагу приділено розгляду специфіки виконання низки проєктів, у ході яких відбувається співпраця з різноманітними українськими неурядовими організаціями та їхніми коаліціями.

Ключові слова: міжнародні організації, USAID, громадянське суспільство, розвиток громадянського суспільства, громадські організації

Исследуется деятельность Агентства США по международному развитию (USAID) в сфере организационной и финансовой поддержки институтов гражданского общества Украины. Основное внимание уделено рассмотрению специфики выполнения ряда проектов,

в ходе которых осуществляется сотрудничество с различными украинскими неправительственными организациями и их коалициями.

Ключевые слова: международные организации, USAID, гражданское общество, развитие гражданского общества, общественные организации

The paper researches the activity of the US Agency for International Development (USAID) in the sphere of organizational and financial support to the institutions of the civil society in Ukraine. The main attention is given to the specific implementation of the projects which are dealing with various Ukrainian non-government organizations and their coalitions.

Keywords: international organizations, USAID, civil society, development of the civil society, non-government organizations.

Нині у світової спільноти майже не викликає сумнівів ставлення до різноманітних недержавних громадських організацій як до важливого, навіть незамінного, елементу громадянського суспільства. Розвиток громадянського суспільства та його інститутів є невід'ємною ланкою у процесі утвердження окремих країн як правових держав, одним з фундаментальних принципів для яких є невтручання у справи громадянського суспільства, надання нею дійсних гарантій громадянських свобод.

Широкий спектр громадських організацій (ГО) є на сьогодні загальноновизнаною ланкою політичної системи і в нашій державі. І хоч, за даними соціологічних опитувань [4, с. 87–88], оцінка їхньої реальної ваги та користі від їхньої діяльності в суспільстві неоднозначна, проте активізація зусиль цих організацій із захисту інтересів та прав громадян перед органами державної влади сприяє поступовому зростанню їхнього авторитету.

Однією з головних причин недостатньої продуктивності роботи організацій громадянського суспільства (ОГС) є брак державного фінансування. Так, за офіційною статистикою, у 2012 р. ОГС отримали з різних джерел для своєї діяльності 3,7 млрд. грн. При цьому благодійні внески склали 44,6% згаданої суми, внесок держави – лише 8% [4, с. 90], 2013 р. – 3,8 млрд грн, 45,4 % від цієї суми склали надходження від благодійності [24].

Проведене 2013 р. дослідження наявних в Україні моделей фінансування громадського сектору за рахунок надходжень з місцевих джерел [9] лише підтверджує факт недостатньої ролі держави в підтримці громадських організацій. У процесі вивчення існуючої практики залучення українськими ОГС місцевого фінансування (з державного або місцевого бюджету, пожертв громадян, доходів від власних послуг тощо) було зроблено низку висновків. Зокрема виявлено, що, хоча вітчизняні ОГС мають фінансові надходження з різноманітних місцевих джерел, однак, лише зовсім незначна частка впевнена, що може таким чином повністю забезпечити свою життєдіяльність. Переважна більшість ОГС переконана, що на даний час місцеві ресурси слугують лише незначною підтримкою для їхньої діяльності й не можуть забезпечити їх більш-менш довгострокове та плідне функціонування. Такий стан речей доводить неможливість існування лівової частки вітчизняних ОГС виключно за рахунок державного бюджету, підкреслюючи надзвичайно важливу роль провідних

міжнародних організацій у розвитку інститутів громадянського суспільства України.

Серед міжнародних організацій, які допомагають зростанню українських ОГС, вагоме місце посідає Агентство США з міжнародного розвитку (USAID, Агентство), одним з головних завдань якого задекларовано сприяння прогресу стійких демократичних суспільств, які в змозі реалізувати свій потенціал. Періодично на сторінках друкованих та електронних ЗМІ з'являлася інформація, котра висвітлювала роботу цієї організації у зазначеному напрямі. Зокрема, у часопису «Віче» описувалося відкриття започаткованої Агентством програми «РАДА: відповідальність, підзвітність та демократичне парламентське представництво» [18], розглядалася участь USAID у дослідженні рівня корупції в Україні [5; 7] тощо. Однак, усе ж роль USAID в організаційній та фінансовій підтримці інститутів громадянського суспільства України наразі висвітлено недостатньо.

Діяльність Агентства на теренах нашої держави почалася з підписання у 1992 р. двосторонньої угоди між Урядом України та USAID про гуманітарне і техніко-економічне співробітництво, одним з трьох найважливіших завдань якої визначалося сприяння розбудові демократичної політичної системи за широкої участі громадян. Отже, партнерство існує вже понад двадцять років. Протягом цього часового відтинку Агентством було профінансовано ряд проектів, спрямованих на розбудову громадянського суспільства в Україні. Зупинимося більш детально на розгляді фінансованих USAID поточних проектів, що передбачають співпрацю з ОГС.

Започаткований 1 жовтня 2011 р. проект «Справедливе правосуддя» [13] покликаний сприяти реформуванню судової влади з метою досягнення незалежної діяльності судів та їхньої кращої підзвітності громадянам, посиленню ролі ОГС у підтримці судової реформи та в спостереженні за її перебігом. Зокрема, робляться спроби налагодження суспільного діалогу шляхом проведення публічних заходів (за участю представників громадськості, експертів та ЗМІ), присвячених обговоренню проблемних питань судово-правової реформи. Також у його межах здійснюється підтримка ОГС під час проведення незалежного моніторингу діяльності установ судової системи та процесу впровадження судової реформи. Так, у період 2011-2014 рр. громадський моніторинг було проведено у 149 судах. За його результатами ГО підготували понад 1000 рекомендацій щодо оптимізації функціонування зазначених установ. При цьому 65 судів дослухалися до відповідних рекомендацій, покращивши якість своєї роботи [14]. За підтримки цього проекту проводить моніторинг та підтримку ефективного виконання рішень міжнародних інстанцій в Україні Українська Гельсінська спілка з прав людини (УГСПЛ) [20] – найбільша асоціація правозахисних структур нашої держави, що об'єднала 29 недержавних організацій (НДО).

Нещодавно цю Спілку було визначено виконавцем проекту USAID «Реагування на порушення прав людини та забезпечення можливостей громадян і захисників прав людини» («Права людини в дії») [12], який стартував восени 2014 р. Завдяки цьому УГСПЛ планує розширити свою

діяльність у сфері моніторингу дотримання прав людини, посилення своєї участі у важливих судових справах, оптимізації роботи з правової освіти та спроможності громадян. Одним з першочергових її завдань є посилення діяльності НДО «Освітній Дім Прав Людини в Чернігові» з метою поступового зростання цієї організації до рівня лідируючого правозахисного навчально-освітнього центру України та ближнього зарубіжжя.

11 липня 2014 р. розпочато «Проект розвитку спроможності громадянського суспільства в Україні», реалізацією якого займається Ініціативний центр сприяння активності та розвитку громадського почину «Єднання» (ICAP «Єднання») [6]. Піонером у розробці та впровадженні програми з підтримки організаційної спроможності українських ОГС була міжнародна організація Pakt Ink. Основною метою цієї програми було сприяння організаційній оптимізації недержавних об'єднань та покращенню їх ефективності, життєздатності й незалежності. Для виконання цих важливих завдань було розроблено оригінальний механізм – Маркетплейс (від англ. Marketplace – «ринкова площа») [15]. Платформа для організаційного розвитку Маркетплейс – це багаторівнева конструкція, покликана зміцнювати зв'язки між постачальниками різноманітних послуг з організаційного розвитку та неурядовими організаціями, асоціаціями, ініціативними групами тощо. Ця структура відкриває перед ОГС широкі можливості щодо опанування питаннями організаційного розвитку та менеджменту, побудови оптимального для конкретної організації типу навчання тощо і, що досить важливо, отримання певного фінансування. Маркетплейс містить у собі три основні компоненти: 1) інтернет-портал; 2) майданчики для обговорення; 3) систему ваучерів. Портал виконує роль віртуальної платформи для контактів постачальників та потенційних споживачів у сфері організаційного розвитку ОГС. Зазначений портал дає можливість запропонувати або ж знайти необхідні для посилення потенціалу неурядових організацій тренінги, дослідження, консультації тощо. На майданчиках відбуваються обговорення планів, стратегій, політик та інших важливих питань у сфері організаційного розвитку, експертні обговорення, вебіари (онлайн-семінари) та ін. Система ваучерів покликана забезпечити постійне фінансування ринку послуг щодо організаційної спроможності ОГС. Одержати ваучер на власний організаційний або технічний розвиток може будь-яка некомерційна організація. Цей унікальний, за словами розробників, механізм отримав неабияке визнання в середовищі різноманітних ОГС України: громадських організацій, благодійних фондів, ініціативних груп тощо. Станом на 31 жовтня 2013 р. на згаданому порталі було зареєстровано 1248 суб'єктів (з них 400 неурядових організацій) [15]. Наразі Платформу Маркетплейс адмініструє ICAP «Єднання».

Нині українські ОГС, подавши заявку, можуть отримати фінансування з метою підвищення організаційного потенціалу. У поняття «організаційний розвиток» виконавці проекту вкладають зростання чотирьох «спроможностей» неурядових організацій: технічних, організаційних, адаптивних, спроможності впливати. Технічні спроможності – це підвищення якості послуг, розвиток компетенцій в окремих напрямках діяльності організації тощо. Організаційні –

розвиток систем та структур управління організацією, фінансовий менеджмент, мобілізація ресурсів і т.п. До адаптивних спроможностей належать стратегічне і операційне планування, навички проведення оцінки й аналізу, вміння на основі результатів оцінки планувати подальшу діяльність. Спроможність впливати відображає здатність організації мати вплив на середовище, в якому відбувається її діяльність. Сюди входять навички ведення переговорів, розвиток співпраці та партнерства всередині певного сектору та поза ним [8; 16].

11 липня 2014 р. за фінансової підтримки USAID розпочато ще один п'ятирічний проект, у межах якого відбувається сприяння діяльності українських ОГС – «Створення сприятливого середовища для діяльності громадянського суспільства в Україні» («Громадяни в дії»). Головним виконавцем проекту є Український незалежний центр політичних досліджень (далі – УНЦПД) [21]. Основною метою цієї програми є сприяння формуванню оптимального законодавчого та стратегічного середовища для діяльності громадянського суспільства відповідно до його потреб та європейських стандартів. Серед першочергових завдань, крім усього іншого, декларується рух до підвищення якості законів, що забезпечують функціонування громадянського суспільства й посилення спроможності самих ОГС забезпечувати ефективне впровадження цих законів та державної політики. У процесі втілення у життя зазначеного проекту УНЦПД заплановано проведення комплексу заходів (серед яких: аналіз та моніторинг як певних недоліків та проблем, що виникають, так і можливостей розвитку галузі; створення пропозицій щодо вдосконалення законодавчих актів; започаткування й керівництво інформаційними та правозахисними кампаніями; методологічний супровід та моніторинг реального стану застосування вже ухвалених законів на підтримку розвитку громадянського суспільства) [3]. Деякі плани вже почали втілюватися у життя. Зокрема, у жовтні 2014 р. УНЦПД налагоджено роботу «гарячої лінії» щодо реєстрації громадських організацій. Зацікавлені особи можуть отримати інформаційну допомогу з питань реєстрації ГО, внесення змін до статутних документів, зміни керівництва чи місцезнаходження організації тощо [2]. Центром започатковано проведення систематичних навчальних «воркшопів» для громадських організацій та активістів. Цей формат (від англ. «workshop» – майстерня) є особливим типом навчального заходу, який побудовано за методикою демонстрації «майстром» процесу своєї роботи. Учасники «воркшопів» отримують нові знання, спостерігаючи за його працею, беручи в ній участь, а також обговорюючи побачене та пророблене.

27 листопада 2014 р. відбувся перший «воркшоп» «Як привести статут ГО у відповідність до Закону Про громадські об'єднання». Цей захід було присвячено детальному вивченню особливостей створення статутів ГО, розгляду документів, необхідних для внесення до них певних змін та аналізу можливих проблем у процесі пристосування статуту до нового закону [1]. 09 грудня 2014 р. УНЦПД організував засідання робочої групи з відновлення роботи Координаційної ради сприяння розвитку громадянського суспільства при Президенті України. Під час роботи було відзначено, що досі на законодавчому рівні існує багато перешкод для розвитку громадянського

суспільства в Україні. Для їх усунення необхідно зробити кроки щодо відновлення діяльності координаційної платформи, до складу якої слід залучити ряд міністрів та голів комітетів ВР, а також лідерів інститутів громадянського суспільства. У зв'язку з цим було прийнято рішення щодо підготовки пропозицій з відновлення виконання Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, затвердженої відповідним указом Президента України [17].

Всеукраїнська громадська організація «Громадянська мережа ОПОРА» [10] отримує фінансування Агентства як головний виконавець проекту «Внутрішнє спостереження за політичними процесами в Україні» (1 січня 2014 р. – 1 січня 2017 р.). Проект має сприяти вдосконаленню нормативно-правової бази виборчих процесів та їхній загальній оптимізації з метою кращого відображення волі українського народу під час виборів. Задля цього USAID надає фінансування як на допомогу в розробці та впровадженні прозорих, таких, що відповідають європейським стандартам, нормативно-правових актів, так і на вдосконалення організаційно-технічного потенціалу Громадянської мережі ОПОРА. Остання позиціонує себе як об'єднання громадських активістів, метою якого є посилення громадської участі в політичному процесі шляхом впровадження моделей впливу громадян на діяльність вищих та місцевих керівних органів. Таким чином, завдяки коштам, отриманим від USAID, ОПОРА має змогу оптимізувати досягнення стратегічних цілей: забезпечення відкритості та прозорості органів державної влади; підтримку розвитку місцевих громад і сприяння їх об'єднанню в загальноукраїнську мережу співпраці; розробку та впровадження інноваційної системи підвищення освіти громадських активістів [11].

У квітні 2011 р. було розпочато «Програму реформування виборчого законодавства України». Основними її завданнями є сприяння зміцненню ролі громадянського суспільства в розвитку і впровадженні виборчого законодавства та допомога громадянському суспільству в його правозахисній діяльності. Зокрема напередодні дострокових парламентських виборів 26 жовтня 2014 р., за сприяння головного виконавця зазначеної програми – International Foundation for Electoral Systems (IFES) – ЦБК України вдалося втілити в життя масштабну навчальну програму, що охопила членів виборчих комісій на всій території нашої країни, включаючи і східний регіон. На початковому етапі відбулося п'ятиденне навчання ядра цієї програми – 144 фахівців з усієї України. Потім, працюючи у парах, вони навчали близько 3000 чиновників районного рівня. Ті, своєю чергою, провели тренінги для більш ніж 33 тис. членів дільничних виборчих комісій [22]. Таким чином, у забезпеченні вдалого завершення цих виборів є певна частка роботи IFES, а відтак і USAID.

За фінансової підтримки Агентства низка проектів, реалізація котрих передбачає тісну спільну роботу з ОГС, втілює в життя Фонд Східна Європа (ФСЕ). Так, за співпраці з USAID виконуються програми «RADA: підзвітність, відповідальність, демократичність», «Ефективне управління: залучення громадськості до розробки адміністративно-територіальної реформи», «Відкрите місто: посилення участі громадян у розвитку місцевої громади». У

межах зазначеної співпраці також успішно завершено проект «Твій місцевий депутат: моніторинг діяльності депутатів місцевих рад в Україні» (2010-2012) тощо. У реалізації останнього брали участь громадська організація «Інтерньюз-Україна», громадська кампанія «Новий громадянин» та низка інших НДО. У рамках цієї програми українським ОГС виділялися гранти, проводилися тренінги з їх представниками. За її результатами створено підсумкову брошуру, у роботі над якою свої зусилля об'єднав авторський колектив, до складу якого входили представники НДО з 9 областей нашої держави. Зазначене видання поетапно пояснює, як за допомогою спеціально розробленого сайту можна створити дієвий інструмент співпраці влади та громади. Слід відзначити, що навіть після завершення фінансування проекту, його прогресивна діяльність не припинилась. Учасниками програми було створено коаліцію з дев'яти громадських організацій «Моніторинг-груп», що залишається відкритою для нових партнерів [19].

Досліджуючи роль USAID у прогресивних змінах громадянського суспільства України загалом та підтримці ОГС зокрема, не можна оминати увагою фінансовану Агентством програму, присвячену сприянню розвитку сфери громадянського суспільства нашої держави: «Об'єднуємося заради реформ» («Ukraine National Initiatives To Enhance Reforms» – UNITER) [23]. Цей п'ятирічний проект мав завершитися восени 2014 р., але був пролонгований ще на два роки з огляду на його високу ефективність та продуктивність. У межах проекту UNITER здійснюється цільова технічна допомога українським ОГС у пріоритетних напрямках розвитку громадянського суспільства у вигляді широкого спектру навчальних програм, тренінгів та конференцій, проведенні досліджень та розробці методичних рекомендацій. Згадані дослідження й рекомендації, здійснені в рамках програми UNITER, відіграли помітну роль у процесі оптимізації діяльності ОГС України. Крім того, наразі їхні результати доступні для вивчення широким загалом на безоплатній основі. Відтак, вони можуть використовуватись у роботі й тими ОГС, які не беруть участі в проекті.

Отже, підсумовуючи викладене, слід ще раз підкреслити надзвичайно важливу роль провідної міжнародної організації USAID у розвитку інститутів громадянського суспільства України. Завдяки фінансовій та технічній підтримці Агентства українські ОГС мають змогу активізувати діяльність у широкому спектрі напрямів. Зокрема, у сфері сприяння прогресивним тенденціям у розбудові громадянського суспільства, таким, як реформа судової влади, боротьба з порушенням прав людини, правова освіта громадян, моніторинг політичних процесів у державі, сприяння проведенню справедливих виборів на всіх рівнях, оптимізація співпраці представників громадськості з загальнодержавними та місцевими органами влади тощо.

Зазначене дослідження дає підставу стверджувати, що багаторічна співпраця Агентства США з міжнародного розвитку як з державними органами, так і з різноманітними ОГС уможливорює активізацію спільних зусиль останніх на шляху до пришвидшення демократичних змін і руху до появи в Україні розвиненого громадянського суспільства та створення правової держави.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Воркшопи для громадських організацій – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/vorkshopi-dlia-gromadskikh-organizatsii>. 2. Гаряча лінія для громадських організацій – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/gariacha-liniia-dlia-gromadskikh-organizatsii>. 3. Демократія, права людини та врядування. Поточні проекти – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua>. 4. Держава і суспільство в Україні: історія і сучасність / За ред. д.і.н. О.М.Майбороди. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2013. – 184 с. 5. Ефективна боротьба з корупцією – запорука мінімізації та подолання контрабанди – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/4415>. 6. Ініціативний центр сприяння активності та розвитку громадського почину «ЄДНАННЯ» – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://isar.net.ua>. 7. Історико-правове дослідження розвитку корупційних дій у владі та суспільстві – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/3125>. 8. Маркетплейс. Можливості фінансування – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ngomarket.org.ua/mozhливosti-finansuvannya>. 9. Моделі фінансування діяльності організацій громадянського представництва та дослідницьких та аналітичних центрів за рахунок надходжень з місцевих джерел – К., 2013 – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ccc-ick.org.ua/storage/books/report_on_finmodels_ukr.pdf. 10. ОПОРА – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.oporaua.org>. 11. ОПОРА. Про нас – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.oporaua.org/about-us>. 12. Програма USAID «Права людини в дії» – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1412853611>. 13. Проект «Справедливе правосуддя» – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.fair.org.ua>. 14. Проект «Справедливе правосуддя». Київ, 2014 – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.fair.org.ua/content/library_doc/FAIR_Brochure_2014_UKR.pdf. 15. Про Маркетплейс – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ngomarket.org.ua/about-marketplace>. 16. Розвиваємо спроможність – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://isar.net.ua/ngo-marketplace>. 17. Розвиток громадянського суспільства знову на часі – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/rozvitok-gromadianskogo-suspilstva-znovu-na-chasi>. 18. Руслан Кошулинський наголошує на важливості встановлення ефективного громадянського контролю за роботою влади – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.viche.info/news/3019>. 19. Твій місцевий депутат – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.eef.org.ua/ua/prohramy/efektyvne-upravlinnia-ta-hromadianske-suspilstvo/348-tvij-mistsevij-deputat.html>. 20. Українська Гельсінська спілка з прав людини – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://helsinki.org.ua/index.php>. 21. УНЦПД – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua>. 22. Preparing for Ukraine's Historic Parliamentary Poll – [Electronic resource] – Regime of access: <http://www.ifes.org/Content/Publications/Articles/2014/Preparing-for-Ukraines-Historic-Parliamentary-Poll.aspx>. 23. UNITER – [Electronic resource] – Regime of access: <http://uniter.org.ua>. 24. Результати діяльності громадських організацій в Україні за 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

УДК 327.7(430):321.7(477)

Солошенко В.В.

РОЛЬ НІМЕЦЬКИХ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У РОЗБУДОВІ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано роль німецьких неурядових організацій у розвитку та діяльності громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: німецькі неурядові організації, громадянське суспільство, права людини, демократія.

В статье проанализирована роль немецких неправительственных организаций в развитии и деятельности гражданского общества в Украине.

Ключевые слова: немецкие неправительственные организации, гражданское общество, права человека, демократия.

In the article the role of International German NGOs in the development and functioning of civil society in Ukraine has been studied.

Key-words: International German NGOs, civil society, human rights, democracy.

За сучасної історичної доби міжнародні організації відіграють значну роль як форма співпраці держав та багатосторонньої дипломатії. Діяльність міжнародних організацій відображає та інтерпретує різні аспекти життя суспільства. Проблематика становлення та функціонування громадянського суспільства актуалізується для держав молодого демократії, зокрема пострадянського простору, в їх числі України. Однак, питання щодо ролі міжнародних, зокрема німецьких неурядових організацій, у розвитку громадянського суспільства в нашій державі ще рідко стає предметом окремого дослідження. Водночас, цей кут зору є багатообіцяючим для зарубіжних і вітчизняних дослідників.

Утвердження громадянського суспільства як гарантії демократичного розвитку України визначено одним з напрямів її внутрішньої політики. Відповідно до Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р. державна політика у сфері формування інститутів та організацій громадянського суспільства має передбачати посилення їхньої взаємодії з органами публічної влади, запровадження громадського контролю за діяльністю влади, проведення регулярних консультацій з громадськістю. В Україні дослідженням діяльності міжнародних неурядових організацій займаються В. Буткевич, Л. Кривачук, О. Клименко, К. Левченко, В. Поліщук, та інші [1]. Утім, проблема діяльності європейських міжнародних організацій в Україні залишається наразі ще недостатньо дослідженою.

Важливо зазначити, що однією з перших спроб оприлюднення інформації про неурядові німецько-українські організації була ініціатива Фонду імені Фрідріха Еберта. Знаковою можна вважати зустріч перших приватних ініціатив (2001 р. у м. Гамбург (ФРН)), що сприяють тісній співпраці Німеччини та України, співробітництву німецьких та українських неурядових організацій, усвідомленню населенням їхньої важливості, зближенню громадян обох країн (таких організацій на той час нарахувалося близько 150) [2].

Щороку більше, як 25 млн. людей у 200 країнах світу допомагали працівники «Карітас Інтернаціоналіс» – світової католицької доброчинної організації, яка проводить різнобічну політику допомоги бідним, нужденним, дітям-сиротам, людям, що постраждали від природних катастроф, хворим на СНІД, людям, що страждають від алко- чи наркозалежності, мігрантам, особам, що стали жертвами торгівлі людьми та іншим. Першу організацію «Карітас»

створив у німецькому місті Фрайбург 1897 р. священник о. Лоренц Вертман. Дещо пізніше «Карітас» з'явилась у Швейцарії (1901 р.), США (1910 р.), Голландії (1924 р.) та в багатьох інших державах. Священники і парафіяни називали свою роботу в цих нових закладах «служінням у душі *caritas pastoralis* (пастирського милосердя)». Духовною настановою та стимулом для появи перших центрів Карітас стали праці папи Лева XIII, зокрема, енцикліка 1891 р. «*Reum Novarum*», яка заслужила назву Християнського соціального вчення та була покликана стати альтернативою ідеям соціалізму. На відміну від останнього енцикліка проголошувала взаємозалежність та співпрацю класів, вирішення конфліктів шляхом виконання кожним своєї частки відповідальності в душі християнського вчення [3].

Ідеологію «Карітас» було піддано гострій критиці як у країнах фашистського блоку, так і в СРСР. Спільним в обох випадках був антихристиянський характер критики. Діяльність «Карітас» була вкрай ускладнена в Західній Європі до середини 1940-х рр. та унеможливлена в Східній Європі до падіння комуністичних режимів. Розвиток «Карітас» отримав наступний поштовх, коли Секретаріат держави Ватикан доручив йому офіційне представництво католицьких соціальних організацій на міжнародному рівні, насамперед в Організації Об'єднаних Націй.

На сьогоднішній день «Карітас» є однією з найбільших у світі гуманітарних мереж, конфедерацією 165 національних благодійних організацій у близько 200 країнах світу. Її генеральний секретаріат знаходиться у Палаццо Сан-Калісто у Ватикані. **Президентом «Карітас Інтернаціоналіс» є кардинал Оскар Андреас Родрігес Марадіага.** «Карітас Інтернаціоналіс» є членом Конференції міжнародної католицької організації Папської ради «*Cor unum*», яка має консультативний статус в ЮНЕСКО та інших організаціях ООН, Ради Європи і Організації африканської єдності, співпрацює зі структурами Європейського Союзу та багатьма відомими політиками і громадськими діячами [3].

Потужною і доволі результативною є нинішня діяльність німецької неурядової організації «Карітас **Інтернаціоналіс**» («*Caritas international*»), яка надала допомогу біженцям в Україні більше ніж на 500.000 євро, ці гроші надходили від Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина та з пожертвуваль [4]. Важливою проблемою, якою опікується організація, є консультативно-правова допомога біженцям. Вона залишається вкрай необхідною, бо багато людей потребують належного спрямування щодо того, де саме їм можна знайти притулок, отримати медичну допомогу, допомогу від держави, де й як можна працевлаштуватися. Якщо нагальні проблеми знаходять своє початкове вирішення, це вже є запорукою подальшого успіху в майбутньому.

За сучасної вкрай ускладненої ситуації на Сході України, де практично відсутня медична допомога, у деяких місцевостях відсутнє водопостачання, відбуваються постійні відключення електроенергії, вкрай актуальним є питання розподілу питної води та адресної медичної допомоги постраждалим та хворим людям. Ці питання стоять на порядку денному діючих там представництв

організації «Карітас – Україна» («Caritas Ukraine»), які надають постраждалим психологічну допомогу, спеціальну допомогу та супровід дітям. Одним з непростих завдань є зняття напруги та налагодження стосунків між біженцями та місцевим населенням. «Карітас – Україна» допомагає там, де є біженці – на Заході та Сході країни, а також у регіонах, що межують з фронтними – у Харкові та Донецьку. Для того, щоб створити безпечні та підські умови проживання для біженців всередині України, «Карітас – Україна» створює притулки як на Заході, так і в зоні конфлікту – на Сході України.

«Карітас – Україна» співпрацює з «Карітас – Росія», добре розуміється на своїй роботі й усвідомлює, що в Росію прибули, рятуючи своє життя від війни, і громадяни України. Деякі біженці знайшли тимчасовий притулок у Ростовській області, це близько десяти кілометрів від російсько-українського кордону. У Саратові організація надала гуманітарну допомогу 700 біженцям, 175 родин із дітьми дошкільного віку отримали дитяче харчування. «Разом з нашими партнерами з «Карітас – Росія» і «Карітас – Україна» ми допомагаємо вигнанцям та біженцям – незалежно від їх походження та місця розташування, йдеться не про релігійну або етнічну належність» – зазначив Олівер Мюллер, керівник «Карітас інтернаціоналіс». «У центрі всіх наших зусиль повинна стояти і стоїть допомога людям, які потрапили в біду [5]. Перед організацією стоїть велика та складна задача – оперативно реагувати та надавати допомогу в ускладнених умовах.

Іншою організацією з німецьким корінням, яка співпрацює з неурядовими організаціями нашої країни, є «**Баварський Червоний Хрест**». Ця міжнародна організація здійснює обмін досвідом між філіями Червоного Хреста в медичних, соціальних та технічних питаннях, надає фінансову та матеріальну підтримку, проводить фахові програми відвідування, вибудовує особисті контакти. Організацією здійснено оснащення локальних станцій Червоного Хреста до необхідного рівня для надання амбулаторної допомоги хворим та тим, хто її потребує, надається догляд за безпритульними дітьми, підтримка сирітського будинку з 126 дітьми-інвалідами, підтримка клінік, шпиталю (шляхом надання автомобілів швидкої допомоги), здійснюється обмін досвідом між медиками. До компетенції організації належить: створення рятувальної служби (рятування на землі, воді, в горах), надання лікарням медично-технічного обладнання, збирання та транспортування гуманітарної допомоги й коштів, які надають фірми, санітарні станції та лікарні, а також приватні особи. Організація працює у м. Долина Івано-Франківської області, її партнером зі співробітництва виступає Івано-Франківське обласне відділення Українського Червоного Хреста [2].

Важливою для України є діяльність неурядової організації «**Акція «Нотвендіх»**», що спеціалізується на допомозі інвалідам та соціально обділеним людям у східноєвропейських країнах, на налагоджуванні партнерських контактів між організаціями у сфері допомоги інвалідам. Організація займається підтримкою культурної співпраці; здійснює обмін досвідом та фахові консультації; насамперед, в аспекті «допомоги заради самопомоги».

Організація співпрацює з дитячим будинком для дівчаток та молодих жінок, які мають інвалідність, у Конотопі (Сумська область) та опікується цим закладом.

Корисною і неоціненною є робота, яку здійснює **«Місія для сліпих Святого Крістофа»**, (м. Бенсгайм, ФРН) в Україні. Організація спеціалізується на профілактиці та лікуванні захворювань очей (передусім катаракти), реабілітації та навчанні сліпих і людей з вадами зору. Діяльність німецької організації поширена по всьому світу, вона підтримує понад 1000 проєктів і має партнерські організації в більш ніж 100 країнах світу. Особлива увага приділяється державам, що розвиваються. З 1990-х рр. спілка поширює свою діяльність і на Східну Європу, де вона підтримує понад 20 організацій, 3 з яких – в Україні (Київ, Львів, Донецьк). Організація співпрацює з місцевими партнерськими установами типу лікарень для сліпих, шкіл для сліпих та неурядовими організаціями, які прагнуть покращити свої послуги сліпим та людям з вадами зору і потребують у цьому допомоги; здійснює консультацію та навчання медичного й педагогічного персоналу; надає оснащення медичною апаратурою, медикаментами чи допоміжними засобами для сліпих та людей з вадами зору [2].

Добре себе проявила німецька організація **«Коннект плюс»** (м. Берлін, ФРН). Згідно з Програмою MEDI&CARE ця організація допомагає покращувати медичне обслуговування та догляд за ВІЛ-інфікованими людьми у Східній Європі, зокрема й в Україні, шляхом навчання в рамках програм обміну медиками, санітарами й добровольцями. За програмою PROFEX налагоджено обмін фахівцями та добровольцями для співпраці в галузі роботи з ВІЛ-інфікованими. Німецькі колеги запрошують українських спеціалістів до своїх клінік та станцій допомоги хворим на СНІД з метою обміну досвідом. Організація працює на теренах Східної Європи – в Україні, Білорусі, Росії. Аналогічні напрями діяльності притаманні громадським організаціям зі співробітництва Німеччини та України **«Німецька допомога хворим на СНІД»**, **«Німецько-російський обмін»**, Дияконічна служба Німеччини, **«Надія для Східної Європи»**, Католицька вища школа (м. Фрайбург).

В Україні активно працюють добровольці з організації **«Акція спокути – миротворча служба»** (м. Берлін, ФРН), які підтримують перш за все колишніх примусових робітників та інших жертв націонал-соціалізму. Волонтери відвідують колишніх в'язнів, допомагають пережити будні та занововають їхні спогади. Організацією здійснюється щорічне направлення близько 150 волонтерів до 13 країн для миротворчої діяльності строком від 12 до 18 місяців, у тому числі й до України [2].

За допомогою миротворчих служб організація хоче вплинути на історію та протистояти сучасним проявам нетолерантності, ненависті, агресії та байдужості. Критичний погляд на націонал-соціалізм та його злочини є мотивом та орієнтиром конкретних дій сьогодні. Виходячи з первинної ідеї, добровольці організації працюють у країнах, які безпосередньо чи частково постраждали від націонал-соціалізму, до їх числа належить і Україна. Серед партнерів організації є Український національний фонд **«Порозуміння та примирення»**, Kontakte-Контакты (zareestrovana спілка в Берліні), Фонд

майбутнього «Пам'ять, відповідальність та майбутнє» (м. Берлін) та низка інших організацій.

Важливо враховувати нинішню ситуацію в Україні, коли війна на Сході робить все більше людей безпритульними. У серпні 2014 р. ООН оприлюднила наступні данні – 190.000 осіб є біженцями всередині країни, до того ж 245.000 українців та українок шукають притулок у сусідніх країнах. В Україні тисячі юнаків та дівчат живуть на вулиці, через збройний конфлікт, а зараз у війну вони залишилися без рідних та близьких і є особливо вразливими. У той час, коли одні з них тікають до сусідніх регіонів, інші діти вулиці часто блукають фронтовими регіонами. Особливо складним є становище тих українців, які вже до того не мали постійного місця проживання. Саме в цій кризовій ситуації тисячі молодих людей потребують захисту та підтримки. Виходячи з цього, німецька служба «Карітас Інтернаціональ» (Caritas international), не зважаючи на ускладнені умови – продовжує свою співпрацю за довготривалим проектом **«Шлях додому»** («The Way Home»). Українська організація «The Way Home» вже протягом 16 років повертає з вулиці розчарованих дітей та молодь, повертає їх до суспільства та влаштовує на роботу – допомагати хворим на СНІД. Вражаючим є той факт, що 27 % дітей вулиці в Одесі інфіковані та мають вірус ВІЛ-СНІД. У 1996 р. «Шлях додому» став одним із найуспішніших проектів стосовно дітей вулиці та проектів щодо боротьби зі СНІДом у Східній Європі. Одним із девізів організації є «Ні життю на вулиці!» Організація за свою блискучу роботу отримала багато відзнак – найвагомішою стала подяка від австрійського журналу «News» – яка вимірювалася наступними словами: «Без організації «The Way Home» портове місто Одеса, писав журнал, перетворилося б на фортецю СНІД в Україні і, врешті-решт, було б утраченим» [6].

Інша потужна міжнародна організація **«Армія зцілення»** («Heilsarmee») як протестантська вільна церква працює в 126 країнах світу, нараховуючи біля 3 млн. членів і добровільних помічників. По всьому світі організація здійснює велику духовну та соціальну роботу у своїх общинах та соціальних центрах. Організація є членом об'єднання Німецької благодійної ради (Verein Deutscher Spendenrat e.V.) та нагороджена відзнакою за благодійність німецького Центрального інституту соціальних питань (Spendensiegels des (Deutsches Zentralinstitut für soziale Fragen (DZI) [7].

В Україні «Армія зцілення» створила притулки для біженців, які залишилися охоплені війною регіони. За допомогою грошей, що були виділені міжнародною штаб-квартирою, «Армія зцілення» («Heilsarmee, (Лондон)», співробітники організації у співпраці з UNICEF придбали та розподілили гуманітарну допомогу біженцям у Харкові. «Армія зцілення» закликає до молитви всіх, хто опинився у скруті, і просить пожертвування для підтримки знедолених людей, яких спіткала біда.

Неурядові організації регулярно контактують з владними структурами і обидві сторони зацікавлені у співпраці. Результати опитувань свідчать про те, що ініціатором таких контактів у більшості випадків є обидві сторони. Рівень співпраці між неурядовими організаціями протягом останніх років залишається

на високому рівні. Їхні представники обмінюються інформацією, беруть участь у спільній діяльності. Такі різновиди співпраці, як обмін досвідом, зустрічі та спільні акції є найпопулярнішими видами співпраці між НУО. Вони розглядали та продовжують розглядати бізнес-структури як пріоритетне джерело фінансування.

Практика багатьох країн європейського континенту підтверджує, що саме за умов розвитку інститутів плюралістичної демократії та громадянського суспільства формуються усталені соціально-правові відносини, утверджуються засади гідного буття громадян.

Роль міжнародних організацій є дедалі більш значущою, а їх активність більш відчутною в країнах, де демократичні принципи врядування ще не зміцніли. Державна політика у сфері формування інститутів та організацій громадянського суспільства має передбачати посилення їх взаємодії з органами публічної влади, запровадження громадського контролю за діяльністю влади, проведення регулярних консультацій з громадськістю.

З широкого спектру міжнародних інституцій, які діють у нашій країні, чимало організацій, що опікуються правами найбільш незахищених верств населення: правами дітей, жінок, студентів, безробітних, малозабезпечених, багатодітних, інвалідів тощо.

Суттєвою проблемою є приведення національного законодавства у відповідність із чинними міжнародними договорами та формування національних правозахисних процедур з урахуванням сучасного, передусім, європейського досвіду.

До однієї з основних функцій, які виконують НУО країн Європейського Союзу, є підтримка та подальший розвиток демократії. Міжнародні неурядові організації країн ЄС мають змогу зробити значний внесок у розвиток демократії і суспільства також у тих країнах, що стали на шлях демократичного поступу. Таким чином, партнерські відносини НУО нашої країни та країн Євросоюзу, і в їх числі ФРН, є дуже важливими для формування громадянського суспільства в Україні.

Проте, мобілізуюче значення для вітчизняного громадянського суспільства мають дані про те, що в країнах стабільної демократії близько половини населення відносить себе до членів неурядових організацій: 49% – у Німеччині, 54% – у Нідерландах. Зрушення в даному напрямі – це перспективне завдання для нашої країни.

У багатьох європейських країнах неурядові організації працюють за підтримки урядів або органів місцевого самоврядування. Неурядові організації, зокрема, міжнародні виступають силою, спроможною вирішувати гострі соціальні питання, розв'язувати їх ефективніше та оперативніше, ніж це роблять державні структури. В Україні такий стан речей ще не став широкою практикою та нормою, але є позитивні тенденції, які потребують подальшої підтримки.

Поле діяльності німецьких неурядових організацій в Україні є доволі широким. Проте, щоб голос неурядових організацій був добре почутий на міжнародному та національному рівнях, необхідно використовувати існуючі

міжнародні документи, з'ясовувати механізми їх застосування, досліджувати діяльність міжнародних неурядових організацій і наполегливо розвивати систему співробітництва з ними.

Європейські міжнародні організації мають масштабний та різноплановий характер діяльності, їхні проекти в Україні направлені на сприяння комплексній трансформації системи державного управління та суспільно-політичних процесів у відповідності до демократичних стандартів та розвитку правової держави [8]. Громадянське суспільство України та його інститути вже нині отримують багато переваг від міжнародної допомоги. Результати взаємодії значно зростатимуть за умови більшої участі громадян у діяльності так званого третього сектора, при зростанні соціальної довіри, прозорості та більшої відкритості в діяльності організацій вітчизняного громадянського суспільства.

Роль як вітчизняних неурядових організацій, так і європейських міжнародних організацій в Україні поступово зростає. Федеративна Республіка Німеччина стала показовим прикладом налагодження партнерства й ефективної двосторонньої співпраці неурядових організацій. За ФРН йдуть громадські організації Республіки Польща, Чехії, Словаччини та інших країн.

Визнаючи роль громадянського суспільства, країни розвинутої демократії системно залучають громадян та їх об'єднання до формування та реалізації державної політики в усіх сферах. Це дозволяє: по-перше, звільняти державу від реалізації окремих, надмірно обтяжливих для неї, соціальних завдань зі збереженням високих соціальних стандартів для населення (наприклад, у Німеччині залучення громадських організацій дозволяє заощаджувати 30 – 37% вартості таких послуг для держави); по-друге, підвищувати якість політичних і публічно-правових рішень через повніше врахування потреб населення, альтернатив і можливих наслідків рішень (підвищення якості рішень сприяє підвищенню рівня легітимності органів публічної влади); по-третє, забезпечувати більш повну імплементацію публічно-правових рішень населенням.

За участі інституцій громадянського суспільства слід розробити та внести зміни до національного законодавства про діяльність в Україні неурядових організацій, як вітчизняних, так і зарубіжних. Оновлене законодавство покликане слугувати обов'язковою нормативно-правовою базою для успішного розвитку і підтримки демократичних засад; для розв'язання проблем вітчизняних НУО (ставку потрібно робити на вивчення та використання кращого досвіду саме німецьких неурядових організацій, на планомірне вдосконалення діяльності вітчизняних НУО; здійснювати постійний моніторинг дотримання належних умов роботи та фінансової підтримки урядом, третім сектором діяльності неурядових організацій в країні).

Усі ці та інші заходи і підходи слугуватимуть доброю основою більш успішного розвитку та підтримки демократичних засад розвитку нашої країни. Адже європейський стратегічний курс України має стверджуватися та зміцнюватися у всіх сферах суспільного життя.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. В.Буткевич: «У системі Європа – Україна велика дистанція, і вона пов'язана з непрофесіоналізмом вітчизняних фахівців». // Віче. – №19. – жовтень 2008.; Клименко О.А. Неурядові організації і боротьба за соціально відповідальний бізнес. /О.А. Клименко //Політичний менеджмент. –К., 2008. – №1 (28). – С.117-128.; Л.Кривачук Міжнародні неурядові організації в інтересах дітей: аналіз діяльності та систематизація організацій.// Науковий вісник. Демократичне врядування. – 2010. – Вип. 6.; Левченко К.Б. Міжнародні організації, які працюють в напрямі запобігання торгівлі жінками в Україні. //Вісник Університету внутрішніх справ. Спец. випуск. Х., 1999. С. 120–126.; Подлічук В.А. Роль міжнародних організацій у здійсненні інтеграційної політики у сфері соціальної роботи і соціальної освіти. //Соціальна робота в Україні: теорія та практика. /За ред. А.Я. Ходорчук. – К.: ДЦСМ, – С.118-120.; 2. Nimetsko-ukrainski gromadski initsiatyvy [German and Ukrainian civic initiatives]: In German and Ukrainian Режим (2005) Friedrich-Ebert-Foundation доступу: http://www.hilfsorganisationen.de/ MENUE/ Foreign_Aid/o/; 3. Caritas – Ukraine: [Електронний ресурс]: Режим доступу.– http://www.caritas-ua.org/index.php?option=com_content&view=article&id=492&Itemid=88&lang=uk; 4. Caritas – Ukraine: Caritas verstärkt Hilfe für Flüchtlinge // Nothilfeprogramme sowohl in der Ukraine als auch in Russland / Partner vor Ort bereiten sich auf Winterhilfe vor [Електронний ресурс]: Режим доступу – <http://www.caritas-international.de/presse/presse/ukraine-caritas-verstaerkt-hilfe-fuer-fl/>; 5. Ukraine: Hilfen für Inlandsvertriebene Winterhilfe für Vertriebene und Flüchtlinge [Електронний ресурс]: Режим доступу. <http://www.caritas-international.de/hilfeweltweit/europa/ukraine/inlandsvertriebene/>; 6. Дорога к дому. [Електронний ресурс]: Режим доступу. <http://www.wayhome.org.ua/ru/>; 7. Die Heilsarmee in Deutschland. Wir kümmern uns. [Електронний ресурс]: Режим доступу. <http://www.heilsarmee.de/>; 8. Солошенко В. Діяльність європейських неурядових організацій в Україні. // Віче. – № 2 (382) –2015. – С. 11-15.

УДК 327.7(476) : 321

Богданович І.І.

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У РЕСПУБЛІЦІ БІЛОРУСЬ – ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Статтю присвячено проблемі функціонування громадянського суспільства в Республіці Білорусь і в пострадянських країнах азійського регіону та ролі міжнародних організацій у процесі його розвитку. Досліджено стан взаємодії міжнародних організацій з Білоруссю, Киргизстаном, Таджикистаном, Узбекистаном, Туркменістаном у підтримці інститутів громадянського суспільства.

Ключові слова: міжнародні відносини, міжнародні організації, громадянське суспільство, Білорусь.

Стаття посвячена проблеме функционирования гражданского общества в Республике Беларусь и в постсоветских странах азиатского региона и роли международных организаций в процессе его развития. Исследовано состояние взаимодействия международных организаций с Беларусью, Кыргызстаном, Таджикистаном, Узбекистаном, Туркменистаном в поддержке институтов гражданского общества.

Ключевые слова: международные отношения, международные организации, гражданское общество, Беларусь.

Article is devoted to the civil society functioning in Belarus and post-Soviet countries of the Asian region and the role of international organizations in the process of its development. The author investigated the state of interaction of international organizations with Belarus, Kyrgyzstan, Tajikistan, Uzbekistan, Turkmenistan in supporting the development of civil society.

Keywords: international relations, international organizations, civil society, Belarus.

В умовах глобалізованого світу розвиток громадянського суспільства країн з перехідною економікою та країн, що розвиваються, значною мірою перебуває під впливом (ідеологічним, організаційним, фінансовим) відповідних міжнародних організацій та інших недержавних зарубіжних структур. Зусилля зарубіжних партнерів, котрі репрезентують різноманітні інституційні структури, залежно від напряму підтримки, можуть бути спрямовані на політичне середовище держави та його модифікацію; на економічну та фінансову системи країни; на соціальне середовище; на розвиток спеціалізованих громадянських інститутів суспільства; на надання освітніх та інформаційних послуг для мешканців країни тощо.

Країни пострадянського простору, які не увійшли до Євросоюзу, демонструють різне ставлення як до самого громадянського суспільства, що виявляється у створенні своєрідних політико-правових умов функціонування його структур, так і до його міжнародної підтримки. Якщо в Україні, Молдові, країнах Закавказзя розвиток інститутів громадянського суспільства отримав більшу чи меншу підтримку міжнародних організацій, то співпраця національних недержавних організацій з організаціями міжнародними у країнах азійської частини колишнього СРСР та в Білорусі відзначається низкою проблем, нерідко цілеспрямовано створюваних самими державами з метою перешкоджання посилення громадянського суспільства як потенційної загрози авторитарним політичним системам.

Попри актуальність дослідження проблем впливу міжнародних організацій на розвиток громадянського суспільства у пострадянських країнах, де така взаємодія не отримала державної підтримки, аналіз цієї проблематики до сьогодні практично відсутній, що не в останню чергу спричинено обмеженістю доступної інформації.

Метою статті є розгляд особливостей діяльності міжнародних організацій, спрямованої на підтримку громадянського суспільства, у пострадянських країнах, зокрема, у Білорусі та в тих країнах пострадянського простору, які, як і Білорусь, щонайменше не приділяють значної уваги питанням розвитку громадянського суспільства. Для реалізації зазначеної мети важливо окреслити коло міжнародних організацій, діяльність яких охоплює простір громадянського суспільства, а також дослідити можливості і форми співпраці міжнародних організацій з інститутами громадянського суспільства зазначених країн.

Міжнародні організації традиційно поділяють на міждержавні, утворені шляхом підписання спеціального установчого документу представниками двох або кількох держав, та недержавні, створені із залученням юридичних та фізичних осіб з різних країн. Діяльність цих двох типів організацій відрізняється за механізмами та моделями.

Найбільш відомою й авторитетною міжнародною організацією у сучасному світі, безумовно, залишається Організація Об'єднаних Націй (ООН), яка налічує 193 члени і, таким чином, охоплює практично всю планету. Оскільки функціонування ООН не обмежується якимись кількома напрямками,

можливості її є чи не найбільші серед діючих міжнародних інституцій. У структурі ООН тематика громадянського суспільства найбільш ґрунтовно охоплена двома інституціями – Третім комітетом Генеральної Асамблеї ООН (на нього покладено соціальні, гуманітарні питання та питання культури) і Економічною та Соціальною Радою (ЕКОСОП), яка є одним з шести головних органів ООН.

На регіональному рівні найбільш потужною організацією є Європейський Союз (ЄС), до якого нині входять 28 країн Європи. Специфічними органами ЄС, покликаними сприяти розвитку громадянського суспільства через консультативну, інформаційну та іншу допомогу відповідним структурам не лише у країнах-членах ЄС, а й в інших країнах, є: Агенція ЄС з питань покращення умов життя і праці (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (Eurofound)), Європейський моніторинговий центр змін (European Monitoring Centre on Change (EMCC)), Агенція ЄС з дотримання фундаментальних прав людини (European Union Agency for Fundamental Rights (FRA)), Європейський економіко-соціальний комітет (European Economic and Social committee). Ці органи здійснюють контроль за дотриманням прав людини, стежать за протидією дискримінації, з'ясовують причини порушення базових прав та свобод людини, розробляють рекомендації щодо їх усунення, взаємодіють з іншими організаціями й їхніми підрозділами у площині громадянського суспільства. Участь у роботі Агенції ЄС з дотримання фундаментальних прав людини, створеної 2007 р. на підставі регламенту Ради ЄС, можуть брати країни-кандидати, а також країни, що уклали або мають намір укласти угоду про асоціацію з ЄС [10, р. 1-14].

Важливою компонентою формування громадянського суспільства у державах європейського континенту стала Рада Європи (РЕ), до структури якої нині входять, серед іншого, Комітет міністрів Ради Європи, Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЕ), Венеціанська комісія, Європейський суд з прав людини. Саме під егідою Ради Європи було розроблено, а в 1950 р. підписано Конвенцію про захист прав людини та основних свобод, яка набула юридичної сили 3 вересня 1953 р. [4]. Окремою незалежною інстанцією у рамках Ради Європи є Комісар з прав людини, якому доручено сприяти інформуванню та додержанню стандартів щодо прав людини у 47 державах-членах Ради Європи. Комісар співпрацює з широким колом міжнародних і національних інститутів, а також організаціями, що здійснюють моніторинг прав людини. Його головним міжурядовим партнером у цій сфері є ОБСЄ, громадські правозахисні організації, університети та аналітичні центри, які спеціалізуються на означених питаннях.

Важливу роль у розвитку громадянського суспільства відіграє така структура, як Представництво Європейського Союзу в тій чи іншій країні, яка активно взаємодіє з НДО країн перебування.

Ще одна структура, яка впливає на розвиток громадянського суспільства шляхом формування умов для мирного розвитку світу, це – Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ). До її складу входить 57 країн з Північної Америки, Європи, Центральної Азії та 11 партнерів зі співпраці з

Азії, Африки, Океанії. Утворена у 1957 р. під назвою «Нарада з безпеки та співробітництва в Європі», ця організація у 1975 р. дала життя Заключному Акту «Наради з безпеки та співробітництва в Європі». Зазначений документ, підписаний главами багатьох країн у Гельсінкі, і в XXI ст. залишається наріжним каменем для розвитку міжнародних відносин. У ньому зафіксовано як загальні принципи міжнародного права, основоположні в контактах між державами, так і специфічні положення, присвячені окремим секторам та галузям існування людей та держав (економіка, торгівля, освіта, співпраця у гуманітарній сфері тощо).

Серед локомотивів діяльності у сфері сприяння розвитку громадянського суспільства залишаються частково урядові структури інших держав: Friedrich Ebert Stiftung, Konrad Adenauer Foundation, Freedom House, USAID Agency тощо. Крім міждержавних та наддержавних міжнародних організацій, у світі сьогодні нараховується велика кількість структур та об'єднань недержавного характеру. Точну їхню кількість підрахувати важко через розбіжність методологічних підходів до розуміння суті і параметрів міжнародної організації різними дослідниками та певні обмеження в доступі до інформації про діяльність окремих неурядових організацій. Найвідомішими з них є правозахисні: «Міжнародна амністія» (Amnesty International), «Лікарі без кордонів», «Репортери без кордонів»; Міжнародна організація із захисту прав людини (Human Right Watch); екологічна «Зелений світ» (Green peace); антикорупційна «Міжнародна прозорість» (Transparency International).

Держави колишнього соціалістичного блоку активно здійснюють взаємодію як з організаціями громадянського суспільства, так і з міжнародними організаціями в галузі сприяння розвитку й функціонування НДО. Скажімо, Чехія, Словаччина, Польща, Болгарія, Румунія та країни Балтії упродовж 80-90-х рр. XX ст. використовували міжнародні інституційні структури як інструмент розбудови демократичного суспільства на засадах передових держав західного світу. Ці країни вдало інтегрувалися до Європейського Союзу, побудували ефективну ринкову економіку та виступають вже, за термінологією С.Ф. Гантінгтона, як донор ресурсів та зусиль для просування інтересів західноєвропейського та північноамериканського цивілізаційних блоків. Разом з тим, роль реципієнта для них не є остаточно втраченою, оскільки модернізаційні процеси законсервувати або зупинити неможливо і недоцільно.

Доволі активною є співпраця України з усіма згаданими вище організаціями і структурами. За останні роки у співробітництві міжнародних організацій з Україною пріоритети та акценти зазнали відчутних змін. Для 90-х рр. XX ст. характерним було зосередження уваги на інформаційно-освітніх послугах, спрямованих на інформування державних службовців, науковців, педагогів, студентів, політично активних громадян про сутність громадянського суспільства, про його роль у житті демократичних держав, про місце ринкової економіки в розвитку демократичного суспільства, у забезпеченні прав та свобод людини тощо. Оскільки ці складові були новими в житті вітчизняного суспільства, до процесу долучились навіть непрофільні організації. Як приклад, можемо згадати Міжнародну фінансову корпорацію (є членом Групи Світового

банку), що регулярно організовувала навчальні семінари для представників бізнесу, місцевого самоврядування, вищої школи.

З початком XXI ст. акценти почали зміщуватись у практичну площину – на вдосконалення та подальший розвиток засад функціонування демократичного громадянського суспільства. Головними у взаємодії міжнародних організацій з Україною стали: сприяння економічному розвитку країни (головними партнерськими структурами тут були і залишаються МВФ, Група Світового банку, СОТ, ЮНКТАД, ОЕСР); надання допомоги в соціальній царині – йдеться про розвиток освіти, науки, охорони здоров'я тощо (організації-партнери України: ЮНІСЕФ, ЮНЕСКО, Всесвітня організація охорони здоров'я, Міжнародна організація праці); підтримка інтеграційних прагнень нашої держави – регіональні інтеграційні блоки та Європейський Союз; військове співробітництво – партнерські контакти через структури ООН та Раду Безпеки ООН, взаємодія з НАТО; нарешті, громадянське суспільство, де нашими партнерами є Рада Європи, Організація з безпеки та співробітництва в Європі, громадські об'єднання, неурядові структури та організації, створені за участі національних урядів розвинених країн світу. На останньому напрямі дедалі більше перевагу отримують безпосередні відносини структур громадянського суспільства в Україні з наддержавними і недержавними міжнародними організаціями в плані налагодження їхньої практичної, конструктивної взаємодії з державою.

Різними, подеколи й вельми специфічними шляхами становлення громадянського суспільства та співпраці з міжнародними організаціями пішли пострадянські країни. Позиція вимушеного або свідомого й цілеспрямованого «ізоляціонізму» й обмеження такої співпраці лише економічним та вузько спрямованим, «прикладним» колом питань гуманітарного блоку характерна для азійських країн колишнього СРСР та для Республіки Білорусь. Сьогодні Білорусь, як і пострадянські держави, що географічно належать до Азії, використовує співпрацю з міжнародними організаціями з питань громадянського суспільства скоріше як засіб або інструмент, необхідний для поглиблення партнерства з розвинутими країнами світу в інших сферах соціально-економічної активності, здебільшого не допускаючи міжнародні організації до тих секторів діяльності, що забезпечують розвиток громадянського суспільства в усій його багатоаспектності та повноті.

Так, у Казахстані на державному рівні здійснюється співпраця з Програмою розвитку ООН, Дитячим Фондом ООН, Всесвітньою Організацією Охорони здоров'я, Програмою ООН з навколишнього середовища та іншими установами, переважна мета яких – «залучення до Казахстану експертної, технічної та фінансової допомоги ООН» [5]. Казахстан веде активну роботу з налагодження економічної та гуманітарної співпраці з далекими від проблем розвитку громадянського суспільства регіональними міжнародними організаціями ісламського світу, зокрема, з Організацією ісламського світу (ОІК), яка 1992 р. стала одним з ініціаторів створення Міжнародної організації зі спільного розвитку тюркської культури і мистецтва (ТЮРКСОЙ). Напрями співпраці з міжнародними організаціями сконцентровано переважно в

економічній площині у сенсі сприяння розвитку окремих видів малого та середнього бізнесу. Зокрема, за участі Програми Розвитку ООН реалізується ініціатива «Стійкий транспорт міста Алмати» (еколого-соціальне спрямування), а «US Aid», окрім гуманітарних програм, сприяє розвитку трудового законодавства, проектам з розвитку малого та середнього бізнесу тощо [2].

У Таджикистані програма з мікрокредитування під назвою «Національна асоціація ділових жінок» працює одразу за двома напрямками: розвиток бізнесу та активна робота над подоланням гендерної нерівності, що є доволі характерним для азійських країн з ісламським суспільством [4]. У цій же державі низкою неурядових організацій (наприклад, Caritas, US Aid, Act Central Asia) спільно з місцевими структурами здійснюється діяльність зі створення та розвитку локальних інститутів, що могли б у подальшому перебрати на себе функції розвитку громадянського суспільства. Загалом же співпраця країни з міжнародними організаціями здійснюється на міжурядовому рівні. До неї залучені Програма з управління ризиками природних катастроф ПРООН (UNDP DRMP), Міжнародна стратегія ООН щодо зниження стихійних лих (ISDR), Всесвітня Продовольча Програма (WFP), Верховний комісар ООН у справах біженців (UNHCR), Дитячий Фонд ООН (UNICEF), Європейська комісія з гуманітарних питань (ECHO), Всесвітня Організація Охорони Здоров'я (WHO) та низка регіональних і благодійних організацій (Швейцарське Агентство з розвитку та співробітництва (SDC) Японське Агентство з Міжнародного Співробітництва (JICA), Місія Схід, Оксфам Велика Британія, Гуманітарна допомога, HILFSWERK-Австрія, Caritas-Люксембург, Агенція з технічної кооперації і розвитку (ACTED), Counterpart тощо. Як можна помітити з наведеного переліку, така співпраця орієнтована передусім на економічну допомогу країні та на сприяння у розв'язанні гуманітарних проблем.

В Узбекистані працюють проекти ЄС, що надають підтримку реформі кримінального судочинства, допомагають поліпшити якість соціальних послуг, спрямовані на розвиток сільського господарства і певною мірою на зміцнення громадянського суспільства. У цій державі Європейський Союз та Європейська комісія ведуть співпрацю з ЮНІСЕФ у галузі охорони здоров'я матері і дитини, підготовки та реагування на надзвичайні ситуації та розвитку соціального сектора. Проекти, які реалізує ОБСЄ, націлені на розвиток демократизації та верховенство закону, підтримку національних зусиль з боротьби з торгівлею людьми, підвищення обізнаності державних структур і громадськості про належні методи управління та активізацію участі громадськості в питаннях охорони довкілля. Крім того, на міжурядовому рівні країна активно співпрацює з організаціями, зайнятими у конкретних гуманітарних сферах (Програма розвитку ООН (UNDP), Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Глобальний фонд з боротьби зі СНІДом, туберкульозом та малярією, Фонд народонаселення ООН, Всесвітня організація охорони здоров'я, Об'єднана програма ООН з ВІЛ / СНІДу (ЮНЕЙДС), а також з регіональними організаціями (Шанхайська організація співробітництва (ШОС), Агентство міжнародного розвитку США (USAID), Швейцарське агентство з розвитку та співробітництва і швейцарський секретаріат з економічних справ

(SDC), Німецьке товариство міжнародного співробітництва (GIZ), Японське агентство з міжнародного співробітництва), а також з міжнародними організаціями економічного характеру (Світовий банк, Азіатський банк розвитку (ADB), Німецький банк розвитку (KfW)) [12].

Чи не найменше розвинутою є співпраця міжнародних організацій, діяльність яких дотична до проблем функціонування громадянського суспільства, з Туркменістаном, який підтримує зв'язки (і то лише після обрання другого президента 2007 р. і певної корекції внутрішньо- і зовнішньополітичного курсу) тільки з ООН у питаннях, окрім економічних, збереження довкілля, протидії тероризму, злочинності та незаконному обігу наркотичних речовин [7].

Складною є ситуація з організаціями громадянського суспільства (особливо неурядовими) у Республіці Білорусь. Нині Білорусь є членом 26 міжнародних організацій (у двох з них – Науковому комітеті ООН з дії атомної радіації та СОТ – вона має статус постійного спостерігача), 11 спеціалізованих структур ООН (ЮНЕСКО, ВООЗ, МОП тощо), 10 регіональних організацій (з них у 4-х у статусі постійного спостерігача), у тому числі ОБСЄ, СЄАП, АСЕАН, ШОС тощо. У співпраці з міжнародними структурами у нинішній політиці Республіки Білорусь переважає східний напрям, сполучений зі свосерідним відтворенням СРСР. Вона бере активну участь у всіх міждержавних об'єднаннях колишніх радянських країн, виниклих за ініціативою Росії: є членом Співдружності Незалежних Держав (СНД) (з 1991 р.), Союзу держави (у союзі з Російською Федерацією з 1996 р.), Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС) (з 2000 р.), Митного союзу і Єдиного економічного простору (ЄЕП) (з 2003 р.), Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ) (з 2002 р.). Отже, на цьому напрямі співпраці про сприяння розвитку громадянського суспільства не йдеться.

Після визнання в 1991 р. її незалежності Білорусь почала активну співпрацю із зарубіжними партнерами. Перші роки незалежності були відзначені бурхливим розвитком співробітництва з Європейським Союзом, його структурами й органами. 1995 р. підписано Угоду про партнерство та співробітництво (Partnership and Cooperation Agreement) у політичній, економічній і торговій сфері, метою якої було регулювання взаємних політичних і економічних відносин. Білорусь отримувала значну допомогу в рамках програми ТАСІС, а також по інших каналах. З 1999 р. у країні діє Агентство з міжнародного розвитку (USAID).

Позитивні зрушення було перекреслено виниклим конфліктом інтересів між чинною владою Республіки Білорусь та урядами країн ЄС і США: низка здійснених керівництвом Білорусі заходів були оцінені Заходом як утиск демократії, внаслідок чого угода 1995 р. так і залишилася нератифікованою. Євросоюз відмовився визнати зміни до Конституції Білорусі 1994 р., внесені в 1996 р. У 1997 р. Рада Міністрів ЄС не продовжила дію Угоди про партнерство та співробітництво і відмовилася підтримати вступ Білорусі до Ради Європи. Було припинено також і двосторонні відносини на міністерському рівні, заморожено програми технічної допомоги ЄС.

ПАРЕ також визнала проведені в Білорусі в 1997 р. вибори недемократичними, а тиск на опозицію – незаконним. Унаслідок цього Білорусь втратила статус спеціально запрошеного члена в Асамблеї Ради Європи. У 1998 р. мав місце інцидент, коли дипломатичні представництва у Білорусі були виселені зі своїх резиденцій, що також зіграло свою роль у погіршенні відносин з Європою.

У березні 2005 р. Євросоюз оголосив про намір направити фінансувати «формування громадянського суспільства» в Білорусі, а Європарламент закликав «засудити існуючий білоруський режим як диктатуру». Рішення Європарламенту передбачало проведення певної інформаційної політики ЄС: створення теле- і радіостанцій для мовлення на Білорусь, тоді ж почало мовлення Європейське радіо для Білорусі. Інші форми співпраці з білоруськими НДО залишалися недоступними. Напередодні президентських виборів 2006 р. сесія ПАРЕ ухвалила чергову резолюцію із засудженням ситуації в Білорусі, Білорусь знову не повернула собі статус країни, спеціально запрошеної до Ради Європи, якого вона була позбавлена 1997 р., через невиконання висунутих умов: розширення повноважень парламенту, запровадження інституту уповноваженого з прав людини, перегляду Виборчого кодексу та закону про пресу.

Разом з тим, 2009 р. Білорусь стала членом проекту ЄС «Східне партнерство», а ПАРЕ підтримала повернення білоруському парламенту статусу спеціально запрошеного за умови введення мораторію на смертну кару – вимога, що й досі не виконана. Тоді ж був відкритий Інформаційний пункт Ради Європи у Мінську на базі Білоруського держуніверситету. Його діяльність мала сприяти розвитку взаємодії між Білоруссю та РЕ, підвищувати інформованість державних органів, громадських організацій, ЗМІ, ВНЗ та громадян Білорусі про основоположні цінності, правові інструменти, досягнення, політику та діяльність Ради Європи. Однак уже наступного, 2010 р., ПАРЕ відкликала свою рекомендацію і вирішила призупинити свої контакти високого рівня з Білоруссю. Після чергових недемократичних виборів у Білорусі у грудні 2010 р. її відносини з ЄС практично припинилися.

Впродовж 2011 р. ЄС неодноразово закликав білоруську владу випустити засуджених у справі «19 грудня» і реабілітувати їх. Того ж року Євросоюз розширив список осіб, яким заборонено в'їзд до країн ЄС. До їх переліку ввійшли чиновники, представники силових відомств, судді, бізнесмени. Після чергового розширення цього списку в лютому 2012 р. МЗС Білорусі відкликав своїх представників з ЄС і Польщі і порекомендував представникам офіційної Варшави та Брюсселя відправитися до своїх країн для донесення позиції білоруської сторони про неприпустимість санкцій стосовно Республіки Білорусь. У відповідь на це, за попереднім погодженням, посла всіх 27 країн ЄС покинули Мінськ і виїхали до своїх столиць. У березні 2012 р. ЄС посилив санкції проти низки фізичних і юридичних осіб Білорусі.

Попри все це, з 2006 р. у Білорусі активізували свою роботу Програми USAID, спрямовані на сприяння надання доступу до об'єктивної інформації та зростанню економічних можливостей населення, а також допомогу в захисті

вразливих груп від таких глобальних викликів, як торгівля людьми та інфекційні захворювання. З червня 2013 р. USAID здійснює Програму підтримки місцевих ініціатив, дія якої розраховано до 2017 р., а виконання завдань покладено на Фонд «Євразія» (США) та Установу «Нова Євразія» (Білорусь). Метою проекту є посилення стійкості громадських організацій та зміцнення їхньої адвокаційної діяльності, а також сталий розвиток професійних та місцевих громад і покращення якості послуг, що надаються громадськими організаціями. Проект спрямовано на організаційний розвиток місцевих громадських організацій, що включає в себе тренінгові програми для членів ГО, а також співпрацю та обмін досвідом з колегами та менторську і грантову підтримку з метою посилення потенціалу ГО для вирішення проблем їх професійних і місцевих спільнот. З жовтня 2013 р. діє Програма зв'язку співтовариств (Community Connections), розрахована до 2017 р. Програма надає білоруським фахівцям, які представляють бізнес, освіту та юридичну сферу діяльності, громадянське суспільство і державні інститути, можливість познайомитися з практичним досвідом їхніх американських колег. Щорічно 60 білорусів з різних сфер діяльності беруть участь у програмі обміну, розроблений відповідно до їхніх професійних інтересів. З 2006 р. понад 340 учасників за підтримки USAID відвідали США [9].

Поступова активізація зв'язків з міжнародними організаціями сприяла виникненню 2007 р. Міжнародного консорціуму «ЄвроБеларусь», метою якого є стимулювання та підтримка проєвропейського розвитку Білорусі як повноправного суб'єкта європейських відносин на всіх можливих рівнях, підвищення якості інформаційного та аналітичного забезпечення представників громадянського суспільства Білорусі, а також їхніх місцевих і міжнародних партнерів, сприяння «організаційному розвитку суб'єктів громадянського суспільства, їх активній і усвідомленій участі в процесах десовєтизації, беларусизації та європеїзації» [11]. Згодом, у 2010 р., у процесі розвитку співробітництва в рамках консорціуму його учасники прийняли програму культурної політики як більш широку та довгострокову програму своєї діяльності.

Станом на 1 квітня 2015 в країні зареєстровано 37 професійних спілок та 22881 профспілкова організація, 2607 громадських об'єднань, з них 228 міжнародних, 707 республіканських і 1672 місцевих. Зареєстровано та поставлено на облік 40314 організаційних структур громадських об'єднань. Зареєстровано 34 союзу (асоціацій) громадських об'єднань, 159 фондів, у тому числі 15 міжнародних, 5 республіканських і 139 місцевих [6]. Діяльність громадських організацій у країні досі зіштовхується зі значними правовими і політичними перешкодами, мета яких – не допущення розвитку громадянського суспільства в країні та його взаємодії з міжнародними структурами. Так, згідно з чинним законодавством діяльність незареєстрованих в офіційному порядку громадських організацій заборонена і карається як кримінальний злочин [8, с. 193]. Процес реєстрації НДО надзвичайно забюрократизований і зазвичай обіймає термін до 1,5 років, нерідкими є випадки відмови у реєстрації [1. с. 255]. Кримінальним кодексом Білорусі передбачено кримінальну

відповідальність за використання коштів іноземних організацій і фондів. Заборонено просвітницьку діяльність ГО [1, с. 256].

В останні роки відзначається поступова активізація контактів з міжнародними і, зокрема, європейськими організаціями на міжурядовому рівні: наприкінці 2012 р. контакти високого рівня між офіційними представниками Білорусі, євроструктур і країн-членів ЄС поновилися. Євросоюз частково скоротив санкційні списки білоруських фізичних осіб і компаній. Незважаючи на обмеження, Білорусь продовжує брати участь у багатосторонньому компоненті ініціативи «Східне партнерство», у рамках якого представники Білорусі здійснюють свій внесок у роботу всіх чотирьох тематичних платформ СП («Демократія, ефективне державне управління та стабільність», «Економічна безпека і зближення з галузевою політикою ЄС», «Енергетична безпека», «Контакти між людьми»). За ініціативою Білорусі у 2011 р. створено Діловий форум СП як платформу для діалогу і співпраці між бізнес-колами та економічними структурами країн-партнерів та ЄС. 2014 р. Білорусь виступила з пропозицією про запуск нової флагманської ініціативи з гармонізації цифрових ринків ЄС та країн-учасниць «Східного партнерства». Тоді ж почалися переговори між Білоруссю та ЄС щодо укладення угод про спрощення візових процедур і реадмісію, а також консультації з питань модернізації для визначення взаємоприйнятної форми майбутньої міжурядової співпраці у цій сфері.

Для реалізації Європейського інструменту сусідства та партнерства в 2007-2013 рр. Білорусі було виділено 71,6 млн. євро на програми та проекти у сфері енергоефективності, регіонального розвитку, стандартизації, екології, медицини. Оперативне управління програмами і проектами ЄС у Білорусі здійснює Координаційне бюро Програми TACIS ЄС у Республіці Білорусь (КБ TACIS), створене 1997 р. на підставі Меморандуму про взаєморозуміння між Урядом Республіки Білорусь і Комісією Європейських співтовариств. Роль КБ TACIS полягає у розробці та координації проектів ЄС. За програмами транскордонного співробітництва ЄС «Польща – Україна – Білорусь», «Латвія – Литва – Білорусь» та «Регіон Балтійського моря» у Білорусі реалізовано проекти із загальним бюджетом близько 55 млн. євро. Білорусь взяла активну участь у тематичних програмах ЄС ТЕМПУС, Еразмус Мундус, ТАЙЕКС та інших [3].

У 2014 р. Євросоюз прийняв індикативну програму для Білорусі на 2014-2017 рр., що передбачає фінансування проектів та заходів у галузі соціальної політики, екології та розвитку регіонів. Триває процес формування умов для участі Білорусі у нових регіональних та транскордонних програмах співпраці ЄС в рамках Європейського інструменту сусідства на 2014-2020 рр. Перспектива зміцнення таких контактів у світлі загострення ситуації на Сході України, спровокованої та підтримуваної Російською Федерацією, та активної участі Білорусі у спробах світового співтовариства розв'язати виниклий конфлікт є обнадійливою. Проте поки що істотного покращання ситуації з взаємодією НДО Білорусі з міжнародними організаціями не відбулося.

Використані джерела та література

1. Горбелева Е., Чернышев Ю. Некоммерческие организации в Республике Беларусь: особенности правового и фактического положения / Известия Алтайского государственного университета. – № 4 (80), Т.2., 2013. С. 253 – 258; 2. Деятельность международных организаций в контексте развития гражданского общества в Казахстане // YIV. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://yvision.kz/post/388781>; 3. Министерство иностранных дел Республики Беларусь. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mfa.gov.by/multilateral/organization/list/c723f8823e56d467.html>; 4. Основные тенденции развития неправительственных организаций Таджикистана, роль международных организаций в развитии гражданского общества в Таджикистане, оценка потенциала // Молодежный экологический центр Душанбе. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.tabiatiat.narod.ru/lastnews1.htm>; 5. Посольство Республики Казахстан в Республике Беларусь. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kazembassy.by/politic/megdunar.html>; 6. Обзор "Свобода ассоциаций и правовое положение некоммерческих организаций в Беларуси", 2/2015 / Eurobelarus/ – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://eurobelarus.info/news/policy/2015/07/13/obzor-svoboda-assotsiatsiy-i-pravovoe-polozhenie-1507101937.html>; 7. Туркменистан и международные организации: партнерство во имя мира, безопасности и устойчивого развития / Бизнес & политика. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gazeta-bip.net/politics/3412-turkmenistan-i-mezhdunarodnye-organizacii-partnerstvo-vo-imya-mira-bezopasnosti-i-ustojchivogo-razvitiya>; 8. Уголовный кодекс Республики Беларусь. - № 275-3, 9 июля 1999 г. – 1931 с.; 9. Belarus. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.usaid.gov/ru>; 10. Council Regulation (EC) № 168/2007 of 15 February 2007 establishing a European Union Agency for Fundamental Right // OJ L, 53, 22.2.2007; 11. EUROBELARUS – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eurobelarus.info/consortium/>; 12. UNICAF Uzbekistan. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.unicef.uz/ru/partnerships/international/>

УДК 32.019.5:321.02(437.1/2)

Ткаченко І.В.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ЧЕСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ.

У статті розглядається питання функціонування організацій громадянського суспільства в Чеській Республіці. Показано особливості розвитку громадянського суспільства в процесі європейської інтеграції країни.

Ключові слова: громадянський сектор, організації громадянського суспільства в Чехії, функціонування НУО в Чехії.

В статье рассматривается вопрос функционирования организаций гражданского общества в Чешской Республике. Показаны особенности развития гражданского общества в процессе европейской интеграции страны.

Ключевые слова: общественный сектор, организации гражданского общества в Чехии, функционирование НПО в Чехии.

In the article is analyzed the question of functioning of Czech's Republic civil sector. The specialties of civil society development in the process of European integration of the state were shown.

Keywords: civil sector, organizations of the civil society in Czech, functioning of NGO's in Czech.

Підвищений інтерес вітчизняних дослідників до суспільно-політичних процесів і демократичного транзиту в Чеській Республіці обумовлений тим, що ця країна стала першою в Центрально-Східній Європі, яка підписала договір про асоціацію з ЄС і, таким чином, задекларувала свої європрагнення, ставши для України та її європейського вибору успішним прикладом розбудови громадянського суспільства в умовах посткомуністичної трансформації.

1989 р. Чехословаччина (згодом Чеська Республіка) виявилася однією з небагатьох посткомуністичних держав, яка не застосовувала авторитарні методи та інструменти в практиці державного будівництва, що дало можливість миттєвого переходу від тоталітаризму до консолідованої демократії, сприяло вільному розвитку громадського сектору, що до того був цілком підконтрольним державній тоталітарній системі.

Громадський сектор, його роль у посткомуністичній трансформації чеського суспільства є предметом ряду ґрунтовних досліджень європейських дослідників, які вивчають питання, пов'язані з розширенням ЄС на схід. Відмітимо праці таких дослідників, як Тереза Вайдова [12], Давид Краль [8], Петра Ракусанова [9], в яких проаналізовано проблеми розвитку чеського громадянського суспільства в посткомуністичну добу. Серед вітчизняних фахівців слід відзначити праці Є. Кіш [1], Н. Марадик [4], Л. Усаченка [5] та ін., які розкривають особливості посткомуністичного транзиту в Чехії та функціонування громадських організацій як його складову.

Дана проблематика ґрунтовно представлена в працях зарубіжних учених і є актуальною, зважаючи на сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і подальшої трансформації Євросоюзу. Досвід становлення і функціонування організацій громадянського суспільства в Чехії, його вплив на визначення інтеграційного курсу держави є актуальним для українського суспільства, він може бути корисним при реалізації євроінтеграційного курсу української держави.

Громадський або неприбутковий сектор сучасної Чехії не постав лише після подій Оксамитової революції 1989 р. Традиції громадянського суспільства на чеських землях мають давню історію, яка відводить нас до подій чеського національного відродження XIX століття, коли на території чеської держави постав ряд культурницьких, мистецьких, освітніх асоціацій та об'єднань, що стали важливим елементом громадського життя. Важливий позитивний імпульс розвитку громадянського сектору дали події 1918 р., які призвели до виникнення незалежної Чехословацької держави. Із цього часу можемо констатувати неперервний розвиток інституцій громадянського суспільства в чеській державі, що частково переривався протягом нацистської окупації (1939-1945) та в період панування комуністичного режиму (1948-1989).

З іншого боку, можемо бачити, що період Другої світової війни і, особливо, комуністична доба, коли права громадян на створення об'єднань і організацій громадянського суспільства були грубо порушені, призвели до драматичних впливів на розвиток громадянського суспільства. Так, у

тоталітарну добу кількість громадських організацій зменшилася з 60 000 до 683, що були інкорпоровані в Національний фронт, який перебував під повним контролем Комуністичної партії Чехословаччини [9, с. 21]. Держава також тримала контроль за об'єднаннями громадян усіх вікових груп. Незначне посилення громадянського суспільства в Чехословаччині сталося внаслідок подій Празької весни (1968 р.), хоча держава загалом зберегла тотальний контроль над суспільною активністю своїх громадян. Упродовж комуністичної ери в Чехословаччині існувала певна кількість організацій і груп громадян, що діяли нелегально або під наглядом держави (Хартія 77). Єдина профспілка – Революційний профспілковий рух – мала привілейоване положення. У соціалістичній Чехословаччині існувала певна кількість громадських об'єднань, наприклад, спортивні та культурницькі товариства, що об'єднували велику кількість громадян, але могли діяти виключно як частина єдиного комуністичного Національного фронту [12, с. 22].

Комуністичний режим мав великий вплив на суспільний розвиток Чехії. Цей вплив певною мірою зберігається і до сьогодні. Це виражається, зокрема, у провідній ролі держави в суспільному житті, негативному досвіді посткомуністичної трансформації, який ставав причиною значного розчарування громадян щодо специфіки змін у пріоритетах суспільного розвитку. Значний рівень недовіри до інших людей, а також до демократичних інституцій, у тому числі й пов'язаних з розвитком громадянського суспільства, притаманний усім посткомуністичним країнам, не оминув і чеську державу.

Саме громадянське суспільство Чехословаччини сприяло пробудженню чехословацького суспільства у 80-х рр. XX ст. Саме воно стало однією з рушійних сил у поваленні комуністичного режиму. Цей процес відбувався під впливом і за ідейного лідерства громадської асоціації Хартія 77, першу декларацію якої було проголошено в січні 1977 р. і підписано 241 особою. Під своїм маніфестом, що став зразком мужності та сумління нації, Хартії 77 вдається об'єднати людей найрізноманітніших верств суспільства. Таким шляхом склалася неформальна група людей з чітко вираженими громадянськими ідеалами на чолі з Яном Паточкою, Іржи Гаєком, Вацлавом Гавелом. Натхненні Загальною Декларацією прав людини ООН та Гельсінкськими Угодами 1975 р., свою основну місію вони вбачали у виданні документів та відкритих листів, наголошуючи на проблемах дотримання прав людини. Хартія 77 стала центром незалежних від партійного впливу організацій громадянського суспільства [2], чия активна праця призвела до Оксамитової революції 1989 р.

На рубежі 80-90-х рр. XX ст. Чехословаччина перейшла від побудови соціалізму до ринкової демократії. У країні було розроблено плани та програми ринкової трансформації, в основу яких було покладено шокową терапію, тобто роздержавлення і приватизацію одночасно, подолання монополізму та розвиток конкуренції, лібералізацію зовнішньоекономічної діяльності і т. д. [3, с. 229].

Стрімке падіння комуністичного ладу призвело до того, що в Чехословаччині внаслідок Оксамитової революції практично не було періоду так званого «вакууму влади». Це сприяло приходу до влади нової

демократичної політичної еліти та швидкому оформленню типових для демократії політичних та громадських інститутів. У наступні після 1989 р. роки у Чехії було прийнято нове законодавство про об'єднання громадян. Тисячі організацій громадянського суспільства постали і почали успішно взаємодіяти, у тому числі в питаннях інтеграції, визначальних для зовнішньої політики Чехії наприкінці XX – на початку XXI ст.ст.

Вже 27 березня 1990 р. Федеральними зборами було ухвалено Закон «Про об'єднання громадян», який з деякими змінами та доповненнями діє до цього часу. Він юридично закріпив законне місце добровільних співтовариств мешканців країни, які отримали назву «громадські організації». Законом було закріплено, що «громадяни мають право на вільне об'єднання», «для здійснення цього права не потрібно дозволу державного органу» (Ст. 1). Зауважено також, що норми закону не діють щодо політичних партій, прибуткових та релігійних організацій. Відповідно до ст. 2 цього закону «громадяни можуть засновувати спілки, товариства, союзи, клуби та інші громадські організації, а також професійні асоціації та об'єднуватися в них». Було вирішено, що процес відродження громадянського суспільства відбуватиметься шляхом утворення:

- інститутів, що гарантують індивідуальні свободи, такі як приватна власність, свобода слова, свобода пересування та вибору місця проживання;
- інститутів, що забезпечують політичні права громадян: політичне право бути обраними на державну посаду, право контролю за діяльністю уряду в період між виборами;
- інститутів, що забезпечують співіснування різних соціальних груп та законність їх інтересів: засоби масової інформації та незалежні об'єднання громадян [4, с. 116-117].

Особливості функціонування громадського сектору і громадянського суспільства загалом було закріплено низкою законів, прийнятих у період між 1990 і 1992 рр. Вони послужили підґрунтям для започаткування неприбуткових організацій та початку їхньої діяльності, підтримуваної новим демократичним урядом.

Важливою тенденцією суспільно-політичного процесу в Чеській Республіці стала розбудова інституційної структури для здійснення громадської діяльності. З цією метою у структурі уряду було створено ряд консультативних органів:

- Раду уряду з питань діяльності неурядових неприбуткових організацій;
- Раду уряду з питань прав людини;
- Раду уряду з питань національних меншин;
- Раду уряду у справах ромської громади;
- Раду уряду з питань забезпечення рівних прав між чоловіками та жінками.

Центральне місце в системі цих дорадчих органів відводиться Раді уряду з питань діяльності неурядових неприбуткових організацій. Її було утворено 10 червня 1992 р. під назвою Рада для фондів (перейменована у 1998 р.). Її основна функція – координація співпраці між державою та громадським сектором. Її

діяльність є досить ефективною, оскільки забезпечує діалог між представниками громадських організацій та владною елітою [4, с. 120-121].

У 1995 і 1997 рр. парламент і уряд Чехії продовжили практику посилення легального підґрунтя для громадського сектору шляхом прийняття Закону про публічні прибуткові об'єднання (акт № 248/1995) і Закон про фундації та фонди (акт № 227/1997), які зробили можливою реєстрацію організацій, що здійснювали неприбуткову діяльність із саморегуляторними функціями [7, 33]. Ужиті заходи дозволили громадському сектору Чеської Республіки активніше долучатися до публічно-правової діяльності в інтересах розвитку громадянського суспільства в державі.

Розвиток громадського сектору в Чехії протягом 1990-х рр. – на поч. 2000-х рр. був значною мірою обумовлений такими факторами, як підвищення ступеню залученості громадянського суспільства в життя держави та входження до Чехії іноземних донорів для підтримки діяльності громадських організацій. Чеська концепція громадянського суспільства після 1989 р. перебувала під впливом двох політичних лідерів – президента Чеської Республіки Вацлава Гавела та прем'єр-міністра Вацлава Клауса (згодом також президента). Ключовим питанням було визначення легітимності організацій громадянського суспільства у відстоюванні публічних інтересів і участі в суспільно-політичній діяльності [12, с. 23].

З погляду позиції, промоутером якої виступав перший президент Чехії Вацлав Гавел, громадянському суспільству відводилася в цілому позитивна роль у суспільному житті, роль, яка повинна була базуватися на активному залученні громадян у сферу суспільно-політичного життя країни. З іншого боку, з позиції, представлені Вацлавом Клаусом, перевага в цій сфері віддавалася не громадському сектору, а політичним партіям і виборним органам влади. Саме вони мали бути домінантною силою в суспільному житті і, відповідно, повинні були з підозрою ставитися до різних невиборчих ініціатив і громадських організацій.

Незважаючи на цей теоретичний диспут, громадський сектор здобув широку підтримку в суспільному середовищі. Про значущу роль організацій громадянського суспільства свідчать результати одного із соціологічних досліджень, згідно з даними якого 53% чехів у 2011 р. підтримали матеріально діяльність неприбуткового сектору, хоча лише 6% з них робили це на регулярній основі (мінімум раз на місяць) [10, с. 61]. Ще одним свідченням активності громадського сектору є той факт, що за станом на 2004 р. (рік вступу Чехії до ЄС) в країні налічувалося понад 75000 зареєстрованих неприбуткових організацій. Про значний ступінь залученості ОГС до участі у вирішенні публічно-правових питань свідчить те, що переважна більшість зареєстрованих організацій (понад 50 %) належала до політичних і професійних асоціацій [7, с. 33-34].

У процесі становлення та розвитку інститутів громадянського суспільства в Чеській Республіці після 1989 р. і до вступу країни до ЄС виділяють чотири етапи, які можна охарактеризувати наступним чином:

- Перший етап (1990-1992 рр.) – революційний ентузіазм був виражений через ліберальну державну політику щодо створення і функціонування неприбуткового сектору. Після 1989 р. Чехія, як і Україна та інші посткомуністичні країни, мала реорганізувати свої соціальні структури і створити легальні органи для суспільної сфери. Чехія не отримала фінансової допомоги та «ноу-хау» від потужного сусіда, як це сталося у випадку з колишньою Німецькою Демократичною Республікою, але зіткнулася з багатьма проблемами, що були наслідком втрати соціальної активності в умовах комуністичного режиму та централізованої держави [11, с. 4]. Велике значення для функціонування організацій громадянського суспільства в цей період почали відігравати іноземні донори та міжнародні фінансові ресурси, що направлялися на розвиток демократії та на становлення чеського громадянського суспільства в умовах звільнення від наслідків тоталітаризму.

- Другий етап (1993-1996 рр.) – варто розглядати як період певних коливань у суспільстві, дискусії між Вацлавом Гавелом і Вацлавом Клаусом щодо напрямів розвитку громадянського суспільства. Протягом цього періоду було посилено законодавчу базу функціонування і фінансування діяльності організацій громадянського суспільства. Держава мала обмежений вплив на громадський сектор – з одного боку, мала місце стабільна підтримка, а з іншого – небажання розподіляти фінансові ресурси.

- Третій етап (1997-2001 рр.) – позначається значним зниженням активності громадського сектору, оскільки державою були запроваджені інструменти, що мали на меті збільшення регуляторного впливу уряду щодо діяльності організацій громадянського суспільства. Після прийняття 1992 р. законодавства щодо управління фундаціями, 1997 р. було прийнято Акт про фундації та благодійні фонди, який прямо визначав правила, що регулювали реєстрацію та управління фондами: фундації мали декларувати, який відсоток від їхніх коштів направлятиметься на адміністрування діяльності, вони також не могли здійснювати прибуткову діяльність (крім деяких існуючих виключень з цього правила). Вони також повинні були готувати річні звіти, що мали на меті забезпечення внутрішнього та громадського контролю над діяльністю організацій громадянського суспільства.

- Четвертий етап (2002-2004 рр.) – проведена децентралізація державної влади внаслідок підготовки до вступу Чехії в ЄС мала істотний вплив на розвиток громадського сектору в регіонах. Вступ країни до ЄС позначився в тому, що міжнародні донори зменшили фінансову підтримку громадського сектору (тимчасовим рішенням була підтримка зі сторони Фонду громадянського суспільства в Центральній і Східній Європі), що, своєю чергою, мало наслідком перехід до використання структурних фондів ЄС, які фінансують організації громадянського суспільства об'єднання [9, с. 21-22].

Отже, наслідком повалення тоталітарного режиму і переходу до ринкової демократії стало формування громадянського суспільства в Чеській Республіці за скандинавською (соціал-демократичною) моделлю. Відповідно до неї сектор громадських організацій має недавнє походження (фактично, незважаючи на давній досвід функціонування елементів громадянського суспільства в

Чехословаччині ще з часів національного відродження XIX ст., про його оформлення можна говорити, починаючи з Оксамитової революції) та створений на базі організацій, згуртованих навколо сфери діяльності, а не ідеологічних установок. Держава безпосередньо забезпечує освітні та соціальні послуги, і громадський сектор, що працює в цьому напрямі, заповнює прогалини в діяльності держави шляхом заміщення. Переважна більшість громадських об'єднань обслуговує своїх членів: це культурницькі, спортивні, професійні та інші організації [5].

Після вступу Чеської Республіки до ЄС 2004 р. систему функціонування громадського сектору і його взаємодію з владою було значно удосконалено. У цьому контексті відзначимо появу у 2006 р. першого підготовчого документу про принципи публічних контактів, ухваленого урядом, а також урядової резолюції 2007 р. (№ 879-2007), якою було ухвалено Методологію щодо публічних консультацій [10, 35].

У період після вступу країни до ЄС відбулася також інкорпорація загальноєвропейських проблем у діяльність громадянського суспільства. Великі громадські об'єднання, такі як Чеський Ліазонський офіс досліджень і розвитку, Європейський фонд демократії, а також Конфедерація промисловості Чеської Республіки, заснували свої представництва у Брюсселі. Про активне залучення громадського сектору до європейських справ свідчить, наприклад, діяльність Ради економічної і соціальної угоди Чеської Республіки (RHSD ČR), яка спрямовує свої зусилля на проблеми, пов'язані зі справами ЄС, і діє як консультативний орган для уряду у важливих європейських питаннях. Чотири члени цього об'єднання (Чесько-Моравська конфедерація профспілок (ČMKOS) – 4 члени, Конфедерація промисловості Чеської Республіки (SPČR) – 2 члени, Торгова палата Чеської Республіки (HKČR) – 1 член, а також Об'єднання чеських виробничих кооперативів (SCMVD) – 1 член) представляють чеське громадянське суспільство і формують найзначніше представництво в чеській делегації до складу Європейського соціально-економічного комітету, члени якого належать до таких категорій так званого організованого громадянського суспільства, як наймачі, профспілкові діячі, а також представники різних груп інтересів (професійних об'єднань, фермерів, захисників довкілля, споживачів і т.д.). Таким чином, участь громадського сектору Чехії в роботі подібних представницьких органів прямо залучає організації громадянського суспільства країни до вирішення завдань, які формулюються Європейською Комісією, Радою ЄС та Європарламентом.

Підсумовуючи, зазначимо, що незважаючи на існуючі суперечності і проблеми в стосунках влади і громадян, обумовлені надзвичайно обмеженою участю громадського сектору в суспільному житті Чехословаччини комуністичної доби, обраний Чеською Республікою курс на модернізацію економіки і суспільного життя, а також європейську інтеграцію як безальтернативний зовнішньополітичний орієнтир, позитивно відобразився на розвитку громадського сектору в Чеській Республіці, внаслідок чого на сьогодні слід констатувати наявність розвинутого чеського громадянського

суспільства, вплив якого на суспільні процеси набагато сильніший, ніж в інших посткомуністичних державах Європи.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кіш Є. Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції. – Ужгород: Ліра, 2008. – 440 с.;
2. Концепція громадянського суспільства // Режим доступу: <http://sd.net.ua/2010/12/22/print:page,1,konceptiya-gromadskogo-susplstva.htm>;
3. Копійка В. Європейський Союз: Досвід розширення і Україна. – К.: Юридична думка, 2005. – 448 с.;
4. Марадик Н. Перехід до демократії в Чеській Республіці: Монографія. – Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 2012. – 174 с.;
5. Усаченко Т. Зарубіжний досвід неурядових організацій: функціональні моделі // Режим доступу: <http://www.academy.gov.ua/ej11/txts/10ulmofm.pdf>;
6. Civil Society in Czech Republic // Режим доступу: <http://www.euclidnetwork.eu/programme-areas/geographical-areas-in-which-we-work/civil-society-in-europe-country-profiles/civil-society-in-czech-republic.html>;
7. EU member states' consultation with civil society on European policy matters. – Florence, 2011. – 222 p.;
8. Kral David. Debate on the Draft Constitutional Treaty in the Czech Republic // Civil Society Aspects in the Discussion on the EU Constitutional Treaty. – Pp. 32-37.;
9. Rakusanova Petra. Civil Society and Civic Participation in the Czech Republic // Режим доступу: http://studie.soc.cas.cz/upl/texty/files/229_05-5%20formatovany%20text%204%20pro%20tisk.pdf;
10. The Role of Civil Society in EU Integration processes: Real engagement through Effective involvement. – Prague, 2012. – 80 p.;
11. Third-Sector Organizations in the process of Regional Integration: EU-Enlargement and Social NGOs – a German perspective // Режим доступу: http://c.ymcdn.com/sites/www.istr.org/resource/resmgr/working_papers_toronto/lange.chris.pdf;
12. Vajdova Tereza. An assessment of Czech civil society in 2004: After fifteen years of development. – Prague, 2005. – 124 p.

ЧАСТИНА II. СВІТОВИЙ ДОСВІД МОДЕРНІЗАЦІЇ: НАЦІОНАЛЬНІ МОДЕРНІЗАЦІЙНІ МОДЕЛІ

РОЗДІЛ 1. КРАЇНИ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

УДК 327.8 : 323.22 + 321.7 (477)

Встригський І.М.

ВПЛИВ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОЇ СТРАТЕГІЇ НА ГЕОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ТА ДЕМОКРАТИЗАЦІЮ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано геополітичні перспективи України у контексті впливу ЄС – фактичного та потенційного. На основі аналізу демократичних традицій ЄС робиться прогноз відносно майбутньої співпраці з Україною в сфері демократії.

Ключові слова: євроінтеграційна стратегія, геополітика, демократизація.

В статье анализируются геополитические перспективы Украины в контексте влияния ЕС – фактического и потенциального. На основе анализе демократических традиций ЕС делается прогноз относительно результатов сотрудничества ЕС и Украины в сфере демократии.

Ключевые слова: стратегия евроинтеграции, геополитика, демократизация.

Since independence Ukraine developed under the influence of two geopolitical poles - Russia and the EU. Traditionally Russia's influence prevailed over Europe's one. However, the 2014 political crisis resulted in changing the emphasis in domestic and foreign policy in favor of the European vector. This article analyzes the specifics of geopolitical prospects of Ukraine in the context of the EU's influence - actual as well as potential. Based on the analysis of the democratic traditions of the EU, the author attempts to predict the results of cooperation between the EU and Ukraine in the sphere of democracy.

Key words: European integration, geopolitics, democratization.

За останній час у соціально-політичному житті нашої держави відбулася низка подій, що стали, справді, переломними, мають визначальне значення для майбутнього України. Процес зміни вищого керівництва держави на тлі драматичних, часом трагічних подій, в умовах безпрецедентних за своїм масштабом соціальних потрясінь відкрив можливості для глибинних реформ вітчизняної соціально-політичної системи з метою наближення її до європейських стандартів демократії. Крім того, внутрішні трансформації зумовили фактичну зміну зовнішньополітичного курсу, замість непевних перспектив балансування між «російським» та «європейським» векторами зараз ми маємо вимушену однозначність. Непевні та відверто непрофесійні дії колишньої влади на міжнародній арені, що зводилися до постійного пошуку шляхів, з одного боку, задоволення російських інтересів в Україні, з іншого, – представлення «гарної картинки» для Європи з метою залучення звідти коштів та інвестицій, – призвели до повної здачі урядом В. Януковича національних інтересів, практично до втрати суб'єктності в міжнародних відносинах. Реакція РФ на події в Україні продемонструвала її відверте небажання будувати стосунки на конструктивній та партнерській основі, замість цього

демонструється безпрецедентний тиск аж до військової інтервенції. За цих умов єдиним перспективним вектором зовнішньої політики України є євроатлантичний.

У статті зроблено спробу розглянути особливості побудови взаємин між Україною та ЄС, їхню історію та перспективи дальшого розвитку з точки зору геополітичного становища нашої держави, а також проаналізувати концептуальні та інституціональні засади європейської інтеграції, можливий вплив цього процесу на хід демократизаційних перетворень в Україні.

Європейська інтеграція протягом тривалого часу є провідним напрямом зовнішньої політики України. Проте, зважаючи на те, що багато задекларованих ідей, цілей та завдань, поставлених керівництвом держави на цьому шляху, залишилися на рівні прагнень, так і не набувши практичного змісту, розглядати вітчизняну євроінтеграційну стратегію доцільно з двох позицій: потенційний вплив на стан справ (за умови активної роботи та практичної реалізації), реальний вплив (те, що маємо на сьогоднішній день).

Передусім, варто поглянути на Євросоюз як на геополітичного гравця, врахувавши, при цьому, контекст демократії. Демократичні традиції країн Європи сягають раннього середньовіччя. Водночас, це не врятувало Європу від засилля протягом століть абсолютистських імперій, зіткнення інтересів яких, зрештою, призвело до двох найбільш руйнівних військових конфліктів. Після Другої світової війни більшість держав Європи дійшла висновку, що наступного подібного конфлікту цивілізація може не пережити. Почалися пошуки принципово нових підходів до міжнародних відносин; послідовна та ефективна стратегія європейської інтеграції є безпрецедентним явищем з огляду на її масштаби та глибину інтеграції. Ще важливішим є той факт, що подібна кооперація реалізується між колишніми смертельними ворогами (Франція, Німеччина). Отже, Європейський Союз цілком можна розглядати як приклад перемоги демократичної парадигми над імперською.

Ідея європейської інтеграції набуває розвитку в XIX ст., подібні концепції можна знайти у творчості В. Гюго та А. де Сен-Симона. Реальні кроки почалися лише після Другої світової війни, а першою ланкою європейської інтеграції стало утворення 1949 р. Ради Європи – міжнародної організації, покликаної сприяти співпраці між усіма країнами Європи в галузі стандартів прав людини, демократичного розвитку, законності та культурної взаємодії. Своєрідним фундаментом власне ЄС традиційно вважається засноване в 1952 р. Європейське об'єднання вугілля та сталі – міжнародна організація, яка об'єднала вугільну та металургійну промисловість Франції, Німеччини, Італії, Бельгії, Нідерландів і Люксембургу. Усвідомлення ефективності та доцільності, продемонстровані ЄОБС, стало рушійною силою для створення низки інших міжнародних організацій, які в 1993 р. було об'єднано в Європейський Союз. На сьогоднішній день ЄС – це інтеграційне об'єднання 28 держав Європи (станом на початок 2015 р.) з певними рисами міжнародної організації та держави (зокрема, зі структурою та органами управління), яке, проте, не є ані тим, ані іншим. Євросоюз є суб'єктом міжнародного публічного права, має повноваження для участі в міжнародних відносинах,

відіграє в них суттєву роль. Як зазначає М. Троїцький, «Європейський Союз виробляє власний стиль лідерства у світовій політиці – більш стриманий й непомітний, але в довгостроковій перспективі, можливо, здатний не поступатися ефективністю американському» [1]. Європейський Союз (ЄС) не є федерацією (наприклад, як Сполучені Штати). Він також не є звичайною організацією для співробітництва між урядами, як Організація Об'єднаних Націй. ЄС – це явище, яке не має аналогів. Країни, що входять до його складу, лишаються незалежними суверенними державами. Об'єднавши свою суверенність воедино вони отримали такий вплив, якого жодна з цих країн не могла б мати сама по собі [2].

Договір про створення Європейського Союзу було підписано в 1992 р. у Маастрихті (Нідерланди) керівниками держав і урядів 12 країн – членів Європейського співтовариства. 1 листопада 1993 р. договір набрав чинності. 2 жовтня 1997 р. було підписано Амстердамську угоду, яку можна розглядати як удосконалений варіант раніше підписаної Маастрихтської угоди [3, С. 48]. 13 грудня 2007 р. державами ЄС було підписано «Лісабонський договір про внесення змін до Договору про Європейський Союз та Договору про заснування Європейського Співтовариства», покликаний замінити проект європейської конституції, від якої керівники країн ЄС вирішили відмовитися після її провалу на національних референдумах у Франції та Нідерландах у 2005 р. Метою Лісабонського договору є підвищення ефективності Євросоюзу, зміцнення його демократичної легітимності та уніфікація діяльності [4]. На відміну від євроконституції в тексті цього документу відсутні такі атрибути державності, як гімн і прапор ЄС, а його статус змінено з основного закону на міждержавну угоду. У той же час, проект реформ зберігся в новому договорі практично в повному обсязі. Лісабонський договір набув чинності 1 грудня 2009 р. після його ратифікації всіма членами ЄС.

Європейський Союз є прикладом успішної економічної інтеграції, проте більш важливим досягненням, на нашу думку, є його політична та соціальна складові. У рамках ЄС вдається знайти взаємовигідний консенсус між державами, що протягом століть були суперниками та навіть ворогами. Величезним досягненням країн об'єднаної Європи є подолання націоналізму у взаєминах між ними, всупереч тому, що з історичного погляду саме він був рушійною силою трансформації їхніх політичних систем, внаслідок чого більшість з них склалися саме як держави-нації (nation-states). Це стало можливим, у першу чергу, завдяки сповідуванню ними спільних цінностей.

Критики Європейського Союзу наголошують на імперській сутності ЄС, аргументуючи це асиметрією розвитку та рівня впливу його держав-членів і порівнюють його із центр-периферійною структурою класичних імперій. У цьому контексті варто наголосити, що сама ідея створення Європейського Союзу була та залишається антагоністичною імперській політиці та стратегії за своєю природою. Як зазначає Г. Мюнклер, «характерним для Європи є те, що у своїй історії вона віддала перевагу не єдності, а розмаїттю, чому виразно сприяла її специфічна географія» [5]. Як наголошує Н. Точчі, «і в академічних дебатах, і в політичному дискурсі, Європейський Союз традиційно

розглядають, як цілковито «інший» тип міжнародного актора. За роки існування ЄС описували як громадянську силу, м'яку силу, а пізніше – як нормативну силу в міжнародних відносинах» [6, С. 1].

Протягом історії було чимало спроб об'єднання Європи на імперських засадах, однак, жодна з них не увінчалася успіхом. У той же час думки про необхідність об'єднання Європи для спільного процвітання не полишали найвидатніших мислителів та політичних діячів. Епоха глобалізації вимагає принципово нового підходу до побудови взаємин між державами. В умовах замкненої міжнародної системи будь-які імперські стратегії, що характеризуються силовою асиметрією відносин, викликають великий резонанс у всьому світі та ведуть до її дестабілізації. Держави Європейського Союзу обрали інший шлях – досить повільного (порівняно з динамікою сучасного світу) та поступового зближення й інтеграції політичних та економічних систем на засадах рівності, взаємоповаги та спільності цінностей. Лише в такий спосіб, відмовившись від будь-яких схем та форм домінування чи примусу на користь плюралізму, демократії та толерантності, стало можливим подолання вікових міжнаціональних суперечностей та об'єднання в єдиній організації колишніх традиційних ворогів. Необхідно було створити принципово новий підхід до побудови взаємин у регіоні, який би забезпечив рівність та повагу для всіх держав континенту, незалежно від їхнього розміру чи військової могутності. Результатом пошуку форм подібної співпраці стало створення і розвиток Європейського Союзу, який є прикладом сучасного життєздатного та перспективного підходу до міжнародних відносин в епоху глобалізації. Геополітичну сутність ЄС визначає те, що він є, скоріше, геоекономічним центром чи полюсом, бо головною ознакою його могутності є, в першу чергу, економічний потенціал. Своєрідною військово-стратегічною «парасолькою» об'єднаної Європи є, насамперед, оборонний союз НАТО, головну роль в якому відіграють Сполучені Штати.

Зважаючи на географічне положення та специфіку історичного розвитку, весь період незалежності наша держава традиційно знаходиться під впливом двох геополітичних полюсів – Росії та Європи. Вплив РФ в Україні завжди переважав з огляду на спільне радянське минуле, мовні, історичні, економічні, родинні та інші зв'язки між двома державами. Через низку внутрішньополітичних проблем традиційних для транзитивних держав (корупція, низька ефективність державного управління, слабе громадянське суспільство тощо), які зумовили ще й глибоку економічну кризу, Україна невпинно втрачала свій потенціал, який дозволяв їй стати впливовою силою в регіоні. За цих умов необхідний певний орієнтир та стратегічна ціль, досягнення якої сприяло б покращенню непевного становища. Інтеграція до європейських та євроатлантичних структур означала б для нашої держави приєднання до могутнього геополітичного чи, скоріше, геоекономічного полюсу. Зважаючи на демократичність принципів та норм, що діють всередині Європейського Союзу та між його членами, а також на переважно економічний характер союзу, для України в повній мірі залишається можливість збереження національної та культурної ідентичності. На жаль,

вітчизняна зовнішня політика завжди формувалася відповідно до внутрішньополітичної кон'юнктури та часом являла фактично полярний підхід, орієнтуючись то на зближення з РФ (Л. Кучма, В. Янукович), то на поглиблення співпраці з ЄС (В. Ющенко). Подібні «ковчання» зовнішньополітичного курсу не сприяли досягненню вагомих результатів на шляху здійснення євроінтеграційної стратегії. Ці прагнення залишалися на рівні декларацій та політичних спекуляцій під час передвиборчих кампаній.

Більшість дослідників та експертів сходяться на тому, що найважливішим завданням на шляху євроінтеграції є побудова «своєї Європи» всередині держави. Так, Б. Галь у цьому контексті наголошує, що «важливо концентрувати зусилля на процесах зближення, виходячи з концепції «Розширена Європа – нове сусідство», а не на кінцевих кордонах. Одним словом, не членство в Євросоюзі, а реалізація європейських свобод й культивування європейських цінностей мають об'єднати на найближчі роки/десятиліття зусилля держави й суспільства в Україні на шляху до європейської родини народів» [7]. Багато українських ініціатив та прагнень у галузі євроінтеграції тривалий час залишалися на рівні заяв та декларацій. Утім, для України «Європейський вибір» може означати не просто напрям економічного розвитку чи необхідність адаптації певних стандартів, він міг би стати інструментом подолання «синдрому периферії», відновлення національної ідентичності та єдності й, відповідно, розбудови на цих засадах нової життєздатної державності. В Україні процес націєбудівництва в усі часи проходив за дуже складних умов та, як наслідок, не набув того потужного державотворчого характеру, який властивий новітнім європейським національним державам. Поняття «нація» у цьому випадку трактується досить широко: як зазначає О. Міллер, «нація – це не просто етнічна належність, це ще й політичні права і участь у політичному житті» [8]. Ця проблема торкнулася не лише України, але, з огляду на специфіку її положення в СРСР, процеси насильницької гомогенізації, притаманні радянській національній політиці, негативно відбилися на становленні національної самосвідомості та ідентифікації українського народу. Основною проблемою є те, що ця криза надто повільно долається, навіть після здобуття незалежності. На нашу думку, саме євроінтеграційні прагнення України могли б стати чинником, який допоміг би консолідувати суспільство та побудувати державу європейського типу (без чого, власне, повноцінна інтеграція до ЄС, не є можливою).

Відродження національної ідентичності, подолання поляризації країни, оздоровлення політичної системи та інші структурні трансформації суспільства, необхідні для практичної реалізації європейського вибору України, є життєво важливими для покращення геополітичного становища держави. Основне завдання вітчизняної внутрішньої та зовнішньої політики в цьому контексті полягає в зміцненні ролі та позицій України на міжнародній арені як повноцінного суб'єкта світової політики, у подоланні «синдрому периферії», тобто мислення категоріями «об'єкта» чужих стратегій. Маючи добрі передумови для ефективного розвитку та процвітання, наша держава не спромоглася реалізувати їх у повній мірі. Як зазначають В. Мадіссон і

В. Шахов, «вивчення геополітичних особливостей України дає підстави стверджувати, що вона у цьому відношенні має багато переваг, оскільки вигідно відрізняється і своїм географічним положенням, і розмірами території, і чисельністю населення, і родючістю ґрунтів, і багатими природними ресурсами, і сприятливими кліматичними умовами. До того ж вона володіє досить вигідними шляхами сполучень, має вихід до моря» [9, С. 98].

Україні нечасто вдається використати наявні переваги для досягнення своїх цілей та забезпечення національних інтересів. Вітчизняна зовнішня політика набула «очікувальний» характер. Замість конкретних узгоджених дій на міжнародній арені вона перетворюється на очікування певних «сигналів» чи «кроків назустріч». Великою мірою цей підхід виявляється саме в євроінтеграційній стратегії (точніше, у її відсутності на адекватному практичному рівні). Чимало дослідників продовжує сприймати та описувати Україну саме як об'єкт у геополітичній грі Сходу та Заходу. В. Мадіссон та В. Шахов наголошують, що «майже всі західні політологи поки що схильні розглядати Україну не як самостійну геополітичну одиницю, яка має власні інтереси на міжнародній арені, а як об'єкт посилення свого впливу і тиску на Росію» [9, С. 103]. В. Дергачов називав Україну «п'ятою колоною» США в Європі, яку вони перетворюють на «містечкового буревісника демократії» задля реалізації своїх геополітичних інтересів у Східній Європі [10]. Своєю чергою В. Мадіссон та В. Шахов зазначають з посиланням на О. Дергачова, що «проблема визначення природного місця на міжнародній арені, набуття чітких характеристик як суб'єкта міжнародних відносин практично не детермінована якоюсь концептуальною спадщиною, а тим більш державною традицією» [9, С. 100].

Появі подібних оцінок передував період гучних декларацій, у яких проголошувалися «багатовекторність» зовнішньої політики, прагнення вступу до НАТО та ЄС, побудова «прагматичних відносин» з РФ та ін., однак, за відсутності реальної стратегії відповідних соціально-політичних та економічних трансформацій у суспільстві ці заяви, швидше, погіршили ситуацію, ніж покращили її. В. Горбулін наголошує на тому, що саме «внутрішня нестабільність робить Україну вразливою на міжнародній арені та шкодить її національній безпеці» [11]. А. Литвиненко зауважує, що після Помаранчевої Революції у галузі євроатлантичних прагнень України «акцент робився не на практичних кроках, а на гучних деклараціях, а перманентна політична криза остаточно перетворила проголошену мету на недосяжну в доступній для огляду перспективі» [12]. Отже, для вирішення своїх зовнішньополітичних задач Україні варто зосередитися, в першу чергу, на т. з. «внутрішній геополітиці» [13], звернувшись до питання державотворення та подолання існуючих суперечностей, використовуючи при цьому ті можливості, які вона має об'єктивно. Необхідно відійти від практики «гучних декларацій» та політичних баталій, зробивши пріоритетом стабільність внутрішнього розвитку. Це сприяло б посиленню суб'єктності в міждержавних відносинах.

Досягнення зазначених цілей неможливе без побудови необхідних демократичних інститутів, децентралізації влади з її делегуванням у регіони та посилення ролі громадянського суспільства. Лише за цих умов можливе послідовне подолання корупції, яка є чи не найбільш шкідливим чинником у вітчизняній політиці й економіці. Ще одним суттєвим кроком має стати розбудова дійсно незалежної судової системи, що є основою ефективного функціонування політичної системи. Зважаючи на унікальність європейського досвіду демократії та на розмаїття систем і принципів, що можна побачити на прикладах країн-членів Євросоюзу, він цілком може стати конструктивним орієнтиром для демократичних перетворень всередині нашої держави.

Україна знаходиться на перетині геополітичних інтересів Заходу та Росії. За роки незалежності так і не було розроблено та втілено необхідної геополітичної стратегії, що дозволила б державі стати повноправним суб'єктом на міжнародній арені. Наслідком цього стало те, що на сьогоднішній день вона фактично є об'єктом, заручником у чужій грі, і ця гра вже зумовила втрату контролю в АР Крим, анексованій Росією.

З часів отримання незалежності Україна перебувала під значним впливом Росії й, разом з тим, неодноразово декларувала свої євроінтеграційні прагнення. Незважаючи на велику історичну, культурну, етнічну спорідненість між російським та українським народами, традиції політичного та економічного домінування, закладені ще за часів Радянського Союзу, не дозволяють керівництву РФ будувати відносини з Україною на інших засадах. Це негативно відображається на потенціалі партнерства між нашими державами. Відверта агресія, зокрема, й військова, з боку Росії, яку можна спостерігати протягом 2014 – 2015 рр., спонукає до поного перегляду всієї системи російсько-українських відносин. За цих умов європейський вектор стає визначальним для зовнішньої політики України, і ЄС вже продемонстрував готовність до підтримки розвитку цього процесу за умови здійснення українською владою реальних кроків у європейському напрямі.

Зараз Україна має чи не останній шанс «перезавантажити» політико-економічну систему, відійти від традицій політичного популізму й зробити низку кроків до стабілізації та розвитку держави. Європейський Союз та Сполучені Штати вже висловили свою підтримку й підкріплюють її конкретною допомогою, з тому числі, й фінансовою. Процес системного реформування буде важким та болісним, але іншого шляху в нас немає.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- 1.Троицкий М. Европейский Союз в мировой политике [Электронный ресурс] / М. Троицкий // Журнал «Международные процессы». – Режим доступа: <http://www.intertrends.ru/five/004.htm>.
2. Установи ЄС [Електронний ресурс] // Представництво Європейського Союзу в Україні. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/delegations/ukraine/index_uk.htm.
- 3.Циганкова Т. Міжнародні організації: Навч. посібник / Т. Циганкова, Т. Гордєєва. – К.: КНЕУ, 2001. – 340 с.
4. Лиссабонський договір. Справка [Електронний ресурс] // РІА Новості. – Режим доступу: <http://www.rian.ru/politics/20091002/187235710.html>.
5. Европа як політична ідея [Електронний ресурс] / Герфрід Мюнклер // Незалежний культурологічний часопис «Г». – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n50texts/muenkler.htm>.
6. Profiling

Normative Foreign Policy: The European Union and its Global Partners [Electronic resource] / Nathalie Tocci // The Centre for European Policy Studies. – Access mode: <http://www.ceps.eu/book/profiling-normative-foreign-policy-european-union-and-its-global-partners>. 7. Галь Б. Европейская Украина: расставание с прошлым или обретение будущего? [Электронный ресурс] / Б. Галь // Диалог.ua. – Режим доступа: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=3034. 8. Миллер А. Принцип империи не исчезает даже в мире, где формально преобладают национальные государства [Электронный ресурс] / А. Миллер // Аналитический портал «Полите». – Режим доступа: <http://polite.com.ua/digest/3231-.html>. 9. Мадіссон В. Сучасна українська геополітика: Навч. посібник / В. Мадіссон, В. Шахов. – К.: Либідь, 2003. – 176 с. 10. Дергачев В. Геополитическая трансформация Украины [Электронный ресурс] / В. Дергачев // Институт геополитики профессора Дергачева. – Режим доступа: <http://dergachev.ru/analit/4.html>. 11. Горбулин В. Украинская политика национальной безопасности Украины: актуальные вызовы – адекватные ответы / Владимир Горбулин, Александр Литвиненко // Зеркало недели. – 2009. – № 11 (739). – С. 11-12. 12. Литвиненко О. Яку модель позаблоковості ми вибираємо? [Електронний ресурс] / О. Литвиненко // Онлайн газета ZN,UA. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/newspaper/articles/59637>. 13. Денисенко С. Внутренняя геополитика Украины: вопросы теории и практики [Электронный ресурс] / С. Денисенко // Диалог.ua. – Режим доступа: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=1196.

УДК 327.7 (061.1ЄС+ОБСЄ):321.7

Філіпенко Є.І.

ДОСВІД ВЗАЄМОДІЇ УКРАЇНИ З РАДОЮ ЄВРОПИ ТА ОБСЄ У СФЕРІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ

Розглянуто форми і методи сприяння з боку Ради Європи та ОБСЄ Україні в її політичних, законодавчих, конституційних реформах. Узагальнено багаторічний досвід проектної діяльності Ради Європи і ОБСЄ в Україні. Здійснено спробу оцінки ефективності цього процесу та вироблення відповідних, адекватних викликам сучасності, дієвих кроків на перспективу.

Ключові слова: міжнародні організації, Рада Європи, ОБСЄ, верховенство права, права людини.

Рассмотрены формы и методы содействия со стороны Совета Европы и ОБСЕ Украине в ее политических, законодательных и конституционных реформах. Обобщен многолетний опыт проектной деятельности Совета Европы и ОБСЕ в Украине. Предпринята попытка оценки эффективности этого процесса и выработки соответствующих, адекватных вызовам современности, действенных шагов на перспективу.

Ключевые слова: международные организации, Совет Европы, ОБСЕ, верховенство права, права человека.

The Council of Europe and the OSCE actively render assistance to Ukraine in its political, legal and constitutional reform, thus supporting the processes of strengthening the rule of law and human rights according to international standards and Ukraine's obligations as a member state of these organizations. A long experience of the Council of Europe's and the OSCE's project activities in Ukraine requires an impartial assessment of the effectiveness of this process with a view to developing a meaningful and future-oriented response to modern challenges.

Key words: international organizations, Council of Europe, OSCE, rule of law, human rights.

Україна як член Ради Європи і Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), мандати яких включають просування і зміцнення принципів верховенства права та захисту прав людини, взяла на себе відповідні зобов'язання, у тому числі, у сфері демократизації та захисту прав людини. Їхнє сумлінне виконання є ознакою зрілості, передбачуваності й надійності нашої держави як суб'єкта міжнародних відносин.

Діяльність міжнародних організацій з просування принципів верховенства права та захисту прав людини полягає, насамперед, у розробці загальних рекомендацій, підготовці міжнародних угод, сприянні реалізації угод, контролі за їх виконанням, відпрацюванні механізмів виконання державами їхніх зобов'язань, наданні практичного сприяння державам-учасницям у здійсненні реформ.

У вітчизняній та зарубіжній літературі значна увага приділяється діяльності й ролі міжнародних міждержавних організацій, включаючи різноманітні форми сприяння процесам демократизації у країнах-учасниках [1; 2; 3; 4; 5]. Водночас практика свідчить про те, що зазначена тема не вичерпана, потребує подальшого дослідження, враховуючи тенденцію до розширення практичного інструментарію міжнародних організацій, у тому числі, у нашій державі. Особливу актуальність вивчення зазначених вище проблем набуває для України, яка як відповідальний член Ради Європи і ОБСЄ налаштована на добровільне і сумлінне врахування рекомендацій цих організацій з метою втілення міжнародно визнаних демократичних стандартів у всіх сферах життя.

З часів незалежності нашої держави Рада Європи та ОБСЄ надавали активного сприяння Україні в її політичних, законодавчих, конституційних реформах, підтримуючи тим самим процеси зміцнення верховенства права і прав людини у відповідності до міжнародних стандартів та зобов'язань України. Починаючи з 2000-х рр., така допомога набула конкретного практичного втілення у формі проектної діяльності, що реалізується за сприяння розташованих у нашій державі так званих «польових офісів» цих організацій.

Проектна діяльність Ради Європи та ОБСЄ в Україні здійснюється на підставі погоджених з українською стороною планів/програм співробітництва. Це означає, що таке співробітництво не нав'язується ззовні, а здійснюється спільно з українськими партнерами з урахуванням реальних потреб країни. Міжнародно-правовими засадами проектної діяльності є ратифіковані Верховною Радою України меморандуми про взаєморозуміння між Урядом України та цими організаціями. Розпорядником коштів для реалізації проектів є міжнародні організації, у той час, як українські партнери отримують з їхнього боку експертну та консультативну допомогу. Багаторічний досвід проектної діяльності міжнародних організацій в Україні потребує неупередженого дослідження з метою визначення ступеню його ефективності та вироблення відповідних, адекватних викликам сучасності, дієвих кроків на перспективу.

Аналіз і оцінка ефективності реалізації проектів Ради Європи та ОБСЄ в Україні є необхідними в умовах внутрішніх перетворень, спрямованих на формування правової держави, в тому числі, у контексті європейської інтеграції. При здійсненні такого аналізу та при визначенні принципів

удосконалення проектної діяльності важливо враховувати положення Паризької декларації про підвищення ефективності зовнішньої допомоги 2005 р., до якої Україна приєдналася Указом Президента України № 325/2007 від 19 квітня 2007 р. «Про приєднання України до Паризької декларації щодо підвищення ефективності зовнішньої допомоги», а також методичні рекомендації, розроблені ООН для потреб реалізації програм Організації [6, с. 259-268].

З 1995 р. в Україні функціонував Центр інформації та документації Ради Європи, основним завданням якого було поширення інформації про діяльність її й її структур, що здійснювалося через бібліотечне обслуговування, переклад і публікацію інформаційних документів, розсилку видань Ради Європи у межах України, публікацію матеріалів в українських ЗМІ, організації виставок, підготовці видань. У 2000 р. Центр було перетворено на Бюро інформації Ради Європи з більш широкими повноваженнями щодо підтримки громадянського суспільства у встановленні зв'язків з Радою Європи, ширшого доступу до документів Ради Європи та інформації про її діяльність. У 2008 р. створено Офіс Ради Європи з координації програм співробітництва Ради Європи, завдання якого полягає в посиленні ролі Ради в підтримці зусиль України, спрямованих на забезпечення повної імплементації Плану дій.

Перший План дій для співробітництва РЄ з Україною було ухвалено Комітетом Міністрів (КМ) РЄ у червні 2005 р. Його метою була підтримка Радою України у виконанні її статутних зобов'язань як держави-члена, посилення співпраці України та європейських інституцій, сприяння в приведенні у відповідність до європейських стандартів національного законодавства в галузі прав людини, демократії та верховенства права. Бюджет першого Плану дій складав 17,3 млн. євро.

З огляду на позитивну оцінку як з боку органів влади України, так і з боку РЄ та ЄС, стану виконання першого Плану дій, наприкінці 2007 р. було вирішено розробити новий План дій на 2008-2011 рр. [7]. Його було ухвалено Комітетом міністрів РЄ у червні 2008 р. Він став базовим концептуальним документом взаємодії Ради Європи з Україною для сприяння прогресу у виконанні зобов'язань, взятих при вступі до Ради Європи, рекомендацій щодо України Парламентської асамблеї РЄ, Комісара РЄ з прав людини та інших інституцій Організації. Бюджет Плану дій складав понад 25 млн. євро.

План дій Ради Європи для України на 2011-2014 рр. [8] було затверджено на засіданні Комітету Міністрів РЄ у липні 2011 р. Документ було розроблено з максимальним урахуванням актуальних потреб України і націлено на реалізацію проектів у сфері захисту прав людини, реформування судової системи та виборчого законодавства, боротьби з корупцією, зміцнення свободи слова та посилення соціальної безпеки, а також зміцнення демократії на місцевому рівні (загалом – 56 проектів). Бюджет цього Плану складав орієнтовно 23 млн. євро. Більшість проектів фінансуються Європейським Союзом. Решта – із загального бюджету РЄ та добровільних внесків країн-донорів, зокрема, Швейцарії, Швеції, Данії та Норвегії. План дій для України є на сьогодні унікальним для Ради Європи і розглядається як зразок для програмної діяльності в інших країнах-членах Організації.

Після завершення в 1999 р. роботи Місії ОБСЄ в Україні, яка зосереджувала основну увагу на стабілізації ситуації в Автономній Республіці Крим, з 2000 р. запроваджено нову форму співробітництва України з ОБСЄ у вигляді Координатора проектів ОБСЄ в Україні (КПОУ). Діяльність Координатора полягає в адмініструванні й забезпеченні фінансування проектів, що розробляються і здійснюються українськими державними установами і неурядовими структурами спільно з ОБСЄ [9]. Правовою основою діяльності КПОУ є Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України та ОБСЄ, підписаний 1999 р. і ратифікований Верховною Радою України 2000 р. Мандат КПОУ затверджено консенсусним рішенням Постійної Ради ОБСЄ, його продовжують кожні шість місяців. Щороку по лінії КПОУ в Україні здійснюється близько 20 проектів, фінансування яких забезпечується як зі Зведеного бюджету ОБСЄ (щорічно близько 3 млн. євро), так і з позабюджетних коштів, що надають держави-учасниці ОБСЄ.

Протягом останніх років проектна діяльність ОБСЄ в Україні здійснювалася за трьома напрямками: «Демократизація та належне управління», «Верховенство права та права людини» та «Економіко-довкільна та військово-політична сфера», – серед яких правозахисна проблематика мала переважне значення. З 2009 р. було реалізовано не менше п'яти десятків проектів у сфері зміцнення верховенства права і прав людини на загальну суму близько 15 млн євро.

Попередній аналіз проектної діяльності Ради Європи і ОБСЄ з підтримки демократичних реформ в Україні свідчить про наявність елементів взаємного дублювання зусиль, у тому числі, зважаючи на реалізацію цими організаціями проектів за подібною тематикою. Наприклад, проекти у сфері просування гендерної рівності, доступу до правосуддя та реформи судової системи, а також проекти, присвячені захисту прав людини з обмеженими можливостями, реформі соціального сектору, розвитку юридичної освіти і освіти з прав людини, зміцненню виборчих процесів, попередженню тортур та інших форм жорстокого поводження, – здійснюються обома організаціями. Така ситуація призводить до своєрідної «конкуренції», що не лише розмиває функції кожної з організацій, а й поглинає значні ресурси, як людські, так і матеріальні. Спільна проектна діяльність потребує подальшого удосконалення як з організаційно-адміністративної точки зору, так і в плані змістовного наповнення, з метою уникнення дублювання зусиль та отримання конкретних результатів для забезпечення реальних потреб українського суспільства.

За підсумками аналізу можуть бути сформульовані такі принципові підходи до вдосконалення проектної діяльності по лінії Ради Європи та ОБСЄ, дотримання яких матиме важливе практичне значення для забезпечення максимальної віддачі від взаємодії з цими організаціями:

1. Проектна діяльність, що виконується за сприяння міжнародних організацій органами державної влади України, має здійснюватися для виконання цілей і завдань, визначених керівництвом держави, та міжнародних зобов'язань України. Ініціатива щодо здійснення спільної проектної діяльності має походити від української сторони відповідно до інтересів, потреб і

пріоритетів держави. Ініційовані органами державної влади проекти повинні відповідати пріоритетам їхньої діяльності, аби не «розпорошувати» людські та інші ресурси на вирішення питань, що не є пріоритетними.

2. Розробка і виконання проектів мають здійснюватися з суворим дотриманням фінансової дисципліни, зокрема, й через те, що Україна несе фінансові зобов'язання, сплачуючи щорічні внески до бюджетів РЕ та ОБСЄ. Має здійснюватися контроль з боку державних установ, що реалізують спільні з міжнародними організаціями проекти, за цільовим використанням коштів, а також надання як міжнародними організаціями, так і українськими партнерами звітних матеріалів за результатами реалізації проектів.

3. Проекти, що реалізуються за сприяння міжнародних організацій, повинні відповідати мандату відповідної організації. Наприклад, Рада Європи має переважну компетенцію у сферах зміцнення демократії, тоді як ОБСЄ має унікальний досвід у сфері спостереження за виборами, співробітництва у військово-політичній галузі тощо. Проектна діяльність має здійснюватися, виходячи з критеріїв доданої вартості та важливості уникнення дублювання зусиль інших міжнародних організацій в Україні.

4. Інтересам України відповідає присутність у кожному проекті чіткої «стратегії виходу», а також наявність конкретних результатів, що в подальшому використовуватимуться українською стороною без міжнародної підтримки.

У процесах внутрішніх реформ Україна має ефективно використовувати експертизу, досвід і допомогу міжнародних організацій, членом яких вона є, забезпечуючи в такий спосіб наближення до високих міжнародних стандартів у всіх сферах життя та виконання міжнародних зобов'язань.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гаврилов В.В. ООН и права человека: механизмы создания и осуществления нормативных актов / В.В. Гаврилов. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного университета, 1998. – 156 с. 2. Гіджіван Л. Ю. Становище та розвиток співробітництва України з Радою Європи у сфері прав людини: Автореф. дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 «Міжнародне право»/Л. Ю. Гіджіван. – К., 2001. – 16 с. 3. Права человека и процессы глобализации современного мира / М. М. Бриччук, Н. А. Воронина, В. А. Карташкин [и др.]; отв. ред. Е. А. Лукашева. – М.: Норма, 2007. 4. Степашко В.О. Міжнародне співробітництво держав – членів ООН у сприянні розвитку прав і свобод людини / В.О. Степашко // Вісник Університету банківської справи Національного банку України. – No 1 (4), квітень 2009. – С. 40-44. 5. Zelner W. et al. New forms and support structures for OSCE field operations / Wolfgang Zelner // Helsinki Monitor. – Vol. 15. – No 2, 2004. – P. 91-98. 6. Руководство ПРООН по программам [Електронний ресурс]: DP/1999/Inf.F.1. Глава 4. – Разработка программ и проектов. – С. 259-268. – Режим доступа: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=DP/1999/INF/1&Lang=R. 7. План дій Ради Європи для України на 2008-2011 pp. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_929/page. 8. План дій Ради Європи для України на 2011-2014 pp. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article%3Fart_id=223566717&cat_id=223565201. 9. Організація з безпеки і співробітництва в Європі. Координатор проектів в Україні. Бюлетень про діяльність [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/ukraine/35796?download=true>.

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті з'ясовується ефективність європейської інтеграції як інструменту демократизації для України. Виявлено, яким чином включення до європейського об'єднаноного процесу впливає на динаміку демократичних перетворень в Україні, на формування громадянського суспільства та реформування владних інституцій. Демократизація у країнах-сусідах ЄС підтримується за допомогою низки специфічних політичних та фінансових інструментів, аналізові яких приділено окрему увагу.

Ключові слова: демократизація, політичні інструменти, європейська інтеграція, Україна, Європейський Союз.

В статье раскрывается эффективность европейской интеграции как инструмента демократизации для Украины. Выясняется, каким образом участие в процессе европейского объединения влияет на динамику демократических преобразований в Украине, на формирование гражданского общества и реформирование институтов власти. Демократизация в странах-соседах ЕС поддерживается при помощи ряда специфических политических и финансовых инструментов, анализу которых уделено отдельное внимание.

Ключевые слова: демократизация, политические инструменты, европейская интеграция, Украина, Европейский Союз.

The article reveals the effectiveness of European integration as a tool for democratization of Ukraine. Author shows, how taking part in the European integration process affects the dynamics of democratic transformations in Ukraine: the formation of civil society and reform of government institutions. Democratization in the countries neighboring the EU is supported by a number of specific political and financial instruments, which are devoted to the analysis of special attention.

Key words: democratization, policy instruments, European integration, Ukraine, the European Union.

Входження до простору об'єднаної Європи та демократизація – два паралельні процеси в суспільно-політичному житті України, що чинять взаємовплив та обумовлюють один одного. Викликом для нашої держави є недостатній рівень демократичності системи влади. Відповідь на нього дає саме інтеграція до європейських наднаціональних організацій, зокрема, до ЄС, вміщуючи у собі курс зовнішньо- та внутрішньополітичних реформ.

Проблеми суспільно-політичних трансформацій, процеси демократизації в Україні опинились у полі зору низки вітчизняних вчених: Кудряченка А.І. [1; 2], Михальченка М.І. [3], Литвиненка О.В., Паламарчука В.М. [4], Солдатенка В.Ф. [5], Філоненка Р.Ю. [6; 7], Янішевського С.О. [4] та ін. Багатогранні аспекти європейської інтеграції України докладно розроблено у працях Горбатенка В.П., Копійки В.В. [8], Ковальнової О.О. [9], Тодорова І.В. [10] та ін. Значення Європи як промотора демократії у світі та в Україні (особливо, у контексті «Помаранчевої революції») цікавило здебільшого зарубіжних науковців – Р. Бальфур [11], М. Емерсона [12], П. Кубічека [13], Т. Федірка [14], серед українських учених – І. Солоненко [15]. У статті ми

ставимо за мету на основі фактів новітньої історії виявити можливості європейської інтеграції для поглиблення процесів демократизації в Україні.

Мал. 1. Взаємозалежність ключових понять проблеми (авторська схема)

зближення цивілізаційно споріднених національних спільнот» (Андрій Мартинов) [16] або як «процес усупільнення державами-членами Європейського Союзу (ЄС) власних суверенитетів, створення ними спільних інституцій, яким вони делегували частину своїх національних повноважень для того, щоб рішення у певних сферах загальних інтересів могли ухвалюватися демократичним шляхом на загальноєвропейському рівні» [17, С. 329]. Демократизація – це процес суспільно-політичних змін, внаслідок яких відбувається перехід від недемократичних режимів до демократії [18, С. 81].

Під поняттям «інструменти політики» розуміють певні урядові методи, які застосовуються задля досягнення бажаного результату. Загалом дослідники налічують близько 600 інструментів впровадження політики [19, С. 34]. Чи може європейська інтеграція виступати одним з таких засобів для демократизації? Наскільки ефективною є його дія в українських реаліях?

В Україні, разом із іншими країнами колишнього соціалістичного табору, демократизація розпочалася «третьою хвилею», наразі цей процес розвивається у третій його фазі – консолідації демократії, тобто, перетворення випадкових домовленостей та умовних рішень, що виникають між політичними елітами в період демократичного переходу, на стійкі норми відносин суперництва і співробітництва між головними дійовими особами політичного процесу. Під час консолідації відбувається освоєння громадянами демократичних цінностей і правил гри, поступове включення їх до нової політичної системи, тобто, формується громадянське суспільство. Реальний процес демократизації в Україні розтягнувся на десятиліття, адже перед молодою незалежною державою постало не лише завдання законодавчого конституювання відповідних інститутів народовладдя, а й необхідність відпрацювання механізмів їхньої дії. Поспішність у процесі переходу до демократії найчастіше призводить до швидкого відновлення авторитаризму в квазідемократичному вигляді [18, С. 84].

На жаль, прогнози експертів справдилися в Україні. Формально її вважають демократичною державою, носієм влади в якій є народ. Фактично цього немає, і дослідники губляться у визначеннях державного устрою України, пропонуючи такі варіанти, як корпоратократія, олігократія з суттєвими домішками клептократії, охлократія тощо [20]. Політичний устрій в Україні можна визначити як демократію лише за поверхневими ознаками. Згідно з щорічними рейтингами демократичних прав та громадянських свобод Freedom House, в недавньому минулому в Україні зафіксовано найнижчий регрес демократії серед усіх країн Європи: за 2008–2012 роки рейтинги України впали на 16 пунктів, станом на 2013 р. її визначено як «частково демократичну» [21, С. 18]. Згідно з індексом демократії The Economist Intelligence Unit, Україна з країни з недосконалою демократією у 2006–2010 рр. перетворилася на країною з гібридним режимом у 2011–2012 рр., посівши 80 місце серед 167 країн світу [22]. У 2013 р. Україна опинилася на 63 місці зі 115 держав, втративши одразу 10 пунктів (згідно з дослідженням The Democracy Ranking Association) [23]. За підсумками 2014 р. за даними щорічного дослідження «Свобода у світі» Україну також віднесено до числа «частково вільних» країн. Використовуючи 7-бальну шкалу, в якій «1» є найвищою оцінкою, а «7» – найгіршою, автори доповіді Freedom House оцінили рівень політичних і громадянських прав в Україні, а також загальний рівень свободи в середньому в 3 бали [32].

Причинами низького рейтингу є корумпована судова система, політичні переслідування, обмежена свобода ЗМІ та прав громадян на мирні протести, втручання до виборчого процесу, вистоктування бюджетних ресурсів на утримання вищих посадовців та ін. [14, С. 2]. За таких умов сама ідея європейської інтеграції виступає зовнішнім стимулом та безпосереднім інструментом демократизації, а також – консолідуючим фактором, який гуртує політичні еліти і який поділяє більшість населення України (50,1 % респондентів підтримували вступ до ЄС згідно з опитуванням «Socis» 25 лютого – 15 березня 2014 р., у той час, як за вступ до Митного союзу виступало 30,7% [24]). Ще яскравішим та репрезентативнішим показником підтримки ідеї європейської інтеграції серед громадян України стали багаточисельні «Євромайдани» у грудні 2013 – лютому 2014 рр.

Інтеграція можлива і для недемократичних (квазідемократичних) режимів, але в такому вигляді вона здійснюється за рахунок штучного примушування та з огляду на наявність спільної (явної чи уявної) військової загрози. Прикладами для України в цьому плані виступають її сусіди – Білорусь, Росія, інші країни пострадянського простору, як от Казахстан: їхнє об'єднання на євразійському просторі, що розвиваються чи функціонують (СНД, Митний союз, Євразійський союз) не можна вважати вдалим [25].

Якщо узагальнюючим вектором державного розвитку України є вектор демократії, – а це незаперечна істина, – то цілком природно, що для нас особливо цінними є зразки саме демократичної культури, демократичних процедур, та конструкції політичних, економічних, соціальних і юридичних механізмів та інструментів, які довели і доводять свою ефективність у найрозвиненіших країнах сучасного світу. Саме такими є більшість країн-

членів Європейського Союзу. Дослідники відзначають [1; 2; 3; 6; 7], що процеси європейської інтеграції гарантуватимуть незворотність демократизації українського суспільства, утвердження верховенства права, повагу до прав людини і національних меншин, становлення інститутів громадянського суспільства, що, у свою чергу, сприятиме консолідації української нації. Для участі в європейській інтеграції необхідний певний ступінь розвитку демократії та громадянського суспільства. Європейські прагнення України, за визначенням А. Кудряченка, імперативно вимагають проведення відповідної політики та імплементації на національному ґрунті культурно-цивілізаційних, демократичних норм і цінностей, притаманних державам Євросоюзу [1, С. 3].

Демократичні принципи – це наріжний камінь функціонування європейського суспільства та його наднаціональних інститутів. Останні не просто поділяють і реалізують їх на практиці, а ставлять своєю метою експансію демократії на сусідні території. Стаття 21 Договору про Європейський Союз визначає, що «діяльність Союзу на міжнародній арені здійснюється, виходячи з принципів, що спрямовували його створення, розвиток і розширення та які Союз прагне просувати поза своїми межами: демократія, правова держава, всезагальність і неподільність прав людини й основних свобод, повага до людської гідності, принципи рівності та солідарності, дотримання принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй і міжнародного права» [26]. Механізм просування було визначено у висновках Ради ЄС щодо підтримки демократії в рамках зовнішніх зносин Європейського Союзу (від 17 листопада 2009 р.). Демократизація є взаємовигідним процесом для обох сторін у процесі європейської інтеграції України.

Для просування демократії у світі ЄС запровадив низку політичних інструментів, що діють і в Україні (мал. 2). Так, у структурі Генерального Директорату Єврокомісії з розвитку та співробітництва у 2006 р. у рамках Європейської Ініціативи для Демократії та Прав Людини (EIDHR) було розроблено Європейський інструмент з демократії та прав людини (ЄІДПЛ). Україна отримує допомогу в рамках цього інструменту з 1999 р.. Починаючи з 2007 р., річний бюджет ЄІДПЛ становить 600 тис. євро [27, С. 10], фінансування для України на 2012 р. становило 1,2 млн євро [28, С. 36]. На сьогодні ЄІДПЛ становить єдину можливість для недержавних організацій отримати фінансову підтримку від Європейської Комісії.

Мал. 2. Інструменти ЄС для просування демократії у світі (авторська схема)

У 2007 р. в рамках Єврокомісії запрацював Інструмент стабільності, у 2010 р. – Європейська служба зовнішньої діяльності, до компетенції якої належало, в тому числі, й просування демократії. Крім того, у країнах Євросоюзу діють формально незалежні, але тісно пов'язані з урядами організації, що опікуються питаннями побудови демократії та громадянського суспільства (Фонд підтримки місцевої демократії Польща), Вестмінстерський фонд за демократію, система німецьких фондів (Stiftungen) тощо).

Допомога ЄС громадянському суспільству України надається й опосередковано: через фінансовий інструмент Європейської політики сусідства Європейський інструмент сусідства та партнерства (ЄІСП). Рамковий документ ЄІСП – «Стратегія ЄС щодо України на 2007–2013 рр.» визначає першочерговим пріоритетом демократичний розвиток та якісне управління [29, С. 3]. ЄІСП містить у собі низку інструментів, покликаних підтримувати демократизацію та ефективне урядування. Донедавна вони були доступні тільки країнам – кандидатам на вступ до ЄС [27, С. 16].

Євросоюз співпрацює з Україною у сфері просування демократії, фокусуючись, в основному, на неурядових проектах, тобто, на фінансуванні громадських організацій, діяльність яких зосереджено на демократизації та створенні громадянського суспільства. Суть демократичного урядування – це включення громадянського суспільства до процесу реформування країни з метою підвищення ефективності управлінських рішень та запровадження громадського контролю за діями владних інституцій [27, С. 11]. За офіційними даними, наразі фінансуються понад 30 таких проектів [28, С. 35].

Підтвердженням браку інструментів допомоги ЄС є поширення на Україну дії тематичної програми Єврокомісії «Розвиток недержавних структур та органів місцевого самоврядування». На 2012 р. фінансування цього горизонтального інструменту становило 950 тис. євро [28, С. 35].

Урешті, неоліки в роботі ЄС з просування демократії у світі навели на думку про необхідність зміни концепції діяльності. Нову парадигму «глибинної демократії» (Deep democracy) було запропоновано Верховним представником ЄС із закордонних справ і політики безпеки К. Ештон у лютому 2011 р. [28, С. 36]. Концепція, вирішальний поштовх до розробки якої дали події у країнах Магрибу та Єгипті, полягала в необхідності побудови в країнах південного

сусідства ЄС не тільки «поверхневої демократії» (зміни керівництва країн через демократичні вибори), а й «глибинної демократії» – такого порядку, за якого дотримуються норми закону, свобода слова, повага до прав людини, існують незалежні суди, здійснюється неупереджене управління, гарантуються права власності, діють незалежні професійні спілки.

Новий крок у розвитку зовнішньополітичного інструментарію ЄС було зроблено 2013 р., коли розпочав діяльність Європейський фонд підтримки демократії (European Endowment for Democracy). Його появі передували провал діалогу ЄС з Білоруссю і події «Арабської весни», які довели неспроможність бюрократизованого ЄДПЛ працювати в умовах, коли в країнах-сусідах ЄС виникає передреволюційна ситуація. Основною функцій ЄФПД було визначено «підтримку політичних суб'єктів (особливо, політичних партій, незареєстрованих неурядових організацій і професіюнок), що намагаються здійснити демократичні перетворення у країнах, де відбуваються стрімкі політичні зміни або де існують репресивні політичні режими» для країн Східного та Південного сусідства ЄС [6, С. 36].

Розширення ЄС виступає одним з найдієвіших інструментів поширення демократії. Подальше розширення кордонів є ключовою засадою розвитку інтеграційних утворень, і Євросоюзу зокрема: «таким чином зміцнюється економічна і політична стабільність як країн, які прагнуть до ЄС, так і самого Європейського союзу», – казав із цього приводу колишній єврокомісар з питань розширення і політики сусідства Ш. Фюле [30]. Вступ до ЄС не вмикає режим демократії «на вимогу», але здатний створити гарну платформу для зростання її рівня. 73 % європейців згодні з тим, що розширення ЄС 2004–2007 рр. сприяли зміцненню демократичних цінностей та захисту прав людини [31, С. 5].

Впровадження дієвої демократії до українського життя гальмується низкою причин. З європейської сторони такими чинниками виступають:

- підхід ЄС, котрий у відповідь на давно утверджене і тривале бажання України стати членом Союзу пропонував обмежений формат співпраці й жодних перспектив членства [14, С. 4];

- неврахування Європейською Комісією того факту, що в Україні їй доводиться співпрацювати з неререформованою державною інституційною машиною. Доки цей факт не буде визнано та враховано, інструменти демократизації ЄС не призведуть до реальних перетворень. Адже пропонувати допомогу, що орієнтується на політику країни-партнера, країнам із закритими та неререформованими державними інституціями – це «будувати замок на піску» [27, С. 12];

- брак інструментів ЄС з просування демократії, їхня бюрократизованість та обмеженість фінансування [27; 28];

- недостатньо ретельний відбір українських недержавних організацій як партнерів для співпраці, відсутність ефективного контролю за їхньою діяльністю.

З української сторони на шляху побудови справжньої демократії теж існує низка проблем, спричинених досі незнівельованим радянським спадком:

- неререформованість державних інституцій України, їхня неготовність та невідмінність співпрацювати з громадянським суспільством [27; 6];
- недостатня сформованість громадянського суспільства;
- слабка комунікація недержавних організацій між собою та з різними групами інтересів [27];
- неефективне розпорядження коштами ЄС, корупція тощо.

Європейська спільнота є для України ціннісним орієнтиром, зразком демократичного врядування. Вона надає приклади ефективного прийняття компромісних рішень між владою та громадянським суспільством. Західний вектор розвитку виступає консолідуючим чинником на заключній фазі переходу до народовладдя, демократизація в Україні є взаємовигідною для всіх сторін об'єднаної процесу. Для успішної співпраці на ниві поширення демократії необхідне глибше застосування специфічних інструментів сприяння, пропонує ЄС, аж до безпосереднього вступу до Євросоюзу і подолання гальмівних чинників на шляху до побудови демократичного, європейського майбутнього України. Імплементация політичної частини Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС відкриває ширше поле для дослідження впливу європейської інтеграції на демократичні процеси у нашій державі.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кудряченко А. Європейський вибір України: досягнення, виклики та перспективи / Андрій Кудряченко // Віче. – 2009. – № 16. – С. 234.
2. Кудряченко А. Стратегічні засади входження України до європейського простору / Андрій Кудряченко // Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. – К. – Фенікс, 2009. – С. 443–461.
3. Михальченко М. Цивілізаційна визначеність України: сутність, проблеми, перспективи / Микола Михальченко // Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. – К.: Фенікс, 2009. – С. 315–331.
4. Паламарчук В., Янішевський С., Литвиненко О. Трансформації демократії та пошук стратегії суспільно-політичного розвитку України [Текст] / В. М. Паламарчук [та ін.]; Національний ін-т стратегічних досліджень. – К. : НІСД, 2003. – 120 с.
5. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін.; НАН України; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 536 с.
6. Філоненко Р. Демократизація українського суспільства – засаднича складова входження України до простору Європи [Електронний ресурс] / Роман Філоненко // Віче. – 2011. – №2. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2377/>.
7. Філоненко Р. Демократизація українського суспільства як складова процесу європейської інтеграції України / Роман Філоненко // Політологічний вісник. – № 28. – Збірник наукових праць. – К., 2007. – С. 210–225.
8. Горбатенко В., Луць Л., Бігун В., Кресін О., Копійка В. Європейська інтеграція України: Політико-правові проблеми / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України / В. П. Горбатенко (ред.). – К. : Юридична думка, 2005. – 329 с.
9. Ковальова О. Стратегії євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України : монографія / Олена Ковальова. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2003. – 340 с.
10. Тодоров І. Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти: монографія / Ігор Тодоров. – Донецьк: ДонДУ, 2006. – 268 с.
11. Balfour R. Human rights and democracy in EU foreign policy: the cases of Ukraine and Egypt / Rosa Balfour. – London, New York : Routledge, 2012. – 202 p.
12. Emerson M. Democratisation in the European neighbourhood / Michael Emerson. – Brussels : Centre for European Policy Studies, 2005. – 231 p.
13. Kubicek P. The European Union and democratization in Ukraine / Paul Kubicek // Communist and Post-Communist Studies. – 2005. – Vol 38. – Issue 2. – P. 269–292.
14. Fedirko T. Democracy promotion in Ukraine in the framework of the European Neighborhood Policy. P. 1-2

[Digital source] / Taras Fedirko // Pecob: Portal on Central Eastern and Balkan Europe. – June 2013 – Available online: http://www.pecob.eu/democracy_promotion_ENP_Ukraine_1. **15.** Solonenko I. The European Union as Democracy Promoter: The Case of Ukraine / Iryna Solonenko // Europe As a Democracy Promoter: The Romanian Journal of Political Science. – 2005. – Vol 5. – No 2. – P. 57–70. **16.** Мартинов А. Европейська інтеграція [Електронний ресурс] / Андрій Мартинов // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. / НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2005. – 672 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Evropeyska_integraciya (останній перегляд: 30-03-2013). **17.** Енциклопедія державного управління: у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. – К.: НАДУ, 2011. Т. 7: Державне управління в умовах глобальної та європейської інтеграції / наук.-ред. колегія: І. А. Грицяк (співголова), Ю. П. Сурмін (співголова) та ін. – 2011. – 764 с. **18.** Осадчий Ю. Г. Політологія : курс лекцій / [уклад. Ю. Г. Осадчий] ; Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України». – Сума : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. – 214 с. **19.** Тертичка В. Інструменти суспільної політики та практика застосування в Україні / Валерій Тертичка // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2008. – Спецвипуск: Політичні технології. – С. 33–41. **20.** Каспрук В. Україна: демократія чи вічна демократизація? [Електронний ресурс] / Віктор Каспрук // Радіо свобода. – 01.12.2009 – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/ article/1892628.html>. **21.** Puddington A. Freedom in the World 2013. Democratic breakthroughs in the balance. Selected data from Freedom House's annual survey of political rights and civil liberties [Digital source] // Arch Puddington // Freedom house. – 2013. – Available online: <http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/FIW%202013%20Booklet.pdf> – 38 p. **22.** Democracy Index 2012: Democracy is at a standstill [Digital source] / The Economist Intelligence Unit. – 2013. – Available online: https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=democracyindex12. **23.** Campbell D. Democracy Ranking 2013 (Scores) [Digital source] / David F. J. Campbell, Paul Pözlbauer, Thorsten D. Barth, Georg Pözlbauer. – Vienna: Democracy Ranking, 2013. – Available online: http://democracyranking.org/wordpress/?page_id=8. **24.** Дані загальноукраїнського соціологічного дослідження на початок березня [Електронний ресурс] / Socis: Центр соціальних та маркетингових досліджень. – 5 березня 2014 р. – Режим доступу: http://socis.kiev.ua/files/Prezent_PRESS_March_2014.ppt. **25.** Рябінін Є. Євразійський простір: проблеми на перспективі інтеграції [Електронний ресурс] / Євген Рябінін // Зовнішні справи. – 04.06.2013 – Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com.ua/ekspertna-dumka/view/article/jevraziiskii-prostir-problemi-ta-perspektivi-integr/>. **26.** Treaty on European Union [Digital source] / Official Journal C 191, 29 July 1992. Available online: <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/11992M/htm/11992M.html>. **27.** Гуменюк В. Чи зробила допомога ЄС громадянське суспільство в Україні дієвим гравцем на стратегічному полі розвитку держави? / Вікторія Гуменюк // Експертиза закордонних трансформацій [Текст] : збірка матеріалів за результатами проекту. – К. : Міжнародний фонд «Відродження», 2012. – С. 9–19. **28.** Гаврилова М. Європейський фонд підтримки демократії – новий інструмент громадської дипломатії Європейського Союзу [Електронний ресурс] / Марина Гаврилова // Зовнішні справи. – 2013. – № 6. – С. 34–37. **29.** Стратегія ЄС щодо України 2007–2013 pp. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://minrd.gov.ua/data/material/000/000/53856/0.pdf>. **30.** Івасюк П. Албанія може стати кандидатом на вступ до ЄС; на черзі інші країни – Ш. Фюле [Електронний ресурс] / Петро Івасюк // UNN. – 16.10.2013. – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1261759-albaniya-mozhe-stati-kandidatom-na-vstup-do-yes-na-cherzi-inshi-kraymi-sh-fyule>. **31.** Views on European Union Enlargement : Analytical Report Fieldwork [Digital source] // Flash Eurobarometr Series № 257. – February 2009. – Available online: http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_257_en.pdf – 110 p. **32.** Украина обогнала Россию в рейтинге демократии и политических свобод / Кореспондент.net [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://korrespondent.net/world/3472373-ukrayna-obohnala-rossyui-v-reytinge-demokratyy-y-polytycheskykh-svobod>

МОДЕЛІ «ТРІЙОК» ЯК ІНСТРУМЕНТ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ТА БЕЗПЕКИ: ЕКОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Статтю присвячено питанням екологічної безпеки в Європейському регіоні. Розглянуто схеми просування країн до євроінтеграційного простору через моделі «трийок». Автори привертають увагу до особливостей співробітництва України з Вишеградською групою у контексті проблеми екологічної безпеки і, зокрема, загрозливої ситуації, що склалася навколо Шацьких озер. Запропоновано сценарії збереження пісї перлини української природної спадщини.

Ключові слова: Вишеградська четвірка, Україна, Шацькі озера, Білорусь, Хотиславське родовище піску та крейди, екологічний заказник, міжнародна спільнота.

В статье рассматриваются вопросы экологической безопасности в Европейском регионе. Рассмотрены схемы продвижения стран к евроинтеграционному сообществу с помощью модели «тройки». Авторы обращают внимание на особенности сотрудничества Украины с Вишеградской группой в контексте проблемы экологической безопасности и, в частности, угрожаящей ситуации, сложившейся вокруг Шацких озер. Предложены сценарии сохранения этой жемчужины украинского природного наследия.

Ключевые слова: Вышеградская четверка, Украина, Шацкие озера, Беларусь, Хотиславские залежи песка и мела, экологический заказник, международная общественность.

The article is devoted to the issues of ecological security in the European region and implemented patterns of integration of states into the European community, such as “model of the three”. Authors bring to notice particularities of cooperation between Ukraine and Vyshegrad four state-members, problems of ecological security and threatening current situation around Shatsk lakes. They suggest options to preserve this pearl of the Ukrainian natural heritage.

Key words: Vyshegrad four member-states, Ukraine, Shatsk lakes, Belarus, Khotyslav reservoir of sand and chalk-stone, ecological sanctuary, international community.

V-4, Вишеградська четвірка, Вишеградська група, Вишеград... Цими термінами визначаєно політичну модель об'єднання чотирьох держав Центрально-Східної Європи. Вони міцно увійшли до словників та політології та міжнародних відносин, посівши достойне місце у наукових розвідках⁴.

У 1990-ті рр. у Центрально-Східній Європі утворилося кілька регіональних угруповань. Це стало об'єктивною реакцією на розпад радянських систем – РЕВ і Варшавського Договору, що забезпечували не лише ядерний захист від можливого втручання, так звану «ядерну парасольку», а й економічне процвітання на радянських енергетичних носіях. Однією з перших – у лютому 1991 р. – було утворено Вишеградську групу, до якої увійшли

⁴ 07 червня 2013 р. відбулася міжнародна конференція: «Вишеградська група та євроінтеграційний поступ України під час союзування Польщі в об'єднанні». На жаль, організатори конференції не приділили належної уваги безпечним питанням регіону, пов'язаним, зокрема, з екологічними проблемами, у розв'язанні яких Польща та Україна, інші учасники Вишеграду покликані брати активну участь.

Польща, тодішня Чехословаччина⁵ та Угорщина. Учасники об'єднання мали на меті винятково політичні наміри: деформацію постсоціалістичної інфраструктури, що лишилася після прорадянських утворів, співробітництво у військовій і безпековій сферах та вироблення спільних зовнішньополітичних критеріїв у ставленні до євроатлантичних структур. Останні, своєю чергою, з огляду на значний економічний і демографічний ресурс новозаявлених держав, а також їхню політичну вагу, були зацікавлені в існуванні саме такого регіонального об'єднання, як В-3/В-4.

Головною метою Вишеградського «трикутника» стало прискорення виходу зі сфери впливу СРСР з метою запобігання можливим спробам реставрації попередніх політичних режимів. Вишеград не створювався як альтернатива європейській інтеграції, навпаки, його учасники постійно підкреслювали, що «четвірка» є перехідним етапом, підготовчим кроком до ЄС. Необхідним етапом розвитку країн Вишеграду була розбудова простору вільної торгівлі, що було закріплено в спеціальній угоді. Утворення Вишеградської групи, на наше переконання, було реакцією на невизначеність ситуації із СРСР, що склалася на початку 1991 р., а також спробою протистояти європейському дисбалансу в постблоковий період міжнародних відносин, зберегти європейську стабільність після розвалу соціалістичної системи. Захід покладав на В-4 великі сподівання як на засіб заповнення політичної порожнечі в регіоні. Вишеградська група фактично виявилася своєрідним заслоном Заходу від «некерованого» Союзу РСР. Складність ситуації відчули й окремі учасники групи, яким довелося докласти чималих зусиль у просуванні до європейських структур, боротися між собою за надані преференції, кредити тощо, причому, як з конкурентами по Вишеграду, так і з пострадянськими країнами. Об'єднання країн Вишеградської групи виконало стратегічне завдання перехідного періоду: всі її країни-члени набули членство в НАТО, стали повноправними учасниками Європейського Союзу.

Україна шукала надійних партнерів для прискорення і полегшення власного просування до різноманітних формувань Центрально-Східної Європи. Як важлива ланка такої роботи розглядалася участь у В-4, проте країни Вишеграду «не побачили» Україну серед учасників свого об'єднання, хоча варіант повноправного членства у цій організації доволі серйозно розглядався протягом 90-х рр. Україна дивилася на тодішню В-4 як на придатну для неї модель просування до європейського інтеграційного простору. Утім, включення України ані до В-3, ані до В-4, ані формування нового об'єднання "В-4+Україна" не відбулося ... Що завадило цьому? Небажання європейських партнерів? Згайний час? Недостатня наполегливість Києва? Чи фактор великого сусіда? Зрештою, В-3/В-4 повністю реалізувала себе: здобула для всіх країн об'єднання членства в НАТО та ЄС, згуртувала учасників, а нині відстоює їхні інтереси в різноманітних сферах загальноєвропейського виміру, у першу чергу,

⁵ У зв'язку з появою відокремлених одна від одної Чехії і Словаччини – «розлученням по-чеськи» – Вишеградська група стала «четвіркою».

у визначенні східного вектору зовнішньої політики ЄС та у фінансовій сфері, відіграючи провідну роль серед країн Європи середньої ланки вже в іншому – євроінтеграційному – вимірі.

Як бачимо з історії В-4, в інтеграційній політиці було в черговий раз реалізовано *концепцію «ТРИЙОК»*. Такі «трійки» ми часто спостерігали в історії становлення об'єднаної Європи і, зокрема, Європейського Союзу. Згадаймо першу інтеграційну «трійку» країн Бенілюксу – Бельгії, Нідерландів, Люксембургу, «трійку» розширення Європейських спільнот 1972 р. – набуття членства в ЄЕС Великої Британії, Данії і Ірландії. Пізніше – 1996 р. – «трійку» нейтральних країн Швеції, Австрії, Фінляндії, вступ яких до ЄС було визначено як останнє класичне розширення цього утвору. Пострадянські країни також розглядалися «трійками»: як, наприклад, країни Центрально-Східної Європи і Балтії. У першому випадку – Чехословаччина, Угорщина, Польща, в другому – Литва, Латвія, Естонія, які разом просувалися до НАТО та до ЄС.

Особливості запровадження моделі «трійок» цікаві й різноманітні. Як свідчить практика, вони підтвердили можливість полегшеного переходу до іншого виміру безпекового стану і вищого рівня політичного, економічного, загалом, цивілізаційного розвитку, впровадження реформ, продемонстрували солідарність і підтримку одне одного під час просування до Європи. Цей процес не був позбавлений певного тертя, непорозумінь, конкуренції. Однак, позитивний результат досягнуто, стратегічні завдання вступу до ЄС виконано.

Чи спрацювала подібна модель «трійок» у СНД? Йдеться про Україну-Білорусь-Молдову і Україну-Грузію-Молдову. Їх було покладено в основу програми «Східного партнерства». Спираючись на них євроінтегратори сподівалися «витягнути» всю шістку учасників «Східного партнерства» – складової Програми сусідства (Україна, Молдова, Білорусь, Грузія, Азербайджан і Вірменія), створивши з ними зони вільної торгівлі, убезпечивши східні кордони Євросоюзу та забезпечивши відповідні ринки.

У випадку з країнами СНД згадані моделі не спрацювали. Деякі учасники «Східного партнерства» навіть не згадували про євроінтеграцію, інші – заявляли про неї рідко і неохоче. Чітко про зовнішньополітичний євроінтеграційний курс йдеться в документах України і Грузії, обережніше – у Молдові. Не згадується про нього ані в Азербайджані, ані у Вірменії, а в білоруському варіанті ця тема цілком віднесено до неприйнятних: який може бути Євросоюз для Білорусі, коли є союзна держава Білорусі з Росією?

Отже, не завжди спрацювають вже апробовані сценарії, що ми спостерігали на прикладі згаданих пострадянських країн. Причини можна шукати у відсутності відповідної політичної волі, можна говорити про зміни умов і вимоги щодо членства, про втрачені можливості тощо. Відповіді на ці запитання, вірогідно, шукатимуть майбутні покоління.

Повертаючись до питання, в якій сфері інтереси сучасних країн Центрально-Східної Європи, перш за все, збігаються з інтересами України, зазначимо, що найважливішою складовою розбудови національної безпеки кожної сучасної держави є екологічна захищеність. Для В-4, як і для України, безпека починається саме тут, на європейському ПЕРЕХРЕСТІ. Екологічна

безпеку регіону є вразливою перед новими загрозами у вигляді як природних катаклізмів, так і результатів людської діяльності.

Україна і Вишеградська «четвірка» надають важливого значення розвитку транскордонного та міжрегіонального співробітництва. Йдеться про необхідність створення належної прикордонної інфраструктури, у тому числі, про проведення технічної модернізації пунктів перетину кордону України з Польщею, Словаччиною, Угорщиною, про розвиток економічного співробітництва між прикордонними регіонами України і країн Вишеградської «четвірки», а також громадських контактів. Потребують координації спільні дії на регіональному рівні з метою розв'язання екологічних проблем, соціальних питань, зокрема, з працевлаштування населення тощо.

Україна через посередництво В-4 долучилася до практичної участі в Програмах сусідства: Польща – Білорусь – Україна та Угорщина – Словаччина – Україна, а також до участі в регіональній програмі CADSES (Центральний, Адріатичний, Дунайський Південно-Східний європейський простір). Позитивним прикладом співпраці України, Словаччини, Польщі та Угорщини стало Співробітництво у галузі регіональної політики (INTERREG). Мають місце й інші форми співпраці та взаємодопомоги між країнами Вишеградської четвірки й Україною як на міжнародному, так і на регіональному рівні.

Серед напрямів, за якими може розвиватися поглиблене партнерство України із субрегіональними міжнародними організаціями, зокрема, з В-4, важливе місце посідає спільне протистояння екологічним викликам. Найнебезпечнішими з таких викликів на українській території є ситуація навколо Шацьких озер, а також проблема збереження «легенів Європи» – карпатських лісів. До них варто додати проблему Євро регіону «Буг».

Інформаційна війна у ЗМІ навколо розробки Хотиславського кар'єру триває понад чотири роки. Проблема полягає в тому, що через промисловий видобуток копалин у родовищі можуть зникнути Шацькі озера, разом з перлиною Волині – унікальним озером Світязь.

Родовище будівельних матеріалів «Хотиславське» розташоване в Малоритському районі Брестської області Білорусі на кордоні з Волинською областю України. За інформацією «Білгеології», балансові запаси промислових категорій, доступні для відкритої розробки, становлять 26,3 мільйони кубометрів піску та 38,8 мільйони кубометрів крейди. Пісок можна використовувати для виробництва будматеріалів, бетону, розчинів, а також у металургії, скляній та нафтохімічній промисловості. Висока якість крейди дозволяє виробляти вапно I та II сортів, використовувати її у хімічній, лакофарбовій, медичній промисловості, для виробництва комбикормів для сільського господарства. За даними білоруських ЗМІ, це – найбільше родовище першокласної крейди в Європі. Враховуючи економічні труднощі Білорусі, його розробка – «золота жила» для країни [1], тож Мінськ продовжує промислове освоєння родовища крейди, не звертаючи уваги на попередження української сторони щодо того, що кар'єр може погубити унікальні Шацькі озера, що знаходяться на відстані тридцяти кілометрів від нього.

Шацькі озера (Кримне, Оріхівське, Пісочне та інші) – одна з найбільших у Європі озерних груп, розташована у Любомльському і Шацькому районах Волинської області, у межиріччі Прип'яті та Західного Бугу. У 1983 р. цій території площею 32 500 га було надано статус природного національного парку. Група з понад 30 озер представляє цінність не лише як унікальна екосистема, а й як відомий курорт, який щорічно відвідують десятки тисяч людей. Для охорони рідкісних природних комплексів у районі Шацьких озер у 1983 р. було створено Шацький національний парк.

У реалізації намірів з освоєння Хотиславського крейдяного родовища білоруська сторона керується Національним планом дій щодо раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища на 2006–2010 рр. та Національною стратегією сталого соціально-економічного розвитку на період до 2020 р.. У 2009 р. розпочалися роботи на кар'єрі.

Звернення МЗС України до білоруської сторони у 2009 р. з пропозицією щодо попереднього вивчення питання з прогнозуванням можливих екологічних наслідків для обох сторін і для Європейського континенту загалом⁶ мало позитивні наслідки: Мінськ заморозив широкомасштабні роботи на кар'єрі на три роки. Однак, навесні 2012 р. їх було відновлено.

Суть екологічної проблеми, пов'язаної з Хотиславським родовищем піску та крейди⁷, полягає в тому, що, згідно з проектом, роботи мають проводитися до глибини 45 метрів, у той час, як порожнина, утворена внаслідок виїмки копалин, може висмоктати Шацькі озера. За інформацією Державного управління охорони навколишнього природного середовища у Волинській області, білоруський кар'єр перетинає водоносні горизонти четвертинних і верхньокрейдяних порід, які є основним джерелом питного водопостачання. Для осушення кар'єра планується відкачувати від 10-ти до 48 тисяч кубометрів води щодня. Це може призвести до пересушення на території України 40 тисяч гектарів сільськогосподарських і лісових угідь, через що буде знижено врожайність сільськогосподарських культур і приріст деревини. У зону впливу кар'єра потрапляють 11 населених пунктів, в яких у криницях може зникнути вода. Кар'єр та озера належать до єдиної системи водопровідності. Якщо понизиться рівень води у кар'єрі, це може призвести до обміління озер і навіть до їхнього повного пересихання.

⁶ Україна, як і Білорусь, підписала Конвенцію ООН про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті. Цей документ містить механізми вирішення подібних спорів за участю міжнародної спільноти. Конвенція ООН зобов'язує будь-яку країну, яка збирається реалізувати потенційно небезпечний проект у прикордонній зоні, провести громадські слухання та експертні консультації у всіх країнах-сусідах. В Україні проводилися подібні заходи, коли будували блоки на атомних станціях. Між іншим, Україна, Польща і Білорусь підписали тристоронні документи про створення біосферного резервату «Західне Полісся», що може розглядатися як ще один важіль впливу на Мінськ.

⁷ Хотиславське родовище – кар'єр площею до 240 га та глибиною 35 м має загальний об'єм розробки 93 млн т піску та 117 млн т крейди, розташований південніше населеного пункту Хотислав Малоритського району Брестської області. Розробка планується протягом 45 років. Кар'єр перетинатиме водоносні горизонти четвертинних та верхньокрейдяних порід.

Обласне відділення Держуправління екології Волині неодноразово зверталося до Міністерства охорони навколишнього природного середовища України із застереженнями та поясненнями як щодо постановки проблеми, так і щодо того, що її моніторинг є вкрай необхідний. Однак, фінансування на проведення відповідних експертиз не було отримано, і бажаного контролю з української сторони за рівнем ґрунтових вод немає. З 2013 р. працює комісія, яка має вивчити всі обставини та підготувати відповідні висновки..

Проблема вже далася взяти, вважають українські депутати, хоча глибина кар'єру на першому етапі складає всього 12 метрів. У колодязях зникла вода, пересохли болота в околицях Шацьких озер. Немає відомостей, скільки видів рослин і тварин, занесених до «Червоної книги», вже, можливо, зникли внаслідок погіршення екологічної ситуації. Але загроза цього існує, й є цілком реальною. Коли глибина кар'єру досягне 35-40 метрів на другому етапі його освоєння, рятувати ситуацію буде пізно. На думку депутатів Верховної Ради України, необхідно провести незалежну екологічну експертизу проекту. Для максимального підвищення ефективності її варто було б провести на міжнародному рівні, залучивши білорусів, поляків, експертів з інших країн.

Україна та Білорусь підписали Конвенцію ЕСПО – про оцінку впливу на навколишнє середовище в міжнародному контексті. Ця обставина, на думку представників Місії ОБСЄ в Україні, дає підстави Києву звернутися із запитом до комітету з виконання Конвенції, це могло б допомогти вирішити проблему.

Білоруські вчені переконують, що Київ перебільшує небезпеку. «Шацькі озера знаходяться досить далеко від кар'єру – безпосереднього впливу бути не може. Хоча вплив на найближчі території існує: від кар'єру до лінії кордону – метрів 200-300. Але це неминучий процес...». «Багате Хотиславське родовище є значимим для білоруської економіки. Це наше надбання, яке ми маємо право використовувати, дотримуючись, при цьому, всіх екологічних та міжнародно-правових норм. Якщо буде доведено, що в результаті розробки виникає серйозна екологічна загроза, можна буде говорити про необхідність припинення робіт». Водночас, фахівці з біоресурсів ННЦ НАН Білорусі ще у 2009 р. у «Звіті про проведення оцінки впливу на навколишнє середовище видобутку крейди на ділянці родовища «Хотиславське» у Малоритському районі Брестської області» зазначали, що вплив кар'єрного водовідливу може позначитися на існуючому гідрологічному режимі і на умовах встановленого водообміну з підземними водами озера Святе на Волині, розташованого з 5 км від кар'єру, вже у 2029 р. (тобто на 19-му році розробки кар'єру). Очікуване скорочення підземного живлення озера Святе складе близько 45% [2].

Родовище в Брестській області було виявлено ще наприкінці 1980-х рр., але радянські вчені дійшли висновку, що розробляти його без шкоди для унікальної екології Шацьких озер неможливо. У Москві розглянули звіти і вирішили проєкт заморозити, всупереч тому, що радянське керівництво не менше білоруської влади було зацікавлене у прибуткових проєктах.

Наразі тривають перемовини з окремими депутатами Європейського Парламенту, що мають на меті порушення на міжнародному рівні питання щодо розробки Хотиславського кар'єру та його можливі негативні екологічні

наслідки. Про це 22 серпня 2012 р. на прес-конференції у Луцьку заявив депутат Волинської облради І. Гузь, за словами якого, на Хотиславському кар'єрі відновили видобуток піску та крейди [3].

Проблему можна вирішити в трьохсторонньому форматі: за участі Польщі, України, Білорусі. Один з варіантів – приєднання українських і білоруських територій цієї зони до гідробіологічного атмосферного заповідника, яким ЮНЕСКО визнала частину Західного Полісся на території Польщі. Тоді будь-які роботи на цих землях було б припинено. Інший варіант – залучення до розгляду цього питання Вишеградської «четвірки», яка стоїть на захисті екологічної безпеки на Європейському ПЕРЕХРЕСТІ.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ивженко Т. Волини грозит экологическая катастрофа. Шацкие озера будут уничтожены? / Татьяна Ивженко // UAINFO. – 18.04.2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uainfo.org/news/14000-volyni-grozit-ekologicheskaya-katastrofa-shackie-ozera-budut-unichtozheny.html>. 2. Ваташук М. Чим розробка кар'єру в Білорусі загрожує Волині? / Мирослав Ваташук // ІА ЗІК. – 16.07.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zik.ua/ua/analytics/2012/07/16/358885. 3. До порятунку Світізя хочуть підключити Європарламент. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zik.ua/ua/news/2012/08/22/365128>.

УДК 339.732.4 (497.1+477)

Сльозко О.О.

ВПЛИВ РІШЕНЬ МВФ ПРО КРЕДИТУВАННЯ НА ДЕМОКРАТИЗАЦІЮ СУСПІЛЬСТВА: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ

Рішення МВФ мають важливе значення не лише для стабілізації світової та національних економіки, а й для модернізації політичних систем. У статті розглянуто вплив рішень МВФ на соціально-економічний розвиток країн на прикладі Югославії. Проаналізовано вплив рішень МВФ на демократизацію суспільства в Україні.

Ключові слова: МВФ, кредитування, демократизація, stand-by.

Решения МВФ имеют важное значение не только для стабилизации мировой и национальных экономики, но и для модернизации политических систем. В статье рассмотрено воздействие решений МВФ на социально-экономическое развитие стран на примере Югославии. Проанализировано влияние решений МВФ на демократизацию общества в Украине.

Ключевые слова: МВФ, кредитование, демократизация, stand-by.

The IMF's decisions have a crucial role for stabilizing the world economy. The paper investigates the impact of the IMF's decisions on a nation's social-economic development, particularly in Yugoslavia. It is analyzed how those decisions may influence the Ukrainian society's democratization.

Key words: IMF, credit, democratization, stand-by.

Світова фінансова криза висвітила фундаментальну слабкість міжнародної фінансової системи, а також діяльності провідних міжнародних фінансових інститутів, передусім МВФ та Групи Світового банку. Інституційна

неспроможність глобальної фінансової архітектури виявляється у відсутності стратегічного підходу у сфері регулювання міжнародних фінансів, що зумовлює посилення глобальної фінансової нестабільності.

Проблемами впливу рішень МВФ на соціально-економічний розвиток країн займаються багато науковців, як вітчизняних, так і закордонних. Вони, крім того, перебувають у центрі уваги політиків. Серед дослідників відзначимо, зокрема, А. Тарасова, М. Чосудовського, У. Белло, Дж. Олівера та ін.

Метою даної статті є компаративний аналіз впливу рішень МВФ про кредитування Югославії та України на демократизацію суспільства.

Надаючи допомогу в кризових ситуаціях, МВФ останнім часом сам зіткнувся з труднощами. Це і проблема відповідності ресурсів Фонду його статутним завданням, і проблема адекватності механізму прийняття рішень, і проблема інструментального забезпечення завдань, і проблема обмеження відповідальності через обмеженість його повноважень. Крім того, кризовий стан світової економіки посилив проблему міжнародної ліквідності – сферу регулюючої діяльності МВФ. Внаслідок системних банківських криз низка країн-членів МВФ опинилася перед загрозою дефолту, що актуалізувало проблему фінансових можливостей організації для виконання її статутних завдань як кредитора останньої інстанції. Крім Ісландії, із загрозою дефолту зіштовхнулася низка інших країн. Так, Аргентина відмовилася від дострокового погашення боргу у 6,7 млрд. доларів перед Паризьким клубом кредиторів. З проблемами обслуговування боргів зіткнулися Угорщина, Еквадор, Філіппіни, Малайзія, Таїланд, Колумбія, Туреччина. Потрапила до цього кола й Україна [1].

У листопаді 2008 р. МВФ надав кредити в розмірі 16,5 млрд. доларів Україні, 25,1 млрд. – Угорщині, 7,6 млрд. – Пакистану, 19 млрд. – Туреччині. Допомогу від МВФ також одержали Латвія, Вірменія, Ісландія, Білорусь і Сербія. У березні 2009 р. умови надання кредиту на 20 млрд. євро були погоджені з Румунією. Мексика попросила МВФ виділити їй стабілізаційну кредитну лінію на 47 млрд. доларів. У 2014 р. знов постало питання кредитування України за особливими обставинами, пов'язаними із загрозою війни з Росією.

Внаслідок цього країнами G20 на Лондонській зустрічі ще у квітні 2009 р. було погоджено збільшення ресурсної бази МВФ для подолання проблем ліквідності (з 250 до 750 млрд. доларів). Для цього запроваджено кілька механізмів фінансування, з яких кожна країна-донор може вибрати для себе прийнятний варіант: можливе придбання облігацій МВФ, що матимуть найвищий кредитний рейтинг для розміщення у них резервів або здійснення додаткової емісії СПЗ. Передбачався продаж наявних у Фонду резервів золота.

На особливу увагу заслуговує активність країн групи БРІКС у вирішенні проблеми ресурсів МВФ, що свідчить про зміцнення їхніх позицій у розбудові нового світового порядку, про прагнення посилити вплив на прийняття рішень у МВФ. За оцінками експертів Goldman Sachs, сумарний обсяг ВВП країн БРІКС до 2027 р. перевершить ВВП сімки провідних індустриальних держав,

який становить 30,2 трлн доларів. Квота Китаю в МВФ становить 3%, що приблизно відповідає розмірам квоти групи країн на чолі зі Швейцарією [2].

Структура управління МВФ відображає економічні реалії, тому коригування квот і посилення впливу нових країн мали б покращити його реакцію на актуальні економічні проблеми. У вересні 2008 р. було утворено комітет з реформи управління МВФ у складі експертів як з розвинутих країн, так і з країн, що розвиваються. Комітетом запропоновано комплекс заходів для підвищення легітимності й результативності Фонду, у тому числі, створення Ради Міністрів високого рівня для сприяння політичній взаємодії в ухваленні стратегічних і критично важливих рішень, прискорення реформи квот і кількості голосів, розширення завдань нагляду, уточнення відповідальності й підзвітності різних структур Фонду, що беруть участь у прийнятті рішень, введення нового, прозорого й незалежного від національної належності процесу відбору Розпорядника.

Потребує модернізації система фінансових інструментів МВФ. Для забезпечення більшої гнучкості та раціональності було впроваджено новий тип кредиту – Flexible Credit Line. Країни, які відповідають базовим критеріям Фонду, зможуть використовувати його практично у невідкладному режимі, без додаткових умов, до того ж, у великих обсягах на тривалий період часу. Для країн, що не відповідають критеріям використання Flexible Credit Line, передбачається розширена програма Stand-By. Вводиться також нова квота для використання кредитів МВФ розміром 200-600%, що вдвічі вище від попереднього рівня. У першій половині 2009 р. можливістю такого фінансування скористалися Польща та Колумбія, яким було надано фінансування у розмірі 20 млрд. доларів.

Суперечності між необхідністю глобального регулювання та інститутом національного суверенітету, що створює проблеми для наднаціонального регулювання міжнародних фінансів, давно є предметом фахового обговорення. Усвідомлення його значущості знайшло відображення в рекомендаціях з модернізації системи управління МВФ, яка ґрунтується на принципах корпоративного управління. У рекомендаціях Комітету з реформи управління МВФ зазначається, що Фонд наразі не може ефективно виконувати регулюючі функції через відсутність прямого мандату для нагляду за рухом капіталу, макроекономічною ситуацією, рухом валюти. Експерти комітету наголошують на необхідності перерозподілу повноважень та функцій основних структурних підрозділів: Ради керуючих, Виконавчої ради, Ради міністрів та керуючих. Рада керуючих повинна мати таку кількість членів, щоб бути одночасно ефективною для прийняття стратегічних рішень та достатньо репрезентативною. Всі інші завдання управління пропонувється делегувати до Виконавчого Правління і Управління з великим колом обов'язків. Реалізація цілей установи, яка повинна забезпечити глобальну фінансову стабільність, потребує комплексного підходу. Необхідними заходами у цьому контексті є внесення змін щодо перерозподілу квот і голосів членів, доповнення до фінансових ресурсів Фонду, зростання його ролі у макроекономічній координації та у вирішенні проблем макроекономічної та зовнішньоекономічної рівноваги [3; 4].

Загострення політичної ситуації ускладнило економічну ситуацію в Україні, актуалізуючи питання про залучення зовнішніх позикових ресурсів. Невдовзі після передачі влади в Києві керівництво США, Євросоюзу й самого МВФ заявили про можливість швидкого відновлення співпраці країни з Фондом. Відомо, що кредитні кошти може бути виділено після виконання певних умов, однією з ключових для України є вимога запровадження плаваючого курсу гривні. Ще в лютому 2013 р. колишнє керівництво Нацбанку своїми постановами вже виконало її. Тепер офіційний курс гривні оновлюється щодня залежно від середньозважених ринкових значень попереднього банківського дня, а НБУ дозволено мінімізувати інвалютні інтервенції і економити золотовалютні резерви.

З іншими вимогами МВФ ситуація складніша. Важливими умовами, які потрібно виконати для отримання коштів, є різке скорочення різних видів соціальної підтримки населення, заморожування мінімальної зарплати і пенсій. Керівники місії МВФ намагаються довести, що Україні вкрай необхідно заморозити заробітні плати та пенсії, піднявши ціни на енергоносії та ЖКХ через те, що вони нижчі ніж у сусідніх держав. Профспілкові лідери підкреслюють, що кредити зараз Україні необхідні, але умовами їх надання не може бути зниження соціальних стандартів та погіршення життя населення. Є чимало інших шляхів наповнення бюджету, зокрема – шлях реальної боротьби з корупцією та виведення економіки з «тіні».

Політика та рекомендації МВФ щодо країн, що розвиваються неодноразово піддавалися критиці, суть якої полягає в тому, що виконання рекомендацій і умов у кінцевому підсумку спрямовано не на підвищення самостійності, стабільності та розвиток національної економіки, а на її прив'язку до міжнародних фінансових потоків.

При прийнятті рішень про дії Фонду голоси розподіляються пропорційно внескам. Для схвалення кожного з рішень необхідно 85% голосів. США володіють близько 17 % голосів. Це є недостатнім для самостійного прийняття рішення, але дозволяє блокувати будь-яке з них. Сенат США може прийняти законопроект, який забороняє Міжнародному валютному фонду виконувати певні дії, наприклад, виділяти кредити тим чи іншим країнам [5]. Як вказує китайський економіст професор Ши Цзяньсюнь, перерозподіл квот аж ніяк не змінює базові рамки організації та співвідношення сил у ній, частка США залишається такою самою, як була, вони володіють правом вето: «Сполучені Штати, як і раніше, керують порядком МВФ» [6].

Основними функціями МВФ є:

- сприяння міжнародній співпраці у сфері грошової політики;
- розширення світової торгівлі;
- кредитування;
- стабілізація валютних обмінних курсів;
- консультування країн-дебіторів (боржників);
- розробка стандартів міжнародної фінансової статистики;
- збір і публікація міжнародної фінансової звітності.

Фонд прагне до бюджетної консолідації, яка передбачає максимальне зниження витрат держбюджету, насамперед, за рахунок зменшення соціальних витрат. В умовах дестабілізованої економіки це може призвести до швидкого падіння реальних доходів громадян з наступним зниженням рівня внутрішнього споживання, а разом з ним і бюджетних доходів. Отже, заходи, спрямовані на оздоровлення бюджетної системи, приховують у собі ризики для неї.

Ризики містить у собі й умова МВФ щодо сорокавідсоткового підвищення побутових цін на газ, спрямованого на підвищення комунальних тарифів до «ринкового рівня». Постійний представник Фонду в Україні Ж.Ваше не приховує: «Ми вважаємо, що поточні вкрай низькі тарифи на газ- і теплопостачання для населення не можуть більше підтримуватися». Виникає питання: «Навіщо МВФ такі жорсткі заходи для України?». Українці витрачають на комунальні послуги в середньому 14-15% доходів, у 18% платників на це йде більше половини заробітку. За даними наукових експертиз, 15% доходу на «комуналку» – це більше, ніж у багатьох європейських державах і в Росії. Додаткове підвищення витрат погіршить і без того непрості умови життя населення.

Вимоги МВФ до кредитування України залишається такі самі, як і раніше, хоча керівництво МВФ допускає, що їх може бути пом'якшено. Базовий набір економічних вимог Фонду приблизно однаковий для більшості країн, формально спрямований на економічні реформи. При детальному розгляді стає зрозуміло, що реформи орієнтовані на підвищення зовнішньоторгової платоспроможності країни. Ще один зі стовпів політики Фонду – максимальна лібералізація ринків, їхнє відкриття для провідних гравців світової економіки. Це послабляє країни економічно, ускладнюючи імпортозаміщення і підтримку внутрішніх виробників.

Одним з класичних негативних прикладів такого курсу МВФ щодо конкретної країни є Югославія 1980-х рр. За словами відомого канадського економіста М. Чосудовського, залучені позики МВФ та афілійовані програми призвели до послідовної деіндустріалізації Югославії, а згодом до її руйнування як держави. «Уже на початку 80-х рр. угоди Белграда з Фондом збільшили зовнішній борг і забезпечили мандат для девальвації югославського динара, що сильно вдарило по рівню життя югославів. Потім МВФ періодично прописував подальші дози гіркої «економічної терапії», соціальна політика демонтувалася, а економіка повільно падала. До 1990 р. промислове виробництво сягнуло до 10-ти % падіння з усіма передбачуваними соціальними наслідками», – розповідає експерт [7].

Фінансовані МВФ програми фактично послідовно знищували індустріальний сектор, поступово демонтували югославську державу «загального благоденства». Більша частина кредитів, виданих МВФ Югославії у 80-х рр., пішла на обслуговування боргу і на вирішення проблем, викликаних виконанням рецептів МВФ. Фонд змусив Югославію припинити економічне вирівнювання регіонів, що призвело до зростання сепаратизму і громадянської війни, яка забрала життя 600 тис. чоловік [7]. І хоча потім в окремих промислово розвинених колишніх югославських республіках економіка

стабілізувалася (Словенія, Хорватія), інші країни лихоманить досі, підтвердженням чому є Боснія і Герцеговина.

Інший приклад – фінансова криза у Південно-Східній Азії 1997-1998 рр., яку фактично було викликано рецептами МВФ, що не враховували низку найважливіших економічних трендів. У Мексиці діяльність Фонду в 90-і роки призвела до швидкого зростання державного боргу і безробіття, знищення підтримки фермерських господарств. На обслуговування зовнішніх боргів витрачалося до 55-57 % ВВП. Країну на нерівноправній основі змусили вступити до зони вільної торгівлі із США і Канадою (NAFTA), надавши колосальні пільги американським постачальникам, які у Штатах і раніше користувалися держпідтримкою. Доходи простих мексиканців моментально зникли [8; 9].

Не дивно, що не тільки політика Фонду, а й саме його існування піддається у світі активній критиці. В Україні ж багато хто сприймає його мало не як манну небесну, яка врятує від економічних бід.

Не будемо забувати і про Китай, з яким у грудні 2013 р. була узгоджена інвестиційно-кредитна програма на загальну суму понад \$ 30 млрд. і який теж схильний надавати позикові ресурси під невисокі відсотки.

Отже, співпраця з Фондом має бути взаємовигідною, максимально враховувати не лише економічні реалії розвитку, а й наслідки для простих громадян. Якщо залучати позики, то на збалансованих умовах, а не просто в інтересах тих чи інших зарубіжних центрів впливу, уникаючи згубного впливу на суспільство, рівень його демократичного розвитку і рівень життя загалом.

ВИКОРИСТАНІ ДжЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Тарасов А.Н. Аргентина – ще одна жертва МВФ / А.Н. Тарасов [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://scepsis.net/library/id_738.html.
2. Швейцарский взнос в пользу МВФ [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://swiss-ce.rsuh.ru/news/detail.php?ID=92214> swissinfo.ch.
3. Директор-распорядитель МВФ приветствовал решения Группы 20-ти, направленные на содействие глобальному экономическому росту и укрепление потенциала Фонда. Пресс-релиз № 09/111 от 2 апреля 2009 г. – Международный Валютный Фонд [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/survey/so/2009/NEW040209A.htm>.
4. Olivier J. A Theory of International Crisis Lending and IMF Conditionality [Electronic resource] / Jeanne Olivier, Zettelmeyer Jeromin, Ostry Jonathan David // IMF Working Paper. WP/08/236. – Access mode: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2008/wp08236.pdf>.
5. Сенат США проголосовал против помощи «проблемным» странам: Экономика [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.top.rbc.ru-Reuters.18.05.2010>.
6. Ши Цзяньсюнь Каково значение третьего места Китая в МВФ? [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://russian.people.com.cn/31518/7177712.html>.
7. Чосудовский М. Как МВФ разрушил Югославию? / Мишель Чосудовский [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://saint-juste.narod.ru/chosudovsky.htm>.
8. Белло У. Как устроить продовольственный кризис [Електронний ресурс] / Уолден Белло. – Режим доступу: http://scepsis.net/library/id_2162.html.
9. Альфатер Э. Продовольственный кризис / Эльмар Альфатер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cdpgs-ua.livejournal.com/9453.html>.

ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ: ЕТАТИСТСЬКИЙ ДИСКУРС РЕФОРМ

Проаналізовано стан розвитку українського суспільства. Доведено необхідність суспільно-політичної модернізації та обґрунтованість стратегії реформ в Україні. Проаналізовано етатистський дискурс реформ на основі Щорічного послання Президента України до Верховної Ради України та Указу Президента України «Про Національний план дій на 2013 рік». Виявлено мету, критерії та цінності етатистського дискурсу реформ, показано результати його впливу на українське суспільство, виявлено та пояснено причини таких результатів.

Ключові слова: модернізація, стратегія, реформи, президент, влада, дискурс.

Проанализировано состояние развития украинского общества. Доказана необходимость общественно-политической модернизации и обоснованность стратегии реформ в Украине. Проанализирован этатистский дискурс реформ на основе Ежегодного послания Президента Украины к Верховному Совету Украины и Указа Президента Украины «О Национальном плане действий на 2013 год». Выявлены цель, критерии и ценности этатистского дискурса реформ, показаны результаты его влияния на украинское общество, выявлены и объяснены причины таких результатов.

Ключевые слова: модернизация, стратегия, реформы, президент, власть, дискурс.

The Ukrainian society' state of development is analyzed. The need for socio-political modernization and validity of reforms strategy for Ukraine is proved. The Annual Message of the President of Ukraine to Verkhovna Rada of Ukraine and Decree of the President «About the National plan of action for 2013» are the basis for this analysis of the power discourse of reforms. The purpose, criteria and values of the etatist discourse of reforms are revealed as well as its influence on the Ukrainian society are shown. The reasons of such results are revealed and explained.

Key words: modernization, strategy, reforms, president, power, discourse.

Президент України В.Янукович прийшов до влади під гаслом «нової хвилі» модернізаційних реформ заради стабільності. Заявлений ним у 2010 р. реформаторський політичний курс орієнтував на виконання головного завдання – повернення «людям їхньої віри в сильну, розвинену, сучасну Україну, де кожен відчуває себе активним учасником національного розвитку» [1]. Державна влада заявила гасло модернізації: «не люди для реформ, а реформи – для людей» [2]. Проте, як з'ясувалося, реалії реформування не відповідали тому, що було задекларовано. Проблема полягала в невідповідності дискурсу реформ наслідкам здійснення реформаційної політики, невідповідності між реалізовуваною на практиці реформаційною політикою держави та потребами суспільного розвитку.

Новий етап модернізаційного реформування суспільства в Україні виявився відбитком відповідних процесів у Росії, де утверджується етатистський тип держави. Російський соціальний філософ Р. Соколова визначає «етатистський тип держави» як ідеальну модель, у якій акцент зміщується з домінуючої ролі держави в усіх сферах суспільного життя в бік зростання її управлінських функцій [3]. Дослідниця дистанціюється від ідеологізованих

підходів, зосереджуючи увагу на функціональних особливостях поняття «сильна держава». Сильна держава виконує функції підвищення життєздатності суспільства, забезпечення його динамічного розвитку, ефективного самозахисту шляхом наведення порядку, боротьби зі злочинністю, забезпечення миру та належного існування [4].

Погляд Р. Соколової на функції «сильної держави» суголосний розумінню українським політологом Ф. Рудичем функцій «сильної демократичної влади». Поряд зі згаданими функціями сильної держави, яка може бути і авторитарною, і демократичною, демократична влада ґрунтується на довірі народу. Народ бере активну участь у державній політиці [5].

В Україні здійснено лише перші дослідження політичного дискурсу, тоді як у Франції та Німеччині сформувалися школи цього напрямку. Активного розвитку набувають дослідження з використанням дискурс-аналізу в Росії. Має рацію український політолог П. Кузьмін, що дискурс-аналіз як методологія доповнює традиційне розуміння влади в атрибутивно-субстанційному та силовому розумінні. Комунікаційне дискурсивне розуміння дозволяє виявити не лише те, «як сьогодні формується й зміцнюється влада, але й чому вона втрачає свій авторитет» [6]. З метою своєчасного коригування політичного курсу задля збереження стабільності суспільства такі знання необхідні.

Водночас, поза увагою залишаються особливості дискурсу здійснених за часів президента Януковича реформ в Україні та його проміжні результати.

Завдання нашого дослідження: по-перше, оцінити стан розвитку українського суспільства; по-друге, виявити особливості етатистського дискурсу модернізаційних реформ; по-третє, пояснити результати впливу етатистського дискурсу реформ на українське суспільство.

Модернізація – це процес оновлення суспільства, який може проходити повільно природним шляхом або бути прискорений реформами чи революцією. Раціоналістична політологія обумовлює характер перебігу процесу модернізації станом розвитку суспільства. З позицій постмодерністського підходу напрям і стратегію модернізації визначає ситуація, а не необхідність.

Запропонована нами комплексна синтетична методологія поєднує аналіз індексів розвитку суспільства, дискурсу реформ та громадської думки щодо ефективності реформаційного курсу.

Розпочнемо з аналізу стану розвитку суспільства. Виходимо з принципу розширення рівності можливостей та свобод у розвиненому модерному суспільстві. Так, міжнародна організація Дім свободи (Freedom House) ранжує рівень розвитку демократичних свобод за шкалою від 1 до 7; індекс 1 присвоюється вільним, 7 – невольним державам. У звіті «Свобода у світі – 2013» статус України у 2012 р. визначений як частково вільна держава, при цьому, індекс розвитку політичних свобод відповідає 4, громадянських – 3 [7].

У звіті цієї ж організації про стан розвитку країн в умовах перехідного періоду, опублікований у 2013 р., Україна з індексом 4,86 посідала останнє місце у групі перехідних або гібридних режимів. Нижче її за шкалою розташовувалися напівконсолідовані та консолідовані політичні режими [8].

Американський дослідницький центр Фонд спадщини (The Heritage Foundation) визначив індекс розвитку економічної свободи в Україні у 2012 р. на рівні 46,3 за шкалою від 0 до 100, де показник 0 відповідає відсутності, а 100 – максимальному вияву економічної свободи. Серед 177 країн світу Україна посідає на той момент 161, а серед європейських країн – останнє 43 місце по індексу економічної свободи, поступаючись Білорусі та Росії. Статус України визначено як країна з «репресивною» економікою. Однією з причин такого стану названо неефективну політику поверхневих реформ, які не змогли стимулювати формування динамічного приватного сектора і зростання економіки [9].

Аналіз стану свобод в Україні дозволяє зробити висновок про необхідність активізації модернізаційних перетворень. Суттєве відставання від європейських країн у розвитку економіки та хиткість фундаменту демократії спонукають нинішнього Президента України до рішучих реформаційних заходів, відмінних від тих, до яких вдався його попередник.

П.Кузьмін виявляє невідповідність між словами та справами у дискурсі головних суб'єктів політичної влади в Україні. Дискурс оперує конструктами «проведення реформ, підвищення рівня життя, боротьба з корупцією, формування середнього класу. Реальна політика: збереження або навіть посилення корупції в окремих сферах; рівень життя більшості громадян суттєво не покращується; збільшення різниці у доходах між багатими та бідними; зберігаються труднощі й перепони на шляху формування середнього класу» [10].

Спробуємо проаналізувати реформаційний дискурс, оголошений президентом Януковичем. Виходимо з того, що реформи – це сплановані заходи, орієнтовані на розширення суспільних структур, формування їх відкритості для нових суспільних груп та індивідів. Якщо заходи орієнтовані на згортання свободи, то їх доречно називати консолідацією [11].

Зупинимося детальніше на Щорічному посланні Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 р.». Виконання заявленого в Посланні курсу реформ здійснювалося згідно з Указом Президента України «Про Національний план дій на 2013 рік» [12].

У Посланні не було чітко та відкрито визначено мету й стратегію реформ. У вступному слові до Послання заявлено про «модернізацію всіх сфер суспільного життя», абзацом нижче – про структурну модернізацію економіки. Далі в тексті відзначаємо, що метою було заявлене збереження та розвиток людського й соціального капіталу. Серед інших цілей – формування моделі випереджаючого соціально-економічного розвитку, тобто моделі інвестиційно-інноваційної економіки [13].

Така невизначеність не дивує, якщо звернути увагу на завершальну тему вступного слова, де президент В. Янукович протиставляє себе політикам, які висувують гасла об'єднання електорату «від виборів до виборів» [14]. Прийом протиставлення «реформаторів» «противникам реформ», а «влади» – «опозиції» перенесений з площини ідентифікацій і виявляє розуміння автором послання політики як війни. Звідси випливає, що істинна мета дискурсу реформ, завуальована за допомогою маніпуляційних технік, – не модернізація

суспільства, а утримання влади. Дискурс реформ є тільки способом організації підтримки влади суспільством.

У цьому зв'язку стають зрозумілими як поверховість реформ, так і відсутність чітких критеріїв їхнього здійснення. І справді: президент не визначає критерії, згідно з якими має проходити процес реформування. У Посланні використано переважно поняття, які не піддаються вимірам. Зокрема, це такі конструкти як «підвищення ефективності затрат бюджету соціальної спрямованості», «забезпечення ефективного використання права», «ефективна антикорупційна політика» тощо [15].

Соціально орієнтована політика, заявлена у Посланні Президента України спрямована на розширення пільг соціально незахищеним верствам, творчо обдарованій молоді, проте її реалізація є суперечливою. Зростає така матеріальна підтримка за рахунок поглиблення дефіциту бюджету та перерозподілу коштів із галузей освіти та охорони здоров'я, як наслідок – формується бюджет проїдання, відповідно зростає ручне регулювання економіки. У таких умовах втрачає будь-яке значення публічно заявлена спрямованість реформ на розвиток людини та суспільства; значимими залишаються тільки ресурси, переважно фінансово-економічні, які можна конвертувати в підтримку існуючої державної влади.

Таким чином, реформаційний дискурс влади в Україні часів правління Януковича був орієнтований на зміцнення не стільки держави, скільки позицій самого Президента.

Перейдемо до результатів впливу статистського дискурсу на українське суспільство. Результати соціологічних досліджень того часу дозволяють обґрунтувати висновок про падіння довіри та зростання байдужості українського суспільства до влади. Так, результати опитування, яке провела компанія GfK Ukraine у рамках «Омнібуса» в період з 1 по 15 серпня 2013 р. показали, що в порівнянні з аналогічним дослідженням у березні 2012 р. частка байдужих до влади осіб віком старше 16 років виросла на 10% і сягнула 41%. Зменшилась і частка осіб, які бажали допомогти владі (6% у 2013 р. проти 9% у 2012 р.). У 28% українців негативне ставлення до влади сформувалося за час реформ. Негативно ставились українці й до силових структур. Причина – порушення силовими структурами прав людини. Так вважало 27% респондентів [16].

Модель держави Україна за президентства В. Януковича базувалася на порушенні принципів поділу функцій і балансу гілок державної влади, посиленні її виконавчої вертикалі та позиції Президента [17]. Опитування громадської думки, проведене в період із 31 травня по 6 червня 2012 р. соціологічною службою Центру Разумкова виявило, що 22,7% українців визнавали конституційну реформу 2010 р. такою, що посилює особисту владу Президента та вибудовує вертикаль влади під нього. Розширення основ демократії вбачали в конституційній реформі лише 3,4% опитаних.

У тому, що посилення влади Президента покращить політичну, економічну та соціальну ситуацію в країні, висловили впевненість лише 13,3% респондентів. Такий соціальний песимізм ґрунтувався на переконанні, що

проведені зміни не покращать правових механізмів захисту прав і свобод. Це виявляло марність сподівань на стимулювання процесу модернізації суспільства. Дійсно, згідно з результатами опитування лише 3,6% респондентів сподівалися на покращення стану суспільства [18]. Цілком обґрунтовано в українців формувалося переконання в тому, що саме Президент, а не пересічний громадянин має всі можливості та права впливати на розробку державної політики. Відповідно, саме від нього залежать хід реформ та їхні результати.

Водночас, як засвідчує досвід, дієва підтримка громадян може стати вирішальним соціальним ресурсом демократії. У Щорічному посланні Президента України до Верховної Ради України 2013 р. перелічені соціальна, правоохоронна, комунікаційна, просвітницька тощо функції громадянського суспільства. Важливо, однак, що в згаданому переліку відсутнє уявлення про громадянське суспільство як посередника між владою та малим і середнім бізнесом у пошуку ефективних механізмів його розвитку, підтримки приватної власності та підприємницької ініціативи. Натомість основне призначення громадянського суспільства вбачалось у виконанні ним інтегративної функції та консолідуючої ролі. Суспільство «має бути суттєвою протигаєм вкрай заполітизованому й поляризованому контексту суспільних відносин» [19]. Роль держави у взаємовідносинах із громадянським суспільством вбачалася в прийнятті законів на підтримку громадських організацій і об'єднань, зорієнтованих на захист інтересів громадян і взаємодію з органами влади [20].

Таким чином, позиція держави щодо суспільства залишалася регламентуючою, а не активно підтримуючою. Усе це зумовлювало відсутність в Україні «ефективної взаємодії» державної влади та громадянського суспільства.

Звідси, на нашу думку, й недовіра до влади, незрозуміння її заяв і дій. Такий висновок обґрунтовують і результати опитування громадської думки «Омнібус», що його провела в липні 2013 р. компанія TNS в Україні. Позитивно на запитання про правильність спрямування всього, що відбувається в Україні, відповіли тільки 11,6% респондентів у віці від 16 до 75 років. Водночас негативну відповідь отримано від 70,9% респондентів, 17,5% респондентів відчували складнощі при відповіді на поставлене запитання [21].

У період із 30 серпня по 8 жовтня 2013 р. питання про правильність спрямування розвитку України респондентам задавала соціологічна служба Центру Разумкова. Результати відрізняються, проте рівень негативної оцінки спрямованості розвитку подій залишався високим і демонстрував зростання в порівнянні з показником березня 2013 р. з 62,9% до 65,4% при зменшенні частки респондентів, які позитивно оцінили просування країни визначеним курсом (15,4% у березні 2013 р. проти 18,1% загальної кількості опитаних у серпні-жовтні того ж року) [22].

Враховуючи викладене вище, доходимо висновку, що в Україні важливо проводити не структурні, а системні поетапні реформи. Такий висновок зумовлює проблему вибору орієнтирів політики реформ. Проблема полягає не в тому, чи потрібні реформи? Вони потрібні й це очевидно. Проблема в тому, які

параметри реформування задавати, на які цінності орієнтуватися – демократичні цінності та лібералізовану економіку європейської спільноти чи цінності протилежного гатунку, що підтримуються, скажімо, в Росії?

Розуміння необхідності та незворотності модернізації орієнтує державу на продовження дискурсу реформ. Однак, цей дискурс необхідно спрямувати на реальні перетворення: забезпечення загальнолюдських і політичних свобод, досягнення сучасних стандартів життя, захист права власності, реструктуризацію і розвиток економіки України. Треба чітко визначити вектор і модель розвитку, пріоритетні напрями модернізації, реально оцінити існуючі й можливі ресурси, розробити механізми, дієві в умовах оновлення суспільства.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Україна. Президент (2010- ; В. Ф. Янукович). Послання Президента України Віктора Януковича до Українського народу (з Експертною доповіддю НІСД «Україна ХХІ століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації») / уклад. А. В. Єрмолаєв. – К. : НІСД, 2010. – С. 8. 2. Там само. 3. Соколова Р. И. Сильное государство как фактор модернизации / Р. И. Соколова // Экономические модели модернизации / отв. ред. В. Н. Шевченко. – М., 2002. – С. 61-62. 4. Там само. – С. 63. 5. Рудич Ф. Основний напрям розвитку українського суспільства в умовах модернізації : спроба політичного аналізу [Електронний ресурс] / Ф. Рудич // Віче. – 2013. – № 17. – Режим доступу до журн. : <http://www.viche.info/journal/3377/>. 6. Кузьмин В. П. Политический дискурс власти и оппозиции в современной Украине : содержание, особенности, потребность обновления / В. П. Кузьмин // Вісник СевНТУ : зб. наук. праць. – Севастополь, 2012. – Вип. 136. – С. 119. 7. Freedom in the World – 2013 [Electronic resource] // Freedom House : [site]. – The access mode : <http://www.freedomhouse.org/report-types/freedom-world>. 8. Nations in Transit 2013 : Authoritarian Aggression and the Pressures of Austerity [Electronic resource] : Selected Data from Freedom House's Annual Analysis of Democratic Development from Central Europe to Eurasia / ed. by S. Habdank-Kołaczewska. – Freedom House, 2013. – P. 22. – The access mode to ed.: <http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/NIT%202013%20Booklet%20-%20Report%20Findings.pdf>. 9. Miller T. Highlights of the 2013 Index of Economic Freedom : Promoting Economic Opportunity and Prosperity [Electronic resource] / Terry Miller, Kim R. Holmes, Edwin J. Feulner. – Washington : The Heritage Foundation ; New York : The Wall Street Journal, 2013. – P. 4. – The access mode to ed. : http://thf_media.s3.amazonaws.com/index/pdf/2013/Index2013_Highlights.pdf. 10. Кузьмин В. П. Указ. соч. – С. 121. 11. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон ; пер. с англ. В. Р. Рокитянского. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – С. 343. 12. Україна. Президент (2010- ; В. Ф. Янукович). Про Національний план дій на 2013 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010 - 2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» : Указ від 12 бер. 2013 р. № 128/2013 [Електронний ресурс] // Президент України Віктор Янукович. Офіційне інтернет-представництво : [сайт]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/15521.html>. 13. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 році : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України / [кер. авт. кол. Єрмолаєв А. В.]. – К. : НІСД, 2013. – С. 15, 16, 19, 41. 14. Там само. – С. 20. 15. Там само. – С. 52. 16. Байдужість українців до влади зростає [Електронний ресурс] // GfK Ukraine : [сайт]. – Режим доступу : http://www.gfk.ua/public_relations/press/press_articles/011194/index_ua.html. 17. Рудич Ф. Назв. праця. 18. На що насамперед спрямована ініційована Президентом України Януковичем конституційна реформа? [Електронний ресурс] // Центр Разумкова : [сайт]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=616. 19. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 році : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – С. 210. 20. Там само. 21. На що насамперед спрямована ініційована Президентом

України Януковичем конституційна реформа? [Електронний ресурс] // Центр Разумкова : [сайт]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=616. 22. Події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі? (Динаміка 2004-2013) [Електронний ресурс] // Центр Разумкова : [сайт]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=66.

УДК:070:355(091)

Сегеда С.П.

ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ЄВРАЗІЙСЬКОГО ПРОСТОРУ З УКРАЇНОЮ

Розглядаються сучасні спроби Росії створення під її керівництвом на теренах пострадянських союзних республік нової цілісності – Євразійського союзу. Висвітлюється місце України з погляду євразійства. Аналізується ставлення Москви до намагань країн СНД вийти з-під її впливу і самостійно будувати свої національні держави.

Ключові слова: Україна, Росія, євразійський союз, простір, окупація, українська армія.

Рассматриваются современные попытки России создания под ее руководством на территории постсоветских союзных республик новой целостности - Евразийского союза. Освещается место Украины с точки зрения евразийства. Анализируется отношение Москвы к попыткам стран СНГ выйти из-под ее влияния и самостоятельно строить свои национальные государства.

Ключевые слова: Украина, Россия, евразийский союз, евразийское пространство, оккупация, украинская армия.

The current attempts of Russia to create a new integrity (the Eurasian Union) under its leadership on the territories of the post-Soviet republics and Ukraine's place in terms of Eurasianism are considered. Moscow's attitude to the CIS countries' attempts to counter its influence and to start establishing their own national states is analyzed.

Key words: Ukraine, Russia, Eurasian Union, Eurasian space, occupation, Ukrainian army, war.

Ідея Євразійського союзу не є новою, однак, останніми роками отримала новий поштовх для актуалізації. Про створення Євразійського союзу писали М.С. Трубецької, П.М. Савицький. Вони висунули ідею поступового перетворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) на євразійський союз шляхом заміни комуністичної ідеології на євразійську. Для євразійців Росія – це третій світ, який синтезує Європу та Азію з домінуванням останньої, тобто, російсько-туранська держава, синтез тюркських і угро-фінських народів, спадкоємиця великої імперії Чингізхана. З плином часу ця ідея забулась, але в середині 1980-х рр. правозахисником академіком А.Д. Сахаровим було запропоновано проект нової угоди під назвою Союз Радянських Республік Європи і Азії – Європейсько-Азійський Союз. Його було відхилено, натомість, запропоновано створити Союз Суверенних Держав, що також не було втілено в життя. Було реалізовано проект під назвою Співдружність Незалежних Держав (СНД). Згодом, у 1995-1996 рр., поняття

«євразійського простору» почало посилено реанімуватися, а на початку ХХІ ст. отримало «друге дихання». Ідеологами цього проекту стали президенти Росії В. Путін і Казахстану Н. Назарбаєв, а також політологи О. Дугін, О. Панарін, киргизький письменник Ч. Айтматов. Саміт Євразійського Союзу (ЄврАзЕС) у грудні 2010 р. став точкою переходу поняття «євразійський союз» з декларативного у реальне. Сформувалося переконання, що створення Євразійського Союзу в складі Росії, Білорусії й Казахстану дозволить Росії стати одним зі світових полюсів впливу [1].

На думку автора, Радянський Союз не розпався, а був реформований згори. Матеріали 19-ї конференції комуністичної партії СРСР свідчать, що економіка країни перебувала у важкому стані, була побудована на сировинній базі, основу якої складали нафта і газ, що експортувалися в Європу. Виробничі сили потребували розвитку. Радянський Союз на кінець 1980-х рр. за рівнем доходів на душу населення значно відставав від розвинутих країн світу. Йому була потрібна перебудова. Створення СНД, це, по суті, – своєрідна трансформація СРСР згори. Якби це відбулося знизу, то верхівка КПРС не втрималася би при владі, на неї чекала би неминуча люстрація.

Ідея перебудови мала на меті залучення іноземних інвестицій для модернізації застарілої матеріальної виробничої бази, розробки нових технологій. Розвал Радянського Союзу – це афера світового масштабу, великий обман комуністичною верхівкою народів усього світу. Але кремлівські можновладці не повністю врахували людський фактор. Запозичення, гранти, кредити, що почали надходити до колишніх радянських республік, безцеремонно розкрадалися. Нова «національна еліта» (колишня партноменклатура) почала успішно їх освоювати, переводячи до закордонних банків. Це було вигідно як Західній Європі, де переважно зберігають свої вклади бізнесмени нової формації, бо ці кошти знову повернулися до них і працюють на розвиток економіки тієї ж таки Європи, так і новій еліті, яка за допомогою закордонних рахунків забезпечувала собі безбідне майбутнє.

Як показали події у світі, такі сподівання були марними. Кошти на рахунках П. Лазаренка, С. Хусейна, М. Каддафі, В. Януковича було заарештовано, вилучено, залишено в тих країнах, де було відкрито банківські рахунки. Новітні технології літакобудування, машинобудування тощо не прийшли на територію колишнього СРСР. В основному, розвивалася харчова й переробна промисловість, з відкриттям ринків з'явилися побутові товари іноземного виробництва. Пострадянські республіки завжди перебували в полі тяжіння Кремля, а ті, що прагнули вийти з-під його впливу і почати будувати свої національні держави, обов'язково підпадали під жорсткий прес Москви. Як приклад, маємо Азербайджан, від якого російські сепаратисти відірвали Нагірний Карабах, Молдову, яка втратила частину території у вигляді Придністровської Республіки, Грузію, від якої відкололи Північну Осетію й Абхазію, а сьогодні до цієї низки приєдналася Україна, у якій було брутально анексовано Крим і дестабілізовано ситуацію на сході України. Як відомо, народних борців за незалежність Ічкерії Кремль уперто називає бандформуваннями. Фактично Чеченську Республіку знищили, а потім почали

відбудовувати, посадивши там маріонетковий уряд, керований із центру. Тут варто згадати події в Угорщині, Афганістані, коли інспірована Москвою опозиція іноземних країн «просила» й «просить» збройної допомоги від Росії для захисту своєї «опозиційної гідності». За цим же сценарієм Росія вслід за Кримом хоче приєднати до себе не лише Луганську, Донецьку, а й Одеську, Харківську, Миколаївську, Запорізьку області.

Тепер зрозуміло, чому за 23 роки існування незалежної України згасало українське книговидання, політика українізації проводилася незграбно, невміло, що справедливо викликало невдоволення частини населення України, силові структури часто очолювали проросійськи налаштовані особи, які «планомірно скорочували», тобто, знищували то Службу безпеки, то Збройні Сили, то Прикордонну службу, прикриваючись фразами про необхідність економії коштів. Як показала ситуація з окупацією російськими військами Криму, Українська армія, крім своєї витримки і сили духу, довгий нічого не могла протипоставити збройним силам Російської Федерації. Якщо розглянути ставлення влади до силового блоку в ретроспективі, видно чіткі паралелі з ситуацією, що склалася на початку XX ст., коли Центральна Рада почала скорочувати армію, не зуміла розпорядитися її потенціалом, і, як результат, не змогла протистояти загарбанню України російськими військами Муравйова.

За російським військом до Криму прийшла російська колонізація – поетапна, розрахована на перспективу. Місцеві землі за допомогою місцевих холуїв відбирають у населення Криму і віддають приїжджим – всупереч закону чи згідно з законом, написаним для цього випадку. Другим етапом буде тотальна русифікація українського й татарського населення. Русифікація, нав'язана силою зброї, адміністративно-бюрократичними заходами, традиційним грабіжництвом і хабарництвом, страхом каральних акцій.

Ідеологія Євразії – це російська фашистська ідеологія. Як можна оцінити висловлювання «Російський народ сформувався як стратегічний народ. Народ-Богоносець, покликаний розробляти глобальні історичні проекти. Цей народ сформувався під це. Заточений під це. Під будівництво велетенських імперій, під будівництво комуністичного світового царства Божого на Землі. Щоб усі люди до того, як підуть у Рай чи Пекло, встигли пожити в раю земному» [2]. Ще один апологет євразійського союзу В. Коровін на одному з телеканалів, малюючи стратегію підпорядкування країн пострадянського простору інтересам імперії, розмірковував про те, що на глобальному рівні добре було б поміняти місцеву еліту. А на локальному – необхідно запропонувати елітам пострадянського простору конкретні матеріальні перспективи [3].

Секретар Ростовського регіонального відділення «Російський Соціально-Консервативний Союз» партії «Єдина Росія» А. Бередіхін, виступивши 21 грудня 2012 р. на «круглому столі» в Південному федеральному університеті (Ростов-на-Дону), оприлюднив проект комплексного аналізу регулювання міграційних потоків до Сибіру і на Далекий Схід «Ермак 2.0». У виступі наголошувалося, що після приєднання України до Митного Союзу постане необхідність переселити 7 мільйонів українців, в основному, із західних областей до Сибіру для створення «демографічного кордону проти

китайського напливу», також 3,5 млн. кавказців, 5 млн. таджиків і киргизів. І не просто розселити їх громадами, а здійснити дисперсне розселення [4]. Яким чином це розселення мало б відбуватися? В автозаках? Чи не нагадає це нам не таке вже й далеке минуле? Завважимо, така перспектива цілком серйозно обговорювалася в Росії задовго до Революції Гідності, зміни влади в Україні й початку інтервенції РФ на сході країни.

На думку російських ідеологів, Росія з геополітичних, культурних, історичних і, головне, стратегічних міркувань має стати не лише учасником альтернативи однополярному світові, а її ядром. «Це явище майже не залежить від суб'єктивних поглядів її політичних керівників – навіть найбільш «прозахідні» керівники Росії за логікою геополітичних процесів будуть змушені дивитися тільки в одному напрямку», – каже О. Дугін [5, С. 75]. Проте не всі хочуть дивитися з Росією в одному напрямку, притягуватися до цього «ядра», є такі, хто тікає від нього. Такою є позиція більшості українського народу. Національно-визвольна революція, яка закінчилася 20 лютого 2014 р., була незгодою дивитися в одному напрямку з тоталітарною Росією.

Ідея євразійського союзу широко пропагується в усьому світі. Наприклад, у Франції й Італії відбуваються конференції, присвячені цій тематиці, видається журнал «Євразія» [6]. Росія, таким чином, перетягує закордонну громадську думку на свою користь, привчає Західну Європу й Сполучені Штати Америки до погляду, що всі колишні пострадянські республіки добровільно хочуть увійти до цього євразійського співтовариства. І кожна з них, при цьому, окремо отримує економічну вигоду.

У самій Росії спостерігається неоднозначне ставлення до агресії проти України. Там періодично проходять акції як на підтримку, так і проти вторгнення. Учасників останніх затримують, арештовують, звинувачують у злочинах. Тільки серед 200 учасників акції під стінами Міністерства оборони РФ у Москві, які скандували «Ні – війні!», близько 50 було затримано поліцією. Антивоєнний мітинг пройшов і в Санкт-Петербурзі. У ньому брало участь близько тисячі осіб. Поліцейські затримали понад 20 учасників акції. У той же час на мітинг у центрі Петербурга, організований відділом партії «Єдина Росія», зібралося 15 тисяч, у Москві близько 20 тисяч осіб. Вони підтримали рішення Ради Федерації. Низка російських ЗМІ стверджує, що співробітників бюджетних організацій примусили взяти участь у демонстрації [7].

П. Чаадаєв сто років тому написав: «На протипагу всім законам людського співжиття Росія прямує тільки в напрямку свого власного поневолення і поневолення всіх сусідніх народів» [8, С. 27].

Завжди першою жертвою війни стає правда. Ми спостерігаємо розгортання масованої атаки на право власної думки інформаційними «засобами масового знищення». І бачимо ефективність дії російської пропагандистської зброї. Україна показала себе слабшою в інформаційній війні, адже брехня бореться без правил, тоді як донесення правди вимагає дотримання правил. Україна має винести висновки як з власної історії, так і з сьогодення.

Насамперед, варто звернути увагу на перебудову національного інформаційного поля: створення українських ЗМІ, інформаційних агенцій, які б

доносили до світу позицію України й її бажання жити самостійним життям, формували державницький світогляд українських громадян, незалежно від їх етнічної належності.

Таким чином, необхідно констатувати:

- частина інтелігенції, яка перебувала при владі на ключових постах, на час спалаху Революції Гідності й навіть до сьогодні не сприйняла факт існування самостійної України, і, як наслідок, своєю діяльністю не сприяла утвердженню цієї ідеї;

- частина населення України не орієнтована на рівноправний союз з Росією і не сприймає європейського вектору розвитку, що є результатом недолугої політики керівництва країни;

- частина політиків і населення сприймає Україну не як самостійну державу, а як частину Росії.

Росія досі має великий культурний, політичний, економічний вплив на Україну, що істотно зменшився за останні два роки, однак залишається відчутним. І вихід з під цього впливу неминуче є болючим. Росія має важелі впливу і на Європу. Україна потрібна Росії, насамперед, як буферна зона, вона зацікавлена, щоб Україна залишалася у сфері її впливу. Щоб у разі виникнення військового конфлікту військові дії проходили не на території Росії.

Необхідно терміново розробити і проводити об'ємну, різнорівневу інформаційно-просвітницьку роботу як в Україні, так і в Європі. Найкращим агітатором щодо європейського розвитку України стане підвищення матеріального рівня життя її населення. Як показує досвід країн Європи (Польщі, Чехії, Румунії тощо), є неминучими непопулярні заходи, які тимчасово погіршать становище населення. Готовність на певні жертви заради подальшого зміцнення держави – показник зрілості суспільства. Є сподівання, що Україна складе цей іспит.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Евразийский союз. – Режим доступу до інформації <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
2. Максимов М. Как евразийцы украинцев в Сибирь переселяли. Часть 1 [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://blogs.lb.ua/maxim_maximov/186352_evraziytsi_ukraintsev_sibir.html.
3. Там же.
4. Там же.
5. Дугин А. Философия войны / Александр Дугин. – М.: Яуза, Эксмо, 2004. – 256 с.
6. Максимов М. Как евразийцы украинцев в Сибирь переселяли. Часть 1 [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://blogs.lb.ua/maxim_maximov/186352_evraziytsi_ukraintsev_sibir.html.
7. Ненделина А. Россиян задержали за Украину / Алиса Ненделина // Сегодня, Киевский выпуск. - 2014 г. – 3 марта.
8. Гуцало Є. Ментальність орди: Статті / Євген Гуцало. - К.: Видавничий центр «Просвіта», 1996, - 176 с.

РОЛЬ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В АВТОНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ НАПЕРЕДОДНІ ТА В ПЕРІОД РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У статті проаналізовано інституційну слабкість неурядового сектору в Автономній Республіці Крим. Надано рекомендації для розвитку громадянського суспільства в Криму в умовах російської окупації.

Ключові слова: Автономна Республіка Крим, громадянське суспільство, політична стабільність.

В статье проанализирована институциональная слабость неправительственного сектора в Автономной Республике Крым. Даны рекомендации для развития гражданского общества в Крыму в условиях российской оккупации.

Ключевые слова: Автономная Республика Крым, гражданское общество, политическая стабильность.

The article analyzes the institutional weakness of the non-governmental sector in the Autonomous Republic of Crimea. The recommendations of civil society in the Crimea under Russian occupation are given.

Keywords: Autonomous Republic of Crimea, civil society, political stability.

У контексті суспільно-політичних та економічних потрясінь, пов'язаних з проведенням 16 березня 2014 р. в Автономній Республіці Крим нелегітимного референдуму щодо статусу автономної республіки та її подальшого перебування у складі України, вирішення кримської кризи в українській політиці набуло першочергового значення. Сьогодні статус Криму асоціюється з кризою, конфліктом, ризиком, російською агресією, «окупованою територією» [1]. За великим рахунком як у вітчизняних експертів, так і в міжнародній спільноті не викликає сумніву, що криза в Криму спричинена за активної участі Росії. Але, мабуть, не варто залишати поза увагою недопрацювання з боку органів державної влади та інституцій громадянського суспільства, які не зуміли ані забезпечити сталий розвиток Автономної Республіки Крим, ані гарантувати політичну стабільність на півострові.

За даними головного управління юстиції Міністерства юстиції України, в Автономній Республіці Крим, станом на 1 січня 2013 р., було легалізовано 11176 об'єднань громадян, з яких 2041 громадська організація, 426 благодійних організацій, 8709 осередків політичних партій [2]. Ці показники відповідають середньостатистичній представленості об'єднань громадян в інших регіонах України. Наприклад, станом на 1 січня 2012 р. в Одеській області було легалізовано 15933 об'єднання громадян [3, С. 6].

Незважаючи на досить значну кількість інститутів громадянського суспільства на території Автономної Республіки Крим, у даній сфері існує ряд проблемних аспектів. Згідно з даними Всеукраїнського соціологічного дослідження, проведеного Центром Разумкова у вересні-жовтні 2013 р., у

південних регіонах України (Одеській, Миколаївській, Херсонській областях і АР Крим), громадським організаціям повністю довіряють і скоріше довіряють – 46,6 % респондентів, повністю не довіряють і скоріше не довіряють – 39,1 %. 14,3 % опитаних не змогли визначитися з відповіддю. 51,5 % опитаних вважають, що в громадських організаціях поширена корупція, 28,3 % схильні думати, що корупції немає. 20,2 % не змогли визначитися з відповіддю [4].

Основними причинами високого рівня недовіри до громадських організацій є низький рівень усвідомлення громадянами демократичних механізмів самоорганізації та участі в процесі вирішення місцевих проблем; недосконалість місцевих механізмів сприяння розвитку громадянського суспільства; ізолюваність, недостатня координованість та інституційна слабкість інститутів громадянського суспільства; відсутність конструктивного діалогу між владою та громадянськістю.

Метою статті є визначення ролі інститутів громадянського суспільства в забезпеченні політичної стабільності в Автономній Республіці Крим

Загалом позиція громадян щодо участі в діяльності інститутів громадянського суспільства і членства в них залишається пасивною. Доводиться констатувати, що жителі Криму поки що мають недостатні знання щодо громадянського суспільства, його ролі та місця в демократичній державі, форм і механізмів взаємодії з ним і самостійно ще не готові (в силу різних причин) сприйняти філософію громадянського суспільства та належним чином співпрацювати або ж плідно взаємодіяти з місцевими громадськими організаціями. Про це свідчать результати фокус-груп та консультативних зустрічей, проведених Центром Разумкова наприкінці 2011 р. [5, С. 31].

Громадські організації не завжди долучалися до обговорення проєктів цільових регіональних та місцевих програм соціально-економічного розвитку, ще рідше – до розробки такого роду документів. Лише в лютому 2011 р. Розпорядженням Ради міністрів АР Крим було створено Громадську раду при Уряді АР Крим, яка фактично здійснювала інформаційний супровід перебігу виконання Стратегії розвитку Криму шляхом проведення публічних заходів, презентації інвестиційних проєктів тощо.

26 грудня 2012 р. Верховна Рада АР Крим затвердила регіональну Програму та заходи сприяння розвитку громадянського суспільства на 2013-2015 рр., передбачивши виділення на її реалізацію коштів з бюджету, 13 серпня 2013 р. кримський уряд ухвалив постанову «Про заходи сприяння розвитку громадянського суспільства в АР Крим». На виконання цих програм Кримський центр перепідготовки та підвищення кваліфікації розробив Навчальну програму підвищення кваліфікації державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування та активу інститутів громадянського суспільства для проведення занять у форматі тематичного короткострокового семінару «Стан і перспективи розвитку громадянського суспільства в АР Крим» [6].

Протягом вересня-листопада 2013 р. співробітниками Кримського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації за підтримки керівників місцевих органів влади було проведено 28 виїзних тематичних короткострокових семінарів, у яких взяли участь як державні службовці, посадовці органів

місцевого самоврядування, так і представники громадськості. Дана ініціатива викликала позитивні відгуки учасників, але, як бачимо, вона носила запізнілий і недостатній характер. Все це призвело до того, що потенціал громадських організацій використовувався не повною мірою.

Недоліком у роботі органів державної влади було те, що вони розглядали інститути громадянського суспільства здебільшого як інструмент здійснення комунікацій з громадськістю, частково – як засіб формування громадянської культури, виключаючи такі перспективні механізми, як підтримка громадських ініціатив, проектів, залучення інститутів громадянського суспільства до надання соціальних послуг населенню, інші практичні форми взаємодії, спрямовані на розвиток потенціалу громадських об'єднань.

Серйозну заклопотаність самих неурядових організацій викликає обмеженість фінансових ресурсів у громадянському секторі. Це пов'язано з тим, що більшість організацій залежні від держави чи від грошової підтримки міжнародних фондів. 2010 р. в Криму було офіційно відкрито Представництво Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй. Основним завданням Представництва ПРООН у Криму було визначено забезпечення ефективного спільного планування за участю республіканських і місцевих партнерів, а також забезпечення якості реалізації проектів ПРООН у регіоні завдяки ефективній координації та контролю. До того ж, Представництво ПРООН надавало допомогу уряду Криму в питаннях координації міжнародних проектів розвитку на півострові. Представництво забезпечувало децентралізовану програмну та адміністративну присутність ПРООН-України на півострові.

У серпні 2010 р. Європейський Союз і ПРООН узялися до реалізації дворічного проекту зі зміцнення потенціалу Агентства регіонального розвитку, заснованого Радою міністрів Криму. Проект було спрямовано на становлення інституційно зрілого, фінансово життєздатного Агентства, здатного ефективно працювати з партнерами, робити внесок у сталий розвиток кримського півострова. Станом на 01.03.2014 р. за підтримки ПРООН у Криму розроблено 73 проекти розвитку із загальним бюджетом біля 60 млн. грн [7].

Орієнтація здебільшого лише на фінансування від міжнародних фондів і відсутність власних стабільних джерел фінансування становили серйозну перешкоду для сталого розвитку громадянського суспільства. Відтак, зміцнення неурядового сектору залежить від майбутніх інвестицій у функціонування громадських інституцій.

Серйозною перешкодою у розвитку громадянського суспільства є суспільна апатія і слабкість кадрового потенціалу. Більшість громадських організацій не мали постійних волонтерів, а їх діяльність носила ситуативний характер. Через фінансову нестабільність загальною є тенденція втрати НУО своїх найбільш кваліфікованих активістів, які ідуть працювати у більш прибутковій та стабільній сфері. Нестача кваліфікованих експертів, методології та ресурсів зазвичай не дозволяють зацікавленим організаціям громадянського суспільства здійснювати моніторинг ефективності влади.

До слабких сторін розвитку громадянського суспільства у Криму можна віднести недостатній зв'язок і низький рівень співпраці між неурядовими

організаціями. Громадські організації, навіть ті, які займаються спільною проблематикою, часто виступали як «зацікавлені сторони» і між ними, як правило, рідко існувало постійне співробітництво. Розгалужені мережі та коаліції неурядових організацій на національному рівні – дуже рідкісне явище.

Кримський дослідник, кандидат юридичних наук Р. Савонюк усі неурядові організації, зареєстровані в Автономній Республіці Крим, умовно поділяє на три групи [8]. Перша – організації, що співпрацюють чи взаємодіють з органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування взагалі чи за певними напрямками, беруть участь у реалізації місцевої чи регіональної політики та намагаються отримати деякі преференції або ж фінансову (безпосередньо чи опосередковано) допомогу для вирішення соціальних завдань або окремих проблем громади, своєї організації, а інколи – й своїх особистих. Друга група – організації, що за деякими винятками не вбачають потреби та доцільності співпрацювати з органами влади, окрім необхідності легалізації своєї діяльності, мають певну мету та спеціалізацію діяльності або ж реалізують конкретну програму, вирішуючи, як правило, вузько специфічні завдання, не виключено, за підтримки грантів чи іншої допомоги міжнародних організацій. Третя група – організації, які використовують назву та статус громадської для досягнення іншої, ніж задекларована в Статуті, мети та нерідко є спеціальними проектами з обслуговування інтересів політичних партій і рухів, а сама діяльність деяких з них буває протиправною або ж межує з правопорушеннями. Не природно, коли з десятків зареєстрованих в автономії громадських організацій є «покерними» або коли одна й та сама фізична особа виступає засновником чи співзасновником десятків громадських організацій.

Проблема громадянського руху в Криму полягає ще й у тому, що значна кількість керівників і громадських активістів намагаються займатися або ж займаються справами чи обирають напрямки, що безпосередньо або опосередковано пов'язані з політикою, політологією, менше – соціальною сферою та соціальними процесами, ще менше – економікою та соціологією і майже не приділяють уваги праву, його ролі в суспільних відносинах як консолідуючій основі взаємодії влади та громадськості.

Варто зазначити, що політизація громадянського сектору в Криму відбулася за активної підтримки Росії. Найбільш активними та популярними у Криму стали щедро фінансовані Росією політизовані проросійські неурядові організації. Причому, кошти надавалися переважно на помітні медіа-заходи (святкування Дня Росії, щорічний фестиваль «Великое русское слово», протестні акції, підтримка проросійських сил на місцевих виборах). Водночас, саме вони найменшою мірою переймалися тим, щоб влада була підзвітною, некорумпованою, відкритою, щоб її послуги населенню були якісні тощо.

Переходячи до надання рекомендацій, зазначимо, що позитивна практика співпраці громадськості з органами державної влади не набула системного характеру, при цьому рівень довіри між сторонами діалогу в системі «влада-суспільство» залишався низьким. Стосовно перспектив розвитку громадянського суспільства в Криму очевидно, що: по-перше, громадянське суспільство потрібно формувати та виховувати, по-друге, – населення, тобто,

суспільство має дорости, дозріти до потрібного рівня. Відповідно виникають запитання: «Хто має виховувати та хто має формувати?», «Коли сучасне суспільство дозріє до належного рівня?». Виховувати та формувати, а точніше, сприяти формуванню мають як держава, так і самі громадські активісти.

Попри всі наші негаразди та фактичну анексію Криму Росією, Україні не слід кидати неурядовий сектор Криму напризволяще. Необхідно залучати громадський сектор Криму до вироблення дорожньої карти подальшого розвитку півострова та України в цілому. Порівнюючи ситуацію в Криму з іншими невизнаними (або частково визнаними) республіками, впадає в око висока ймовірність перетворення півострова на чергову «сіру зону» з характерними для подібних феноменів процвітанням чорного бізнесу, високим рівнем злочинності, іншими гострими проблемами. Це ми бачимо на прикладі Косова та Придністров'я. Відтак, для України загалом і для Кримської автономії зокрема пріоритетним є переорієнтування на підтримку та розвиток НУО, які б здійснювали моніторинг діяльності владних структур, протидії злочинності, надання гуманітарної допомоги тощо.

Необачно говорити про суцільну підтримку серед населення приєднання Криму до Російської Федерації. Стосовно орієнтації на Росію виділяються, перш за все, Севастополь і окремі райони Південного берегу Криму. В інших районах настрої помірковані. При цьому слід враховувати настрої в кримсько-татарському середовищі. Відмінності в настроях можуть призвести до нагнітання ситуації на самому півострові. Відтак актуальною є підтримка організацій, які виступатимуть за мирне врегулювання політичної кризи.

Громадська робота з подолання наслідків сепаратизму в АРК може здійснюватися у кількох напрямках: вплив НУО на носіїв сепаратизму через інформаційні механізми; створення маркерів, що робить сепаратизм непривабливим і позбавляє його соціальної бази тощо.

Будь-яка раціональна та суспільно корисна ініціатива, старання та позитивна робота громадських організацій, зареєстрованих в Автономній Республіці Крим, як і окремих громадських активістів, у сфері захисту державних, суспільних інтересів або ж законних прав та інтересів окремих громад чи навіть окремої людини, заслуговують на повагу та мають заохочуватися і отримувати відповідну і не тільки моральну підтримку з боку органів державної влади України.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Постанова Верховної Ради України «Про прийняття за основу проекту Закону України про забезпечення прав і свобод громадян на тимчасово окупованій території України» від 20.03.2014 р. [Електронний ресурс] – Доступ до джерела: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1141-vii>. 2. Перечень общественных формирований. Главное управление юстиции Министерства юстиции Украины в Автономной Республике Крым. [Електронний ресурс] – Доступ до джерела: <http://minjust.crimea.ua/m-reestr/?organization=>. 3. Громадські організації Одеської області у 2011 р. Статистичний бюлетень. О., – 2012. – 59 с. 4. Умови, шляхи і засоби запобігання корупції в діяльності неурядових організацій України. Матеріали підготовлені Центром Разумкова в рамках проекту «Розробка антикорупційної політики для неурядових організацій», що здійснюється

за підтримки Шведського агентства з міжнародного співробітництва та розвитку (SIDA) [Електронний ресурс] – Доступ до джерела: http://www.razumkov.org.ua/files/category_journal/Corrupt_2013_nn2_embd.pdf. 5. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування АР Крим: їх можливості та обмеження у виконанні стратегії розвитку АРК / Аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2011. - №10-11. – С. 23-32. 6. Сесія «Стан і перспективи розвитку громадянського суспільства в АР Крим». Кримський центр перепідготовки і підвищення кваліфікації [Електронний ресурс] – Доступ до джерела: <http://crpk.crimea.ua/?p=6856>. 7. Проект «підтримка регіонального розвитку Крима» [Електронний ресурс] – Доступ до джерела: <http://www.srdc.crimea.ua/about/>. 8. Громадянське суспільство: кримські обриси 2013 року [Електронний ресурс] – Доступ до джерела: <http://svitytsia.crimea.ua/?section=article&artID=12812>.

УДК 94 (479.22):327

Циватий В.Г.

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ В ГРУЗІЇ В КОНТЕКСТІ ПОСТРАДЯНСЬКИХ ІНСТИТУЦІЙНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ (2004-2014 рр.)

У статті проаналізовано історичний досвід, політичні процеси та особливості демократичних транзитів в Грузії, які розпочалися у 2004 р.. Показано стан, модель, особливості, тенденції розвитку демократизаційних процесів та інституцій у Грузії, їхнє місце серед аналогічних переходів у країнах пострадянського простору. Особливу увагу приділено інституціональному розвитку, здобуткам, проблемам і перспективам сучасної дипломатичної служби Грузії.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, інституціоналізація, дипломатична служба, модель дипломатії, Грузія, Україна.

В статье проанализирован исторический опыт, политические процессы и особенности демократических транзитов в Грузии, начавшихся в 2004 году. Показаны состояние, модель, особенности, тенденции развития демократических процессов и институций в Грузии, их место среди аналогичных переходов в странах постсоветского пространства. Особое внимание уделено институциональному развитию, достижениям, проблемам и перспективам современной дипломатической службы Грузии.

Ключевые слова: внешняя политика, дипломатия, институционализация, дипломатическая служба, модель дипломатии, Грузия, Украина.

The historical experience, political processes and democratic features of transit in Georgia which began in 2004 are analyzed in the article. In the context of the above, the author investigates the state, model, features and trends of the democratization processes and institutions in Georgia, their place among similar transitions in the former Soviet Union. Particular attention is paid to institutional development, achievements, problems and prospects of modern diplomatic service in Georgia.

Keywords: foreign policy, diplomacy, institutionalization, diplomatic service, a model of diplomacy, Georgia, Ukraine

Питання розвитку й становлення держав пострадянського простору у ХХІ ст. є актуальним, потребує вивчення та узагальнення набутого ними досвіду. Інституційно-політична еволюція пострадянських держав є однією з важливих тем сучасних історичних та політологічних досліджень. Зростаюче розмаїття

моделей і форм політичних режимів пострадянського зразка стимулювало перегляд і уточнення багатьох сталих концептуальних схем і підходів до аналізу пострадянського розвитку.

У більшості пострадянських держав демократизація передувала складним і драматичним процесам раціонально-бюрократичної модернізації держави та національної консолідації. Перспективним напрямом вирішення численних суперечностей і парадоксів може бути застосування теорії історичного інституціоналізму, що акцентує увагу на часовій послідовності трансформацій та інституційних наслідках відповідного розходження соціально-політичних траєкторій розвитку. Пострадянські переходи до демократії мають низку специфічних особливостей, відбуваючись за принципово відмінних внутрішніх і зовнішніх умов, ніж аналогічні процеси в авторитарних державах.

Спроба теоретико-методологічного синтезу структурного і процедурного підходів до демократизації не лише припустима, а й, безумовно, бажана, бо дозволяє враховувати ширшу сукупність чинників та змінних, а також побудувати більш багатовимірні моделі процесів, що досліджуються на прикладі пострадянських держав. Для узагальненого, комплексного дослідження передумов, умов, контексту і обставин демократизації, очевидно, все ж таки є необхідним теоретико-методологічний синтез усіх підходів і рівнів аналізу. Лише за цієї умови можна розраховувати на більш або менш цілісний і систематизований опис та пояснення ключового моменту демократизації – встановлення демократичного політичного режиму і відповідних процедур.

Предметом аналізу в даному дослідженні виступає структура, інститути та моделі процесу демократизації «третьої хвилі» та особливостей його розвитку в пострадянських державах, зокрема на прикладі – Грузії, головним завданням для яких, у контексті сучасного етапу демократизації, є консолідація нових демократичних режимів. Успішна подальша демократизація в Грузії можлива лише за умови цілеспрямованої розбудови моделі сучасної ліберальної демократії, послідовного обстоювання демократичних цінностей, досягнення суспільного консенсусу щодо стратегічних пріоритетів розвитку держави, неухильного захисту прав і свобод громадян, приєднання до «політичної» Європи в контексті сучасних демократизаційних процесів «третьої хвилі» та особливостей пострадянських демократичних транзитів. Основною специфічною рисою останніх є те, що вони відбуваються у рамках особливого політичного, дипломатичного, інституціонального, ідеологічного та соціально-економічного середовища, що склалося за часів комуністичного правління.

Станом на сьогодні Грузія під час процесу демократизації пододала певний відтинок шляху, вступивши до завершальної фази перехідного етапу – інституціоналізації політичних інститутів демократії. Подальшому вирішенню проблем консолідації та стабілізації демократичного політичного режиму в Грузії можуть сприяти: досягнення суспільного консенсусу відносно стратегічних пріоритетів розвитку грузинської держави, розбудова нормативної бази демократії, вдосконалення повсякденної демократичної практики, приєднання до «політичної» Європи.

Про Грузію початку XXI ст. найчастіше ведуть мову в контексті ліберальних реформ, започаткованих Урядом і Президентом М. Саакашвілі після «Революції троянд» у 2004 р. Покращення міжнародного іміджу, активне надходження іноземних інвестицій, світові рейтинги з високими позитивними оцінками державних економічних і політичних досягнень Грузії дають підстави вважати, що обрана державою національна стратегія розвитку відповідала потребам громадян Грузії та почала приносити перші здобутки [1; 2, С. 1]. Реформи внутрішнього життя не могли не відобразитися і на зовнішній політиці. Переорієнтація зовнішньополітичних інтересів і пріоритетів на зближення із західними державами, їх військово-політичними та економічними організаціями, активна участь Грузії у формуванні нового балансу сил у Закавказзі на основі розширення НАТО і двосторонніх військових зв'язків із США, західноєвропейськими країнами і сусідніми державами є основними характеристиками сучасної зовнішньополітичної стратегії Грузії [3, С. 28-36].

Особливої актуальності нові вектори зовнішньої політики Грузії набули після подій російсько-грузинської війни у серпні 2008 р., внаслідок якої Грузія втратила контроль над частиною своїх територій, натомість, Російська Федерація посилила вплив на Кавказі [4; 5, С. 72-7; 6, С. 111-121]. За умов напружених відносин з Росією, відсутності політичного діалогу між двома державами інтеграція до євроатлантичних структур є пріоритетним вибором Грузії у забезпеченні безпеки, суверенітету, економічної та політичної незалежності, сталого демократичного розвитку. Так, положення Концепції національної безпеки Грузії 2011 р. – документа, який визначає загрози та пріоритети розвитку з урахуванням особливостей поточної ситуації у світі та в державі, так само, як результати всенародних референдумів останніх років, підкреслюють «непохитне бажання грузинських громадян» інтегруватися до європейських та євроатлантичних структур.

У процесі розбудови державності будь-якої країни особливе місце посідає мета визначення свого місця у світовій співдружності, створення і підтримка відносин з іншими державами та міжнародними організаціями. Не викликає сумнівів, що повна інтеграція в систему світової співдружності є найважливішою умовою існування та основою розвитку державності [7; 8, С. 37-82]. Ефективність участі в міжнародному житті багато в чому залежить від можливості Грузії провадити зовнішню політику, яка б відповідала національним інтересам. Реалізація нового євроатлантичного курсу держави обумовлює організацію діяльності всіх органів влади та виконавчих структур відповідно до сучасних викликів світового масштабу, як то – економічна криза і загострення протистоянь з територіальних питань у регіоні. Реформування адміністративного сектору державного управління не оминуло й дипломатичну службу Грузії, провідне з огляду на реалізацію зовнішньої політики відомство.

Дипломатична служба зазнала певних інституціональних трансформацій суголосних сучасним реаліям, зберігши при цьому класичні риси, притаманні більшості аналогічних служб у світі. Її форми, методи й засоби відповідають суспільному та економічному базису сучасної Грузії. Подолавши з часу відновлення незалежності Грузії в 1991 р. шлях від представництва Грузії у

Москві без визначеного правового статусу, фактично канцелярського підрозділу зовнішньополітичної служби замість МЗС, за умов відсутності особистого дипломатичного корпусу, необхідних знань і практики діяльності на міжнародній арені, до сучасної динамічної, інституціоналізованої, організованої структури з чіткими пріоритетами діяльності та ефективною організацією виконавчих елементів, – вона стала свідченням можливості змін задля забезпечення національних інтересів за умови політичної волі.

Дипломатична служба Грузії спирається на внутрішні нормативно-правові акти, що містять визначальні засади зовнішньополітичної діяльності: Конституцію Грузії (1995), Закон «Про дипломатичну службу Грузії» (2007) [9], Положення про діяльність МЗС (2010), Закон Грузії «Про консульські установи», Концепцію національної безпеки (2011), укази та розпорядження Президента Грузії, низку інших нормативних актів. Правові та організаційні аспекти, положення та діяльність на міжнародному рівні регламентуються двосторонніми угодами, Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961 р., іншими документами. Нині в посольствах, постійних представництвах при міжнародних організаціях, дипломатичних місіях Грузії працює понад 300 дипломатів. Станом на 2014 р. Грузія мала 54 дипломатичні представництва за кордоном. Для захисту інтересів громадян Грузії в Росії після ліквідації Посольства Грузії в Російській Федерації функціонує Секція Інтересів Грузії при посольстві Швейцарської Конфедерації у РФ.

Грузія має постійні представництва при ООН, Раді Європи, НАТО, ОБСЄ, ЄС, Відділеннях ООН, інших міжнародних організаціях, міжнародних організаціях ООН у Римі (FAO, IFAD, WFP), ЮНЕСКО, Міжнародній морській організації, ГУАМ, ІТУ, Всесвітній метеорологічній організації тощо. Генеральні консульства Грузії за кордоном є в Нью-Йорку, Трабзоні, Стамбулі, Одесі, Донецьку, Салоніках. Попри світову фінансову кризу та об'єктивне зниження темпів економічного розвитку, Грузія, усвідомлюючи важливість розширення своєї присутності на світовій арені, знайшла можливість відкрити нові дипломатичні представництва за кордоном, забезпечивши їхню діяльність на високому організаційному рівні. Так у 2011-2014 рр. розпочали роботу Посольства Грузії в Південній Кореї, Бразилії, Аргентині, Кубі, Норвегії, Індонезії, Австралії, Чині, Молдові [10].

Інтеграція в Європейський Союз і набуття членства в НАТО – не лише зовнішньополітичні пріоритети, а й гарантія стабільності та безпеки Грузії. Потреба в більш координованій діяльності та поглибленому діалозі з європейськими структурами окреслила необхідність для Грузії розширення можливостей співпраці влади з ЄС і НАТО. Практичний вимір цієї потреби знайшов відображення в новій інституції, новій структурній одиниці виконавчої влади – Державному міністерстві з питань євроатлантичної інтеграції [11], яке відповідає за координацію та моніторинг діяльності, що здійснюється на шляху інтеграції Грузії до ЄС і НАТО.

Стабільність зовнішньої політики Грузії перебуває в залежності від вміння посилити інституціональну основу управління в забезпеченні досягнень стратегічних цілей. Саме стабільність зовнішньої політики є основою

взаємовигідних і тісних зв'язків між Грузією та дружніми їй державами. Зовнішня політика Грузії, націлена на забезпечення національних інтересів та механізмів підтримки ефективної співпраці, передбачає досягнення консенсусу та дотримання норм міжнародного права в життєво важливих питаннях взаємодії між державами. Дипломатична служба Грузії, Міністерство закордонних справ, дипломатичні місії та консульські установи служать сформульованим у Концепції національної безпеки Грузії фундаментальним національним інтересам і цінностям, які, відповідно до бачення Президента, визначають головну мету зовнішньої політики – зміцнення безпеки Грузії та її міжнародного статусу, належне і гідне місце в системі міжнародних відносин та захист державних інтересів в умовах глобалізації.

Провідною установою в реалізації зовнішньополітичної діяльності Грузії є Міністерство закордонних справ. Текст місії Міністерства закордонних справ [12] на офіційному сайті МЗС Грузії визначає цінності та принципи, покладені в підґрунтя співпраці з міжнародною спільнотою, – дотримання національних інтересів Грузії, захист прав громадян, які перебувають за кордоном, і здійснення внеску у формування розвинутої світової спільноти. Забезпечення власної безпеки для Грузії можливе лише за умови участі в підтримці глобальної безпеки – так свобода і незалежність Грузії ґрунтуються на повазі суверенітету інших держав і регіонів.

Мета грузинської дипломатії ХХІ ст. – сприяти активізації міжнародних зусиль на шляху захисту інтересів Грузії та її громадян й активна участь у формуванні основ мирної, безпечної, демократичної та економічно розвинутої світової спільноти.

У Міністерстві закордонних справ Грузії вважають, що зовнішня політика є мостом, який з'єднує Грузію і світ, відповідно, Міністерство впроваджує зовнішню політику і дипломатію, в яких рушійною силою виступають принципи прогнозованості, сталості, послідовності. Завдання Міністерства – розробити стабільний курс зовнішньої політики, здатний швидко адаптуватися до обставин, що змінюються. Така політика повинна забезпечити ефективність роботи відомства в умовах непередбачуваних змін у зовнішньому і внутрішньому середовищі й дозволить запобігти загрозам безпеці держави та її іміджу на міжнародній арені в умовах глобалізованого світового простору.

З часу здобуття незалежності до сучасного етапу розвитку МЗС Грузії в різний час очолювали дев'ять міністрів закордонних справ, серед яких три жінки – Саломе Зурабішвілі, Ека Ткешелашвілі і Майя Панджикідзе (з 2012 по 2014 рр.).

1 жовтня 2012 р. в Грузії відбулися парламентські вибори, перемогу на яких здобула «Грузинська мрія» Б. Іванішвілі. Після перемоги на парламентських виборах лідер політичної коаліції «Грузинська мрія» Б. Іванішвілі заявив, що він здійснить свій перший візит до США: «Те, що мій перший візит в США, думаю, це логічно. За весь цей час – і до, і під час, і після виборів – вирішальну роль грали американці, які зайняли дуже принципову позицію. Але тільки під час виборів – вони багато інвестицій вклали в розвиток демократичних інститутів в Грузії». Але водночас додав, що коаліція впритул

працюватиме з Європою, НАТО і налагоджуватиме відносини з Росією та іншими державами-сусідами. «Розумію, що у цій частині багато питань і часто чутно, що НАТО і Росія несумісні, але я думаю, що ми все-таки зможемо знайти точки дотику і довести, що це не неможливо», – підкреслив він.

Кардинальних змін зовнішньої політики та зовнішньополітичної стратегії Грузії у 2013 р. не відбулося. Бідзіна Іванішвілі продовжив демократичні реформи в Грузії, зокрема через діалог з Президентом Грузії М. Саакашвілі [13, С. 1-17].

Попередник нинішнього прем'єр-міністра Грузії І. Гарібашвілі розпочав цикл реформ, що торкаються всіх сфер життя грузинського суспільства, з метою виконати умови для підписання й ратифікації Угоди про асоціацію [14].

Для того, щоб залишатися конкурентоспроможною та успішною, Грузія повинна не лише мати уряд, який сповідуватиме демократичні цінності та сучасне бачення, а й покращувати імідж країни на міжнародній арені та в західних політичних й академічних колах. Над цим працює сучасна дипломатична служба Грузії.

Усвідомлення національних інтересів, глибоке їх розуміння та зведення до злагодженої несуперечливої системи можливе лише за умови обов'язкового врахування сучасної геополітичної ситуації. Грузія чітко визначила національно-державні цілі, обґрунтувала пріоритетні завдання зважила співвідношення питань стратегії тактики в межах обраного зовнішньополітичного курсу.

Нині Грузія ефективно продовжує послідовний курс на європейську інтеграцію. 27 червня 2014 р. у Брюсселі відбулося підписання Угоди про асоціацію Грузії з Євросоюзом. На прес-конференції в той же день прем'єр-міністр Грузії Іраклій Гарібашвілі заявив, що повноправним членом Євросоюзу Грузія може стати за 5-10 років. Парламент Грузії ратифікував документ 18 липня, а Європарламент - 18 грудня 2014 р.

Отже, сучасне зовнішньополітичне відомство Грузії, є тією інституцією, яка головню забезпечує механізм реалізації європейського та євроатлантичного напрямку зовнішньої політики держави, а її дипломатична служба організована до потреб нового курсу держави в контексті процесу демократизації «третьої хвилі» та особливостей його розвитку в пострадянських державах.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бахтуридзе З.З. Формирование внешней политики и фактор общественного мнения в Грузии / З.З. Бахтуридзе. – Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2011. – 154с.
2. Президент Михаил Саакашвили // Свободная Грузия. – 2004. – 6 января. – С.1.
3. Гудиашвили Д. Интеграция в структуры НАТО – внешнеполитический приоритет Грузии / Д. Гудиашвили // Центральная Азия и Кавказ. – 2003. – № 4. – С. 28-36.
4. Грузия: проблемы и перспективы развития: В 2-х тт. / Под общ. ред. Е.М. Кожокина. – Москва: Рос. ин-т стратегич. исслед., 2001. – Т. 1. – 321с.; Москва: Рос. ин-т стратегич. исслед., 2002. – Т. 2. – 365с.
5. Гущер А. Геополитическая ситуация в Закавказье: национальные интересы и безопасность России / А. Гущер // Азия и Африка сегодня. – 2004. – № 10. – С. 2-7.
6. Загладин Н.В. Конфликт вокруг Грузии в глобальном контексте / Н.В. Загладин // Дестабилизация мирового порядка и политические риски развития России: Сб. статей. –

Москва: ИМЭМО РАН, 2010. – С. 111-121. **7.** Южный Кавказ: тенденции и проблемы развития (1992-2008гг.) / Под ред. В.А. Гусейнова. – Москва: Красная звезда, 2008. – 392с. **8.** Georgia, Armenia and Azerbaijan / N. Wilson, etc. Melbourne; London; Paris: Lonely planet publications, 2000. – P. 37-82. **9.** Закон Грузії «Про дипломатичну службу Грузії» // Інтернет-сайт МЗС Грузії. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ge>. **10.** Поточний архів Посольства Грузії в Україні. – 2011-2014 роки. **11.** Офіційний сайт Державного міністерства з питань євроатлантичної інтеграції Грузії/ - Режим доступу: <http://eu-integration.gov.ge>. **12.** Mission, Values and Principles of the Ministry of Foreign Affairs [Electronic source]. – Access mode: http://www.mfa.gov.ge/index.php?lang_id=ENG&sec_id=11. **13.** Сухіашвілі Д.Т. Зовнішня політика Грузії в контексті євроінтеграції [Текст]: атореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Д.Т. Сухіашвілі; Нац.ун-т «Одес. юрид. акад.». – Одеса, 2013. – 17 с. **14.** Гарибашвілі Іраклій. Європейський вибір Грузії / Іраклій Гарибашвілі // Le monde. – 2014. – 23 січня. – С. 2.

УДК 316.422:323.2(478.9)

Добровольська А.Б.

ДОСВІД ПОЛІТИЧНОГО ТРАНЗИТУ РЕСПУБЛІКИ МОЛДОВА ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

У статті розглянуто історичний досвід політичного транзиту Республіки Молдова пострадянського періоду та проаналізовано умови і фактори, що визначають наслідки конкретних соціально-політичних реформ і подій.

Ключові слова: Молдова, політичний транзит, соціально-політичні реформи, модернізація, пострадянський простір.

В статье рассмотрен исторический опыт политического транзита Республики Молдова и проанализированы условия и факторы, определяющие последствия конкретных социально-политических реформ и событий.

Ключевые слова: Молдова, политический транзит, социально-политические реформы, модернизация, постсоветское пространство.

The article examines the historical experience of political transition of the Republic of Moldova and analysis of conditions and factors that determine the impact of specific socio-political reforms and events.

Keywords: Moldova, political transit, socio-political reform, modernization, post-Soviet space.

Після падіння комунізму в країнах Східної і Центральної Європи розвернулися дослідження проблем переходу («транзиту») пострадянських суспільств, які проводились у широкому дисциплінарному та міждисциплінарному діапазонах. Аналіз перехідного періоду, що охопив більшість країн ЦСЄ в другій половині 80-х рр. минулого сторіччя, здійснювався, в основному, у річизні «третьої хвилі» демократизації С. Гантінгтона. При цьому постсоціалістичні країни ЦСЄ розглядалися багатьма дослідниками як лабораторія для теоретичного вдосконалення та перевірки модернізаційної перспективи. Події останнього двадцятиліття у ЦСЄ дали новий поштовх модернізаційним дослідженням. «Емпіричні аномалії», які

демонструють ці країни, змусили вчених переглянути застарілу версію модернізаційної перспективи зразка 1960-х рр.

На сучасному етапі переходу від тоталітаризму до демократії можна стверджувати, що міф про однолінійність демократичного процесу пішов у минуле. Як показує історичний досвід, зразки політичного реформування, можуть варіюватися, що обумовлено як змінами у внутрішньому стані суспільства, так і впливом міжнародних чинників. Практика останніх двох десятиліть довела необхідність поглибленого осмислення результатів політичних трансформацій, а також напрямів та перспектив подальшого розвитку посткомуністичних суспільств.

Важливо виявити передумови та фактори, що визначають різні наслідки конкретних соціально-політичних реформ і подій, бо непередбачене «введення» зверху демократичних форм політичного життя може привести або до зворотного ефекту – відкату суспільства назад, або до імітації демократії. У цьому сенсі Молдова, як і Україна, не є винятком. Тому досвід її посткомуністичної трансформації, який поки що не призвів до утворення міцного фундаменту демократії, заслуговує на глибокий аналіз.

Початок політичної демократизації, створення правової держави і громадянського суспільства в Республіці Молдова тісно пов'язані з процесом перебудови 1985 р., коли СРСР вступив у епоху фундаментальних політичних, економічних, соціальних і правових перетворень. Протягом кількох наступних років у Молдові було здійснено політичні, економічні, соціальні та правові реформи, що заклали основи становлення правової, демократичної держави та формування громадянського суспільства. Новостворені інститути, національні демократичні сили докладали значних зусиль для підготовки Декларації про незалежність і прийняття нової Конституції. У 1989-1991 рр. до Конституції МРСР було внесено істотні зміни: скасовано статтю 6 про керівну роль КПСР; здійснено редакцію 6 і 7 статей, які дозволили діяльність політичних партій у рамках Конституції без права узурпувати владу; нова редакція статті 49 гарантувала громадянам право вільного вступу до політичних партій, встановлювала політичний і партійний плюралізм у Молдавській РСР, вважаючи їх елементами демократичної держави.

Відправною точкою самовизначення в Республіці Молдова стали прийняття Закону про статус державної мови (31 серпня 1989 р.) та обрання парламенту на демократичних засадах (квітень 1990 р.). 23 червня 1990 р. парламент ухвалив Декларацію «Про суверенітет Молдавської РСР», яка встановлювала, що закони та інші нормативні акти СРСР могли мати силу на території Молдавської Республіки лише після їхньої ратифікації парламентом країни. Чинні законодавчі акти, що суперечили принципу суверенітету, скасовувалися. Наступним кроком до політичної демократизації стало прийняття 17 липня 1990 р. Декрету про державну владу, який розвинув принципи суверенітету Республіки Молдова, поділу влади і виведення їх з-під впливу комуністичної ідеології. 28 липня 1990 р. парламент прийняв закон, який визнавав приєднання МРСР до Міжнародної Декларації з прав людини, а також ратифікував міжнародні пакти з прав людини.

Одночасно із заходами зі становлення державності були прийняті дії щодо демократизації політичного життя. Декретом від 22 серпня 1991 р. «Про зупинення діяльності політичних партій та їх структур у державних установах» Голова Верховної Ради, згодом перший молдавський президент М. Снегур (1991-1996 рр.) зробив перші кроки в напрямі реформ політичної системи. Важливе значення в гарантуванні свободи слова, функціонуванні органів масової інформації в умовах посттоталітарного суспільства мали декрети Президента про підтримку преси та видавничої діяльності за допомогою надання їм податкових пільг. Важливим етапом процесу демократизації і самовизначення стала Декларація про Незалежність Республіки Молдова, прийнята законом від 27 серпня 1991 р., яка проголосила: «Республіка Молдова є суверенною, незалежною та демократичною державою, яка може вільно визначати своє сьогодення і майбутнє, без втручання із зовні, відповідно до священних ідеалів і прагнень народу в історичному і етнічному просторі його національного становлення» [1]. Декларація вимагала від Уряду СРСР розпочати переговори про виведення радянських військ з національної території Республіки Молдова.

Затвердженням цих нормативних актів було створено юридичну базу, яка дозволила Молдові стати суверенною, незалежною державою, рівноправним членом міжнародного співтовариства. Сприяння Республіці у здійсненні демократичних перетворень надавали міжнародні організації – Рада Європи, ОБСЄ та ін. Результатом інституціоналізації свободи стало запозичення форм державно-політичного устрою, захисту цивільних прав, самоорганізації у громадянські інститути і т.п. та наповнення їх національним змістом.

Поява зачатків громадянського суспільства в Молдові стала помітною в 1988-1989 рр., коли було зареєстровано 75 неурядових організацій [2]. Наразі Республіка Молдова, поряд з Україною і Грузією, входить до числа країн СНД з найвищим показником рівня демократії. Однак на відміну від України і Грузії, де в 2004 і в 2003 рр. відповідно відбулися «кольорові» революції, громадяни Республіки Молдова до останнього часу не брали участь у революціях, не висловлювалися за право закріпити незалежність держави під час референдуму за затвердження Конституції чи інших документів першочергової ваги для держави та суспільства. Ці важливі для розвитку Республіки Молдова документи приймалися у парламенті.

Біля витоків розвитку партій і демократії у Молдові стояв Рух національного відродження, що виник на хвилі перебудови. У той період на тлі розвалу Комуністичної партії, яку тимчасово змінили кілька утворених на її основі політичних формувань, відбувся підйом Народного фронту Молдови (НФМ). У 1988-1989 рр. НФМ підтримав резолюцію XIX Конференції КПРС, яка прийняла програму реформи політичної системи СРСР на основі вільних виборів та посилення ролі рад. Пізніше НФМ прийняв ряд рішень, що драматично вплинули на розвиток Молдови та викликали неоднозначну реакцію інших політичних сил.

Стратегічна мета об'єднання Республіки Молдова з Румунією, що супроводжувалася переходом молдавської (румунської) мови на латиницю та її

проголошення єдиною державною мовою, позначила переломний момент у розвитку НФМ. Цей вектор спровокував відповідну реакцію, що проявилася в сепаратистських рухах проти «румунської загрози» у придністровському регіоні та на півдні Молдови, де кількість російськомовного населення російської, української і гагаузької національності перевищувала кількість молдавського населення.

Проголошення республіканського суверенітету і, відповідно, відмова від участі у всесоюзному референдумі про збереження СРСР, на тлі кризи національної ідентичності обернулися для республіки військовим конфліктом і територіальним розколом. 19 серпня 1990 р. у Комраті, потім 12 вересня 1990 р. у Тирасполі було проголошено утворення відповідно Гагаузької Республіки та Молдавської Придністровської Радянської Соціалістичної Республіки, що являли собою антиконституційні утвори, які суперечили Декларації про суверенітет Радянської Соціалістичної Республіки Молдова. 1991 р. на карті Молдови з'явилася самопроголошена Придністровська Молдавська Республіка (ПМР), на яку припадали сьома частина населення і 40% економічного потенціалу МРСР. Наявність невизнаної ПМР стала однією з особливостей пострадянської трансформації Молдови.

Військовий конфлікт між правим і лівим берегами Дністра, внаслідок якого було розірвано внутрішньореспубліканські господарські та соціальні зв'язки, завдав великої шкоди економіці країни. Він загострив кризу, викликану розривом зв'язків Молдови з іншими складовими єдиного народногосподарського комплексу колишнього СРСР. Оскільки в той час Молдова залишалася у рубльовій зоні, негативний вплив посилив і ціновий «шок», який супроводжував обрання Росією модель трансформації економіки. Сукупна дія цих факторів, на тлі яких здійснювався перехід до ринкових перетворень, призвела до обвалу ВВП, падіння промислового виробництва та інвестицій в основний капітал, до гіперінфляції, безпрецедентного бюджетного дефіциту, різкого падіння життєвого рівня населення.

Стабілізація соціально-політичної ситуації почала намічатися влітку 1992 р. на тлі «заморожування» сепаратистського конфлікту в Придністров'ї та затвердження 1994 р. нової Конституції суверенної і незалежної держави – Республіки Молдова. Політичні сили – вихідці з НФМ, не стали голосувати за нову Конституцію через те, що та офіційно закріплювала назву державної мови як молдавська, а не румунська. Як наслідок, свободу, завойовану переважно за участі Народного фронту Молдови, інституціалізувала Аграрно-демократична народна партія Молдови (АДНПМ).

Розпочати формування нової політичної системи і закласти основи економіки нового типу в Молдові допомогла прийнята ще в листопаді 1990 р. програма «переходу до регульованої ринкової економіки» на період до 1995 р. [3]. У 1993 р. в країні було введено національну валюту – молдавський лей, що забезпечило передумови проведення власної кредитно-грошової політики та податкової реформи, створення дворівневої банківської системи (у вигляді Національного банку РМ і 22 комерційних банків). Республіка стала членом ООН та інших міжнародних організацій, вступила до Ради Європи.

Лібералізація зовнішньоекономічної діяльності послужила поштовхом для диверсифікації відповідних зовнішніх зв'язків, почався активний пошук нових торгових партнерів. У цей період боротьба за контроль над найважливішими процесами, серед яких на першому місці була приватизація, довели Аграрно-демократичну народну партію Молдови до розколу. Розпад АДНПМ підірвав стабільність у країні, викликавши виникнення цілого ряду нових політичних утворень. Після парламентських виборів 1998 р. уламки колишньої АДНПМ, вступивши в союз з формуваннями-вихідцями з НФМ, утворили Альянс «За демократію і реформи» (АДР).

Перебування АДР у владі збіглося з низкою урядових, фінансових, конституційних та інших криз. Проведені реформи очікуваних результатів не забезпечили, оскільки в умовах розриву зв'язків экс-радянськими республіками за відсутності власної бази енергоресурсів ринкова трансформація супроводжувалася глибокою дезіндустріалізацією країни. За підсумками десяти років трансформаційних перетворень, що характеризувалися посиленням кризових процесів у всіх сферах господарської діяльності, обсяг ВВП впав більш ніж удвічі. У зовнішньоторговельній сфері виявилася стійка тенденція погіршення динаміки експорту і випереджальних темпів зростання імпорту, що вело до наростання негативного торгового сальдо. Це свідчило про кризовий стан республіканського виробництва, про неконкурентоспроможність молдавської продукції на світовому ринку, що породжувало серйозні фінансові проблеми.

На початку трансформаційного періоду політична культура населення Молдови, здатність налагоджувати власний бізнес і керувати ним, вміння захищати свої інтереси і права в умовах відкритої економічної конкуренції, проявляти інтерес до підтримки мінімальної соціальної згуртованості і т. д. були набагато нижче рівня, необхідного для розвитку в нових історичних умовах. У роки первісного нагромадження капіталу в країні господарювали кримінальні угруповання, почався масовий виїзд працездатного населення за кордон у пошуках роботи. Коли соціальне і матеріальне становище населення стало катастрофічно погіршуватися, а міжетнічна напруга посилюватися, абсолютну більшість молдавських громадян охопила ностальгія за минулим.

Факт того, що більшість населення країни прагнула комуністичної реставрації як альтернативи проблемам перехідного періоду, підтвердила абсолютна перемога Партії Комуністів Республіки Молдова (ПКРМ) на парламентських виборах 2001 р. Обіцяна в той час ПКРМ реставрація представляла собою поворот у протилежному напрямі від тих змін, які відбулися на початку 90-х рр. минулого століття: відновити будівництво соціалізму і комунізму на основі марксистсько-ленінської теорії, привести Республіку Молдова в Союз Росія-Білорусь, сприяти відродженню СРСР на нових засадах. Згодом лідери ПКРМ вирішили продовжити реформи, розпочаті попередниками, але певною мірою пристосувавши їх до інтересів громадян, зuboжлих у результаті перехідного періоду.

Перша половина 2000-х рр. ознаменувалася відносно стійким розвитком економіки країни, однак позитивна динаміка ВВП Молдови супроводжувалася

серйозними проблемами. По-перше, душевий ВВП, що відображає загальний рівень життя населення, як і раніше залишався найнижчим в Європі (470 дол. в 2002 р. і 936 - у 2006 р.). По-друге, вагомим джерелом зростання в той період був внутрішній попит, який забезпечували зростаючі з року в рік надходження валютних коштів від молдавських мігрантів-заробітчан [4]. Тобто з метою задоволення зростаючого споживчого попиту країна продовжувала нарощувати обсяги імпорту, що вело до зростання зовнішньоторговельного дисбалансу і негативно позначалося на фінансовому становищі, провокуючи, зокрема, зростання заборгованості Молдови.

Ситуацію в економічній сфері загострило викликане зміною інтеграційного курсу РМ охолодження відносин з Росією, яка з березня 2006 р. запровадила заборону на ввезення молдавської виноробної продукції (нібито через невідповідність її якості фітосанітарним нормам). Ембарго серйозним чином позначилося на розвитку відповідної стратегічної, бюджетоутворювальної галузі. Для поліпшення ситуації у цій сфері було прийнято «Стратегію Республіки Молдова з залучення іноземних інвестицій та просування експорту на період 2006-2015 рр.», яка передбачала перетворення стагнуючої економіки в «інтелектуальну» на базі застосування новітніх технологій. Однак, ця мета не отримала втілення.

Помітним результатом проведених протягом 2001-2007 рр. реформ стали зміни в зовнішньоторговельній сфері. Йдеться про переорієнтацію торговельних зв'язків на країни Євросоюзу як початок євроінтеграційних зрушень. Реалізація нового курсу, передумовою якого став вступ країни до СОТ (у травні 2001 р.), відбувалася відповідно до «Індивідуального плану дій РМ-ЄС на 2005-2007 роки». Завдяки наданому Молдові Євросоюзом режиму автономних торгових преференцій швидко змінювалася географічна структура зовнішньої торгівлі. В експорті РМ зросла частка країн ЄС (з 32,3% в 2001 р. вона піднялася до 49% в 2011 р. при відповідному зниженні питомої ваги країн СНД (відповідно з 60,1% до 41,4%).

Вплив глобальної кризи, яка докотилася до Молдови 2009 р., переломив тенденції, що сприяли розвитку економіки країни. У результаті в народному господарстві у 2009 р. було зафіксовано глибокий спад, причому істотне зниження торкнулося практично всіх макроекономічних показників [5]. Не останню роль у порятуванні кризового стану економіки зіграла політична ситуація: при сформованій в парламенті прорумунській більшості у вигляді Альянсу за європейську інтеграцію, 3 роки країна жила без президента (президент Ніколай Тімофті був обраний 23 березня 2012 р.).

Найгостріша політична криза на рік розтягнула прийняття антикризової економічної програми: «Програма стабілізації та відновлення економічного зростання в РМ на період 2009-2011 років» з'явилася лише в грудні 2009 р. Головний упор у цьому документі, узгодженому з МВФ, робився на середньострокові заходи щодо лібералізації економіки; найважливіші з них – збільшення податкової бази та зниження соціальних витрат. Саме на пріоритетності скорочення витрат у соціальній сфері наголос МВФ при підписанні угоди з РМ на період 2010-2012 рр., причому вперше з 1990-х рр.

молдовський уряд прийняв всі умови Фонду, пов'язані з відмовою від соціальних зобов'язань [6].

На поліпшення економічних показників значною мірою впливали зовнішні запозичення. За трирічною угодою з МВФ у 2010 р. Молдові було надано кредитів на суму 574 млн. дол. Крім того, перед достроковими парламентськими виборами (28 листопада 2010 р.) МВФ здійснив для підтримки Альянсу два транші на суми 93 млн. і 90 млн. дол. Світовий банк надав Молдові кредит в обсязі 25 млн. дол. з десятирічною відстрочкою платежів, виділивши ще 15 млн. дол. в рамках проекту «Електронне перетворення управління» і 10 млн. дол. – проекту «Менеджмент лих і кліматичних ризиків у Молдові». Фінансова допомога Альянсу була надана також Сполученими Штатами – у вигляді гранту в розмірі 10,1 млн. дол., що призначався для здійснення реформ у сфері вдосконалення системи податкового адміністрування [7].

Іноземні запозичення поліпили динаміку ряду макроекономічних індикаторів, проте не вплинули на покращення соціальних показників: у наявності була тенденція подальшого зниження життєвого рівня населення. Так, після 2009 р. 60-70% молдавських громадян жили в бідності і крайній бідності, 7-8% збільшення в 2010-2011 рр. інфляції не компенсувалося зростанням заробітної плати. На тлі заморожування зарплат і пенсій, зростання безробіття, вимушеної масової еміграції молдавських громадян населення країни не змогло відчути декларовані владою успіхи економічного зростання. Утративши віру в країні перспективи, люди масово виїжджали з країни, причому близько 60% громадян, які прямували на заробітки за кордон, знаходилися на піку працездатності, у віці 20-40 років. Згідно з даними Міжнародної організації з міграції, більше 600 тис. громадян Молдови постійно перебували за межами республіки [8].

Згідно з інформацією Національного бюро статистики (BNS) Молдови, у грудні 2012 р. інфляція в країні склала 4,1%, що вдвічі перевищувало середньоєвропейський рівень [9]. Досить несприятливо складалася ситуація на ринку праці: спостерігалися не просто високе безробіття, а й суттєве скорочення чисельності зайнятих в економіці. Продовжувалося падіння промисловості, за даними Національного бюро статистики Молдови, обсяг промислового виробництва у 2012 р. скоротився на 0,4% [10]. Негативні тенденції намітилися в основній галузі експортної спеціалізації Республіки – Молдова стала більше імпортувати – \$ 568,3 млн. (+5,7%), ніж експортувати продуктів харчування. За даними Національного бюро статистики, у порівнянні з груднем 2012 р. ціни в країні підвищилися на 5,2%. Інфляція у 2013 р. склала 5,3% [11].

Не викликали оптимізму і показники міжнародних рейтингів. Згідно з доповіддю ООН про людський розвиток (Human Development Report 2013), у 2013 р. Молдова отримала найнижчий (0,660) показник ІЛР в Європі і була включена до списку країн із середнім рівнем людського розвитку. За даними дослідження, середня очікувана тривалість життя при народженні в Молдові становила 69,6 років, середня тривалість навчання – 9,7 років, валовий

національний дохід (ВНД) на душу населення – \$ 3319 (для прикладу, в Україні аналогічні показники становили відповідно – 68 , 8 років, 11,3 року, \$ 6428; ІЛР - 0,740) [12].

У цих умовах надії на поліпшення соціально-економічного становища керівництво країни продовжувало пов'язувати зі зміцненням євроінтеграційного курсу. Згідно з результатами дослідження, ЄС як і раніше залишався найбільш привабливим інтеграційним об'єднанням для громадян Молдови – за зближення з ним висловлювалося 44% населення. Наприкінці листопада 2013 р. на саміті «Східного партнерства» у Вільнюсі Молдова парафувала угоду про асоціацію з ЄС і договір про зону поглибленої та всеосяжної вільної торгівлі з Євросоюзом, а в лютому 2014 р. Європарламент проголосував за безвізовий в'їзд до Шенгенської зони терміном на 90 днів і протягом шести місяців для громадян Молдови з біометричними паспортами. Це рішення набуло чинності 28 квітня 2014 р.

Незважаючи на проведення реформ, впровадження різних стратегій і програм, у підсумку більш ніж 20-тирічної трансформаційної еволюції, економіка Молдови так і не перейшла на траєкторію сталого розвитку. Серед країн СНД у РМ найгірші показники соціально-економічної динаміки. ВВП країни становить 65% рівня 1991 р., далекі від рівня того періоду обсяги промислового та сільськогосподарського виробництва, реальна заробітна плата і пенсії [13]. Як зазначив один з молдавських політиків, «після 20 років всі показники – економічні, соціальні, індексу людського розвитку – поки ще значно нижче тих, які були в республіці в складі СРСР. Сталася демодернізація Молдови» [14]. Та й західним співтовариством Молдова визнана найбіднішою країною Європи [15].

Труднощі в забезпеченні сталого економічного зростання після здобуття незалежності в країні багато в чому були зумовлені низкою історичних, соціально-економічних і етнічних характеристик регіону, проблемами з визначенням ідентичності і, як наслідок, утворенням політично нестабільних територій. У зв'язку із цим на порядок дня трансформаційного періоду, крім економічних проблем, вийшли такі питання, як переосмислення статусу центру і регіонів, нечіткі і спірні кордони, а також величезний конфліктний потенціал, заснований на попередній міграційній політиці та виникненні великих діаспор. Процес утвердження суверенітету над власною територією і інтеграції до нової держави етнічних меншин став одним із найбільших істотних суперечностей пострадянської епохи розвитку Молдови.

Етнорегіональний конфлікт, що виник на території Молдови, і необхідність його врегулювання стали, можливо, найсерйознішою перевіркою для становлення державності в республіці. Незважаючи на активне сприяння міжнародних посередників (учасниками переговорів з проблеми «цілісність РМ і статус ПМР», окрім самих РМ і ПМР, є РФ, Україна і ОБСЄ, як посередники, а також ЄС і США в ролі спостерігачів), на сьогоднішній день Республіка Молдова є однією з держав пострадянського простору, які мають на своїй території невирішений політичний і територіальний конфлікт. Регіональна

мобілізація в Придністров'ї значно ускладнила процеси державного і національного будівництва в Молдові.

За всієї складності, неоднозначності, суперечливості пов'язаного з посткомуністичною трансформацією суспільно-політичного розвитку РМ однією з домінуючих рис в її еволюції стало поступове прогресуюче зміцнення демократичних тенденцій. У Молдові починається формування інфраструктури громадянського суспільства, здатне забезпечити умови для створення та інституціоналізації реально зацікавлених груп, об'єднань, партій, спроможних представляти інтереси різних верств населення в структурах влади. Індекс стійкості розвитку організацій громадянського суспільства в РМ за 2012 р. склав 4,1, що краще, ніж у Росії (4,4), але гірше ніж в Україні (3,4) і Румунії (3,5). Головною проблемою молдавських NGO, на думку експертів США, є нестача фінансування. Незважаючи на прогрес, досягнутий в порівнянні з 2010 р., 87% коштів громадських організацій – зарубіжні (у 2011 р. цей показник становив 95%). За іншими критеріями у Молдові індекс дорівнює: правове середовище – 4,2, організаційний розвиток – 3,9, фінансова життєздатність – 5, громадське представництво – 3,5, послуги – 4,4, інфраструктура – 3,6, а відношення з боку громадськості – 3,9. У Республіці Молдова налічується близько 9 тис. громадських організацій і тільки 25% з них активні. У Придністров'ї цей показник ще нижчий – 5% [46].

Політична активність має у країні поки ще значно нижче рівня, необхідного для формування розвиненого громадянського суспільства, яке було б міцним фундаментом демократії. Становлення зрілого громадянського суспільства в Молдові – справа десятиліть. Проте, деякі його елементи і структури, такі як неурядові громадські організації, профспілки, засоби масової інформації, церква, позапарламентські політичні партії та інші публічні асоціації, функціонують, беручи участь у становленні та утвердженні демократії в державі.

Позитивну роль у демократизації суспільства протягом усього політичного транзиту відігравали молдавські політичні партії. Вони, зокрема, неодноразово виступали проти спроб заснувати президентську систему правління. На противагу Російській Федерації та Україні (яка, змінивши свою Конституцію у 2000 році, пройшла свій шлях до зміцнення вертикалі влади) молдавські політичні партії успішно протистояли встановленню президентського режиму. Вони висловилися на підтримку напівпарламентського режиму з врівноваженою системою стримувань і противаг («checks and balance»). Завдяки активній позиції політичних партій у березні 1996 р. вдалося протистояти наміру президента підпорядкувати собі Міністерство оборони, а в 2000 р. – зірвати намір перетворити Молдову на президентську республіку.

Бурхливі і суперечливі зміни, під час яких відбувалася трансформація основних сторін життєдіяльності молдовського суспільства, супроводжували драматичні моменти боротьби між старим стилем правління і об'єктивною необхідністю становлення системи нового типу. Політична практика після парламентських виборів 2001 р. показала, що трансформаційний процес

вносить нові нюанси в консолідацію партійної системи Молдови. РМ виявилася єдиною європейською країною, де компартія стала правлячою, прийшовши до влади демократичним шляхом. До 2006 р. (коли аналогічний перехід відбувся в Україні) Молдова також була єдиною з країн СНД, де напівпрезидентську республіку змінили на парламентську форму правління.

Партія комуністів Республіки Молдова, маючи конституційну більшість у парламенті, взяла на себе повну відповідальність за управління країною. Це означало не тільки наявність у КПКРМ солідної соціальної бази, а й слабкість опозиції, нездатність іти на компроміс з боку як правих, так і центристських політичних партій. Внесені КПКРМ доповнення і зміни в електоральне законодавство та законодавство про політичні партії та інші суспільно-політичні організації загострили проблему перспектив розвитку партійної системи Молдови. Ними була зроблена спроба змінити характер молдавської партійно-політичної системи (екстремальний або помірний плюралізм). У керованому розвитку партійної системи проявилися нові тенденції, пов'язані з політичною трансформацією за аналогією з Росією – домінування правлячої партії.

Досвід останніх двадцяти років переходу до демократії показав, що в Республіці Молдова успіхів на виборах досягалися тільки ті політичні формування, які відображали основні цінності і традиції молдавських виборців, або ж були ідентифіковані як здатні забезпечити зміни на краще. Ціннісні переваги, що визначають поведінку молдавського електорату, обумовлені історично сформованими передумовами. Республіка Молдова – переважно сільська країна, де співвідношення між сільським та міським населенням становить 61% проти 39% [17].

Суспільство перехідного періоду країни на даний момент відрізняється високим ступенем фрагментарності. За минулі після проголошення незалежності Республіки Молдова роки міська інтелігенція дотримувалася зазвичай прорумунських поглядів, сільське населення поділяло переважно промолдавські погляди, а російськомовні національні меншини, які зосереджені в основних містах і які на початку 90-х становили близько 35% усього населення країни, відрізнялися проросійськими симпатіями.

Найбільш суперечливим з погляду політичних пріоритетів є розподіл громадян Молдови за привабливістю інтеграційних об'єднань. Згідно з опитуванням, проведеним Словацькою атлантичною комісією (Slovak Atlantic Commission – SAC), у 2013 р. ці уподобання розмежували молдаван на дві майже рівні частини (44% – ЄС і 40% – МС). При цьому привабливість Євросоюзу серед молдаван поступово знижувалося, а число прихильників Митного союзу – зростало (в 2009 р. лише 30% громадян обирали МС і 55% – ЄС). Громадяни МР не відчувають себе рівноцінними членами європейської спільноти. Серед молдаван існує упередження, що в ЄС їх країна сприймається як безвольна (45%), слабка (82%), залежна (46%) і недемократична держава (34%) [18].

Республіка Молдова єдина в Європі країна, де криза національної ідентичності є визначальним фактором у поляризації політичних сил.

Починаючи з виборів 1994 р. це питання постійно використовується в передвиборних кампаніях. Серйозні дебати між партіями на соціально-економічні та політичні теми найчастіше навмисне підмінюються етнолінгвістичними, історичними і т. п. спорами. Такого роду дискусії мають максимальний пропагандистський вплив – вони звернені безпосередньо до почуттів громадян і до природної потреби національного самовизначення.

Незавершеність процесу національної самоідентифікації у Молдові посилюється дією зовнішніх факторів, у результаті чого монода держава виступає предметом впливу більш вагомих суб'єктів міжнародної політики. Розширення ЄС і НАТО до рубежів Республіки Молдова, з одного боку, змістило точку рівноваги в перевагах молдавського політичного класу в бік зближення з Євросоюзом, з іншого – активізувало прагнення Росії залишити Республіку у сфері свого впливу. Наслідком цього стало нарощування торгівлі з державами ЄС і комерційного пресингу з боку Росії, що виражався в російському ембарго для молдавського експорту, а також фінансова допомога з боку ЄС і постійне підвищення цін на імпортовані з Росії енергоносії, після декількох електоральних циклів спонукали політичні сили Республіки Молдова досягти національного консенсусу щодо європейської інтеграції. Підсумком коливань між двома політичними платформами для Молдови стало підписання 27 червня 2014 р. Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, що передбачає вхід Молдови в зону вільної торгівлі ЄС.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.presedinte.md/rus/declaration>. 2. Nations in transit 2007. Democratization from Central Europe to Eurasia Edited by Jeannette Goehring, Freedom. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2007#.VCvs8IJEgT8>. 3. Програма переходу кa регулируемой рыночной экономике. — Кишинев, 1990. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lex.justice.md/ru/312895/LPM64/1990>. 4. Данные молдавского новостного агентства «BASA PRESS» от 06. 2007. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.basa.press>. 5. Калак Д. Платежный баланс и инвестиционное голодание / Д. Калак // Логос-Пресс. — 2010. — № 14. 6. Смешная Т. Социальная стратификация в Молдове / Т. Смешная // Логос-пресс. — 2012. — № 3. 7. Логос-Пресс (еженедельное экономическое обозрение, Кишинева). — 2010. — №25. — С.3. №27 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.logos.press.md>. 8. Лужанский С. Гуд-бай, Молдова! / С. Лужанский // Интернет-газета «Пресс-обозрение» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.press.try.md>, 26.10. 2011. 9. Инфляция в Молдове вдвое превышает среднеевропейский уровень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://capital.market.md/ru/content/>. 10. Новые независимые государства: сравнительные итоги социально-экономического развития» ученых Центра (доклад ученых Центра постсоветских исследований ИЭ РАН) // Российский экономический журнал. — 2012. — № 3. 11. Национальное бюро статистики (НБС) <http://www.pan.md/news/Vneshnyaya-torgovlya-Moldovi-v-2013-godu/48076>. 12. Доклад ООН о человеческом развитии в 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.informarket.md/ru/ratings/moldova_imeet_samyiy_nizkiy_ichr_v_europe. 13. Полторац Т. Экономические итоги независимости / Т. Полторац // Панорама. — 2011. — 2 сентября. 14. Ткачук М. Избиратель государственный является последним препятствием для полной капитализации, как демократического государства / М. Ткачук // Независимая Молдова. — 2011. — 14 сентября. 15. Безрутенко В. Как живут бывшие республики

Советского Союза / В. Безрутенко // Независимая Молдова. — 2011. — 14 сентября. **16.** Электронный ресурс. — Режим доступа: http://www.noi.md/ru/news_id/27128. **17.** Итоги переписи населения 2004 года. Демографические, национальные, языковые, культурные характеристики 07.04.2006 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.statistica.md/newsview.php?l=ru&idc=168&id=2358>. **18.** Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.pan.md/news/Sredi-moldavan-rastet-chislo-evroskeptikov/48050>.

РОЗДІЛ 2. КРАЇНИ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

УДК 316.422 (470+571)

Піляєв І.С.

ПЕРЕКИДАННЯ ШАХІВНИЦІ АБО «МОДЕРНІЗАЦІЯ ПО-РОСІЙСЬКИ»

У статті досліджено кардинальні зміни трансформаційних парадигм Росії і Східноєвропейського простору загалом, спричинені потужними структурними шоками у геополітичній, інституційній, соціокультурній та безпековій архітектоніці макрорегіону, епіцентром яких стала Україна.

Ключові слова: трансформаційна парадигма, структурний шок, Росія, Україна, Крим, Східноєвропейський простір, безпека.

В статье исследуются кардинальные изменения трансформационных парадигм России и Восточноευропейского пространства в целом, вызванные мощными структурными шоками в геополитической, институциональной, социокультурной и безопасностной архитектонике макрорегиона, эпицентром которых стала Украина.

Ключевые слова: трансформационная парадигма, структурный шок, Россия, Украина, Крым, Восточноευропейское пространство, безопасность.

The article examines dramatic changes of Russia's and the East European space' transformational paradigms caused by powerful, with its epicenter in Ukraine, structural shocks in the geopolitical, institutional, socio-cultural and security architectonics of the macro-region.

Key words: transformational paradigm, structural shock, Russia, Ukraine, Crimea, East European space, security.

Анексія Криму стала потрясінням європейського і світового порядку. Як зазначив Ю. Сергєєв, постійний представник України при ООН: «Відбувається не тільки криза в Україні. [...] Це криза всієї світової системи безпеки» [1]. Наразі стрімко вибудовується нова геополітична реальність, в якій чинник сили гратиме провідну роль як на пострадянському просторі, так і на просторі всієї Великої Європи, Центральної та Північної Євразії від Атлантики до Тихого океану. За словами віце-канцлера Німеччини З. Габрієля, «криза в Україні засвідчила, що «старий джин геополітики з позиції сили знову виривався з лядишки» [2].

Кримська криза в разі її ескалації може призвести до завершення епохи «стратегічної толерантності» [3], до відновлення «холодної війни» між Заходом і Росією [4], до безпрецедентної з початку горбачовської Перебудови ескалації військово-політичної напруги. Цілком вірогідним є новий етап гонки

озброєнь. У Міністерстві оборони Росії уже припустили можливість скасування військових інспекцій у рамках зобов'язань щодо договору про СНО у відповідь на військові санкції США та інших країн НАТО стосовно Росії [5]. Зі свого боку, командувач силами НАТО в Європі генерал Ф. Брідлав заявив, що у зв'язку з останніми діями Російської Федерації в Україні Північноатлантичний альянс може піти на збільшення свого військового контингенту в країнах Східної Європи [6]. Аналогічна пропозиція щодо збільшення кількості американських військовослужбовців в Європі на ротаційній основі обговорюється в США. Упродовж 2014 – 2015 рр. були посилені місії повітряного патрулювання країн Прибалтики, радіолокаційні літаки здійснюють регулярні польоти над територією Польщі та Румунії, введено додаткові кораблі НАТО в Балтійське і Середземне моря. НАТО ухвалило рішення про збільшення постійної присутності персоналу, про розширення програми навчань, зміцненні системи раннього оповіщення та посиленні можливостей сил реагування. На саміті в Уельсі 5 вересня 2015 р. країни-члени НАТО ухвалили план з посилення колективної оборони альянсу і домовилися про параметри створюваних сил швидкого реагування. План включає присутність сил країн-членів альянсу на східних рубежах НАТО на основі ротації, створення передової групи сил реагування, оперативних баз для неї і спеціального командного центру. Усе це свідчить про поступове загострення військово-політично напруги на європейському континенті.

Проблематика, пов'язана зі згаданими моментами, ґрунтовно розроблялась у працях вітчизняних дослідників В.П. Горбатенка, Г.І. Зеленько, А.І. Кудряченка, О.М. Майбороди, В.А. Манжоли, М.І. Михальченка, М.А. Ожевана, Б.А. Парахонського та ін. Однак, критичне осмислення драматичного, суперечливого досвіду соціально-політичної модернізації на пострадянському просторі вимагає особливої уваги до методологічного інструментарію аналізу в контексті новітніх теоретичних досягнень європейської та світової транзитології.

Відтак, метою цієї статті є аналіз якісних змін у трансформаційних парадигмах Східноєвропейського простору в контексті нових геополітичних реалій.

1997 р. З.Бжезінський видав свою знамениту книгу «Велика шахівниця», в якій писав: «Євразія – це шахівниця, на якій і далі триватиме гра за глобальне верховенство [...]» [7, С. XIV]. Ще понад десять років тому ми звертали увагу науково-експертного товариства на проблему (ї пов'язані з нею виклики) біполярності сучасного загальноєвропейського політико-правового та соціокультурного простору [8, С. 313, 351], характерною рисою якого з початку XXI ст. стала конкуренція між двома принципово відмінними моделями суспільно-політичного устрою: ліберально-демократичною та авторитарно-імперською, що спираються на різні традиції політичної культури, історичні та культурно-релігійні традиції, притаманні відповідно західноєвропейському ядру Євросоюзу та Росії. На Заході, а часто й у нас звикли вважати путінську Росію догниваючою імперією, що перебуває на порозі саморозпаду. Втім, як вказує, наприклад, професор Тель-Авівського

університету А. Гат: «Фактори, що обумовили тріумф демократії (особливо над її недемократичними капіталістичними супротивниками у двох світових війнах – Німеччиною та Японією), мали більшою мірою випадковий характер, ніж прийнято вважати. Авторитарні капіталістичні країни, прикладами яких сьогодні є Китай і Росія, можуть представляти собою життєздатний альтернативний шлях в епоху модерна, а це, своєю чергою, передбачає, що повна перемога або майбутня перевага ліберальної демократії аж ніяк не є неминучим сценарієм» [9].

«Стовпи» західної соціології на кшталт Р. Бендікса, Ш.Н. Айзенштадта та інших ніколи не вважали процес модернізації прямолінійним та рівномірним, як це здавалося прихильникам структурного функціоналізму. Інститути формальної демократії та громадянського суспільства, запроваджені на пострадянському просторі за західними зразками протягом 1990-х рр., у переважній більшості країн-учасниць СНД на ділі не працюють, є здебільшого імітаційними, не забезпечуючи ані реального народовладдя, ані справедливих виборів, ані верховенства права та поваги до основних прав і свобод людини. Громадянське суспільство, наприклад, є інструментом украй важливим, але абсолютно недостатнім для успішної соціально-політичної модернізації, якщо системні перетворення не враховують або відверто ігнорують цивілізаційно-культурні, духовні, ментальні коди, архетипи та парадигми відповідної країни (регіону).

Нині системні трансформаційні зміни на посткомуністичному просторі Євразії добре вписуються в концепт *longue durée* Ф. Броделя – історичного часу великої тривалості, який має виняткову цінність для загальної методології соціальних наук [10, С. 26-27], зокрема великих модернізаційних циклів, характерних для суспільних структур та цивілізаційного розвитку. На думку німецького політичного філософа І. Шрубара, нині формується дворівнева архітектура теорій соціальних змін, котрі, крім лінійності *longue durée*, складають циклічні конфігураційні конструкції [11, С.223]. У такому історико-концептуальному вимірі Росія, можливо, перебуває нині приблизно на тій самій стадії соціально-політичної модернізації, що й західноєвропейські та центральні держави на початку тридцятих років ХХ ст. (Іспанія, Німеччина, Польща, Угорщина, Чехословаччина тощо). Це – перехрестя на шляху між диктатурою та демократією, на якому точку неповернення вже майже пройдено. Росія на цьому історичному перехресті обрала саме мілітарно-мобілізаційний шлях, намагаючись затягнути на нього не лише країни Митного союзу та інших жорстко авторитарних союзників на пострадянському просторі, а й Україну.

Історична драма Росії полягає в тому, що соціальна база модернізації під час більшовицької революції і сталінської диктатури була знищена, а елементи громадянського суспільства досі перебувають у зародковому стані. Кардинальною проблемою посткомуністичної Росії виявилася слабкість, роз'єднаність, пасивність соціальних суб'єктів, органічно зацікавлених у модернізації. У ході посткомуністичної трансформації досі не створено

соціальну групу, здатну бути носієм економічних інновацій і політичної модернізації.

Водночас відбувається розширене відтворення антимодернізаційних соціальних інститутів та верств (консервативна частина РПЦ, чиновництво та буржуазія, які живуть із сировинної ренти та екстенсивного відтворення військово-промислового комплексу, антимодернізаційна частина інтелігенції, яка апелює до антидемократичних складових імперської та радянської традиції тощо). Якщо розглядати російську зовнішню політику крізь призму довгострокових інтересів нинішніх російських еліт, то вона виглядає цілком стратегічно вивіреною та раціональною, покликаною підтримувати стабільність пострадянського соціального і політичного порядку, сформованого після «Великої кримінальної революції» 1990-х рр.

Той самий З. Бжезінський вважав, що «Росія не може існувати в Європі без України» [7, С. 122], бо в такому випадку перестане бути євразійською імперією, а «імперська реставрація, що спирається або на СНД, або на євразійство, не була життєздатним вибором» [7, С. 113]. Отже, Росія ще не є євразійською імперією. Але анексією Криму вона чітко стала на шлях, який мав би привести її до цього.

Як свідчить досвід колишніх метрополій, що пережили в другій половині ХХ ст. деколонізацію своїх імперій, усі вони, на відміну від Росії, успішно здійснили модернізацію і нині знаходяться уже на постмодернізаційній – постмодерністській, постіндустріальній – фазі розвитку. Натомість, у Росії узятو курс на екстенсивний розвиток за рахунок територіальної експансії, далішому освоєнні та експлуатації природних ресурсів.

Згідно із циклічним – більш песимістичним, ніж *longue durée* – концептом російської історії, запропонованим наприкінці ХХ ст. О. Ахієзером і О. Яновим, Росія – це «маятникова» цивілізація («дрейфуюче суспільство»), яка історично хитається між ліберально-персоналістською Європою та деспотичною «візантійсько-орієнтською» частиною Євразії [12; 13]. Вона одвічно несе в собі «культуру вибуху», невблаганно повторюючи шоки «небачених зрушень та нечуваних заколотів». Маятниковий ритм розвитку російської державності може бути описаний за схемою: реформа – контрреформа – «смутні часи» (революція) – посилення етатистських засад.

Ще скептичніший в оцінці перспектив соціальної модернізації своєї країни відомий російський філософ історії С. Гавров, на думку якого для Росії імперська модель домінуюча, ліберальна – додаткова, компенсаційна. «Наша історична біда, – відзначає він, – полягає в тому, що російська модернізація сприяє не стільки входженню Росії в модерність, скільки зміцненню феодально-імперських засад культурно-цивілізаційної системи» [14, С. 249].

Російські історики Л. Казарян і В. Махнач розглядають імперії «як результат матеріалізації в соціальних структурах ідеальних імпульсів при збереженні ними безумовного примату по відношенню до поцейбічної реальності протягом усього існування імперій» [15, С. 14]. У цьому сенсі В. Путін і частина російської еліти, дійсно, перебувають, як зазначила А. Меркель у розмові з Б. Обамою, «в іншій реальності», в іншій нормативно-

ціннісній, цивілізаційно-культурній – авторитарно-імперський – системі координат, яку на Заході сприймають як політичну психопатологію. Прикметно, що т.зв. «народний мер», пізніше призначений Росією «в.о. губернатора» Севастополя О. Чалий прямо називає себе «людиною з імперськими поглядами», публічно підкреслюючи той факт, що «95% великих людей є продуктами імперій» [16].

Процес конфуціанської «зміни імен», запущений ще останнім главою єльцинської та першим главою путінської адміністрації О. Волошиним шляхом запровадження в першу президентську каденцію В. Путіна ідеологеми «керована демократія», та «творчо розвинутий» у 2005-2006 рр. у вигляді концепції «суверенної демократії» головним на той час владним політехнологом В. Сурковим, було з успіхом для влади випробувано на парламентських та президентських виборах 2007-2008 рр. Витримавши ліберальні («Болотний синдром») та позасистемно-націоналістичні виклики («Манежний синдром») 2010-2012 рр., він – процес – у лютому 2014 р. отримав логічне завершення із запровадженням Кремлем на найвищому офіційному рівні відкрито імперської, антизахідної, антиліберальної риторики у стилі «табору в облозі» радянської Росії 1919 р., СРСР міжвоєнної доби або «холодної війни» до епохи «розрядки». Зберегти елементи демократії в її «керованому» конструкті неможливо. Ідентично-політична трансформація Росії виглядає закономірною. Як підкреслює С. Гавров, «між імперською та ліберальною моделями соціального розвитку не може бути скільки-небудь тривалого та стійкого компромісу», оскільки «стратегічна домінанта розвитку країни не може бути спрямована в протилежні сторони, рано чи пізно історичний вибір доведеться зробити» [14, С. 316].

Відбувається свого роду реактуалізація великоімперсько-міфологічного мислення російської політичної еліти та, либонь, більшості російського народу (що виявилось у стрімкому зростанні рейтингу Путіна у зв'язку з одностороннім приєднанням Криму до РФ – з 60,6% у лютому до 82,3% наприкінці березня 2014 р., і до 89,9% в жовтні 2015 р. за даними загальноросійського опитування *ВЦИОМ* [17]), яка стає чи не головним ендегенним гальмом російської модернізації.

Невдовзі після терактів 11 вересня 2001 р. один з провідних американських політологів, професор Бостонського університету Е. Бацевіч у фундаментальній праці «Американська імперія» відверто визнав, що військова сила стала, як ніколи раніше, пріоритетним інструментом американської державності в результаті поступової мілітаризації зовнішньої політики США [18, С. 243-244]. Але в цій доктрині важливим інструментом виступає демократія. На відміну від американських прихильників «ліберальної імперії цінностей свободи та демократії», путінська Росія обрала шлях жорстко авторитарної імперії, де інтереси імперської величі, військової машини та територіальної експансії (під гаслом відновлення СРСР, подолання наслідків, за Путіним, «найбільшої геополітичної катастрофи минулого століття») мають безумовний пріоритет над правами та інтересами людини чи громади.

На думку Парламентської асамблеї Ради Європи, «жоден з аргументів, які використовує Російська Федерація для виправдання своїх дій, не відповідає фактам та доказам» [19]. Показовою є відверта брехня про «невдомих осіб», які взяли під збройний контроль стратегічні об'єкти Криму, котра чунала з вуст президента, міністра оборони, ряду інших високопосадовців РФ й була згодом публічно визнана особисто В. Путіним [20]. Росія, а разом з нею й її найближчі союзники по Митному союзу та ЄврАзЕС, нині відверто зневажають та ігнорують нормативні процедури (інституційні, політичні, правові «правила гри»), що склалися на просторі Великої Європи та Північної Євразії після 1991 р. Досить навести приклади ігнорування рішення Європейського суду з прав людини від 14.03.2014 р., яке зобов'язувало Росію утриматися від будь-яких дій проти громадян України на її території, або інструментів Будапештського меморандуму про гарантії безпеки України від 05.12.1994 р. Складається враження, що Росія готова навіть до виключення з міжнародних організацій, які сповідують європейські демократичні цінності, таких, приміром, як Рада Європи (тим паче, що її партнери по Митному союзу не претендують на причетність до цієї «демократичної совісті Європи» та «матері європейських інституцій»). Все це може означати кардинальний зсув в європейському та євразійському аксіологічному просторі, ідейно-політичному та дипломатичному дискурсі.

Сьогодні на євразійському просторі спостерігаємо порушення, за відомим терміном В. Дергачова, «рубійної комунікативності» [21], яка склалася після Другої світової війни, точніше, після Гаазького конгресу (1948 р.) та створення Ради Європи (1949 р.). Реакція на кримські події таких держав, як Росія, Казахстан, Білорусь, певною мірою Китай виявилася комунікативно іншомовною порівняно з реакцією ЄС, США, Заходу. І це дуже небезпечно.

Кремль більше не стурбований збереженням фасаду «європейських цінностей» щодо своїх дій на пострадянському просторі. Російська «модернізація» наповнюється чіткими імперськими смислами, спираючись на ресурсну самодостатність російсько-євразійського простору з авторитарною державною ідеологією та елементами економіки мобілізаційного типу.

У подіях навколо Криму Росія намагається виступати як самостійний полюс сили, що не відповідає реальному розкладу сил. За оцінками світових фінансових інститутів Росія у п'ять-шість разів поступається США за обсягом ВВП, розрахованим за паритетом купівельної спроможності, Євросоюзу – навіть дещо більше. Росія майже у чотири рази поступається за цим показником Китаю, на третину – Індії, на чверть – Японії [22]. Ще більш вражаючим є відставання Росії від головних центрів наукового прогресу за витратами на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи: від США – в 17 разів, від ЄС – в 12 разів, від Китаю – в 6,4 рази, від Індії – в 1,5 рази. Частка Росії у глобальному експорті наукоємної продукції не перевищує 0,3%, на національного виробника припадає не більше 1% верстатів, які закуповуються російським бізнесом [23]. Практично будь-яке російське військове обладнання використовує електронну компонентну базу західного

виробництва (мікросхеми, мікрочіпи тощо). Залишаючись ядерною державою, ані у військовій, ані в економічній, ані в технологічній чи науково-освітній сферах вона не може конкурувати із Заходом і з США.

Якщо у повоєнній Німеччині, Японії, Південній Кореї, Китаї після початку реформ Ден Сяо Піна сформувався національний консенсус щодо цілей модернізації, усі основні соціальні верстви відчували потребу в ній, прагнули внести свій внесок в її успіх, то в пострадянській Росії, особливо, у путінську епоху, ані верхи з ненаситним інстинктом влади і наживи, ані низи російського суспільства з прагненням до патерналістської опіки з боку держави та «національного лідера» в докорінній лібералізації та в соціально-політичній модернізації фактично зацікавлені не були: чи то імітуючи, чи то просто ігноруючи (гальмуючи, торпедуючи, відкидаючи) модернізаційну діяльність.

Для чого саме анексовано Крим? Звісно, Крим має величезне значення для імперського коду Росії та її суспільства, але є цілком прагматичні цілі, що були практично одразу озвучені російським міністром у справах розвитку Далекого Сходу О. Галушкою. Нагадавши, що до революції 1917 р. вихідці з України складали 52% населення регіону, він заявив, що «одним з факторів, що лімітують прискорений розвиток макрорегіону, є малочисельність трудових ресурсів», а «очевидний плюс залучення жителів України полягає в тому, що на Далекому Сході з'являться люди з тією ж ідентичністю: коли немає мовного, ментального та культурного бар'єрів» [24].

Росія не спромоглася забезпечити інвестиційний ривок у розвитку своїх регіонів, що межують з Азіатсько-Тихоокеанським полюсом світової економічної динаміки. Одна з основних причин цього це – брак людських ресурсів для освоєння Сибіру та Далекого Сходу. Незважаючи на гучне проведення саміту Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС) у Владивостоку у вересні 2012 р., капітали з держав АТЕС неохоче йдуть до суміжних з ними регіонів Росії. Так, Приморський і Хабаровський краї посіли відповідно 2-е та 4-е місце серед регіонів Росії з найбільшим інвестиційним спадом: обсяг інвестицій у них у 2013 р. порівняно з 2012 р. скоротився відповідно на 56% і 25%. Жоден з регіонів російського Сибіру та Далекого Сходу не ввійшов до першої десятки за інвестиційною динамікою [25].

Не лише політична, а й економічна ціна анексії Криму для Росії виглядає колосальною. За оцінкою авторитетних експертних структур (Центр розвитку НДУ «Вища школа економіки», УК «Альфа-Капітал» та ін.), його приєднання коштувало російському ринку лише в березні 2014 р. 179 млрд. дол. США, що становить близько 8,8% ВВП РФ за 2013 р. Ця сума складається з відтоку капіталу (33,5 млрд дол. США), падіння капіталізації російських компаній на 82,7 млрд дол. в РФ і на 62,8 млрд дол. – на Лондонській фондовій біржі [26].

В умовах жорстких економічних, технологічних, військових санкцій з боку Заходу варто очікувати зближення Росії з Китаєм – єдиною з держав-членів Ради Безпеки ООН, крім, звичайно, самої Росії, яка не засудила кримський референдум (голосування 15 березня 2014 р.). Прикметно, що

найзаможніша людина Росії (за версією Forbes) А. Усманов у березні 2014 р. продав свої пакети акцій Apple і Facebook та купив акції китайського інтернет-холдингу Alibaba [27]. Мова, вочевидь, йтиме й про поглиблення стратегічної активності Росії у форматах ШОС, БРІКС та «Великої двадцятки». Коли російська еліта робила ризикований вибір щодо силового варіанту анексії Криму, вона чітко виходила з того що основні інтереси Росії тепер буде зосереджено не на Заході, а у Східній Європі та Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Віднині стратегічний вектор руху російської модернізації, як вона вбачається Кремлем, – басейн Тихого океану, зміщується у XXI ст. світовий центр економічної, політичної та військової могутності. Як зазначає близький до Кремля провідний російський політолог С. Караганов: «Історичне завдання Росії – суттєво підняти рівень розвитку східних регіонів, інтегрувати їх з іншою частиною країни і, спираючись на Тихоокеанську Росію, інтегруватися самій до Тихоокеанської спільноти, що формується, пристебнути себе до азійського економічного локомотиву» [28, с. 223]. У цьому плані С. Караганов згоден з концептом іншого провідного, причому, ліберального, російського політолога Д. Треніна: «Російський виклик XXI століття лежить на Сході, де вона (*Росія – І.П.*) повинна і здатна наздогнати своїх найближчих тихоокеанських сусідів – Китай, Японію і Південну Корею [...] Якби Петро Великий жив би зараз, він знову б виїхав з Москви. Але на цей раз до Японського, а не до Балтійського моря» [28, с. 224].

Утім, не випадково В. Путін у промові 18 березня 2014 р. у Раді Федерації з нагоди приєднання Криму звернувся до Німеччини та німців, апелюючи до підтримки Росією возз'єднання німецького народу в 1990 р. [29]. Він сподівається, що завдяки угодам в енергетиці зможе наблизити до своєї осі найбільш міцну країну Європи – економічний та інвестиційний локомотив ЄС. Цілком вирогідно, це буде не першим, а другим пріоритетом у новітній російській партії на «Великій шахівниці». Водночас, Путін не проти скористатися й відносною слабкістю нинішнього американського лідера, якому часто не вистачає жорсткості та послідовності своїх попередників, особливо в зовнішніх справах Америки.

Наступальна, подекуди навіть агресивна, зовнішня політика, яку проводять щодо захисту прав співвітчизників такі держави, як Румунія, Угорщина чи Туреччина, принципово відмінна під політики Російської Федерації. Адже під гаслами захисту *русских* та російськомовного населення в інших пострадянських країнах, зокрема в Україні, по суті відбувається не самоствердження та внутрішня консолідація «вестфальської» нації-держави, а відтворення напівфеодалної багатонаціональної патерналістської імперії.

Схоже, що такі санкції з боку міжнародної демократичної, передусім європейської та євроатлантичної, спільноти, як виключення Росії з «Великої вісімки», призупинення співробітництва НАТО з Росією і роботи російсько-американської Президентської комісії та співробітництва США з Росією у космічній галузі (за винятком проекту МКС), прийняття країнами-членами Євросоюзу рекомендацій ЄС щодо недоцільності реалізації за нових політичних умов проекту «Південний потік», обмеження повноважень

російської делегації у Парламентській асамблеї Ради Європи тощо, – не в змозі принципово вплинути на обрану Кремлем стратегію відновлення неорадянської імперії. Цілком вписуються в її логіку і ремарка В. Путіна у телефонній розмові з М. Джемільєвим про те, що «самопроголошення незалежної України не зовсім відповідало радянським нормам, що передбачали процедуру виходу зі складу СРСР» [30], і звернення представників фракцій Держдуми до генпрокурора Росії з вимогою порушення кримінальної справи проти М. Горбачова за розвал СРСР [31].

Ми вказували на переведення імперського консерватизму і реваншизму в статус квазіофіційної ідеології ще більше року тому, коли створювався і тільки починав діяти Ізборський клуб під головуванням О. Проханова, за участю С. Глаз'єва, основного натхненника Євразійського союзу [32, с. 60-61]. Вочевидь, створення Ізборського клубу – це спроба Кремля наповнити суто прагматичний, впливаючий з економічних інтересів номенклатурно-олігархічних еліт проект Євразійського союзу певними «месіанськими» та «імперськими» смислами і тим самим виправдати в очах великодержавно налаштованого, підданого ресентименту російського обивателя ще дванадцять років президентства В. Путіна. У програмних заявах учасників Ізборського клубу взагалі не звучала проблема прав людини в Росії – як видно, такої проблеми у ізборських «консервативних державників» не існує. По суті, концепція Ізборського клубу сьогодні стала дороговказом, чіткою інструкцією дій для російської політичної еліти. Логіка феодально-імперських засад постординсько-пострадянської культурно-цивілізаційної системи вимагає «воскресіння Належного і постанного переведення всіх дискусій з суспільством на мову спецслужб та армійського спецназу» [14, с. 249].

Поряд зі зростаючою військовою міццю Кремль розраховує на вже істотною мірою реанімовану після краху СРСР доктрину російської винятковості, котра тривалий час у минулому служила виправданням деспотії царів та радянських диктаторів (варто згадати хоча б переможний тост Сталіна 24 травня 1945 р. «за здоров'є *русского народа*» з особливим наголосом на жертовність, довірливість та терпіння останнього), коли, незважаючи на нібито революційні зміни державної ідеології, «індивід як і раніше вважався нулем» [33]. Йдеться про відмову від тієї схеми світосприйняття, тієї світоглядно-аксіологічної матриці, що з 1991 р. була сприйнята системним російським політикомом від західної цивілізації. «Мірою того, як В. Путін і наші особи перетворюються, змінюються і звільняються від світобудови, в котрій у центрі перебувають Європа і Штати, та ставлять у центр Росію, – зауважує право-консервативний російський аналітик П. Акопов, – ми немов стаємо вільними від будь-якого впливу» [34].

Вітчизняний політолог В. Фесенко з приводу анексії Криму зауважив, що є лише два реальні шляхи повернути Крим під контроль України: 1) розпад Росії; 2) якщо Україна досягне більш ефективних соціально-економічних результатів, більш високої якості життя ніж Росія [35].

Проте, на наш погляд, є ще один, міжнародно-правовий шлях із застосуванням «м'якої сили» (Soft Power) – переконання міжнародної

спільноти в необхідності коригування міжнародно-правового порядку, що склався в Європі після визнання незалежності Косова, проголошеної в односторонньому порядку 17 лютого 2008 р.. «Ящик Пандори» щодо перегляду чинних в Європі кордонів був відкритий саме Косовським прецедентом. Це відбувалось у два етапи: військовим втручанням НАТО в Югославії в 1999 р. без санкції Ради Безпеки ООН, та 17 лютого 2008 р., коли за підтримки США та їхніх ключових європейських союзників Косово в односторонньому порядку проголосило незалежність від Сербії – суверенної і на той час демократичної європейської держави – повноправного члена ООН, ОБСЄ і Ради Європи.

Визнання Косова не було консолідованою позицією ані Заходу, ані ЄС. Серед країн, які не визнали незалежність колишньої сербської автономії, – Іспанія, Греція, Румунія, Кіпр, багато інших країн світу: Україна, Білорусь, Азербайджан, Вірменія, Грузія, Молдова, Казахстан, Китай, Індія, Індонезія, Іран, Аргентина, Бразилія, Венесуела, Південно-Африканська Республіка та ін. Вже через півроку російська дипломатія використала косівський прецедент для виправдання відторгнення від Грузії Абхазії і Південної Осетії.

Сербія звернулася за захистом своєї територіальної цілісності до Міжнародного суду ООН в Гаазі, який 22 липня 2010 р. виніс рішення у вигляді Консультативного висновку на питання, порушене Генеральною Асамблеєю ООН з ініціативи Сербії. Наведемо повністю параграф 79 цього документа: «У вісімнадцятому, дев'ятнадцятому та на початку двадцятого століть, мали місце численні випадки декларацій незалежності, часто енергійно заперечуваних Державою, незалежність від якої проголошувалася. У деяких випадках декларація призводила до створення нової Держави, у деяких – ні. У жодному разі, однак, практика держав загалом не свідчить проте те, що акт проголошення декларації розглядався як такий, що суперечить міжнародному праву. Навпаки практика держав протягом усього цього періоду ясно вказує на висновок, що міжнародне право не містило заборони декларацій незалежності. Під час другої половини двадцятого століття, міжнародне право щодо самовизначення розвивалося таким чином, щоб створити право на незалежність для народів несамоврядних територій і народів, підданих чужинському ярму, пануванню та експлуатації» [36, с. 37]. Цим було закладено міну уповільненої дії під європейський і світовий порядок.

У цьому ж зв'язку варто згадати Мюнхенську угоду 1938 р., після підписання якої британський прем'єр Н. Чемберлен, повернувшись до Лондона, вимовив знамениту фразу: «Я привіз вам мир!». За кілька місяців вибухнула Друга світова війна, але ані Великобританія, ані Франція не втратили лице, визнавши Мюнхенський пакт роковою помилкою своїх політичних лідерів.

Україна, в принципі, має ще один шлях: звернутися до великих держав з пропозицією скасувати визнання незалежності, визнавши це такою ж самою помилкою, як підписання у 1938 р. Мюнхенської угоди, одночасно відновивши цілісність, територіальну недоторканість та суверенітет Сербії над Косовом і

України над Кримом. Це дозволило б усім великим державам «зберегти лице». І хоча, за міфом, наслідки відкриття ящика Пандори – незворотні, на його дні, по волі Зевса, залишається Надія.

Заслугує на увагу і висловлений в контексті драматичних подій в Україні та Кримської кризи спільний намір Німеччини, Франції і Польщі («Веймарського трикутника») запропонувати нову концепцію «Східного партнерства», що передбачала б «більш відкритий» та «творчий» підхід до пошуку шляхів співпраці, котрі б найкраще підходили для кожної окремої країни. Зокрема, аби уникнути проблем вибору між Росією і ЄС, на думку трьох міністрів, потрібно буде рахуватися з питанням можливої «сумісності («Східного партнерства») з іншими економічними зонами». Новий підхід передбачає, що, як зазначив Ф.-В. Штайнмайер, «ми не будемо змушувати наших східних сусідів приймати рішення за принципом «або-або». Тобто Німеччина та її партнери по «Веймарському трикутнику, принаймні офіційно, відмовляються грати в геополітичну гру з нульовою сумою. Показово, що Ф.-В. Штайнмайер і раніше критикував ЄС за те, що через невірний підхід лідери ЄС свого часу в непрямій формі «підштовхнули Україну в обійми Росії» [37].

У цьому контексті розумним дороговказом міг би слугувати заклик Парламентської асамблеї Ради Європи до української влади «виявляти ініціативу у прийнятті всіх можливих заходів, які можуть зміцнити єдність країни й утримуватися від будь-якого дискурсу або дій, що викликають чвари та можуть підірвати національну єдність країни або грати важливу роль у підриві такої єдності» [19].

Очевидно, що за існуючого розкладу сил у короткостроковій перспективі кримське питання на користь України навряд чи вдасться врегулювати.

Утім, у найближчі роки ситуацію багато в чому вирішить конкуренція образів життя: якщо Україні вдасться продемонструвати успішну порівняно з Росією модель модернізації, якщо режим у Москві буде все більш підсилювати свої корупційні та ординсько-ціннісні складові, а Україна запропонує модель вільного демократичного розвитку, що враховує баланс традицій та інтересів регіонів, всіх основних етнововних та етноконфесійних груп українського суспільства, якщо європейська інтеграція перестане бути імітацією, а стане планомірним, соціально, економічно і демократично значущим процесом, тоді новий, вже легітимний референдум у Криму під егідою Ради Європи та ОБСЄ може дати, можливо, й позитивні результати для відновлення територіальної та смислової цілісності України.

Підсумовуючи дане дослідження, відзначимо, що структурні шоки в геополітичній, інституційній, соціокультурній та безпековій архітектоніці Східноєвропейського і, в цілому, Північноєвразійського простору, які вже відбулися і наразі відбуваються з епіцентром в Україні, поляризували трансформаційні та регіонально-інтеграційні процеси на зазначених теренах, спричинили запровадження – вперше після краху СРСР – авторитарно-імперської парадигми до офіційного загальноєвропейського дискурсу та дипломатичної практики сучасної «реальної політики».

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. ООН не смог признать нелегитимность референдума // Подробности. – 16.03.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/podrobnosti/2014/03/16/964919.html>
2. Россия готова пустить танки через границу, – вице-канцлер Германии // Подробности ; Укринформ. – 14.04.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/power/2014/04/14/970816.html>
3. Путин попал в безнадёжную ситуацию, – Гейдар Джемаль // Экономические известия. – 10.05.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.eizvestia.com/news_politics/full/648/putin-popal-v-beznadezhnyu-situaciyu-gejdar-dzhemal
4. Thompson M. West prepares sanctions against Russians / Mark Thompson // CNN. – 11.03.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://money.cnn.com/2014/03/11/news/russia-ukraine-west/>
5. Российские стратегические вооружения останутся без американского контроля. Как Москва отвечает на санкции США // Сайт телеканала «Дождь». – 08.03.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tvrain.ru/articles/rossijskie_strategicheskie_vooruzheniya_ostanutsja-bez-amerikanskogo_kontrolja_kak_moskva_otvechaet_na_sanktsii_ssha-364635/
6. НАТО показало снимки российской армии на границе с Украиной // ЛІГА.net. – 10.04.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.liga.net/photo/politics/1319991-nato_pokazalo_snimki_rossijskoj_armii_na_granitse_s_ukrainoy_.htm#1
7. Бжезінський Зб. Велика шахівниця / Збігнєв Бжезінський / пер. з англ. О.Фешовець. – Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 236 с.
8. Піляєв І.О. Рада Європи в сучасному євроінтеграційному процесі / Ігор Славович Піляєв. – К: ВД «Юридична книга», 2003. – 434 с.
9. Гат А. Возвращение великих авторитарных держав / Азар Гат // Россия в глобальной политике. – № 4. – Июль – август 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.globalaffairs.ru/number/n_9213
10. Braudel F. On History / Fernand Braudel. – Chicago: The University of Chicago Press, 1980. – 327 p.
11. Шпрубар И. Глава 6. Цикл и изменения. К определению места трансформации постсоциалистических стран в процессе европейской модернизации / И.Шпрубар // Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей: В 2-х т. Т. 1: Постсоциалистические трансформации: теоретические подходы. / Ред.-сост. П.Штыков, С.Шванич. Науч. ред. В.Гельман / Пер. с нем. – Санкт-Петербург, Москва; Берлин: Европейский университет в Санкт-Петербурге; Летний сад; Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, 2003. – С. 218-243.
12. Ахизер А.С. Россия: некоторые проблемы социокультурной динамики / А.С.Ахизер // Мир России. – 1995. - № 1, Т. IV. – С. 3-57.
13. Янов А.Л. Тень грозного царя. – Москва: Крук, 1996. – 224 с.
14. Гавров Г.Н. Модернизация во имя империи. Социокультурные аспекты модернизационных процессов в России / Сергей Назипович Гавров. – Москва: Едиториал УРСС, 2004. – 352 с.
15. Каспэ С.И. Империя и модернизация. Общая модель и российская специфика / Святослав Игоревич Каспэ. – Москва: РОССПЭН, 2001. – 256 с.
16. Sonne P. Crimean Separatist Alexei Chaly, CEO of Tavrida Electric, Dodges Sanctions / P. Sonne, A.Troianovsky // The Wall Street Journal. – April 6, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://online.wsj.com/news/articles/SB10001424052702303847804579481613282775356?mg=reno64-wsj&url=http%3A%2F%2Fonline.wsj.com%2Farticle%2F%2FSB10001424052702303847804579481613282775356.html>
17. Петров В. Рейтинг Путина достиг нового максимума / Виталий Петров // Российская газета. – 27.03.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rg.ru/2014/03/27/putin-reiting-site.html>; Рейтинг Путина - 90%: уроки истории. BBC [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.com/russian/international/2015/10/151022_putin_highest_approval_rating_list
18. Bacevich A.J. American Empire. The Realities and Consequences of US Diplomacy / Andrew J. Bacevich. – Cambridge, Massachusetts / London: Harvard University Press, 2002. – 303 p. – P. 243-244.
19. Recent developments in Ukraine: threats to the functioning of democratic institutions, Resolution 1988 (2014)1 adopted by the Parliamentary Assembly of the Council of Europe

Europe on 9 April 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewPDF.asp?FileID=20873&lang=en> **20**. Прямая линия с Владимиром Путиным // Сайт Президента России. – 07.04.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kremlin.ru/news/20796> **21**. Дергачев В.А. Раскаленные рубежи / Владимир Александрович Дергачев. – Одесса: Астропринт, 1998. – 104 с. **22**. World Development Indicators. – The World Bank Group, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://databank.worldbank.org/data/home.aspx> **23**. Доклад Директора Института США и Канады РАН, член-корреспондента РАН С.М.Погова на заседании Президиума Российской академии наук. – Москва. – 16.03.2010. <http://www.iskran.ru/news.php?id=91> **24**. Принявших российское гражданство украинцев зашлиют на Магадан и Чукотку // УНИАН. – 03.03.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/politics/892229-prinyavshih-rossiyskoe-grajdanstvo-ukraintsev-zashlyut-na-magadan-i-chukotku.html> **25**. Социальный атлас российских регионов. – Москва: Независимый институт социальной политики, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.socpol.ru/atlas/overviews/social_sphere/kris.shtml#no27 **26**. Метелица Е. Дорогой Крым: рынок заплатил \$179 млрд. за присоединение полуострова / Екатерина Метелица // РБК. – 09.04.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://top.rbc.ru/economics/09/04/2014/916616.shtml> **27**. Усманов вместо Apple и Facebook предпочел акции китайского интернет-холдинга Alibaba // Подробности. – 18.03.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/technologies/2014/03/18/965165.html> **28**. Караганов С. Незаконченная история / Сергей Караганов // Россия в глобальной политике. – 2012. – № 1. – С. 220-224. **29**. Обращение Президента Российской Федерации // Сайт Президента России. – 18.03.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/news/20603> **30**. Джемилев поговорил с Путиным по телефону // Новости Крыма. – 12.03.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.allcrimea.net/news/2014/3/12/dzhemilev-pogovoril-s-putinym-po-telefonu-7305/> **31**. Депутаты Госдумы хотят суда над Горбачевым за развал СССР // Подробности. – 10.04.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/power/2014/04/10/969894.html> **32**. Піляєв І.С. Геополітичний проект Російської Федерації: пошук чи ілюзія пошуку? / І.С.Піляєв // Дослідження світової політики: 36. наук. пр. – К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2013. – Випуск 2 (63). – С. 54-66. **33**. Lowry R. The curse of Russian exceptionalism / Rich Lowry // New York Post. – September 17, 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nypost.com/2013/09/17/the-curse-of-russian-exceptionalism/> **34**. Украина: возможна ли федерализация? // Программа «Политика» / Первый канал. – 02.04.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sabagdasarov.ru/media/172> **35**. У Украины есть только два варианта вернуть Крым – эксперт // Корреспондент.net. – 14.03.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3319681-u-ukraynu-est-tolko-dva-varyanta-vernut-krym-ekspert> **36**. Accordance with International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 2010, p. 403. – 22 July 2010. – Hague: International Court of Justice, 2010. – 54 p. **37**. Steinmeier kritisiert bisherige Ukraine-Strategie der EU // Frankfurter Allgemeine. – 30.03.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.faz.net/aktuell/politik/europaeische-union/krim-krise-steinmeier-kritisiert-bisherige-ukraine-strategie-der-eu-12871683.html>.

УДК 316.422(470+571:477)

Бульвінський А.Г.

ПОЗИЦІЯ РОСІЇ ЩОДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО ВЕКТОРУ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ПОДІЙ 2013 Р.)

У статті аналізуються вихідні політико-ідеологічні позиції, на яких ґрунтується позиція Росії щодо європейського вектору модернізації України, та логіка дій щодо України, які реалізовувалися Росією у 2013 р. у цьому контексті.

Ключові слова: модернізація, Україна, «Російський світ», Європейський Союз.

В статье анализируются исходные политико-идеологические позиции, на которых основывается позиция России относительно европейского вектора модернизации Украины, и логика действий относительно Украины, которые реализовывались Россией в 2013 г. в этом контексте.

Ключевые слова: модернизация, Украина, «Русский мир», Европейский Союз.

The article analyzes initial political and ideological positions constituting a basis for Russia's attitude towards the European vector of Ukraine's modernization and logic of Russian actions towards Ukraine in 2013 in this regard.

Key words: modernization, Ukraine, «Russian World» concept, European Union.

Одним з ключових питань розвитку Української держави та напряму соціально-економічних змін у ній є фактична та символічна визначеність щодо вектору суспільної модернізації. В українських реаліях відповідь на це запитання є, перш за все, відповіддю на запитання: чи вважає Україна себе частиною Європейського світу, чи поділяє його цінності, чи прагне рухатися до його стандартів життя, чи Україна вважає себе частиною «Російського світу», виявляючи бажання жити й розвиватися за традиціями і стандартами, прийнятими у цій цивілізаційній спільноті.

Уже досить тривалий час опитування громадської думки засвідчують перевагу прихильників європейської інтеграції в Україні. Дані соціологічних досліджень протягом 2013 р. підтверджують цю тенденцію. Так, за результатами опитування Фонду «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» та Центру Разумкова 17-22.05.2013 р., 41,7% українців вважають, що Україна має рухатись шляхом вступу в ЄС (31% – шляхом вступу до Митного союзу з Росією, Білорусією та Казахстаном) [1]; за даними опитування КМІС 13-23.09.2013 р., у разі проведення референдуму за вступ України до Європейського Союзу проголосувало б 43,2% громадян (проти – 30,1%) [2]; за даними опитування СГ «Рейтинг» 26.09-06.10.2013 р., 53% українців підтримують приєднання України до ЄС (не підтримують – 35%), і при цьому 47% вважають підписання угоди про асоціацію та ЗВТ з ЄС більш вигідним для України, ніж вступ до Митного союзу (34%) [3]. З часом тенденція до зростання кількості прихильників євроінтеграції стає все виразнішою: у квітні 2014 р. вступ України до ЄС підтримували вже 53,4% громадян, 33,4% – проти, при тому приєднання до Митного союзу позитивно оцінювали лише 18% респондентів (за даними соціологічної служби Центру Разумкова [38]); За результатами соціологічного дослідження, проведеного компанією GfK Україна в шести східних та південних областях України в листопаді 2015 р., 59% мешканців цих регіонів висловили позитивне ставлення до ЄС (найменш позитивне на рівні 51% – у Донецькій та Луганській областях (без окупованих територій), а найбільш позитивне – на рівні 71% у Херсонській області). Ідею

«розбудови Європи в Україні» підтримують 77% опитаних. Рівень підтримки Росії, як основного партнера в зовнішній політиці становить лише 13% [39].

Водночас, позиція Росії щодо європейського вектору модернізації України досі ґрунтується на уявленнях про Україну як про невід'ємну частину російського історико-культурного світу, пов'язану з нею і спільністю історичної долі, і традиційними економіко-технологічними зв'язками. Президент РФ В. Путін вважає українські землі споконвічними російськими територіями, які Росія втратила внаслідок розпаду СРСР. Так, під час зустрічі з творчим колективом газети «Комсомольська правда» 23.05.2005 р. В. Путін наголосив на тому, що «Російська Федерація при розвалі Радянського Союзу [...] пішла на безпрецедентні в історії людства жертви, віддала десятки тисяч квадратних кілометрів своїх споконвічних територій» [4], а під час Бухарестського саміту НАТО у квітні 2008 р. В. Путін заявив Президенту США Дж. Бушу, що «Україна – це навіть не держава! Що таке Україна? Частина її територій – це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами!» [5].

В. Путін вважає росіян і українців одним народом, про що заявляв, приміром, у липні 2013 р. у Києві на конференції «Православно-слов'янські цінності – основа цивілізаційного вибору України» [6] та у вересні 2013 р. в інтерв'ю «Першому каналу» і агентству «Ассошіейтед Прес» [7], а також на засіданні міжнародного дискусійного клубу «Валдай» [8].

Система поглядів на колишні республіки СРСР як на невід'ємну частину російського історико-культурного світу була оформлена президентом РФ В. Путіним у геокультурну концепцію «Російського світу», вперше публічно презентовану в його посланні до Федеральних Зборів РФ у квітні 2007 р. [9].

Розвиваючи ідеологічну концепцію «Російського світу», патріарх РПЦ Кирил під час виступу на Асамблеї Російського світу 03.11.2009 р. наголосив, що «Російський світ» потрібен для того, «щоб не втратити цінності і спосіб життя... орієнтуючись на які» створювалась «велика Росія» і що «ядром Російського світу сьогодні є Росія, Україна, Білорусь», «народи, яких приймають російську духовну і культурну традицію як основу своєї національної ідентичності або, принаймні, як її істотну частину».

За переконанням глави РПЦ, «можна було б навіть увести у вжиток таке поняття, як країна Російського світу. Воно означало б, що країна відносить себе до Російського світу, якщо в ній використовується російська мова як мова міжнародного спілкування, розвивається російська культура, а також зберігається загальноісторична пам'ять і єдині цінності суспільного будівництва» [10].

Ряд ключових положень цієї концепції було закріплено в російських стратегічних документах, зокрема, у Концепції зовнішньої політики РФ [11] та у Стратегії національної безпеки РФ до 2020 р. [12].

Стратегічною метою сучасної Росії, відповідно до пріоритетів, представлених у Стратегії національної безпеки РФ до 2020 р., є набуття Росією статусу світової держави. А це неможливо без перетворення Росії на самостійний центр інтеграції в Євразії, що, як вважає В. Путін, і має бути ключовою метою нинішнього геополітичного позиціонування Росії.

Говорячи про формування Митного союзу, ЄСП та зони вільної торгівлі СНД, В. Путін чітко зазначає, що в такий спосіб Росія «послідовно намагається створити єдиний ринок зі своїми сусідами», а потрібно це для «збільшення розмірів внутрішнього ринку, що зробить його привабливішим для прямих інвестицій»[13]. Інакше кажучи, Росія розраховує за рахунок більш тісної інтеграції з колишніми пострадянськими державами збільшити інвестиційну привабливість для іноземних інвестицій власного ринку.

Згідно з планами В. Путіна, викладеними у статті «Новий інтеграційний проект для Євразії – майбутнє, яке народжується сьогодні», «будівництво Митного союзу та ЄСП закладає основу для формування в перспективі Євразійського економічного союзу», який має перетворитись на «потужне наднаціональне об'єднання, здатне стати одним з полюсів сучасного світу і при цьому грати роль ефективної «зв'язки» між Європою і динамічним Азійсько-Тихоокеанським регіоном»[14].

Більш чітко й відверто суть російських стратегічних інтересів на просторах СНД було сформульовано в напівофіційній доповіді «Економічні інтереси і завдання Росії в СНД», оприлюдненій 04.03.2010 р. в Інституті сучасного розвитку, головою наглядової ради якого на той час був Президент РФ Д. Медведєв.

Відповідно до цього документу, «держави Співдружності – це життєвий простір, необхідний нашій країні для збереження статусу великої держави, для забезпечення власного сталого розвитку, для підтримки господарської цілісності. Більш конкретно Росія потребує:

- формування спільного економічного простору СНД з широким виходом до кордонів ЄС і на Азійсько-Тихоокеанський регіон для виконання місії євразійської держави;
- доступу до розробки мінерально-сировинної бази країн СНД для зміцнення власної ресурсної бази та отримання дефіцитних корисних копалин, а також для підвищення своєї ролі на світових сировинних ринках і як гаранта міжнародної енергетичної безпеки;
- доступу до надлишкової робочої сили країн СНД, чому немає альтернативи в умовах наростання у нас демографічної проблеми і з урахуванням високої адаптивності трудових мігрантів з СНД до умов роботи в Росії;
- доступу до інтелектуальної, значною мірою російськомовної, еліти країн СНД для заповнення «витоку мізків» на Захід і стимулювання інноваційних процесів у російській економіці;
- доступу до системоутворювальних активів, забезпечення стабільності та передбачуваності співробітництва у сферах, що представляють стратегічний інтерес для Росії (в оборонній, атомній, авіаційній, ракетно-космічній промисловості);
- використання геостратегічного потенціалу СНД, у тому числі як транзитної території» [15].

Більше того, російські стратеги цілком свідомі того, що «серйозною причиною обмежених успіхів Росії в інтегруванні СНД є низька міжнародна

конкурентоспроможність національної економіки, зростає технологічне та інноваційне відставання від розвинених і держав, що розвиваються...

На зовнішньому ринку Росія та інші країни СНД виступають по ряду товарів як конкуренти, а не партнери, що посилює суперечності між ними. На ринку Євросоюзу Україна змагається з Росією по більшій частині експортного асортименту...» [15].

В. Путін також цілком свідомий, що Росія «зможеться побудувати економіку, яка стала органічною частиною світової... в основному за рахунок наших природних ресурсів. Понад чверть ВВП Росії – це результат продажу на світовому ринку газу, нафти, металів, лісу, інших сировинних продуктів або продуктів першої переробки» [13].

Більше того, на думку Президента РФ, у новий трансформаційний етап свого розвитку Росія входить як країна, що пережила «масштабну деіндустріалізацію, втрату якості і тотальне спрощення структури виробництва. Звідси вкрай висока залежність від імпорту споживчих товарів, технологій і складної продукції». А тому, визнає В. Путін, ми «маємо економіку, що сильно залежить від зовнішнього ринку і у виробництві, і у споживанні», у народному господарстві «є величезні сектори, де наша технологічна і організаційна культура «застрягла» в минулому столітті», через системну корупцію «ми програємо в «конкуренції юрисдикцій» – бізнес, що працює в Росії часто вважає за краще реєструвати власність та угоди за кордоном». «Відкати» при використанні державних грошей складають 5-10% бюджету країни, а продуктивність праці є у 3-4 рази нижчою, ніж у розвинених економік. «У масштабах країни низька продуктивність праці – це глобально неконкурентоспроможна економіка» [13].

Саме з метою «зупинити розвал інтелектуальних галузей нашої промисловості, зберегти науковий і виробничий потенціал за рахунок консолідації ресурсів і централізації управління» і були «створені великі держкорпорації і вертикально інтегровані холдинги – від Ростехнологій і Росатома до Об'єднаної авіабудівної корпорації і Об'єднаної суднобудівної корпорації». Проте В. Путін вимушений визнати, що «поки більшість інтегрованих структур не стали ні глобально конкурентоспроможними, ні високо капіталізованими, ні навіть стійко прибутковими» [13].

У статті «Демократія і якість держави» В. Путін відверто пише, що спроби запровадити в Росії демократичні форми життя на початку 1990-х рр. принесли країні олігархічний режим, який ледь не згубив її, та створили стійку недовіру значної частини населення до самих понять демократія і ринкові реформи [16]. Інакше кажучи, суспільна модернізація в її західному розумінні в Росії, нібито, не прижилася, тому вона свідомо відкидається нинішньою російською політичною елітою.

На нашу думку, російське керівництво не проводило і не планує проводити модернізацію політичної, державної та економічної системи Росії з оперттям на принципи реальної, а не контрольованої чи «соборної» демократії, так, як це зробили фактично всі країни Центрально-Східної Європи, які у XX ст. були частиною соціалістичного табору.

Основним завданням сучасної Росії є зміцнення себе і свого геополітичного становища в сучасному швидкозмінному світі та визнання за Росією права брати участь у процесі вироблення рішень, що задають правила гри. А це означає, що ключові зусилля спрямовуватимуться на зміцнення держави та її основних інститутів і лише потім на розбудову та формування системи, орієнтованої на покращення рівня життя громадян.

Ситуація зі створеним у 2010 р. Митним союзом Росії, Білорусії і Казахстану показує, що цей формат без участі України є недостатнім для реалізації амбітних планів Москви, більше того, він явно пробуксовує як ефективний економічний союз. У дослідженні, проведеному у 2012 р. Центром розвитку Вищої школи економіки на замовлення Міністерства економіки РФ, констатувалося, що за два роки, що минули з моменту створення Митного союзу, частки взаємного товарообігу всіх країн-учасниць не змінилися в порівнянні з періодом до створення МС [17].

Аналіз ефективності функціонування МС у 2013 р., здійснений аналітичною групою «Da Vinci AG» у дослідженні «Митний Союз: кризові явища і ризики для України» [18] засвідчив, що за перші 5 місяців 2013 р. обсяги взаємної торгівлі у рамках МС та ЄП скоротились на 9,9% у порівнянні з попереднім роком. Причини погіршення динаміки взаємної торгівлі у межах МС полягають у сировинному характері експорту та низькій конкурентоздатності несировинних товарів. Але при цьому РФ реалізує політику зниження доступу до трубопроводів та інфраструктури, тому, наприклад, Білорусь не може отримати на казахську нафту. За висновками «Da Vinci AG», вже зараз «намічається тенденція до створення стійкої системи, де Білорусь, а в більшій мірі Казахстан, займуть нішу сировинного прирідатку для економіки Росії». Більше того, «вигоду від даного об'єднання отримали виключно представники ФПГ, орієнтованих на сировинні ресурси: нафту, газ, метал, зерно. Це суперечить твердженням про зацікавленість країн МС у розвитку високотехнологічних секторів економіки. Так, у структурі взаємної торгівлі галузь машинобудування займає лише 19,2%».

Одним з ключових завдань МС є монополізація каналів торгівлі з ЄС на пострадянському просторі, а Євразійського союзу – концентрація системи політичних зв'язків країн колишнього СРСР з ЄС. Плани України підписати угоду про асоціацію та створити зону вільної торгівлі з ЄС прямо суперечать російській зовнішньополітичній стратегії. Саме тому Москва наполегливо пропонує Україні приєднатись до МС, погрожуючи появою різних проблем у разі відмови. Парадокс ситуації полягає у тому, що реалізовувана Росією політика запровадження торгових бар'єрів є не лише демонстративним покаранням України, а й наслідком кризи розвитку та торгівлі у самому МС.

У 2013 р. Росія інтенсифікувала зусилля щодо власного утвердження у якості одного з інтеграційних центрів світу. У своєму посланні до Федеральних Зборів наприкінці 2012 р. В. Путін анонсував час рішучих дій: «Зараз наше завдання – створити багату і благополучну Росію. При цьому хочу, щоб всі ми чітко розуміли: найближчі роки будуть вирішальними і, може бути, навіть переломними, і не тільки для нас, а практично для всього світу,

який вступає в епоху кардинальних змін, а може бути, навіть і потрясінь... У світі XXI ст. на тлі нової розстановки економічних, цивілізаційних, військових сил Росія повинна бути суверенною і впливовою країною... Росія повинна не просто зберегти свою геополітичну затребуваність – вона повинна її помножити, вона повинна бути затребувана нашими сусідами і партнерами... На тлі суперечливих процесів, що протікають у світі, інтереси нації вимагають від нас рішучих дій...» [19].

На рух України у бік підписання угоди про асоціацію та ЗВТ з ЄС, яка неминуче має привести країну до здійснення модернізації суспільно-політичного та економічного життя за європейськими стандартами, Росія відповіла політичними погрозами, торговельними війнами і блокадами.

При цьому, російське керівництво є цілком свідомим того, що об'єктивним наслідком підписання угоди про асоціацію та ЗВТ України з ЄС є реалізація курсу на модернізацію економіки відповідно до високих європейських стандартів. В одному зі своїх виступів В.Путін підкреслив, що розуміє, що «Україна зобов'язується впровадити на своїй території, у своїй економіці технічні регламенти Євросоюзу... Це хороші технічні регламенти, навіть дуже хороші. Але для того, щоб по них випускати товари, потрібна модернізація економіки і різних галузей виробництва»[20].

Росію така перспектива не влаштовує. Саме тому протягом усього 2013 р. на Україну чинився потужний економічний тиск. Так, у січні 2013 р. ВАТ «Газпром» виставив НАК «Нафтогаз України» рахунок на 7 млрд. дол. за газ, який Україна не купувала в 2012 р. [21]. У квітні 2013 р. Президент Росії В.Путін доручив «Газпрому» розробити будівництво в обхід України газопроводу «Ямал–Європа-2» через Білорусь [22], а ВАТ «Газпром» звинуватив німецьку компанію RWE, яка з 01.11.2012 р. почала постачати газ в Україну, у реекспорті російського газу [23]. У липні 2013 р. уряд РФ спочатку подав до СОТ повідомлення про намір підвищити мита на імпорт з України шоколаду, цукру, флот-скла, а також кам'яного вугілля, потім ухвалив рішення відмовитися від продовження на II півріччя дії квоти на безмитні поставки українських труб [24], а Росспоживнагляд 29.07.2013 р. ввів заборону на постачання до Росії продукції української компанії Roshen [25].

Проте зовсім іншого, показового, масштабу торгівельна війна проти українських товарів та підприємств набула наприкінці липня 2013 р., коли Федеральна митна служба РФ фактично заблокувала експорт товарів 46 українських підприємств до Росії, перевівши їх у розряд ризикованих. Під ці показово недружні заходи потрапили товари таких українських експортерів, як Дніпровагонмаш, Укрнафта, ДССГлобал Трейдинг, Дніпроспецсталь, Дніпропетровський завод ім. Комінтерну, Лутугінський науково виробничий валковий комбінат, Менорита, Кременчуцький сталеливарний завод, СПОТ «Комінмагівест», Марганецький ГЗК, Дніпродзержинський сталеливарний завод, ДЗВТК «Комінмет», Біотрейд, ТД «Азозагальмаш», Азовелектросталь, Азовзагальмаш, Сілур, Стальканат-Сілур, НТП Нові машини і технології, КФ «Рошен», ККФ «Рошен», ККФ ім. К. Маркса, Вінницька кондитерська фабрика, Маріупольська кондитерська фабрика «Рошен», Кременчуцька

кондитерська фабрика «Рошен», Богдан Моторз, Турбоатом, Кримський титан, Кримський содовий завод, Синтез ресурс, Вольногорський ГЗК, Северодонецьке об'єднання «Азот», Сумихімпром, Стахановський вагонобудівний завод, ВО «КОНТИ», Горлівська кондитерська фабрика, Донецька кондитерська фабрика, Костянтинівська кондитерська фабрика, Агропродекспорт, Комо-експорт, Дубномолоко, Хімічна компанія «Бензол», НВО «Заря», Артемівський завод з обробки кольорових металів, ДП «Артемсіль», ПГ «Креатив» [26]. З 14 серпня у розряд ризикованих було переведено всіх без виключення українських експортерів [27].

Пояснюючи дії російської сторони, яка зняла показову блокаду українського експорту у Росію 20 серпня, радник президента РФ С. Глазьев пояснив: «ми, про всяк випадок, готуємося до більш жорсткого митного адміністрування, якщо раптом Україна здійснить цей самовбивчий крок, підписуючи угоду про асоціацію з ЄС» [28].

В інтерв'ю газеті «Вести» 21.08.2013 р. С. Глазьев змалював широкую перспективу згортання двосторонніх відносин у разі підписання угоди про асоціацію та ЗВТ України з ЄС: «...ми будемо вимушені посилювати митне адміністрування, щоб уникнути реімпорту європейських товарів через українську територію. Ми вимушені будемо посилювати систему ветеринарного і санітарного контролю, оскільки Україна переходить на європейські норми. Можливо, буде порушено питання про припинення відносин вільної торгівлі з Україною, вивченням цього питання вже займається Євразійська економічна комісія. Багато проєктів, які ми намітили спільно з українськими партнерами, включаючи атомну енергетику, оборонно-промисловий комплекс, ракетно-космічну, авіаційну промисловість, переглядатимуться у бік їх скорочення, тому що Україна бере на себе дуже жорсткі зобов'язання в частині виконання європейських технічних регламентів і слідування європейській оборонній та зовнішній політиці» [29]. В інтерв'ю телеканалу «Росія 24» С. Глазьев взагалі заявив, що підписавши угоди з ЄС «Україна перестане бути для нас стратегічним партнером, вона зникне як суб'єкт міжнародного права», наголосивши, що «підписання проєкту угоди України про асоціацію з Європейським союзом спричинить незворотне довгострокове погіршення торгово-економічних відносин із Росією, Білоруссю і Казахстаном» [30]. А в інтерв'ю газеті «Комерсант Україна» 02.09.2013 р. навіть звинуватив Україну у тому, що «вибравши асоціацію з Євросоюзом, Україна відмовляється від виконання ст. 13 договору про дружбу, співпрацю і партнерство з Росією» [31].

Зі свого боку, глава російського уряду Д. Медведев 23.09.2013 р. підкреслив, що в випадку підписання угоди про асоціацію з ЄС «для України особливий режим, партнерський режим, який діяв досі, він закінчиться. Так, ми ...будемо торгувати, але це буде торгівля така ж, як ми ведемо з нашими іншими партнерами – без будь-яких привілеїв і, навпаки, може бути, навіть з обмеженнями» [32].

Перспективу підписання угоди про асоціацію з ЄС Україною у Росії розглядають крізь призму втрати свого політичного впливу на ці країни та

конкуренції з ЄС. Так, у заяві Державної Думи РФ від 20.09.2013 р. щодо резолюції Європейського парламенту 2013/2826 від 12.09.2013 р. наголошується, що «за резолюцією Європейського парламенту вгадується прагнення підірвати відносини народів, що проживають в Росії і на Україні, а також в інших державах пострадянського простору, і включити ці держави у виняткову зону інтересів Європейського союзу. З таким підходом, який віддає неоміперськими амбіціями, категорично не можна погодитися» [33].

Цікаво, що саме у жовтні 2013 р. стало відомо, що, відповідно до затвердженої міністром оборони РФ С. Шойгу концепції розвитку Повітряно-десантних військ, у 2016 р. поблизу українського кордону у Воронежі буде сформовано нову десантно-штурмову бригаду [34]. Наприкінці жовтня глава МЗС РФ С. Лавров заявив, що українці і росіяни при перетині державного кордону між країнами повинні користуватися не внутрішніми, а закордонними паспортами [35]. У жовтні 2013 р. Росія заборонила постачання залізничних вагонів виробництва «Азовзагальмашу», «Дніпровагонмашу» і Крюківського вагонного заводу. З 12.11.2013 р. на українсько-російському кордоні був запроваджений більш жорсткий режим забезпечення дотримання митного транзиту стосовно товарів, які ввозяться на територію Митного союзу [36].

Нових конфліктних фарб українсько-російським відносинам у 2013 р. додала безпрецедентна ситуація з потопленням російськими прикордонниками баркасу з українськими рибалками в Азовському морі, внаслідок чого 17.07.2013 р. загинуло четверо українських рибалок, а вцілілий рибалка потрапив у своєрідний «російський полон» на понад 100 днів [37].

Вищевикладене дозволяє нам зробити наступні висновки:

1. Позиція Росії щодо реалізації Україною курсу на європейську інтеграцію та суспільно-політичну модернізацію є неконструктивною за змістом та конфліктною за суттю. Її зміст полягає у перешкодженні формалізації відносин України з ЄС.

2. Росія розглядає рух України до асоціації з ЄС як наближення до російських кордонів тих міжнародних гравців, з якими Москва конкурує у світі, і вважає це загрозою для себе, оскільки втрачає територіальний бар'єр, яким була Україна.

3. Підписання Україною угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі з ЄС розглядається Росією як остаточна втрата західної частини територіального історичного спадку Російської держави. Ця подія в ідеолого-політичному значенні для Москви буде навіть більш болючою ніж розпад СРСР у 1991 р. Оскільки тоді існувала надія що Москва зможе знову стати центром інтеграції на пострадянському просторі, але підписання угоди про асоціацію України з ЄС в символічному розумінні означає, що Україна стала інтегральною частиною Європейського світу.

Фактичний кордон між Російським і Європейським світами у загальних рисах повернеться до стану на середину XVII ст., а росіяни програтимуть конкуренцію європейцям у боротьбі за вплив на Україну.

4. Підписання угоди про асоціацію між Україною та ЄС означає для Росії втрату перспектив здійснювати інтеграційні проекти за межами власне

євразійського вектору розвитку. Крім того, без України суттєво зменшуються шанси на успішний розвиток Митного союзу та СЕП.

5. Російське керівництво розуміє неконкурентоспроможний, сировинний характер економіки РФ, чезр що прагне, використовуючи різні інтеграційні формати, залучити ресурси України та інших країн пострадянського простору для підживлення та зміцнення власних економічних позицій.

6. У разі глибокої економічної інтеграції з ЄС українська економіка з часом вийде на новий технологічний рівень, зміняться структура її виробництва, пріоритетність розвитку галузей, умови ведення бізнесу стануть більш цивілізованими, посиляться конкурентоздатність. Можлива успішна модернізація української економіки та суспільно-політичної сфери, ґрунтована на європейських стандартах, неминуче матиме серйозний вплив на російське суспільство. У такому разі під боком у Росії з'явиться наочна альтернатива соціально-економічного розвитку, на яку росіяни не зможуть не звернути уваги. Така ситуація становитиме загрозу ідеологічним та соціально-економічним основам функціонування Російської держави в її традиційному розумінні.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ставлення громадськості до європейської інтеграції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/polls/2013-year/mlfgbfblgmkml.htm>. 2. Яким шляхом іти Україні – до якого союзу приєднуватись? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=196&page=1>. 3. Динаміка ідеологічних маркерів: жовтень 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/cntry/14073/>. 4. Стенографический отчет о встрече с творческим коллективом газеты «Комсомольская правда», 23.05.2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kremlin.ru/appears/2005/05/23/2050_type63376type63381_88557.shtml. 5. Блок НАТО розошелся на блокпакеты // Коммерсантъ. – 2008. – 07 апреля. – № 57/П(3874). 6. Конференция «Православно-славянские ценности – основа цивилизационного выбора Украины» [Електронний ресурс] / 27.07.2013. – Киев. – Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/news/18961>. 7. Интервью «Первому каналу» и агентству «Ассошиэйтед Пресс» [Електронний ресурс] / 04.09.2013. – Режим доступа: <http://kremlin.ru/news/19143>. 8. Заседание международного дискуссионного клуба «Валдай» [Електронний ресурс] / 19.09.2013. – Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/news/19243>. 9. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации Президента России Владимира Путина // Российская газета – Федеральный выпуск. – 2007. – 27 апреля – №4353. 10. Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира [Електронний ресурс] / 03.11.2009. – Режим доступа: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html>. 11. Концепция внешней политики Российской Федерации [Електронний ресурс] / 12.07.2008. – Режим доступа: <http://archive.kremlin.ru/text/docs/2008/07/204108.shtml>. 12. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 г. [Електронний ресурс] / 13.05.2009. – Режим доступа: http://news.kremlin.ru/ref_notes/424. 13. Путин В. О наших экономических задачах [Електронний ресурс] / 30.01.2012. – Режим доступа: <http://putin2012.ru/#article-3>. 14. Путин В. Новый интеграционный проект для Евразии – будущее, которое рождается сегодня // Известия. – 2011. – 3 октября. 15. Экономические интересы и задачи России в СНГ. – М., 2010. – 48 с. 16. Путин В. Демократия и качество государства // Коммерсантъ. – 2012. – 06 февраля. 17. Центр развития. Разработка модели долгосрочного прогнозирования

основных макроэкономических показателей стран-участниц ЕЭП (Беларуси, Казахстана) и Украины. Работа выполнена по заказу Минэкономразвития [Электронный ресурс] 11.07.2012 – Режим доступа: http://www.dcenter.ru/science/DC_CIS_NIR_2012.pdf. **18.** Таможенный Союз: кризисные явления и риски для Украины [Электронный ресурс] / 05.09.2013 – Режим доступа: <http://ru.davinci.org.ua/docs/ CU030913.pdf>. **19.** Послание Президента Федеральному Собранию [Электронный ресурс] / 12.12.2012. – Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/news/17118>. **20.** Пресс-конференция по итогам заседания Высшего Евразийского экономического совета [Электронный ресурс] / 24.10.2013. – Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/transcripts/19485>. **21.** «Нафтогаз» підтвердив, що «Газпром» хоче 7 мільярдів за недобір [Электронный ресурс] / 26.01.2013. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/news/2013/01/26/6982294/>. **22.** Газпром підписав з поляками меморандум щодо газопроводу «Ямал-Європа-2», 05.04.2013. – Режим доступа: <http://www.unian.ua/news/564030-gazprom-pidpisav-z-polyakami-memorandum-schodo-gazoprov-odu-yamal-evropa-2.html>. **23.** «Газпром» звинуватив «Нафтогаз» в незаконному реекспорті газу [Электронный ресурс] / 25.04.2013. – Режим доступа: <http://www.epravda.com.ua/news/2013/04/25/372727/>. **24.** Торгова війна між Росією і Україною набирає обертів [Электронный ресурс] / 17.07.2013. – Режим доступа: <http://www.epravda.com.ua/news/2013/07/17/385853/>. **25.** Росія заборонила ввезення цукерок Порошенка [Электронный ресурс] / 29.07.2013. – Режим доступа: <http://www.epravda.com.ua/news/2013/07/29/387258/>. **26.** Половецький М. Росія розв'язала торговельну війну проти України [Электронный ресурс] / 12.08.2013. – Режим доступа: <http://www.epravda.com.ua/publications/2013/08/12/389401/>. **27.** Прес-служба Федерації роботодавців України. Росія блокує український експорт [Электронный ресурс] / 14.08.2013. – Режим доступа: <http://ua.fru.org.ua/rosiya-blokuje-ukrainskij-eksport/>. **28.** Росія готує реакцію на «самовбивчу» асоціацію України з ЄС [Электронный ресурс] / 18.08.2013. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/news/2013/08/18/6996231/>. **29.** Против ТС выступают люди, далекие от жизни // Вести. – 2013. – 21 августа. **30.** Радник Путіна: Україна перестане бути стратегічним партнером [Электронный ресурс] / 27.08.2013. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/news/2013/08/27/6996699/>. **31.** «С подписанием СА Украина перестает быть не просто стратегическим, но даже полноценным партнером» // Коммерсантъ Украина. – 2013. – 03 сентября. – №135 (1838). **32.** Партнерский режим с Россией у Украины закончится с ассоциированным членством в Евросоюзе – Медведев [Электронный ресурс] / 23.09.2013. – Режим доступа: <http://www.itar-tass.com/c12/886270.html>. **33.** Заявление Государственной Думы в связи с принятием Европейским парламентом резолюции, содержащей безосновательные обвинения в адрес Российской Федерации [Электронный ресурс] / 20.09.2013. – Режим доступа: <http://asozd2.duma.gov.ru/main.nsf/%28Spravka%29?OpenAgent&RN=344080-6&02>. **34.** Новая десантно-штурмовая бригада ВДВ будет сформирована в 2016 году в Воронеже [Электронный ресурс] / 08.10.2013. – Режим доступа: <http://www.itar-tass.com/c96/904828.html>. **35.** Швейц М., Братерский А., Матвеева Л. «Точка невозврата» Украины к России [Электронный ресурс] / 28.10.2013. – Режим доступа: http://www.gazeta.ru/politics/2013/10/28_a_5727929.shtml. **36.** На кордоні з Росією в силу вступили нові правила Митного союзу [Электронный ресурс] / 12.11.2013. – Режим доступа: <http://www.unian.ua/news/604784-na-kordoni-z-rosieyu-v-silu-vstupili-novi-pravila-mitnogo-soyuzu.html>. **37.** Журналісти відтворили хронологію зіткнення російських прикордонників та українських рибалок [Электронный ресурс] / 29.08.2013. – Режим доступа: <http://tsn.ua/svit/rosiyski-prikordonniki-napali-na-ukrayinskih-ribalok-u-azovsko-mu-mori-308609.html>. **38.** Результати соціологічного дослідження «Зовнішньополітичні орієнтації громадян України» http://www.uceps.org/ukr/news.php?news_id=477. **39.** Опитування: 77% жителів Сходу та Півдня хочуть «будувати Європу в Україні» / Громадський простір. – Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.prostir.ua/?news=opytuvannya-77-zhyteliv-shodu-ta-pivdnya-hochut-buduvaty-evropu-v-ukrajini>

ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ІНТЕГРАЦІЙНОГО ОБ'ЄДНАННЯ РОСІЇ І БІЛОРУСІ

У статті аналізуються вихідні ідеї, принципи та перспективи інтеграційного об'єднання Російської Федерації і Республіки Білорусь. Розглянуто сучасний стан його соціально-політичної трансформації.

Ключові слова: інтеграція, трансформація, соціальний, політичний.

В статье анализируются исходные идеи, принципы и перспективы интеграционного объединения Российской Федерации и Республики Беларусь, рассмотрено современное состояние его социально-политической трансформации.

Ключевые слова: интеграция, трансформация, социальный, политический.

The initial ideas, principles and prospects of the Russian Federation and the Republic of Belarus' integration union as well as the modern state of its socio-political transformation are analyzed in this article.

Keywords: integration, transformation, social, political.

Добровільне об'єднання держав, як свідчить світовий інтеграційний досвід (наприклад, країн Європейського Союзу), означає, в першу чергу, не політичний і навіть не військовий союз, а інтеграцію національних економік, встановлення інтеграційних зв'язків між галузями народного господарства окремих країн. Економічна інтеграція вимагає об'єднання ринків, формування єдиного економічного простору на базі такої форми державності, яка відповідає інтересам учасників міждержавного утворення. Аналіз наукових публікацій [1; 2, С. 223] свідчить, що необхідною передумовою об'єднання країн є сумісність економічних і політико-правових систем, певна синхронність і одночасність економічної та соціально-політичної трансформації держав, які об'єднуються.

Росія і Білорусь посідають особливе місце в інтеграційних процесах у рамках СНД. Утворення субрегіональних угруповань передбачає, як правило, лише економічну інтеграцію. При формуванні російсько-білоруського союзу сторони заявили про об'єднання двох країн у Союзну державу. Об'єктивними передумовами російсько-білоруської інтеграції є геополітичні, економічні та історичні фактори, які потребують подальшого дослідження.

Росію і Білорусь можна характеризувати як різномасштабні і різнопланові економічні суб'єкти світового господарства, кожен з яких має свої національні пріоритети. Разом з тим, вони відчувають спільні реальні загрози їхньому внутрішньому розвитку, подолання яких, як свідчить світова практика, може бути вирішено у рамках інтеграційного об'єднання. Наростаючі тенденції глобалізації і регіоналізації у світі не залишають російсько-білоруському союзу достатнього часу для того, щоб адекватно, без

вtrat реагувати на сучасні геоекономічні, геополітичні та військово-стратегічні реалії.

Підписанням 21 лютого 1995 р. у Мінську Договору про дружбу, добросусідство і співробітництво терміном на десять років, президенти Республіки Білорусь і Російської Федерації відкрили першу сторінку міждержавної інтеграції у пострадянській історії цих країн. 2 квітня 1996 р. у Москві було підписано Договір про створення Співтовариства Білорусі і Росії з метою об'єднання матеріального та інтелектуального потенціалів двох держав для підйому економіки, створення умов для підвищення рівня життя народів і духовного розвитку особистості [3, С. 63].

У Договорі держави-учасниці задекларували готовність створити єдиний економічний простір зі спільним ринком і вільним пересуванням товарів, послуг, капіталів та робочої сили. Сторони погодилися у стислі строки створити єдину нормативно-правову базу для усунення міждержавних бар'єрів та обмежень у здійсненні рівних можливостей для вільної економічної діяльності, завершити створення спільного митного простору з об'єднаною службою управління, уніфікувати грошово-кредитні та бюджетні системи з метою створення умов для запровадження єдиної валюти.

У соціальній сфері передбачалося забезпечення рівних прав громадян Росії і Білорусі в отриманні освіти, у працевлаштуванні та оплаті праці, у придбанні майна у власність, у володінні, користуванні та розпорядженні ним. Малося на увазі запровадження у країнах – учасниках Співтовариства єдиних стандартів соціального захисту, вирівнювання умов пенсійного забезпечення, призначення допомоги і пільг для ветеранів війни та праці, інвалідів та малозабезпечених сімей.

Головним органом Співтовариства стала Вища Рада, до складу якої увійшли керівники держав, урядів і парламентів обох країн. Основними функціями Ради є ухвалення рішень з широкого кола соціально-економічних проблем учасників міждержавного утворення, визначення загальних принципів забезпечення безпеки, військового будівництва, розвиток нормативно-правової бази, затвердження бюджету.

29 квітня 1996 р. у Санкт-Петербурзі було підписано Угоду про Парламентські збори – законодавчий орган двох країн. Їхніми основними функціями є: розвиток нормативно-правової бази інтеграції держав-учасниць у політичній, правовій, економічній, соціальній, гуманітарній та інших сферах; прийняття нормативно-правових актів зі статусом законодавчої рекомендації; сприяння уніфікації законодавств держав-учасниць інтеграції; забезпечення взаємодії парламентів двох країн з питань їхнього міждержавного утворення; розгляд проєкту спільного бюджету; здійснення контрольних функцій у межах, встановлених Уставом Співтовариства, а пізніше – Уставом Союзу; розгляд міжнародних договорів, укладених від імені Співтовариства (Союзу). Продовжується робота щодо перетворення Парламентських зборів у повноцінний Союзний парламент – представницький і законодавчий орган Союзної держави, який мають обирати безпосередньо громадяни Росії і Білорусі [3, С. 65].

Виконавчий Комітет як постійно діючий орган для налагодження практичної роботи з реалізації Договору розпочав свою діяльність з 17 червня 1996 р.

2 квітня 1997 р. у Москві було підписано Договір про Союз Білорусі і Росії, 23 травня того ж року – Статут Союзу. Ці документи, в яких детально розкрито механізм інтеграційного процесу, склали основоположну установчу базу Союзу. Пріоритет було надано розвитку узгоджених інтеграційних процесів у політичній сфері. Економічну стратегію Союзу було розширено та поглиблено завдяки додатковим напрямам господарської взаємодії. Вона стала новим етапом в інституційному оформленні інтеграції Росії і Білорусі [3, С. 66].

Ключове місце в економічній стратегії Союзу відводилося забезпеченню динамічного економічного розвитку держав-учасників, формуванню єдиного економічного простору, створенню рівних умов господарювання, у тому числі, для вільної конкуренції і гарантій діяльності господарюючих суб'єктів на території Союзу, створенню та розвитку спільної інфраструктури (зокрема, об'єднанню транспортної і енергетичної систем та системи зв'язку, формуванню єдиного науково-технологічного та інформаційного простору). В економічній стратегії Союзу декларувалася необхідність розробки і реалізації узгодженої програми проведення ринкових реформ з урахуванням особливостей економічного розвитку кожної з держави-учасниці.

У фінансовій сфері передбачалася уніфікація грошово-кредитних, бюджетних і податкових систем, створення необхідних умов для введення єдиної валюти. У торговельно-економічній сфері наголос робився на розвиток взаємної торгівлі, формування єдиної митної території, використання у відносинах з третіми країнами однакового режиму торгівлі, спільних митних тарифів та заходів нетарифного регулювання зовнішньої торгівлі. Фактично у рамках Союзу планувалося створення митного союзу двох країн.

З метою ефективного використання економічного потенціалу двох країн передбачалося узгодження структурної політики, створення умов для діяльності спільних транснаціональних компаній тощо.

Соціальні завдання Союзу передбачали, головним чином, уніфікацію систем соціального захисту населення двох країн, сприяння розвитку освіти, взаємозбагачення культур, забезпечення рівних умов для збереження і розвитку етнічної, культурної та мовної самобутності народів.

Установчі документи Союзу не внесли принципових змін до державного устрою Росії і Білорусі, бо кожна з них зберігала свій державний суверенітет, незалежність і територіальну цілісність, конституцію, державний прапор, герб та інші атрибути державності. Разом з тим, держави-учасниці Союзу визначили загальні перспективи свого зближення, вказавши, що розвиток Союзу має бути спрямовано на поступове просування до добровільного об'єднання країн на основі вільного волевиявлення народів, виходячи з конституцій держав-учасниць Союзу та загальноприйнятих принципів і норм міжнародного права.

Проте інтеграційні процеси характеризувалися непослідовністю і неконкретністю: пріоритетні задачі розвитку Союзу ставилися, головним чином, у політичній сфері, тоді, як економічна взаємодія включала перелік стратегічних напрямів без зазначення термінів і механізмів їхньої реалізації. Інституційне оформлення інтеграції в рамках Союзу по суті повторювало основні завдання, визначені у рамках Співтовариства у вигляді декларацій та намірів. Тим часом, втілення у життя положень установчих документів Союзу об'єктивно потребувало від владних структур держав-учасниць підвищеної уваги до створення умов для переходу до реального об'єднання країн. Цього у реальності не проглядалося, зокрема, через протидію з боку певної впливової частини правлячої еліти Росії. У дальшому просуванні вперед почали виявлятися відмінності в підходах до регулювання соціально-економічних і політичних процесів у кожній з країн. Це не лише відсувало строки досягнення декларованих цілей Союзу, а ставило під сумнів самий факт можливості цього.

З метою подолання кризи в інтеграційному процесі президенти двох країн 25 грудня 1998 р. підписали Декларацію про подальше об'єднання Білорусі і Росії, яка викладала стратегію невідкладних дій в інтеграційному процесі [3, С. 70]. Декларація закріпила нове концептуальне і стратегічне положення, згідно з яким створення союзних органів державної влади і управління, яким Росія і Білорусь делегують широкі повноваження у соціально-економічній сфері, у зовнішній політиці, забезпеченні оборони і безпеки, покликане об'єднати зусилля двох країн і народів для ефективної відповіді викликам ХХІ ст..

Аналіз становлення Росії і Білорусі як незалежних держав показав, що в рамках розвитку Союзу багато негативних факторів нівелювали інтеграційні зусилля сторін, працюючи на роз'єднання їхніх економік, фінансових систем, законодавства, гальмуючи розвиток господарчих зв'язків. Для прискорення інтеграційних процесів держави-учасниці мали розробити комплекс взаємопов'язаних заходів, спрямованих на поетапне об'єднання Росії і Білорусі, у першу чергу, в економічній сфері, а також у сферах правовій, політичній, соціальній та інших.

Президенти Росії і Білорусі 8 грудня 1999 р. підписали Договір про створення Союзної держави з додатком у вигляді Програми дій Республіки Білорусь і Російської Федерації з реалізації його положень. Програма розкриває етапи створення Союзної держави, їхній зміст, а також терміни реалізації конкретних завдань взаємодії [3, С. 71].

У Договорі вперше було виділено як пріоритетну стратегічну мету на етапі формування Союзної держави створення єдиного економічного простору для забезпечення соціально-економічного розвитку на основі об'єднання матеріального та інтелектуального потенціалів держав-учасниць, використання ринкових механізмів функціонування економіки. Сторони зобов'язалися проводити узгоджену політику в міжнародних справах, у сфері оборони, безпеки, боротьби зі злочинністю, у соціальній і культурній сферах, виконувати всі функції, притаманні найбільш розвиненому типу інтеграційного об'єднання.

Отже, можна констатувати, що новий етап інституційного оформлення інтеграції Росії і Білорусі передбачав створення саме нової держави, а не обмеження перехідними формами інтеграції. Договір був забезпечений конкретним планом дій з прискорення економічних реформ і поглиблення демократичних перетворень. Він враховував європейські стандарти інтеграції, базувався на них, спрямовував країни-учасниці до чітко визначених рамок діяльності.

Історичний досвід показує, що будь-яка інтеграція – це багатосторонній і тривалий у часі процес. Для формування взаємовигідного об'єднання двох країн у нових історичних умовах необхідно, у першу чергу, налагодити ефективне торгово-економічне співробітництво, забезпечити зближення курсів реформ, уніфікацію законодавства. Без створення необхідних економічних, політичних, соціальних, правових передумов передчасно і безперспективно ставити питання щодо об'єднання двох держав [4, С. 96].

Головним зовнішньоекономічним завданням двох країн в умовах створення Союзної держави є всебічне стимулювання підвищення національної конкурентоспроможності Росії і Білорусі, адаптації їхніх зовнішньоторгових операторів до норм і правил глобального ринку з метою досягти в перспективі якісної зміни нинішнього так званого периферійного типу їхньої участі у світогосподарських зв'язках. Для Росії і Білорусі розвиток реального сектору економіки є єдиним шляхом зміцнення позицій у світовій економіці. Пріоритетне значення у формуванні промислової політики в рамках Союзної держави має набути стратегія інноваційного розвитку як єдиної можливої форми економічного прогресу в умовах глобалізації [5; 6].

Зовнішньоекономічна діяльність, крім прямого економічного ефекту, дає можливість загалом покращити економічну ситуацію у двох країнах, зокрема:

- реалізувати потенційні можливості науки та високих технологій;
- зберегти індустріальний та технологічний базис економіки;
- створити перспективи для використання виробничих потужностей,

проектно-конструкторських організацій, розширити зайнятість працездатного населення;

- підтримати коопераційні зв'язки і створити сприятливі умови для формування вигідних економічних відносин з іншими країнами;

- сприяти виникненню конкретних матеріальних передумов для залучення високих технологій з розвинених країн;

- розвивати вітчизняну базу високотехнологічного виробництва й інформаційних послуг, сприяти виникненню перспектив ефективного економічного обміну, одержання прибутку, пов'язаного з використанням ноу-хау і технологічним лідерством.

Зміцнення та розвиток експортного потенціалу двох країн набуває особливого значення на сучасному етапі економічних перетворень як фактор підтримки багатьох галузей виробництва та джерело надходження валюти для задоволення виробничих та соціально-економічних потреб. Цілеспрямований розвиток експортного виробництва стає важливим елементом структурної

перебудови економіки, спрямованої на технологічну модернізацію та підвищення конкурентоспроможності двох країн.

Побудова постіндустріальної економіки можлива лише на базі повноцінної індустріальної економіки. Науково-технологічний підйом можливий на базі потужного конгломерату білорусько-російських інноваційних взаємодій, зокрема, у рамках академій наук, галузевих організацій і підприємств, окремих вчених і підприємців.

Особливості сучасної геополітичної і геоекономічної ситуації на пострадянському просторі визначають специфічний зміст стану соціально-політичної трансформації як безпосередньо Росії і Білорусі, так і їхнього міждержавного об'єднання. Розрив господарських зв'язків колись єдиного народногосподарського комплексу після утворення нових незалежних держав на теренах колишнього Радянського Союзу вимагав від правлячих еліт продекларувати визнання необхідності координації економічної політики на пострадянському просторі як ключової умови виживання нових державних утворів в умовах фактичної дезінтеграції. Росія фактично примусила Білорусь реінтегруватися до Євразійського і Митного союзу. Опинившись у міжнародній ізоляції, президент Білорусі під політичним, енергетичним і економічним тиском з боку РФ був змушений заради збереження власного авторитарного режиму погодитися на участь у російських інтеграційних проектах.

Практика самостійного існування нових держав показала, що пострадянський простір не є єдиним економічним полем, а егоцентризм і національний прагматизм правлячих еліт перетворився на визначальний фактор у взаєминах між країнами-членами СНД. За цих несприятливих внутрішніх та зовнішніх умов для економічної реінтеграції пострадянського простору спроба об'єднання Білорусі і Росії і створення в перспективі єдиної державності на новій двосторонній основі може стати позитивним прикладом соціально-політичної трансформації.

Інтеграційне об'єднання Російської Федерації і Республіки Білорусь продовжує суперечливу соціально-політичну трансформацію. Союзна держава важко просувається шляхом політичного і економічного єднання, стикаючись з перепонами, пов'язаними з нерівноваговими характеристиками геополітичного, економічного і соціального характеру. Гальмівним фактором є різнопланові економічні моделі розвитку двох держав: у Росії – ліберально-риночна, у Білорусі – централізовано-державна. Життєздатність російсько-білоруського об'єднання, у першу чергу, залежить від стратегічного забезпечення політичної і економічної безпеки Союдної держави у дедалі більш глобалізованому світі.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Пахомов Ю.М. Національні економіки в глобальному конкурентному середовищі / Ю.М.Пахомов та ін. – К.: Україна, 1997. – 237с. 2. Чекаленко Л. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів): Підручник для студентів вищих навч. закл. 2 вид. / Людмила Чекаленко. – К.: Кондор, 2011. – 290 с. 3. Годин Ю.Ф. Россия и Белоруссия на

пути к единению. Проблемы экономической безопасности союзного государства / Ю.Ф. Годин. – Москва: Междунар. отношения, 2001. – 304 с. 4. Ирхин А.А. Геополитические циклы Евразии и национальные интересы Украины / А. А. Ирхин. – Севастополь: РИОБЭСТ, 2011. – 294 с. 5. Бирюков А.В. Инновационное направление современных международных отношений / А. В. Бирюков, Е. С. Зиновьева, А. В. Крутских и др. – Москва: Аспект Пресс, 2010. – 295 с. 6. Васильев О.А. Міжнародне співробітництво в інноваційно-технологічній сфері в контексті подолання економічної кризи / О.А.Васильєв: [антологія творчих досягнень] Вип.6. – К.: ICEMB НАН України, 2012. – С. 86 – 91.

УДК 316.422:330.34(476)

Богданович І.І.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ ЯК ПЛАТФОРМА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ В РЕСПУБЛІЦІ БІЛОРУСЬ

У статті розглянуто зміст соціально-економічних перетворень, спрямованих на подолання кризових явищ і створення платформи для суспільно-політичної модернізації у Республіці Білорусь. Акцентовано увагу на формуванні моделі сталого розвитку, орієнтованої на побудову унітарної демократичної держави, на розвиток сучасного громадянського суспільства і на формування соціально орієнтованої ринкової економіки.

Ключові слова: Республіка Білорусь, соціально-економічні перетворення, реформування економіки, сталий розвиток, економічна стратегія, ефективність.

В статье рассмотрено содержание социально-экономических преобразований, нацеленных на преодоление кризисных явлений и создание платформы для общественно-политической модернизации в Республике Беларусь. Внимание акцентировано на формировании модели устойчивого развития, ориентированной на построение унитарного демократического государства, на развитии современного гражданского общества и на построении социально ориентированной рыночной экономики.

Ключевые слова: Республика Беларусь, социально-экономические преобразования, реформирование экономики, устойчивое развитие, экономическая стратегия, эффективность.

The article discusses content of socio-economic reforms aimed at overcoming the crisis and creating a platform for social and political modernization in the Republic of Belarus. The attention is focused on creating a sustainable development model aimed at building a unitary democratic state, developing a modern civil society and building a socially oriented market economy.

Key words: Republic of Belarus, economic transformations, economic reforms, sustainable development, economic strategy, efficiency.

На початкових етапах пошуку нових підходів до соціально-економічного розвитку перед Республікою Білорусь постали складні проблеми: по-перше, подолання кризових явищ в економіці та соціальній сфері; по-друге, вибору типу моделі ринкової економіки для формування засад соціальних гарантій для населення та суспільно-політичної модернізації країни. У сучасних умовах пріоритетом Білорусі є суспільно-політична модернізація країни на основі реформування економіки у контексті забезпечення сталого розвитку.

Проблематику соціально-економічних перетворень у контексті формування соціально орієнтованої ринкової економіки та інтеграції до системи світогосподарських зв'язків країн СНД, зокрема, в Україні досліджували такі автори, як: О.І. Амоша, В.Г. Бодров, І.В. Бураковський, О.Л. Валецький, О.П. Веклич, В.М. Гесць, А.О. Дехтяр, А.А. Халецька. У Республіці Білорусь ця тематика була предметом досліджень І. Злотнікова, Н. Злотнікової, Г.Н. Соколова, О.С. Чубрика та інших авторів. В їхніх працях досліджено важливі сторони змісту соціально-економічного реформування країн в умовах переходу до ринкової економіки. У кожній з країн були і є свої особливості в суспільно-політичній модернізації, насамперед, в економічних засадах. Звідси впливає особливий науковий інтерес до розгляду білоруського досвіду та до визначення можливостей його застосування у параметрах та критеріях українських пріоритетів.

Метою даної статті є послідовний розгляд змісту соціально-економічних перетворень, спрямованих на подолання кризових явищ і створення платформи суспільно-політичної модернізації у Республіці Білорусь; приділення уваги моделі сталого розвитку, орієнтованої на зміцнення унітарної демократичної держави; формування сучасного громадянського суспільства і побудову соціально орієнтованої ринкової економіки. При цьому, акцент зроблено на виділенні позитивних і негативних факторів впливу в процесі реалізації стратегічних цілей суспільно-політичної модернізації, що заслуговують на врахування в реформуванні інших країн. Одним із завдань статті визначено побудову моделі реалізації соціально-економічних перетворень у Республіці Білорусь на засадах сталого розвитку.

Соціально-економічні перетворення в Республіці Білорусь можна хронологічно простежити, починаючи з 1991 р.. Незаперечним фактом і вихідною позицією, при цьому, залишаються пріоритети щодо розвитку економіки країни. Початковий період реформування в економічній сфері охоплював повну лібералізацію цін і тривав впродовж 1991-1992 рр.. Одночасно розпочалася приватизація виробничих структур та житла. Протягом 1992–1994 рр. у Білорусі було приватизовано 149 підприємств, а в житловому секторі – понад 197000 одиниць житла (12,5% від загальної кількості житлових одиниць) [1, с. 5-26]. Разом з тим, впродовж цього періоду в країні зростала інфляція, падіння виробництва сягнуло 30%. Наслідком цього в соціальній сфері виявився суттєве зниження рівня життя людей. Частка населення з доходами нижче мінімального споживчого бюджету зросла з 17,2% у 1992 р. до 25% в 1993 р. і 53% у 1994 р. [1, с. 5-26].

У 1994 р. Білорусь перейшла на власну грошову одиницю, розпочавши програму грошово-кредитної стабілізації. Завдяки цій складовій внутрішньої економічної політики, вдалося знизити рівень інфляції з 1959,9% за 1994 р. до 244% у 1995 р. [1, с. 5-26].

У цьому ж році після проведених виборів президента РБ, розпочалася нова стадія економічного розвитку, під час якої було здійснено заходи, спрямовані на зниження цін, перевірку обґрунтованості роздержавлення приватизованої власності, посилення контролю президентських органів

управління за ефективністю діяльності великих об'єктів державної власності. Комплекс заходів державного регулювання економіки сприяв появі позитивних тенденцій соціально-економічного розвитку Білорусі до 1996 р.: почалося зниження державних видатків відносно виробленого ВВП, сповільнилася інфляція, стабілізувалося з тенденцією до зростання промислове виробництво, підвищилися середні заробітна плата і пенсії.

Починаючи з 1996 р., в економічній політиці Республіки Білорусь акцент було зроблено на адміністративні заходи регулювання. Негативний результат не примусив себе чекати. Впродовж кількох наступних років загальні показники соціально-економічного розвитку суттєво погіршилися. Зокрема, сповільнилися темпи приватизації, зросла частка державних видатків відносно ВВП (з 48,1% у 1997 р. до 51,1% в 1998 р. і 56,1% у 1999 р.); підвищилися темпи інфляції (щомісячний приріст індексу споживчих цін склав 2,8% у 1996 р., 4,2% у 1997 р., 9,0% у 1998 р. і 11% у 1999 р.); знизилися темпи росту виробництва у промисловості і будівництві. Вершиною цієї «піраміди» стало падіння рівня життя населення (у 1999 р. частка населення з доходами нижче мінімального споживчого бюджету досягнула 83,7%) [1, с. 5-26].

Незважаючи на те, що в 1996 р. в Республіці Білорусь було розроблено модель «соціально орієнтованої ринкової економіки», економічна політика уряду уповільнювала формування ринкових інститутів. Частка приватного сектора у ВВП становила на той час лише 20%; велику приватизацію, по суті, ще не було розпочато, продуктивність праці падала, конкурентоспроможність білоруських товарів знижувалася. Державне втручання у ціноутворення спотворювало ринкові механізми ефективного використання ресурсів. Несприятливий інвестиційний клімат і відсутність правових гарантій призвели до різкого зменшення обсягів іноземних інвестицій.

Соціально-економічний стан країни вимагав розробки такої макроекономічної політики, таких соціально-економічних перетворень, які б передбачали як стратегічні фундаментальні цілі, так і тактичні завдання. При цьому, пріоритетними у постановці довгострокових цілей мали стати ті, що мали б соціально-економічне спрямування. Серед таких стратегічних завдань на тому етапі слід виділити наступні:

- 1) подолання спаду виробництва;
- 2) ліквідація дефіциту товарів споживчого призначення;
- 3) запровадження контролю над інфляцією і зниження її рівня;
- 4) зупинення падіння життєвого рівня населення і створення передумов для його поступового підвищення.

Такий пакет стратегічних завдань міг бути успішно реалізований лише на основі комплексу заходів у сферах управління виробництвом, формування доходів, податкової і грошово-кредитної політики, у системі ціноутворення. У рамках стратегії реформування економіки країни мало бути передбачено заходи, спрямовані на її інтеграцію до системи світового господарства. Досягнення зазначених цілей повинно було ґрунтуватися на подоланні цілого вузла проблемних питань, зокрема:

- 1) структурної перебудови національного господарства;

2) створення правової основи ринкового середовища і забезпечення інституційних форм для його успішного функціонування;

3) формування умов і механізмів для раціонального поєднання різних форм власності, розвитку на цій основі нових форм господарювання і створення завдяки цьому ринкового середовища;

4) проведення активної соціальної політики, спрямованої на створення умов для рівних стартових можливостей працездатних членів суспільства і захист непрацездатних;

5) докорінної перебудови політики державного втручання у національну економіку [2, с. 3-4].

Проте у практичній реалізації цих завдань довелося зіткнутися з низкою факторів негативного впливу, серед яких:

- мінімальні на той час валютні резерви та обмежені можливості їхнього збільшення;

- застаріла і неефективна структура економіки країни, зорієнтована на високу енергоємність і матеріалоємність виробництва;

- мінімальна наявність енергетичних і сировинних ресурсів;

- низька частка місцевої сировини і матеріалів у структурі виробничого споживання;

- низькі темпи приватизації, розвитку підприємництва і формування ринкової інфраструктури;

- високий рівень інтеграції у деіндустризовану економіку СНД [3, с. 1-2].

На початкових етапах реформування економіки і започаткування соціально-економічних перетворень Республіка Білорусь мала і свої переваги та фактори, які можна було віднести до потенціалу економічної стабілізації. Це, насамперед, вигідне географічне розташування країни. До білоруських переваг слід також віднести наявність уже на той час інтелектуального потенціалу і наукових розробок світового рівня. Незаперечним досягненням країни був також фактор порівняно високого рівня продуктивності праці в аграрному секторі, що було вагомим підґрунтям забезпечення населення країни в необхідній кількості власними продуктами харчування.

Оцінка початкового етапу соціально-економічних перетворень у Білорусі, подолання кризових явищ та формування засад ринкової економіки дає можливість виділити основні недоліки та слабкі місця в економічній політиці держави. Серед них слід назвати такі:

1) низька активність державних інститутів у здійсненні структурної перебудови економіки;

2) неефективність зовнішньоекономічної політики, елементами якої були численні перешкоди щодо експортної експансії та нарошення валютних резервів;

3) значні недоліки у формуванні правового поля для створення сприятливого інвестиційного клімату;

4) повільність у проведенні ринкових реформ та формуванні ринкового середовища;

5) недостатність заходів щодо захисту внутрішнього споживчого ринку і забезпечення надійності системи соціального захисту населення;

6) високий рівень ризиків ментального характеру, що виявлялись у недооцінці як на рівні державного керівництва, так і на рівні населення небезпеки поточних соціально-економічних процесів та існування поширених споживацьких настроїв і утриманства.

З метою суспільно-політичної модернізації країни в наступні роки урядом було зроблено вагомі кроки щодо забезпечення сталого розвитку з використанням усіх наявних механізмів політичного, економічного і соціального характеру. Суттєву роль у цьому відіграв новий план реформ і соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на 1996-2000 рр. В основу нової програми соціально-економічних перетворень було закладено вимоги, що відповідали моделі соціально орієнтованої ринкової економіки, з поєднанням переваг сучасного високорозвинутого ринкового господарства та забезпеченням соціальної справедливості і ефективного соціального захисту громадян. Програма переслідувала мету побудови вискоєфективної економіки, схильної до інноваційного розвитку із сучасними стимулами до високопродуктивної праці.

Соціально-економічні перетворення зі створення нової економічної моделі, відповідно до Основних напрямів соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на 1996-2000 рр., повинні були [4, с. 3-4]:

- 1) здійснити правове забезпечення комплексу ринкових перетворень;
- 2) здійснити поетапну лібералізацію всіх форм економічної діяльності;
- 3) реформувати систему розподільчих відносин;
- 4) створити систему сильного соціального захисту;
- 5) забезпечити єдиний і рівний підхід до всіх форм власності;
- 6) створити конкурентне середовище;
- 7) побудувати міцну фінансову і грошово-кредитну систему;
- 8) забезпечити передумови прискореного технічного розвитку виробництва на основі використання власного технічного потенціалу і імпорту високих технологій;

9) удосконалити механізм залучення в економіку країни внутрішніх і зовнішніх інвестицій;

10) здійснити глибоку реструктуризацію і комерціалізацію державних підприємств.

Програму соціально-економічних перетворень на 1996-2000 рр. у цілому було виконано. На *першому її етапі* вдалося зупинити тенденції зниження обсягів ВВП, створити механізми стимулювання підприємницької діяльності, активізації розвитку малого і середнього бізнесу, створення умов для залучення приватного капіталу, заохочення до вкладення в білоруську економіку іноземного капіталу. Одночасно було зміцнено національну валюту і сповільнено темпи інфляції до 1,5% – 0,5% на місяць. Завдяки зменшенню податкового тиску, покращився фінансовий стан підприємств, вдалося подолати кризу неплатежів, забезпечити захист національних виробників на

внутрішньому і зовнішньому ринках. Усе це дозволило зупинити падіння життєвого рівня населення.

На *другому етапі* реалізації програми перетворень було стабілізовано щорічний приріст ВВП на рівні не нижче 5%, відбулося розширення ринків збуту білоруської продукції, у першу чергу, за рахунок покращення її якості, підвищення конкурентоспроможності та інноваційного розвитку пріоритетних галузей економіки. Результатом зазначених процесів стало зростання життєвого рівня населення країни.

У травні 2004 р. було прийнято «Національну стратегію сталого соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на період до 2020 року» (схвалена Національною комісією з питань сталого розвитку Республіки Білорусь 6 травня 2004 р., протокол №11/15 ПР). Її прийняття було обумовлено необхідністю врахування змін у країні та світі за попередні роки, а також появою важливих програмних документів як у Білорусі, так і на міжнародному рівні (у тому числі, Декларації тисячоліття ООН від 8.09.2000 р., Політичної декларації і Плану виконання рішень Всесвітньої зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі у вересні 2002 р. тощо). Головну увагу в документі приділено подальшій реалізації «Порядку денного на XXI століття», гармонізації соціального, економічного і екологічного розвитку як рівноцінних взаємодоповнюючих складових в єдиному збалансованому комплексі «людина – навколишнє середовище – економіка».

Концептуальним ядром Національної стратегії визначено модель сталого розвитку. У теоретичному плані вона в Республіці Білорусь ґрунтується на наукових парадигмі соціальної еволюції в екосумісній формі, охоплюючи сукупність принципів і вимог до системи, структури економіки, режиму функціонування і взаємодії його підсистем, які забезпечують гармонізацію відносин в тріаді «людина – навколишнє середовище – економіка» з метою збалансованого соціально орієнтованого, економічного ефективного і еколого-захисного розвитку країни [5, С. 10-11]. У плані практичного, прикладного білоруська модель сталого розвитку – це спосіб організації і функціонування суспільства, держави, економіки на принципах стійкості, що забезпечують попередження і нейтралізацію зовнішніх і внутрішніх загроз. Згідно з Національною стратегією як довгостроковою програмою поетапного переходу до сталого розвитку передбачено:

- конкретні напрями перетворень і види діяльності для досягнення стратегічних цілей;
- необхідні для цього ресурси і механізми;
- системи управління і координації на локальному, регіональному, національному і міжнародному рівнях.

Ключове значення у виробленні і реалізації Стратегії мають фундаментальні підвалини суспільства і держави, що створюють принципові рамки світоглядного, ідеологічного, політичного, соціально-економічного характеру для всіх аспектів існування і розвитку людини, сім'ї, суспільства і держави. Серед них домінуючу роль у створенні майбутньої соціально-

політичної системи, нового економічного укладу, утвердження цінностей і принципів сталого розвитку відіграють:

- побудова і розвиток унітарної демократичної соціальної правової держави;
- формування сучасного громадянського суспільства;
- побудова соціально орієнтованої ринкової економіки.

Характерними рисами білоруської моделі сталого розвитку на сучасному етапі є наступні:

1) сильна і ефективна державна влада, яка забезпечує політичну стабільність, безпеку, соціальну справедливість і громадський порядок;

2) рівність різних форм власності, в основі якої головний критерій розвитку економіки – ефективність ведення господарства;

3) багатовекторність зовнішньоекономічної політики як важливий принцип адекватного розвитку країни в умовах глобалізації світогосподарських зв'язків;

4) активізація інтеграційних процесів, передусім, економічних з країнами Євросоюзу, СНД і Росією;

5) ефективна соціальна політика держави, вкладення коштів в охорону здоров'я, освіту, професійний і культурний розвиток особи, адресна соціальна допомога.

Білоруська модель соціально орієнтованої ринкової економіки в її завершеному вигляді – це високоефективна економіка з розвинутим підприємництвом і ринковою інфраструктурою, дієвим державним регулюванням, яке стимулює інтерес підприємців щодо розширення та удосконалення виробництва, а найманих працівників – до високопродуктивної праці [5, С. 12]. На малюнку 1 наведено модель реалізації соціально-економічних перетворень Республіки Білорусь на засадах сталого розвитку.

Національна стратегія сталого розвитку Республіки Білорусь будується на наступних принципах:

- людина – ціль прогресу; рівень людського розвитку – показник зрілості суспільства, держави, її соціально-економічної політики; підвищення рівня добробуту населення, подолання бідності, зміна структури споживання;

- пріоритетний розвиток систем охорони здоров'я, освіти, науки, культури – найважливіших сфер духовного життя суспільства, факторів довгострокового зростання продуктивної, творчої активності народу, еволюції народного господарства;

- покращення демографічної ситуації, сприяння сталому розвитку поселень;

- перехід на природоохоронний, ресурсозберігаючий, інноваційний тип розвитку економіки;

- посилення взаємозв'язку економіки і екології, формування екологоорієнтованої економічної системи, її розвиток в межах господарської ємності екосистем;

- раціональне природокористування, яке передбачає раціональне витрачання відновлюваних і максимально можливе зменшення споживання

невідновлюваних ресурсів, розширення використання вторинних ресурсів, безпечну утилізацію відходів;

- розширення міжнародного співробітництва і соціального партнерства з метою збереження, захисту і відновлення екосистем;

- екологізація світогляду людини, систем освіти, виховання, моралі з врахуванням нових цивілізаційних цінностей;

- провідна роль держави у досягненні цілей і завдань сталого розвитку, удосконалення систем управління, політичних механізмів прийняття і реалізації рішень;

- підвищення скоординованості і ефективності діяльності держави, приватного бізнесу і громадянського суспільства [5, С. 13-14].

ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

У контексті Національної стратегії сталого розвитку прийнято і впроваджуються подальші соціально-економічні перетворення в країні. Етапною була реалізація Програми соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на 2006-2010 рр. Модель соціально орієнтованої ринкової економіки довела свою дієвість та здатність забезпечувати стійку макроекономічну динаміку в умовах світової фінансово-економічної кризи. Про це свідчать, насамперед, показники зростання ВВП за паритетом купівельної спроможності ВВП у розрахунку на душу населення за зазначений період зріс на 70%, продуктивність праці на одного зайнятого в економіці – з 19,2 тис. дол. США у 2005 р. до 26,2 тис. дол. США у 2010 р. [6, С. 6]. Такі позитивні результати було отримано на тлі несприятливого впливу зміни умов імпорту енергоресурсів та підвищення цін на них, погіршення інших зовнішніх факторів, обумовлених світовою фінансово-економічною кризою.

Соціально-економічні перетворення в Білорусі в умовах світової кризи впродовж 2006-2010 рр. можна поділити на три етапи: докризовий, кризовий, післякризовий. Для першого етапу характерною була позитивна динаміка розвитку економіки: середньорічні темпи приросту ВВП становили 9,6%, промислової продукції – 10,5%, інвестицій в основний капітал – 23,8%, реальної заробітної плати – 12,1%. Однак, у 2009 р. негативний вплив світової фінансово-економічної кризи зумовив сповільнення соціально-економічного розвитку, зокрема, обсяги до минулого року склали: по ВВП – 100,2%, по зарплаті – 100,1%, по промислового виробництва – 98%. Особливо негативно криза вплинула на зовнішньоекономічну діяльність країни. Дефіцит зовнішньої торгівлі товарами і послугами у 2009 р. склав 11,2% від ВВП, а в 2010 р. – 13,6%. Разом з тим, завдяки своєчасним антикризовим заходам і гнучкому державному регулюванню економіки, темпи падіння виробництва були менші, ніж в інших країнах СНД. До кінця 2009 р. у Білорусі вдалося призупинити кризові процеси, забезпечивши загальне зростання ВВП. Показники виконання програмних завдань за основними параметрами соціально-економічного розвитку Білорусі за 2006-2010 рр. наведено у табл. 1 [6, С. 6-7].

Білорусь зробила суттєвий крок у напрямі розбудови інноваційної економіки. На початок 2011 р. було створено 185 нових виробництв, модернізовано і реконструйовано 320 діючих підприємств, впроваджено 359 нових технологій, одним з пріоритетів визначено освоєння і випуск імпортозамінної продукції.

Таблиця 1.

Виконання програмних завдань з основних показників соціально-економічного розвитку Білорусі за 2006-2010 роки

Показники	2010 р. у % до 2005 р. (у порівняльних цінах)	
	Програмні	Фактичне

	завдання	виконання
ВВП	146-155	142,0
Продукція промисловості	143-151	147,2
Виробництво споживчих товарів	150-157	156,0
Продукція сільського господарства	134-145	124,2
Інвестиції в основний капітал	198-215	232,3
Зовнішньоторговий оборот	153-160	186,3
<i>в т.ч.:</i>		
- експорт	155-162	164,0
- імпорт	151-158	208,8
Реальні грошові доходи населення	149-156	176,3
Роздрібний товарооборот	157-165	194,2
Платні послуги населенню	154-161	161,9
Зниження енергоємності ВВП	26,0-30,4	25,3
Впровадження в експлуатацію житла за рахунок всіх джерел фінансування, млн. кв. м	23,5-26,0	26,3

Відносна стабільність білоруського рубля дозволила забезпечити ритмічні умови роботи для підприємств, сприяла підтримці рубльових депозитних вкладів населення і підвищенню привабливості інвестицій в рубльові активи. Рівень золотовалютних резервів з 1 січня 2006 р. по 1 січня 2011 р. виріс у 3,9 рази.

Цілеспрямована державна політика з підвищення рівня життя населення забезпечила поступальне зростання реальних грошових доходів населення. За 2006-2010 рр. вони збільшилися у 1,76 рази. При цьому, чисельність малозабезпеченого населення за 5 років скоротилася удвічі. На початок 2011 р. у Білорусі був зафіксований один з найнижчих у СНД розрив у доходах між найбільш і найменш забезпеченими групами населення. Цей факт став свідченням справедливого розподілу доходів серед різних соціальних груп населення. Реєстроване безробіття утримувалося у соціально допустимих межах – 0,7% – 0,9% від економічно активного населення.

Внаслідок цього у 2011 р., згідно з даними Програми розвитку ООН, за узагальненим показником рівня соціально-економічного розвитку країн – індексом розвитку людського потенціалу – Білорусь посіла 61 місце із 169 країн, випередивши усі без винятку країни СНД і увійшовши до кола країн з високим рівнем розвитку людського потенціалу.

Незважаючи на реальний поступ у реалізації Програми соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на 2006-2010 рр., у країні не вдалося повною мірою вирішити ряд проблем, які стримували її розвиток. Насамперед йдеться про те, що станом на початок 2011 р. зберегалася недостатньо ефективна структура економіки з характерними для неї високою імпортоємністю, матеріалоємністю і енергоємністю продукції, яка випускалась, за відносно низьким рівнем продуктивності праці. Наслідком

цього виявилася неналежна конкурентоспроможність білоруської продукції. Було відзначено зниження ефективності інвестицій, а темпи залучення іноземних інвестицій перестали відповідати потребам економічного зростання. Попри пріоритетність інноваційного розвитку, слабкою була сприйнятливість інновацій підприємствами. Зберігалася незбалансованість у зовнішній торгівлі [6, С. 8].

З метою подальшого забезпечення соціально-економічних перетворень як платформи для суспільно-політичної модернізації в країні Указом Президента від 11 квітня 2011 р. № 136 затверджено «Програму соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на 2011-2015 рр.». Документом визначено цілі, завдання і пріоритети соціально-економічного розвитку Білорусі.

Головною метою на зазначений період визначено зростання добробуту і покращення умов життя населення на основі удосконалення соціально-економічних відносин, інноваційного розвитку і підвищення конкурентоспроможності національної економіки. Для її досягнення, у першу чергу, є необхідним [6, С. 10]:

1) формування умов для розвитку людського потенціалу на основі зростання реальних доходів і покращення комфортності життя населення, посилення ролі сім'ї, підвищення рівня охорони здоров'я, культури і якості освіти громадян;

2) модернізація організаційно-економічних механізмів і інститутів, створення сприятливих умов для реалізації підприємницької ініціативи суб'єктів господарювання;

3) посилення мотивації до ефективної роботи і підвищення відповідальності працівників за результати та якість своєї праці;

4) формування ефективної інноваційної системи;

5) удосконалення структури економіки на засадах пріоритетного розвитку ресурсозберігаючих, наукоємних і високотехнологічних виробництв з високою часткою доданої вартості та прогресивних видів послуг;

6) активізація інвестиційних процесів і стимулювання припливу в країну прямих іноземних інвестицій;

7) розвиток інтеграційних зв'язків, насамперед, в рамках Митного союзу, Єдиного економічного простору, СНД;

8) підвищення ефективності зовнішньоекономічної діяльності і забезпечення збалансованості економіки, вихід на позитивне сальдо зовнішньої торгівлі товарами і послугами у 2015 р.;

9) забезпечення енергетичної безпеки країни.

Про ефективність роботи з реалізації Національної стратегії сталого розвитку можна судити за показниками динаміки ВВП Білорусі як загалом, так і в розрахунку на душу населення. Відповідні дані приведені у таблиці 2.

Таблиця 2.
Динаміка валового внутрішнього продукту Республіки Білорусь

Роки	ВВП в поточних цінах, млрд. руб.	ВВП в постійних цінах, в % до минулого року	ВВП на душу населення	
			тис. руб.	в % до минулого року
2000	9 134	105,8	915	x
2001	17 173	104,7	1 730	189,1
2002	26 138	105,0	2 649	153,1
2003	36 565	107,0	3 732	140,9
2004	49 992	111,4	5 138	137,7
2005	65 067	109,4	6 733	131,0
2006	79 267	110,0	8 253	122,6
2007	97 165	108,6	10 163	123,1
2008	129 791	110,2	13 622	134,0
2009	137 442	100,2	14 457	106,1
2010	164 476	107,7	17 330	119,9
2011	297 158	105,5	31 368	181,0
2012	530 356	101,7	56 036	178,6
2013*	636 784	100,9	67 271	119,6

* попередні дані

Джерело: складено автором на основі даних [7].

Загалом за період 2000-2013 рр. Республіка Білорусь демонструє стабільні темпи зростання ВВП. Суттєве сповільнення темпів приросту ВВП мало місце лише у 2009 р. (під впливом світової фінансово-економічної кризи) та у 2013 р. (у зв'язку зі сповільненням зростання економік основних торгових партнерів Білорусі і погіршенням зовнішньоторгової кон'юнктури) [8]). Зростання ВВП на душу населення виявляє позитивну динаміку.

Досвід соціально-економічних перетворень у Республіки Білорусь, переведення економіки країни на ринкові засади впродовж останніх років свідчить про те, що:

по-перше, визначальну роль у реформуванні країни відіграє держава; на державному рівні затверджується стратегія соціально-економічних перетворень, формуються завдання кожного етапу, конкретизуються заходи з реформування більшості галузей економіки та ланок соціальної сфери; при цьому, передбачаються форми, методи і механізми, за допомогою та з використанням яких відбувається досягнення поставлених цілей та забезпечується сталий розвиток;

по-друге, обрана Білоруссю модель економічного розвитку, а також досягнуті на даний час результати, можуть бути у значній мірі позитивно оцінені; країні вдалося мінімізувати негативні наслідки кризових явищ у соціально-економічному розвитку, уникнувши різкого розшарування населення за рівнем доходів;

по-третє, у країні визначено основні стратегічні параметри та механізми забезпечення сталого розвитку, які складають економічну основу суспільно-політичної модернізації.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Готовский А.В. Экономическая система Беларуси: Современное состояние и перспективы реформирования. Квартальный бюллетень клуба экономистов / А.В.Готовский. – Минск: 2000, №2. – С. 5-26. 2. Кебич В.Ф. О некоторых вопросах социально-экономической и политической обстановки в республике / В.Ф.Кебич // Сов. Белоруссия, 1993, 19 марта. – С. 3-4. 3. Кебич В.Ф. Об экономической ситуации в республике, состоянии и развитии экономических отношений со странами СНГ / В.Ф.Кебич // Сов. Белоруссия, 1993, 30 марта. – С. 1-2. 4. Основные направления социально-экономического развития Республики Беларусь на 1996-2000 годы. – Минск: «Мисанта», 1998. – 64 с. 5. Национальная стратегия устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь на период до 2020 года. Одобрена Национальной комиссией по устойчивому развитию Республики Беларусь 6 мая 2004 г. (протокол №11/15ПР). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://un.by/publications/thema/sustainabledevelopment/>. 6. Программа социально-экономического развития Республики Беларусь на 2011-2015 годы. Утверждена Указом Президента Республики Беларусь 11.04.2011 г. №36. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby11/republic02/text277.htm>. 7. Производство валового внутреннего продукта [Электронный ресурс] // Национальный статистический комитет Республики Беларусь. – Режим доступа: <http://belstat.gov.by/homer/ru/indicators/fradel.php>. 8. Министерство экономики Республики Беларусь. Валовой внутренний продукт. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.economy.gov.by/ru/macroeconomy/analiz_vypolnenia-parametrov. 9. Чубрик А. Рыночные реформы и экономический рост в странах с переходной экономикой. Белорусский экономический журнал. – 2003, 3, с. 42-50. 10. Чубрик А. Экономика Беларуси: основные вызовы / Александр Чубрик / Экономика Беларуси: тенденции развития и основные вызовы / под. ред. И.Пелипаса. – Минск: Исследовательский центр ИПМ, 2006. – 245 с. 11. Чубрик А. Якіх рэформаў чакаюць беларусы? / А.Чубрык / Працоўны матэрыял Дасьледчага цэнтру ИПМ WP/08/05 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.research.by/pdf/wp2008r04.pdf>.

УДК: 94 (470+571+73) "1985/1991"

Некрасова В.В.

РАДЯНЬСЬКА ПРЕСА ПЕРІОДУ ГЛАСНОСТІ: ЕВОЛЮЦІЯ ОБРАЗУ США (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «АРГУМЕНТИ І ФАКТИ»)

У статті висвітлено перші спроби політичної модернізації СРСР у другій половині 1980-х рр. Увагу зосереджено на еволюції образу США як однієї з основних складових модернізаційних процесів. Виділено два етапи трансформації зображення США на сторінках радянської преси та охарактеризовано прояви цього явища у різних сферах життя радянського суспільства.

Ключові слова: модернізація, радянська преса, образ США.

В статье освещены первые попытки политической модернизации СССР во второй половине 1980-х гг. Внимание сосредоточено на эволюции образа США как одной из основных составляющих модернизационных процессов. Выделено два этапа

трансформации изображения США на страницах советской прессы и охарактеризованы проявления этого явления в разных сферах жизни советского общества.

Ключевые слова: модернизация, советская пресса, образ США.

This article presents the first attempts of the USSR's political modernization in the second half of the 1980s. The author focuses on the evolution of the U.S. image as one of the main components of the modernization process. Two transformation stages of the U.S.A. image in the Soviet press were identified. The manifestations of this phenomenon in various spheres of the Soviet society such as political, socio-economic and cultural are characterized.

Key words: modernization, Soviet press, the U.S. image.

Проблеми модернізації актуальні для переважної більшості країн посткомуністичного простору, які раніше не мали змоги розвиватися демократичним шляхом. Модернізація, яка має кілька основних складових, а саме: економічну, політичну, соціальну та культурну, – передбачає певні зміни, удосконалення, що відповідають сучасним вимогам та реаліям. Як правило, на початковому етапі модернізації суспільства її політична складова підпорядковується економічним завданням, але поступово саме ця сфера стає вирішальною для суспільних трансформацій. Прихильники ліберальної теорії модернізації наголошують на демократичному векторі як найважливішій складовій політичної трансформації. У цій статті ми хочемо звернути увагу на перші спроби модернізації заідеологізованого суспільства СРСР у бік вільного, демократичного розвитку, розглянувши її політичну складову.

У другій половині 1980-х рр. у Радянському Союзі накопичилася велика кількість внутрішніх і зовнішніх проблем у різних сферах життя. З приходом до влади М.С.Горбачова було здійснено спроби модернізації СРСР. Курс реформ, який нове керівництво СРСР почало впроваджувати у життя, отримав назву «перебудова». Зі слів М.С.Горбачова, «перебудова» була «історичним шансом модернізувати країну шляхом реформ, тобто мирними шляхами» [1]. Базовою сферою, яка потребувала реформування та модернізації у першу чергу було названо соціально-економічну. Необхідно було реформувати і політичну систему, у рамках якої увагу було приділено ідеологічним питанням. Одним з проявів модернізаційних процесів у СРСР стала політика «гласності», яка знайшла виявлення у значному послабленні цензури та у зменшенні кількості та якості інформаційних бар'єрів.

Мета даної публікації полягає в тому, щоб розглянути один з вимірів модернізації в СРСР на прикладі еволюції образу США в інформаційній сфері упродовж 1985-1991 рр. Стаття базується на матеріалах радянської газети «Аргументи і факти», бо саме вона упродовж другої половини 1980-х рр. мала максимальний тираж у СРСР. Так, у 1989 р. тираж даного видання складав 20 458 тис. екземплярів, у той час як газети «Труд» – 19 849 тис. екз., «Известия» – 10 138 тис. екз., «Правди» – 9 664 тис. екз.

Упродовж другої половини 1980-х рр. у відображенні інформації про США та, відповідно, їхнього образу можна виділити два етапи, хронологічні

межі яких обумовлено подіями у міжнародному житті, зустрічами лідерів двох наддержав та їхніми перемовинами стосовно скорочення озброєнь.

Перший етап охоплює період з 1985 по 1987 рр., коли США у радянських ЗМІ все ще зображувалися головним ворогом СРСР. У кожному випуску газети публікувалися матеріали, присвячені проблемам у США, а також в інших капіталістичних країнах, підкреслювалася агресивність та ворожість цих країн у міжнародних відносинах. Так, показовими є назви рубрик, в яких друкувалися матеріали про США: «На хвилі психологічної війни», «На вістрі ідеологічної боротьби», «Звідки виходить загроза світу», «Мілітаризм проти людини», «Капіталізм проти людини», «Америка без гриму», «Антикультура».

Другий етап розпочався з 1988 р., коли у друкованих мас-медіа відбулася різка зміна образу США з відверто негативного до нейтрального, а в окремих випадках до позитивного. Сталі рубрики, в яких упродовж попередніх років публікувалися матеріали про США, зникли. Залишилися лише одна – присвячена культурній сфері. Відтепер вона отримала нейтральну назву «Контакти». Окрім зміни назви, повністю трансформувалося наповнення та тональність цієї рубрики: відтепер у матеріалах підкреслювався досить дружній характер відносин СРСР із США, пропагувався обмін культурним досвідом.

Спробуємо детальніше охарактеризувати означені два періоди. Інформація про США та їхній образ у радянській пресі подавалася через висвітлення усіх сфер життя американського суспільства. При цьому, можна відмітити чітку різницю між тональністю та наповненістю матеріалів по кожній сфері відповідно до виділених періодів 1985-1987 рр. та 1988-1989 рр.

У першу чергу, слід звернути увагу на політичну сферу, яка стала найважливішою в інформаційному протистоянні. Упродовж 1985-1987 рр. головною метою радянських журналістів було висвітлення всіх можливих негараздів та недоліків США зображувалися як головний агресор. Їх звинувачували у нарощуванні кількості зброї, небажанні зупинити гонку озброєнь та конфронтацію. Показовими в цьому контексті є назви матеріалів: «Ядерні вибухи та політика США», «Відлуння вибухів у Неваді», «Турбота про мир реальна та уявна. Рік у політиці СРСР та США», «Розрядка чи конфронтація», «Без'ядерні зони та амбіції Вашингтону», тощо [2; 3; 4; 5; 6]. Наприклад, в останній статті підкреслювалося, що Вашингтон «завзято чіпляється за конфронтацію» і для американської адміністрації Радянський Союз являв собою «виплодок пекла», «імперію зла», а ідеї комунізму – це «нечиста сила», «диявольська спокуса» [6].

У кожному номері «Аргументів і фактів» акцентувалася увага на експансії США в країни так званого третього світу, передусім у Нікарагуа, Лівію; «Піраньї» атакують у сутінках», «Лівія: відкидаючи провокації та шантаж», «Агресія США проти Лівії» [7; 8; 9]. Характерною рисою була велика кількість тематичних карикатур: «Пірати», «Вони не проти зіграти на чужому полі», «Мрії неоглобаліста та можливі наслідки» тощо [10; 11; 12].

Згодом у зв'язку зі змінами у зовнішній політиці СРСР відбулися спроби трансформувати ставлення до колишнього суперника. Це відбулося на появі нових акцентів при висвітленні інформації про США на сторінках радянської преси та у подачі новин. У 1987 р. М.С. Горбачов опублікував свою книгу «Перебудова та нове мислення для нашої країни та для всього світу», загальними ідеями якої були необхідність відступити від ідеологічного та економічного протистояння між соціалістичною та капіталістичною системами заради захисту загальнолюдських цінностей. У тому числі, радянський лідер зауважив, що обидві сторони повинні дотримуватися політики роззброєння, бо інакше вона такою не може вважатися. 8 грудня 1987 р. відбулася зустріч М.С. Горбачова та Р. Рейгана у Вашингтоні, на якій була підписана згода про знищення ядерних ракет середньої та малої дальності. Відповідно до умов угоди упродовж трьох років СРСР повинен був демонтувати 1752 ракети, США – 869. Не дивлячись на нерівномірність у кількості зброї, яку мали знищити наддержави, це знаменувало початок реального процесу роззброєння.

У зв'язку з вищезгаданими подіями у міжнародних відносинах з початку 1988 р. у радянській пресі простежується різка зміна образу США. Відтепер, вони вже не зображувалися як ворог СРСР. Журналісти намагалися підкреслити позитивні риси в зовнішній політиці США. У матеріалах «Аргументів і фактів» підкреслювалася тенденція до зменшення витрат на озброєння в США. Так, у статті «США: зростання витрат на озброєння» було вміщено діаграму з графічним зображенням витрат, які з 1986 р. залишалися на одному рівні. Висновок був позитивним: «Очікувати різкого зростання асигнувань на оборону вже не доводиться» [13]. Ця ж проблема підкреслена у статті «СРСР – США: прощай, зброя!» [14]. Акцент робився на необхідності досягти взаєморозуміння, яке було б покладено в основу мирного співіснування. Доволі показовими є заголовки публікацій: «Ідею мирного співіснування людство вистраждало», «Чи можливий світ без війни», «Від океану до океану» (стаття в рубриці «Радянсько-американські походи за мир – приклад «народної дипломатії»» [15; 16; 17]. У статті «Спробуємо зрозуміти один одного» яскраво висловлена думка про те, що слід відрізнити владу, яка винувата у міжнародній конфронтації, та народ: «Не народи, а політичні системи породжують ворожисть, яка ускладнює, а часто й підриває міжнародні відносини...» [18].

У 1989 р., у матеріалах радянської преси простежувалася тенденція зображення США виключно як миролюбної країни, яка спрямовувала свої зусилля на припинення конфронтації. Так, у статті «Вулиця з двостороннім рухом» підкреслювали слова нового президента США Дж. Буша-старшого, що він «буде продовжувати курс на поглиблення взаєморозуміння та розширення співробітництва на благо двох наших країн та всього світового співтовариства» [19]. До того ж, у цій публікації були відмічені величезні черги радянських громадян у посольства США для отримання візи на виїзд до США, що свідчило про істотне збільшення інформаційної свободи в

СРСР. Новому американському президенту була присвячена окрема стаття, у якій підкреслювалися його особисті якості – порядність, чесність, сентиментальність, любов до дітей, привабливість, дружелюбність: «У нового президента дюжина радників (а не два-три, як у його попередників), вірні друзі по всій Америці (саме друзі, а не знайомі)...» [20].

Таким чином, у другій половині 1980-х рр. перші спроби модернізації у політичній сфері СРСР знайшли виявлення в поступовому відході від жорсткого протистояння з головним зовнішнім ворогом США. Відтепер Сполучені Штати зображувалися здебільшого як миролюбна країна, з якою необхідно співіснувати та розширювати співробітництво.

Багато уваги на сторінках радянської преси автори приділяли й соціально-економічній сфері. Упродовж 1985-1987 рр. майже у кожному випуску газети «Аргументи і факти» публікувалися статті, в яких наголошувалося на різних соціальних проблемах США: злидні, низькі зарплати, різка диференціація суспільства на заможних і незаможних, порушення прав людини, високий рівень злочинності, проблема національних меншин тощо. Показовими можна вважати статті: «На доларовому Олімпі», «Зворотній бік «американської мрії», «Лас-Вегас: за блискучим фасадом», «Життя та турботи американської пенсіонерки», «Сто способів захисту від злочинців», «Загальна криза капіталізму поглиблюється» [21; 22; 23]. У рубриці «Думки та спостереження» постійно публікувалися факти про порушення прав людини, про збільшення кількості самогубств серед американців тощо. На сторінках багатьох випусків публікувалися матеріали на тему: «Америка та права людини» з підзаголовками «Переслідування учасників антивоєнських демонстрацій», «Втручання у приватне життя громадян», «Політичні ув'язнені», «Переслідування інакодумців», «Дискримінація національних меншин» тощо [24]. Характерним прийомом журналістів було використання порівняння СРСР та США: «Ми та вони» (у рубриці «Два світи – два образи життя»), «Тренер в СРСР та на Заході» (наприклад: для радянського тренера головне – виховати особистість, для західного – гроші), «СРСР – США: статистика здоров'я», «Як вирішується житлова проблема у США та СРСР» тощо [25; 26; 27].

У 1988 р., не дивлячись на покращення іміджу США на сторінках радянської преси, у висвітленні питання соціально-економічної сфери радянські журналісти продовжували зображувати Сполучені Штати як країну, в якій більшість народу проживає на межі бідності та злиднів. Подібні проблеми розкриті, наприклад, у статті «Символ неблагополуччя» [28]. Вона присвячена американській родині, члени якої через відсутність житла були вимушені проживати в автомобілі 1971 р. випуску, за словами журналіста, «наполовину розбитому чудовиську, іржавому, без скла та капоту». У статті «СРСР – США: фестиваль ідей» поряд із зображенням поліпшення культурних зв'язків між двома наддержавами підкреслювалася проблема злиднів у США: «Ну, а щодо бідних та бездомних... Щоб їх побачити, у Нью-Йорку, наприклад, і ходити

нікуди не потрібно: вони всюди – сидять на лавках вздовж вулиць або просто лежать на тротуарах» [29].

Лише у 1989 р. відбулися кардинальні зміни у зображенні соціально-економічної сфери США. Відтепер, у пресі публікувалися матеріали, у яких розкривалися переваги капіталізму, підвищення рівня життя американського народу. Так, наприклад, у статті «Статистика з Ленглі» наводилися дані, опубліковані у новому «Довіднику з економічної статистики за 1988 рік», підготовленому ЦРУ. «Згідно з цими даними, у минулому році середній американець заробив 18 200 дол., тоді як дохід середнього громадянина Радянського Союзу склав суму, еквівалентну 8 362 дол...» відмічалось у статті [30]. У публікації «Рацион американців» підкреслювалося, що американці «з кожним роком їдять все більше, і з кожним роком стають більш вимогливими у виборі продуктів».

Таким чином, лише наприкінці 1980-х рр. на сторінках радянської преси можна побачити більш-менш позитивну оцінку капіталістичної ринкової економіки США, що було віддзеркаленням спроб економічної модернізації всередині СРСР.

Еволюція образу США яскраво простежується у висвітленні культурної сфери. Як вже згадувалося, у 1985-1987 рр. в «Аргументах і фактах» існувала спеціальна рубрика, присвячена цим питанням. Її назва була показавою: «Антикультура». Американська культура зображувалася виключно як аморальна, позбавлена будь-яких цінностей. Основну увагу було приділено музичній сфері. Постійно публікувалися матеріали про рок-музику та теми, які у ній піднімалися: тема наркотиків, випадкових любовних зв'язків, грошей. У таких статтях основними підзаголовками були: «музичний апокаліпсис», «рок та гроші». Також, приділялася увага кіномистецтву, телевізійним програмам. Так, наприклад, показовою є стаття «Ці мильні “ильні опери”», автор якої відмічав: «Мильні опери» відповідають усім критеріям масової культури, якщо розглядати це поняття як опошлення та вульгаризації духовних цінностей людства буржуазною культурою з середини ХХ століття» [31].

З 1988 р. простежуються різкі зміни у висвітленні інформації про культурну сферу США. Так, у пресі з'явилося багато матеріалів, в яких підкреслювалося налагодження радянсько-американських зв'язків та діалогу у даній сфері, як то: «Радянська музика в Америці», «Делегація кінематографістів з Голівуду повернулася з СРСР», «СРСР-США: фестиваль ідей», «Нинішнє літо безпрецедентне за кількістю контактів між СРСР та США на самих різних рівнях» [32; 33; 29; 34]. У 1989 р. при висвітленні інформації про американську культуру значна увага приділялася темі благодійності. Так, публікувалися матеріали про благодійні концерти американських співаків. Ленінградські журналісти, які відвідали Америку, відмічали у статті «У телевізори за конкурсом», що вони «у захваті від американських передач» і що у «цій країні, здається, всі для того і живуть та працюють, аби отримувати задоволення».

Отже, у другій половині 1980-х рр. при висвітленні культурної сфери США на сторінках радянської преси її зображення трансформувалося від повного неприйняття та критики до можливості запозичення та необхідності співпрацювати. Загалом, дослідивши матеріали преси, можемо говорити про те, що упродовж другої половини 1980-х рр. образ США еволюціонував в СРСР від образу «ворога» та «супротивника» до «партнера», за яким визнавалися певні переваги у різних сферах життя суспільства.

У 1985-1987 рр. США зображувалися виключно у негативному світлі: агресивність, войовничість, ворожість, низький рівень життя більшості американців, аморальність та відсутність духовних цінностей. Населення поділялося на багатіїв – «товсті типи з сигарами у зубах, імперіалісти, з якими треба триматися насторожі» (5 % від загальної кількості населення) та жебраків, знедолених людей.

Утім, з 1988 р. простежується чітка трансформація: США вже почали зображуватися як миролюбна країна, яка була налаштована на встановлення миру та взаєморозуміння з СРСР. Уже не друкувалися статті про їх експансію в різних куточках світу, підкреслювався досить високий рівень життя американців. З 1989 р. можна відстежити зміну тональності інформаційних матеріалів про США у радянській пресі: почалося не просто позитивне висвітлення, а й своєрідне пропагування переваг життя капіталістичного суспільства, з'явилися ідеї про можливість запозичення досвіду США у різних сферах, що раніше взагалі було неприпустимим.

Можна констатувати, що еволюція образу США у 1980-х рр. була своєрідним відлунням модернізації СРСР, спроб трансформувати політико-економічну радянську систему, пристосовувавши її до реалій та вимог часу.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Козн С. Утраченное наследие Горбачева / С. Козн // Новая газета. – 2010. – 10 марта. – № 21. – С. 4.
2. Ядерные взрывы и политика США // Аргументы и Факты. – 1986. – 29 апреля. – № 18. – С. 4.
3. Эхо взрывов в Неваде // Аргументы и Факты. – 1986. – 1 апреля. – № 14. – С. 5.
4. Забота о мире реальная и мнимая. Год в политике СССР и США // Аргументы и Факты. – 1986. – 22 апреля. – № 17. – С. 1.
5. Колесниченко Т. Разрядка или конфронтация / Т. Колесниченко // Аргументы и Факты. – 1986. – 22 июля. – № 30. – С. 3.
6. Морев В. Безъядерные зоны и амбиции Вашингтона / В. Морев // Аргументы и Факты. – 1987. – 28 февраля. – № 8. – С. 3.
7. «Пирани» атакуют в сумерках // Аргументы и Факты. – 1986. – 28 января. – № 5. – С. 7.
8. Ливия: отвергая провокации и шантаж // Аргументы и Факты. – 1986. – 14 января. – № 3. – С. 4.
9. Агрессия США против Ливии // Аргументы и Факты. – 1986. – 29 апреля. – № 18. – С. 6.
10. «Пираты» (рисунок) // Аргументы и Факты. – 1986. – 8 апреля. – № 15. – С. 3.
11. Володин С. Карикатура «Они не прочь сыграть на чужом поле» / С. Володин // Аргументы и Факты. – 1986. – 4 февраля. – № 6. – С. 3.
12. Оффенгенден И. Карикатура «Мечты неоглобалиста и возможные последствия» / И. Оффенгенден // Аргументы и Факты. – 1986. – 28 января. – № 5. – С. 5.
13. США: рост расходов на вооружение // Аргументы и Факты. – 1988. – 20 февраля. – № 8. – С. 3.
14. СССР – США: прощай, оружие! // Аргументы и Факты. – 1988. – 6 августа. – № 32. – С. 1.
15. Идею мирного сосуществования человечество выстрадало // Аргументы и Факты. – 1988. – 7 февраля. – № 9. – С. 6.
16. Кейзеров Н. Возможен ли мир без войны / Н. Кейзеров // Аргументы и Факты. – 1988. – 7 февраля. – № 9. – С. 6.
17. От океана до океана // Аргументы и Факты.

– 1988. – 6 августа. – № 32. – С. 5-6. **18.** Попытаемся понять друг друга // Аргументы и Факты. – 1988. – 20 февраля. – № 8. – С. 5. **19.** Улица с двусторонним движением // Аргументы и Факты. – 1989. – 4 февраля. – № 5. – С. 4-5. **20.** Сигов Ю. Дж. Буш глазами американцев / Ю. Сигов // Аргументы и Факты. – 1989. – 14 января. – № 2. – С. 3. **21.** Ариевич Г. На долларовой Олимпе / Г. Ариевич // Аргументы и Факты. – 1986. – 21 января. – № 4. – С. 4-5. **22.** Обратная сторона «американской мечты» // Аргументы и Факты. – 1986. – 25 февраля. – № 9. – С. 4. **23.** Лас-Вегас: за блестящим фасадом // Аргументы и Факты. – 1986. – 25 марта. – № 13. – С. 5. **24.** Америка и права человека // Аргументы и Факты. – 1987. – 28 ноября. – № 48. – С. 6-7. **25.** Стреляный А. Мы и они / А. Стреляный, В. Лищенко // Аргументы и Факты. – 1986. – 15 июля. – № 29. – С. 4-5. **26.** Козачок В. Тренер в СССР и на Западе / В. Козачок // Аргументы и Факты. – 1986. – 1 апреля. – № 14. – С. 5. **27.** Булатов Б. Как решается жилищная проблема в СССР и США / Б. Булатов // Аргументы и Факты. – 1986. – 22 апреля. – № 17. – С. 3-4. **28.** Новиков К. Символ неблагополучия / К. Новиков // Аргументы и Факты. – 1988. – 7 февраля. – № 9. – С. 1. **29.** Старков В. СССР – США: фестиваль идей / В. Старков // Аргументы и Факты. – 1988. – 20 августа. – № 34. – С. 2. **30.** Статистика из Лэнгли // Аргументы и Факты. – 1989. – 6 января. – № 1. – С. 6. **31.** Корзун Н. Эти мыльные «мыльные оперы» / Н. Корзун // Аргументы и Факты. – 1986. – 19 августа. – № 34. – С. 7. **32.** Советская музыка в Америке // Аргументы и Факты. – 1988. – 13 февраля. – № 7. – С. 4. **33.** Делегация кинематографистов из Голливуда вернулась из СССР // Аргументы и Факты. – 1988. – 12 марта. – № 11. – С. 2. **34.** Нынешнее лето беспрецедентно по количеству контактов между СССР и США на самых разных уровнях // Аргументы и Факты. – 1988. – 30 июля. – № 31. – С. 1.

РОЗДІЛ 2. КРАЇНИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

УДК: 327.39:321.02(061.1ЄС)

Врадій О.С.

ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ КРАЇН ЦСЄ В УМОВАХ ЄВРОПЕІЗАЦІЇ

Автором дається визначення європеїзації та описуються основні теоретичні засади концепції. У статті розглядається процес європеїзації посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи, а також еволюція впливу ЄС на країни-кандидати.

Ключові слова: ЄС, європеїзація, посткомуністичні країни ЦСЄ, країни-кандидати, вплив ЄС.

Автором дается определение европеизации и описываются основные теоретические принципы концепции. В статье рассматривается процесс европеизации посткоммунистических стран Центральной и Восточной Европы, а также эволюция влияния ЕС на страны-кандидаты.

Ключевые слова: ЕС, европеизация, посткоммунистические страны ЦВЕ, страны-кандидаты, влияние ЕС.

The author gives a definition of Europeanization and describes the theoretical basis of the concept. The process of Europeanization of CEE post-communist countries is examined in details. The evolution of EU impact on candidate countries is analyzed.

Key words: EU, Europeanization, CEE post-communist countries, candidate countries, EU impact.

У середовищі дослідників трансформаційних процесів у регіоні Центральної та Східної Європи (ЦСЄ) досягнуто принципової згоди щодо того, що одним з основних факторів здійснення реформ політичних систем цих країн був зовнішній вплив, тобто чинник міжнародного середовища. Вплив на зміст політико-адміністративних перетворень у посткомуністичних суспільствах мали європейські регіональні структури – насамперед Європейський Союз (ЄС), до пріоритетів діяльності якого належить оптимізація політичного процесу як інструменту прискорення євроінтеграційних процесів, підготовки до членства та проведення внутрішніх інституційних реформ у країнах ЦСЄ.

Політичні еліти країн ЦСЄ, задекларувавши бажання інтегруватися до ЄС, відкрили свої політичні системи для впливу норм і процесів, що здійснювались у середовищі європейських наднаціональних структур. Виникає необхідність з'ясувати, за допомогою яких методів ЄС визначає зміст політичного процесу в країнах континенту, зокрема, тих, які не є членами цього утворення.

Останнім часом проблематиці європеїзації посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи приділяється все більше уваги. Основною причиною цієї тенденції є зрозумілий дослідницький інтерес до аналізу європейської інтеграції цих країн, яка в межах стислого проміжку часу

розпочалася, певний час розвивалася та успішно завершилася. Цей процес дав величезний обсяг емпіричного матеріалу, який потребує наукового осмислення, тим більше, що європеїзація посткомуністичних країн не завершилася з набуттям ними членства в ЄС. Особливо науковці цікавляться роллю, яку відіграв ЄС у політичних та соціально-економічних змінах, що відбулись у країнах-кандидатах у процесі їхньої інтеграції до ЄС, набуття членства у ньому.

Слід відзначити ряд аналітичних праць та статей закордонних авторів, в яких досліджено європеїзацію, основні закономірності розширення ЄС на Схід, визначено фактори, які тим чи іншим чином впливають на цей процес. До таких, зокрема, належать праці Поллака М.А. «Теоретизуючи Європейський Союз: міжнародна організація, внутрішня політика чи експеримент в управлінні?» [1], Йохана П.Олсена «Багатолікість європеїзації» [2], що містять аналіз інституційних перетворень всередині ЄС у контексті політики розширення, а також праці таких авторів, як: Б. Хармут, Д. Лемкул, К.М. Радаеллі, Ф. Шіммельфенніг, М.А. Вачудова, інших європейських та американських науковців. Російські вчені (Т.В. Бордачев, В.І. Мироненко) переважно наділяють термін «європеїзація» негативною конотацією, тлумачать його як нав'язування або запозичення європейського досвіду, методів, підходів. Серед вітчизняних публікацій, присвячених дослідженню впливу ЄС на європеїзацію посткомуністичних країн та аналізу інструментів передвступної стратегії, розроблених ЄС для країн-кандидатів, заслуговують на особливу увагу дослідження І.А. Грицяка, Л.Л. Прокопенка, О.М. Рудіка, Н.М. Рудік. Ці проблеми були предметом дослідження у кількох дисертаційних роботах та працях інших жанрів, зокрема Н.М. Буренко, І.С. Піляєва, О.І. В'юницької, Т.Ф. Герасимчук, І.І. Грицуника, Г.І. Зеленько.

Досвід, накопичений країнами ЦСЄ як на етапі підготовки до вступу, так і після набуття членства в ЄС є не лише надзвичайно цікавим з погляду наукового осмислення сучасних трансформаційних процесів у Європі, а й корисним для європейських країн, зовнішньополітичним пріоритетом яких є вступ до Євросоюзу, у практичному сенсі. Для України як пострадянської країни, яка з кінця 1990-х рр. реалізовує національну стратегію європейської інтеграції, цей досвід теж набуває виразного практичного значення, бо його аналіз і вивчення дають можливість уникнути помилок попередників, запозичити перевірені часом інструменти та механізми виконання критеріїв вступу, скоротити в часі важливі реформи. Успішна європейська інтеграція країн ЦСЄ є вагомим аргументом на користь активізації цього курсу в Україні, на прискорення необхідних для його реалізації реформ.

Метою даної статті є з'ясування характерних рис процесу європеїзації країн ЦСЄ до набуття ними членства в ЄС, включаючи аналіз його етапів, ключових рішень, ініціатив та інструментів підготовки до вступу, а також оцінки ступеня та масштабу адаптаційного тиску ЄС на країни-кандидати.

Значна частина впливових міжнародних організацій у своїй практиці стосунків з національними державами використовує так звану «стратегію політичної обумовленості» – підсилення національних реформ, яке

використовується міжнародними акторами для просування та усталення політичних змін. Держави, які не здійснили необхідні інституційні зміни, позбавляються «винагород», зокрема перспективи членства в організаціях.

Успішність стратегії політичної обумовленості визначається, насамперед, розміром «винагороди», яку можуть запропонувати міжнародні організації, та рівнем організації моніторингу за змінами, впроваджуваними у країнах. Саме тому Організація Північноатлантичного договору та Європейський Союз є більш успішними у просуванні необхідних реформ, ніж Організація з безпеки та співробітництва у Європі та Рада Європи, що мають менші, за критерієм матеріального виміру, «винагороди» та вплив на процес адаптації.

Деякі вчені роблять припущення, що прийняття норм європейської спільноти веде до певної втрати суверенітету держави. Водночас, у випадку приєднання до членства у міжнародних організаціях уряди держав компенсують часткове позбавлення суверенності участю в прийнятті наднаціональних рішень, тобто у творенні європейської політики, яка стає обов'язковою для всіх учасників спільноти [3, Р. 129].

На початку 2000-х рр. дослідження європейської інтеграції почало здійснюватись у контексті впливу структур ЄС на політичний процес у середовищі політичних систем країн-членів та держав, які дотримуються інших форм співробітництва. Цей новий теоретико-методологічний фокус досліджень отримав назву концепції європеїзації.

Вивчення впливу європейської інтеграції на внутрішньополітичні процеси у країнах Європи почалося ще на зламі 1970-1980-х рр. Упродовж першого етапу досліджень основною була гіпотеза про вплив ЄС на політичні системи відповідно до принципу «зверху-вниз», а відносини між європейськими структурами та національними державами розглядалися винятково як ієрархічна система [4, С. 45]. Другий етап досліджень розпочався у середині 1990-х рр., у його рамках адаптація національних політичних систем до стандартів ЄС вже розглядалася як реактивний і не обов'язково добровільний процес. Водночас, учені вже допускали можливість зворотного впливу національних політичних тенденцій на європейський політичний процес – підхід «знизу-вверх», а також вірогідність різних наслідків адаптації суспільств до норм, розроблених у середовищі європейських структур.

Дослідження власне європеїзації розпочалися, як уже згадувалося, лише на початку 2000-х рр., їх основним завданням є вивчення причин бажання європейських країн адаптуватися до норм ЄС – джерел адаптації – та шляхів і методів, за допомогою яких ця адаптація відбувається [5].

Нині «Європеїзація» є широковживаним поняттям, позбавленим єдиного точного значення. Наприклад, Й.П. Олсен дає щонайменше п'ять визначень європеїзації, що вживаються для позначення різних, хоча і споріднених, явищ [2, Р. 925-935]. Спрощений підхід до розуміння процесу європеїзації базується на припущенні, що з 1992 р. – моменту підписання Маастрихтського договору – політика в країнах ЄС та власне політика

Європейського Союзу підлягають єдиним закономірностям, тенденціям та мають спільні політичні наслідки. Прихильники цього підходу вивчали насамперед швидкість процесу політичної адаптації в окремих членських країнах та шукали найбільш оптимальні – за витраченим часом та іншими ресурсами – механізми цієї гармонізації.

Прибічники другого підходу розглядають європеїзацію як набір різних феноменів. Вивчається, передовсім, взаємодія між європейським та національними і субнаціональними рівнями політичного процесу. Європеїзація визначається як процес, у рамках якого сфера національної внутрішньої політики стає предметом творення Європейської політики [6, Р. 598].

Одним з основних аспектів дослідження європеїзації стає вивчення різних інституційних середовищ, у яких цей процес відбувається. Насамперед, виділяється модель так званої «Присутності Європейського Союзу», яка є характерною для тих сфер політики, де норми ЄС у чистому вигляді експортуються до національної політики, або ж політичне управління безпосередньо здійснюється наднаціональними структурами ЄС. Роль альтернативи виконує модель «Пристосування як елементу членства в ЄС», відповідно до якої держави вимушені модифікувати політичний процес у деяких сферах під тиском перспектив чи факту членства, тобто, адаптація є скоріше недобровільною, аніж свідомою [7, Р.50].

У рамках вивчення європеїзації було сформовано концепт «багаторівневого управління», заснований на трьох теоретичних підвалинах. По-перше, процес прийняття рішень у Європі розглядається як розподілений між акторами наднаціонального, національного та субнаціонального рівня, які є різними за природою – публічними, неурядовими та приватними. По-друге, процес колективного прийняття рішень державами-членами веде до часткової втрати контролю державних органів влади над політичним процесом. По-третє, політичні арени різних суспільств стають взаємопов'язаними, інтегрованими.

Тут відчутним є наголос на втраті монополії національних держав щодо творення європейської наднаціональної політики і щодо агрегування суспільних інтересів усередині країн-членів. Концепція «багаторівневого управління» трактує європеїзацію, насамперед, як процес постійних політичних змін, вказуючи на те, що європейську інтеграцію не можна сприймати лише як процес двосторонніх відносин між національними державами та Європейським Союзом. До переліку акторів, окрім традиційних структур ЄС та національних держав, додаються регіональні та місцеві уряди, напівпублічні структури, інститути громадянського суспільства, бізнес-структури [8].

Новітнім аспектом дослідження європеїзації є так звана «Європеїзація за межами Європи», під якою розуміють вплив політичних норм, вироблених у середовищі європейських співтовариств, на політичне життя країн, що не є членами ЄС, не мають перспективи вступу до нього у коротко- та

середньостроковій перспективі, щодо яких не можна безпосередньо застосувати політику «винагороди».

Німецький учений Ф. Шиммельфенніг розрізняє два виміри європеїзації у країнах поза межами єдиного європейського політичного простору. З одного боку, основним рушієм європеїзації може бути ЄС, а альтернативою є активна роль національних акторів, насамперед держави, яка прагне долучитися до європейських стандартів. Іншим виміром європеїзації є її інституційна логіка, яка, відповідно до теорії неоінституціоналізму, може мати вигляд «логіки наслідків» або ж бо «логіки відповідності» [9].

У країнах ЦСЄ процес підготовки до вступу мав значний вплив на адміністративні структури та процедури. Проаналізувавши майже п'ятнадцятирічний передвступний період, учені виділили п'ять етапів європеїзації посткомуністичних країн: від перших контактів і угод з торгівлі та співробітництва до переговорів щодо вступу та набуття повноцінного членства. Упродовж цього періоду ЄС діяв як реальний зовнішній гравець, впливаючи на процес трансформації шляхом установлення стратегічних цілей (зона вільної торгівлі, повноправне членство), формування умов (укладання Європейських угод, Копенгагенські критерії вступу), надання політичної та фінансової допомоги і стимулів (PHARE⁸, двосторонній політичний діалог, багатосторонній структурований діалог щодо спільної зовнішньої політики та політики безпеки, співробітництво у сфері юстиції та внутрішніх справ, а також секторальних галузей політики). Дослідники особливо наголошують на тому, що за відсутності життєздатних альтернативних членству в ЄС сценаріїв розвитку, посткомуністичні країни ЦСЄ пішли шляхом трансформації та реформ, жорстко обумовленими критеріями, вимогами та зобов'язаннями, встановленими ЄС відповідно до його *acquis communautaire* [10, Р. 20-21].

Під час підготовки до свого п'ятого розширення ЄС відіграв найбільш активну роль у визначенні та формуванні процесу європеїзації країн кандидатів за всю історію розширень. Упродовж більш ніж десяти років країни-кандидати ЦСЄ було залучено до процесу адаптації до вимог ЄС у контексті перспективи їхнього членства в Союзі. Хоча не можна пов'язувати кожну зміну в адміністративній сфері країн-кандидатів з прямим впливом ЄС, розуміючи всю комплексність та всебічність процесу європейської інтеграції, суттєвий вплив Європейського Союзу є очевидним та безперечним. Особливо це простежується на початковому етапі європеїзації їх адміністративних приготувань до переговорів про вступ відбувся «поворот у напрямі вступу» у змісті допомоги та передвступної стратегії ЄС. Саме з цього часу ЄС встановив чіткі параметри та запропонував вжити певних заходів (досить деталізованих у сферах регуляторної політики,

⁸PHARE – один з трьох фінансових інструментів Європейського Союзу (разом із SAPARD та ISPA) на допомогу країнам-кандидатам з Центральної та Східної Європи у підготовці до вступу в ЄС.

правосуддя та внутрішніх справ і більш загальних за характером в інших, таких, як соціальна політика), щоб змусити країни-кандидати прийняти необхідні політичні рішення з метою відповідності цим вимогам.

На думку експертів, доволі складно визначити вирішальний момент процесу європеїзації. «Поворот у напрямі вступу» після самітів ЄС у Копенгагені (1993 р.) та Гессені (1994 р.) започаткував процес прискореної, сконцентрованої на певні сфери очікуваної адаптації. Слід зазначити, що на той час в ЄС ще не було чітко визначеного адміністративного аспис, до якого країни-кандидати мали б неодмінно адаптувати національне законодавство. Це давало їм простір для прийняття рішень, які б відображали специфіку країни, та встановлення послідовності дій та адаптаційних кроків. Усі країни ЦСЄ постали перед однаковими вимогами з боку ЄС, мали приблизно однаковий час на їх виконання. Завдяки цьому вони мали такі спільні риси європеїзації, як, наприклад, поява адміністративних структур з європейських питань (1992-1994 рр.), просування до секторизації (1995-1997 рр.) та тенденція до централізації ухвалення рішень щодо європейської інтеграції (1998-2002 рр.).

Упродовж процесу європеїзації країн ЦСЄ спостерігається тенденція до формування та збільшення в них кількості відповідних інститутів (підрозділів з європейських справ, місій, згодом постійних представництв у ЄС, виконавчих агентств), розбудови структур для горизонтальної та вертикальної координації роботи зростаючої кількості адміністративних органів та інших зацікавлених гравців, залучених до прийняття рішень у сфері європейської інтеграції на національному рівні, а також запровадження спеціальних тренінгових програм для міністерств з метою зміцнення їхньої адміністративної спроможності [11].

Можна простежити неухильне зростання кількості національних учасників євроінтеграційної роботи, диференціацію конкретних завдань та зобов'язань, а також інтенсифікацію взаємодії між країнами-кандидатами та ЄС. Останній мав можливість тиснути на країни-кандидати з метою дотримання ними вимог, за допомогою надання перспективи членства та реалізації передвступної стратегії, надавши глибокого сенсу запропонованому ним напрямку трансформації посткомуністичних країн. Утім, ЄС не використовував політику обумовленості в негативному ключі шляхом призупинення допомоги або відносин загалом. Єврокомісія дотримувалася більш бюрократичної лінії поведінки, призупиняючи фінансування у випадках затримки з інституційною розбудовою або повідомляючи про брак відповідності вимогам та недоліки у країнах-кандидатах у своїх регулярних звітах. Перше, наприклад, стосувалося Польщі у 1998 р. у межах програми PHARE, Чеської республіки – у 2001 р. у межах програми SAPARD. У випадку з Польщею бюджет PHARE був зменшений на 15% через невідповідність завдань національних проєктів пріоритетам, визначеним у межах партнерства заради вступу. Випадок з Чеською Республікою було зумовлено повільними темпами інституційної розбудови, внаслідок чого створення чеського агентства SAPARD не було

санкціоноване до квітня 2002 р. [12, Р. 12]. Зі схожих причин було використано лише 200 млн. євро з 1 млрд., виділеного на програму ISPA в 2001 р. [13, Р. 45]. За допомогою консультацій та контактів на різних рівнях – від експертів до офіційних зустрічей міністерського рівня в межах спільних об'єднаних інститутів Європейських угод – ЄК та держави-члени ЄС постійно тиснули на країни-кандидати, здійснюючи нагляд за їхнім адміністративним розвитком.

Отже, суттєвим чинником здійснення демократичних реформ у регіоні ЦСЄ було міжнародне середовище, зокрема вплив європейських структур. Для стимулювання перетворень у країнах-кандидатах здебільшого використовували стратегію політичної обумовленості, надаючи «винагороду» взамін за досягнення у сфері реформування системи влади та управління.

Системні зміни, зумовлені формуванням Європейського Союзу, не лише дозволили інтегрувати країни ЦСЄ до інституційної системи ЄС, а й сприяли поглибленню інтеграції всередині нього. Розширення ґрунтувалося на збігові інтересів і прагнень як країн ЦСЄ так і «старих країн» ЄС [14, С. 117].

На початку 2000-х рр. політичний процес стає об'єктом європеїзації. Це означало пристосування норм і практики політики до стандартів, вироблених у середовищі Євросоюзу. «Нові демократії» після вступу до ЄС отримали можливість долучитися до творення нормативних взірців управління. Водночас країни, що не мають чіткої перспективи членства в ЄС, є, насамперед, об'єктом впливу з його боку.

Передвступний досвід посткомуністичних країн ЦСЄ є актуальним та корисним для України, його вивчення сприятиме реалізації стратегічних завдань адміністративної реформи, яка має на меті створення системи державного управління, здатної забезпечити становлення України як високорозвиненої, правової, цивілізованої європейської держави. Стратегія європейської інтеграції вимагає більш глибокого та комплексного дослідження досвіду європеїзації посткомуністичних країн ЦСЄ. Лише за такого підходу досвід ЄС може бути запроваджений до вітчизняної урядової практики, що дозволить реально наблизити нашу державу до виконання Копенгагенських критеріїв вступу до Європейського Союзу.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Pollack Mark A. Theorizing the European Union: International Organization, Domestic Polity, or Experiment in New Governance? / Mark A. Pollack // *Annual Review of Political Science*. - 2005. - Vol. 8. - P. 357-398.
2. Olsen Johan P. The Many Faces of Europeanization / Johan P. Olsen // *Journal of Common Market Studies*. - 2002. - Vol. 40. - No. 5. - P. 921-952.
3. Schimmelfennig F. European Regional Organizations, Political Conditionality, and Democratic Transformation in Eastern Europe / F. Schimmelfennig // *East European Politics and Societies*. - 2007. - Vol. 21. - No. 1. - P. 126-141.
4. Лендъел М.О. Європеїзація політичного процесу в країнах Центральної та Східної Європи як чинник здійснення децентралізаційної реформи / М. О. Лендъел // *Наук. зап. НаУКМА. Сер. Політ. науки*. - 2008. - Т. 82. - С. 44-49.
5. Adshead M. Conceptualising Europeanisation: Policy Networks and

Cross-National Comparison / M. Adshead // Public Policy and Administration. - 2002. - Vol. 17. - No. 2. - P. 25-42. **6.** Borzel T. Towards Convergence in Europe? Institutional Adaptation to Europeanization in Germany and Spain / T. Borzel // Journal of Common Market Studies. - 1999. - Vol. 37. - No. 4. - P. 597-616. **7.** Lodge M. Varieties of Europeanisation and the National Regulatory State / M. Lodge // Public Policy and Administration. - 2002. - Vol. 17. - No. 2. - P. 43-67. **8.** Rhodes R. A. W. Understanding Governance. Policy Networks, Governance, Reflexivity and Accountability / R. A. W. Rhodes // Buckingham: Open University Press, 1997. - 274 p. **9.** Schimmelfennig F. Europeanization beyond Europe / F. Schimmelfennig // [Electronic resource]. - Living Rev. Euro. Gov. - 2007. - No.2. - Access mode: <http://www.livingreviews.org/lreg-2007-1>. **10.** Lippert B. From pre-accession to membership: implementing transformation and integration / B. Lippert, P. Becker // Towards EU-Membership. Transformation and Integration in Poland and Czech Republic. - Bonn : Europa Union Verlag, 1998. - P. 17-62. **11.** Рудік Н.М. Європеїзація посткомуністичних країн: основні етапи та особливості / Н.М. Рудік // [Електронний ресурс]. - Публічне адміністрування: теорія та практика Ел. зб. наук. праць. - № 2. - 2009. - Режим доступу: <http://www.dbuapa.dp.ua /zbirnik/2009-02/index.html>. **12.** Poland: Adoption of the Community acquis. - [Electronic resource]. - Access mode: www.europa.eu.scadplus. **13.** Lippert B. The Pressure of Europeanisation: From Post-communist State Administrations to Normal Players in the EU System / B. Lippert, G. Umbach, G. Umbach // Baden-Baden: Nomos, 2005. - 203 p. **14.** Грицуник І.І. Системні особливості розвитку країн ЦСЄ в контексті адаптації до євроінтеграційного процесу / І.І. Грицуник // Дис. канд. наук: 23.00.04 - 2008. - 201 с.

УДК 321:438+439

Зеленько Г.І.

ДЕМОКРАТИЧНИЙ ТРАНЗИТ У ВИШЕГРАДСЬКІЙ ЄВРОПІ В КОНТЕКСТІ «ТРЕТЬОЇ ХВИЛІ» ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ

Демократичний транзит у країнах Вишеградської Європи (Польща, Чехія, Угорщина, Словаччина) є найуспішнішим прикладом використання інструментальних можливостей демократії, вдалого геополітичного становища, а також консолідованої позиції політичного класу щодо суспільно-політичних змін. Чинники, зміст і наслідки демократичного транзиту є предметом розгляду в цій публікації.

Ключові слова: демократичний транзит, консоціальна політика, політична інституціоналізація, фактори демократичного транзиту.

Демократический транзит в странах Вышеградской Европы (Польша, Чехия, Венгрия, Словакия), служит наиболее успешным примером использования инструментальных возможностей демократии, удачного геополитического положения, а также консолидированной позиции политического класса относительно общественно-политических изменений. Факторы, содержание и последствия демократического транзита являются предметом рассмотрения в данной публикации.

Ключевые слова: демократический транзит, консоциальная политика, политическая институционализация, факторы демократического транзита.

Democratic transit taking place in the Visegrad Europe (Poland, Czech Republic, Hungary, Slovakia) is the most successful example of the proper use of instrumental possibilities of democracy, a favourable geopolitical position and the political class' consolidated position on the social and political changes, that apparently provided success in transition from the authoritarian regime to the liberal democracy regime. Factors, meaning and consequences of democratic transit are considered in this publication.

Keywords: *democratic transit, consolidation policy, political institutionalization, democratic transit factors.*

Грамотне використання інструментальних можливостей демократії і вдалого геополітичного становища, а також консолідована позиція політичного класу щодо суспільно-політичних змін виявилися чинниками, що забезпечили успіх демократичного переходу країн Вишеградської Європи (Польща, Чехія, Угорщина, Словаччина) від авторитарного режиму до режиму ліберальної демократії [1]. Звісно, ще довго за інерцією країни ЦСЄ вважатимуться посткомуністичними, але наразі, на тлі подій в Україні та Росії, є підстави вважати їхню траєкторію переходу відмінною від решти посткомуністичних країн. З огляду на схожість соціокультурних і геополітичних характеристик цих країн з Україною, траєкторію руху якої можна охарактеризувати формулою «Україна – не Росія», – аналіз центрально-європейського варіанту «третьої хвилі демократизації» представляє особливий інтерес для вітчизняної науки.

Відповідно до теорії «демократичної консолідації», демократія у своєму розвитку проходить такі фази: ерозія і розпад авторитаризму, режимна лібералізація, інституційна демократизація, етап неконсолідованої демократії і, нарешті, етап демократичної консолідації. На кожному з них відбуваються політичні, економічні та соціокультурні зміни якісного характеру. Швидкість просування до консолідованої демократії («телосу») може бути різною і залежить від сукупності внутрішніх та зовнішніх чинників [2, С. 173-185].

Вважається, що демократична консолідація проявляється крізь якісні зміни суспільно-політичної сфери внаслідок так званої «консолідації чотирьох рівнів»: 1) конституційна консолідація – формування на демократичних засадах центральних конституційних органів: президент, уряд, парламент і суди; 2) представницька консолідація – консолідація територіального (партії) та функціонального (асоціації) представництва інтересів. Партії одночасно можуть бути інститутами територіального і функціонального представництва; 3) інтегративна консолідація – зниження стимулів до неконституційних дій (які послаблюють демократію) з боку потенційних груп вето (військові, великі бізнесмени, землевласники, власники медійних проєктів, радикальні рухи та ін.) до такого рівня, коли вони інтегровані в демократію настільки, що цю систему вважають більш функціональною і ефективною, ніж будь-які інші [2, С. 185].

Запропонований алгоритм є універсальним, а процеси проходження фаз демократичного транзиту країнами Вишеградської Європи мають різні хронологічні межі. Першими до етапу консолідації демократії перейшли Польща, Угорщина та Чехія – з кінця 1990-х рр., Словаччина ж – тільки на початку 2000-х рр. після повалення режиму В. Мечіяра. Важливу роль у цих процесах, на мій погляд, відіграли такі чинники.

По-перше, зовнішньополітичний, роль якого полягала в розгортанні широкій підтримки процесам реформ з боку і ЄС, і США, що

супроводжувалося, насамперед, включенням країн Вишеградської Європи до складу країн-кандидатів на членство в ЄС. Такий статус передбачав набір заходів, спрямованих на реформування економіки, навчання кадрів, підтримку демократичних інститутів, адаптацію норм права до стандартів ЄС. Завдяки цьому країни регіону ніби «підтягувалися» до демократії.

По-друге, стимулюючу роль мав рівень державо- та націєформуючих чинників. Зокрема, події в Україні зими 2013-2014 рр. змушують зважати саме на цю обставину. Країни Вишеградської групи (далі – ВГ) за виключенням Угорщини є моноетнічними, що сприяло формуванню єдиної європейської ідентичності та консолідації суспільства. Їм вдалося уникнути випадків сепаратизму (за виключенням Чехословаччини), хоча, як відомо, процес роз'єднання Чехії та Словаччини носив мирний і добровільний характер.

Третій чинник – рівень структурних соціально-економічних обставин. Країни ВГ, зокрема Польща та Угорщина, мали приватний сектор економіки ще за часів соціалізму, і це полегшило їхній перехід до ринку. Країни ВГ уже протягом 1990-х рр. змогли істотно реформувати власну економіку і, що найважливіше, переорієнтувати експорт на країни ЄС. На момент вступу до ЄС вже близько 70% торговельного обороту країн Вишеградської Європи припадало на країни ЄС, тобто, перш ніж інтегруватися до ЄС політично ці країни інтегрувалися до нього економічно.

Четвертий чинник – рівень соціально-класового розвитку. Йдеться про наявність соціальної бази для демократії – середнього класу. У випадку країн Вишеградської Європи економічне зростання, яке вони отримали вже в першій половині 1990-х рр., сприяло його досить швидкому оформленню. Хоча навіть зараз середній клас країн регіону за матеріальними параметрами та можливостями поступається середньому класу країн Західної Європи.

П'ятий чинник – рівень культурно-ціннісного розвитку. У країнах ВГ процеси демократизації були обумовлені вищим, ніж у пострадянських країнах, рівнем розвитку цінностей та орієнтацій, характерних для громадянської політичної культури.

Шостий чинник – економічні та політичні процедури, здійснювані політичним класом. Дослідження шведського економіста А. Ослунда та американців Х. Лінца і А. Степана показали, що успішні демократичні транзити передбачають послідовну політичну демократизацію, після якої має бути здійснено розбудову і закріплення ефективних демократичних інститутів, і лише після цього – створення «економічного суспільства», системи соціальних гарантів та посередницьких інститутів між державою та ринком. Лише на цій основі мають здійснюватися болісні економічні реформи.

Сьомий чинник стосується мікрорівня і включає в себе особистісні та індивідуально-психологічні особливості ключових політичних акторів, які реально сприймали ситуацію, приймаючи адекватні політичні рішення.

Отже, у країнах Вишеградської Європи були достатні передумови для втілення консоціальної моделі демократизації [3]. Основна її перевага полягає в тому, що вона є однією з найдієвіших політичних стратегій врегулювання конфліктів у розколотих суспільствах, даючи можливість використовувати для ведення державної політики заходи ненасильницького характеру.

Політичні розколи в посткомуністичних країнах зумовлено, насамперед ставленням до зовнішньополітичних орієнтацій, типу політичного режиму, способу політичного транзиту, характеру конституціоналізму. У країнах Вишеградської Європи до цього додалися умови вступу до ЄС, а після набуття членства – способів адаптації у ньому. Серед найважливіших характеристик для таких суспільств А. Лейпгард виділяє політичну стабільність, яка б включала в себе механізми підтримання стабільності системи, громадянський порядок, легітимність та ефективність; коаліційні уряди, пропорційність як головний принцип політичного представництва, розподілу посад в державі, взаємне вето або правило «співпадаючої більшості», яке передбачає при остаточному прийнятті рішення не звичайну, а кваліфіковану більшість, що дає меншості додаткові шанси на захист їхніх інтересів, високий ступінь автономності кожного сегмента в управлінні власними внутрішніми справами [4].

У консоціальній теорії акцент робиться на етнічній складовій, хоча поле її застосування значно ширше. Вона розглядається як «система акомодациї» та компромісу між елітами, у рамках якої розколоті суспільства мають можливість зберегти політичну стабільність. Зараз вона має універсальний характер – як стратегія врегулювання конфліктів у суспільствах, поділених на основі мультикультуралізму, її застосовують у всіх ситуаціях, які характеризуються плюралізмом, незалежно від того, чи є він етнічний, релігійний, мовний, соціальний або інший. У політичній сфері справедлива акомодация досягається завдяки участі представників усіх груп в управлінні країною, автономії цих груп, пропорційному представництву і наявності права вето у меншин.

Політика консоціації можлива за наявності відповідної конфігурації політичних інститутів, своєрідної «політичної матриці», яка б уможлиблювала її реалізацію. Змінні, необхідні для підтримки консоціальної політики, мною було згруповано так: тип виборчої системи і форми політичної участі; з допомогою яких реалізується залучення громадян до вироблення суттєво значущих рішень; способи формування урядів і рівень їхньої легітимності; рівень консолідованості політичного класу щодо національних інтересів цих держав і наявність груп вето, здатних заблокувати захист або підтримку забезпечення відповідних національних інтересів; рівень соціальної активності, який має релевантні форми і, відповідно, співвідношення релевантних і нерелевантних форм політичної участі; якість державної бюрократії.

У країнах Вишеградської Європи відповідна «політична матриця» створювалася:

- по-перше, шляхом внесення змін до конституцій, а саме створенням адекватної конфігурації політико-правових інститутів, прийняттям необхідних процесуальних законів, що забезпечили повноцінність затверджених на конституційному рівні політико-правових процедур;
- по-друге, підтриманням доволі високого (хоча й не без коливань) рівня політичної довіри до органів державної влади (на рівні 23-40%, що є нормою для сталих демократій); для порівняння в Україні рівень довіри до органів державної влади тримається на рівні 8-12% з нетривалими коливаннями у бік підвищення);
- по-третє, підтриманням високого рівня консолідації навколо стратегічних політичних пріоритетів, а саме – підтримка вектору суспільно-політичних трансформацій (демократія і ринкова економіка), зовнішньополітичної орієнтації (євроатлантична інтеграція), які не були предметом політичного протистояння (політичні актори сперечалися переважно щодо тактичних кроків у реалізації цієї політики);
- по-четверте, створенням умов для розвитку релевантних форм політичної участі заради підтримки високої легітимності інструментів демократії (політичні вибори), правлячих партій і, відповідно, політичних рішень, відчуттям особистої причетності до реалізації державної політики;
- по-п'яте, завдяки реалізації євроатлантичного вектору в зовнішній політиці і набуттю статусу «країн-неофітів» у країнах ЦСЄ реалізовувалася так звана «модель зовнішніх стимулів», завдяки чому вони отримали всебічну підтримку від ЄС при реалізації модернізаційних проєктів. Останній факт створив позитивне зовнішнє тло для реалізації консолідаційної політики.

Зважаючи на те, що на початку демократичного транзиту в країнах Вишеградської Європи потрібний перехід призвів до конвульсивних змін, оскільки необхідні, але непопулярні економічні реформи уповільнювали й політичний поступ, виникали політичні кризи, хоча вони практично ніколи не переростали з внутрішньовладних у масові суспільно-політичні.

Відтак, при конституюванні належної конфігурації політико-владної моделі у всіх країнах з пострадянським (у термінах А. Медушевського) типом конституціоналізму проявився гострий конфлікт двох тенденцій: демократизації (як посилення принципу влади більшості) і ліберального конституціоналізму (основний принцип якого – гарантія прав особистості) [5, с. 221]. Оскільки абдикація (за Є. Вятром) – як форма демократичного переходу – передбачала проведення непопулярних, насамперед економічних, реформ, у країнах ЦСЄ найбільшою популярністю користувалися демагогічні партії, значного розвитку набув феномен популізму – невиправданих обіцянок швидкого покращення ситуації в умовах відсутності реальної можливості їх здійснити [5, С. 222]. Це істотно уповільнило прийняття нових конституцій, наслідком чого стала тривала робота численних конституційних комісій, асамблей. Відкладання прийняття конституцій (у Польщі нову конституцію було прийнято 1997 р., в Угорщині – 2011-го) дало можливість

узгодити найважливіші конституційні положення, необхідні для проведення консоціальної політики. Перевагу було надано парламентській, а не президентській формі правління, хоча в ряді випадків президенти були наділені значними повноваженнями (Польща, згодом Словаччина перейшли до всенародних виборів президента). Причина цього полягає переважно у побоюванні відновлення авторитарних режимів, що завжди ґрунтуються на інститут сильної президентської влади. У Польщі повноваження президента не перевищують повноважень президента у класичній змішаній (парламентсько-президентській) системі, а, швидше, поступаються їм за обсягом.

Слід звернути увагу на роль глави держави в підтриманні суспільної рівноваги. У країнах ЦСЄ за всієї відмінності інституційних основ президентської влади президенти – харизматичні лідери (Л. Валенса у Польщі, В. Гавел у Чехословаччині) відіграли вирішальну роль у збереженні політичної стабільності, виконавши роль вишого надпартійного арбітра в кризових ситуаціях. У країнах Вишеградської Європи прийняття демократичних конституцій співпало з процесом національної самоідентифікації. Це призвело до посилення ксенофобії і націоналізму, що вступило в конфлікт з ідеями громадянського суспільства.

Іншою обтяжливою тенденцією було те, що створення нових політичних інститутів часто випереджало соціальну реальність. Інститути провокували зміну реальності: зокрема, парламенти утворилися раніше партій, котрі повинні були в них працювати. Для мобілізації своїх прихильників партії вдавалися до популістських лозунгів та обіцянок, що часто штучно відволікало виборців і, відповідно, партійних функціонерів від вирішення нагальних проблем. Водночас, партії аби триматися у політичному просторі повинні були шукати консенсус з принципових питань перехідного періоду, демонструючи результативність своєї діяльності. Виникав «парламентський тармидер» [5, С. 223], що не сприяло стабільній конституційній роботі. Це добре видно при вивченні процесу прийняття конституцій у різних країнах, який поєднував у собі і конфліктність, і пошук консенсусу. Зрештою, намагання поєднати різноманітні завдання розвитку політичної системи, ринкової економіки і забезпечення прав та свобод громадян призвело до створення телеологічних (орієнтовних) за характером конституцій. Конституції країн Вишеградської Європи отримали схвальну оцінку Венеціанської комісії, Ради Європи, Європарламенту, проте критерієм їх оцінки була не так адекватність реальним процесам, як відповідність ідеальному типу, існуючому в дискусіях а priori.

Позитивну роль у процесах демократичного транзиту відіграла люстрація, проведена в країнах регіону в різних модифікаціях. Незважаючи на те, що часом вона набувала рис «дикої люстрації», проявляючись у формі комуніфобії, у ряді країн регіону люстрація призвела до оновлення політичного класу та до вдосконалення механізмів формування політичних рішень.

Спільною рисою політичного процесу в посткомуністичних країнах є зростаючий (часто – вирішальний) вплив фінансово-промислових груп (олігополій) як політичних акторів, які до кінця 1990-х - початку 2000-х рр. стали інкорпоруватися до політичного класу на постійній основі. Країни Вишеградської Європи не є виключенням із цього правила, хоча рівень впливу фінансових об'єднань був і залишається в них значно нижчий, ніж у Росії чи в Україні, і ці структури не стали провідними акторами сучасної політики.

Фаза демократичної консолідації настає тоді, коли основні політичні актори досягають згоди щодо правил гри і, зрештою, визнають їх, у термінах Г.Колодка, «єдиною грою у місті» [6]. Перехід до демократії закінчується демократичною консолідацією, коли в межах перехідного режиму демократичні поведінкові зразки переходять у стабільні структури, а доступ політичних акторів до процесів прийняття політичних рішень відбувається в межах легітимних процедур, що визнаються основними політичними акторами.

Мірою інституалізації влади суттєво змінюються поведінкові зразки в суспільстві. Зазвичай цей період супроводжується масовим суспільним розчаруванням, обумовленим тим, що головна вимога виконано, старий режим зруйновано, права на свободи реалізовано, демократичні і конституційні відносини встановлено. Групи, які переслідували ці цілі, втрачають основні мотиви для подальшої активності. При цьому політичні актори вважають за необхідне потурбуватися про власні соціальні та економічні засади існування. Партії намагаються монополізувати функції артикуляції та агрегації суспільних інтересів і поступово знешкодити «конкурента» у вигляді громадянського суспільства. Останнє розпадається на окремі сегменти і організується на основі інших, дуже диференційованих інтересів. Виникають структури домінування і гегемонії, що представляють економічно привілейовані інтереси, лобіюючи їх у державних органах. Це поглиблює соціальні розколи. Подібний розвиток, своєю чергою, посилює дезінтегруючі тенденції, коли різноманітні інститути громадянського суспільства ніби «замикаються» в собі. Подібна сегментація посилює центробіжні процеси, що проявляється у сплесках екстремізму, ксенофобії. На поверхню виходять мовні, релігійні, територіальні конфлікти, що може мати край негативні наслідки для державності як такої.

Інший аспект проблеми цього періоду полягає у зміні ставлення до держави, яке за неможливості нівелювання «тіньових сторін» громадянського суспільства, але вже в умовах демократії, призводить до політичного відчуження, об'єднуючись девальвацією демократії як політичного режиму загалом. Подібна фрустрація виливається в кращому випадку в масову суспільну аномію, у гіршому – у насильницькі дії проти діючої влади. У випадку неефективності або низької легітимності політичних інститутів суспільна реакція набуває форм «суспільного свавілля», коли політика твориться на вулиці. Держава, при цьому, поступово перетворюється на таку собі охлократію. Свідченням подібної неефективності політичних інститутів

стали нещодавні масові виступи в Угорщині, політична криза в Польщі, події «помаранчевої революції» в Україні.

Якщо підійти до проблеми з позицій неoinституціоналізму, визначивши державу як зацікавленого гравця на політичному ринку, то, очевидно, що часті зміни правил гри (створення нестабільної виборчої та партійної системи, постійне внесення змін до інституту виборчого права, його коригування під час самого електорального процесу) є свідченням неадекватного використання державою соціального капіталу. Воно призводить до спонтанного оформлення неформальних інститутів, що перешкоджають демократизації або ж виникають як результат прямої зацікавленості державної бюрократії у збереженні свого домінування в політичному процесі.

В останні роки країни ВГ зіткнулися з проблемами, які істотно дестабілізують ситуацію у них.

Конституційна консолідація у країнах ВГ відбулася. З-поміж усіх постсоціалістичних країн саме в них було найменше конституційних криз: у Польщі – 13, Угорщині – 12, Словаччині – 25, Чехії – 10. Показово, що у фазі консолідації демократії конституційна криза мала місце лише в Чехії у 2001 р. [7, С. 321]. Нині всі країни ВГ є парламентськими республіками, хоча в Польщі та Словаччині повноваження президентів більш виражені. У конституціях зафіксовано основні права та свободи громадян, типи виборчих систем (у Польщі, Словаччині та Чехії – пропорційні з відкритими партійними списками, преференційною системою голосування та обмежувальними бар'єрами, в Угорщині – змішана лінійна виборча система у співвідношенні «25 – 75»). Досить ефективною є регіональна політика, що стало наслідком політики «вирівнювання регіонів», запровадженої у процесі підготовки вступу до ЄС. Повноцінно функціонують органи місцевого самоврядування.

Аналіз партійних систем та організованих груп інтересів свідчить, що консолідації територіального (політичні партії) та функціонального (асоціації) представництва інтересів, загалом, відбулися. У країнах регіону сформувалися багатопартійні системи: у кожній з країн зареєстровано понад 100 партій, серед них стабільно впливовими (парламентськими) є 4 – 8, діє від 50 до 80 тисяч громадських організацій загальнонаціонального та місцевого масштабу. Водночас, для партійних систем характерна нестабільність (особливо в Польщі і Словаччині), хоча амплітуда політичного маятника скорочується. За висновками дослідників, майже всі партії та партійні коаліції зазвичай формуються не на ідеологічній, а на кон'юнктурній основі [8, С. 123]. За глибиною трансформації лише партійні системи Угорщини та Чехії є моделями, за основними характеристиками наближеними до європейських зразків.

Стосовно наступної ознаки процесу консолідації – зниження стимулів до неконституційних дій, які послаблюють демократію, з боку потенційних груп все до такого рівня, коли вони інтегровані в демократію настільки, що цю систему вважають більш функціональною і ефективною, ніж будь-які інші, – у країнах ВГ нині виявилися проблеми. Ситуацію, що склалася,

оцінюють по-різному. Так, на думку керівника Центру міжнародних досліджень у Парижі Ж. Рупника, «...нині саме мешканці Центрально-Східної Європи найбільш скептично налаштовані по відношенню до демократії, яку схвалює лише третина громадян цих країн. Такий самий скепсис спостерігається щодо виборів. Лише 22 % опитаних схвально відповіли на запитання: «Чи вважаєте ви свій голос вирішальним на виборах?» Популістські рухи, продовжує Ж. Рупник, користуються цією двоїстістю та незадоволенням. Їх неможна назвати антидемократичними, бо вони стверджують, що вони є вираженням «справжнього голосу народу». Водночас, вони антиліберальні, бо не вважають, що конституційні норми та представницька демократія мають пріоритети над цінностями і «законними» наріканнями суспільства [9]. Внаслідок цього відбувається поляризація суспільства. З метою впорядкування ситуації Варшава, Будапешт, Братислава та Прага намагаються посилити позиції держави в політичній системі, і це призводить до нових проявів популізму. Популістський виклик ринковому, прозахідному консенсусу еліт набуває двох форм: боротьби з корупцією або декомунізації. Наслідком стають численні випадки корупційних скандалів, спроб люстрації або санації систем, звинувачень посткомуністів у тому, що вони «нав'язали» суспільствам політичний та економічний проект у вигляді ЄС. Інші дослідники ситуацію не драматизують. Зокрема, дослідники фонду Бертельсмана констатують той факт, що за останні роки в країнах ЦСЄ не спостерігалось прогресу в зміцненні демократії за незначного зниження якості ринкових інститутів.

Дані Індексу трансформації за 2010 б. свідчать, що країни ЦСЄ досягли значних успіхів у вдосконаленні демократії та ринкової економіки [10, с. 125]. По-різному можна оцінити якість демократичних інститутів. Певний прогрес спостерігався у Польщі. Загалом, за показниками індексу якості управління, який оцінює продуктивність дій політичних еліт у демократичних і ринкових реформах, країни ЦСЄ продемонстрували покращення. Високі рівні консолідації можна пояснити порівняно високим рівнем освіти серед місцевого населення, відсутністю соціальних диспропорцій та класових суперечностей, орієнтацією на демократію і суспільну мобілізацію, розумними інституційними рішеннями нових демократичних еліт при розробці конституцій та повним розвінчанням соціалістичної та інших авторитарних альтернатив [10, с. 127].

Наразі в країнах Вишеградської Європи рівень довіри до інструментів демократії, через які реалізується політика консолідації, є цілком співмірним з країнами сталої демократії. Зокрема, політичним партіям: у Чехії довіряє 17%, не довіряє 82%; в Угорщині, відповідно, 20% проти 77% (не довіряють); у Польщі 17% (довіряють) проти 80%, у Словаччині 17% проти 81% [10, с. T23]. Найбільше з-поміж країн ЄС партіям довіряють у Швеції (43%), Фінляндії, Нідерландах і Люксембурзі (по 37%). Середній рівень по ЄС – 17% тих, хто довіряє, проти 79%, хто не довіряє. Рівень довіри до уряду: у Чехії 27% довіряють, 71% не довіряє; в Угорщині 33% довіряють, 63% не довіряють; у Польщі 23% довіряють, 74% не довіряють, у Словаччині 28%

довіряють, 70% не довіряють. По ЄС 26% довіряють, 71% не довіряють [11, С. Т24]. Рівень довіри до парламентів: у Чехії 19% довіряє, 79% не довіряє; в Угорщині 31% довіряє, 66% не довіряє; у Польщі: 23% довіряє, 74% не довіряє; у Словаччині 27% довіряє, 71% не довіряє. По ЄС 27% проти 68%, які не довіряють [11, С. Т24].

Відносно стабільним є співвідношення єврооптимістів та європесимістів у країнах ВГ. Це вказує на те, що економічну кризу, яку переживає ЄС, люди не пов'язують з неефективністю політичних інститутів і самого інтеграційного утвору. Так, у Чехії 37% довіряють, 59% не довіряють інституціям ЄС; в Угорщині 48% довіряють, 46% не довіряють; у Польщі 44% довіряють, 45% не довіряють; у Словаччині 45% довіряють, 53% не довіряють. У країнах – старих членах ЄС рівень євроскептицизму є значно вищим: лише 32% довіряють ЄС, тоді, як 59% не довіряють [11, С. Т25]. Найбільшим рівнем довіри в країнах регіону користуються регіональні та місцеві органи влади: у Чехії 49% довіряють проти 48%, що не довіряють; в Угорщині 50% довіряють, 47% не довіряють; у Польщі 48% довіряють, 47% не довіряють; у Словаччині 49% довіряють, 50% не довіряють [11, С. Т26].

Ці цифри, а також наведені вище оціночні критерії Індексу трансформації свідчать, що держави ВГ уже є повноцінними демократіями, хоча й з певними недоліками та відхиленнями. Основні відхилення стосуються слабого рівня розвитку громадянського суспільства та представництва політичних інтересів, а також корупції у політиці та стійкого обмеження незалежності судової системи.

Натомість правил проведення демократичних виборів у регіоні послідовно дотримуються. Демократично обрані представники необмежені у своїх діях антидемократичними владними заборонами або зонами, виокремленими з-під дії конституцій; усі помітні політичні актори визнають дієвість демократичних правил політичної гри, а громадяни підтримують норми демократії. Країни Вишеградської групи віднесено до дванадцяти країн так званої «функціонуючої ліберальної демократії», які в результаті політичної трансформації повністю консолідовані або близькі до того, маючи бали демократичних показників у діапазоні 8,0 – 9,8 (за десятибальною шкалою) [10, С. 125]. Лише у Словаччині бали за свободу преси різко знизилися від 2008 р. Це пояснюється, по-перше, тим, що правлячі партії порушують інституційну автономію державних ЗМІ; по-друге, слабка фінансова база багатьох ЗМІ ставить їх у залежність від потужних бізнес-структур, які використовують ці ЗМІ для досягнення власних політичних інтересів.

Узагальнюючи особливості демократичного транзиту країн Вишеградської Європи, слід відзначити, що реалізація лінії на будівництво демократичного суспільства на базі політичного плюралізму і розмежування повноважень гілок влади відбувалася тут успішніше, ніж у пострадянських республіках, яких було віднесено також до «третьої хвилі демократизації». Цьому сприяли відповідні історичний досвід і стартова ситуація, значно нижчий, ніж у інших посткомуністичних країнах рівень суспільно-політичних

розмежувань, високий рівень національної самоідентифікації як європейських держав, велика роль зовнішніх факторів, що проявилася у формі політичної, економічної та фінансової підтримки ЄС і США, адекватність політико-правових інститутів та процедур, обраних у процесі конституцієтворення та повноцінна консоціальна політика.

Зрештою, ми бачимо досить успішні приклади демократичного переходу, які істотно відрізняються від решти варіантів демократичного транзиту своєю незначною тривалістю. Незважаючи на численні навколокоаліційні баталії, що мають місце протягом останніх років у Польщі, Угорщині, Чехії та Словаччині, ці країни, по-перше, продемонстрували дієвість основних атрибутів демократії: виборів, створення коаліцій, взаємодії влади та опозиції; по-друге, електоральні цикли, які відбулись у цих країнах в останнє десятиріччя, за всіма ознаками наближаються до системи «гойдалок», характерної для країн Західної Європи, тобто, кожен електоральний цикл спричиняє почерговий перехід влади від влади до опозиції на основі одних і тих самих процедур; по-третє, всупереч численним погрозам багатьох екстремістськи налаштованих політичних партій і навіть їхнього приходу до парламентів, політика цих країн не змінюється докорінно (жодна з партій публічно не заявляє про необхідність виходу з ЄС чи НАТО, про проведення реприватизації і т. ін.). Незважаючи на значну кількість конфліктів у країнах регіону, вони не набули статусу суспільно-політичних криз, а розгорталися як конфлікти всередині влади. Ефективною демократія може стати лише за умови інституалізації її процедур, що було підтверджено розвитком країн Вишеградської Європи.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Eisfeld R., Pal A. L. (eds.). *Political Science in Central-East Europe. Diversity and Convergence*. – Berlin: Barbara Budrich Publishers, 2010. – P. 9 – 35.
2. Schmitter P. The Conceptual Travels of Transitologists and Consolidologists: How Far to the East Should They Attempt to Go? / P. Schmitter, T. Karl // *Slavic Review*. – 1994. – Vol. 53. – P. 3.
3. Детально ця проблема була викладена автором у статті: Зеленько Г.І. Консоціальні практики у політиці країн Центрально-Східної Європи // Г.І.Зеленько // *Наукові записки ППіЕНД ім. І.Ф.Кураса*. – 2013. – Вип. 1. (63). – С. 41-51.
4. Лейпхарт А. Со-общественное конструирование. – *Полис*. – 1992. - №4. – С. 67-78.
5. Медушевский А.Н. Теория конституционных циклов / А.Н. Медушевский. – Москва: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. – 576 с.
6. Колодко Г. Від шоку до терапії. Економіка і політика трансформації / Г. Колодко. – Львів: Часопис "І", 2004. – 563 с.
7. Raadt J. Contested Constitutions: Legitimacy of Constitution-making and Constitutional Conflict in Central Europe. – J. Raadt // *East European Politics and Societies*. – Vol. 23. - № 3. – Summer. - 2009. - P. 319-328.
8. Post-communist Transformations: The countries of Central and Eastern Europe and Russia in comparative perspective / T. Hayashi, A. Ogushi (ed.) – Supporo, 2009. – 180 p.
9. Рудник Ж. Повернення посткомунізму // *День*. – 2007. – 16 січня. – С. 3.
10. Брузис М. Восточная, Центральная и Юго-Восточная Европа / М.Брузис / Доннер С., Хартманн Х. Индекс трансформации – 2010 Фонда Бертельсмана // *Свободная мысль*. – 2010. - №7. – С. 125 - 144.
11. SPECIAL EUROBAROMETER 415 "Europeans in 2014" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_415_data_en.pdf.

МОЛОДЬ КРАЇН ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ ЯК СУБ'ЄКТ СОБ'ЄКТ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

У статті розглянуто державні і недержавні інституціоналізовані форми залучення молоді до процесів суспільно-політичної модернізації у країнах Вишеградської групи в умовах європейської інтеграції. Презентовано компаративний аналіз досвіду громадянської і політичної участі молоді країн Вишеградської групи в модернізаційних процесах.

Ключові слова: Вишеградська група, політичні модернізаційні процеси, молодіжна політика.

В статье рассмотрены государственные и негосударственные институционализированные формы вовлечения молодежи в процессы общественно-политической модернизации в странах Вышеградской группы в условиях европейской интеграции. Представлен компаративный анализ опыта гражданского и политического участия молодежи стран Вышеградской группы в модернизационных процессах.

Ключевые слова: Вышеградская группа, политические модернизационные процессы, молодежная политика.

The article deals with the issues of effective government and non-government institutionalized forms of youth involvement into the processes of social and political modernization in the Visegrad countries in terms of European integration. The author presents a comparative analysis of the experience of social and political participation of young people in the Visegrad countries outlined period.

Key words: Visegrad group, political modernization processes, youth policy.

Держава є центральним інститутом, покликаним координувати діяльність інших інститутів і організацій, які виконують різноманітні функції, в тому числі, управлінські. У багатьох сучасних державах відбуваються політичні процеси, для визначення характеру яких учені почали використовувати термін «модернізація». Під модернізацією у широкому сенсі розуміють комплекс процесів індустріалізації, секуляризації, урбанізації, прискореного розвитку освіти й науки, формування представницької політичної влади, зростання просторової і соціальної мобільності, підвищення якості життя, раціоналізації суспільних відносин, – покликаних сформувати передумови для розвитку «сучасного відкритого» суспільства на противагу суспільству «традиційному закритому». У політичній теорії феномен політичної модернізації визначають як формування і розвиток політичної структури та інститутів, поширення політичних практик, найбільшою мірою здатних забезпечувати адекватне реагування і пристосування політичної системи до мінливих викликів сучасності. Ці інститути і практики можуть чи то відповідати моделям сучасних демократичних інститутів, чи формувати нові моделі на основі неприйняття «чужих» зразків і наповнення старих форм новим змістом. Обов'язково повинні виконуватися дві умови: збереження політичної стабільності як

найважливішої умови суспільного розвитку загалом та розширення можливостей і форм політичної участі. На думку багатьох дослідників, яку ми поділяємо, процеси, що відбувались у країнах Вишеградської групи (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина), відповідають окресленим характеристикам.

Відмінності концептуальних підходів до розуміння сутності модернізаційних процесів у політичній сфері визначаються, передусім, варіативністю акцентів, які розставляли автори, аналізуючи шляхи розвитку тих чи інших держав і політичних систем. На думку українського науковця О.І. Крюкова, деякі з дослідників, зокрема Г. Алмонд, Дж. Пауелл, Д. Аптер, зосередили увагу на процесах внутрішньої диференціації та автономізації структур соціуму, включаючи політичну й інституціональну складові. С. Гантінгтон і С. Езенштадт аналізували створення нових інституційних механізмів та їхнє застосування. Умовно третім підходом дослідник називає розуміння модернізації У. Ростоу, який розглядав це явище як економіко-технологічну трансформацію шляхом індустріалізації. Серед інших підходів учений назвав концепції Д. Лернера, А. Інкелеса та Д. Сміта, які трактували модернізацію як підвищення мобільності та формування нового типу індивіда внаслідок виникнення інноваційних форм комунікацій і підвищення рівня освіти населення [1]. Важливим суб'єктом модернізації є молодь як соціально-демографічна група, найбільш мобільна і найбільш здатна до пристосування.

Посткомуністичні проблеми модернізації суспільного життя перебувають у центрі уваги як російських (Р. Вишневського, С. Гаврова, В. Іноземцева, Н. Крадіна, О. Маргачі, В. Межуєва, І. Побережнікова, А. Тарасова, Д. Травіна), так і вітчизняних дослідників (В. Авер'янова, В. Андрущенко, В. Бабкіна, В. Бебика, В. Воронкової, Є. Головахи, І. Кресіної, В. Ладані, М. Михальченка, М. Мокляка, В. Пазенока, Ю. Пахомова, Ю. Римаренка, А. Романюка, Ф. Рудича, В. Сіренка, В. Ткаченка, М. Шульги та ін.).

Практика «демократичного поступу» постсоціалістичних автократій принесла подекуди діаметральні результати: від нових національних демократій, орієнтованих на західні стандарти, – до модифікованого пострадянського авторитаризму [2, С. 70]. Внаслідок дії низки зовнішніх і внутрішніх чинників після понад двадцяти років з моменту початку трансформаційних перетворень ці країни опинилися на різних стадіях реалізації демократичних принципів, зокрема, й участі молоді у суспільно-політичних процесах. Після падіння комуністичних режимів окремі країни Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) більш успішно «влилися» до «третьої хвилі демократизації». Такими можна вважати ті, які 2004 р. стали членами ЄС. Серед них країни Вишеградської групи, які 1991 р. об'єдналися у регіональний утвір саме з метою спільного здійснення євроатлантичної інтеграції.

Головним зовнішнім чинником трансформації і подальшої модернізації вважається участь у процесі євроатлантичної інтеграції і його завершення (М.

Вахудова, Г. Месежніков), внутрішнім – формування розвиненого, інституціоналізованого громадянського суспільства (Г. Зеленько). Якщо функції інституціоналізації громадянського суспільства в транзитних державах, якими були країни Вишеградської групи, через специфіку його формування «зверху», покладалися на державні органи влади, то його сталий розвиток і нарощування суспільно-політичної ваги залежало, залежить від громадян, в першу чергу, від молоді як потужної модернізаційної сили. Проблема залучення молодого покоління до суспільно-політичної модернізації здебільшого привертає ситуативну увагу науковців. Частково це питання розглядається в рамках соціологічних досліджень, метою яких є з'ясування рівня залучення і участі молоді в політичному житті й які проводяться в рамках загальноєвропейського опитування Євробарометр. Мали місце дослідження участі молоді в трансформаційних перетвореннях на матеріалі окремих країн.

Для України досвід суспільно-політичної модернізації і демократизації країн Вишеградської групи має неабиякий науковий інтерес з огляду на спільний зовнішньополітичний вектор, успіхи країн Вишеградської групи в побудові консолідованої демократії і громадянського суспільства, фактор євроатлантичних інтеграційних процесів.

У комплексі суспільно-політичних та економічних передумов для руйнування соціалістичних режимів у ДСЄ, що склалися протягом 80-х рр. ХХ ст., роль молодіжних рухів зазвичай не береться до уваги. Втім, молодь певним чином проявила себе як одна з рушійних сил трансформаційних перетворень. Зародження молодіжних націоналістичних і пацифістських субкультур на притявагу комсомолу і союзам робочої молоді було формою соціального протесту. Виявом ліберальних поглядів молоді стали демонстрації і підпільні протестні організації, до складу яких входили студенти та інтелігенція.

«Оксамитова революція» в Чехословаччині почалася зі студентських демонстрацій у Празі 1989 р. Після подій 1968 р. тут сформувалося покоління, яке уже не пам'ятало репресії, але не приховувало незадоволення існуючою системою державного управління та її ідеологічним забезпеченням. Воно виявилось досить сміливим, щоб об'єднати студентів, незадоволених комуністичним режимом, і виступити проти нього [3, Р. 115]. Новою політичною силою Угорщини в 1991 р. став Альянс молодих демократів – Fidesz, утворений 1988 р. з 37 студентів-лібералів. Вони заснували партію, яка міцно ввійшла до політичної історії Угорщини (її лідер В. Орбан у 1998 р. став наймолодшим прем'єр-міністром в історії країни, у 2010 р. на парламентських виборах партія здобула абсолютну більшість). На тлі активності цієї групи політиків значна частина молоді не виявляла зацікавленості політикою. В Угорщині опозицію комуністичному режиму склав Рух Зелених, зокрема, Молодіжний альянс із захисту навколишнього середовища «Гонколь». У Польщі в рамках руху «Солідарність» активно діяли молодіжні політично налаштовані організації «Рух за альтернативне суспільство» і «Свобода і мир», релігійна молодіжна організація «Молодь

Всепольська». Діяльність останньої носила радикальний націоналістичний характер.

Системні зміни у сфері освіти та в економіці 1989-1998 рр. спричинили руйнування чітко структурованої, гарантованої державою форми переходу молоді до дорослого життя. Молодіжна політика як окрема сфера державної політики перебувала на стадії переформатування, являючи собою лише перелік окремих законів і актів, покликаних гарантувати забезпечення соціальних потреб молоді. У реалізації молодіжної політики 1990-х рр. домінували принципи підтримки та соціального забезпечення молоді з боку держави.

Асоціація з ЄС 1998-2004 рр. вплинула на формування молодіжної політики. країн Вишеградської групи, наблизивши її до загальноєвропейських аналогів, згідно з якими акцент мало бути зроблено на активній участі молоді в суспільно-політичному житті на національному і загальноєвропейському рівні, розвиваючи ініціативність і мобільність, а завдання європейських інститутів і національних держав полягає в забезпеченні сприятливого підґрунтя для розвитку у молодого покоління відповідних компетенцій. На цьому наголошувалось у спеціальних програмних документах Ради Європи з молодіжного питання: «Білій книзі: новий імпульс для європейської молоді» (2001) [4] та Європейській хартії про участь молоді в місцевому житті (2003) [5].

На рівні ЄС перша молодіжна програма обміну і співпраці з'явилася 1988 р. Її успіх сприяв поширенню подібних програм у межах ЄС та залученню до них молоді з країн-асоційованих членів і країн-партнерів. У 2000-х рр. молоді Вишеградської групи отримала можливість брати участь у програмах «Молодь для Європи», «Європейська волонтерська служба». З 2007 р. працювала програма «Молодь у дії (2007-2013)», її популярність серед молоді зростала щороку [6, Р. 35]. Ще до її закінчення профільним комітетом Ради Європи було розроблено «Молодіжну стратегію ЄС 2010-2018». Інноваціями стали запропоновані механізми реалізації стратегії через співпрацю держав і обмін досвідом, структурний діалог із залучення молоді до співпраці з урядами у вирішенні молодіжних питань, аналіз реального соціального стану молоді як базис для формування молодіжної політики, роботу з молоддю з метою формування базових компетенцій, таких, як: ініціативність, підприємництво, активність у всіх сферах суспільного життя.

Провідну роль у реалізації структурованих діалогів між політиками і молоддю мали відігравати національні молодіжні ради, які, за задумом, покликані були виконувати роль «парасолькових» структур для неурядових молодіжних організацій. На момент, коли в країнах Вишеградської групи починали працювати механізми структурованого діалогу, дві країни з чотирьох уже мали інституціоналізовані Молодіжні ради з досвідом роботи. У Словаччині Молодіжна рада працювала з 1990-го р., у Чехії – з 1998-го, польську Раду молодіжних організацій було створено у 2011 р., угорську – у 2012 р. Наразі вони є партнерами урядів і членами Європейського молодіжного форуму.

Молодіжні стратегії стали якісно новим форматом оформлення молодіжної політики. Першою з країн Вишеградської групи стратегічним принципом формування молодіжної політики скористалася Польща. Програму було розраховано на період 2003-2012 рр. Наступна програма з формування молодіжної політики увійшла окремим розділом до проекту «Польща-2020». Вимоги ЄС послужили основою для створення у Словаччині «Плану державної політики щодо дітей і молоді на 2008-2013 рр.». Національну стратегію молоді в Чехії було розраховано на 2007-2013 рр., в Угорщині – на 2009-2024 рр.

З метою сприяння співпраці між країнами та їхніми сусідами шляхом підтримки спільних культурних, наукових, освітніх проєктів і молодіжних обмінів країнами Вишеградської групи у 2000 р. було засновано Вишеградський фонд. За 10 років його існування кількість програм зросла з 26 у 2000 р. до 374 у 2010 р., обсяг їхнього фінансування збільшився з 405 тис. до 33,5 млн. євро. Найбільша кількість програм стосувалася культурної співпраці, з роками зменшився відсоток програм у сфері транскордонного співробітництва, їх було замінено на програми заохочення туризму [7, С. 15].

Важливою запорукою успішної участі молоді в процесах модернізації є якісна освіта. В умовах трансформаційних процесів відбувалася зміна форми і змісту освіти. Поява приватних навчальних закладів сприяла соціальному розшаруванню молоді. Натомість європейські освітні проєкти, проголошений принцип доступності освіти, приєднання навчальних закладів до Болонської системи, національні урядові програми «перше місце роботи» були покликані сформувати соціальний фон для здійснення процесів суспільної модернізації. Наразі рівень освіти серед молоді в країнах Вишеградської групи є досить високим: 84% словацької молоді, близько 88% у Чехії та Угорщині, 93% в Польщі у віці 18 років навчаються у навчальних закладах, близько третини молоді продовжує післядипломну освіту [8, С.15]. Перебуваючи у статусі студента, молода особа отримує можливість стати членом студентського парламенту свого навчального закладу або звернутися туди по допомогу в разі виникнення проблем. Найбільш вагомим діяльністю проводить Студентський парламент у Польщі, у країні діє представництво докторантів. Набуття країнами Вишеградської групи членства в ЄС розширило освітні можливості студентів. 90 – 97% молоді розглядали поняття «бути громадянином ЄС», у першу чергу, під кутом зору можливості навчатися у будь-якій країні ЄС.

Важким чинником залучення молоді до модернізаційних процесів є активне включення до культурного і соціального середовища через систему різноманітних неурядових організацій відповідно до інтересів особистості. Як свідчать дані опитувань громадської думки «Євробарометр», протягом 2011-2013 рр. спостерігалася зростання відсотка молоді, яка бере участь у діяльності різноманітних організацій, у Польщі, Чехії, Словаччині. Найпопулярнішими, як і в усіх країнах ЄС, є спортивні секції та молодіжні клуби. У Чехії і Словаччині користуються попитом організації культурного профілю, близько 10% молоді в кожній з країн опікуються питаннями

місцевої спільноти. Загалом за означений період найбільшого успіху досягла Словаччина. Тут рівень тих, хто взагалі не зв'язаний з будь-якою організацією, знизився з 88 % до 43-х. В Угорщині рівень залучення молоді до недержавних організацій загалом знизився. Невеликою виявилася активність молоді регіону щодо організацій, які опікуються питаннями глобальної/регіональної екології, захистом громадських прав, молодіжних політичних партій і організацій [9, С. 28; 8, С. 10].

Новим явищем для країн Вишеградської групи стала волонтерська діяльність, проблемою – низька участь молоді в ній. Якщо середньоевропейський показник дорівнює тут 24 % (у деяких країнах рівень участь молоді у волонтерських проєктах сягає 30-40%), то в країнах Вишеградської групи середній показник тримається на рівні 19%. Система волонтерської роботи для цих країн є новою, а суспільство ще не усвідомило його вагу. Волонтерство не вважається формою участі в суспільно-політичному житті. Щоб змінити таке ставлення, в Угорщині запровадили обов'язкову волонтерську діяльність для учнів старших класів школи. У Словаччині на початку 2000-х рр. через фінансові негаразди молодь відмовлялася витрачати час на безоплатну діяльність. Найвагомішою перешкодою для поляків був низький престиж волонтерських заходів і недооцінка їхньої важливості, у Чеській Республіці, окрім перерахованих причин, безоплатна праця асоціювалася із «суботниками» соціалістичного періоду. Прихід нових поколінь з новими уявленнями про громадянську участь, необтяжених спогадами про минуле на думку соціологів, є підставою для формування іншого ставлення до волонтерства. Нові можливості з'явилися тоді, коли бізнес і приватні компанії почали власну волонтерську діяльність, інформація про волонтерство стала більш доступною у засобах масової інформації та Інтернеті, зросла мода на волонтерську участь на масових спортивних, культурних і політичних заходах та на рівні програм обміну, коли майже половина (46%) випускників, які отримали досвід роботи волонтером у країнах-сусідах, наголошували на тому, що такий досвід став у нагоді в пошуках роботи [6, С. 22,23].

Викликає занепокоєння група молоді, яку називають НІПТи – NEETs (Not in employment, education or training) – не залучені до системи працевлаштування, освіти, післядипломного навчання і, відповідно, до громадянського суспільства. Завдяки молодіжній політиці широкого залучення молоді до суспільних процесів у країнах Вишеградської групи у період 2003-2008 рр. відсоток НІПТів знизився (крім Угорщини): у середньому із 17-24 % до 9-14 %. Наразі держави вживають значних заходів для зменшення ризиків можливого виключення молоді із суспільно-політичних процесів, досягаючи у цьому прогресу. Відсоток такої молоді є відносно високим в Угорщині та в Словаччині (13,3% і 13,8% відповідно), у Чехії таких лише 8 % [6, С. 17].

Серед передумов успішної модернізації слід згадати розвиток демократії і підвищення суспільно-політичної активності. Модернізація у країнах Вишеградської групи відбувалася під час євроатлантичної інтеграції,

тож ЄС робила певну ставку і на молоде покоління. Молодь на початку 2000-х рр. також проявляла більшу схильність до участі в євроінтеграційних активностях, ніж старше покоління. На перших виборах до Європейського Парламенту 2004 р. до виборчих дільниць молоді прийшло більше, ніж дорослого населення старше 30 років. У Польщі загальна кількість виборців склала майже 21%, серед молодих людей до 30 років проголосувало 30,4 %; у Чехії, відповідно, 28,3 % і 35,6 %; в Угорщині участь була майже на рівних – 38,3 % проти 38,5 %, у Словаччині 17 % дорослого населення (найнижчий показник у ЄС), молоді – 33,3 % [10, С. 1205]. Попри загальноєвропейську тенденцію до зниження рівня зацікавленості в діяльності Європарламенту і зменшення кількості голосуючих, у 2009 р. загальна кількість населення, яке взяло участь у голосуванні, зросла у Польщі та Словаччині, зменшилася в Угорщині, не змінилася у Чехії. Згідно з прогнозом щодо участі молоді в голосуванні на виборах до ЄП у травні 2014 р., намір прийти на виборчі дільниці висловили 58 % молодих поляків і словаків, 57 % угорців, 48 % молодих чехів [8, С. 22].

Окрім традиційної участі в політичному житті суспільства у формі участі у виборах, молодь країн Вишеградської групи оволодіває новими для політичної культури посттоталітарних країн видами політичної діяльності, такими, як участь у дебатах, написання петицій, підтримка неурядових організацій. Участь у дебатах надає перевагу більшості молоді в усіх чотирьох країнах (від 35 до 40%), щодо інших видів політичної діяльності, то їх підтримують від 11 до 19% молоді [11, С. 43]. Розвиток інформаційної сфери сприяв використанню нових способів комунікації між політиками і пересічними громадянами, обговоренню нагальних політичних питань на інтернет-форумах. Створення інформаційних сторінок політичних партій і організацій в Інтернеті сприяє більш широкому інформуванню населення про їхню діяльність. У соціальних мережах можливе формування ініціативних груп, організацій масових заходів і навіть партій. Інтернет-простір, вільний від цензури, став привабливим середовищем для політичної діяльності.

Суспільно-політична модернізація, як вважається, здійснюється одночасно в трьох просторах: у політичній системі, політичній культурі, політичній поведінці. Роль молоді в суспільно-політичних процесах зростає. Серед основних тенденцій участі молоді країн Вишеградської групи в суспільно-політичних модернізаційних процесах слід, насамперед, згадати зміну засадничих принципів реалізації молодіжної політики з патерналістських, орієнтованих на соціальну підтримку, на партнерські, спрямовані на залучення молоді до активної участі у формуванні молодіжної політики. Важливо й те, що модернізація політичної культури вбик демократичної відкрила широкий спектр можливостей для політичної участі молоді. У той же час, пропонувані форми політичної участі не знаходять широкої підтримки серед молоді з ряду причин.

Отже, молодь Вишеградської групи відбулася як об'єкт суспільно-політичної модернізації. Разом з тим, для того щоб стати суб'єктом модернізації, їй у багатьох випадках бракує політичної волі.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Крюков О. І. Сутність політичної модернізації як суспільного явища [Електронний ресурс] / О. І. Крюков // Електронне наукове фахове видання «Державне будівництво». – 2009. – №1. – Режим доступу: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2009-1/doc/1/06.pdf>. 2. Ладані В. О. Консолідація демократії в період системної трансформації: концептуальні засади дослідження / В. О. Ладані // Грани. – № 1 (105). – Січень 2014. – С. 69–75. 3. Simral V. The Games of the Velvet Revolution: An Integrative Approach to the Transition in Czechoslovakia 1989 [Electronic source] / Vit Simral // Bhambry, T. PERPETUAL MOTION? Transformation and Transition in Central and Eastern Europe & Russia / T. Bhambry, C. Griffin, JTO Hjelm, C. Nicholson, O.G. Voronina (eds.) – London: School of Slavonic and East European Studies, UCL, 2011. – P. 115-133. – Access mode: http://discovery.ucl.ac.uk/1322986/1/Simral_Chapter_Nine.pdf. 4. The White Paper “a new impetus for European youth” a contract for the future [Electronic source] / Summaries of EU legislation. – Access mode http://europa.eu/legislation_summaries/education_training_youth/youth/c11055_en.htm. 5. Recommendation 128 on The Revised European Charter on the Participation of Young People in Local and Regional Life [Electronic source] / Documents database of the Council of Europe. – Access mode: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CHARTER/JEUNES&Language=lanEnglish&Ver=original&Site=COE&BackColorInternet=e0e0e1&BackColorIntranet=e0e0e1&BackColorLogged=FFC679>. 6. Krzaklewska, E. Visegrad Youth. Comparative review on situation of young people in the V4 countries / Ewa Krzaklewska. – Warszawa, 2013. – 43p. 7. Visegrad Fund: Annual report 2010/ Petr Vagner – Exec. Director. – International Visegrad Fund, 2011. – 47 p. 8. European Youth: Participation in Democratic Life [Electronic source] / Flash Eurobarometer 375. – European Commission, 2013. – 82 p. – Access mode: http://ec.europa.eu/youth/library/reports/flash375_en.pdf. 9. Youth on the move. Analytical report [Electronic source] / Flash Eurobarometer 319a. – by The Gallup Organization, 2011. – 60 p. – Access mode: http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_319a_en.pdf. 10. Esser F. Comparing young voter's Political Engagement in the United States and Europe [Electronic source] / F. Esser, H. de Vreese. / American Behavioral Scientist. – 2007. – № 50. – P. 1195–1211. – Available from: http://www.casdevreese.com/documents/de_Vreese_Annals_2007.pdf. 11. European Youth: Participation in Democratic Life [Electronic source] / Flash Eurobarometer 375. – European Commission, 2013. – 82 p. – Access mode: http://ec.europa.eu/youth/library/reports/flash375_en.pdf.

УДК 316.422(473.1/2)

Ткаченко І.В.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ В ЧЕСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ НА ШЛЯХУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

У статті аналізуються модернізаційні процеси в Чеській Республіці після повалення комуністичного режиму наприкінці ХХ століття. Розглянуто шляхи політичної і соціальної трансформації чеської держави і суспільства на шляху входження до ЄС.

Ключові слова: *свроінтеграційний вектор Чеської Республіки, модернізація держави, ринкові реформи, трансформація суспільства.*

В статье анализируются модернизационные процессы в Чешской Республике после свержения коммунистического режима в конце XX века. Рассмотрены пути

политической и социальной трансформации чешского государства и общества на пути вхождения в ЕС.

Ключевые слова: евроинтеграционный вектор Чешской Республики, модернизация государства, рыночные реформы, трансформация общества.

In the article the modernization processes in Czech Republic after overthrowing the communist regime at the end of the XX century are analyzed. The ways of political and social transformation of the Czech state and society on the way of entering into the EU are investigated.

Key words: the European integration vector of the Czech Republic, modernization of the state, market reforms, transformation of the Czech society.

Коли на початку 1993 р., після розділу Чехословаччини, Україна встановила дипломатичні відносини з новоутвореною Чеською Республікою, їхні взаємини аж ніяк не почали будуватися з нуля – їм передували тривала спільна історія і практика добросусідських стосунків, що нараховують майже тисячоліття.

Входження Чехії, разом із іншими країнами регіону Центрально-Східної Європи, до складу ЄС 2004 р. значно посилило увагу до цього регіону, з країнами якого молода Українська держава має багато спільного. Модернізаційні перетворення і практика реформ, здійснених у Чехії протягом 90-х рр. XX століття – на початку XXI століття, є актуальними, зважаючи на стратегічну мету України – входження до ЄС.

Виклики сьогодення потребують нового погляду на практику добросусідських відносин та партнерства з країнами Центрально-Східної Європи і, зокрема, з Чехією. Саме ця держава може стати вирішальним для України чинником у контексті прагнення останньої реалізувати стратегію європейської інтеграції. Чехія, яка успішно реалізувала свій євроінтеграційний вибір протягом 1989-2004 рр., є дієвим прикладом для України в її намаганнях бути частиною єдиного європейського цивілізаційного простору.

Досвід Чехії, інших центральноєвропейських країн, які протягом останніх двадцяти років вирішували і продовжують вирішувати схожі на українські проблеми, корисний для України як у методологічному плані, так і в плані запозичення правових, економічних та інших механізмів, що спрацювали в умовах постсоціалістичної трансформації у Чехії і які можна застосувати на українському ґрунті. Йдеться, наприклад, про конституційну реформу в Чеській Республіці 2000-2001 рр. як одну з передумов вступу країни до ЄС та НАТО, реформу правоохоронної системи, судів, органів внутрішніх справ, транзит від соціалізму до ринкових відносин тощо.

Сьогодні Україна заново відкриває для себе Центральну Європу, зважаючи на те, що європейський інтеграційний простір впритул наблизився до західних кордонів України [1, С. 5].

Існує досить значний масив праць з актуальних проблем розвитку Центрально-Східної Європи та її зв'язків з Україною. Хоча, на думку Є. Кіш, рівень вивчення проблематики центральноєвропейського регіону загалом в українській історіографії залишається недостатнім [1, С. 51], з кожним роком

кількість публікацій стрімко зростає. У контексті даного дослідження можна згадати монографічні праці Є. Кіш [1], В. Копійки [2], Р. Корсака [3], публікації В. Денисюка [4], В. Лемака [5], С. Устича [6] тощо. Значну увагу питанням розвитку регіону Центрально-Східної Європи приділяють російські та зарубіжні вчені. Серед їхніх праць варто згадати дослідження І. Яжборовської [7], колективну монографію «Социально-политические процессы и ценности в условиях глобализации» [8], в яких проаналізовано модернізаційні процеси і системну політичну трансформацію – в країнах регіону після повалення комуністичних режимів. Проблемам трансформації чеського суспільства і демократизації суспільного життя присвячено праці таких дослідників, як М. Сойка [9], О. Відлакова [10], Д. Олсон [11], а також монографію «Гендер, глобалізація та постсоціалізм: Чеська республіка після комунізму» [12] та ін.

Зважаючи на багато в чому спільні умови для здійснення європейського прориву, активний і дієвий українсько-чеський діалог сприятиме реалізації стратегічних завдань України. З огляду на зовнішньополітичну мету Української держави, розвиток взаємин з європейськими країнами, особливо, з географічними сусідами по регіону Центрально-Східної Європи, зокрема з Чеською Республікою, має забезпечити їй чітко визначену історичну перспективу входження до ЄС. Історичним підґрунтям цього є понад тисячолітня історія спільного історичного розвитку в європейському контексті.

З припиненням існування соціалістичного табору, розпадом СРСР для України і Чехословаччини постали нові можливості для самостійного обрання внутрішньої та зовнішньої політики, а відносини проголошених незалежних держав – Чехословаччини та України – набули виразно нового звучання в умовах трансформації кінця 80-х – поч. 90-х рр. XX ст. Чехословаччина 1989 р., а Україна 1991-го відмовилися від побудови соціалістичного суспільства, стали на шлях розвитку демократичної держави з ринковою економікою, проголосивши одним з ключових зовнішньополітичних завдань входження до Європейського Союзу.

Україна і тоді ще Чехословаччина мали неоднакові стартові умови в реалізації стратегії євроінтеграції, ставлення до кожної з них з боку країн «старої» Європи теж було різне, на що були свої причини. По-перше, коли 1989 р. відбулися «оксамитові» революції в країнах Варшавського блоку, впав Берлінський мур, Україна ще була невід'ємною частиною СРСР. У той же час, на рубежі 1980-90-х рр. у Чехословаччині, як і в інших країнах Центрально-Східної Європи, було розроблено плани та програми ринкової трансформації, в основу яких покладено шокową терапію. Передбачалося одночасне здійснення роздержавлення і приватизації, подолання монополізму, розвиток конкуренції, лібералізація зовнішньоекономічної діяльності і т. д. [2, С. 229]. Україна тоді могла про це тільки мріяти. Навіть після розпаду східного блоку і краху СРСР ЄС зберіг у своїй практиці дещо модернізоване поняття «залізної завіси», психологічного бар'єру, який не

дозволяв чіпати те, що за інерцією розглядалося як «природна зона» безпеки і впливу Росії [4, С. 27].

Аби не потрапити до цієї «сірої» зони, країни Центрально-Східної Європи розглядали співробітництво та майбутнє членство в ЄС не лише як інструмент досягнення економічного добробуту та конкурентоспроможності, а й у політичному сенсі. Ініціативу «скоординованого повернення» до Європи було висунуто В. Гавелом у польському Сеймі 30 січня 1990 р. Він закликав не втратити історичного шансу для оновлення Середньої Європи, яка за старими геополітичними оцінками знаходилася між сучасною Росією та Європою. Гавел пропонував створити структури, які б дозволили запустити загальноєвропейські механізми [2, С. 227]. На жаль, у цій ініціативі не знайшлося місця для України, яка лише через півроку після «польської» промови чеського лідера відкрила новий історичний етап свого розвитку: 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет України.

Інтеграційний вектор у суспільній свідомості чехів і керівництва держави набрав силу одразу після Оксамитової революції 1989 р., що стала справжньою відправною точкою для трансформації чеського суспільства. Після повалення комуністичного режиму і виходу з ОВД єдиною зовнішньополітичною альтернативою для Чехословаччини, з 1993 р. – для Чеської Республіки, стала європейська інтеграція. Курс на неї було послідовно реалізовано чеськими державою і суспільством упродовж 1989-2004 рр.

Після 1989 р. Чехія, як і Україна та інші посткомуністичні країни, мала реорганізувати свої соціальні структури, створити легальні органи для суспільної сфери. Чехія не отримала фінансової допомоги та «ноу-хау» від потужного сусіда, як це сталося у випадку з колишньою Німецькою Демократичною Республікою, але зіткнулася з багатьма проблемами, що були наслідком втрати соціальної активності в умовах комуністичного режиму та централізованої держави [13, С. 4].

Внаслідок революційних подій, що охопили регіон Східної Європи, його країни одностайно обрали однакову стратегічну мету посткомуністичної трансформації – побудову демократичного суспільства та повернення до європейської цивілізації, частиною якої вони себе беззастовно вважали [14, С. 147]. Відмінність Чехії від її сусідів по регіону полягала в тому, що вона обрала радикальний шлях реформування держави і суспільства.

Свідченням цього, зокрема, є стрімкість розвитку подій «оксамитової революції». Вона розпочалася 17 листопада 1989 р. з масової демонстрації студентів у Празі, яку жорстко розігнала міліція. Внаслідок викликаного цим страйку студентів за ініціативою «Хартії-77» виник «Громадянський форум», який об'єднав противників комуністичного режиму на чолі з майбутнім президентом В. Гавелом. 27 листопада 1989 р. Федеральні збори ЧССР виключили з Конституції статтю про керівну роль Комуністичної партії Чехословаччини в житті країни. 10 грудня того ж року було сформовано уряд національного порозуміння, а вже 29 грудня комуністичний парламент обрав

В. Гавела тимчасовим президентом Чеської і Словацької Федеративної Республіки. Комуністи мирно віддали владу демократам і євроінтеграторам.

На відміну від України, в якій вже понад два десятиліття незалежності минають під акомпанемент перманентних розмов про реформи, Чехії та її очільникам вдалося здійснити бажані зміни, а не лише говорити про них. Різниця між Україною та Чехією полягала в тому, що чехи здійснили різкий поворот на 180 градусів, відмовившись від комуністичного спадку.

Лідери оновленої Чехословаччини були ідейними опонентами комуністичного режиму, дисидентами. Вони мали серйозну підтримку і значний вплив на суспільство. Саме під їхнім впливом визначальним напрямом глибоких системних перетворень у країні стало інтенсивне демократичне переформатування, створення міжнародно-правових засад політичної системи як умови становлення демократичної правової держави і закладення правових основ політичної системи під час функціонування в рамках ЄС [7, С. 199].

Завдяки цьому Чехія отримала власну дієву, неоліберальну стратегію трансформації, послідовно імplementовану протягом 1990-х рр. Ця трансформація створила умови для швидкого економічного й соціального розвитку, суцільної модернізації національної економіки й суспільства, що дало можливість зменшити розрив у економічному розвитку між пострадянською планово-адміністративною економікою та розвинутими економіками країн Заходу [9, С. 109].

У стислі строки було змінено модель «партії-держави». Замість неї постала модифікація відомої для цієї частини Європи з довоєнних часів плюралістичної парламентської демократії. Відбулася інтенсивна ломка сегментів недемократичного державного апарату, відсторонення значної частини адміністративних кадрів (кадрових комуністів, нездатних до сприйняття нових методів розвитку держави і суспільства), ліквідація функцій управління, типових для командно-адміністративної системи [7, С. 199].

На початковому етапі модернізації держави і трансформації суспільства Чехословаччина, як і Україна на той момент, практично не мала досвіду ринкових реформ. Не було і сильного, здатного до саморегуляції громадянського суспільства, як це було, наприклад, у Польщі. Однак, станом на 1989 р. саме ЧССР мала найкращі серед постсоціалістичних країн показники експорту до країн Заходу і не потерпала від гіперінфляції чи боргової кризи, як її сусіди по регіону. Завдячуючи таким сприятливим стартовим умовам для реформ, чехословацький уряд виглядав винятком серед постсоціалістичних країн. Чи не головним фактором успіху країни була наявність енергійних і компетентних реформаторів, чий політична платформа і переконливі аргументи здобули публічну підтримку радикальних ринкових реформ і трансформації суспільства [12, С. 11].

До їхнього кола належав і перший президент країни, обраний після «оксамитової» революції, відомий дисидент і громадський діяч В. Гавел, який фактично дав старт модернізації держави в посткомуністичну добу. Він

почав з того, що практично заново сформував правоохоронну систему: за кілька місяців змінилося 90% працівників суду, прокуратури та органів внутрішніх справ. Колишнім власникам повернули землю та нерухомість (сам В. Гавел, до речі, отримав батьківську нерухомість, цінна якої, за мінімальними оцінками, становила на той час 50 мільйонів доларів). Підприємства, побудовані після 1948 р., було приватизовано за сертифікатами. На відміну від, скажімо, українців, пересічний чех за ті «папірці» справді зміг отримати акції промислових підприємств, які приносили реальні дивіденди. Єдине, чого не вдалося зробити В. Гавелові, це зберегти спільну державу чехів і словаків. Занадто сильним виявилось прагнення «молодшого брата» будувати «власну домівку». Проте «розлучення» відбулося цілком цивілізовано: чехи не привласнили собі, як це зробила Москва у випадку з Україною, ані золотовалютних резервів, ані зарубіжних активів держави, яка розпалася [15].

Ряд важливих для модернізації кроків було здійснено у 1990 р. У травні було прийнято закон про вільне підприємництво, у червні проведено перші вільні вибори і сформовано новий уряд, який здійснив радикальні економічні реформи. За місяць до виборів, Громадянський форум ухвалив антиінфляційну економічну програму фінансової стабілізації, лібералізації цін і приватизації. Восени 1990 р. був прийнятий закон про реституцію: повернення колишнім власникам націоналізованого майна. Було розпочато малу, а згодом і велику приватизацію. На початку 1991 р. було здійснено лібералізацію цін. Національна валюта – крона – стала внутрішньо конвертованою. У країні цілеспрямовано формувалася нова модель розвитку, заснована на принципах ринкової економіки і ліберальної демократії. Зміни в економіці загострили проблему безробіття, особливо, у важкій промисловості, проте вони були не настільки кардинальними, як в інших східноєвропейських країнах.

Здійснені заходи сприяли швидкому розвитку Чеської держави. Мирне розлучення зі Словаччиною наприкінці 1992 р. жодним чином не позначилося ані на темпах соціально-економічного зростання, ані на модернізаційних процесах. Попри напружену політичну боротьбу і часткове повернення втрачених комуністами політичних позицій (детальніше про це у статті О.І. Брусилівської [14]), у 90-х рр. XX ст. Чеська Республіка перебувала у стані швидкої політичної та економічної трансформації. Зручне географічне розташування в центрі континентальної Європи та міцні історичні зв'язки з країнами Західної Європи сприяли приєднанню до НАТО та Європейського Союзу. Для Чехії не існувало політичної альтернативи, окрім асоціації з ЄС з наступним поданням заявки на членство, початком переговорів і, врешті-решт, членства в ньому [16, С. 62]. Аналогічного чіткого усвідомлення власних цілей потребує і Українська держава, якщо вона прагне досягти того, що вже отримала Чеська Республіка.

Прагнення до інтеграції з ЄС, а відтак, інтеграційний вектор державної політики, були волевиявленням як влади, так і суспільства Чеської Республіки, яке послідовно втілювалось у життя протягом п'ятнадцяти років

(1989-2004). Після затвердження 1993 р. Копенгагенських критеріїв, необхідних для набуття повноправного членства в ЄС, Чеська Республіка розпочала інтенсивну підготовку до приєднання та імплементації положень *acquis communautaire*. Збереження політичної стабільності у 90-х рр. XX ст., успіхи в економічній трансформації дозволили уряду В. Клауса (за активної ролі президента і ідейного лідера Чехії В. Гавела) активно домагатися зближення Чехії з Євросоюзом. У 1993 р. було підписано угоду про асоціацію, що фактично відкрило для країни вікно в це об'єднання, а разом з тим, умови для прискорення економічного зростання. У 1995 р. Чехію було прийнято до Організації економічного співробітництва та розвитку, у 1996 р. вона звернулася до ЄС з проханням розпочати переговори про членство.

Цей ривок назустріч об'єднаній Європі був прихильно сприйнятий її членами, адже за усіма показниками розвитку Чехія вигідно вирізнялася серед усіх потенційних кандидатів. Уже в 1997 р. її було включено до першої групи держав-кандидатів на членство в ЄС, у березні 1998 р. стартувало обговорення умов такого кроку. Після президентських виборів 1998 р. (перемогу на них здобув В. Гавел) і дострокових парламентських, за результатами яких лідери провідних чеських партій уклали безпрецедентну Стабілізаційну угоду, що передбачала розподіл основних посад у державі, уряд, який очолив соціал-демократ М. Земан, продовжив зусилля попередників, спрямованих на якнайшвидше «повернення до Європи».

Важливим напрямом роботи стало приведення економічної, політичної і соціальної моделі розвитку Чехії у відповідність до стандартів ЄС. Одним з найбільш важливих виявилось питання конституційної реформи, яка відбулася протягом 2000-2001 рр. На цей момент, на рубежі 1990-х – 2000-х рр., Чеська Республіка не лише вже перебувала на іншому, порівняно з попереднім, рівні внутрішньодержавних трансформаційних процесів, а й кардинально змінила міжнародно-правовий статус. У квітні 1999 р. її у складі «першої хвилі» було прийнято до Північноатлантичного альянсу, за якістю проведених на цей час суспільних перетворень країна стала одним з головних кандидатів на вступ до Європейського Союзу [5, С. 128].

Зміни і доповнення до Конституції стосувалися, в першу чергу, створення механізмів перенесення частини суверенних прав держави до міжнародних організацій та підвищення ролі міжнародного договору в національній правовій системі. У цих питаннях Чехія пішла далі декларативного проголошення пріоритету європейських норм по відношенню до вітчизняних. До Конституції було внесено поправки, які забезпечили реальну передачу частини національного суверенітету ЄС. Фактично Чехія, як і її сусіди, зосередилися на розбудові тих інститутів, що забезпечували належне функціонування на її території чинного права ЄС і обслуговування його спільної політики.

Завдяки конституційній реформі, а також змінам попереднього десятиліття Чехія, як і ряд інших посткомуністичних країн Європи, 1 травня 2004 р. отримала повноправне членство в Європейському Союзі, якого вона добивалася, починаючи з 1989 р.

Для України Чеська Республіка може слугувати прикладом того, як послідовно і ефективно проводити реформи економіки і суспільства не на папері, а в реальному часі. Подолання комуністичних пережитків у суспільній свідомості, політиці, економіці і праві вимагає напруження зусиль кожного громадянина, свідомого свого обов'язку перед країною. Перевагою Чехії, у порівнянні з Україною доби незалежності, крім вигідного географічного розташування, стала наявність харизматичних лідерів, для яких євроінтеграційний вектор розвитку держави був єдиним і безальтернативним. У той час, коли українські політики і влада не мали чіткого плану розвитку держави, практикуючи так звану «багатовекторність», Чехія послідовно трансформувалася і за п'ятнадцять років здобула той результат, якого прагнула. Цей досвід на практиці міг би бути використаний і в Україні, однак, лише за умови наявності політичної волі та рішучості до її втілення в життя.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кіш Є. Центральна Європа в сучасній системі євросередземноморської інтеграції / Є. Кіш. – Ужгород: Ліра, 2008. – 440 с.
2. Копійка В. Європейський Союз: Досвід розширення і Україна / В. Копійка. – К.: Юридична думка, 2005. – 448 с.
3. Корсак Р. Українсько-чеське міждержавне співробітництво в 1991-2005 рр. / Р. Корсак. – Ужгород: Гранда, 2007. – 208 с.
4. Денисюк В. Далекий обрій європейський / В. Денисюк // Політика і час. – 2001. – № 9. – С. 19-29.
5. Лемак В. Конституційна реформа в Чеській Республіці 2000-2001 рр. в умовах вступу країни до НАТО і ЄС: досвід для України / В. Лемак // Право України. – 2003. – № 8. – С. 128-131.
6. Устич С. Україна-Чехія: партнерство, спрямоване у перспективу / С. Устич // Політика і час. – 2003. – № 11. – С. 14-23.
7. Яжборовская И. С. Системная политическая трансформация – поиск инновационной модели развития Центрально- и Юго-Восточной Европы / И. С. Яжборовская // Модернизация и политика в XXI веке / Отв. редактор Ю.С. Оганисян. – Москва: РОССПЭН, 2011. – С. 195-208.
8. Социально-политические процессы и ценности в условиях глобализации. – Москва: Новый хронограф, 2012. – 520 с.
9. Sojka M. Czech Transformation Strategy and its Economic Consequences: A Case of an Institutional Failure (or the Economic Consequences of Mr. Klaus) [Electronic source] / M. Sojka. – Режим доступу: http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/03september/pdf/Sojka_Milan.pdf.
10. Vidlakova O. The reform and modernization of central state administration in the Czech Republic [Electronic source] / O. Vidlakova – Access on: http://unpan1.un.org/intrahoc/groups/public/documents/NISPA_cee/UNPAN024319.pdf.
11. Olson D. Democratization and political participation: the experience of the Czech Republic / D. Olson // The consolidation of democracy in East-Central Europe / Ed. by K. Dawisha, B. Parrott. – Cambridge: Univ. Press, 1997. – P. 150-197.
12. Gender, Globalization, and Postsocialism: The Czech Republic After Communism. – Columbia University Press, 2003. – 241 p.
13. Lange C. Third-Sector Organizations in the process of Regional Integration: EU-Enlargement and Social NGOs – a German perspective [Electronic source] / Chris Lange // Paper presented at the Sixth International Conference of the International Society for Third-Sector Research (ISTR) Ryerson University, Toronto, Canada. – July 11-14, 2004. – 15p. – Access on: http://c.ymc.ca/sites/www.istr.org/resource/resmgr/working_papers_toronto/lange.chris.pdf.
14. Брусиловська О. І. Політична трансформація Угорщини та Чехії в другій половині 90-х рр. XX – на початку XXI ст.: порівняльний аналіз / О. І. Брусиловська // Вісник Одеського національного університету / ОНУ імені І.І. Мечникова. – Одеса: Астропринт, 2005. – Т. 10, вип. 11: Серія «Соціологія. Політологія». – С. 147 – 156.
15. Підлучкий О. Вацлав

Гавел: інтелектуал, який здолав Абсурдистан [Електронний ресурс] / О. Підлущкий // Дзеркало тижня. Україна. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/vatslav_gavel_intelektual_yakiy_zdolav_absurdistan.html (26.03.2010). 16. The Role of Civil Society in EU Integration processes: Real engagement through Effective involvement. – Prague, 2012. – 80 p.

УДК 316.75(437.1/2)

Чернішко І.П.

«ЛІВА» ІДЕОЛОГІЯ ЯК ЧИННИК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Статтю присвячено вивченню трансформації цінностей «лівого» сектору політичної палитри Чеської Республіки в контексті сучасних процесів суспільно-політичної модернізації на прикладі Комуністичної партії Чехії та Моравії. Виступаючи за державний контроль за ключовими секторами економіки та критикуючи членство Чехії у НАТО, КПЧМ сповідує україн ліберальні погляди, завдяки чому користується широкою народною підтримкою.

Ключові слова: партія, ліва ідеологія, комунізм, соціалістичний табір, Чехія, парламент.

Статья посвящена изучению трансформации ценностей «левого» сектора политической палитры Чешской Республики в контексте современных процессов общественно-политической трансформации на примере Коммунистической партии Чехии и Моравии. Отстаивая государственный контроль над ключевыми секторами экономики и порицая членство Чехии в НАТО, КПЧМ исповедует крайне либеральные взгляды, благодаря чему пользуется широкой народной поддержкой.

Ключевые слова: партия, левая идеология, коммунизм, социалистический лагерь, Чехия, парламент.

The present article investigates the transformation of values of the left sector of the present political arena of Czech Republic as the example of the Communist Party of Czech and Moravia. Fighting for the state control at the key sectors of economy and criticizing Czech Republic's NATO membership, CPCM, at the same time, affiliates itself with modern liberal values. That provides the party strong support, especially among young people.

Key words: party, left ideology, communism, Socialist camp, Czech Republic, parliament.

Суспільно-політична модернізація країн Центральної та Східної Європи є органічним процесом, зумовленим поверненням до демократичного ладу, приєднанням держав регіону до європейських цінностей. З «оксамитовими» революціями в Східній Європі, поваленням там комуністичних режимів, встановленням демократичного ладу західного зразка ставлення до комунізму в країнах соціалістичного табору змінилося докорінно. Комуністичні партії втратили монополію на владу, населення позбулося страху вільно висловлювати свої погляди і своє несприйняття комуністичної ідеології.

Зі зникненням Радянського Союзу і Ради економічної взаємодопомоги комуністичні партії країн Центрально-Східної Європи втратили підтримку твердої руки в особі «старшого московського брата». У деяких країнах

регіону, наприклад, в Угорщині, комунізм та все з ним пов'язане (символіка, політична агітація тощо) були заборонені. Здебільшого негативним є ставлення до соціалістичного минулого і в Польщі, де, особливо серед молодих людей, роки «народної демократії» сприймаються, радше, як колоніальне минуле.

Після розширення Європейського Союзу 2004 р. і приєднання до нього десяти нових держав, більшість з яких належали колись до соціалістичного табору, комуністичні ідеали зазнали ще одного важкого випробування, пов'язаного з новою їхньою переоцінкою у свідомості громадян.

Популярність неокомуністичних ідей у сучасній Чехії є доволі цікавим політологічним феноменом, який вимагає не лише ґрунтовного наукового вивчення, а й відповідного філософського осмислення. В українській історіографії проблематиці політичного розвитку країн Центральної та Східної Європи приділяється значна увага, однак, аналіз останніх публікацій у фахових виданнях свідчить про недостатність вивчення партійної палітри Чеської Республіки, особливо, у розрізі однієї з найбільш впливових, представлених у парламенті політичної сили – Комуністичної партії Чехії та Моравії (КПЧМ).

Основою електорального поля чеських комуністів є молоді люди. Переважна більшість виборців, які віддають голоси за КПЧМ, віком до 30 років. Це особливо дисонує з традиційними уявленнями про електорат партій комуністичного зразка в колишніх радянських республіках, згідно з якими виборці голосують за них через нудьгу за Радянським Союзом, гарним соціальним забезпеченням або і просто за своїми молодими роками.

Метою даної роботи є політологічний аналіз «лівої» ідеології як фактору суспільно-політичної модернізації Чеської Республіки на сучасному етапі, переважно на прикладі найбільш впливової політичної сили Чехії, представленої у парламенті країни – Комуністичної партії Чехії та Моравії.

Комуністична партія Чехії і Моравії є політичною силою соціалістичного спрямування. Вона виступає за державний контроль над головними промисловими об'єктами, проти членства країни в НАТО. У партії не припиняються гострі дискусії стосовно членства Чехії в Європейському Союзі. Ставлення інших політичних сил до Компартії доволі стримане. Політичні сили, представлені в парламенті, схильні триматися від комуністів на дистанції, не розглядаючи можливості об'єднання з ними в коаліцію. Оновившись та зареєструвавшись у 1990 р., КПЧМ налічує нині понад 75 000 членів. Це доволі велика цифра порівняно з кількістю членів інших політичних сил Чехії.

Позиція КПЧМ стабільно знаходить підтримку серед великої частки чеського населення, чимало виборців бачать у ній реальну протизагу корупції, протидію загрозі втрати національної ідентичності через розвиток глобалізаційних та інтеграційних процесів. Розпад Радянського Союзу та соціалістичного блоку зумовив переосмислення мільйонами людей марксистсько-ленінської ідеології та ставлення до комуністичного руху. Крах «комуністичної імперії» нерідко трактується як поразка СРСР у «холодній»

війні, головною причиною якої була утопічна ідеологія. У чеському суспільстві сприйняття соціалістичного минулого є доволі неоднозначним. Попри деякі позитивні риси панування на чеських теренах розвиненого соціалізму, у пам'яті населення закарбувалися сюжети пригнічення прав і свобод громадян, притаманні будь-якому тоталітарному режимові. Відчуженість за визволення у 1945 р. для багатьох чехів була перекреслена драматичними подіями 1968 р., а розвиток промисловості та всеосяжна зайнятість населення не є переконливим аргументом для населення країни, яка до власного розчленування внаслідок Мюнхенської угоди була найбільш промислово розвинутою державою Центральної Європи.

Політична палітра сучасної Чеської Республіки є відмінною від сусідніх з нею держав. Феномен живучості Комуністичної партії Чехії і Моравії цікавий з огляду на чеське минуле. І не лише тому, що події «Празької весни» 1968 р. ще свіжі в пам'яті чехів. Чехія належить до регіону Центрально-Східної Європи штучно, у суто політичному розумінні, зумовленому її перебуванням у соціалістичному блоці. Австрія, наприклад, яка вважається країною Західної Європи, у географічному сенсі більш «східна», ніж Чехія. Західне оточення не може не впливати на політичну культуру чеського населення.

До Другої світової війни Чехословаччина була промислово розвинутою державою, її економіка була однією з найпотужніших у регіоні. Прихід до влади комуністів після війни кардинально все змінив. У країні спостерігалася тривала епоха застою, яка особливо загострилася після подій 1968 р. За президентства Г. Гусака еволюція Чехословаччини пішла у зворотному напрямі, відтак, не існує серйозних підстав говорити про якусь користь, принесену комуністичним правлінням чеському суспільству.

Чеські сусіди, позбувшись залежності від Сходу внаслідок «оксамитових революцій», фактично в повному сенсі цього патетичного висловлювання змогли викинути комунізм на «смітник історії». У Словаччині, наприклад, підтримкою народних мас комуністи похвалитися не можуть. Після пертурбацій кінця 1980-х – початку 1990-х рр. та утворення незалежної словацької держави комуністичні настрої нівелювалися; в країні встановився лад, який політологи називають «соціалізмом без комуністів». Тим часом у Чехії можемо не тільки констатувати значний успіх комуністів на виборах, а й прогнозувати досить високий рівень їхньої популярності в майбутньому. Попри придушення «Празької весни», переслідування її учасників, спробу відновити домінування комуністичної ідеології, у населення збереглися позитивні спогади про спробу побудови «соціалізму з людським обличчям» [1, С. 207].

Листопадові події 1989 р. повернули на політичну сцену колишніх учасників «Празької весни» – О. Дубчека, В. Гавела та інших. Уже 1990 р. у Чехословаччині відбулися перші після 1948 р. вільні вибори, що привели до влади нові демократичні сили – Громадянський форум та Громадськість проти насильства. Комуністична партія перестала бути правлячою, суспільство обрало новий шлях демократичного розвитку [1, С. 208].

Головним наслідком демократичних перетворень у Чехословаччині, поряд з європеїзацією і демократизацією країни, була зміна політичної свідомості громадян і радикальні зрушення в суспільному мисленні. І. Курчевська слушно наголошує на тому, що розпад комуністичної системи став важливим періодом у процесах національно-політичної і національно-культурної емансипації. Для Чехословаччини повалення комуністичного ладу означало набуття суверенітету. Відхід від комунізму мав вигляд політичної конверсії і звернення до національної ідентичності [2].

Такі умови неодмінно вимагають перегляду партійної лінії та особливої обережності у виробленні політичного курсу партії. Чеські комуністи сміливо шукають неординарних шляхів взаємодії з народними масами і нерідко їх знаходять. Після «оксамитової» революції Комуністична партія відмовилася від своєї традиційної символіки з серпом і молотом (хоча КПЧМ є єдиною партією в колишній соціалістичній Європі, яка не стала міняти своєї назви), новим її символом стала черешня. Під час останньої передвиборчої кампанії Комуністична партія Чехії і Моравії не тільки надсилала виборцям листівки з рецептом черешневого пирога, а й використовувала для агітації зображення напівголених осіб жіночої статі! Привертає увагу і діяльність відомого чеського порновидавця Р. Кнота: він під комуністичними прапорами вимагав легалізації проституції і легких наркотиків [3].

Про чеських комуністів не можна говорити, що це партія пенсіонерів, яка має вимираючий електорат: вона активно залучає до своєї діяльності молодь (наприклад, 22-річна комуністка-фотомодель К. Конечна була свого часу наймолодшим депутатом чеського парламенту). Чеські комуністи гнучко будують свій курс. Згадати хоча б їхню підтримку одностатевих шлюбів у Чехії! Комуністична партія Чехії і Моравії однозначно позиціонує себе не як партію минулого, а як партію майбутнього, відкинувши східну орієнтацію. Вона відмовилася захищати перед судом колишніх партійних функціонерів, притягнутих до відповідальності за злочини в часи комуністичного режиму. Разом з тим, КПЧМ критикує законодавче закріплення заборони обіймати керівні посади для осіб, пов'язаних з тоталітарним комуністичним режимом.

Важливою була зміна партійного керівництва. Колишній лідер Комуністичної партії Чехії і Моравії М. Гребенічек асоціювався для багатьох чехів зі старим режимом. Обрання замість нього В. Філіпа, колишнього рокера, юриста за фахом, який відзначався оригінальною поведінкою, дозволило чеським комуністам, звернувшись до нових шарів електорату, бути почутими.

Якщо М. Гребенічек, який очолював КПЧМ протягом дванадцяти років, мав образ дещо консервативного ретрограда, то В. Філіп провадить нову лінію чеського комунізму. Завдяки цьому комуністам удалося привернути нових симпатиків. Якщо на виборах до Палати депутатів 1996 р. вони вибороли 10,5% голосів [4], зберігши свої позиції на дострокових парламентських виборах 1998 р., то в кампанії 2002 р. рівень їхньої

підтримки населенням значно збільшився, партія здобула понад 18 % голосів (41 парламентське місце), сформувавши третю за чисельністю парламентську фракцію [5]. На виборах до нижньої палати парламенту 2006 р. Комуністична партія Чехії і Моравії посіла третє місце, набравши 12,83 % голосів. Її випередили лише громадянські демократи та Чеська соціал-демократична партія (35,34 % і 32,35 % голосів відповідно). Непоганими є позиції КПЧМ в органах місцевого самоврядування, у регіональних представницьких органах вона також має солідне представництво.

На парламентських виборах 2010 р. КПЧМ посіла своє традиційне третє місце. Щоправда, рівень її підтримки дещо знизився: комуністи набрали 11,27% голосів та 26 парламентських місць. Їх випередили Чеська соціал-демократична партія та Громадянсько-демократична партія, кожна з яких одержала трохи більше 20% голосів (56 та 53 місця у нижній палаті парламенту). Ці вибори були особливими для КПЧМ з огляду на відповідність результатів соціологічних опитувань та, власне, результатів виборів. До цього для КПЧМ було притаманним випереджати за підсумками виборів результати передвиборчих соціологічних опитувань. Партія здобувала традиційно більше голосів виборців, ніж прогнозували содопитування [6]. Загалом така картина є звичною для прихильників «лівих» рухів у країнах Центральної та Східної Європи через те, що досить велика кількість виборців неохоче демонструє прихильність до партійних сил комуністичного спрямування, а сегмент «хитких виборців», які не афіліують себе на постійній основі з певною політичною силою, визначається з вибором в останній момент, підтримуючи політичні течії «лівого» спрямування на знак протесту до діючої влади.

На дострокових парламентських виборах у жовтні 2013 р. комуністи знову продемонстрували непоганий результат, отримавши 15% голосів виборців. Фракція КПЧМ стала третьою за кількістю парламентської фракцією. Цей факт виглядає ще більш значущим на тлі нищівної поразки на цих виборах ліберально-консервативних партій, що входили до урядової коаліції: Громадянсько-демократична партія на чолі з колишнім головою уряду П. Нечасом отримала трохи більше 7%, її союзник по коаліції – партія «Традиції, відповідальність та процвітання» – близько 10%. Переможцем виявилися соціал-демократи, які здобули 20,5% симпатій виборців. 18,7% голосів, які дісталися протестному політичному рухові АНО, ще раз підтвердили тенденцію підвищення градусу радикалізації чеського електорату та збільшення його електоральної фрагментованості. 41% виборців не з'явився на дільниці взагалі, і це стало зайвим свідченням розчарування населення.

Напередодні виборів електоральні перспективи Комуністичної партії Чехії і Моравії видавалися скромними: соціологічні опитування пророкували їй значно нижчий рівень електоральної підтримки.

На останніх виборах до Сенату Чехії КПЧМ у відсотковому відношенні продемонструвала навіть кращий результат за той, що мав місце на виборах до нижньої палати чеського парламенту. Вибори до Сенату відбуваються не

за пропорційною, а за мажоритарною системою, тож КПЧМ не завжди вдається провести своїх кандидатів у крісла senatorів. На виборах 2012 р. комуністи здобули лише один мандат з 27, хоча в другий тур виборів потрапили аж 12 представників партії. Соціал-демократична партія Чехії, наприклад, змогла провести 13 своїх висуваних, при тому, що до другого туру їх потрапило 23. «Коефіцієнт корисної дії» у соціал-демократів виявився у шість разів кращий за комуністів. Незважаючи на солідну представленість у нижній парламентській палаті, у верхній КПЧМ має всього двох senatorів.

Новий лідер КПЧМ В. Філіп (якого дехто називає «Гребенічком з людським обличчям») вважає необхідним змінити позицію партії стосовно фінансової політики й вироблення чіткої позиції КПЧМ стосовно злочинів комунізму [7]. Колишній лідер КПЧМ М. Гребенічек пояснив свою відставку незгодою з партійною програмою розвитку, підкресливши, що в таких умовах він перетвориться на тягар для партії [7]. КПЧМ не обмежилася виключенням зі своїх лав Г. Гусака та М. Якеша, колишніх комуністичних провідників Чехословаччини, вона не допустила до свого керівництва жодного діяча старого режиму, навіть колишніх секретарів райкомів. До цитування К. Маркса ця політична сила звертається доволі рідко, В. Леніна – ніколи. У кабінеті колишнього її лідера М. Гребенічека висів великий портрет Че Гевари [8].

Незважаючи на те, що, на думку партійного керівництва, КПЧМ суттєво змінилася і стала сучасною ліву партією, ставлення до комуністів з боку владних сил Чехії однозначне. Президент, і голова уряду Чехії чітко заявляли про неможливість об'єднання в коаліцію з комуністами. Колишній чеський президент В. Гавел жодного разу не зустрічався з представниками Компартії. Це зумовлено, у першу чергу, антиавторитарним за своїм характером спрямуванням «оксамитової» революції, провідники якої прийшли до влади в Чехословаччині, а згодом і в Чехії, після повалення комуністичного режиму. Лідери-інтелігенти, які найбільш категорично ставилися до тодішнього ладу і були апологетами ідеї забезпечення політичних прав і свобод громадян [8], сприймаючи КПЧМ як пережиток минулого, не бажали і не бажують заплямувати свою репутацію прозахідних європейських демократів співпрацею з правонаступниками тоталітарного комуністичного режиму.

Тим часом з багатьох питань КПЧМ поділяє позицію соціалістів, а інколи й громадських демократів, у першу чергу, – щодо членства в Європейському Союзі. У цих випадках партія позиціонує себе, радше, як конструктивна, а не як радикальна опозиція існуючій владі.

Комуністична партія Чехії і Моравії проводить активну міжнародну діяльність і позиціонує себе як демократичну європейську політичну силу «лівого» спрямування, підтримує, за словами її колишнього лідера М. Гребенічека, контакти з понад 200 зарубіжними політичними силами [9].

Позиція керівництва партії стосовно ідеології полягає не тільки в мінімізації використання фундаментальних засадничих принципів комунізму в партійному курсі й у політичній агітації, а й передусім у виробленні

власних поглядів на майбутнє з урахуванням досвіду минулого. На думку керівництва КПЧМ, оскільки 60 % чеських громадян турбує сучасна складна економічна ситуація, і вони чекають наведення порядку, при тому, що нинішнє керівництво держави неспроможне щось суттєво змінити на краще, – Компартія, маючи підтримку широких верств населення, цілком спроможна отримати владу [9].

У Чехії не було жодних спроб заборонити Комуністичну партію. Навпаки, вона мала доволі сприятливі умови для функціонування, а за кількістю членів набагато випередила інші політичні сили. У парламенті неодноразово робилися спроби розглянути питання про заборону КПЧМ, проте, із цього так нічого не вийшло. Позиція Конституційного суду Чехії із цього питання є чіткою і давно сформованою: партія може вважатися протизаконною тільки тоді, коли вона закликає до застосування сили, чого чеські комуністи ніколи не робили. На сильний спротив комуністів і громадян наразилися й спроби втручання у діяльність Комуністичного союзу молоді.

Ситуація в Україні в цьому відношенні є зовсім іншою. Компартія України після її заборони та реінкарнації доволі швидко згуртувала під своїми знаменами чимало громадян. У 1990-х та на початку 2000-х рр. вона була потужною політичною силою, користуючись значною підтримкою населення. Проте «помаранчева революція» виявилася складним, можливо, й вирішальним випробуванням для неї. Неспроможність знайти своє місце в подіях 2004 р. зумовила різке падіння рейтингу українських комуністів, а їхній союз з Партією регіонів, яка тісно пов'язана з інтересами великої буржуазії, та входження до влади був розцінений електоратом неоднозначно. Якщо КПЧМ вдалося довести свою здатність пристосовуватися до реалій чеського політичного життя, адекватно реагуючи на нові виклики, то про КПУ цього сказати не можна. Формуючи крайній «лівий» політичний спектр, вона обстоює радикальні позиції, включаючи заперечення існуючого політичного та економічного ладу і практично не визнаючи сучасного ладу в Україні.

М. Кирчанів наголошує, що КПУ схильна використовувати мову старої політичної радянської ідеології і вважає найкращим варіантом державного устрою Радянський Союз. Вона перетворилася на маргінальну групу, яка відкидає проголошений Україною курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію і прагне відновлення радянського колоніалізму [10].

Комуністична партія Чехії і Моравії є цікавим політичним феноменом, особливо, у світлі успішної реалізації Чехією її євроінтеграційного курсу, що зумовив ерозію комуністичних цінностей у свідомості багатьох громадян. Відмова від консерватизму та цілеспрямоване кадрове оновлення партійного керівництва дали партії змогу перетворитися на потужну політичну силу, на реальну альтернативу провладним колам. КПЧМ не лише вижила в умовах трансформації суспільно-політичного ладу, а й зберегла стабільну й солідну народну підтримку. Впливові позиції чеських комуністів у політиці держави та в суспільстві обумовлюються гнучкістю політичної

поведінки, спроможністю утримувати свій електорат завдяки репрезентації його інтересів та умінню керівників відчувати народні настрої.

Зростання суспільної підтримки комуністичних партій України та Російської Федерації, яке мало місце на парламентських виборах України 2012 р. та виборах до Держдуми Росії, було зумовлене, швидше, протестними настроями населення стосовно провладних кіл, ніж якісною трансформацією самих комуністичних партій. У Російській Федерації КПРФ є єдиною політичною силою «лівого» спрямування, здатною впливати на політичні процеси в державі, маючи шанси на парламентське представництво. Інші «ліві» рухи не викликають інтересу в широких верств виборців через їхню популістську спрямованість. За відносно високого прохідного бар'єра протестно налаштовані виборці не готові ризикувати своїм голосом, віддаючи його партії, яка має примарні шанси на парламентське представництво.

В Україні ситуація є дещо схожою, за тим лише виключенням, що на відміну від російських комуністів, КПУ все ж входила у коаліційні союзи з провладними силами. Водночас, у тих умовах, коли населення Сходу та Півдня України почало відчувати розчарування у Партії регіонів, однак при цьому не було готовим підтримувати опозиційні до минулої влади партії націоналістичного спрямування, КПУ стала найкращим вибором для понад 13% українських виборців восени 2012 р.

Бурхливі події початку 2014 р. здійснили революційні зрушення не тільки в державотворчих процесах сучасної України, а й у свідомості громадян і вимагають модернізації ідеології політичних партій. Після брутальної анексії Криму проросійські політичні сили в Україні будуть зведені на манівці або ж являтимуть собою локальні та навряд чи легальні воснізовані формування. Трансформація політичного середовища у нашій державі не залишає для «лівих» іншого вибору, як свідомої настанови на якісну модернізацію, зокрема, оновлення ключових тез партійних програм. Розбудова колективної безпеки на пострадянському просторі та заперечення європейської інтеграції вже не зможуть бути ефективними слоганами передвиборчої кампанії для партій, що розраховують на проходження до парламенту. Враховуючи зазначене вище, можна дійти висновку що досвід структурно-ідеологічної трансформації партії чеських комуністів міг би бути вдало використаний «лівими» рухами України в контексті підготовки до чергових виборів.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Юрійчук Ю. Націоналізм як каталізатор посткомуністичних трансформацій Чехії та Словаччини після 1989 р. / Ю.Юрійчук // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Т.ІІ: Чернівці. Прут. – 2006. – 352 с.
2. Курчевська І. Розпад післякомуністичної Європи – нові і старі сусідства національних культур / І.Курчевська // Політична думка. – № 1. – 2002. – С. 72 – 74.
3. Компартия разнужданного типа [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.kommersant.ru/k-vlast/get_page.asp?page_id=20034246-14.htm.
4. Рудич Ф. М. Політологія: Підручник. – 2-е вид., стереотип / Ф.М. Рудич. – К.: Либідь. –2006. – 480 с. – С.321.
5. Рудич Ф.

М. Порівняльна політологія: Навч. посіб. / Ф.М. Рудич. – К.: МАУП. – 2006. – 148 с. – С. 110. 6. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку : Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти / За ред. Ф. М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во. – 2002. – 327 с. С. 238. 7. Круглова Т. У комунальностей перемены? [Електронний ресурс] / Т.Круглова. – Режим доступу : <http://www.radio.cz/ru/statja/71251>. 8. Зеленюк Г. Контексти політичного лідерства на постсоціалістичному просторі / Г. Зеленюк // Політичний менеджмент. Спеціальний випуск. – 2006. – С. 136-146. – С. 139. 9. Лаштовичка М. Разговор с председателем Коммунистической партии Чехии и Моравии Мирославом Гребеничком [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radio.cz/ru/statja/29300>. 10. Кирчанів М. Пострадянська Україна – постколоніальна держава? Дискурси внутрішньої політики / М. Кирчанів // Економічний часопис. – № 1 – 2. – 2007. – С. 36.

УДК 323.2(437.6)

Ткаченко І.В.

ГРОМАДСЬКИЙ СЕКТОР У СЛОВАЧЧИНІ: ДОСВІД СУСПІЛЬНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Статтю присвячено ролі громадського сектору Словаччини в процесах суспільно-політичної модернізації країни на шляху до європейської та євроатлантичної інтеграції. Розглянуто можливість використання словацького досвіду в українських умовах.

Ключові слова: громадський сектор Словаччини, громадянське суспільство, європейська інтеграція, посткомуністична трансформація суспільства.

Статья посвящена роли общественного сектора Словакии в процессах общественно-политической модернизации страны на пути к европейской и евроатлантической интеграции. Рассмотрены возможности использования словацкого опыта в украинских условиях.

Ключевые слова: общественный сектор Словакии, гражданское общество, европейская интеграция, посткоммунистическая трансформация общества.

The article is dedicated to the role of civil sector in Slovakia in the processes of the state's sociopolitical modernization on the way to the European and Euro-Atlantic integration. Possibilities to use the Slovak experience under the Ukrainian conditions are considered.

Keywords: Slovakia's civil sector, civil society, European integration, post-Communist transformation of society.

Словаччина і Україна мають багато спільних рис і спільних сторінок історії. Колись частина українських і словацьких земель входили до складу однієї держави – Австро-Угорської імперії. Обидві країни до здобуття незалежності мали певний досвід будівництва національної державності в першій половині ХХ ст. Спільним для них став пошук обома країнами свого місця на шляху посткомуністичної трансформації держави та суспільства.

Одним з плюсів від налагодження дієвого контакту України і Словаччини могло б стати запозичення першою досвіду суспільно-політичної модернізації словацької держави, особливо, у частині, що стосується налагодження механізмів громадського контролю над владою (до чого Україна за роки незалежності так і не змогла наблизитися). Словаччина може

відіграти велику роль у налагодженні роботи Вишеградської групи, спрямованої на підтримку українських євроінтеграційних прагнень [1].

Словаччина почала самостійне державне будівництво з 1993 р. За цей короткий в історичному розрізі час вона досягла величезних успіхів, ставши, зокрема, членом ЄС та НАТО. Словацьку Республіку вважають одним з найуспішніших зразків інтеграції до євроатлантичних структур. З усіх колишніх країн соціалістичного табору лише Словаччина і Словенія увійшли до зони євро [2].

Серйозні успіхи в посткомуністичній трансформації, поєднані з прискореною європейською інтеграцією, безпосереднє сусідство з Україною викликають підвищений інтерес до Словаччини з боку дослідників. Серед українських авторів, до кола наукових інтересів яких входить словацька проблематика, відзначимо Є. Кіш [3], А. Кудряченка [4], С. Логінова [1], П. Черника [5] та ін. В їхніх працях процеси у Словаччині розглядалися переважно в контексті побудови нової системи міжнародних відносин у посткомуністичній Європі. Існує низка досліджень європейських авторів, присвячених становленню громадянського суспільства в нових членах Європейського Союзу. Серед них відзначимо монографії «Nations in Transit 2007: Democratization from Central Europe to Eurasia» [6], «Public employment in European Union member states» [7], а також «The Third Sector in Europe: Prospects and challenges» [8], у яких розглядається процес суспільно-політичної трансформації у постсоціалістичних країнах Європи, у тому числі, у Словацькій Республіці.

Після колапсу комуністичного режиму в Чехословаччині в 1989 р. Словаччина пройшла довгий і складний шлях переходу до розвинутої демократії. Принципові віхи на цьому шляху включали системні зміни в суспільстві колишньої ЧССР у період між 1990 і 1992 рр., постановня незалежної словацької держави у січні 1993 р., боротьбу популістських і націоналістичних сил проти демократичного правового режиму в країні у 1994-1998 рр., подолання авторитарних тенденцій і деформацій, а також період швидких демократичних і ринкових реформ, запроваджених у 1998-2006 рр. Останні визначили європейський і євроатлантичний вибір Словаччини.

Вступ країни до таких інституцій, як Організація економічного співробітництва і розвитку (2000), Світова організація торгівлі (1995), Європейський Союз (2004), НАТО (2004) дає можливість розглядати Словаччину як країну консолідованої демократії та успішно функціонуючої ринкової економіки [6, С. 630]. Роль неурядових організацій, громадянського суспільства, доступу до публічної інформації у цьому важко переоцінити. Громадський сектор став одним з рушіїв суспільно-політичної трансформації і модернізації Словаччини, запорукою успіхів на шляху інтеграції до ЄС та НАТО силою, яка розвернула словацьке суспільство в напрямі прискореної модернізації в період 1998-2006 рр.

Активне формування громадського сектору в Словаччині розпочалося задовго до здобуття незалежності 1993 р. У соціалістичній Чехословаччині

його існування не могло бути незалежним від пануючої державної ідеології. Незважаючи на не зовсім сприятливі умови, за часів соціалізму існували певні групи, пов'язані з так званими «масовими організаціями», зокрема багаточисельні клуби за інтересами, що виконували функції схожі з функціями волонтерських організацій у країнах ринкової економіки, особливо, у сферах спорту, культури та відпочинку [8, С. 23].

Загалом у країні напередодні 1990 р. налічувалося сотні громадських організацій. Усі вони були під офіційним контролем, позбавлені автономії. Їхнім завданням було обслуговування комуністичної ідеології, про те, щоб претендувати на значиму роль у модернізації суспільства, не йшлося. З колапсом словацького соціалізму 1989 р. розпочалася нова фаза розвитку громадського сектору. У нових політичних умовах громадські активісти використали здобуту свободу для розвитку нових форм активності, особливо, у сферах, що перебували під впливом державної ідеології. Процес формування громадянського суспільства і розбудови громадського сектору було відновлено одразу після повалення соціалізму. Значною мірою цьому сприяв ліберальний закон про об'єднання громадян.

Завдяки загальній лібералізації у період з 1990 по 1992 рр. (до мирного «розлучення» з Чехією) кількість громадських об'єднань та організацій стрімко зростає – на початок 1993 р. у країні було зареєстровано близько 6000 таких утворів. За 10 років їх кількість зростає до 22000, 2010 р. їх нараховувалося біля 37000. Станом на 2012 р. 11000 організацій громадянського суспільства звернулися за фінансовою підтримкою. Це дає підставу віднести їх до активно діючих [9, С. 43]. Легально існуючі організації громадянського суспільства в Словаччині поділяються наступним чином: 85 % є громадськими об'єднаннями, 4 % – неприбуткові організації, 1 % – фундації, 1 % – неінвестиційні фонди, ще 9% зареєстровано в інших формах діяльності. Загальні відомості про кількість організацій громадянського суспільства, інші їхні показники знаходяться у кількох структурах, включаючи Службу статистики Словачкої Республіки, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство культури [6, С. 641].

Відповідно до даних соціологічних опитувань, що проводились у Словаччині протягом останніх 10-15 років, 45 % громадян Словаччини позитивно сприймають діяльність організацій громадянського суспільства, 45% громадян не довіряють їм повною мірою. Позитивний імідж громадського сектору держави формується завдяки його благодійницькій місії, турботі про конкретні людські потреби, зусиллям із захисту навколишнього середовища та антикорупційній діяльності. Негативно на сприйнятті роботи громадського сектору позначаються підозри в непрозорості щодо використання фондів, а також корисливі мотиви окремих працівників цих організацій [9, С. 48].

Образ організацій громадянського суспільства в Словаччині має загалом позитивний характер. Найбільш популярними серед них є ті, що залучені до соціальної та благодійницької роботи. Громадський сектор широко репрезентує інтереси національних меншин, які проживають на

території держави. Останні представлені широким спектром культурницьких і громадських інституцій з найбільшим представництвом угорської меншості (9,8 % загальної кількості жителів). Чисельність ромських, українських (рутенських) об'єднань є набагато меншою. Релігійні структури в складі словацького громадського сектору (римо- і греко-католицькі, лютеранські, православні, кальвіністські та іудейські) відіграють найбільшу суспільно значиму і помітну роль у благодійницькій активності. Жіночі організації, яких на сьогодні налічується понад 120, стають дедалі активнішими і популярнішими [6, С. 642].

Помітною є діяльність профспілкових організацій. Словацьке законодавство надає можливості вільного розвитку для всіх форм профспілкових організацій. Найбільша профспілка KOZ SR (Конфедерація профспілок Словацької Республіки) налічує понад 570 000 членів, їх чисельність зростає рік від року. Загалом у словацькому суспільстві склалося переважно негативне уявлення щодо KOZ SR. Причини такого погляду слід шукати, як у негативних стереотипах, що лишаються неподоланими із соціалістичних часів, так і в активному залученні KOZ до політичних справ. Дається взяти і авторитарний стиль окремих профспілкових діячів [6, С. 643].

Одним з ключових чинників, які визначають динамічний розвиток громадянського суспільства Словаччини, є налагодження тісної співпраці громадського сектору з державними інституціями. З часу здобуття незалежності, за виключенням періоду правління В. Мечіара, державна влада демонструє постійну увагу до потреб розвитку громадянського суспільства, поважає незалежність громадського сектору. Протягом багатьох років взаємодія держави і громадського сектору була продуктивною в плані налагодження дієвих механізмів залучення громадськості до прийняття публічно-правових рішень, особливо, в період виборчих кампаній. Певні непорозуміння, що трапилися внаслідок деяких ініціатив нового уряду, який прийшов до влади у 2006 р., і зменшення фінансування організацій громадянського суспільства закордонними спонсорами майже не позначилися на здатності останнього ефективно організовувати роботу.

Сфера закону та регуляторного середовища, які визначають взаємини громадського сектору з владою у Словаччині, позбавлена надмірного державного тиску та бюрократизму. Громадський сектор оперує чітко визначеними законодавчими нормами і правилами, сформованими після 1989 р. Однією з визначальних рис стрімкого розвитку громадянського суспільства є легка і прозора процедура реєстрації нових організацій. Базові права і можливості забезпечуються Конституцією Словаччини, яка в повному обсязі гарантує громадянам свободу слова (Ст. 29), свободу зборів (Ст. 28), свободу об'єднань громадян (Ст.ст. 29 та 37). Як юридичні особи, так і приватні особи можуть вільно створювати неприбуткові організації. Міністерство внутрішніх справ діє не лише як реєстратор організацій громадянського суспільства, а й як установа з наглядовими функціями.

Нині громадський сектор Словаччини динамічно розвивається, приносить реальну користь суспільству. Саме він відіграв консолідуючу роль у державі в умовах прискореної суспільно-політичної модернізації та здійснення курсу на європейську і євроатлантичну інтеграцію. Діяльність громадянського суспільства в Словаччині підтверджує поширену думку про те, що саме організації третього сектору є життєво важливими в трансформаційних процесах у країнах Центрально-Східної Європи. Після розпаду соціалістичної системи розвиток громадянського суспільства став пріоритетом цих країн [10].

Попри певні складнощі у відносинах з державною владою, особливо, в часи президентства В. Мечіара, громадський сектор виявився справжнім локомотивом словацького суспільства на шляху європейської інтеграції у посткомуністичну добу. Успіх Словацької держави у 2004 р., коли вона стала членом ЄС та НАТО, був би неможливим без активного втручання громадського сектору у визначення вектору розвитку країни.

У середині 90-х рр. XX ст. Словаччину називали «чорною дірою» Європи через авторитарний стиль управління президента В. Мечіара, який порівнювали за стилем з правлінням тодішнього українського президента Л. Кучми. Саме через намагання В. Мечіара все контролювати ЄС показав «червону» картку Словаччині, чого не було за всю історію євроспільноти. За словами представника розташованого в Братиславі Інституту громадських проблем Г. Месежнікова, у 1998 р. у Європі та й самій Словаччині виникли сумніви щодо того, у якому напрямку рухатиметься країна.

Незважаючи на позитивну історію становлення громадянського суспільства, широку міжнародну підтримку демократизації і розвитку громадського сектору, здійснення посткомуністичної трансформації суспільних відносин, у період правління В. Мечіара влада демонструвала амбівалентне, часом відверто негативне ставлення до неурядового сектору і його лідерів. Зі свого боку, чимало активних неприбуткових організацій дієво долучалися до критики дій влади, що, зрештою, привело до повалення антиєвропейської владної коаліції у 1998 р. [11, С. 264]. Зважаючи на обмежувальну політику президента, більшість критично налаштованих фахівців було витіснено з міністерств. Частина з них знайшла притулок у кількох неурядових коаліціях, наприклад, у Словацькій асоціації міжнародної політики (SFPA), Словацькій академічній інформаційній агенції, Сервісному центрі для третього сектору (SAIA-SCTS). Ці, а також інші подібні утвори об'єдналися проти урядової політики, яка переорієнтовувала словацький політичний і економічний розвиток геть від Заходу [12].

Протягом періоду становлення і бурхливого розвитку громадянського суспільства його організації у Словаччині регулярно створювали широкі альянси, активно проводили спільні кампанії. Найкращим і найефективнішим прикладом впливу громадського сектору на процеси суспільної модернізації став загальнодержавний громадський рух 1998 р. за чесні і відкриті вибори під назвою «ОК'98». За словами Г. Месежнікова, завдяки зусиллям громадських організацій у країні вдалося провести громадські кампанії за

недопущення до влади диктатора. Як пояснив керівник неурядової організації «Глава 98» В. Тальян, для мобілізації населення використовувалися, зокрема, кліпи, в яких відомі співаки, академіки, спортсмени закликали виборців не бути байдужими й узяти участь у виборах. Під час виборчої кампанії десятки організацій громадянського суспільства проводили освітні, культурні заходи, концерти, дискусійні форуми. До активної участі у виборчому процесі було залучено тисячі волонтерів по всій країні. Було підготовлено понад шістдесят інформаційних, освітніх і моніторингових проєктів. Загалом це були регіональні проєкти, декілька з них вийшли на загальнодержавний рівень, орієнтуючись переважно на молодь. Наприклад, «Шлях до Словаччини» – 15-денний марш, впродовж якого 350 активістами було охоплено понад 850 міст і селищ по всій Словаччині, роздано понад 500000 брошур з метою інформування електорату про майбутні вибори до парламенту. Було проведено десятки мітингів і публічних заходів, спрямованих на забезпечення вільного відкритого волевиявлення. Особлива увага робилася на необхідності реалізації вибору на користь європейської інтеграції.

Завдяки зусиллям громадських організацій, на думку В. Тальяна, явка на парламентських виборах у 1998 р. склала 83% і стала найвищою за всю історію виборів у Словаччині. За підсумками виборів до влади прийшла широка коаліція, яка виступала за вступ країни до ЄС та НАТО. У вересні 1999 р. Словаччина отримала ПДЧ, а уряд прийняв національну програму вступу до НАТО. Вже за три роки цей процес було завершено [2]. Для України такий приклад міг би стати надихаючим, однак, українські реалії значно відрізняються від словацьких, насамперед, ступенем консолідації громадян у реалізації декларованого європейського вибору. Підтримка євроінтеграції у Словаччині об'єднала суспільство, тоді як в Україні європейський вибір до події 2014 р. не підтримувався значною частиною суспільства, що свідчить, зокрема, про недостатню роботу і неефективність організацій громадянського суспільства в Україні.

Режим В. Мечіара дав поштовх до посилення ролі громадського сектору Словаччини в проведенні модернізації. Його централізована і авторитарна влада була перешкодою для формування конструктивної, консультативної культури відносин між урядом і громадянським суспільством, однак у той же час зростання незадоволення суспільства стало причиною поглиблення взаємодії та об'єднання зусиль різноманітних громадських організацій.

Окрім кампанії «ОК'98», прикладами активної участі громадського сектору у вирішенні завдань суспільного розвитку стали формування платформи Gremium третього сектору, кампанія третього сектору S.O.S., спрямована проти спірного акту про об'єднання громадян, та інші [13, С. 177].

Громадські об'єднання відіграли значну роль у виборчих кампаніях 2002 та 2006 рр., а також стали причиною зростання підтримки вступу Словаччини до НАТО. Вони взяли участь у широкій інформаційній кампанії,

розгорнутій урядом. Навіть у випадках, коли проведення тих чи інших заходів виглядало виключно внутрішньою справою громадського сектору, різного роду активність позитивно впливала на громадськість, демонструючи дружнє обличчя сектору і зміцнюючи впевненість у тому, що його діяльність спрямована на благо суспільства і не входить у суперечність з діяльністю офіційної влади [9, С. 49].

Така позиція і послідовність громадського сектору у відстоюванні потреб громадянського суспільства дали можливість істотно розширити взаємодію сектору з урядом Словаччини у 1999-2006 рр. Її було помітно розширено шляхом активного залучення експертів громадянського суспільства в реальну політику, а також завдяки фінансовій підтримці неурядових громадських організацій шляхом виділення 1% доходів на забезпечення їхньої діяльності (відповідне рішення було прийнято у 2002 р.) та утворенню Словацької ради з питань неурядових організацій (1999-2006) [13, С. 177].

Загалом відмітимо, що відносини між громадським сектором і владою у Словаччині здійснювалися за тією ж моделлю, що у її сусідів по Вишеградській четвірці: позначені на самому початку здійснення суспільної модернізації взаємною недовірою у 90-х рр. XX ст. ці відносини стали основою розбудови справжньої ринкової економіки і відкритої демократії. Як один з ключових здобутків громадського сектору Словаччини можемо відмітити його активну роль у вдосконаленні механізмів розподілу влади та в забезпеченні дієвого громадського контролю над її діями. Одним з результатів такого вдосконалення стало прийняття у 2001 р. закону про вільний доступ громадян до державної інформації (крім випадків, коли така інформація є державною таємницею). Кожен громадянин, згідно із цим законом, має право вільно звернутися до органів влади щодо витрати державних коштів, і, якщо не отримає відповідь впродовж 8 днів, може подати до суду навіть на президента.

Підсумовуючи, відмітимо, що громадський сектор Словаччини відіграв і відіграє важливу роль у процесах суспільно-політичної модернізації країни в посткомуністичний період. Вступ Словаччини до складу ЄС був чималою мірою зумовлений активною взаємодією громадянського суспільства і влади. Після 1989 р. у Чехословаччині, а з 1993 р. – у незалежній Словацькій Республіці було подолано посткомуністичні виклики і бар'єри на шляху активного розвитку громадянського суспільства, інкорпорації останнього до участі в процесах суспільно-політичної трансформації на шляху до ЄС.

Говорячи про можливість використання досвіду Словаччини в українських умовах, слід у першу чергу зважати на те, що для досягнення прогресу в питаннях європейської інтеграції потрібно досягти подібного рівня консолідації громадянського суспільства. Курс України на модернізацію економіки і суспільного життя, а також європейський вибір як безальтернативний зовнішньополітичний орієнтир неможливі без належної активності неурядових організацій, громадянського суспільства, публічної інформації та експертизи, широкого залучення громадського сектору до

вирішення актуальних завдань державного будівництва. Єдність і кооперація громадського сектору Словаччини на шляху до ЄС та НАТО показують один зі способів, яким може йти Україна, якщо вона прагне досягти такого ж результату у своєму зовнішньополітичному курсі.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Логінов Я. Україна-Словаччина: довгий шлях від байдужості до партнерства [Електронний ресурс] / Я. Логінов // «Дзеркало тижня. Україна». – №10. – 19 березня 2011 – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/archives/818>.
2. Сірук М. Як у Словаччині подолали «кучкізм»: уроки для України [Електронний ресурс] / М. Сірук // Газета «День». – Режим доступу: www.day.kiev.ua/uk/print/332587 (11.03.2010).
3. Кіш Є. Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції / Є. Кіш. – Ужгород: Ліра, 2008. – 440 с.
4. Кудряченко А. Україна і Вишеградська четвірка: стан та перспективи співпраці / А.І. Кудряченко // Україна і Вишеградська четвірка: на шляху до взаємовигідних відносин. – Братислава, 2010. – С. 37-53.
5. Черник П. Україна в геополітичних концепціях Чехії та Словаччини ХХ ст. / П. Черник. // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2009. – Вип. 21. – С. 172-179.
6. Nations in Transit 2007: Democratization from Central Europe to Eurasia. – New York: Freedom House, 2007. – 777 p.
7. Public employment in European Union member states [Electronic resource] // Ministry of THE Presidency. – Madrid, 2010. – 242 p. – Access mode: http://www.dgaep.gov.pt/upload/RI_estudos%20Presid%C3%AAncias/Public_Employment_EUMS.pdf.
8. The Third Sector in Europe: Prospects and challenges. – New York, 2008. – 400 p.
9. The Role of Civil Society in EU Integration processes: Real engagement through Effective involvement. – Prague, 2012. – 80 p.
10. The Czech Republic: Strategy for Sustainable Development [Electronic source] / Ministerstvo životního prostředí. – Prague, November 2004. – 623 p. – Access mode: [http://www.mzp.cz/C125750E003B698B/en/czech_republic_strategy_sd/\\$FILE/KM-CR_SDS_eng_-20041208.pdf](http://www.mzp.cz/C125750E003B698B/en/czech_republic_strategy_sd/$FILE/KM-CR_SDS_eng_-20041208.pdf).
11. De Hoog R.H. The Role of the Nonprofit Sector Amid Political Change: Contrasting Approaches to Slovakian Civil Society [Electronic resource] / Ruth Hoogland De Hoog, Luba Racanska // International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations. – 2003. – Vol. 14, issue 3. – Pp. 263-282. – Access mode: <http://link.springer.com/article/10.1023/A:1025627302903#>.
12. Crisen S. A Closer Look at the Slovak NGO Community [Electronic resource] / Sabina Crisen // Wilson Center. – Access mode: www.wilsoncenter.org/publication/194-closer-look-the-slovak-ngo-community.
13. EU member states' consultation with civil society on European policy matters. – Florence, 2011. – 222 p.

УДК 94(497.4):330.34+316.42

Фоцан Я.І.

СЛОВЕНІЯ В СКЛАДІ ЄС: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

Розглянуто основні тенденції соціально-економічного розвитку Словенії в якісно нових умовах – після вступу до ЄС. Описано вплив глобальної економічної кризи на економіку країни. Вивчено головні внутрішні та зовнішні фактори, що впливають на нинішню економічну ситуацію в Словенії. Проаналізовано дії словенського уряду, спрямовані на подолання наслідків кризи та вихід національної економіки зі стану рецесії.

Ключові слова: Словенія, Європейський Союз, євроінтеграція, ринкова економіка, економічна криза, рецесія.

Рассмотрены основные тенденции социально-экономического развития Словении в качественно новых условиях – после вступления в ЕС. Описано влияние глобального

економического кризиса на экономику страны. Изучены главные внутренние и внешние факторы, влияющие на нынешнюю экономическую ситуацию в Словении. Проанализированы действия словенского правительства по преодолению последствий кризиса и выходу национальной экономики из состояния рецессии.

Ключевые слова: Словения, Европейский Союз, евроинтеграция, рыночная экономика, экономический кризис, рецессия.

The article runs on the main trends of the social and economic development of Slovenia in the qualitatively new conditions – after its accession to the EU. It describes the impact of the global economic crisis on the economy and the major internal and external factors which affect the current economic situation in Slovenia. The paper analyzes the actions of the Slovenian government aimed at overcoming the crisis and the economy recovery.

Key words: Slovenia, European Union, European integration, the market economy, economic crisis, recession.

Існує ряд праць, присвячених вивченню інтеграційних процесів у середовищі європейських країн. Цим питанням цікавилися такі дослідники, як О.І. Брусиловська, Т.В. Бурлай, І.О. Івашук, О.Ю. Кузьома та інші. Деякі вчені цілеспрямовано вивчали особливості розвитку економіки Словенії часів незалежності: Ю.К. Князев [1; 2; 3; 4], А.Ю. Неклюдов [5], А.В. Шилова [6]. Однак, наразі в українській історіографії не існує праці, в якій би комплексно досліджувалося питання соціально-економічного розвитку Словенії останнього десятиріччя. Частково заповнити цю прогалину покликана дана розвідка.

В останній період існування Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії найбільш економічно розвиненою серед республік цього об'єднання була Словенія. Незважаючи на те, що її населення становило у 80-х рр. XX ст. лише близько 8% (2 млн. осіб) жителів федерації, вона забезпечувала майже 20% валового внутрішнього продукту та 30% експорту СФРЮ [7]. Показник ВВП на душу населення у республіці (близько 6 тис. дол. США) втричі перевищував аналогічні дані Сербії і вп'ятеро – Косова [6, С. 171]. Економіка Словенії, порівняно з іншими республіками СФРЮ, вже тоді розвивалася досить автономно та збалансовано, мала стійкі зв'язки з країнами Заходу [7].

23 грудня 1990 р. у республіці було проведено референдум, результатом якого стала підтримка 88% населення рішення про відокремлення від СФРЮ. За його підсумками, на основі прийнятої в перших числах червня Декларації республіки про незалежність 25 червня 1991 р. Словенію було оголошено суверенною країною. Керівництво Федерації заявило, що це було зроблено всупереч чинному законодавству, ініціювавши початок військових дій. 26 червня розпочалися сутички між озброєними словенськими законами і військами Югославської Народної Армії. Конфлікт продовжувався близько десяти днів, після чого було укладено перемир'я, і федеральні війська почали поступово залишати територію республіки. 23 грудня 1991 р. було прийнято Конституцію Словенії. Її незалежність почали визнавати іноземні держави, більшість з них зробила це протягом 1992 р., після вступу країни до ООН.

Після здобуття незалежності одним з найважливіших внутрішньополітичних завдань став перехід від економіки «ринкового соціалізму» з елементами планової до повноцінної ринкової економіки. Незважаючи на порівняно високий економічний розвиток, Словенії не вдалося уникнути економічного спаду на початку 90-х рр. Країна пережила значну інфляцію (у 1992 р. – більш ніж 200%), спад виробництва, зниження обсягу інвестицій, зростання безробіття та погіршення життєвого рівня громадян. Не в останню чергу ці негативні тенденції були наслідком втрати звичних ринків колишньої Югославії, куди до розпаду СФРЮ йшло майже 70% словенських товарів. У 1991 р. ВВП Словенії знизився на 8,1%. Але швидка переорієнтація на нові, переважно західні, ринки збуту дала позитивний результат. У 1993 р. було відзначено зріст ВВП (2,8%). Тенденція до зростання ВВП збереглась і в наступні роки, у 1995 р. його обсяг досяг значень 1990-го р.

Після прийняття у Словенії наприкінці 1992 р. Закону про приватизацію розпочався досить стрімкий і масовий процес трансформації державної власності у приватну. Уже в 1993 р. кількість приватних підприємств перевищила 90%. Мало місце значне зростання їхньої кількості – у 1996 р. вона зросла на 176% порівняно з 1992 р. [5, С. 205]. Специфікою словенської приватизації (як до, так і після вступу країни до ЄС) обережне ставлення до залучення іноземного капіталу. Існує думка, що витоки подібних дій слід шукати у комплексі маленької нації, представники якої побоюються, щоб їхню країну повністю «скупчили» іноземці. Офіційні представники словенської влади [7] пояснюють цей факт тим, що, за їхньою інформацією, на багатьох з придбаних іноземцями словенських підприємств спостерігалось згортання діяльності відділів розвитку, так званих R&D (Research & Development). Подібна тенденція суперечила не лише баченню керівництвом країни шляхів її подальшого розвитку, а й стратегічним установкам словенських університетів, зорієнтованих на виховання високоінтелектуальних та креативних молодих спеціалістів. У випадку масового зникнення відділів розвитку ці фахівці не знайдуть достойного застосування своїм знанням і з високою долею вірогідності спробують знайти роботу за кордоном (невеликий рівень трудової еміграції був одним з приводів для гордості у керівництва докризової Словенії). Подібне ставлення до залучення іноземного капіталу призвело до того, що успіхом на західних ринках користується переважно продукція середніх та малих словенських фірм. Великі ж компанії не витримують конкуренції з закордонними підприємствами і виживають завдяки державній підтримці. У середині першого десятиліття XXI ст. представники великого бізнесу Словенії почали усвідомлювати, що однією з умов успіху їхньої продукції у глобальній економіці може бути орієнтація на країни, де словенські торгові марки знають і поважають. Відтак, активізацію співпраці з республіками колишньої Югославії було оголошено першочерговим зовнішньоекономічним пріоритетом. З іншого боку, ще в благополучному 2002 р. експерти Міжнародного валютного фонду (МВФ) [8] висловлювали

стурбованість посиленням тенденції зростання обсягів коштів словенських фірм, які інвестуються за кордоном, супроводжуваної зниженням доступності фондів для внутрішніх інвестицій.

Проблеми з конкурентоздатністю певної частки словенської продукції на міжнародному ринку спричинили в перші, докризові, роки членства Словенії в ЄС переважання імпорту товарів над експортом. На той час це негативне сальдо цілком компенсувалося експортом послуг [7].

Особливістю банківської сфери Словенії був досить жорсткий державний контроль, що викликало занепокоєння в іноземних експертів. Керівництво країни [7] мотивувало подібний стан речей тим, що в економіці Словенії державний сектор зберігає за собою роль потужного гравця, відтак, має володіти належними фінансовими важелями, використовуючи їх у відповідності з принципами ринкової економіки.

Одним з пріоритетних зовнішньополітичних завдань незалежної Словенії керівництво держави визначило інтеграцію до загальноєвропейських інституцій. Проголосивши курс на євроінтеграцію, Уряд республіки почав приділяти значну увагу поглибленню зв'язків з Європейським Союзом. Цей процес відбувався у кілька етапів: вступ до Ради Європи, підписання угоди про співробітництво з ЄС, отримання статусу асоційованого члена Євросоюзу. 12-13 грудня 1997 р. на Люксембурзькому саміті ЄС було прийнято остаточне рішення щодо вступу до нього нових членів. У квітні 1998 р. розпочато перемовини щодо приєднання до Європейського Союзу ряду країн так званої «першої хвилі». Серед яких була і Словенія.

23 березня 2003 р. у Словенії відбувся референдум з двох питань: щодо вступу до ЄС та до НАТО. За приєднання до Євросоюзу проголосували 89% виборців, за членство у Північноатлантичному Альянсі – 66%. Згідно з народним волевиявленням, у березні 2004 р. Словенія вступила до НАТО, а в травні стала повноправним членом ЄС.

Після отримання членства в ЄС наступним кроком на шляху Словенії до повної інтеграції в Євросоюз мав стати вступ до єврозони – групи держав ЄС, офіційною валютою яких є євро. Одним з основних критеріїв готовності до вступу в єврозону була відповідність економіки країни п'яти ключовим критеріям конвергенції (Маастрихтським критеріям). Це певні економічні завдання та організаційні зміни, які повинні відбутися в новій країні до її переходу на єдину валюту і вступу в зону євро. Вони складаються з наступних пунктів: 1) дефіцит державного бюджету не повинен перевищувати 3% ВВП; 2) державний борг має бути менше 60% ВВП; 3) держава повинна протягом двох років брати участь у механізмі регулювання валютних курсів (ERM-II) і підтримувати курс національної валюти в заданому діапазоні; 4) рівень інфляції не повинен перевищувати більш ніж на 1,5% середнє значення трьох країн-учасниць Євросоюзу з найбільш стабільними цінами; 5) довгострокові відсоткові ставки за державними облігаціями не повинні перевищувати більш ніж на 2% середнє значення відповідних ставок у країнах з найнижчою інфляцією.

На початку 2004 р., напередодні вступу до ЄС, економіка Словенії була досить добре розвиненою і практично готова для приєднання до єврозони. Вона відповідала Маастрихтським критеріям щодо довгострокової відсоткової ставки, рівня бюджетного дефіциту та державного боргу. Проте експерти відзначали і наявність певних проблем: рівень інфляції хоча й демонстрував тенденцію до зниження, залишався вище середнього для єврозони рівня. Не були достатньо гнучкими механізми встановлення заробітної плати [9]. Однак, Словенія не зупинилася на досягнутому, продовживши виконувати рекомендації, спрямовані на наближення до переходу на євро. У 2004 р. відбулася прив'язка курсу національної валюти (толара) до євро і приєднання до механізму регулювання валютних курсів (ERM-II). Внаслідок цього станом на листопад 2005 р. країна виконала всі необхідні умови й досягла Маастрихтських критеріїв. У березні 2006 р. президент Єврокомісії Ж.М. Баррозу під час візиту до Любляни повідомив, що Словенія готова поповнити ряди європейського валютного співтовариства [10]. Водночас потенційні інвестори неодноразово вказували на досить несприятливе бізнес-середовище у країні. Бізнес-клімат Словенії (за даними МБФ) у 2006 р. займав останню сходинку серед «вісімки» країн, що приєдналися до Європейського Союзу у 2004 р., через негнучкість ринку праці, тривалі та громіздкі процедури реєстрації бізнесу, труднощі у встановленні права власності та у виконанні контрактів [11]. Незважаючи на негаразди, Словенія досягла успіху і в січні 2007 р. першою серед нових членів ЄС перейшла на євро.

Обрана словенським урядом модель соціальної держави зумовила необхідність значних витрат на допомогу безробітним, охорону здоров'я та освіту. Ще в передкризові роки у Словенії піднімалося питання про те, чи не відобразяться негативно на стані бюджету досить високі соціальні витрати [7]. Розгорнулася суперечка між двома групами словенських економістів: «старими», котрі підтримували діючу модель економіки, й «новими», котрі її критикували як надто корпоративну, таку, яка обмежує свободу підприємців, їхню ділову та інноваційну активність. «Нові» закликали до зниження податків і соціальних витрат, протестували проти державної підтримки національних підприємств. Вони попереджали (і як виявилось згодом, цілком слушно), що збереження такого соціально-економічного курсу може мати для країни в подальшому вкрай негативні економічні наслідки. Однак, політики на той час не вважали за потрібне починати негайне та суттєве коригування існуючої соціально-економічної моделі, бо в умовах стабільного економічного росту та підвищення життєвого рівня вона влаштовувала більшість населення країни.

Міжнародні експерти [12] дотримуються схожої думки про те, що високе докризове зростання спричинило очікування того, що Словенія може поступово вирости зі своїх структурних проблем без додаткового втручання, і це призвело до постійного зволікання урядом з проведенням давно назрілих реформ.

За даними Євростату, у перші роки після вступу Словенії до ЄС реальний темп росту ВВП країни демонстрував стабільну тенденцію до підвищення: 2005 р. – 4,0%, 2006 р. – 5,8%, 2007 р. – 7,0%. Глобальна економічна криза внесла в цей процес свої корективи. Після її початку у 2008 р. темп росту знизився до 3,4%, а у наступному році країна пережила жорстку рецесію – ВВП скоротився на 7,9%. У 2009 р. з'явилися певні ознаки покращення – ВВП зріс на 1,3%. Але наступного року економіка знову пішла на спад. Станом на 2012 р. зниження ВВП становило -2,5%, на 2013 р., падіння становило 1%. Це є найгіршим результатом у зоні євро після Кіпру (-8,7%) та Греції (-4,0%). Щоправда ситуація покращилася у 2014 р., коли приріст ВВП сягнув 2,64%.

На думку міжнародних експертів [13], після початку кризи словенська влада відповідала на виклики економічних потрясінь оперативним та належним чином. Уряд ухвалив низку антикризових заходів: 1) необмежену гарантію для депозитів фізичних осіб і малих підприємств до кінця 2010 р.; 2) надання до 12 млрд. євро на гарантії під емісію боргових зобов'язань фінансовими установами до кінця 2010 р., яка мала покрити банківські потреби у рефінансуванні на два роки; 3) поправки до Закону про державні фінанси для розширення можливостей уряду щодо кредитування і надання гарантій фінансовим установам, рекапіталізації банків, а також нарощування банківських активів. Крім цього, Казначейство Словенії випустило облігації на суму 1 млрд. євро, тимчасово розмістивши надходження від них у банківській системі країни.

Урядом було запропоновано пакет реформ, котрий складався з планів щодо збільшення податків, реструктуризації банківського сектору та реалізації нової програми масової приватизації [14]. Як вважають експерти МВФ, за нинішніх обставин Україні необхідним є проведення пенсійної реформи, яка має сприяти забезпеченню довгострокової фінансової стабільності в умовах несприятливої демографічної динаміки. Підвищення пенсійного віку має не лише зменшити витрати з бюджету на виплату пенсій, а й збільшити частку працездатного населення [15]. Найбільш важливими змінами [16], здатними забезпечити стійке економічне зростання, є реструктуризація корпоративного та фінансового секторів, а також зниження ролі держави в економіці.

Приєднання до ЄС загалом сприятливо вплинуло на розвиток економіки, основою якого, на думку експертів-економістів [17], стали доступні кредити на міжнародних ринках за низькими відсотковими ставками. Використання значних обсягів кредитів сприяло буму нерухомості в країні. Ряд словенських компаній, скориставшись кредитами, намагалися розширити свою діяльність і зробили багато невиправдано ризикованих кроків. Частина з них, не вийшовши на очікуваний рівень прибутків, опинилася у борговій ямі. Експерти МВФ зазначають [12], що саме докризові легкі умови зовнішнього фінансування та експансіоністська фіскальна політика призвели до кредитного буму, зростання заборгованості у корпоративному секторі, збільшення заробітної плати.

Нинішня кризова ситуація у Словенії має безпосередній зв'язок з важким економічним станом у сусідніх країнах еврозони. Близько 80% продукції словенських підприємств вироблялося на експорт переважно до Франції та Італії [14], в яких наразі спостерігається рекордне зростання безробіття та падіння економіки. Унаслідок цього відбулося значне зниження попиту на імпортовані товари зі Словенії, що негативно вплинуло на її економіку.

Словенські експерти звертають увагу на те, що основні проблеми країни пов'язані не лише з високою заборгованістю та роздутим фінансовим сектором. Джерело негараздів вони вбачають передусім у затримці структурних реформ в економіці, наслідком чого стало зниження її конкурентоспроможності, зростання безробіття, погіршення ситуації у кредитно-фінансовій сфері [14]. Зокрема, за даними Статистичного бюро Республіки Словенія, у листопаді 2013 р. 13,0% дорослого населення країни було безробітними [18]. Загалом за перші чотири роки кризи рівень безробіття у Словенії подвоївся. Почався масовий від'їзд за кордон молоді, незадоволеної нинішньою політикою урізань та заощаджень, яка для країни з двохмільйонним населенням є серйозною проблемою [17]. Після лібералізації у ЄС з травня 2011 р. ринку праці лише протягом року в одній тільки сусідній Австрії працевлаштувалося 2160 словенських спеціалістів [1]. Ця тенденція веде до прискореного зменшення частки працездатного населення Словенії, й у перспективі може негативно позначитися на стані бюджету країни.

Замкнене коло нагадує й ситуація з попитом на внутрішньому ринку Словенії. Уряд, намагаючись зменшити бюджетні витрати, добивається певного зниження зарплат у державному секторі, скорочує різноманітні виплати та надбавки. Це призводить до погіршення купівельної спроможності населення. Люди починають купувати все менше товарів, у тому числі, вітчизняних, що, своєю чергою, призводить до поступового скорочення виробництва та зниження надходжень до бюджету. Згідно з оприлюдненим Єврокомісією наприкінці 2013 р. прогнозом розвитку економіки Євросоюзу [19], на тлі очікуваного слабкого зростання експорту з ЄС до інших частин світу, саме внутрішній попит має стати головним рушієм економічного зростання в наступні роки.

Ситуацію погіршило ще й те, що до кризи економіки Словенії додалася урядова криза. Найбільш активізувався рух за відставку уряду на чолі з прем'єр-міністром Я. Яншею після того, як у січні 2013 р. республіканська Комісія з боротьби з корупцією повідомила, що деякі високопосадовці порушили закон, не задекларувавши частину свого прибутку. Зокрема, прем'єр-міністр намагався приховати 210 тис. євро, а мер Любляни – 2,4 млн. євро [20]. 27 лютого 2013 р. уряд Я. Янши, отримавши вотум недовіри від словенського парламенту, пішов у відставку [21]. Право сформувати новий уряд отримала представниця опозиційної партії «Позитивна Словенія» О. Братушек. Незважаючи на відставку кабінету Я. Янши, 9 березня 2013 р. у Люблянці відбулися масові акції протесту. Основні вимоги – відставка і повне звільнення з політичної арени усієї нинішньої державної еліти, проведення

дострокових виборів та масштабних реформ [22]. 20 березня 2013 р. парламент Словенії проголосував за створення нового коаліційного уряду на чолі з О. Братушек. Це був наймолодший кабінет в історії країни, середній вік його представників – 45 років [23]. Однак протримався він недовго: у квітні 2014 р. прем'єр-міністр О. Братушек прогнала боротьбу за керівництво найбільшої партії в коаліційному кабінеті «Позитивна Словенія», а уряд Словенії виявилось перед загрозою розпуску. 14 вересня 2014 р. уряд очолив М. Церар – лідер лівоцентристської однойменної партії, створеної того ж року.

В останні роки неодноразово розглядалося питання щодо можливого звернення словенського уряду по фінансову підтримку до ЄС [24; 25]. Результати стрес-тестів банків Словенії показали, що країна має шанси обійтись без допомоги ЄС та МВФ. За словами представника Єврокомісара з економіки Ш. Хог ці хороші новини є показником того, наскільки важливими є рішучі дії влади, у той же час, вони свідчать про успішний процес відновлення економік єврозони в цілому [26]. Як показали тести, банкам знадобиться близько 4,7 мільярда євро фінансової допомоги. Влада Словенії припускає, що зможе зібрати цю суму самостійно, без залучення міжнародних кредиторів, завдяки розміщенню державних облігацій.

Новий уряд, намагаючись самостійно подолати кризу, у травні 2013 р. ухвалив програму заходів заощадження [27], якою було заплановано підвищення з 20 до 22% ставки податку на додану вартість, приватизацію другого за величиною банку країни – NKBM, телекомунікаційної компанії Telekom Slovenije та ще 13 державних підприємств. Певні кошти мають надійти за рахунок програми стабілізаційних заходів та зменшення державних видатків.

Отже, підсумовуючи викладене, можна зробити наступні висновки.

Серед постсоціалістичних країн, що приєдналися до ЄС у 2004 р., Словенія мала найбільш розвинену та стабільну економіку, їй першій з-поміж них удалось увійти до єврозони. Вступ до ЄС та перехід на євровалюту зумовив порівняно легкий доступ до дешевих міжнародних кредитів, що спричинило кредитний бум і зростання економіки. Глобальна фінансово-економічна криза 2008 р. виявила приховані вади словенської системи господарювання: недостатньо сприятливі умови для ведення бізнесу, перебільшену присутність в економіці державного сектору, недостатню високу конкурентоспроможність ряду словенських товарів на міжнародному ринку тощо. Це призвело до того, що в той час, як після перших кризових років у більшості країн ЄС намітилися тенденції до стабілізації економічного розвитку, Словенія у 2010 р. вступила в другу хвилю рецесії, котра продовжується до цього часу. Сукупність таких факторів, як внутрішньополітична нестабільність, відсутність джерел дешевих іноземних кредитів, зниження попиту на словенські товари на зовнішньому ринку та погіршення купівельної здатності населення самої Словенії робить пошук шляхів виходу із цього становища надзвичайно складним.

У світлі останніх подій у нашій країні, зокрема, після прийняття пакету антикризових законів 27 березня 2014 р., простежиться низка аналогій між Словенією та Україною. Зазначені закони мають врятувати бюджет з допомогою наступних заходів: 1) підвищення податків, акцизів і зборів; 2) заморожування рівня зарплат та пенсій; 3) зменшення надбавок і соціальних виплат тощо. Зворотним боком медалі, при цьому, виявляється реальна загроза падіння доходів і, відповідно, купівельної спроможності населення. Це знизить внутрішній попит і з великою долею вірогідності вплине на бюджет негативно. Подібний стан речей надзвичайно схожий на ту економічну ситуацію, в якій вже декілька років перебуває Словенія. Тому, на наш погляд, наразі одним з питань першочергової ваги для центральних керівних органів України є вивчення досвіду словенських урядовців, аналіз їх дій, спрямованих на боротьбу з нелегким економічним положенням країни.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Князев Ю. Словения в тисках экономического кризиса [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.svom.info/entry/351-sloveniya-v-tiskakh-ekonomicheskogo-krizisa>.
2. Князев Ю. Словения после вступления в ЕС и зоны евро // Свободная мысль. – 2009. – № 3. – С. 63 – 76.
3. Князев Ю.К. Словения: через реформы к государству благосостояния // Новая и новейшая история. – 2002. – № 6. – С. 37–56.
4. Князев Ю.К. Экономический феномен Словении и его уроки. – М.: Эпикон, 2000. – 88 с.
5. Неклюдов А.Ю. Опыт Словении при проведении приватизации // Гуманитарный вісник ЗДІА. – 2010. – Вип. 42. – С. 202 – 207.
6. Шилова А.В. Экономичний і політичний розвиток Словенії на рубежі XX–XXI століть // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – 2004. – Вип. 74-76. – С. 171 – 173.
7. Путь в Европу: Словения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://3dway.org/publications/put-v-evropu-sloveniia>.
8. Slovenia–2003 Article IV Consultation Discussions Preliminary Conclusions of the Mission [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.imf.org/external/np/ms/2003/121802a.htm>.
9. Slovenia–2004 Article IV Consultation Discussions Preliminary Conclusions [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.imf.org/external/np/ms/2004/012304.htm>.
10. Загоруйко Ю. Словения – первая [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/ECONOMICS/sloveniia_pervaya.html.
11. Slovenia: 2006 Article IV Consultation Preliminary Conclusions of the IMF Mission [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.imf.org/external/np/ms/2006/032806.htm>.
12. Slovenia: 2011 Article IV Consultation–Concluding Statement of the Mission. Ljubljana [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.imf.org/external/np/ms/2011/032111.htm>.
13. Slovenia: 2009 Article IV Consultation–Concluding Statement of the Mission. Ljubljana [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.imf.org/external/np/ms/2009/031109.htm>.
14. Словенский нарыв. Повторит ли Словения судьбу Кипра? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://newtimes.ru/articles/detail/67186>.
15. Slovenia–2010 Staff Visit Mission Concluding Statement. Ljubljana [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.imf.org/external/np/ms/2010/061110.htm>.
16. Slovenia: 2013 Article IV Consultation–Concluding Statement of the Mission. Ljubljana [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.imf.org/external/np/ms/2013/102813.htm>.
17. Арбутіна З., Каневський Д. Словенія – повернення до суворой реальності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dw.de/p/175Jw>.
18. Aktivno prebivalstvo, Slovenija, november 2013 – končni podatki [Elektronski vir]. – Način dostopa: http://www.stat.si/novica_prikazi.aspx?id=6015.
19. Autumn 2013 economic forecast: Gradual recovery, external risks. [Electronic resource]. – Regime of access: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-13-1025_en.htm.
20. В Словении требуют отставки правительства республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.unn.com.ua/uk/news/1176828-v-sloveniyyi-vimagayut-vidstavki-uryadu-respubliki>.
21. В Словении сменилось правительство [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1191108-u-sloveniyyi-zminivsyu-uryad>.
22. Жители Словении требовали отставки правительства [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://telegraf.com.ua/mir/europa/425550-zhiteli-slovenii-trebovali-otstavki-pravitelstva.html>.
23. Парламент Словенії затвердив новий уряд [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1197054-parlament-sloveniyyi-zatverdiv-noviy-uryad>.
24. Каневський Д. Moody's: Словенії може знадобитися зовнішня фінансова допомога [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://dw.de/p/15jJn>.
25. Словенія може стати наступною жертвою банківської кризи [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rbc.ua/ukr/top/show/sloveniyya-mozhet-stat-sleduyushchey-zhertvoy-bankovskogo-krizisa-29032013101100>.
26. Словения сможет избежать финпомощи еврозоны [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://ntdtv.ru/novosti-evropy/sloveniyya-smozhet-izbezhat-fino-moshchi-evrozony>.
27. Завгородня І. Словенія ухвалила програму реформ проти кризи [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://dw.de/p/18VFO>.

УДК 94(497.4):321

Фошан Я.І.

СПЕЦИФІКА МОДЕРНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СЛОВЕНІЇ ЗА ЧАСІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У статті розглянуто особливості модернізації політичної системи Словенії за часів незалежності, проаналізовано причини політичної нестабільності в країні.

Ключові слова: Словенія, політична система, модернізація, корпоративізм, корупція.

В статье рассматриваются особенности модернизации политической системы Словении в период независимости, анализируются основные причины политической нестабильности в стране.

Ключевые слова: Словения, политическая система, модернизация, корпоративизм, коррупция.

For a long time Slovenia has been a model of the post-communist country for almost the whole of Eastern Europe. It was thought that a large part of this success belonged to successful transformation of the political system. However, the global financial crisis has exposed certain flaws not only in the economy, but in the political system of the Republic as well. The report features modernization peculiarities of the political system of independent Slovenia and analyzes the main causes of political instability in the country in the recent years.

Key words: Slovenia, political system, modernization, corporatism, corruption.

Незважаючи на те, що суб'єкти федерації (шість республік та два автономних країв) Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії близько півстоліття співіснували у межах цього державного утворення й мали певні спільні риси в культурному та соціальному розвитку, все ж після розпаду СФРЮ фактично кожна з новостворених країн відзначалася певною специфікою розвитку політичної системи. Має свої особливі риси й посткомуністична модернізація політичної організації Словенії, розгляду й аналізу яких і присвячено це дослідження. Оскільки формат статті не дає змоги детального вивчення системи державного устрою Республіки Словенія,

зроблено акцент, з одного боку, на його найбільш цікавих та оригінальних, з іншого, – на характерних проблемних складових.

Специфіку розвитку, оновлення та функціонування словенської політичної системи вивчали ряд сучасних науковців, серед яких слід згадати дослідників зі Словенії (А. Рупник, М. Брезовшек, М. Хачек, М. Звер, С. Куковіч), України (Ю. Куц, К. Мальшина, А. Шилова) та інших країн (Є. Гуськова, Б. Макаренко, Л. Кирилліна, Н. Пілько, І. Чуркіна та ін.).

Існує кілька визначень категорії «політична система», найбільш лаконічним та вдалим з яких, на наш погляд, є таке: «Політична система – впорядкована сукупність державних, політичних, громадських організацій та інститутів, сфера політичного життя суспільства» [1, С. 55]. Крім поняття «політична система», існує ряд наближених до нього – «політична організація суспільства», «політичний простір», «політичний режим», «політикум» тощо, які в цьому дослідженні ми будемо використовувати як тотожні.

Певні модернізаційні зміни політичної організації словенського соціуму відбувалися ще за часів СФРЮ. До особливих рис місцевого політикуму, котрі вплинули на його трансформацію останнього періоду існування республіки в складі югославської федерації та перших років незалежності, можна віднести національно-зорієнтованість Союзу комуністів Словенії. Ще у 80-і рр. XX ст. комуністичне керівництво республіки витримало протистояння з політичною верхівкою федерації, приміром, із захисту прав словенських журналістів та недопущенню до Словенії так званих «йогуртних» маніфестантів із Сербії [2, С. 322]. Саме з ініціативи словенського керівництва було створено військові загони територіальної оборони, що зіграли вирішальну роль у відсічі агресії з боку Югославської народної армії (ЮНА) у червні 1991 р. У січні 1990 р. на позачерговому з'їзді Союзу комуністів Югославії який виявився останнім, словенська делегація висунула вимогу створення «асиметричної федерації». Ця форма мала надати республікам широкі права у формуванні зовнішньої та внутрішньої політики. Ініціатива підтримана не була, й словенці на знак протесту достроково залишили з'їзд. Комуністи Словенії були серед прихильників проведення вільних виборів до парламенту у квітні 1990 р. та референдуму в грудні того ж року, на котрому абсолютна більшість населення висловилась за незалежність країни [2, С. 323]. На відміну від экс-комуністів у багатьох країнах Східної Європи, після цього вони ніколи не монополізували верхівку влади (хоча й входили до складу коаліційних урядів).

Проводячи курс на посилення самостійності, у вересні 1989 р. Скупщина Словенії ухвалила низку поправок до федеральної конституції, якими узаконювалися права республіки на: 1) визначення курсу міжнародної політики; 2) самостійний розгляд питань, які зачіпають інтереси Словенії у взаєминах з іноземними державами; 3) регулювання процедур, пов'язаних з реалізацією права на самовизначення [3, С. 415]. Ці законодавчі ініціативи тогочасної комуністичної верхівки Словенії можна вважати одними з перших спроб модернізації політичної системи СФРЮ останніх років її існування.

У листопаді 1989 р. сформувалася коаліція з шести опозиційних партій – «Демократична опозиція Словенії» (ДЕМОС). Заручившись підтримкою партійного керівництва республіки, опозиція намагалася створити виборчу систему, яка б дозволила утвердити в країні ідею парламентської демократії. Унаслідок цього було прийнято закон, який передбачав проведення таємних виборів за комбінованою системою. За підсумками проведених у квітні 1990 р. багатопартійних виборів ДЕМОС отримав 55% голосів та більшість місць у парламенті [3, С. 417–418]. Коаліція проголосила курс на боротьбу за суверенітет республіки й зуміла досягти своєї мети. 23 грудня 1990 р. відбувся всесловенський референдум. 88,5% громадян, які взяли в ньому участь, висловилися за незалежність Республіки Словенія. Її було проголошено вже 26 грудня. За рік, у грудні 1991 р. було ухвалено Конституцію, в якій незалежність колишньої республіки закріплювалася на законодавчому рівні.

Сучасна Словенія за формою державного правління є змішаною республікою. З огляду на характер функціонування вона наближається до парламентської, бо вирішальна роль у проведенні політичного курсу належить парламенту і прем'єр-міністрові [4, С. 3]. Повноваження президента досить обмежені. Згідно з Конституцією він є представником Республіки Словенія на міжнародній арені, головнокомандуючим силами оборони. У ситуації, коли парламент не має змоги зібратися на засідання у зв'язку з надзвичайним станом чи воєнними діями, президент може, за дорученням кабінету міністрів, видавати укази, які мають силу закону. Прем'єра і членів уряду призначає і звільняє парламент Словенії – вищий законодавчий та представницький орган держави. Він має дещо незвичну структуру. Домінуюча частина парламенту – Державні збори (90 депутатів) – наділена законодавчою владою. Існує ще й представницький орган основних соціальних груп – Державна рада (40 депутатів), яка не має законодавчих функцій, а є дорадчим органом. Виникнення подібного, нестандартного устрою одного з головних владних інститутів, за інформацією офіційних представників словенської влади [2, С. 327], сягає корінням до сильної традиції корпоративізму.

У СФРЮ існувала певна форма корпоративних відносин у промисловій сфері – так зване «виробниче самоуправління» (його ідеологом був словенець Е. Кардель). При переході після здобуття незалежності до сучасної парламентської форми правління словенці, намагаючись зберегти в оновленому вигляді інституційні механізми соціального партнерства, що вже існували раніше, не оминули увагою й місцеву корпоративну традицію. Внаслідок цього виникла типово корпоративна структура – Державна рада. Її депутати відстоюють інтереси як різноманітних соціальних груп, так і міських та сільських громад. До складу Ради, згідно з 96-ю статтею Конституції, входять: чотири представники від роботодавців, чотири – від найманих працівників, чотири – від селян, ремісників, осіб вільних професій, шість – від працівників невиробничої сфери, двадцять два представники місцевих інтересів.

Держрада Словенії наділено низкою повноважень. Вона може вимагати проведення референдуму з важливих суспільних питань (ї має досвід успішного використання цієї можливості: у 2007 р. ініційований нею референдум відхилив певні урядові законодавчі новації) [2, С. 327–328], а також давати висновки щодо всіх питань, які обговорюються на Державних зборах, вносити власні законопроекти, вимагати повторного розгляду прийнятих законів тощо.

Судова система Словенії складається з Конституційного суду, судів загальної юрисдикції (Верховний суд, 4 вищі суди, 11 окружних і 44 районні суди) та судів спеціальної юрисдикції (адміністративні суди, суди з трудових і соціальних спорів). У ній присутні певні оригінальні моменти. Зокрема, особливістю Конституційного суду Словенії є те, що будь-який громадянин має право звернутися туди у справі, яка не пов'язана з ним безпосередньо, однак потенційно може порушити права певного кола осіб. Це, на думку фахівців [5, С. 20], досить ефективно запобігає порушенням прав людини різними органами влади. Конституцією передбачена пряма участь громадян у здійсненні судової влади. У винесенні вироку або в ухваленні судового рішення в окружних судах, окрім професійних суддів і на рівних правах з ними, беруть участь присяжні засідателі. Голос засідателя дорівнює голосу судді [5, С. 17].

В етнічній структурі країни домінують словенці (згідно з останнім національним переписом населення 2002 р., їх є 83,1%), Словенія є поліетнічною державою. Для більш широкої участі національних меншин у політичному житті й гарантованої присутності їхніх представників в органах влади застосовується практика резервування місць. У складі Державних зборів є два місця, закріплені на конституційному рівні за представниками італійської та угорської нацменшин. Участь меншин у політичному житті здійснюється таким чином: їхні представники, разом з усіма громадянами країни, беруть участь у національних і місцевих виборах, водночас, вони наділені правом голосувати за управлінців своєї національної общини. Подібна практика, яка отримала назву «подвійної» концепції забезпечення прав меншин, надає їм загальне право голосу і право «представництва інтересів» через обрання своїх речників до органів законодавчої та виконавчої влад на регіональному та місцевому рівнях [6, С. 155].

Є ще й така форма реалізації прав нацменшин, як Самоврядна національна меншина, яка з'явилася відповідно до прийнятого у 1994 р. закону. Такого роду самоврядні органи мають порівняно складну структуру. До їхнього складу входять асамблея (законотворчий орган), комітети (виконавчі органи), інколи президент. У Словенії діє італійська самоврядна меншина, яка від імені італійської групи населення здійснює контакти з державними органами управління, опікується питанням міжнародного співробітництва з Італією (а також з іншими державами, де існують численні італійські меншини), бере участь у процесі підготовки міжнародних договорів та угод, що стосуються статусу і прав меншин [6, С. 156].

Подібний елемент політичної системи республіки є, на думку фахівців, досить цікавим та ефективним.

Поряд з багатьма привабливими й прогресивними рисами політичного устрою Словенії існує й ряд негативних моментів. Директор словенського Центру досліджень з питань національного примирення А.В. Звер вважає, що політична система її батьківщини навіть після двадцяти років незалежності несе на собі тягар наслідків тоталітаризму. Словенія – країна колишнього комуністичного блоку, де ніколи не проводилася люстрація влади [7], й це негативно впливає на оновлення словенського політичного класу.

У даному контексті варто звернути увагу на одну із загальноновизнаних проблем більшості постсоціалістичних демократій – значну корумпованість у середовищі представників державної влади. Ще на початку 2008 р. словенські високопосадовці заявляли, що корупція не є хворим місцем [2, С. 328] й не мала б сприйматися як гостра проблема, ані населенням, ані політиками, ані експертами. Підкреслювалася практична відсутність у країні корупційних скандалів. Однією з причин цього, на їхню думку, була діяльність спеціальної Комісії із запобігання корупції (створена у 2004 р. та реструктуризована у 2010 р.), котра являла собою незалежну структуру з правом на розслідування справ та передачу їх до суду. У повну відсутність цього негативного явища на теренах посткомуністичної Словенії віритись важко. Можливо, на той час корупція у владних органах держави була порівняно невисокою або її вважали за краще замовчувати для підтримки позитивного реноме країни в очах міжнародної спільноти. У початком глобальної фінансово-економічної кризи рівень корупції у Словенії різко підвищився: у 2009 р. було зафіксовано значне її збільшення [8, С. 257]. Невдовзі країну струснула низка гучних заяв, пов'язаних з корумпованістю високопосадовців. У 2011 р. після доповіді Комісії із запобігання корупції була змушена піти у відставку міністр внутрішніх справ К. Кресал. У січні 2013 р. Комісія повідомила, що деякі високопосадовці порушили закон, не задекларувавши частину прибутку. Зокрема, тодішній прем'єр-міністр Я.Янша намагався приховати 210 тис. євро, мер Любляни З.Янкович – 2,4 млн. євро [9]. Цей корупційний скандал призвів до того, що наприкінці лютого 2013 р. уряд Я.Янши отримав вотум недовіри від словенського парламенту і пішов у відставку [10] та навіть після цього у Люблянці проходили масові акції протесту. Одним з найпопулярніших на акціях було гасло: «Усі вони – шахраї!» [13]. Це яскравий приклад на підтвердження того, як складно працювати керівництву демократичної держави за умов втраченої суспільної довіри.

Нещодавно фахівцями Центру з аналізу адміністративно-політичних процесів та інституцій (Любляна) було проведене спеціальне дослідження [8], присвячене вивченню рівня корумпованості представників словенської державної влади та впливу корупції на якість процесу управління країною. Науковці зважають корупцію одним з найвагоміших чинників збільшення проблем у суспільстві. За їхніми оцінками, внаслідок корупції (як у державному, так і у приватному секторах економіки) Словенія щорічно несе

фінансові втрати в розмірі до 1,5–2% ВВП [8, С. 255]. Небезпеку для країни становить і те, що корумпованість окремих високопосадовців може підривати довіру суспільства до демократичних інститутів загалом. А уряд з низькою довірою населення не може ефективно керувати країною. Згідно з їхніми дослідженнями, починаючи з 2002 р. спостерігається стабільне зростання невдоволення державною системою Словенії і недовіри до конкретних політичних інститутів – до парламенту, уряду, партій. Загалом рівень довіри у Центральній та Східній Європі нижчий порівняно з країнами Західної Європи, а рівень довіри в Словенії є одним з найнижчих у регіоні [8, С. 260].

Словенські дослідники роблять цілком слушні висновки щодо того, що легітимність політичної системи зростає з рівнем довіри до політичних та адміністративних установ, але зменшується на тлі високого рівня корупції [8, С. 261]. На їхню думку, однією зі значних перешкод в ефективному функціонуванні політичної системи як демократичних країн загалом, так і Словенії зокрема, є високий рівень корумпованості, який підриває довіру до уряду в суспільстві. Якщо довіра до керівників порівняно висока, вони можуть проводити свою політику, вдаючись до мінімального примусу і, у разі успіху своїх починань, поступово збільшують суспільну підтримку, отримуючи додаткові можливості для оприяння розвитку держави. Якщо довіра низька, уряд не може ефективно управляти, його починання все частіше закінчуються невдачами і з кожним подібним невдалим кроком керівництво країни ще більш підриває довіру до себе, створюючи, в такий спосіб, порочне коло. Для демократичних урядів, котрі не можуть застосовувати примус у такий мір, як інші системи, високий рівень довіри суспільства є особливо важливим.

Наразі невдоволення корумпованістю владних структур серед населення Словенії продовжує зростати. Згідно зі шкалою Індексу сприйняття корупції, котрий щороку складає й оприлюднює організація Transparency International, становище країни погіршилося з 61 балу у 2012 р. до 57 балів у 2013 р. [14] (для порівняння, становище України щодо корумпованості згідно цієї шкали теж погіршується: 2012 р. – 26, 2013 р. – 25, у 2014 р. Україна за рівнем корупції посіла 142 місце зі 175 країн світу) [15].

Таким чином, підводячи підсумки, можна сказати, що в політичній системі Словенії за більш ніж двадцять років з часу здобуття державної незалежності попри присутність у житті словенського суспільства негативних тенденцій, відбувся ряд позитивних змін, які можуть слугувати взірцем для наслідування інших посткомуністичних держав.

Варто звернути увагу на словенський досвід захисту прав та свобод національних меншин, зокрема, на такі його форми, як гарантоване закріплення місць у парламенті за їхніми представниками та існування самоврядних національних меншин. Корисним є досвід Словенії у впровадженні до системи органів державного управління такого оригінального дорадчого органу, як верхня палата парламенту – Державна рада.

Водночас не слід забувати про одну з найболючіших проблем словенського політикуму – корупцію. Можливо, слід пошукати відповідь на питання: чому наразі переважна більшість українського суспільства не хоче бачити при владі практично нікого з активно діючих в останні роки державних діячів? Відповідь на нього, гадаємо, є очевидною: не хоче, бо вважає їх невід’ємною частиною корупційної системи, не вірить у можливість їхньої зміни. Люди хочуть бачити при владі «нові обличчя», сподіваючись на їхню більшу порядність та певний імунітет до корупційної хвороби старої системи. Вони бажають створити оновлену політичну систему практично з «нуля» (висуваючи вимоги «повної пострації» чи «перезавантаження» влади), сподіваючись отримати новий організм державного управління, не заражений вірусом корупції. Цьому розрізі напевно слід дослідити специфіку діяльності словенської Комісії із запобігання корупції з метою вивчення особливостей її функціонування та взаємодії з урядом.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Попова Г.Л. Психологія політики та влади. Навчально-методичні матеріали / Г.Л. Попова. – Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. – 60 с. 2. Путь в Европу / Под общ. ред. И.М. Клямкина и Л.Ф. Шевцовой. – Москва: Новое издательство, 2008. – 400 с. 3. История Словении / Л.А. Кирилина, Н.С. Пилько, И.В. Чуркина; отв. ред. И.В. Чуркина. – СПб.: Алетейя, 2011. – 480 с. 4. Процюк І.В. Поділ державної влади в парламентсько-президентській республіці / І.В. Процюк // Проблеми теорії й історії держави і права. – 2012. – № 119. – С. 3–13. 5. Федорова К.С. Судебная система Республики Словения / К.С. Федорова // Сравнительное правоведение. – 2013. – № 5. – С. 16–21. 6. Куц Ю.О. Досвід самоврядності національних меншин у постсоціалістичних країнах Європи / Ю.О. Куц // Публічне управління: теорія та практика. – 2010. – № 1. – С. 154–160. 7. Poškodovana mentaliteta je zapuščina totalitarizmov [Elektronski vir]. – Način dostopa: <http://www.rtvsllo.si/slovenija/poskodovana-mentaliteta-je-zapuscina-totalitarizmov/272802>. 8. Hacek M. Problems of corruption and distrust in political and administrative institutions in Slovenia / Miro Hacek, Simona Kukovic, Marjan Brezovsek // Communist and Post-Communist Studies. – Volume 46. – Issue 2. – June 2013. – P. 255–261. 9. В Словении требуют отставки правительства республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1176828-v-sloveniyyi-vimagayut-vidstavki-uryadu-respubliki>. 10. В Словении сменилось правительство [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1191108-u-sloveniyyi-zminivsyia-uryad>. 11. Жители Словении требовали отставки правительства [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://telegraf.com.ua/mir/europa/425550-zhiteli-slovenii-trebovali-otstavki-pravitelstva.html>. 12. Vlada Republike Slovenije [Elektronski vir]. – Način dostopa: http://www.vlada.si/o_vladi/kdo_je_kdo. 13. Призрак бродит по Словении, призрак революции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rabkor.ru/analysis/2013/03/15/slovenia-the-ghost-of-revolution>. 14. Без корупції: місія нездійсненна? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nikorupciji.org/2014/01/05/bez-koruptsiji-misiya-nezdijsnenna>. 15. Corruption Perceptions Index 2013. [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.transparency.org/cpi2013/results>.

РОЛЬ ГЕНДЕРНОГО ПАРИТЕТУ У ВДОСКОНАЛЕННІ ФРАНЦУЗЬКОГО ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА В 60-70-ТІ РОКИ XX СТ.

У статті проаналізовано діяльність жіночих організацій Франції, які в 60-70-х рр. XX ст. виступили за рівноправність в усіх сферах соціального, політичного та економічного життя. Результати їхньої діяльності стали основою для формування сучасного французького демократичного суспільства на основі гендерної рівності..

Ключові слова: жіночий рух, гендерний паритет, демократія, суспільство, Франція

В статье проанализирована деятельность женских организаций Франции, в 60-70-х гг. XX ст. выступивших за равноправие во всех сферах социальной, политической и экономической жизни. Результаты их деятельности стали основой для формирования современного французского демократического общества на основе гендерного равенства..

Ключевые слова: женское движение, гендерный паритет, демократия, общество, Франция

The article investigates the women's organizations' activity in France at the 60-70's of the XX century. The author made an attempt to analyze women's movement for the equality in all spheres of social, political and economic life and its results. In the second half of the XX century women's organizations and idea of the gender equality became a significant part of the formation of modern French democratic society.

Key words: women's movement, gender equality, democracy, society, France

До провідних напрямів політики сучасних європейських держав, безумовно, належить забезпечення прав людини. Формування суспільства гендерної рівності є одним з основних принципів становлення демократичного суспільства в Західній Європі. В основу його ідей покладено пріоритетні для існування жінки у світі поняття: демократичність, свобода та рівність.

Проблема дискримінації, обмеження прав і можливостей жінок у післявоєнному суспільстві зумовлює виникнення руху визволення від гендерних обмежень. Головною метою жіночого руху стала боротьба за зміну існуючої соціальної системи. Дискримінація жінок означає, що конкретні закони або процедури створюють відмінність, відторгнення або обмеження за статевою ознакою. Демократичні країни мають захищати права жінок, сприяти їхній участі в усіх сферах життя суспільства і влади, створювати умови, за яких жінки могли б вільно і відкрито висловлювати свої погляди.

Метою статті є з'ясування впливу жіночого руху на формування модерного французького суспільства та на розвиток демократії у Франції з урахуванням принципу гендерного паритету.

Проблема розвитку жіночого руху у Франції другої половини XX ст. є актуальною в історичній соціології, фемінології, філософії. В історичних дослідженнях питання жіночого руху Франції знайшло часткове відображення з точки зору аналізу його досвіду в порівнянні з розвитком жіночого руху в інших країнах (С.Г. Айвазова, О.А. Вороніна, Є.М. Зуйкова, М.Г. Котовська, Н.Л. Пушкарьова).

Франція другої половини XX ст. стала осередком виступів за подолання дискримінації. Хвиля обурення, спрямована проти патріархального суспільства та дискримінації, сколихнула суспільство наприкінці 60-х рр. XX ст. [1, С. 95].

У післявоєнному світі жінки займають важливе місце в соціально-економічних відносинах. Вони стали економічно незалежними, в результаті воєнної скрути та післявоєнної кризи зайняли робочі місця незалежно від своїх антропологічних чи біологічних особливостей. Отримавши виборчі права, жінки сформували новий погляд на світ, в якому живуть, та почали вимагати для себе рівноправного місця в суспільно-політичному житті [2].

Соціальну структуру французького суспільства та його погляди змінює економічний прогрес, який переживала Франція в 1950-60-ті рр. під впливом науково-технічної революції. У цей час активно розвивалися нові галузі виробництва, за рахунок чого збільшився попит на інтелектуальну працю. У суспільстві почало формуватися нове бачення норм поведінки та відносин між людьми, у родині, на роботі. Почався рух за соціокультурні зміни, за подолання жорсткої політики та застарілих форм суспільної моралі [3, С. 93-94].

У повоєнній Франції збільшується кількість жінок, які отримують вищу освіту і займаються високопрофесійними видами діяльності. Зростає число працюючих заміжніх жінок з вищою освітою, які мають 1-2 дітей. Станом на 1962 р. їхня кількість складала близько 15-20% від загальної кількості працюючих жінок [4, С. 192].

Політичні процеси у Франції, зміна соціального становища жінок та соціальні рухи, що сколихнули країну у 1960-ті рр., утворили підґрунтя для активного формування жіночих клубів і організацій, які послужили основою жіночого руху. Більшість жіночих угруповань та клубів були політизовані, брали участь у політичних диспутах. Ідеї та погляди, які підтримували більшість жінок, як правило, мали ліворадикальне спрямування [5].

У другій половині XX ст. французькі жінки дивилися на себе як на особистість, яка проходить становлення як рівний, повноцінний суспільний суб'єкт. Зберігаючи «жіночність», вони бачили своє основне завдання у подоланні розриву між рівністю можливостей і прав, у досягненні правової рівності з чоловіками [2]. У період соціально-політичних демонстрацій 1968 р. у французькому суспільстві стираються межі між чоловіками і жінками, між літніми людьми і молоддю, між вищими і нижчими класами. Французьке суспільство набуває нових модерних рис, застарілі буржуазні принципи моралі відходять на другий план. Нове, сучасне, інтелектуальне суспільство веде Францію до оновлення у соціальній та політичній сферах життя [6].

Жінки взяли активну участь у подіях 1968 р., підтримавши соціально-політичний курс молодіжного руху та «нових лівих» і виступивши невід'ємною частиною рушійної сили, що сколихнула Францію. Розпочавши свій шлях з політичних демонстрацій і участі в бунтах 1968 р., жіночий рух переходить в автономну фазу. В умовах протестних виступів 1968 р. ідеї жінок як соціально-політичної сили суспільства залишилися за межами реалізації. Їхня праця продовжувала оплачуватися нижче, вони мали недостатнє представництво в політичних інститутах, можливості вільного обрання професійної діяльності надалі обмежувалися за статеву ознакою [7, С. 3].

Важливою подією в історії французького жіночого руху є демонстрація 26 серпня 1970 р., організована як суто жіночий виступ. Серпнева демонстрація стала першим виступом та своєрідним початком суспільно-політичної активності жінок у Західній Європі. Учасниці здійснили ходу до Триумфальної арки, де відбувся мітинг та покладення вінка для жінки похованого там невідомого солдата. Вперше жінки вийшли на вулиці з власними вимогами, хода супроводжувалася роздачею листівок, які закликали усунути дискримінацію жінок. Журналісти охрестили рух жінок «Рухом за визволення жінок» («Mouvement de libération de la femme», MLF). Ця назва згодом закріпилася як офіційна за найбільш впливовою організацією жінок, створеною в травні 1968 р. Засновницею цієї організації була С. де Бовуар – письменниця, філософ-екзистенціаліст, прибічниця ліворадикального крила соціалізму. Саме вона стала головним ідейним лідером французького жіночого руху. Діяльність організації зробила вагомий внесок у розвиток демократії не лише у Франції, а й у всьому світі. В історіографії рух отримав назву «друга хвиля фемінізму» [8].

1970 р. був насичений подіями, які змінили розуміння моралі французького суспільства. Активна діяльність жінок надавала йому нових форм, сприяла його еволюції. Жінки активно проводять зустрічі, мітинги, демонстрації, друкуються у пресі. Саме відображення вимог та пріоритетних напрямів діяльності на сторінках газет та журналів зіграло роль опори для жіночого руху в цей час. У травні виходить брошура «Бій за визволення жінок» («Combat pour la libération de la femme») як додаток до газети «l'Idiot international» [8]. Наступним кроком стало друкування: «Визволення жінок: нульовий рік» («La libération des Femmes: Année Zéro») у журналі «Partisans», в якому містилися роз'яснення відносно того, що собою являє жіночий рух, до чого він прагне, якою є його історія тощо [9, Р. 45].

26 вересня 1970 р. пройшло зібрання сотні жінок-активісток у залі засідань Люксембурзького палацу. Паралельно у Паризькій галереї мистецтв відбулася виставка «Жіноча революція». У жовтні було проведено потужну демонстрацію за права політичних в'язнів, стан яких жінки порівнювали зі своїм становищем у патріархальному суспільстві Франції [9, Р. 45]. 3 грудня 1970 р. починає виходити феміністичний журнал «Між нами є непорозуміння» («Le Torchon brûle»), на сторінках якого висвітлюються проблеми, пов'язані з напруженими відносинами між жінками і чоловіками в

усіх сферах життя, викликанні дискримінацією жінок. Журнал має публіцистично-художній стиль та є візитною карткою молоді та доволі прогресивної жіночої організації «Рух за визволення жінок». Він став своєрідним щоденником жіночого руху. Кожний номер створювався новою командою, і це давало можливість жінкам з різних феміністичних орієнтацій висловити свої ідеї та думки [10].

Протягом вересня 1970 – лютого 1971 р. відбувається низка важливих зустрічей та конференцій. Головними питаннями, що розглядалися на них, були питання рівноправності жінки у світі, роль жінки у формуванні миру та демократії, право жінки самостійно керувати своїм життям (контроль за народжуваністю, вільне обрання професії, місце в родині тощо) [11].

Однією з перших вагомих перемог жіночого руху виявилася легалізація абортів у квітні 1971 р. Революційною подією в історії жіночого руху стала публікація радикального за своїм змістом маніфесту, підписаного 343 жінками, які зробили аборти. Маніфест закликав до надання жінкам можливості самостійно регулювати народжуваність. Саме цей кардинальний шлях призвів до зняття заборони на контрацептиви у Франції [12].

Отримання прав не було головною метою жіночого руху. Жінки боролися за зміну існуючої соціальної системи, яка не враховувала пріоритетів жінки як повноцінного суспільного суб'єкта [8]. Жіночий рух сягнув ширших масштабів, ніж соціальний рух 1968 р. Події 1970 р. порівнювалися сучасниками з революцією. У пресі її назвали «Рожевою» або «Жіночою» [13, С. 76].

У цей час у Франції активно формувалися нові жіночі клуби, організації, профспілки тощо. Жіноча революція розширила горизонти демократії: гасло «Якщо жінка має право на половину раю, то вона має право і на половину влади на Землі!», – змусив владу допустити жінок в усі владні структури держави. Революція змінила громадські уявлення про зміст демократії, змусила побачити багатогранність конфлікту між жінкою та чоловіком, який тримав у напрузі французьке суспільство [2].

Для того щоб бути по-справжньому демократичною, демократична держава потребує присутності жінок у своїх інституціях. Жінкам потрібна демократія, щоб змінити порядки і закони, які перешкоджають їм добитися рівності. Активність жінок на усіх рівнях громадянського суспільства і влади зміцнює демократію. Саме цей процес пройшла Франція та французьке суспільство у 1970-х роках. У результаті у 1974 р. президент В. Жискард д'Естен при формуванні уряду вперше надав місця у ньому жінкам. Із цього часу основою політичного курсу Франції стає сприяння формуванню демократичної держави на принципах гендерного паритету та рівності. Активна, рівноправна з чоловіками участь жінок у процесах ухвалення рішень на усіх рівнях має засадниче значення для досягнення рівності, необхідної для стійкого розвитку демократії [14].

Важливу роль у розвитку гендерної рівності та її впливу на формування демократичних засад у Франції відіграла велика кількість активних жіночих громадських організацій, сформованих протягом 1968-1974 рр. як частина

розгалуженої мережі громадянського суспільства. Ці організації активно захищають права жінок, маючи можливість здійснення тиску на парламент та владу для прийняття необхідних правових норм [15, С. 50-95].

Отже, Франція в другій половині ХХ ст. була однією з країн, що будували демократію на основі рівності статей, у цьому плані вона стала прикладом для багатьох країн, у тому числі, на пострадянському просторі.

У результаті цих процесів жінки вибороли собі місце в політичному просторі країни. Починаючи з 1970 р., жінки представлені у французькому парламенті, де вони мають, щонайменше, 30% місць, здійснюючи вагомий вплив на вирішення питань в інтересах жіночої половини населення країни. Події, які пережила країна під час жіночих демонстрацій, стали основою для розвитку французької демократичної політики. Такі принципи, як гендерний паритет, гендерна рівність, гендерний баланс, – було покладено в основу формування модерного, демократичного французького суспільства.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Арзаканян М. Ц. Политическая история Франции XX века / М. Ц. Арзаканян. – М.: «Высшая школа», 2003. – 157 с.
2. Айвазова С. Г. Истории феминизма [Электронный ресурс] / Светлана Григорьевна Айвазова. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/072/176/1217/16-Ajvazova.pdf>. (13.09.2013).
3. Всемирная история новейшего времени / [И. О. Змитрович, Г. М. Кривошекий, М. Я. Колоцей и др.; под ред. Л. А. Колоцей. – Гродно: ГрГУ, Ч.2: 1945 – начало XXI в. – 2002. – 207 с.
4. Котовская М. Г. Гендерные очерки: история, современность, факты / Мария Григорьевна Котовская. – М.: ИЭА РАН, 2004. – 358 с.
5. Бовуар С. де. Трансатлантический роман. Письма к Нельсону Олгрэну. 1947-1964 / Симона де Бовуар. – М.: Искусство, 2003. – 616 с.
6. Зуйкова Е. М. Ерусланова Р. И. Феминология / Е. М. Зуйкова, Р. И. Ерусланова. – М.: Издательско-книготорговый центр «Маркетинг», 2001. – 248 с.
7. Реальность, в которую трудно поверить: наследие 1968-го [Электронный ресурс] // Сinemатека. Обзоры. – 2008. – С. 3. – Режим доступа: <http://www.cinematheque.ru/post/137835/print/> (13.10.2013).
8. Picq F. MLF: 1970, année zéro / Françoise Picq [Электронный ресурс] // Liberation société. – 2008. – 7 octobre. – Режим доступа: http://www.liberation.fr/societe/2008/10/07/mlf-1970-annee-zero_11280 7 octobre 2008 Дата доступа: 13.10.2013.
9. La libération des Femmes: Année Zéro // Partisans, – 1970. – N° 54-55. – Р. 45.
10. Le Torehon brûle // L'intégralité. — № 0 — 1971. — 24 p.
11. 5 mars 1971. Le futur FHAR attaque Laissez-les-vivre [Электронный ресурс] // Un peu d'Histoire. – Режим доступа: <http://www.prochoix.org/pdf/fahr.pdf> – Дата доступа: 14.11.2013.
12. Le manifeste des 343 salopes (1971) [Электронный ресурс] // Le Nouvel Observateur, – 1971. – 5 avril. – Режим доступа: http://www.port.ac.uk/special/france1815to2003/chapter11/documents/filetodownload_18199.en.pdf – Дата доступа: 16.10.2013.
13. Пушкарева Н. Л. Гендерный подход в исторических исследованиях // Вопросы истории. – 1998. – № 6. – С. 76-87.
14. д'Эстен Ж. В. Власть и жизнь / Жискар Валери д'Эстен. – М.: Междунар. отношения, 1990. – 390 с.
15. Воронина О.А. Феминизм: либеральное, социалистическое и радикальное направления // Теория и методология гендерных исследований. Курс лекций / Под общ. ред. Ворониной О.А. – М., 2001. – С. 50-95.

ОТНОШЕНИЯ С ПОСТСОВЕТСКИМИ ГОСУДАРСТВАМИ В ПРЕДВЫБОРНЫХ ПРОГРАММАХ ВЕДУЩИХ ПАРТИЙ ФРГ 2013 г.

В статье на основе анализа предвыборных программ ведущих партий ФРГ, обнародованных накануне выборов в Бундестаг 22 сентября 2013 г., рассмотрены место и роль постсоветских стран во внешнеполитической стратегии Германии, а также определено их значение для реализации интересов ФРГ в регионе Восточной Европы.

Ключевые слова: постсоветские государства, внешняя политика Германии, интересы ФРГ, Россия, Украина, Беларусь, Восточное партнерство, расширение ЕС.

У статті на основі аналізу передвиборчих програм провідних партій ФРН, оприлюднених напередодні виборів до Бундестагу 22 вересня 2013 рр., розглянуто місце та роль пострадянських країн у зовнішньополітичній стратегії Німеччини, а також виявлено їхнє значення для реалізації інтересів ФРН у регіоні Східної Європи.

Ключові слова: пострадянські держави, зовнішня політика Німеччини, інтереси ФРН, Росія, Україна, Білорусь, Східне партнерство, розширення ЄС.

Using the analysis of the German main parties' election programs published before the Bundestag elections of 22 September 2013, the place and role of the Post-Soviet countries in the German foreign policy are considered as well as their significance for realizing the German interests in the region.

Key words: Post-Soviet countries, German foreign policy, German interests, Russia, Ukraine, Belarus, Eastern Partnership, Enlargement of the European Union.

Определение места и роли постсоветских государств в стратегии внешней политики ФРГ в начале XXI в., как и значения каждого из них для реализации германских интересов, позволяет не только со значительной степенью вероятности прогнозировать дальнейшие действия Германии в постсоветском регионе, но еще и дает возможность составить общее представление о видении этого политико-географического пространства в целом и отдельных его стран представителями современной политической элиты ФРГ, определив ожидания и выявив устойчивые стереотипы германского руководства, во многом определяющие характер его взаимодействия с постсоветскими государствами.

Особое значение приобретает изучение предвыборных документов ведущих политических сил Германии, составленных и обнародованных накануне выборов в Бундестаг 22 сентября 2013 г. Во внешнеполитических разделах этих документов представления и стереотипы, о которых идет речь, отражены с учетом настроений и ожиданий социальных и этнических групп немецких избирателей, на поддержку которых эти партии рассчитывали. Это актуализирует необходимость такого исследования в свете выявления устойчивых стереотипов общественного сознания немцев, оценок экспертов и освещения ситуации на постсоветском пространстве немецкими СМИ.

Отнюдь не случайным представляется весьма скептическое отношение к самой идее расширения ЕС, присутствовавшее в единой предвыборной

программе Христианско-демократического и Христианско-социального союзов (ХДС/ХСС). Эти две партии готовы были принять в ЕС лишь республики бывшей Югославии («государства Западных Балкан») при выполнении ими всех необходимых условий. Членство в Союзе Турции христианские демократы категорически отвергали. Ни о «Восточном партнерстве», ни о предстоящем подписании Украиной соглашения об ассоциации с ЕС в программе ХДС/ХСС не упоминалось [1, С. 73–74]. Зато сохранению добрососедских отношений с Россией в ней был посвящен целый параграф. Христианские демократы, при этом, подчеркивали, что глубина и интенсивность германо-российского сотрудничества во многом зависела от готовности руководства России соблюдать международные обязательства в области функционирования правового государства и обеспечения демократии. Со своей стороны, ХДС/ХСС обещали добиваться подписания нового соглашения о партнерстве и сотрудничестве между Российской Федерацией и ЕС. Речь также шла о расширении взаимодействия по линии общественных объединений и гражданских инициатив, о сотрудничестве в регионе Балтийского моря, о координации усилий в области внешней политики и безопасности. Христианские демократы обещали продолжить работу над либерализацией визового законодательства для российских предпринимателей, научных работников и студентов [1, С. 74–75].

Такой подход должен был вполне устроить основных избирателей ХДС/ХСС: представителей немецкого среднего класса, опасавшихся массового притока мигрантов, усиления преступности и увеличения безработицы в случае нового расширения ЕС или отмены визового режима для граждан стран из числа его восточных и южных соседей. Используя эти традиционные для значительной части немецкого общества опасения и страхи, партия А. Меркель в очередной раз сумела выставить себя в качестве наиболее последовательного и решительного защитника благосостояния и безопасности германских граждан. В этом контексте развитие сотрудничества с Россией воспринималось как важное условие обеспечения беспрепятственных поставок необходимых ФРГ энергоносителей и доступа германских товаров и услуг на огромный российский рынок. Не претендуя на вступление в ЕС и, следовательно, на немецкие дотации, РФ оказывалась для немецкого среднего класса и блока ХДС/ХСС как выразителя его интересов более «удобным» международным партнером, чем стремящиеся к этому Турция, Украина, Молдова.

Более осторожный подход к формулировке германских интересов в постсоветском регионе предпочли социал-демократы, среди избирателей которых могли оказаться получившие немецкое гражданство выходцы из республик бывшей Югославии и Турции. Уровень доходов этой части электората уступал благосостоянию избирателей христианских демократов. Социал-демократическая партия Германии (СДПГ) поддержала вступление в ЕС этих государств [2, С. 110]. О странах-участницах «Восточного партнерства», учитывая отсутствие в ФРГ крупных диаспор немецких

граждан украинского, молдавского или иного происхождения, которые могли бы помочь социал-демократам обеспечить дополнительный приток голосов, напротив, упомянуто не было. Говоря о сотрудничестве с Россией, СДПГ ограничилась обещанием обеспечить всестороннее стратегическое «партнерство для модернизации», включающее как экономическое сотрудничество, так и политический и общественный диалог. Декларировалась также готовность стать посредником в дальнейшем развитии отношений между Российской Федерацией и США [2, С. 112–113]. В случае вхождения в новое правительство Германии представителя СДПГ в качестве министра иностранных дел выдвижение такой инициативы представлялось весьма вероятной.

Наибольшее внимание постсоветским странам уделялось в программе *Свободной демократической партии (СвДП)*, одним из лидеров которой являлся глава МИД ФРГ в 2009–2013 гг. Г. Вестервелле. Партия выступала за принятие в ЕС республик бывшей Югославии, от которых требовалось разрешить все спорные вопросы со странами-соседями, а также Турции, которой необходимо было сосредоточиться на улучшении ситуации с соблюдением норм правового государства и обеспечением прав человека. Среди стран-участниц «Восточного партнерства» особо выделялась Украина, включение которой в ЕС представлялось возможным в долгосрочной перспективе при условии проведения ею в ближайшие годы курса на модернизацию и приближение к европейским стандартам. Проведения необходимых для развития правового государства реформ СвДП ожидала и от других государств-участников программы «Восточное партнерство» [3, С. 81].

Говоря об отношениях с Беларусью, руководство партии выражало согласие с европейской политикой санкций, декларируя целесообразность расширения сотрудничества с белорусским гражданским обществом. Взаимодействие с Россией характеризовалось как максимально тесное и всестороннее, особенно в экономике и в общественной жизни. При этом выражалась озабоченность фактами нарушения российским правительством и судами гражданских свобод, а также заявлялось, что ведение открытого и критического диалога Российской Федерацией не помешает стратегическому характеру сотрудничества с ней. Кроме того, СвДП обещала добиваться отмены виз для граждан России, Турции и других стран, граничивших с ЕС на востоке и юге, после выполнения ими всех необходимых условий [3, С. 88].

Сокрушительное поражение этой партии на выборах 22 сентября 2013 г., приведшее к ее исключению не только из правительства, но и из Бундестага, таило в себе опасность негативно сказаться на степени внимания германской политической элиты к отношениям со странами-участницами «Восточного партнерства» и с другими постсоветскими государствами. Особый интерес к ним проявлял Г. Вестервелле, дальнейшая политическая карьера которого оказалась под вопросом. Его партия едва ли станет проявлять сопоставимый с его интерес к постсоветскому пространству в

условиях необходимости активизации работы с избирателями из среднего класса. Именно они впервые в истории ФРГ отказали на этих выборах в доверии партии, в рядах которой были такие выдающиеся политики, как первый федеральный президент Т. Хойс, В. Шеель, граф О. Ламбсторф, Г.-Д. Геншер.

Содержание программ двух остальных партий: «Союза-90 – Зеленых» и Левой партии – оказалось весьма критическим в отношении российской политики, что объясняется их ориентацией на пацифистски настроенные группы избирателей, выступающие за альтернативные пути развития немецкого общества и государства в целом. В программе *Левой партии* Россия упоминалась в качестве одной из двух стран, объем экспорта вооружений которой превышал германский. Агитируя в очередной раз за роспуск НАТО, эта партия выступала за создание альтернативной системы коллективной безопасности при участии России, что позволило бы добиться декларируемого партийными лидерами разоружения [4, С. 55–56].

«Союз-90 – Зеленые», в свою очередь, заявил о солидарности с российской феминистской панк-группой «Pussy Riot», поставив ее участниц в один ряд с борцами за права человека в Китае, Иране и арабских государствах. Блокирование Россией и КНР в Совете Безопасности ООН всех резолюций с жесткими требованиями в адрес правительства Сирии трактовалось как их поддержка Б. Асада [5, С. 259–260, 315–316]. Такая оценка в значительной мере совпадала с настроениями той части избирателей «Союза-90 – Зеленые», которые происходили из Турции и формировали свою позицию по поводу событий в Сирии на основе их освещения в широко доступных в ФРГ турецкими СМИ. В этой связи неслучайной представляется поддержка руководством партии включения в ЕС не только республик бывшей Югославии, но и Турции в случае ее соответствия необходимым критериям в сфере демократии и прав человека. Кроме того, «Союз-90 – Зеленые» обещал инициировать от имени Германии полный пересмотр визовой политики ЕС с возможностью отмены виз для граждан Турции, Косово, России и государств-участников «Восточного партнерства». Партия также призывала к созданию новой многосторонней архитектуры безопасности, участниками которой должны были стать страны-члены НАТО, Россия и все государства Восточной Европы [5, С. 284–285, 314]. О перспективе включения последних в процесс европейской интеграции в программе не упоминалось. Зато обещание содействовать принятию в ЕС Турции в очередной раз помогло «Союзу-90 – Зеленым» получить рекордно высокие результаты в местах компактного проживания турецкой общины. В берлинском округе Фридрихсхайн-Кройцберг – Пренцлаур Берг Ост, к примеру, партия набрала 20,8 %, что более чем в два раза превысило ее общегерманский результат в 8,4 % [6].

В очень краткой предвыборной программе «Альтернативы для Германии», созданной в апреле 2013 г. и последовательно выступавшей за отказ ФРГ от использования европейской валюты и от оказания помощи находившимся в состоянии кризиса странам-членам ЕС, об иных аспектах

внешнеполитической стратегии Германии не упоминалось [7]. Эта новая и малоизвестная партия на волне недовольства существенной части немецких избирателей слишком активной ролью ФРГ в решении финансовых проблем партнеров по ЕС сумела получить 4,7 % голосов и едва не прошла в Бундестаг. Такой во многом неожиданный для экспертов результат явился очередным свидетельством приоритетного характера тематики, связанной с нынешним функционированием ЕС, его проблемами и перспективами евро, для современного немецкого избирателя. Отношения Германии с другими странами, включая постсоветские, явно отошли на второй план на фоне ожесточенных дебатов о целесообразности участия ФРГ в оказании финансовой помощи Греции, Кипру, другим странам-членам ЕС.

Объективное снижение интереса к постсоветскому пространству было вызвано еще одним обстоятельством. В 1990-е гг. ситуация на территории бывшего СССР оставалась крайне напряженной. Описание социально-экономических и внутривнутриполитических проблем во всех постсоветских государствах, которые в любой момент могли привести к неконтролируемой массовой миграции и росту преступности, авариям на промышленных объектах по примеру чернобыльской и т.д., превратилось в тот период в одну из традиционных тем для немецких СМИ. Это вынуждало германских политиков постоянно уделять ей внимание, реагируя на наиболее важные события на постсоветском пространстве в партийных программах и заявлениях.

По мере стабилизации ситуации в регионе постсоветская тематика стала постепенно исчезать из документов ведущих партий ФРГ, уступив место проблемам в других регионах мира, способных нести потенциальную угрозу безопасности и благосостоянию немецких граждан. К началу 2000-х гг. правительством Германии был найден устойчивый формат выстраивания отношений с каждым из постсоветских государств, решены ключевые проблемы в области безопасности и разоружения, налажено выгодное для германской стороны торгово-экономическое сотрудничество. Взаимодействие со странами региона не создавало в последние годы каких-либо существенных сложностей для германской дипломатии, и, как следствие, было затронуто в рассмотренных предвыборных программах лишь в самых общих чертах.

В заключение необходимо подчеркнуть, что рассмотрение места и роли постсоветских государств во внешнеполитической стратегии ФРГ на основе анализа предвыборных программ основных германских партий позволяет составить достаточно полное и всестороннее представление об ожиданиях и стереотипах германской политической элиты в отношении постсоветского пространства. Определение же конкретных методов, приемов и инструментов, использование которых позволит следующему правительству ФРГ добиться эффективной и последовательной реализации внешнеполитических интересов и задач в этом регионе, потребует в дальнейшем отдельного исследования.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Gemeinsam erfolgreich für Deutschland. Regierungsprogramm 2013–2017. – Berlin: CDU-Bundesgeschäftsstelle, 2013. – 78 S. 2. Das Wir entscheidet. Das Regierungsprogramm 2013–2017. – Berlin: SPD-Parteivorstand, 2013. – 118 S. 3. Bürgerprogramm 2013. Damit Deutschland stark bleibt. – Berlin: FDP Bundesgeschäftsstelle, 2013. – 103 S. 4. 100 % Sozial. Wahlprogramm der Partei Die Linke zur Bundestagswahl 2013. – Berlin, 2013. – 90 S. 5. Zeit für den grünen Wandel. Teilhaben. Einmischen. Zukunft schaffen. Bundestagswahlprogramm 2013 von Bündnis 90 / Die Grünen. – Berlin, 2013. – 336 S. 6. Bundesland Berlin Wahlkreis 083 – Berlin-Friedrichshain-Kreuzberg – Prenzlauer Berg Ost [Electronic Resource] // Endgültiges Ergebnis der Bundestagswahl 2013. Der Bundeswahlleiter. - 2013. – Mode of access: http://www.bundeswahlleiter.de/de/bundestagswahlen/BTW_BUND_13/ergebnisse/wahlkreiserg_e_bnisse/111/wk083/ (24.10.13). 7. Alternative für Deutschland. Wahlprogramm. Parteitagbeschluss vom 14.04.2013. – 4 S.

УДК 327.8(430+477)

Степанов В.А.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПІДХОДІВ АНГЕЛІ МЕРКЕЛЬ ДО РОЗВИТКУ ВІДНОСИН З УКРАЇНОЮ

У статті проаналізовано політику А. Меркель щодо України з погляду національних інтересів Німеччини та роль Федерального канцлера у вирішенні проблеми «української кризи». Автор звертає увагу на світоглядні засади формування політики Федерального канцлера Німеччини та намагається простежити динаміку розвитку її дипломатичних контактів із українським владним істеблішментом починаючи з середини 2000-х рр.

Ключові слова: А. Меркель, Німеччина, Україна, двосторонні відносини.

В статье анализируется политика А. Меркель в отношении Украины исходя из национальных интересов Германии, а также роль Федерального канцлера в урегулировании «украинского кризиса». Автор обращает внимание на мировоззренческие ориентиры, что лежали в основе формирования политики Федерального канцлера Германии и делает попытку проследить динамику развития ее дипломатических контактов с властным истеблишментом Украины, начиная со середины 2000-х годов.

Ключевые слова: А. Меркель, Украина, Германия, двусторонние отношения.

The article is devoted to the analysis of Angela Merkel's policy towards Ukraine from the position of Germany's national interests and the role of the Federal Chancellor in the solving of the Ukrainian crisis. The author pays a special attention on the ideological foundations of the German Chancellor's policy making and tries to trace the dynamics of her diplomatic contacts with the Ukrainian political establishment since mid-2000s.

Keywords: A. Merkel, Ukraine, Germany, bilateral relations.

Ангела Меркель – восьмий федеральний канцлер повосної Німеччини, але перша жінка на такій посаді, яка з 2005 р. третій чотирирічний термін обіймає ключову посаду німецького політичного «Олімпа». Провідні часописи світу не один раз визначали її найбільш впливовою жінкою-політиком сучасної історичної доби. Ангела Меркель постає політичним феноменом ФРН: з науковця, яка до падіння «Берлінського муру» і гадки не мала про велику політику, менш ніж за два десятка років перетворилася на

прагматичного, подекуди жорсткого, але водночас популярного і впливового політика світового масштабу. Така стрімка політична кар'єра для Німеччини з її усталеними суспільно-партійними структурами є унікальною та безпрецедентною. Невипадково у самій Німеччині А. Меркель присвячено вельми численну бібліографію [1].

Рішення Меркель піти в політику є, ймовірно, найбільшою загадкою її доволі прихованого від чужих очей життя. Вона рідко говорить про себе публічно, майже ніколи не пояснює причини прийнятого рішення. Напевно, це не був якийсь довгостроковий кар'єрний план. Як і абсолютна більшість німців, вона не могла передбачити швидкий нищівний крах комунізму, що уможливив об'єднання Німеччини, й ті можливості, які відкриваються у цьому зв'язку. Утім, у той переломний момент, «у який власне майже ніхто не вірив, а він стався» [2], Ангела Меркель зі своїми, до того часу прихованими, амбіціями мала усвідомити, що саме політика в новій Німеччині надає їй унікальний шанс для самореалізації.

За складом характеру вона не є харизматичною в сенсі усталеного уявлення про сильну особистість, яка є уособленням влади. Будучи емоційно замкненою, вона стрімко розпочала свій шлях у великій політиці, яскраво демонструючи чоловічий стиль твердості характеру, логічності та раціональності. Притаманні А. Меркель аналітичне мислення та логіка, залізна дисципліна і невротичне трудолюбство, обов'язковість й відданість справі дозволили досить швидко завоювати авторитет і повагу. Протягом усієї своєї кар'єри А. Меркель змушувала старших та впливовіших політиків-чоловіків розплачуватися за недооцінку її особистих якостей. Її фірмовим знаком були і залишаються природність у поєднанні з протестантською чесністю і прусською прямоотою. Зі шкільних років А. Меркель характеризували цілеспрямованість, енергійність, прагматизм, твердість характеру. Вона була блискучою, завжди налаштованою на навчання ученицею. Її зброєю ще в шкільні роки стали інтелект та сила волі.

Не буде перебільшенням стверджувати, що життя в НДР виховало і сформувало Ангелу Меркель у таких специфічних умовах, зробило настільки сильною, що мало хто із західних німців міг би з нею конкурувати. Вона навчилася жорсткій самодисципліні, мала силу волі, вміла мовчати. За часів НДР А. Меркель, за її власним визнанням, хоча й була пасивним опонентом правлячого режиму, відіграла так, щоб не жити в постійному конфлікті з державою. Невипадково найбільш виразною вона стає в ситуаціях гострого протистояння. А. Меркель вміє знаходити правильні слова у відповідний час, діючи рішуче, іноді настирливо та енергійно, демонструючи свою здатність прогнозувати розвиток подій і відновити потрібну рівновагу.

За стабільних умов її поведінка набуває дещо інших рис. Вона відводить багато часу на розрахунки, зважуючи всі «за» і «проти» у прийнятті рішення. Меркель – чудовий аналітик, уважний спостерігач за іншими, її науковий склад розуму – ключ до політичного успіху. Вона підходить до розв'язання проблеми методично, робить порівняння, оцінює різні сценарії, зважає ризики, прораховує реакції, а після прийняття рішення

дає йому якийсь час відстоятися, та вже потім починає діяти. Якщо ж вона визначилася, то йтиме до кінця, не хestуючи жодними способами досягнення бажаного, жорстко заявляючи про власні вимоги та контролюючи виконання партнером обіцянок і домовленостей. «Якщо я веду переговори, – зазначала А. Меркель, – то маю робити ставку на те, що їх результати будуть реалізовані» [3]. У разі загострення відносин вона здатна в ультимативній формі обмежити вибір партнера прийнятним для неї рішенням.

Найбільшими викликами для Меркель протягом десятиліття перебування на посаді канцлера стали криза єврозони, що загрожувала підірвати економіку всієї південної Європи і знищити євро, та триваюча міграційна криза як найважче випробування для європейської солідарності. Відданість Меркель єдиній Європі – не ідеалізм. Вона послідовно виходить з інтересів Німеччини, і це є та надзвичайно м'яка форма націоналізму, яка відбиває зростаючу силу країни та її зміцнілу впевненість у собі.

Коли президент Джордж Буш-молодший намагався започаткувати процес приєднання України і Грузії до НАТО, Меркель блокувала ці його дії не тільки з огляду на передбачувану негативну реакцію Росії, що потягнула б за собою дестабілізацію на східних околицях Європи. Повертаючись до цих подій у листопаді 2014 р., Ангела Меркель заявила: «У 2008 році на саміті НАТО в Бухаресті всупереч майже всім країнам-членам НАТО я висловилася проти того (не особисто, а федеральний уряд, але ж я була федеральним канцлером), аби Україна отримала План дій щодо членства, тобто на крок наблизилася до країн-членів НАТО, тому що я тоді сказала, а сьогодні я би знову повторила це стосовно НАТО: тут присутня щоразу інша якість, і потрібно бути щонайменше обережним» [4]. На її переконання, з яким важко не погодитися, «країна має бути також готовою до вступу до НАТО, для мене вирішальне значення мало те, що в самій Україні щодо цього панували великі розбіжності» [5]. Звідси її актуальний висновок у серпні 2014 р.: «Членство України в НАТО не стоїть на порядку денному» [6].

Тільки після окупації Росією двох регіонів Грузії – Абхазії і Південної Осетії – Меркель дещо скоригувала позицію щодо Грузії, але продовжувала бути обережною в досягненні балансу між європейською єдністю, трансатлантичною солідарністю, економічними інтересами Німеччини та зв'язками з Росією. Коли ж у березні 2014 р. Росія анексувала Крим і згодом інспірувала сепаратистську війну в східній Україні, Меркель змушена була взяти на себе роль провідного переговорника – виклик, з яким її попередники – Гельмут Коль і Герхард Шрьодер – з різних причин упоратися не змогли б.

Майже одразу Ангела Меркель виключила військовий варіант розв'язання кризи, рішуче заявивши також про неприйнятність дій Російської Федерації, яка «анексією Криму не тільки поставила під сумнів фундамент європейської післявоєнної політики, яким є визнання територіальної цілісності кожної країни, а діяла просто з недотриманням цього принципу» [7]. Вона зажадала серйозної відповіді з боку Заходу, хоча вперше з початку її канцлерства німецьке суспільство у своїй більшості відмовило їй у підтримці. Сама Меркель пояснювала це «глибоким бажанням людей, аби ми

роз'язували конфлікти мирно, і я це бажання добре розумію. Саме цього року, коли ми шануємо початок Першої та Другої світової війни, люди поправу очікують, що ми діятимемо інакше, ніж тоді, і що ми сьогодні, наприклад, залишатимемося готовими до діалогу з Росією» [8].

Для Ангели Меркель, яка виросла в НДР, що півстоліття була до суті радянською зоною окупації, характерне позбавлене сентиментальності ставлення до Росії з її претензією на геополітичне правонаступництво колишнього СРСР. Вона, на нашу думку, схильна розглядати Росію як традиційно гегемоністську державу, що деякий час перебувала на других ролях, але тепер знову намагається виступати в колишній якості.

Українська криза змусила Меркель зайнятися жонглюванням цілком у стилі Бісмарка, і вона справді приділяє їй багато уваги. На початковому етапі Меркель здебільшого не висловлювалася публічно, чекаючи того моменту, коли вчинки Росії та її політичного керівництва змінять ставлення німецького суспільства. Вона потребувала більшої підтримки з боку партнерів по коаліції – традиційно проросійськи налаштованих соціал-демократів. А ще вона повинна була утримувати разом Європу, і це означало залишатися в тісному контакті з лідерами 27 країн, чітко уявляючи межі політичного маневру кожного з них. Вона мала враховувати одночасно різні фактори: як санкції щодо Росії вплинуть на лондонський фінансовий ринок; чи погодяться французи призупинити поставку вже оплачених Росією десантних вертольотоносців; чи будуть Польща і прибалтійські держави впевнені в підтримці з боку НАТО; яким буде вплив російської пропаганди в Греції; наскільки сильно Болгарія залежить від російського природного газу. А для того, щоб санкції зберігали свою дієвість, Європа повинна була залишатися єдиною. Поза тим Меркель потрібно було зберігати відкритими канали зв'язку з Володимиром Путіним: «Йдеться про німецькі та європейські інтереси, за які я, як федеральний канцлер, маю виступати. Добрі стосунки з Росією є в наших інтересах. Я вбачаю своїм завданням та завданням європейців знову і знову вносити на розгляд міркування та пропозиції щодо подолання наших нинішніх конфліктів. Ця готовність до діалогу та переговорів важлива, утім, зрозуміло, це може відбуватися тільки на основі наших цінностей» [9].

Німеччина – єдина країна, яку Росія не може собі дозволити втратити, тому Меркель стала найважливішим співрозмовником Путіна на Заході: протягом 2014 р. він, за даними офіційного сайту Президента Росії, мав з нею щонайменше 42 дво- та багатосторонні телефонні розмови, або кожну четверту з загальної кількості, та чотири особисті зустрічі. Сама Меркель підтверджувала: «Я знаходжуся у постійному контакті з російським президентом» [10]. Очевидно, що вона краще за всіх західних лідерів уміє вести діалог з російським керівником. Ще в травні 2014 р. вона досить стримано характеризувала ситуацію наступним чином: «Я вважаю важливим залишатися готовим і здатним до діалогу, також і в політично складних ситуаціях. Президент Путін і я здатні до діалогу, хоча це не означає, що наші думки збігаються. На жаль, він ухвалив рішення, якими Росія порушує

міжнародне право. Наразі він робить замало, аби сприяти фактичному послабленню загрозливої ситуації. У середньостроковій перспективі Президент Путін тим самим діє не в інтересах Росії» [11]. З приводу поширеної думки, що спілкуванню Меркель та Путіна допомагає знання ними мови партнера, Федеральний канцлер влітку 2014 р. зауважила: «Це означає, що кожний із нас досить добре знає відповідно іншу країну та її культуру і має певне базове розуміння цього. Російська – гарна мова. На жаль, я багато забула через нестачу практики» [12].

Навіть навесні 2014 р., після запровадження Євросоюзом першого та другого етапів санкцій, політика Німеччини не була спрямована, у першу чергу, на ізоляцію Росії – ці дві країни занадто міцно пов'язані, насамперед, в економічній сфері. Незважаючи на «глибокі розбіжності в поглядах» Ангела Меркель наголошувала: «Я переконана в тому, що в середньо- та довгостроковій перспективі тісне партнерство з Росією має бути продовжено» [13]. Надалі вона неодноразово публічно запевняла, що, по-перше, «подальші санкції не є для нас самоціллю, тому що ми хочемо врегулювати кризу шляхом діалогу, утім, при необхідності, ми готові до подальших санкцій, якщо вони будуть неминучими» [14], а, по-друге, «економічна дестабілізація Росії не відповідає нашим інтересам, вона не є також нашою метою» [15]. З іншого боку, реагуючи на настрої німецьких підприємців, які втрачають у Росії привабливий ринок збуту, Ангела Меркель вказувала на те, що «економічний успіх залежить від надійних політичних рамок умов» [16].

Для Меркель українська криза стала комплексною практичною проблемою, яку необхідно вирішити. «Наша політика, – заявляла вона навесні 2014 р., – слідує тризвуч'ю: підтримка України та її людей, постійна готовність до політико-дипломатичного діалогу та, одночасно, за необхідності, подальші санкції. Навіть якщо зараз виглядає так, що гору бере право сильного, я все ж переконана, що зрештою візьме верх сила права» [17].

Півтора роки потому стало очевидним, що у Берліна і Брюсселя немає іншого плану розв'язання кризи окрім «мінського формату», тоді як у Києва немає ніякого. Тому Меркель не втомлюється наполягати на безальтернативності «Мінських домовленостей», а Порошенко – наголошувати на «визданості України своїм зобов'язанням». Чи можна за це докоряти Берлін? Гадаємо, що ні. У Німеччини інші інтереси, які, звісно, не завжди збігаються з українськими. Федеральний канцлер Німеччини, яка справді зробила для України менше, ніж українцям хотілося б, але більше, ніж Київ розраховував рік тому, зацікавлена в заморожуванні конфлікту за будь-яку ціну. У Європі переважна більшість підтримує цю позицію. І не тільки тому, що нікому не потрібна Третя світова війна. Але й з меркантильних міркувань. Адже ЄС потерпає від санкцій не набагато менше, ніж Росія, і шукає приводу їх послабити, а в ідеалі – скасувати. «Мінські домовленості» такий привід надають. У цьому інтереси багатьох європейських столиць об'єктивно збігаються з інтересами Москви.

Дається взнаки і суб'єктивний фактор: вперше відвідавши Україну 1996 року як федеральний міністр екології та з питань ядерної безпеки, Меркель відтоді накопичила чималий негативний досвід у спілкуванні з українськими керівниками.

Президент Віктор Ющенко під час їхньої першої зустрічі 9 березня 2005 р. явно недооцінив політичні перспективи тодішньої лідерки опозиції, хоча вона ретельно готувалася до неї. Напередодні очолювана Ангелою Меркель фракція ХДС/ХСС внесла на розгляд Бундестагу проект документа із закликом до Федерального уряду подати Україні політичний сигнал про її чітку європейську перспективу [18]. Утім, коли Меркель на двадцятій хвилині зустрічі нарешті отримала можливість поінформувати про цю непересічну ініціативу, а також заявити, що ініційоване опозицією розслідування зловживань при видачі віз жодним чином не спрямоване проти України й її громадян, її співрозмовник продовжив захоплено розповідати про свої реформаторські плани. Він – на той час ще в ролі тріумфатора – аж ніяк не бачив у своїй співрозмовниці майбутнього федерального канцлера, яким вона стала трохи більше ніж за 8 місяців.

Другої помилки Ющенко та його оточення припустилися на початку 2006 р., коли Меркель передала йому усне запрошення відвідати Берлін для проведення робочої зустрічі 2 березня 2006 р. Водночас підтверджувалася готовність провести шості міжурядові консультації на вищому рівні в Києві, на чому акцентувала увагу українська сторона, у другому півріччі. Утім, запропонований формат зустрічі – бесіда за ланчем у Відомстві федерального канцлера – був розкритикований міністром закордонних справ Борисом Тарасюком, який наполягав або на офіційному, ще краще – на державному візиті до Німеччини, або ж, на крайній випадок, апелюючи до принципу черговості, на приїзді Меркель до Києва. Берліну ж, який уважно спостерігав за руйнівними внутрішньополітичними процесами в Україні, було не до протокольних формальностей, тим більше, що новообраний канцлер готувалася до головування в ЄС та у Великій «вісімці». Відтак, через брак відчуття у Києва «реальної політики» українсько-німецькі політичні контакти в першій половині 2006 р. обмежилися лише обміном робочими візитами глав зовнішньополітичних відомств та поїздкою Віктора Ющенко до Гамбурга на чвертьфінал чемпіонату світу з футболу.

Усвідомлюючи, що пауза в діалозі на найвищому рівні затягується, українське зовнішньополітичне відомство знайшло привід для приїзду Президента до Берліна – вручення Віктору Ющенку премії «Квадрига». Але тут проявила непоступливість вже німецька сторона, і Федеральний канцлер надала перевагу спілкуванню з ним відвіданню прем'єри фільму, присвяченого виступу збірної Німеччини на чемпіонаті світу з футболу. У результаті Віктору Ющенку під час його поїздки до Берліна 3-4 жовтня 2006 р. довелося обговорювати питання європейської інтеграції України напередодні головування ФРН у Європейському Союзі з Федеральним президентом Горстом Кьолером. Утім, навіть непрофесіоналам було зрозуміло, що для реалізації заявлених стратегічних цілей Ющенку необхідно

знайти взаєморозуміння з Ангелою Меркель – адже саме вона буде головувати в ЄС від імені Німеччини [19]. Ситуацію не виправили ані заява заступника Глави Секретаріату Президента України Олександра Чалого про те, що Президент буде особисто відповідати за напрямки розвитку українсько-німецьких відносин [20], ані лист українського Президента главі Федерального уряду з нагоди початку німецького головування, у якому він, серед іншого, висловив готовність «надавати необхідну підтримку ФРН у контексті пошуку адекватних відповідей на сучасні виклики людству, зокрема, у сфері боротьби з міжнародним тероризмом, епідеміями ВІЛ-СНІДу і туберкульозу, іншими новітніми загрозами» і надію, що «під час нашої наступної зустрічі ми зможемо, справді, по-новому подивитися на, без перебільшення, величезні перспективи, що відкриваються нині перед Україною і Німеччиною, сформувавши новий порядок дня двосторонніх відносин». Зрозумілим було, що посилення німецьких дипломатів на «надзвичайно насичений і напружений діловий графік» Федерального канцлера та організовану через кілька днів телефонну розмову, що зайняла три чверті години [21] (тобто, з урахуванням послідовного перекладу діалог тривав близько 20 хвилин), не могли бути сприйняті всерйоз.

Показово у цьому зв'язку, що на поставлене йому пряме запитання «Чому не виходить діалогу між Президентом України Віктором Ющенком і канцлером Ангелою Меркель?» тодішній посол Німеччини в Україні Райнгард Шеферс заявив: «Я не хотів би говорити про те, що в нас немає діалогу» і послався на існування механізму міжурядових консультацій, фактично підтвердивши тим самим його відсутність [22].

Української дипломатії знадобилося ще чотири місяці, щоб організувати робочий візит Президента України до Німеччини. Не вдалося уникнути при цьому і непорозумінь. Так, міністр закордонних справ України Борис Тарасюк 8 грудня 2006 р. ініціював телефонну розмову із зовнішньополітичним радником Федерального канцлера Крістофом Хойсеном, під час якої запропонував провести по закінченню саміту ЄС чотиристоронню зустріч Федерального канцлера Німеччини, Президента Франції, Прем'єр-міністра Великої Британії і Президента України. Очевидно, що ця нереалістична пропозиція мала на меті, насамперед, догодити самолюбству Віктора Ющенка, продемонструвавши його уявну належність до кола європейських лідерів.

З урахуванням розпочатого головування Німеччини в Європейському Союзі цілком природно основну увагу під час зустрічі Віктора Ющенка і Ангели Меркель у Берліні 8 лютого 2007 р. було приділено євроінтеграційній тематиці. На заключній прес-конференції Ангела Меркель заявила, що в новій поглибленій угоді між Україною і ЄС буде подано сигнал щодо її подальшого членства в Європейському Союзі. Зі свого боку Віктор Ющенко сказав, що він не сумнівається в тому, що Україна стане членом ЄС і європейських структур, але розуміє, що ці цілі не є швидко досяжними. Незважаючи на зауваження Ангели Меркель, що основні зусилля необхідно зосередити не на визначенні термінів приєднання, а на наповненні

двостороннього співробітництва новим і конкретним змістом [23], Віктор Ющенко вже після переговорів в інтерв'ю німецькому телевізійному каналу N-TV знову наголосив, що через десять років Україна стане повноправним членом Європейського Союзу.

Хоча Ангела Меркель під час згаданої прес-конференції двічі недвозначно згадала свій наступний візит до України восени 2008 р. для проведення міждержавних консультацій на вищому рівні, його було перенесено на пізніший термін через загострення внутрішньополітичної ситуації в Україні. Ця обставина, однак, не завадила Президентові України двічі побувати в Німеччині: 21-22 липня в Баварії, де він у супроводі численних родичів відвідав меморіальний комплекс «Концентраційний табір «Флоссенбюрг», 3 жовтня в Берліні на черговій церемонії вручення премії «Квадрига», де у нього знову не було контактів з політичним керівництвом ФРН.

Звільнивши по поверненню до Києва після гучного провалу на Бухарестському саміті НАТО (2-4 квітня 2008 р.) з посад послів України у Російській Федерації і в Німеччині, Президент України недвозначно вказав на адреси зовнішніх джерел свого роздратування. Адже головним противником надання ПДЧ Україні та Грузії за підтримки Франції, Італії, Іспанії, Нідерландів, Бельгії та Люксембургу стала саме Ангела Меркель, яку Віктор Ющенко в спільному з Юлією Тимошенко листі напередодні саміту намагалися переконати, що це – «питання стратегічного курсу, незалежності і свободи України». Це, очевидно, не залишилося непоміченим у Відомстві Федерального канцлера, де на початку червня було прийнято рішення організувати короткий робочий візит Ангели Меркель до Києва 21 липня 2008 р. Замислювався він з метою надати можливість Федеральному канцлеру особисто оцінити розстановку політичних сил в Україні та під час перебування в Києві зустрітися з основними претендентами на участь у майбутніх президентських виборах.

Після відмови від зустрічі тодішнього лідера опозиції Віктора Януковича за три дні до приїзду Ангели Меркель програма шестигодинного перебування Федерального канцлера в Україні після майже семирічної паузи включала: п'ятнадцятихвилинний тет-а-тет з президентом Віктором Ющенко, переговори делегацій під їхнім керівництвом з наступним ланчем, під час якого відбулося коротке спілкування Ангели Меркель з головою Верховної Ради Арсенієм Яценюком, спільну прес-конференцію і годинну окрему зустріч з прем'єр-міністром Юлією Тимошенко. Помилившись відносно можливості схилити співрозмовницю до підтримки рішення про надання Україні ПДЧ, Віктор Ющенко зосередився на двох темах: євроатлантична інтеграція та річниця голодомору, хоча німецька сторона напередодні відмовилася включити до програми візиту відвідання пам'ятника жертвам голодомору. Як з'ясувалося, абсолютно не плідно: з першого питання Федеральний канцлер, повторивши формулювання Бухарестського саміту, рішуче припинила подальше обговорення теми, з другого – без особливого інтересу поставилася до переданої їй збірки копій

документів про репресії в Україні щодо громадян німецької національності у зв'язку з голодом 1932-1933 рр. Відносини двох політиків було остаточно зіпсовано, всі спроби української сторони домогтися нової зустрічі до кінця каденції Віктора Ющенка блокувалися німецькою стороною. Донісавши в середині лютого 2009 р. главі держави про проведену в цьому напрямі роботу, міністр закордонних справ Володимир Огризко був змушений констатувати, що «Федеральний канцлер не має реальних можливостей найближчим часом зустрітися з Вами через її напружений графік». Заступнику Глави Секретаріату Президента України Андрію Гончаруку, який за місяць прибув до Берліна для продовження зондажу цього питання, радник Федерального канцлера Крістоф Хойсген, немов у намішку, зауважив, що «А. Меркель любить зустрічатися з українськими лідерами через можливість попрактувати з ними свою російську мову».

У свою чергу, прем'єр-міністр України Юлія Тимошенко, бажаючи зіграти на контрастах і справити якнайкраще враження на Ангелу Меркель, під час їхньої зустрічі 21 липня 2008 р. публічно пообіцяла, що «Уряд України в стислі терміни вирішить питання щодо повернення всіх приміщень лютеранській церкві» [24]. Надалі, щоправда, жодних практичних дій з реалізації цієї обіцянки зроблено не було, і це не могло не позначитися на рівні довіри до неї з боку німецьких партнерів. Відповідно, коли оточення Юлії Тимошенко почало опрацьовувати можливість організації її зустрічі з Ангелою Меркель у рамках 45-ї Мюнхенської конференції з питань політики безпеки 6-7 лютого 2009 р., воно на свій подив, зіткнулося з відмовою німецької сторони і було змушене задовольнитися короткою бесідою двох глав урядів у кулуарах конференції.

Перша повномасштабна зустріч новообраного президента України Віктора Януковича з керівництвом ФРН готувалася особливо ретельно. На тлі невтішних підсумків діяльності на німецькому напрямку його попередника сам факт такої зустрічі претендував на успіх. За чотири з половиною місяці з моменту висловленого під час зустрічі в рамках Саміту з питань ядерної безпеки 12 квітня 2010 р. запрошення Ангели Меркель відвідати Берлін [25] до віднесення до числа найбільш пріоритетних візиту до Німеччини, який став дванадцятою закордонною поїздкою новообраного Глави української держави, у ФРН двічі побував міністр закордонних справ Костянтин Грищенко (27 квітня і 4-5 липня 2010 р.), офіційний візит до Берліна здійснив голова Верховної Ради Володимир Литвин (16-17 червня 2010 р.). Більший час – майже календарний рік після вступу на посаду – знадобився лише для підготовки першого відвідання Німеччини Леонідом Кучмою у липні 1995 р., Леонід Кравчук та Віктор Ющенко зробили це протягом перших двох місяців, причому, для Кравчука це був взагалі найперший офіційний закордонний візит.

Політичну атмосферу напередодні візиту Януковича затьмарив інцидент із затриманням 26 червня 2010 р. за ініціативою Служби безпеки України у київському аеропорту критично налаштованого до нової української влади керівника представництва Фонду Конрада Аденауера в

Києві Ніко Ланге, якого тільки після енергійного втручання федерального уряду та голови Європейського парламенту Єжи Бузека впустили в Україну.

Програма одноденного офіційного візиту Президента України до Берліна включала робочий ланч з Федеральним канцлером Ангелою Меркель, зустрічі з Федеральним президентом Крістіаном Вульффом, віце-канцлером, федеральним міністром закордонних справ Гідо Вестервелле і публічний виступ перед представниками політичних і ділових кіл, засобів масової інформації. На відміну від Януковича, який під час спільної прес-конференції назвав Німеччину «стратегічним партнером в Європейському Союзі» [26], Ангела Меркель делікатно уникала будь-яких формулювань, які можна було б витлумачити як прояв симпатії чи привілейованих відносин, обмежившись згадкою «хорошого, солідного і дружнього фундаменту», на основі якого слід зміцнювати двосторонні відносини і «контактів, які завдяки цьому візиту стають тісніше» [27]. Натомість Федеральний канцлер підкреслила важливість забезпечення транспарентності інвестиційного клімату, юридичних гарантій безпеки капіталовкладень, захисту інтелектуальної власності та боротьби з корупцією в Україні. Така тональність явно дисонувала з, очевидно, безпідставним висновком Віктора Януковича про наявність «спільного бажання розпочати новий конструктивний прогресивний етап у відносинах із Німеччиною» [28]. Відсутність серйозних домовленостей засвідчило, серед іншого, і нетипово коротке і малозмістовне Доручення Президента України №1-1/2204 від 21 вересня 2010 р. за результатами візиту.

Подальші двосторонні контакти Меркель з Януковичем унеможливили започатковані ним всередині країни процеси, що з осені 2011 р. призвели до його фактичної міжнародної ізоляції на Заході, яку лише підкреслили відомі діалоги в кулуарах Вільнюського саміту «Східного партнерства» в листопаді 2013 р.

На цьому тлі інтенсивні контакти Петра Порошенка і Ангели Меркель, які за дев'ять місяців з часу його вступу на посаду мали «більше 60 телефонних розмов, більше 11 зустрічей» [29], дійсно можуть претендувати на безпрецедентність. Утім, ця презентована громадськості ідилічна картина аж ніяк не є запорукою, що між Меркель та Порошенком справді панують порозуміння та довіра. Посередковано на це вказує і нехарактерний для українських реалій пошвавлений діалог по лінії керівників урядів, що, як уявляється, розглядається в Берліні як альтернативна комунікація.

Стрімке збагачення Порошенка, його непритаманне для європейської політичної практики перманентне балансування між бізнесом і владою, що тягне за собою системний конфлікт інтересів, роблять його не до кінця зрозумілим, а відтак і чужим в очах Меркель. Його схильність давати нереальні обіцянки, привласнювати чужі здобутки, перебільшувати, підкреслена, але не завжди підкріплена фактично деталізація з претензією на істину в останній інстанції, щира переконаність у своїй полігеніальності не можуть не насторожувати її. Настирливість Петра Порошенка в контактах з Меркель, яка подекуди стає нав'язливою, не сприяє скороченню дистанції

між ними, а навпаки, на нашу думку, викликає зворотну реакцію з її боку. Так, після їх інтенсивного телефонного спілкування протягом другого півріччя 2014 р. та подальшого сплеску активності в лютому 2015 р. на тлі ескалації конфлікту на Сході воно поступово зійшло нанівель наприкінці липня через, як уявляється, його надмірність з погляду Федерального канцлера. Опосередковано про це свідчить також і той факт, що німецька сторона, на відміну від української, не вважала за доцільне інформувати про понад 40 відсотків контактів. Адже Меркель тільки на перший погляд близька і доступна, залишаючись водночас постійно на відстані. Вона дружелюбна і обов'язкова, але завжди зберігає дистанцію, психологічно гостро реагуючи на намагання знехтувати нею. На загал Ангела Меркель діє не за настроєм чи під впливом емоцій, а за переконаннями, свою незгоду з партнером або критику його вона не висловлює прямолінійно, а ховає свої зауваження у доброзичливі поради. Так, наприклад, коли Петро Порошенко в інтерв'ю газеті «Більд» висловився проти проведення чемпіонату світу з футболу 2018 р. в Росії [30], Меркель на пряме запитання щодо її ставлення до цього дипломатично послалася на існуючі виклики, насамперед, пов'язані з необхідністю імплементації «мінського пакету», які формуватимуть порядок денний 2016 р., коли відбудеться чемпіонат Європи, якому вона заздалегідь радіє [31]. Тим самим вона дала чітко зрозуміти, що Порошенко не варто розраховувати на підтримку нею його ініціативи, уникнувши водночас публічного обговорення цього питання.

Цей, на перший погляд, незначний епізод у черговий раз підтвердив, що тональність українсько-німецького діалогу на вищому рівні погіршується. Відсутність реальних реформаторських кроків з боку українського керівництва стимулює появу в Берліні та Брюсселі втоми від України, зменшення довіри особисто до президента Петра Порошенка, а відтак – зростання в обох сторін взаємного розчарування.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Nikolaus Blome: Angela Merkel – Die Zauder-Künstlerin. Pantheon, München 2013, ISBN 978-3-570-55201-8; Ralph Bollmann: Die Deutsche: Angela Merkel und wir. Klett-Cotta, Stuttgart 2013, ISBN 978-3-608-94750-2; Jacqueline Boysen: Angela Merkel. Eine Karriere. 2. Auflage. Ullstein, Berlin 2005, ISBN 978-3-548-36832-0; Stephan Hebel: Mutter Blamage – Warum die Nation Angela Merkel und ihre Politik nicht braucht. Westend, Frankfurt am Main 2013, ISBN 978-3-86489-021-5; Margaret Heckel: So regiert die Kanzlerin. Eine Reportage. Piper, München 2009, ISBN 978-3-492-05331-0; Uwe-Karsten Heye, Hugo Müller-Vogg: Steinbrück oder Merkel? Deutschland hat die Wahl. Quadriga, Berlin 2013, ISBN 978-3-86995-056-3; Gertrud Höhler: Die Patin. Wie Angela Merkel Deutschland umbaut. Orell Füssli, Zürich 2012, ISBN 978-3-280-05480-2; Judy Dempsey: Das Phänomen Merkel – Deutschlands Macht und Möglichkeiten. Edition Körber-Stiftung, Hamburg 2013, ISBN 978-3-89684-097-4; Stefan Kornelius: Angela Merkel. Die Kanzlerin und ihre Welt. Hoffmann und Campe, Hamburg 2013, ISBN 978-3-455-50291-6; Dirk Kurbyweit: Alternativlos – Merkel, die Deutschen und das Ende der Politik. Hanser, München, 2014, ISBN 978-3-446-24620-1; Günther Lachmann, Ralf Georg Reuth: Das erste Leben der Angela M. Piper, München 2013, ISBN 978-3-492-05581-9; Gerd Langguth: Angela Merkel. Aufstieg zur Macht. Biografie. 2. Auflage. Deutscher Taschenbuch Verlag, München 2007, ISBN 978-3-423-34414-2; Helmut Müller-Enbergs: Merkel, Angela. In: Wer war wer in der DDR? 5. Ausgabe. Band 2, Ch. Links, Berlin 2010, ISBN 978-

3-86153-561-4; Volker Resing: Angela Merkel. Die Protestantin. Ein Porträt. St.-Benno-Verlag, Leipzig 2009, ISBN 978-3-7462-2648-4; Evelyn Roll: Das Mädchen und die Macht. Angela Merkels demokratischer Aufbruch. Rowohlt, Berlin 2001, ISBN 978-3-87134-429-9; Evelyn Roll: Die Erste. Angela Merkels Weg zur Macht. Rowohlt Taschenbuch Verlag, Reinbek 2005, ISBN 978-3-4996-2128-4; Evelyn Roll: Die Kanzlerin. Angela Merkels Weg zur Macht. Ullstein Verlag, Berlin 2009. Erweiterte und aktualisierte Neuauflage, ISBN 978-3-5483-7269-3; Cora Stephan: Angela Merkel. Ein Irrtum. Knaus, München 2011, ISBN 978-3-8135-0416-3; Wolfgang Stock: Angela Merkel. Eine politische Biographie. Olzog, Neuauflage, München 2005, ISBN 978-3-7892-8168-6. 2. Diskussion mit Bundeskanzlerin Merkel am Lowy Institut für Internationale Politik [Текст]. [Электронный ресурс] // Федеральный канцлер Німеччини: офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.bundestkanzlerin.de/Content/DE/Mitschrift/Pressekonferenzen/2014/11/2014-11-17-diskussion-lowy.html>. 3. Für gemeinsame Werte eintreten [Текст]. [Электронный ресурс] // Федеральный канцлер Німеччини: офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.bundestkanzlerin.de/Content/DE/Interview/2014/05/2014-05-16-merkel-faz.html>. 4. Diskussion mit Bundeskanzlerin Merkel am Lowy Institut für Internationale Politik [Текст]. [Электронный ресурс] // Федеральный канцлер Німеччини: офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.bundestkanzlerin.de/Content/DE/Mitschrift/Pressekonferenzen/2014/11/2014-11-17-diskussion-lowy.html>. 5. Für gemeinsame Werte eintreten [Текст]. [Электронный ресурс] // Федеральный канцлер Німеччини: офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.bundestkanzlerin.de/Content/DE/Interview/2014/05/2014-05-16-merkel-faz.html>. 6. „Man muss miteinander sprechen“ [Текст]. [Электронный ресурс] // Федеральный канцлер Німеччини: офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.bundestkanzlerin.de/Content/DE/Interview/2014/08/2014-08-24-merkel-ard.html>. 7. Bundeskanzlerin Merkel beim WDR-Europaforum „Welches Europa wollen wir?“ am 8. Mai 2014 [Текст]. [Электронный ресурс] // Федеральный канцлер Німеччини: офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.bundestkanzlerin.de/Content/DE/Mitschrift/Pressekonferenzen/2014/05/2014-05-08-merkel-wdr-europaforum.html>. 8. Für gemeinsame Werte eintreten [Текст]. [Электронный ресурс] // Федеральный канцлер Німеччини: офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.bundestkanzlerin.de/Content/DE/Interview/2014/05/2014-05-16-merkel-faz.html>. 9. Das Recht zum Maßstab nehmen [Текст]. [Электронный ресурс] // Федеральный канцлер Німеччини: офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.bundestkanzlerin.de/Content/DE/Interview/2014/05/2014-05-20-merkel-lvz.html>. 10. „Ich spüre keinen Druck“ [Текст]. [Электронный ресурс] // Федеральный канцлер Німеччини: офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.bundestkanzlerin.de/Content/DE/Interview/2014/08/2014-08-23-merkel-fr.html>. 11. Aufgaben zum Wohle Deutschlands lösen [Текст]. [Электронный ресурс] // Федеральный канцлер Німеччини: офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.bundestkanzlerin.de/Content/DE/Interview/2014/05/2014-05-09-merkel-gr.html>. 12. „Ich spüre keinen Druck“ [Текст]. [Электронный ресурс] // Федеральный канцлер Німеччини: офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.bundestkanzlerin.de/Content/DE/Interview/2014/08/2014-08-23-merkel-fr.html>. 13. Für gemeinsame Werte eintreten [Текст]. [Электронный ресурс] // Федеральный канцлер Німеччини: офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.bundestkanzlerin.de/Content/DE/Interview/2014/05/2014-05-16-merkel-faz.html>. 14. <http://www.bundestkanzlerin.de/Content/DE/Interview/2014/05/2014-05-22-merkel-pnp.html>. 15. Für gemeinsame Werte eintreten [Текст]. [Электронный ресурс] // Федеральный канцлер Німеччини: офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.bundestkanzlerin.de/Content/DE/Interview/2014/05/2014-05-16-merkel-faz.html>. 16. Für gemeinsame Werte eintreten [Текст]. [Электронный ресурс] // Федеральный канцлер Німеччини: офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.bundestkanzlerin.de/Content/DE/Interview/2014/05/2014-05-16-merkel-faz.html>. 17. Für gemeinsame Werte eintreten [Текст]. [Электронный ресурс] // Федеральный канцлер Німеччини: офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.bundestkanzlerin.de/Content/DE/Interview/2014/05/2014-05-16-merkel-faz.html>. 18. Für

eine klare europäische Perspektive der Ukraine. – Deutscher Bundestag. – 15. Wahlperiode. – 08.03.2005. – Drucksache 15/5021. – Antrag der Abgeordneten Claudia Nolte, Dr. Friedbert Pflüger, Peter Hintze, Peter Altmaier, Veronika Bellmann, Dr. Wolfgang Bötsch, Anke Eymer (Lübeck), Erich G. Fritz, Roland Gewalt, Josef Göppel, Kurt-Dieter Grill, Michael Grosse-Brömer, Karl-Theodor Freiherr von und zu Guttenberg, Olav Gutting, Klaus-Jürgen Hedrich, Ursula Heinen, Michael Hennrich, Joachim Hörster, Klaus Hofbauer, Bernhard Kaster, Michael Kreischmer, Gunther Krichbaum, Patricia Lips, Dr. Gerd Müller, Dr. Georg Nüßlein, Franz Obermeier, Ruprecht Polenz, Thomas Rachel, Dr. Klaus Rose, Volker Rühle, Albert Rupprecht (Weiden), Dr. Wolfgang Schäuble, Bernd Schmidbauer, Dr. Andreas Schockenhoff, Thomas Silberhorn, Michael Stübgen, Dr. Hans-Peter Uhl, Annette Widmann-Mauz, Willy Wimmer (Neuss), Matthias Wissmann und der Fraktion der CDU/CSU. **19.** Микола Сірук. „Квадрига” без колеса. Україні потрібна реальна підтримка Німеччини. // День. – №169. – 2006. – 5 жовтня. **20.** Микола Сірук. Райнгард Шеферс: Поняття нейтралітету не пасує до XXI століття. // День. – №192. – 2006. – 7 листопада. **21.** Райнгард Шеферс: „Можно сказать, что я стоял у колыбели независимости Украины”. Интервью с Послом Германии. // Киевский телеграфъ. – №43 (337). – 2006. – 27 октября – 2 ноября. **22.** Микола Сірук. Райнгард Шеферс: Поняття нейтралітету не пасує до XXI століття. // День. – №192. – 2006. – 7 листопада. **23.** Pressestatements von Bundeskanzlerin Angela Merkel und dem Staatspräsidenten der Ukraine, Herrn Viktor Juschtschenko am 8. Februar 2007 in Berlin [Текст]. [Електронний ресурс] // Die Bundesregierung: офіц. веб-сайт. – Режим доступу: http://www.bundesregierung.de/nn_774/Content/DE/Archiv16/Pressekonferenzen/2007/02/2007-02-08-pk-merkel-juschtschenko.html. **24.** Юлія Тимошенко та Ангела Меркель під час зустрічі віч-на-віч обговорили питання двосторонньої співпраці між Україною і Німеччиною [Текст]. [Електронний ресурс] // Урядовий портал: єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=146490827&cat_id=23804272&ctime=1216712239506. **25.** Під час роботи Саміту з питань ядерної безпеки відбулася зустріч Президента України Віктора Януковича з Федеральним канцлером Німеччини Ангелою Меркель [Текст]. [Електронний ресурс] // Президент України: офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/16904.html>. **26.** Віктор Янукович: Україна розглядає Німеччину як свого стратегічного партнера у Європейському Союзі [Текст]. [Електронний ресурс] // Президент України: офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/17949.html>. **27.** Pressestatements von Bundeskanzlerin Angela Merkel und dem ukrainischen Präsidenten Wiktor Fjodorowitsch Janukowytsch am 30. August 2010 in Berlin [Текст]. [Електронний ресурс] // Федеральний уряд Німеччини: офіц. веб-сайт. – Режим доступу: http://www.bundesregierung.de/nn_774/Content/DE/Mitschrift/Pressekonferenzen/2010/08/2010-08-30-merkel-janukowytsch.html. **28.** Відбулася зустріч Президента України із Віце-канцлером, Федеральним міністром закордонних справ Німеччини Гідо Вестервелле [Текст]. [Електронний ресурс] // Президент України: офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/17957.html>. **29.** Заява для ЗМІ Президента України за підсумками першого офіційного візиту до Федеративної Республіки Німеччина [Текст]. [Електронний ресурс] // Президент України: офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/32487.html>. **30.** «Russland kennt keine rote Linie mehr». Exklusiv-Interview mit dem Präsidenten der Ukraine // Bild. – 2015. – 16. März. – S. 1-2. **31.** Pressestatements von Bundeskanzlerin Merkel und dem ukrainischen Präsidenten Poroschenko [Текст]. [Електронний ресурс] // Федеральний канцлер Німеччини: офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.bundeskanzlerin.de/Content/DE/Mitschrift/Pressekonferenzen/2015/03/215-03-16-merkel-poroschenko.html>.

РОЗДІЛ 3. КРАЇНИ АЗІЇ ТА АФРИКИ

УДК 327 (5)

Лоссовський І.Є.

СТРАТЕГІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ МАЛАЙЗІЇ В УМОВАХ СВІТОВОЇ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

Аналізується стратегія соціально-політичного та економічного розвитку Малайзії як одного з лідерів Південно-Східної Азії, країн, що розвиваються, держав ісламського світу. Нова стратегія не лише покликана вивести країну з кризи, а й передбачає вирішення завдань демократичного розвитку, розбудови передової ліберальної економіки, досягнення показників розвинутих країн світу.

Ключові слова: Малайзія, Південно-Східна Азія, концепція «Єдина Малайзія», Нова економічна модель.

Анализируется стратегия социально-политического и экономического развития Малайзии как одного из лидеров Юго-Восточной Азии, развивающихся стран, государств исламского мира. Новая стратегия не только призвана вывести страну из кризиса, а предусматривает решение задач демократического развития, построения передовой либеральной экономики, достижения показателей развитых стран мира.

Ключевые слова: Малайзия, Юго-Восточная Азия, концепция «Единая Малайзия», Новая экономическая модель.

The social, political and economic development strategy of Malaysia as a leader of the South-East Asia, developing countries and the Islamic world is analyzed. The new strategy is intended not only for successful leading the country out of crisis but also envisages solving the tasks of democratic development, building a modern liberal economy and reaching the developed countries' level.

Key words: Malaysia, South-East Asia, «One Malaysia» concept, New economic model.

Малайзія – це країна, яка в окремих сферах економіки та суспільно-політичного розвитку є нині визнаним лідером серед держав ісламського світу, країн, що розвиваються (держав так званого «третього світу»), субрегіону Південно-Східної Азії (ПСА), а також прикладом економічної та соціально успішної, освіченої, толерантної мусульманської держави. За останні десятиліття Малайзія досягла помітного прогресу на шляху фундаментальних соціально-економічних трансформацій, пройшовши складний шлях перетворень та модернізації від відсталого, сільськогосподарської, колоніально залежної країни з нерозвинутою, ресурсноорієнтованою економікою до міцної індустріальної незалежної держави з експортноорієнтованою економікою. Нині вона ставить перед собою складні та амбітні завдання з дальшої модернізації, розбудови сучасної, успішної мусульманської держави з передовою та лібералізованою економікою інноваційного характеру. Одна з головних цілей – досягнення до 2020 р. економічних показників розвинутих країн світу. Такі масштабні завдання, хоч і викликають певний скептицизм в окремих аналітиків [1], потребують, з одного боку, генерації нових ідей і стратегій, творчого та

компетентного менеджменту національної еліти, з іншого, – злагоджених партнерських зусиль державного та приватного секторів економіки, єдності молодого громадянського суспільства. Вирішення цих завдань у складніше потреба подолання негативних наслідків світової фінансово-економічної кризи.

У цій статті розглянуто стратегію соціально-політичного та економічного розвитку Малайзії останніх років. На основі аналізу низки ініціатив, розгорнутих програм і масштабних заходів уряду країни показано, що нова стратегія спроможна не лише вивести країну з кризи, а й передбачає вирішення завдань демократичного розвитку, розбудови передової ліберальної економіки, досягнення рівня розвинутих країн.

Протягом 2008-2009 рр., як і більшість інших держав світу, країни ПСА, серед яких і Малайзія, зазнали чутливого удару найбільшої після Другої Світової Війни фінансово-економічної кризи. У першому кварталі 2009 р., у період найбільшого розпалу кризи економіка країни скоротилася на 6,2%, але завдяки активним зусиллям Уряду ситуація швидко покращилася, і вже у четвертому кварталі було зафіксовано зростання на рівні 4,5% [2].

Зміна уряду для будь-якої країни світу є досить важливою подією, для Малайзії, в якій за 56 років державної незалежності було лише шість прем'єр-міністрів, призначення нового керівника Уряду є непересічним, визначним моментом в історії. З часу призначення у квітні 2009 р. на посаду прем'єр-міністра Малайзії Наджиба Разака Урядом країни, окрім вирішення завдання подолання фінансово-економічної кризи, було взято курс на реалізацію досить амбітного завдання досягти до 2020 р. в економічному розвитку рівня показників розвинутих країн світу, стати державою з високим рівнем доходів на душу населення (зокрема, з показником доходів у 7000 дол. США на душу населення у 2010 р. та виходом на рівень 17000 дол. США через 10 років).

Характерною особливістю політичного розвитку багатьох країн ПСА є сімейні, «династичні» традиції у перебуванні на керівних посадах у верхніх ешелонах влади. Так, Н. Разаку самою долею було уготовано стати прем'єром, бо він був сином другого прем'єр-міністра Абдулі Разака (1971-1976 рр.) і племінником третього – Хусейна Онна (1976-1981 рр.). Він отримав економічну освіту у Великій Британії і вже у віці двадцяти трьох років розпочав політичну кар'єру, будучи обраним до Малайзійського парламенту. Подібну практику з певним перебільшенням можна назвати «непотизмом», бо ж більшість представників так званої «золотої молоді», які «успадковують» політичну кар'єру, є високо освіченими, компетентними управлінцями та державними діячами, які, як правило, отримують гарну освіту у провідних університетах Великої Британії, США Австралії і з ранніх років набувають досвіду ухвалення політичних і управлінських рішень.

З метою забезпечення реалізації визначених завдань масштабної суспільно-політичної трансформації та модернізації країни прем'єром Н. Разаком було представлено стратегію, що базується на восьми ініціативах

(«опорах»), які складаються з чотирьох головних і чотирьох додаткових компонентів. Чотирма головними «опорами» трансформаційної стратегії є такі фундаментальні ініціативи: *концепції «Єдина Малайзія»* і «Служити людям сьогодні» [1; 3], *Програма Урядової Трансформації (ПУТ)*, *Нова Економічна Модель (НЕМ)*, а також *10-й п'ятирічний план розвитку Малайзії (2011-2015pp.)* [2]. Допоміжними компонентами (ініціативами) трансформаційної/модернізаційної стратегії Уряду Малайзії є: розвиток творчості, креативності та інноваційності як складових загальної культури; прискорення процесів прийняття рішень та вжиття практичних заходів; забезпечення реальної цінності національної валюти; наголос на перевагах інтеграції.

Якщо попередній прем'єр-міністр Малайзії Абдула Бадаві (2003-2008 pp.) зосередив ідеологічну діяльність на концепції «цивілізаційного ісламу» (Іслам Хадхарі), що дозволяла частково гармонізувати відносини між національними громадами країни, то Н. Разак пішов далі, запропонувавши *концепцію «Єдина Малайзія»* [1; 3], яка активно пропагується урядом. Концепція полягає в розбудові єдиного багатокультурного та багатоконфесійного суспільства на засадах рівності та взаємоповаги всіх рас, націй і релігій. Її мета – збереження та зміцнення расової гармонії, усунення взаємних підозр між національними групами країни. Концепція заснована на практичному досвіді інших багатонаціональних країн, в яких суспільство ідентифікує себе насамперед з громадянством держави, а не за етнічними, релігійними або расовими ознаками. Наголос робиться на національній єдності, міжетнічній гармонії та ефективному управлінні. Концепцією проголошуються 8 ключових цінностей, сповідання яких має сприяти втіленню її в життя: наполегливість, високий професіоналізм і компетентність, лояльність, освіченість, скромність, чесність і гідність. При цьому *єдність нації проголошується ключовим елементом* на шляху досягнення спільної мети – розбудови розвинутої процвітаючої держави.

Програма Урядової Трансформації (ПУТ) [2] має дві основні цілі, що відповідають головним завданням державного будівництва, сформульованим у головному стратегічному програмному документі «Бачення 2020». *Першою ціллю* було зробити діяльність Уряду більш ефективною, чутливою до потреб людей та відповідальною за результати. *Другою* – зробити Малайзію передовою та об'єднаною, у світлі концепції «Єдина Малайзія», країною, із суспільством з високими стандартами життя. ПУТ є сміливим та рішучим планом, спрямованим на активізацію усіх урядових механізмів та можливостей у подоланні існуючих проблем у ключових галузях діяльності. Програмою визначено *шість Національних Ключових Сфер* досягнення результатів (НКС), серед яких: зниження рівня злочинності; боротьба з корупцією; покращення освіти; підвищення стандартів життя сімей з низьким рівнем доходів; покращення сільської інфраструктури та міського громадського транспорту. У кожній із зазначених шести сфер НКС відповідними міністерствами, агентствами і відомствами країни розроблено спеціальні програми та комплекс необхідних заходів ефективного досягнення

поставлених цілей. Згадані сфери не обмежують інші напрями, які потребують особливої уваги Уряду. При цьому встановлюються чіткі критерії регулярної прогресу в тій чи іншій сфері відповідно до компетенції окремих міністерств та відомств країни.

Ініціативи Уряду з економічної лібералізації передбачають спеціальні заходи з метою залучення прямих іноземних інвестицій шляхом активної участі у всесвітніх змаганнях за глобальні фінансові ресурси, життєво необхідні для подальшого розвитку країни. Деякі із цих заходів включають: надання дозволу іноземним компаніям на отримання контрольних пакетів акцій підприємств і компаній за виключенням окремих стратегічних галузей (телекомунікації, енергетика, банківська справа, фінансові інституції); послаблення владних повноважень та лібералізація діяльності урядового Комітету з іноземних інвестицій; скорочення мінімальної квоти етнічних малайців – власників публічних компаній, зареєстрованих на біржі, з 30% до 12.5%. Такі заходи отримали позитивні відгуки іноземних інвесторів [5].

Урядом Малайзії було здійснено низку заходів з підвищення прозорості та відповідальності, серед яких, зокрема, – використання НКС та Ключових Індикаторів Діяльності для забезпечення відповідальності міністерств та їх керівників за результати своєї роботи. Інші заходи включають запровадження відкритості для публічного моніторингу та участі у раніше закритих державних тендерах, публічного звітування щодо урядових витрат через механізм спеціальної громадської комісії за участі незалежних громадських експертів та керівників приватного бізнесу. Дозволено збільшення частки іноземного капіталу в інвестиційних банках з 49% до 70%. Протягом 2009 р. Національний Банк Негара уповноважив видати ліцензії двом великим іноземним ісламським банкам (з капіталом не менше 1 млрд. дол. США), у 2010 р. – ще двом, в 2011 р. – тьом комерційним банкам світового класу. До 2012 р. у країні з'явилося сім нових іноземних банків на додаток до тринадцяти, які вже існують [1; 2].

З метою подолання фінансово-економічної кризи Урядом в оперативному порядку було запроваджено два Стимуляційні пакети [2] для захисту економіки та попередження її можливого «вільного падіння» (перший пакет – у листопаді 2008 р. у розмірі 2 млрд. дол. США; другий – у березні 2009 р. у розмірі 16.5 млрд. дол. США). Другим пакетом було передбачено: скорочення рівня безробіття та створення нових робочих місць; зменшення економічного тиску на уразливі групи населення (етнічних малайців, місцевих аборигенних груп); надання допомоги та сприяння приватному сектору; розбудова інфраструктури та нових перспективних проектів. Обидва пакети було спрямовано не лише на стимулювання економіки на близьку перспективу, але й на створення довготермінових можливостей в умовах подальшого економічного одужання. Результати впровадження Стимуляційних пакетів засвідчили їхню своєчасність та ефективність. Вже у четвертому кварталі 2009 р. було забезпечено зростання економіки, вдалося послабити наслідки світової фінансово-економічної кризи.

Подальші кроки Уряду із запровадження НЕМ [2] як нової економічної стратегії мали на меті вивести Малайзію на шлях стійкого розвитку, зробити економіку та бізнес країни більш інноваційними, ініціативними, спрямованими на досягнення вищого рівня ефективності, якості, вийшовши на рівень високорозвинутих країн світу.

Представляючи у березні 2010 р. новий програмний документ Уряду «Нова економічна модель» Малайзії, прем'єр-міністр країни зазначав, що метою НЕМ є досягнення швидкого економічного зростання та подолання наслідків фінансової кризи. НЕМ було розроблено Національною економічною радою, до якої входили провідні економісти країни, міжнародні аналітики, представники найбільших банків та бізнес-корпорацій країни. Головні ідеї Документа зосереджені на трьох основних напрямках: посилення самоідентифікації малайзійської нації та розбудова єдиного багатокультурного суспільства, яке ідентифікує себе в першу чергу з громадянством, а не за етнічними або расовими ознаками (концепція «Єдина Малайзія»); економічний розвиток має базуватись на запровадженні найновітніших технологій і високому рівні освіти та професійної підготовки національних кадрів; конкурентоспроможність економіки країни забезпечуватиметься останніми досягненнями науки і техніки. Друга частина НЕМ включала конкретні напрями та заходи імплементації, якими було закладено фундамент на наступне десятиліття.

Останні три десятиліття Малайзія активно розвивала виробничий сектор економіки. Відбулася трансформація від сільськогосподарської, ресурсної економіки до індустріальної експортноорієнтованої. Це стало результатом успішної реалізації *Нової економічної політики*, запровадженої урядом прем'єр-міністра Абдулі Разака 1971 р.. Нині Малайзія є серед найбільших країн-експортерів світу (за підсумками 2012 р. вона експортувала товарів та послуг на суму 247 млрд. дол. США, посівши 22-е місце у світі, в той час, як Україна з обсягом експорту близько 70 млрд. дол. США опинилася лише на 48-у [6].

Новий фокус НЕМ спрямований на підвищення та максимізацію економічного потенціалу країни. Значна увага приділяється приватному сектору, подальшій лібералізації сектору послуг як головного контрибютора національного ВВП. Відповідно до Третього Індустріального Мастер-плану Малайзії (2006-2020 рр.) він має щорічно зростати на 7,5% і до 2020 р. скласти 59,7% ВВП країни [2]. Уряд постійно опікується розвитком ринку праці та підвищенням рівня людського капіталу. Планується запровадження спеціальних заходів для повернення для роботи на Батьківщині молодих талановитих малайзійців, які працюють за кордоном.

Зусилля спрямовуватимуться на збільшення прямих іноземних інвестицій в економіку країни. Для цього впроваджуються заходи підвищення конкурентоздатності Малайзії: скорочення витрат та оптимізація ведення бізнесу; зміцнення людського потенціалу (збільшення фінансування навчання та перепідготовки кадрів); створення інфраструктури (парки

високих технологій, промислові об'єкти, підприємства громадського користування та логістики) тощо.

За інформацією Національного банку Малайзії [7], через негативний вплив світової фінансової кризи темпи зростання економіки Малайзії у 2009 р. знизилися на 1,7%. Через колапс світового ринку протягом першого кварталу 2009 р. та стрімкому зниженню попиту темпи падіння ВВП Малайзії сягнули рекордних показників за останнє десятиліття (-6,7%). Однак завдяки вжитим Урядом країни заходам падіння вдалося стримати на рівні -1,0%. Внаслідок впливу світової фінансово-економічної кризи та зменшення попиту обсяги зовнішньої торгівлі Малайзії у 2009 р. впали на 14,6%, загальний товарообіг склав 341,73 млрд. дол. США. Однак, торговельне сальдо для країни залишилось позитивним – 42,55 млрд. дол. США [7].

Упродовж 2009 р. до економіки Малайзії було залучено прямих іноземних інвестицій на суму 9,29 млрд. дол. США, Малайзія ж інвестувала за кордон 8,97 млрд. дол. [5]. Резерви країни того року зросли на 4,05 млрд. дол. і становили 97,44 млрд. дол. США. Протягом року зовнішній борг країни було зменшено до 67,7 млрд. дол. США (35,3% від ВВП). Незважаючи на кризу, банківська система Малайзії залишилася стабільною. За даними Центрального банку, кількість неповернутих кредитів у банківському секторі країни не перевищує 2,2%. Свідченням здатності економіки виживати в непростих умовах кризи є покращення позиції країни у міжнародних рейтингах серед найбільш конкурентоспроможних економік світу. Так, за показниками «конкурентоздатності» економіки у першому посткризовому 2010 р. Малайзія вперше з 1999 р. посіла 10-те місце; відповідно у 2009 р. країна займала 18 місце, а в 2012 р. – 14-е серед 60 країн [8].

Відповідно до інших показників стану економічного розвитку Малайзії: за рейтингом «легкості ведення бізнесу» у 2010 р. Малайзія займала 23-тє місце, 1-є місце посідав Сінгапур, Україна – 142-є (2013 р.: Малайзія – 6-є, Україна – 112-є) [9]; серед країн з «найбільш глобалізованою економікою» Малайзія посідала 24-є місце, 1-є місце – Швейцарія, Україна – 82-є (2013 р.: Малайзія – 24-є, Україна – 84-є) [10]; відповідно до рейтингу «конкурентоспроможності економіки» Малайзія займала 10-тє місце, перше місце – Сінгапур, Україна – 57-є (показники 2013 р.: Малайзія – 15-є місце, США – 1-є, Україна – 49-є) [8]; згідно з «індексом економічної свободи» у 2010 р. Малайзія посідала 69-є місце, перше місце – Гонконг, Україна – 162-є (2013 р.: Малайзія – 56-є, Україна – 161-є) [11].

Нині спостерігається тенденція подальшого зростання внутрішнього споживання. Закордонні інвестори продовжують активно підтримувати економіку Малайзії. Позитивні зрушення відбуваються завдяки активному стимулюванню приватного сектору та загальній лібералізації державної економічної політики. Другий стабілізаційний пакет 2009 р. передбачав: здійснення проектів у стратегічних секторах економіки (телекомунікація, інноваційні технології, туризм, сільське господарство); стимулювання приватного та будівельного секторів, розвиток міської інфраструктури;

проведення модернізації виробництва шляхом виділення цільових позик на розвиток, упровадження «зелених» технологій та пільгових позик і державної підтримки для виходу малайзійських компаній на міжнародний ринок. Завдяки своєчасному впровадженню згаданих заходів Уряду вдалося суттєво знизити негативні наслідки світової кризи, зберегти позитивні темпи зростання економіки та розвитку суспільства.

Амбітні завдання було сформульовано у Десятому п'ятирічному плані розвитку економіки Малайзії (2011-2015 рр.) [4]. Виступаючи у національному Парламенті з презентацією цього документу, прем'єр Н. Разак відзначив, що у зв'язку зі стрімкими змінами світового економічного середовища Малайзія має залишатись країною із конкурентоспроможною економікою та не сподіватись на низьку вартість власної інфраструктури. Глобалізація, лібералізація, високі темпи розвитку економік Китаю, Індії, Бразилії, Росії та країн Середнього Сходу спонукають країну до забезпечення високого рівня конкурентоспроможності у сферах міжнародної торгівлі та інвестицій.

Продовжується робота з метою виведення Малайзії на рівень найбільш конкурентоздатних країн світу. Значну увагу приділяється проблемі підвищення рівня життя населення. Головною ціллю Десятого плану є покращення основних показників розвитку економіки, зокрема ВВП на душу населення у 2015 р. має досягти 12140 дол. США. Відзначається необхідність досягнення показників річного зростання ВВП на рівні 6%.

Головною рушійною силою зростання малайзійської економіки стають сектор послуг, промислове виробництво та виробництво товарів з доданою вартістю в секторі сільського господарства за рахунок розвитку біотехнологій та інновацій. Важливим напрямом діяльності Уряду є стимулювання внутрішнього приватного інвестування. В системі департаменту прем'єр-міністра створено підрозділ, який визначає діяльність державного інноваційного органу – Національної Інноваційної Системи, що розробляє політику та стратегію інновацій.

Маючи на меті досягнення цілей програми «Бачення 2020», Десятий план розвитку Малайзії базується на таких головних принципах: розвиток економіки згідно з вимогами світового економічного середовища; активне використання системи міжнародної диверсифікації; завдяки підвищенню рівня спеціалізації перетворення Малайзії у країну з розвинутою економікою; запровадження інновацій для підвищення рівня продуктивності виробництва; підготовка та ефективне використання висококваліфікованих кадрів; упровадження системи рівних можливостей для кожного та підтримки незахищених верств населення; стимуляція процесів розвитку економіки; підтримка ефективного співробітництва; збільшення інвестицій у проекти з охорони навколишнього середовища; робота Уряду за моделлю конкурентоспроможних корпорацій.

Головними стратегічними цілями Десятого плану розвитку Малайзії визначено: відпрацювання нової моделі та державної ідеології економічної трансформації; для забезпечення стабільних темпів зростання економіки

формування відповідних внутрішніх умов та сприятливого економічного клімату; розвиток соціально-економічного середовища; перетворення Малайзії в центр підготовки висококваліфікованих фахівців; вжиття заходів, спрямованих на підвищення рівня життя населення країни.

Для досягнення наведених цілей Уряд Малайзії вживає заходів, спрямованих на стимулювання розвитку визначених дванадцятьма «ключовими національними галузями економіки», серед яких: видобуток нафти та газу; пальмова олія та пов'язані з нею товари; фінансові послуги; торгівля; туризм; виробництво електроніки та електроприладів; сільське господарство.

Високі цілі і складні завдання, поставлені керівництвом країни, є настільки масштабними та амбітними, що можуть викликати певний скептицизм стосовно реальних можливостей їхнього досягнення. Проте, успіхи країни на цьому шляху є очевидними. Вони особливо помітні у подоланні негативних наслідків фінансово-економічної кризи та у модернізації країни. Їхнім виявленням стали відновлення зростання ВВП та перманентне зростання показників зовнішньої торгівлі. Цього було досягнуто внаслідок активних реформаторських антикризових зусиль Уряду Малайзії.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Пагадаєв В.А. «Одна Малайзия» Премьера Наджиба Разака / А. В. Пагадаев // Азия и Африка сегодня. – 2009. – № 12. – С. 41-45. 2. The Leaders Magazine. – Special edition. Government transformation program. – Malaysia. - 2010. – Vol. 3. – April. – P. 2 – 31. 3. One Malaysia Concept [Electronic source]. – Access mode: www.1malaysia.com.my. 4. 10th Malaysia Plan 2011-2015 [Electronic source] // Офіційний сайт Відділу економічного планування Малайзії. – Access mode: www.epu.gov.my. 5. Foreign Investment Committee of Malaysia [Electronic source] // Офіційний портал Уряду Малайзії. – Access mode: www.Malaysia.gov.my. 6. List of countries by exports [Electronic source] // Wikipedia. – Access mode: www.en.wikipedia.org/wiki/list_of_countries_by_exports. 7. Statistics Department of Malaysia [Electronic source] // Офіційний сайт Департаменту статистики Малайзії. – Access mode: www.statistics.gov.my. 8. World Competitiveness Yearbook [Electronic source] // Офіційний сайт Міжнародного інституту управлінського розвитку. – Access mode: www.imd.ch/research/publications. 9. International Finance Corporation. Doing business: Measuring business regulations [Electronic source]. – Access mode: www.doingbusiness.org/economyranking. 10. World Economic Forum. Global Competitiveness and Performance [Electronic source]. – Access mode: www.weforum.org/en. 11. Index of Economic Freedom. Ranking the Countries [Electronic source] // Country Rankings. – Access mode: www.heritage.org/index/ranking.aspx.

УДК 321.7(595)1950/...

Крупеня І.М.

ПРОЦЕСИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ В МАЛАЙЗІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Серед країн, що найбільш вдало пристосовуються до процесу глобалізації, автор виділяє Малайзію. Декларуючи політику нейтралітету, країна пройшла шлях від тісної співпраці з країнами Заходу та активної участі в Русі країн, що не приєдналися, до

прагматичної, економічно орієнтованої політики, спрямованої «Обличчям до Сходу», на зміцнення відносин з мусульманськими країнами, та націленої на пріоритетний розвиток регіонального вектору, активізацію двосторонніх зв'язків з країнами АСЕАН.

Ключові слова: АСЕАН, Організація Ісламська Конференція (ОІК), політика Руху неприсоединення.

Среди стран, наиболее успешно приспособляющихся к процессу глобализации, автор выделяет Малайзию. Декларируя политику нейтралитета, страна прошла путь от тесного сотрудничества со странами Запада и активном участии в Движении неприсоединения, к прагматичной, экономически ориентированной политике, направленной «Лицом к Востоку», на укрепление отношений с мусульманскими странами, и приоритетное развитие регионального вектора, активизацию двухсторонних связей со странами АСЕАН.

Ключевые слова: АСЕАН, Организация Исламская Конференция (ОИК), политика Движения неприсоединения.

Modern challenges of the globalized world, unsolved problem of political and economic order of international affairs lead to constant balancing and dynamic development of the state. The author identifies Malaysia as the country that adequately responds to processes of globalization, skillfully balances for the past 70 years openly promoting anti-communist policy. The country has gone from close cooperation with the West, declaring a policy of neutrality as an active member of the Non-Aligned Movement, to the pragmatic, economically oriented policy aimed "Facing East" and strengthening relations with Muslim countries and at the same time keeping as a priority the regional vector targeted at the active development of bilateral ties with ASEAN countries.

Key words: ASEAN, the Organization of the Islamic Conference (OIC), the Non-Aligned Movement's policy.

Динамічний рух зовнішньої політики Малайзії протягом останніх 70 років сприяв кардинальним змінам та демократизації країни. Ця динамічність обумовлена зміною в керівному складі уряду, мінливими подіями на світовій політичній та економічній аренах. Окрім того, в епоху глобалізації та трансформації міждержавних відносин зовнішня політика Малайзії була скоригована відповідно до нових викликів глобалізованого світу. Особливість формування зовнішньої політики Малайзії полягала у прив'язці її до безпосередньої залежності від особи кожного минулого і нинішнього прем'єр-міністра [1]. Незалежна зовнішня політика Малайзії почала формуватися з 31 серпня 1957 р., з моменту здобуття нею незалежності від Великобританії у складних геополітичних умовах, коли зовнішнє міжнародне середовище було непередбачуваним і ворожим, а внутрішня ситуація – нестабільною через комуністичний повстанський рух [2].

У період 1957–1969 рр., за правління першого Прем'єр-міністра Тунки Абдул Рахман Путра аль-Хаджа (Tunku Abdul Rahman Putra Al-Haj) зовнішня політика Малайзії була спрямована на «виживання» молодої незалежної країни. Урядом відкрито сповідувалася антикомуністична політика, простежувалася тісна співпраця з країнами Заходу. Малайзія була рішучим противником апартеїду, ініціювала проекти регіонального співробітництва в рамках ASA (1960), MAPHILINDO (1963) та АСЕАН (1967).

Характерною особливістю періоду 1970–1976 рр., за часів керівництва Прем'єр-міністра Тун Абдула Разака (Tun Abdul Razak), було те, що Малайзія

почала ідентифікувати себе як «мусульманська країна», набула членства в Організації Ісламська Конференція (ОІК), стала активним учасником Руху країн, що не приєдналися, та заявила про свій нейтралітет та мирне співіснування. У цей час Малайзія почала дистанціюватися від великих держав, зробивши акцент на регіоналізмі та започаткувавши контакти у дипломатичні відносини з комуністичними країнами. Було диверсифіковано джерела інвестицій.

У роки діяльності третього Прем'єр-міністра Малайзії Хусейна Онна (1976–1981 рр.) розпочався період консолідації, в якому наріжним каменем зовнішньої політики була співпраця в рамках АСЕАН. Така консолідація посилювалася після падіння Сайгонського режиму Південного В'єтнаму та об'єднання цієї країни в 1975 р., що призвело до фактичного завершення американської військової присутності в Південно-Східній Азії. У 1976 р. на індонезійському острові Балі відбувся Перший саміт АСЕАН, на якому було підписано багатосторонній Договір про дружбу та співробітництво. У цей період у малайзійській зовнішній політиці продовжувалася тенденція дедалі більшого наголосу на незалежності, неприєднанні та рівновіддаленості від впливу великих держав. Концепція необхідності забезпечення принципу регіонального нейтралітету розглядалася як одна з найважливіших у зовнішній політиці країни.

Найбільших принципових змін зовнішня політика Малайзії зазнала під час правління четвертого Прем'єр-міністра країни Махатхіра Мохаммада (1981–2003 рр.), хоча її головні напрями, цілі та принципи залишилися незмінними. Вона набула дедалі більш прагматичної, економічної орієнтації, характеризувалася наполегливими зусиллями із захисту інтересів, прав і прагнень країн, що розвиваються (країн «третього світу»). Головний наголос було зроблено на активнішому розвитку двосторонніх зв'язків з партнерами по АСЕАН та на зміцненні відносин з мусульманськими країнами [1].

Перші роки при владі Прем'єра М. Мохаммада ознаменувалися погіршенням відносин з Великою Британією. У Малайзії різко негативно сприйняли рішення Лондона про підвищення з 1981 р. плати за навчання в університетах Великої Британії для близько 16 тисяч малайзійських студентів. Водночас, Велика Британія висловила незгоду щодо заходів Уряду Малайзії з посилення контролю над природними ресурсами країни, сприймаючи це як приховану націоналізацію. У цій ситуації малайзійський лідер запровадив суворі обмеження на закупівлю товарів з Великої Британії та укладення контрактів з британськими компаніями. Кожний такий контракт потребував особливого погодження з Урядом Малайзії. Зазначена політика отримала назву «Купуй британське в останню чергу» («Buy British last»). Лише візит М. Мохаммада до Лондона у 1983 р. та його переговори з британським Прем'єр-міністром М.Тетчер дещо пом'якшили напруження у відносинах між країнами.

За умов погіршення відносин з колишньою метрополією малайзійський прем'єр, прагнучи використати досвід економічного розвитку таких успішних країн, як Японія та Південна Корея, проголосив нову зовнішньополітичну

ініціативу – «Обличчям до Сходу», що передбачала поглиблення відносин та інтенсивний розвиток співпраці із зазначеними країнами [3].

У роки перебування при владі п'ятого прем'єра країни Абдулі Ахмада Бадаві (2003-2009 рр.) зовнішньополітичні ініціативи було уточнено та доопрацьовано. Серед найбільш помітних з них можна відзначити такі:

- формування прагматичних відповідей на сучасні геополітичні та економічні виклики;
- більш комплексний і науковий підхід до формулювання офіційної позиції Малайзії з того чи іншого міжнародного питання;
- здійснення кроків, спрямованих на те, щоб відігравати провідну роль у Русі країн, що не приєдналися, в ОІК та АСЕАН;
- формулювання концепції Ісламу Хадхарі, позиціонування Малайзії як провідного прикладу прогресивної та толерантної ісламської держави [1].

Очевидним зовнішньополітичним пріоритетом шостого прем'єр-міністра Малайзії Наджиба Тун Разака (обійняв посаду у квітні 2009 р.) стало налагодження персональних контактів з його колегами з держав АСЕАН. Усе це, а також активна участь керівництва Малайзії у міжнародних заходах у рамках багатосторонніх форумів АСЕАН і АТЕС стали яскравим свідченням пріоритетності регіонального вектору зовнішньої політики нового Уряду Малайзії.

Важливі кроки було зроблено новим Урядом для активізації двостороннього співробітництва з Китаєм. Підписано Спільний план дій зі стратегічного партнерства, який став дорожньою картою співпраці у дванадцяти основних сферах: економіка, політика, наука, освіта, військово-технічна співпраця тощо.

Помітно інтенсифікувався малайзійсько-американський діалог зі створення малайзійсько-американської зони вільної торгівлі та пошуків нової парадигми двосторонніх відносин.

В останні роки до трійки найбільших торговельних партнерів Малайзії (після Китаю та США) незмінно входить Японія, яка водночас є найбільшим зовнішнім інвестором економіки країни [2].

Отже, проаналізувавши зовнішню політику Малайзії, можна стверджувати, що вона має безпосередній вплив на процеси демократизації країни. Україна має ретельно ознайомитися з досвідом зовнішньополітичних ініціатив, що впливали на процес демократизації в Малайзії, та навчитися балансувати, пристосовуючись до нових викликів глобалізованого світу і даючи адекватні прагматичні відповіді на сучасні геополітичні та економічні виклики.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Evolution of Malaysian Foreign policy [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Міністерства закордонних справ Малайзії. – Режим доступу: <http://www.kln.gov.my/web/guest/evolution>.
2. Лоссовський І. Еволюція безпекових концептів у субрегіоні Південно-Східної Азії: малайзійський акцент / Ігор Лоссовський // Зовнішні справи. - 2011.- №10.- 51с.
3. Лоссовський І. Зовнішня політика Малайзії: від колоніальної залежності до регіонального лідерства // Зовнішні справи. - 2010.- №1.- С.34-37.

УКРАЇНСЬКО-КИТАЙСЬКА ДИПЛОМАТІЯ В КОНТЕКСТІ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ: ІСТОРИЧНА ПЕРСОНАЛІСТИКА ЯК ДОСВІД НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

У статті досліджується початковий етап практичного розвитку китайсько-українських дипломатичних відносин у період діяльності Надзвичайного і Повноважного Посла України в КНР А.Плюшка. У контексті політичної персоналістики аналізується фактор впливу особистості на перебіг історичних подій, пов'язаних з процесами суспільно-політичної модернізації.

Ключові слова: біографічний епізод, фрагмент біографії, фактор особистості, івент-аналіз, дипломатія Китаю.

В статье исследуется начальный этап практического развития китайско-украинских дипломатических отношений в период деятельности Чрезвычайного и Полномочного Посла Украины в КНР А.Плюшко. В контексте политической персоналистики анализируется фактор влияния личности на ход исторических событий, связанных с процессами общественно-политической модернизации.

Ключевые слова: биографический эпизод, фрагмент биографии, фактор личности, ивент анализ, дипломатия Китая.

The article investigates the initial stage of developing the Sino-Ukrainian diplomatic relations during Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Ukraine to China Anatoly Pliushko's cadence. In the context of the Human Resources political theory the author analyzes the impact of personality upon the historical events related to socio-political modernization.

Keywords: biographical episode, fragment of biography, personality factor, event analysis, China's diplomacy.

З часів перших контактів з європейцями і до сьогодні Китай залишається загадкою для західних культур, однією з найпривабливіших країн, де вражають своєю величчю не лише архітектура, мова, релігія, політичний устрій, а й уявлення про життя і смерть, що мають своє філософське трактування. Таємниці дипломатії Китаю не є в цьому плані виключенням.

Дослідженню двосторонніх китайсько-українських відносин присвячено роботи багатьох вітчизняних і зарубіжних авторів, зокрема, С. Пронь, В. Величка, В. Кіктенка, В. Грацінського, Л. Лещенка, Л. Залізняка, Менг Хіна, В. Седнева, Л. Гайдукова, Сін Лі та інших. Окремо варто згадати оригінальну монографію «Особистість дипломатії на історичних паралелях» російського дипломата, доктора історичних наук І. Меліхова. У ній йдеться про фактор особистості в дипломатії в історико-політологічному контексті.

Метою статті є пізнання сутності китайської дипломатії та особливостей українсько-китайських дипломатичних відносин крізь призму діяльності Надзвичайного і Повноважного Посла України у КНР А.Плюшка, починаючи з 1993 р. Хронологічні рамки цієї діяльності збігаються з початком роботи посольства України в Пекіні.

Джерельну базу статті становлять дані галузевого архіву Міністерства закордонних справ України, матеріали вітчизняних і зарубіжних досліджень.

Головними методами є біографічна хронологія дій дипломата в контексті реальних історичних подій, що відбувались у політичній, економічній, ідеологічній сферах, а також метод івент-аналізу.

Програма дослідження включає в себе розгляд архівного матеріалу, акцентування на основних формах роботи дипломатичного представництва України в Китаї з початку його діяльності.

Дослідження складається з двох основних етапів:

- біографія Надзвичайного і Повноважного Посла України в Китайській Народній Республіці А.Плюшка;
- встановлення хронології відповідальних днів у роботі Посла на основі архівних щоденникових записів.

Найважливіша кількість архівної інформації не дозволяє охопити її повністю. Дана робота являє собою акумулювання архівних даних для подальшого написання історичних нарисів з питань сучасної українсько-китайської дипломатії. Вузлова проблема відсутності систематизованого та накопиченого матеріалу не дозволяє одразу описати деталі співпраці України з Китаєм. Водночас автор впевнений, що і його скромний внесок можна розглядати як започаткування детальної роботи над історичними нарисами з китайсько-української дипломатії.

На сьогоднішній день Китай став одним зі світових лідерів. Після проголошення незалежності України розпочався новий етап китайсько-українських відносин, що його на державному рівні ілюструють часи, коли починав працювати А.Плюшко. На думку українського історика С.Проня, відтоді китайсько-українські двосторонні відносини у своєму розвитку пройшли вже, щонайменше, шість етапів [1]. Співробітництво з Китайською Народною Республікою, яка за останні два десятиріччя наблизилася до рівня нової світової наддержави, здатне суттєво посилити позиції України на міжнародній арені, сприяти її економічному розвитку.

Щодо особливостей історичного періоду кінця 1980-х – початку 1990-х рр., коли китайські модернізаційні реформи почали давати перші вагомі результати, варто відзначити історичну зустріч Ден Сяопіна з Ранасінгхе Премадасом, прем'єром Шрі Ланки у вересні 1988 р. Як вказує китайський науковець Чжоу Іхуан, саме на ній Ден Сяопін сформулював тезу про необхідність встановлення нового міжнародного політичного й економічного порядку: «Нині слід встановити новий економічний і новий політичний порядок на міжнародній арені» [2]. Характерною особливістю дипломатії Китаю цього часу стає пошук «теорії встановлення» [3, с. 170] нового порядку.

Китай визнав незалежність України 27 грудня 1991 р., а вже 4 січня 1992 р. між державами було встановлено дипломатичні відносини. Утім, через складності та проблеми, зумовлені розбудовою зовнішніх відносин України на східному напрямі в умовах відсутності дипломатичного досвіду та системною соціально-економічною кризою на пострадянському просторі

на початку 1990-х рр., лише у березні 1993 р. у Пекіні відкрилося Посольство України у КНР. Першим Послом України в Китаї було призначено Анатолія Дмитровича Плюшка, уродженця Херсонщини, кадрового українського дипломата з досвідом роботи в Секретаріаті ООН та на керівних посадах у центральному апараті МЗС України, який вільно володів китайською мовою.

Початок роботи українського зовнішньополітичного представництва в Пекіні вирізнявся великим обсягом поточних справ з облаштування посольства. Ці заходи забирали багато часу, не даючи змоги послу зосередитися на важливих зовнішньоекономічних і політичних питаннях. Нижче ми розглянемо кілька характерних біографічних епізодів, в яких, на наш погляд, виявилася дипломатична майстерність посла, і які певною мірою розкривають, як саме А. Плюшко вирішував питання політичного характеру на користь України.

20 травня 1993 р. у МЗС КНР відбулася зустріч посла України з помічником міністра закордонних справ КНР Дай Бінго [1]. На ній обговорювалися питання щодо надання Україні Китаєм гарантій ядерної безпеки. Дай Бінго зауважив, що Китай у письмовій формі ще не давав гарантій безпеки жодній країні, але, враховуючи особливо дружні відносини з Україною, його країна вирішила офіційно підтвердити Уряду України свою готовність послідовно дотримуватися винесених зобов'язань. Помічник міністра закордонних справ КНР також зазначив, що цей крок сприятиме зміцненню дружніх відносин між країнами. Таким чином, завдяки плідній роботі українського дипломата Україна отримала від КНР гарантії безпеки в письмовій формі. Це можна трактувати як дружню поступку найбільшій після Росії новій незалежній державі пострадянського простору з боку Піднебесної, а також як можливість для України розпочати з Китаєм «спільну діяльність щодо будівництва нового світового порядку» [3].

2 липня 1993 р., згідно з рішенням другої сесії Постійного комітету Всекитайських Зборів народних представників VIII скликання, голова КНР Цзянь Цземінь ратифікував життєво необхідну для підтримання гуманітарного виміру двосторонніх відносин Угоду між КНР і Україною про правову допомогу в цивільних та кримінальних справах [4].

27 липня 1993 р. відбулася нова зустріч з помічником міністра закордонних справ Дай Бінго. На ній було винесено на обговорення питання щодо постанови Парламенту України про постанову Державної Ради Російської Федерації «Про статус міста Севастополя» від 14 липня 1993 р. за номером № 3378-ХІІ, а також заяву Ради Безпеки ООН щодо винесеної постанови.

Уряд Китаю не виступав зі спеціальною заявою, проте його позицію висвітлює той факт, що урядовий представник Китаю в Раді Безпеки ООН підтримував заяву, що засуджує рішення Парламенту Російської Федерації, несумісне із цілями і принципами Статуту ООН. Дай Бінго зазначив, що Китай прагне розвивати дружні відносини як з Україною, так і з Росією, тому він зацікавлений у мирному вирішенні цього питання [5].

29 липня 1993 р. А. Плюшко зустрівся з міністром культури України І.Дзюбою, який прибув до столиці Китаю для участі в установчих зборах комітету з українознавства, метою якого було сприяння комплексним соціально-гуманітарним дослідженням України в Китаї, зміцненню зв'язків з українськими та міжнародними органами, що займаються проблемами українознавства.

25 серпня 1993 р. за попередньою домовленістю відбулася зустріч А. Плюшка з помічником міністра закордонних справ КНР Дай-Бінго для обговорення питання щодо представника України в підкомітеті з питань попередження дискримінації і захисту національних меншин Комітету ООН з прав людини, засідання якого проходило в Женеві. Пізнавальним для реконструкції дипломатичної біографії посла став той факт, що вистегаданий представник проголосував проти висхідної для Китаю резолюції, виступивши з антикитайською заявою з «тибетського питання». Однак резолюцію було ухвалено 17 голосами «за» при 6 «проти» і 2, що «утримались». Пекін такого розвитку подій не очікував, як і того, що Україна займе саме таку позицію, враховуючи дружній характер міжнародних відносин. Дай Бінго особливо наголосив на тому, що Україна виявилася в абсолютній меншості, у компанії з США та їх союзниками – «псевдоборцями за права людини» [6].

З наведених біографічних фрагментів, маловідомих фактів з життя А. Плюшка ми бачимо, що йому як Послу України в КНР було складно працювати в ситуації напруженого міжнародного становища, але він робив все можливе для захисту державних інтересів своєї країни. Саме в цей період з боку китайської дипломатії простежувалося намагання запровадити *теорію встановлення* нового порядку, що спонукало українських експертів та науковців зосередитися на цьому питанні задля втілення в життя майбутніх глобальних стратегічних рішень. Реконструйовані з архівних джерел історичні факти можуть бути корисними для подальшого розвитку теорії міжнародних відносин, зокрема при дослідженні питань міжнародної безпеки та проблем становлення нового економічного і політичного порядку.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Пронь С.В. Китайський вектор зовнішньої політики України (історія, виклики сучасності, перспективи) [Електронний ресурс] / С.В. Пронь // Наукові праці Т. 69. – Вип. 56. – 2007. – Режим доступу <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/2007/69-56-14.pdf>.
2. Відділ державного архіву Міністерства закордонних справ України. – Інв. №1. – Спр.035. – 1993. – С. 4 – 8.
3. Чжоу Ихуан. Дипломатия Китая / Чжоу Ихуан. – Пекин: Межконтинентальное издательство Китая, 2005. – 189 с.
4. Відділ державного архіву Міністерства закордонних справ України. – Інв. №1. – Спр. 014. – С. 2. – 1993.
5. Відділ державного архіву Міністерства закордонних справ України. – Інв. №1. – Спр. 035. – С. 25 – 30. – 1993.
6. Відділ державного архіву Міністерства закордонних справ України. – Інв. №1. – Спр. 035. – С. 31 – 35. – 1993.

МОДЕРНІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУЧАСНОГО В'ЄТНАМУ (1986-2013 РР.)

У статті розглядаються нові явища в суспільно-політичній системі сучасного В'єтнаму, такі, як модернізація законодавства, розширення самоуправління, оновлення партійно-державних кадрів на всіх рівнях, визнання права громадян на еміграцію та ін.

Ключові слова: В'єтнам, реформи, оновлення, демократія, самоуправління.

В статье рассматриваются новые явления в общественно-политической системе современного Вьетнама, такие, как модернизация законодательства, расширение самоуправления, обновление партийно-государственного аппарата на всех уровнях, признание права граждан на эмиграцию и др.

Ключевые слова: Вьетнам, реформы, обновление, демократия, самоуправление.

The article considers new phenomena in socio-political system of modern Viet Nam such as modernization of legislation, development of self-government, renewal of the party and state apparatus at all levels, recognition of citizens' right of emigration, etc.

Key words: Viet Nam, reforms, democracy, self-government.

Одним з напрямів реформування комуністичного В'єтнаму є модернізація його суспільно-політичної системи у зв'язку з новою ситуацією, що склалася після розпаду СРСР і краху біполярної системи.

В'єтнамське оновлення в політичній сфері перебуває в центрі уваги російських істориків. Найбільш ґрунтовними є праці Л. Аносової і Г. Яскіної [1], Д. Деопіка [2], К. Кобелева [3], В. Мазиріна [4], О. Новакової й П. Цветова [5]. Політичні аспекти реформ аналізуються у статтях Д. Дубровіна [6], В. Мазиріна [7], А. Потанова [8]. Хоча роботи в'єтнамських дослідників російською мовою присвячені, в основному, економічним здобуткам і ринковим перетворенням, у певній частині з них висвітлюються зміни і в інших сферах із залученням, зокрема, й їхньої суспільно-політичної складової. Такий підхід зустрічаємо у працях Дао Зун Тунга [9], Нгуен Ван Тханя [10], Нгуен Тхе-Нгана [11], Хо Ліонг В'єта [12; 13] Фам Суан Шона [14] та ін. Певний внесок у розробку даної теми внесла й автор даної статті [15].

Велика кількість фактів з досліджуваної проблематики міститься в засобах масової інформації й мережі Інтернет. Особливо у цьому зв'язку варто відмітити російськомовний сайт «Новости Вьетнама».

Завданням цієї статті є узагальнення нагромадженого фактичного матеріалу з метою відстеження виявлень політичного оновлення В'єтнаму та їхнього значення для розбудови сучасної держави, в якій дотримуються прав громадян, закріплених у конституції, та відбувається перехід до демократичного вирішення проблем суспільства.

У 1986 р. під впливом радянської перебудови Соціалістична Республіка В'єтнам розпочала реформи. У пошуках нових підходів, які б враховували

конкретні умови країни, її специфіку, в'єтнамське керівництво розробило власну концепцію розвитку – «Дой мой» (оновлення). Головну увагу було приділено економічним перетворенням за збереженні старого політичного механізму й монополії комуністів на владу. У сучасному В'єтнамі дійшло до поєднання, з одного боку, ринкової концепції економічної сфери, з іншого, – комуністичною ідеологією в її національній інтерпретації.

На початку реформ формуванню демократичних основ суспільства заважали самоізоляція країни, теорія та практика в'єтнамського соціалізму, традиційна конфуціанська етика. Вважалося, що елементи західної демократії, такі, як багатопартійність, політичний плюралізм, свобода критики, альтернативність виборів, – суперечать в'єтнамській системі влади, підіривають національну культуру і самобутність.

Після падіння сайгонського режиму було заборонено політичні партії й організації Півдня В'єтнаму. 1988 р. розпущено Соціалістичну та Демократичну партії, що існували в ДРВ з часів серпневої революції 1945 р. У такий спосіб усувалися останні легально існуючі можливості опозиції. Для збереження монополії комуністів на владу здійснювалися попереджувальні заходи з урахуванням наслідків «оксамитових» і «кольорових» революцій на території Східної Європи і СРСР. КПВ продовжила курс на розвиток «соціалістичної демократії», виступивши рішуче проти «вседозволеності пропаганди антисоціалістичних ідей». Керівництво Компартії В'єтнаму обстоювало обережний підхід до політичних нововведень. У верхах існувало переконання, що спочатку слід завершити економічні перетворення, підвищити життєвий рівень народу, «тільки на цій основі проводити політичні зміни. VII з'їзд КПК (1991 р.) прийняв Політичну програму національного будівництва в період переходу до соціалізму. У ній сказано, що соціалізм «незалежно від звивистого шляху вперед» є правильним курсом.

Політична система Соціалістичної Республіки В'єтнам визначається конституцією 1992 р., в якій декларується розвиток В'єтнаму соціалістичним шляхом на основі «марксизму-ленізму і думок Хо Ші Міна». Вищим законодавчим органом є однопалатні Законодавчі збори, які обираються всенародним голосуванням на п'ять років. Збори розробляють і ухвалюють закони, обирають президента з числа депутатів, затверджують прем'єр-міністра й уряд, генерального прокурора, голову Верховного суду. КПВ висуває кандидатури вищих керівників держави і представляє їх на затвердження депутатам Законодавчих зборів. Основою економіки визнано ринкові принципи за збереження орієнтації на соціалізм. Приватну власність названо «законною індивідуальною власністю» [16]. На місцевому рівні терміном на чотири роки обирають Народні ради. Загалом їх шістдесят сім: у шістдесят одній провінції, одному особливому окрузі і п'ятих містах центрального підпорядкування (Ханой, Хайфон, Дананг, Хошимін, Кантхо).

Після переходу В'єтнаму до ринкової економіки й відкритості зовнішньому світові політична система почала трансформуватися. Новими явищами стали модернізація законодавства, вдосконалення виборчої

системи, кадрове оновлення, розширення прав громадян, гласність, спрощення порядку в'їзду й виїзду з країни. У 1998 р. було прийнято положення про «демократію на місцях». У його рамках здійснюється вирішення місцевих проблем під девізом «Народ знає, обговорює, контролює» [7, с. 23]. У місцевих органах влади і в армії діють десять тисяч спеціальних народних інспекцій, які контролюють виконання законів у державних установах, приватних структурах, цивільними особами й військовослужбовцями [17].

IX з'їзд КПВ (2000 р.) доповнив попередню програму «Стратегією соціально-економічного розвитку на 2001-2010 рр.». У 2001 р. до Конституції В'єтнаму було внесено поправки, зумовлені економічними і суспільно-політичними змінами. По-новому визначалися механізми управління державою. Було знято визначення державного ладу як диктатури пролетаріату, його основою проголошується народовладдя, пов'язане з розвитком парламентської демократії. КПВ залишається керівною і спрямовуючою силою в'єтнамського суспільства. Вона є головним «хранителем моральних і культурних цінностей та високих ідеалів», і це є в'єтнамською альтернативою ліберальній демократії. Держава, керована КПВ, здійснює вищі функції управління, нагляду, виховання і покарання. Конституція закріпила за громадськими організаціями право на участь у вирішенні політичних, економічних, соціальних і культурних завдань як у масштабах всієї країни, так і в рамках територіальної одиниці, підприємства, установи. КПВ висунула гасло: «Партія керує, народ визначає, держава управляє» [16].

Справою надзвичайної ваги визнано оновлення кадрів партійно-державного апарату, введено норми їхньої ротації. Склад ЦК КПВ на кожних виборах має оновлюватися на третину. Віковий ценз для нових членів ЦК КПВ встановлено в 55 років, термін перебування на посаді – п'ять років. Усі вищі чиновники зобов'язані йти у відставку в 60 років. На посади міністрів і керівників провінційних адміністрацій мають призначатися кваліфіковані спеціалісти віком від 40-50 років. Знято принцип «лояльність вища за компетентність» [7, с. 24].

На Х з'їзді КПВ (2006 р.) було запроваджено процедуру виборів керівних органів на альтернативній основі. На 160 місць членів ЦК претендувало 207 осіб, включаючи двох самовисуванців, на 25 місць кандидатів у члени – 56 [7, с. 24]. Уперше претенденти боролись між собою й проходили у вищі партійні органи відповідно до набраних голосів, що дуже не сподобалось ветеранам. З 2010 р. у В'єтнамі запроваджено систему прямих виборів перших секретарів провінційних комітетів КПВ. Уперше такі вибори проведено у вересні 2010 р. у провінції Хатінь. До цього секретарі обиралися комітетами КПВ, склад яких формувався на конференціях [17].

12-19 січня 2011 р. працював XI з'їзд КПВ. У його роботі взяло участь 1370 делегатів, які представляли 3,7 млн. членів партії. Звітна доповідь Генерального секретаря КПВ Нонг Дик Маня була діловою й тривала трохи більше години. Він коротко відмітив основні досягнення й зосередився на

невирішених проблемах і планах. Протягом 2001-2010 рр. ВВП В'єтнаму зріс у 3,2 рази і склав на душу населення 1200 дол., що дозволило країні вийти зі складу слаборозвинених країн (за методикою ООН ВВП має бути не нижче 1000 дол. на душу населення). У доповіді містився спеціальний розділ «Недоліки й слабкості». До головних проблем, які необхідно розв'язувати негайно й ефективно, віднесено бюрократизацію партії й держави, корупція, які названі «мирним самопереродженням» в антинародному напрямку. Відмічалось, що КПВ не приховує помилок, але й не виносить їх на загальнонародне обговорення, вважаючи своєю внутрішньою справою. Генеральний секретар, зокрема, наголосив, що ЗМІ повинні перебувати під контролем і служити творенню, а не руйнуванню основ суспільства.

XI з'їзд КПВ виробив стратегію соціально-економічного розвитку В'єтнаму на 2011-2020 рр. Головним завданням нації залишилося «створення міцної економічної бази, стабільний розвиток політичної системи, ідеології і культури суспільства, що дозволить перетворити В'єтнам у сучасну, процвітаючу державу, яка розвивається соціалістичним шляхом» [17]. До списків для голосування на виборах керівних органів КПВ було внесено 218 кандидатур на членство у ЦК і 61 претендент на статус кандидата в члени. Обрано 175 членів і 25 кандидатів у члени ЦК. До Політбюро ЦК КПВ увійшло 14 чол., з них усього троє членів з його попереднього складу [15].

Генеральним секретарем ЦК КПВ було обрано Нгуен Фу Чонга. Нинішній лідер в'єтнамських комуністів народився 14 квітня 1944 р. у Ханой. Закінчив факультет іноземних мов Ханойського університету, працював журналістом. Член КПВ з 1967 р. У 1981-1983 рр. вчився в аспірантурі Академії суспільних наук при ЦК КПРС у Москві за спеціальністю «партійне будівництво», захистив дисертацію, здобув науковий ступінь кандидата історичних наук. У В'єтнамі став доктором політичних наук, професором Ханойського університету. Займав посаду головного редактора журналу «Комуніст», був головним ідеологом КПВ. У 2000-2006 рр. очолював Ханойський комітет КПВ, у 2006-2011 був головою Національних зборів [17].

Сучасна КПВ реалізує політику розширення соціальної бази партії, її членами тепер можуть стати віруючі й підприємці. X з'їзд КПВ (2006 р.) надав комуністам право займатися підприємництвом, мати до десяти найманих працівників. При цьому, вони мають дотримуватися вимог програми й статуту КПВ і не піддавати своїх працівників експлуатації. На даний час близько третини приватних підприємств вступили до Комуністичної партії.

На виборах до Національних зборів 2011 р. було обрано 500 депутатів, у тому числі 458 комуністів і 42 безпартійні. Головою в'єтнамського парламенту Національні збори обрали Нгуен Сінь Хунга, президентом Соціалістичної Республіки В'єтнам – Чіонг Тан Шанга [17].

Нинішній президент Чіонг Тан Шанг народився в 1949 р. у провінції Лонган. В 60-70-х рр. XX ст. воював проти американців на Півдні В'єтнаму в загоні спецназу, потрапив у полон і 3 роки провів у тюрмі, чекаючи страти.

Чионг Тан Шанг вийшов на волю після укладення Паризьких мирних угод 1973 р. про припинення війни у В'єтнамі, які містили пункт про обмін військовополоненими. Був партійним функціонером, очолював партійну організацію Хошиміна.

Прем'єр-міністр СРВ Нгуен Тан Зунг народився в 1949 р. в південній провінції Камау. З 12-ти років воював у партизанських загонах проти американських військ, був чотири рази поранений. За професією юрист, після війни працював у банківській системі, очолював Національний банк. Нгуен Тан Зунг є одним із організаторів успішних економічних реформ у країні.

У сучасному В'єтнамі практикуються нові форми роботи органів влади з населенням. Так, введено відкриті засідання Національних зборів, присвячені запитанням громадян і відповідям уряду, які транслюються по радіо. Для кожного депутата відкрито сайт в Інтернеті, куди звертаються виборці зі скаргами й пропозиціями. Кожен виборець має отримати відповідь. Нині йде підготовка до прийняття нової конституції В'єтнаму. З 1 січня по 30 вересня 2013 р. зібрано 26 мільйонів пропозицій, доповнень і поправок, проведено 28 тисяч конференцій за місцем проживання й роботи громадян [17].

В'єтнамський досвід суспільно-політичної модернізації показує, що еволюція в бік демократії залежить від економічного фактора і від конкретної діяльності правлячої еліти і народних мас. Вивчення в'єтнамського оновлення політичної сфери та його реальних наслідків має велике значення як в міжнародному аспекті, так і для конкретних країн, зокрема для України. Специфічні форми народного контролю над діяльністю влади могли б сприяти успішній боротьбі з корупцією та зловживаннями чиновників всіх рівнів.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Аносова Л.А., Яскина Г.С. Вьетнам: История, политика, экономика / Л.А. Аносова, Г.С.Яскина.- М.: ИМЭПИ РАН, 2000.- 320 с.
2. Деопик Д.В. Вьетнам: история, традиции, современность / Д.В.Деопик.- М.: Восточная литература, 2002.- 550 с.
3. Кобелев К.В. Современный Вьетнам: реформы, обновление, модернизация (1986-1997 гг.) / К.В.Кобелев.- М.: ИВ РАН, 1999.-104 с.
4. Мазырин В.М. Реформы переходного периода во Вьетнаме (1986-2006 гг.): направление, динамика, результаты / В.М.Мазырин.- М.: Ключ-С, 2007.-335 с.
5. Новакова О.В., Цветов П.Ю. История Вьетнама. Часть 2 / О. В. Новакова, П. Ю. Цветов.- М.: Изд-во МГУ, 1995.- 270 с.
6. Дубровин Д. «Несоциалистический Вьетнам» / Д.Дубровин //Азия и Африка сегодня.-2001.-№5.- С.31-32.
7. Мазырин В. Тернистый путь к политической демократии / В.Мазырин //Азия и Африка сегодня.-2008.-№10.- С.22-27.
8. Потапов А. Старый друг – надежный друг / А.Потапов //Азия и Африка сегодня.-2002.-№7.- С.31-35.
9. Дао Зун Тунг. Обновление Вьетнама: первые успехи и опыт / Зун Тунг Дао.- М.: Наука, 1990.- 167 с.
10. Нгуен Ван Тхань. Политическое обновление в СРВ и роль права / Ван Тхань Нгуен // Социально-политические, психологические и экономические проблемы (история и современность): Сб.- М.: Союз, 1996.- С. 202-204.
11. Нгуен Тхе Нган. Модернизация общества (современный опыт России и Вьетнама) / Тхе Нган Нгуен.- М.: Наука, 1993.- 113 с.
12. Хо Вьет Лыонг. Ускоренная модернизация стран Восточной и Юго-Восточной Азии / Вьет Лыонг Хо.- М.: ИФ РАН, 1997.- 165 с.
13. Хо Вьет Лыонг. Современный Вьетнам: реформы, обновление, модернизация (1986-1997 гг.) / Вьет Лыонг Хо.- М.: Наука, 1999.-

104 с. **14.** Фам Суан Шон. Вьетнам на пути к обновлению / Суан Шон Фам.- М.: Изд-во МГСУ, 1997.- 195 с. **15.** Сергійчук І.М. Досягнення й проблеми сучасного В'єтнаму (1986-2012 рр.) / ІВ.М. Сергійчук // Гуржівські історичні читання. Вип. 5. - Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2012. — С.302-304. **16.** Конституция Российской Федерации [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://constitution.ru>. **17.** Обзоры новостей из Вьетнама [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.vietnamnews.ru>. **18.** Мохова И. Страна с характером и большим потенциалом / И.Мохова // Азия и Африка сегодня.-2008.-№10.- С.28-33.

УДК 327(560:73+470+570)

Чекаленко Л.Д., Васильєва М.О.

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ЧИННИК ТУРЕЧЧИНИ: МІЖ США І РОСІЄЮ

Сучасні виклики і загрози світовій і регіональній безпеці, нерозв'язані проблеми політичного та економічного порядку міжнародного життя призвели до появи низки нових моделей розбудови держав. Серед них турецька модель демократії з прицілом на лідерство в мусульманському світі має безперечний науковий і практичний інтерес.

Ключові слова: турецька модель, сучасні виклики, демократія, проекти, зовнішня політика, дипломатія, Турецька Республіка.

Современные изменения политической и экономической структуры международных отношений привели к появлению ряда новых моделей государственного строительства. Среди них турецкая модель демократии с прицелом на лидерство в мусульманском мире представляет несомненный научный и практический интерес.

Ключевые слова: турецкая модель, современные вызовы, демократия, проекты, институционализация, внешняя политика, дипломатия, Турецкая Республика.

The modern challenges of political and economic structure of international relations have led to the emergence of a number of models and patterns of state-building. Among them, the Turkish model of democracy as a platform for leadership in Muslim society of the region has a great scientific and practical interest.

Keywords: Turkish model, modern challenges, democracy, projects, institutionalization, foreign policy, diplomacy, Republic of Turkey.

З розпадом біполярної системи міжнародних відносин на світовий порядок денний вийшли нові центри сили. З-поміж них вирізняється, зокрема, Туреччина, яка має шанс стати потенційним лідером мусульманського світу.

Протягом останніх років у світлі дискусії про нормалізацію ситуації у Туреччині, стверджувалося, що ця країна стала на шлях демократизації, набувши всіх ознак розвиненої демократії, і що турецька державна модель у деяких моментах навіть перевершує Європу. Розбудувавши демократичні засади, надалі, демократія по-турецьки мала розвиватися на основі Анкарських, а не Копенгагенських критеріїв ЄС. Особливу увагу привертає турецька модель зовнішньої політики.

Турецькій тематиці присвячено чимало наукової та науково-популярної літератури, як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Однак, аналітичних

робіт серед джерел зустрічається доволі мало. Особливо складно віднайти аналітичну літературу, присвячену сьогоденню сучасних турецьких реалій.

Оновлений зовнішньополітичний курс Туреччини визначається такими основними факторами:

- здійснення політики добросусідства з прикордонними державами: реалізація концепції «нуль проблем із сусідами»;
- послідовне зміцнення двосторонніх та багатосторонніх відносин з різними країнами світу;
- поглиблення політичного діалогу та розвиток торгівлі.

Туреччина є членом ООН, єдиною з мусульманських країн – членом НАТО. Туреччина прагне підтримувати добросусідські відносини з Іраном, розвивати торговельно-економічні відносини з Російською Федерацією, Китайською Народною Республікою та іншими країнами. Розширення турецько-іранського торговельно-економічного співробітництва дозволило значно поліпшити політичні відносини цих двох регіональних наддержав. У той же час важко назвати успішною і позитивно охарактеризувати реалізацію зовнішньополітичної концепції «нуль проблем із сусідами». Вірменське, грецьке і кіпрське питання заморожені, через сирійську проблему ускладнилися взаємини з Іраном. Протягом багатьох років Туреччина наполегливо веде переговори про вступ до Євросоюзу. Однією з перешкод на шляху до її євроінтеграції є кіпрська проблема, до вирішення якої ще дуже далеко.

Одним з мотивів протесту проти Партії справедливості і розвитку (ПСР) є ворожість багатьох верств турецького населення по відношенню до США і до Європейського Союзу, які сприймаються як такі, що ставлять під удар незалежність країни. Опозиція засуджувала і Ізраїль як уособлення імперіалістичного Заходу, однак, у зв'язку зі зміною ситуації змінилася і риторика правлячої партії, що віднедавна будується на переорієнтації із Заходу на Схід. Не спромігшись приєднатися до Європи, Туреччина почала боротьбу за лідерство в мусульманському світі. Зневірена щодо приєднання до Європейського Союзу, правляча партія Р. Ердогана ПСР поступово наближає країну до альтернативного шляху – до ісламу [1].

Турецька Республіка постала перед низкою доволі небезпечних зовнішньополітичних невирішених проблем, у тому числі, територіальних міжнародних спорів. Серед них – комплекс морських, повітряних і територіальних суперечок з Грецією в Егейському морі; питання про статус Північного Кіпру; боротьба за контроль над водами Верхнього Євфрату.

Серед найбільших внутрішньополітичних проблем – проблема курдських сепаратистів. Даний конфлікт істотно зачіпає національні інтереси Туреччини, створюючи зону нестабільності в регіоні, безпосередньо загрожуючи національній безпеці та цілісності країни. Туреччина з побоюванням ставиться до спроб Іраку й Сирії стримувати Анкару, діючи через курдських бойовиків.

Для забезпечення регіональної безпеки, економічної та геополітичної стабільності Турецька Республіка намагається вирішити курдську проблему

всіма можливими на сьогоднішній день засобами. Саме в курдському питанні Р. Ердогану вдалося досягти певних успіхів: прем'єр вибачився перед зааалавітами⁹ і курдами за різанину 1937-1938 рр. у Дерсімі, примирився з Курдською робочою партією, яка зобов'язалася вивести збройні загони з турецької території на південному сході. Усі ці позитивні кроки супроводжувалися поширенням гасла про єдиний «османський народ», єдине поняття, яке здатне об'єднати турків і курдів. Курдська проблема є ахіллесовою п'ятою Туреччини, використовуючи яку її недоброзичливці можуть впливати не лише на внутрішнє становище у країні, а й на безпеку всього регіону.

На початку XXI ст. турецька зовнішньополітична стратегія переживає перехідний період. Зміна стратегії викликана тим, що країна більше не обмежена рамками «холодної війни», їй не потрібно бути частиною будь-якого альянсу. Однак її основи самостійної регіональної політики ще не закладено. Туреччина не може контролювати весь регіон, але, разом з тим, не може не реагувати на існуючі виклики її безпеці. Показовим у цьому плані став інцидент, пов'язаний із Сирією, – географічним сусідом Туреччини.

Особливі відносини складаються в Туреччині з іншим її сусідом – Іраном. На порядок денний виходить боротьба цих держав за лідерство в регіоні. Хоча іранський правлячий режим сприймається в Туреччині як дружній, геополітичні інтереси країн є протидежними. Союз між сунітською Туреччиною і шіїтським Іраном важко уявити міцним через наявність доволі глибокого релігійного конфлікту між двома гілками ісламу. Крім того, сунітська Туреччина не може собі дозволити активно підтримувати шіїтський ядерний Іран, бо його ядерні ракети радіусом дії до 2000-2500 кілометрів здатні вразити Стамбул. Таку ситуацію Туреччина розглядає як небезпечну для себе, вважаючи її прямою загрозою. Небезпека підштовхнула Туреччину до розгляду питання про розробку в майбутньому власної ядерної зброї. Як один з перших кроків на цьому шляху можна розглядати побудову атомної електростанції. Турецький уряд обрав японсько-французький консорціум для будівництва такого об'єкту на Чорноморському узбережжі [2].

Невдала спроба набуття членства в ЄС, зміна матриці турецько-американських відносин, звільнення від радянської залежності внаслідок зникнення СРСР привели Турецьку Республіку до потреби переформатування зовнішньополітичної стратегії. В її основу закладено такі фактори, як відсутність явних зовнішніх загроз, високі темпи внутрішнього економічного зростання, наявність найсильнішої армії в регіоні, наявність слабких сусідів. Для оточення Туреччини і нині характерні нестабільна ситуація в Іраку та Сирії, існування ймовірності війни між Іраном, Ізраїлем

⁹ Заза або Димлі – іранський народ, що мешкає на сході Туреччини у верхів'ях Тигру та Євфрату і якого вважають частиною курдського етносу. Від власне курдів зазакі відрізняються мовою прикаспійського походження, а також релігією шіїтського напрямку ісламу, що називається алавізмом, яку сповідує значна частина народу заза.

і/або Сполученими Штатами Америки. У Кавказькому регіоні – нещодавне російське вторгнення в Грузію (2008 р.), перманентний конфлікт між Вірменією та Азербайджаном. На Балканах після закінчення трагічної війни в Косово спостерігається стагнація економіки і, як наслідок, потенційна нестабільність.

Цікава зміна конфігурації політичних сил спостерігається на Кавказі. Три країни – Туреччина, Азербайджан і Грузія – зміцнили свій союз, підписавши Тристоронню декларацію у Трабзоні (2012 р.), що свідчить про зростаючу економічну і стратегічну взаємозалежність цих держав [3].

У контексті посередництва у врегулюванні регіональних конфліктів та зміцненні своєї ролі й покращення безпекової ситуації у регіоні Туреччина свого часу виступила посередником у врегулювання конфлікту між Пакистаном та Афганістаном.

Загалом, позиціонуючи себе модератором процесів порозуміння між або всередині «проблемних» країн регіону, Турецька Республіка вкотре продемонструвала здатність знаходити спільну мову з усіма зацікавленими сторонами (що не завжди можуть собі дозволити країни Заходу) і, відповідно, здійснювати певний вплив на розгляд цих процесів на світовому рівні.

Незважаючи на низку таких чинників, як швидкозростаюча роль Турецької Республіки, географічна близькість країн, відносна рівність потенціалів, висока динаміка політичного діалогу та відсутність проблем у двосторонніх відносинах (цей фактор є суттєвим, враховуючи, що майже з усіма країнами регіону та країнами, які є стратегічними партнерами Туреччини, вона має або поточні проблемні питання, або історичні), Україна поки що недостатньо використовує турецький вектор у своїй зовнішній політиці. Туреччина має шанси вже в недалекій перспективі перетворитися на серйозного гравця в регіоні, тож поглиблення двостороннього співробітництва з нею набуває дедалі більшої актуальності та відповідає національним інтересам України. В окремих сферах інтереси України та Туреччини є подібними, а в таких, як реалізація проєктів з будівництва нафто- та газопроводів, Туреччина є конкурентом України.

Аналітики привертають увагу до вибухової, небезпечної ситуації, що складається в регіоні на початку XXI ст. За вплив і лідерство борються не окремі країни, а цілі конфесійно-політичні рухи, серед яких виокремлюють «зелений пояс», утворений США ще в 1970-ті рр. Саме тоді Сполучені Штати розпочали використовувати іслам як зброю проти комунізму на Близькому Сході. Після провалу задуманого було задіяно новий американський проєкт «поміркованого ісламу», за яким радикальні угруповання оголошувалися ворогами. Одним з прикладів цього проєкту називають рух Ф.Гюлена.

Інша модель впливу, активно використовувана Іраном, називається «шиїтським півмісяцем» або поясом, який охопив території Ірану, Іраку, Сирії та Лівану. До них додається ще Дубай, через який араби-шіїти реалізують власні інтереси. Фахівці стверджують, що Росія стала закулісним гравцем ефективного фронту – від Каспію до Середземномор'я [5].

Фактично, сьогодні Росія і США розпочали приховану боротьбу за посилення свого впливу в регіоні.

Складається враження, що дві наддержави у своїх геополітичних змаганнях упустили з поля зору турецький геополітичний фактор, який нині заявляє на повний голос про можливість поєднання проектів «зеленого поясу» і «шиїтського півмісяця», яке в недалекому майбутньому може призвести до відродження в нових формах спільного простору Османської імперії.

Фронт США – Велика Британія – Ізраїль («зелений пояс») і фронт Росія – Китай – Іран («шиїтський півмісяць») утледіли в турецькому факторі певну загрозу своїм інтересам на Близькому Сході, об'єднавши зусилля заради протистояння релігійно-общинному поясу. Одним з результатів цього виявилось досягнення компромісу між Іраном і США.

Туреччина могла б успішно «грати» на глибоких суперечностях як самих супердержав, так і протистояння одного та іншого стратегічних об'єднань, залучаючи у свої проекти по чергово і виокремлено: і Росію, і Китай, і Іран, і США. Саме такий сценарій ми сьогодні спостерігаємо. Іншим кроком вбачається можливість по черзі відвойовувати невеликі субрегіональні утвори, «висмикуючи» їх з-під опіки провідних регіональних держав і світових потуг. Використовуючи власний інструмент дипломатії, Анкара може завойовувати нові й нові плацдарми в інших регіонах світу через освітянські і гуманітарні центри, установи, просування турецького капіталу тощо. Це ми також спостерігаємо вже сьогодні. Таку політику опанування простором можна визначити як дрібні політичні кроки або як м'який вплив.

Анкара виявляє самостійність у зовнішній політиці та у виборі дипломатичного інструментарію. Особливо, якщо брати до уваги наростаюче співробітництво Туреччини й Ірану в енергетичній сфері всупереч попередженням США. Це вказує на подальше коригування зовнішньої політики і дієвої дипломатії Турецької Республіки. Ситуація, що складається, є доволі небезпечною і вкрай складною. У підніжжі Європейського континенту зростає новий центр сили, в основу якого покладено ідею ісламського союзу, покликаного, об'єднавши і шіїзм, і сунізм, і арабів, і турків, опанувати простором від США до Росії. Цей світ говорить однією мовою і сповідує одні цінності. Чи готові до такого розвитку подій США і Росія?

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Сафрастьян Р. Стратегия Турции на Ближнем Востоке привела к возникновению напряженности в отношениях с США [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vostexpress.org/r-safrastyan-strategiya-turtsii-na-blizhnem-vostoke-privela-k-vozniknoveniyu-napryazhennosti-v-otnosheniyah-s-ssha/>. 2. В регіоні Чорного моря з'явиться атомна електростанція, Туреччина будуватиме нову АЕС. Україна повинна розпочати атомні переговори з Туреччиною. – Режим доступу: <http://geostrategy.ua/node/497>. 3. Али Нур Кутлу (Ali Nur Kutlu). Война «зеленого пояса», «шиитского полумесяца» и «религиозно-общинного пояса» ("Yeni Safak", Турция). – Режим доступу:

http://inosmi.ru/world/20140207/21728_8924.html. 4. Турція проти США і Росії. – 08 лютого 2014. – Режим доступу: <http://nk.org.ua/geopolitika/73488-turtsiya-protiv-ssha-i-rossii>. 5. Чекаленко Л.Д. Турецька Республіка початку ХХІ століття: традиції, зовнішньополітична стратегія, інституційна модель (неупереджений погляд з України) / Людмила Дмитрівна Чекаленко // Зовнішні справи. – 2014. – №1. Історичні науки. – С.22 – 27.

УДК 32.019.51:28(477)

Аулін О.А.

ОСНОВНІ ПАРАДИГМИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ В ІСЛАМСЬКИХ КРАЇНАХ

У статті розглядається специфіка модернізації ісламських країн у сучасних умовах. Визначаються основні парадигми соціально-політичних реформ.

Ключові слова: модернізація, соціальна трансформація, умма, іслам.

В статье рассматривается специфика модернизации исламских стран в современных условиях. Определяются основные парадигмы социально-политических реформ.

Ключевые слова: модернизация, социальная трансформация, умма, ислам.

The article explains the specific of Islamic countries modernization in modern conditions. Thus, in particular, defines the basic paradigms of social and political reforms.

Keywords: modernization, social transformation, the Ummah, Islam.

Сучасне ісламське співтовариство (умма) має значний демографічний, культурний та економічний потенціал. Як відзначає більшість мусульманських авторів, нині воно перебуває в кризовому стані. Природним виходом із ситуації, що склалася, є модернізація мусульманського світу, що стає домінантою суспільного розвитку сучасної умми.

Основні аспекти суспільного життя мусульманського світу знайшли своє відображення в дослідженнях багатьох вітчизняних і закордонних ісламознавців, у тому числі: М. Альфакі, В. Бартольда, Г. Грюнебаума, Дж. Еспозіто, Р. Жангожи, Р. Ірвіна, М. Кеппеля, М. Кирюшка, З. Левіна, А. ан-Наїма, С. Насра, Ф. Пертеса, М. Степанянц, Д. Сурделя, Ж. Сурдель, Л. Сюкіяйнена, М. Муктадар Хана, І. Фадеевої, С. Хука та інших. Проте саме модернізаційна проблематика на даний час недостатньо висвітлена, тому вона й опинилася в центрі нашої уваги.

Кризовий стан мусульманського світу виявляється в пріоритетному розвитку добувних галузей місцевих економік з одночасним відставанням у сфері наукоємних виробництв. Мають місце серйозні проблеми в системі освіти, науки і соціального захисту. Демографічна ситуація в ісламських країнах характеризується наявністю значних незатребуваних людських ресурсів, міграція яких створює соціальну напругу в західних суспільствах. Жорстке придушення внутрішньої опозиції, поразки в політичних і військових зіткненнях із Заходом та з Ізраїлем теж є свідченням необхідності кардинальних змін.

На думку одного з впливових ісламських учених сучасності Ю. аль-Кардаві, проблеми в ісламському співтоваристві виникли, зокрема, внаслідок недостатньої уваги мусульман до наукового, технічного, військового прогресу, наукового іджтіхаду (самостійної думки) у законотворчих чинах, а також у справі заклику до ісламу і протидії політиці несправедливих правителів [1]. На відміну від соціальних революцій на Заході, трансформаційні процеси в мусульманському світі не зумовили подальшої секуляризації. Не було сформовано соціального прошарку, який виявився би здатним, за зразком європейській буржуазії Нового часу, кинути виклик традиційній еліті в боротьбі за владу. Соціально-політичні і економічні реформи мали поміркованіший характер, ніж на Заході, а їхні результати меншою мірою задовольняли інтереси широких верств населення.

На думку З. Левіна, головною причиною початку реформування ісламського світу було істотне розширення контактів мусульман із Заходом у XVIII-XIX ст.ст. на тлі посилення західної військово-економічної експансії [2, с. 44]. Виклик з боку Європи сприяв усвідомленню ісламською політичною та інтелектуальною елітою відставання від західно-християнської цивілізації і нагальної необхідності перетворень. Дж. Еспозіто вважає, що для мусульманських реформаторів цього періоду були характерні традиційні форми реакції умми на експансію з боку Заходу: визнання необхідності боротьби проти європейського колоніалізму шляхом оволодіння західними технологіями, знаннями та секуляризації мислення з метою перенесення конкуренції у нерелігійну сферу [3, с. 63]. Водночас, ментальність, сформована на догматах ісламу, грала важливу роль у рефлексії розвитку соціально-політичної та економічної ситуації. Перші ісламські націоналісти, так само, як у подальшому прихильники марксистської ідеології, прагнули зайняти проміжну позицію між набожністю і раціоналізмом, містицизмом і наукою, уявою та інтелектом.

Більшість ісламознавців у контексті рефлексії соціальної трансформації сучасної умми умовно виокремлюють «просвітницьку» епоху, період «початкової модернізації» та її сучасний етап.

Головними ідеологами ісламської просвіти вважаються Джаміальуддін Аль-афгані, Мухаммад Абдо, Мухаммад Ікбал, Абдурахман аль-Кавакібі, Ахмед Риза, Ахмад-хан та інші. Вони були вихідцями з Близького і Середнього Сходу, Північної Африки, Малої Азії та Індостану, тобто регіонів масового розселення мусульман з багатовіковими традиціями, пов'язаними з ісламською обрядовістю. Одним з вагомих підсумків їхньої діяльності стала поява окремих представників мусульманської еліти нового типу. Загалом її соціальний склад наприкінці XIX – на початку XX ст.ст. не зазнав серйозної трансформації. Як і раніше, влада знаходилась у руках родовой верхівки, купецтва і вищого ісламського духовництва. Проте поступово під впливом істотних геополітичних змін, що сталися у результаті двох світових воєн, мусульманська еліта ставала все більш сучасною, добре освіченою, орієнтованою на Захід [3, с. 63].

Ще однією характерною рисою цього періоду виявився збіг інтересів широких соціальних верств та ісламських еліт, основною метою яких було звільнення від колоніальної залежності, а необхідною умовою подальшого успішного розвитку мусульманських національних держав – проведення масштабних соціально-політичних і економічних перетворень.

На початковій стадії модернізації, у 50-60-і рр. минулого століття, мусульманськими елітами декларувалося проведення реформ відповідно до західних стандартів у всіх основних сферах соціального життя. Інноваційні моделі будувалися на основі дихотомії «традиція-сучасність» і реалізовувалися під знаком реформування за західними стандартами соціальних інститутів, політико-правової й освітньої систем, а також секуляризації громадського життя. У той час західні і мусульманські експерти вважали неминучою модернізацію за моделями, запропонованими Заходом. На релігійну систему ісламу багато хто був схильний дивитися, як на основну перешкоду реформам. Деколонізація мусульманських держав супроводжувалася посиленням національної еліти прозахідної орієнтації. «Приблизно два-три десятиліття після краху колоніальної системи й вступу народів Сходу на шлях суверенної державності, тон у мусульманському русі задавали, в основному, ті лідери, чия позиція була близька до офіційної стратегії розвитку, що «наздоганяє Захід» [4, с. 19]. Водночас, слід звернути увагу на наявність впливової опозиції в особі опонентів модернізації з числа прихильників традиції. Соціальною базою неотрадиціоналізму здебільшого виступало мусульманське духовництво (улеми). Суть цього соціального явища полягала у спробі улемів відповідати духу часу, нічого не змінюючи у традиційній доктрині ісламу.

Наступні десятиліття позначилися явними невідповідностями між цілями модернізації та її проміжними результатами. Більшість соціальних проблем залишилися невирішеними. Посилювалася соціальна дезорганізація, спостерігалось зростання девіантної поведінки і злочинності. Рівень розвитку західних країн, як і раніше, залишався недосяжним. Втрачало актуальність пряме протиставлення сучасності й традиції. В останньої виявилися стійкі адаптаційні властивості. «Елітарна концепція мусульманських реформаторів та їхніх послідовників не могла знищити ортодоксію, яка знаходить спосіб співіснування із сучасністю традиційними засобами» [2, с. 146].

Поступово відбувалася корекція соціокультурної парадигми, що остаточно сформувалася у 1970-1980-і рр.. У соціально-політичній сфері на хвилі націоналізму до влади в мусульманських країнах приходили лідери, яким судилося визначати політику ісламського світу до кінця століття: М. Каддафі, С. Хусейн, аятолла Хомейні, Х. Асад, Я. Арафат та інші.

У таких умовах головну роль у соціально-політичній сфері починає грати мусульманський націоналізм, який на тлі фактично завершеної до цього часу деколонізації призводить до істотних змін в ісламській соціальній ієрархії. Для збереження влади еліті було необхідно усунути від управління державою осіб, які скомпрометували себе зв'язками з колоніальною

адміністрацією, а також інтегрувати до своїх лав активних учасників політичних і/або релігійних рухів.

В останній чверті XX ст. переважна більшість соціокультурних змін в уммі відбувалася на тлі ісламського відродження. Генезі останнього сприяло те, що «ані ліберальний націоналізм, ані арабський націоналізм/соціалізм не виконали своїх обіцянок» [3, с. 28]. Основними рисами процесу індігенезації (за термінологією С. Хантінгтона) стає відступ секуляризації з одночасним посиленням релігійної складової соціуму. Не дивлячись на колосальні зміни, викликані реалізацією модернізаційних проектів у соціально-економічній сфері, у житті умми істотно зростала роль релігії, містичних вчень і традицій. Відбувалося заповнення релігією лакун, що утворились у соціокультурній сфері після невдач прозахідних реформаторів і світських націоналістів. Це стає однією з причин виникнення ісламізму, для якого характерне посилення радикалізму мусульманських політичних рухів антизахідної, антимодернизаторської, антисекуляристської спрямованості [2, с. 148].

Головними ідеологами ісламізму вважаються С. Кутб, А. аль-Маудуді та аятолла Хомейні. Вплив С. Кутба і аль-Маудуді поширювався, в основному, у сунітських країнах. Серед шіїтів незаперечним авторитетом був духовний лідер ісламської революції в Ірані. Всі ці діячі закликали до створення ісламської держави, заснованої на ідеології політичного ісламу, через що перетворювалися на прямих ворогів світського націоналізму та ісламських традиціоналістів.

На думку І. Фадєєвої, поширенню руху ісламізму в уммі, а також появі нових міфів про халіфат, не в останню чергу сприяв низький рівень сучасної національної та цивільної самосвідомості населення арабських країн, а також превалювання плеємінних і етно-релігійних форм ідентичності в ісламському світі [5]. Провідна роль релігії у соціальному житті умми стала основною причиною повернення національних еліт до ісламу як до засобу легітимізації власних режимів, а також для проведення політичного курсу відповідно до релігійних вимог. Це торкнулось і реформ усередині мусульманських країн. Як відзначає ісламський автор А. ан-Наїм, який живе в Лондоні, справжній секуляризм навряд чи може отримати серйозну підтримку в мусульманському світі, нині він «відступає навіть там, де ... він існував де-факто» [6, С. 75-76].

Необхідність «грати на одному полі» з ісламізмом змушує мусульманські еліти сприяти зміцненню «етнічного (або традиційного) ісламу». Це досягається за рахунок лобювання ідей націоналізму, пантюркізму і панарабізму, що, на думку К. Малікова, значною мірою ускладнює прогресивний розвиток ісламу, особливо, в рамках діалогу світської держави і релігії [7]. Унаслідок подібного розвитку подій суто прозахідна модель реформування мусульманського світу поступово перетворилася на синкретичну «ісламсько-західну». З одного боку, мусульмани не відкидають блага західної цивілізації, з іншого, – для значної частини умми традиція залишається однією з головних цінностей. У зв'язку з цим, реформи сьогодні йдуть у форматі, заданому парціальною парадигмою,

що передбачає здійснення трансформаційних процесів на основі матричної культури. Характерними рисами часткової модернізації стає відмова від периферійної інтеграції до цивілізації-еталону, опора переважно на внутрішні ресурси, освоєння зарубіжних інновацій з урахуванням власних релігійно-культурних імперативів.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Курахви Р. Исторические и общественные законы Аллаха в развитии исламского призыва / Р. Курахви [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.islam.ru/pressclub/analitika/obisad>. 2. Левин З.И. Реформа в исламе. Быть или не быть? / З.И. Левин. – М.: Крафт+, 2005. – 240 с. 3. Еспозіто Дж. Ісламська загроза: Міф чи реальність? / Дж. Еспозіто. – Львів: Кальварія, 1999. – 336 с. 4. Ионова А.И. Современный ислам, человек и общество / А.И. Ионова, А.К. Султангалиева, П.С. Юсупов. – М.: Знание, 1991. – 64 с. 5. Фадеева И. Мусульманские теократии прошлого и настоящего / И. Фадеева // Еврейское слово – 01.06.2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sem40.ru/index.php?newsid=204473>. 6. Ан-Наим А. А. На пути к исламской реформации / А.А. Ан-Наим. – М.: Полиформ-Талбури, 1999. – 283 с. 7. Маликов К. Западная модель демократии через призму политического ислама [Електронний ресурс] / К. Маликов // Время Востока. – Режим доступу: <http://www.easttime.ru/analitic/3/104.html>.

УДК 321.7+316.422(AB)

Губань Р.В.

ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ В АРАБСЬКИХ КРАЇНАХ У КОНТЕКСТІ «АРАБСЬКОЇ ВЕСНИ»

У статті аналізується явище «Арабська весна». Демонструються особливості суспільно-політичної модернізації арабських країн на прикладі Лівії, Єгипту та Сирії. Наводяться рекомендації щодо демократизації арабських країн.

Ключові слова: "Арабська весна", демократія, Лівія, Єгипет, Сирія.

В статье анализируется явление «Арабская весна». Демонстрируются особенности общественно-политической модернизации арабских стран на примере Ливии, Египта и Сирии. Приводятся рекомендации по демократизации арабских стран.

Ключевые слова: "Арабская весна", демократия, Ливия, Египет, Сирия.

The article examines the concept of «Arabic spring». The features of the socio-political modernization of the Arab countries were demonstrated on the example of Libya, Egypt and Syria. Suggestions are made about the development of democracy in the Arabic countries.

Keywords: arabic spring, democracy, Libya, Egypt, Syria.

«Арабська весна» не лише суттєво вплинула на суспільно-політичну ситуацію в конкретних арабських країнах, а й змінила суспільно-політичну ситуацію на Близькому Сході загалом. З огляду на це, доцільним є проаналізувати особливості суспільно-політичної модернізації у цих країнах з метою їхньої об'єктивної оцінки, прогнозу розвитку регіону в майбутньому та надання рекомендацій щодо побудови відносин країн Заходу із цим регіоном.

Різними аспектами суспільно-політичної модернізації в арабських країнах займалися такі українські вчені, як В.Ю. Бузань, Г.В. Горицька, Ж.Б. Ігошина, Х.М. Поліщук, С.В. Шуляк [1; 2; 3; 4; 5]. Однак, їхні фундаментальні дослідження було оприлюднено до початку «Арабської весни». Метою статті є здійснення аналізу особливостей суспільно-політичної модернізації в арабських країнах після неї.

Назву «Арабська весна» (يبرعلا عيبرلا) отримала хвиля демонстрацій, які розпочалися в арабському світі в грудні 2010 р. Їхнім лейтмотивом став лозунг: ماظنل طاقس! دي ري بعشلا («Народ хоче падіння режиму»). Йшлося про падіння режимів, що, як правило, десятиками років залишалися при владі всупереч бажанню більшості населення або безвідносно до нього.

Темп поширення протестів на Близькому Сході не може не викликати певних підозр. Спонукає до роздумів ще й те, що переважна більшість дослідників вбачає у цих подіях «руку Заходу». Ми б хотіли зосередитися на наслідках, що їх спричинили акції протесту. В арабського населення були неймовірні очікування, пов'язані із суспільно-політичною модернізацією після повалення корумпованих режимів. Очікування «демократизації» Близького Сходу були присутні на Заході. Частина аналітиків вважала, що, нарешті, відбувся «експорт демократії», і арабське населення віднині будуватиме своє суспільство на демократичних засадах. Були навіть сподівання на те, що усунення корумпованих режимів призведе до ліквідації монополізму певних кланів, наближених до «режимів», зумовивши поживлення переходу до ринкових відносин в економіці, що позитивно вплине на рівень добробуту населення. Останнє, своєю чергою, мало б зменшити бажання арабів полишати рідні країни і «штурмувати» ЄС. Таким чином, міг би послабитися «міграційний тиск» з боку арабського світу на країни Європейського Союзу.

Однак розвиток ситуації пішов не зовсім за тим сценарієм, на який очікували. У деяких країнах «режими» було, дійсно, повалено, проте демократичні інституції натомість не постали. Однією з перших справді масштабних подій «Арабської весни» став крах режиму М.Каддафі у Великій Соціалістичній Народній Лівійській Арабській Джамахірії. Внаслідок антиурядового повстання до влади там прийшла опозиція, яка не відрізнялася країніми ісламськими поглядами. Навіть заява представника Лівії в ООН, який зауважив, що геті загрожують релігії і майбутньому людства [6], була, радше, винятком, ніж правилом у риториці нової лівійської влади. Утім, у Лівії так і не вдалося встановити демократичний лад, що, очевидно, пояснюється значним впливом на політичну ситуацію місцевих племен, які всіляко намагаються взяти під контроль основне джерело багатства країни – нафтові родовища.

Більш показовою є ситуація в Єгипті. Після повалення режиму Х.Мубарака і проведення президентських виборів до влади прийшов керівник Партії свободи і справедливості М. Мурсі (يسرم مدحم), який почав проводити політику на ісламізацію країни. При ньому телеведуча Ф. Набіль

змогла здійснити невеличку революцію – з'явитися на єгипетському телебаченні в хіджабі. У період перебування при владі Мубарака це було неможливо [7]. За часів же перебування при владі Мурсі поліцейським в Єгипті дозволили носити бороду [8]. Ці кроки новообраного Президента викликали незадоволення не лише у частини єгипетського суспільства, а й у країнах Заходу та в Ізраїлі.

Ще більше занепокоєння викликало висловлювання Мурсі, виголошене ним до обрання президентом. Він назвав ізраїльське населення «кровососами» і «нащадками свиней та мавп», висловивши сумнів щодо можливості переговорів з Ізраїлем через те, що, на його думку «сіоністи агресивні за своєю природою» [9]. З таким ставленням Президента Єгипту до відносин з Ізраїлем говорити про мир на Близькому Сході навряд чи можливо. Такий сценарій не влаштовував ані США, ані, тим паче, Ізраїль. Президент Мурсі був усунений з посади в неконституційний спосіб: єгипетська армія повідомила йому, що він більше не є президентом Єгипту [10], згодом його було таємно заарештовано військовими. Активна роль армії пояснюється тим, що на єгипетських військових традиційно високим є вплив США, бо Сполучені Штати фінансово суттєво допомагають єгипетській армії. В єгипетській військовій верхівці традиційно тісні зв'язки з військовими та представниками спецслужб Ізраїлю. Як США та Ізраїль, так і єгипетські військові були зацікавлені в усуненні Мурсі від влади. Це влаштовувало і значну частину єгипетського суспільства (як християн-коптів, так і інших противників втілення норм шариату в життя).

Ані країни Європейського Союзу, ані США не засудили усунення президента Єгипту в неконституційний спосіб. Відвідавши Єгипет після позбавлення повноважень Мурсі, Держсекретар США Дж. Керрі не виступив за його звільнення, обмежившись проханням до влади Єгипту не продовжувати режим надзвичайного стану в країні [11], тобто, де-факто закріпивши ситуацію, що склалася. Очевидно, що з політичних міркувань усунення від влади законно обраного президента політиками західних країн не табується, якщо йдеться про країни «третього світу».

Якими виявилися наслідки повалення антидемократичного режиму? Де-юре функції глави держави виконує голова Вищого Конституційного Суду А. Мансур [12]. Де-факто влада перейшла до військових на чолі з міністром оборони і військової промисловості А. Ас-Сісі. Уже в жовтні 2013 р. було зібрано чотири мільйони підписів за те, щоб призначити Ас-Сісі Президентом Єгипту без проведення виборів [13]! З нашого погляду, це дуже показова тенденція. Власниця одного з магазинів навіть почала випускати шоколад із зображенням Ас-Сісі [14]. Можна погодитися з німецьким щотижневиком «Der Spiegel», що Ас-Сісі стає фараоном [15] (саме таке прізвисько за диктаторський спосіб правління отримав Х. Мубарак, режим якого було повалено в процесі революції). Отже, фактично, ситуація в Єгипті повернулася до дореволюційної.

Не виключено, що саме під впливом подій у Лівії та Єгипті західна коаліція «пригальмувала» військове втручання в сирійський конфлікт.

Представники євроатлантичної цивілізації, очевидно, поставили запитання: «А що буде далі, після повалення режиму Б. Аль-Асада?». Стає очевидним, що до влади прийде не просто опозиція з проісламськими поглядами, а дуже неоднорідна «маса», яка почне «розпадатися на очах» з усіма наслідками, що випливають з цього, тобто збройною боротьбою всередині опозиції. Політичні лідери західних країн розуміють, що у випадку збройного втручання в Сирію не уникнути ситуації подібної до тієї, яка є сьогодні в Іраку. Незважаючи на те, що минуло десять років після повалення режиму С. Хусейна, внутрішньополітична ситуація там не лише не покращується, а навіть погіршується, про її стабілізацію найближчим часом говорити не доводиться.

Західні країни опинились у ситуації цугцвангу: будь-які дії ведуть до погіршення ситуації. Повалення режиму Б. Асада призведе до дестабілізації у країні та загалом у регіоні, його підтримка – до падіння іміджу Заходу як «носія» демократії в очах арабського світу та до консервації існуючого антидемократичного режиму.

Вихід з глухого кута, в якій потрапила ситуація на Близькому Сході є, і очільники Європейського Союзу почали усвідомлювати це. ЄС нині починає надавати допомогу на відкриття власного бізнесу на батьківщині тим мешканцям країн Магрибу, які незаконно прибули до ЄС, але погодилися повернутися додому. Для того, щоб припинити масову міграцію громадян країн «третього світу» до країн ЄС, потрібно не посилювати охорону кордонів ЄС, а допомагати створювати кращі умови життя арабському населенню в тих країнах, в яких воно незадоволене рівнем життя. Це завдання нелегке, затратне, довготривале, однак, схоже, що іншого рецепту просто немає.

ВИКОРИСТАНІ ДжЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Бузань В.Ю. Арабсько-ізраїльський конфлікт у контексті суперництва між США та СРСР (1956-1991 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / В. Ю. Бузань ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 2013. - 16 с.
2. Горицька Г.В. Ісламські партії в політичних процесах країн арабського світу: автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Г. В. Горицька ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. - К., 2010. - 16 с.
3. Ігошина Ж.Б. Трансформація арабських країн в контексті процесів глобалізації: автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 / Ж. Б. Ігошина ; Нац. ун-т "Одес. юрид. акад.". - О., 2011. - 19 с.
4. Поліщук Х.М. Порівняльний аналіз політичних інститутів Арабської Республіки Єгипет та Королівства Саудівська Аравія: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Х.М. Поліщук; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. - Л., 2009. - 19 с.
5. Шуляк С.В. Неопатримоніальні диктатури в арабському світі: аналіз баасистської моделі: автореф. канд. політ. наук: 23.00.02 / С.В. Шуляк; Дніпропетровський національний ун-т. - Д., 2004. - 18 с.
6. Новая власть Ливии шокировала ООН: "Геи - угроза для человечества" [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://ru.tsn.ua/svit/novaya-vlast-livii-shokirovala-onn-gei-ugroza-dlya-chelovechestva.html>.
7. На египетском ТВ впервые появилась диктор в хиджабе [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://ekhoplanet.ru/society_1956_16860.
8. Блюстителям порядка вернули бороды [Електронний ресурс] // Эхо Планеты. -Режим доступу: http://ekhoplanet.ru/society_1956_18852.
9. Президент Египта ответит за «свиной и обезьян» [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://ekhoplanet.ru/world_500_18209.
10. Армия Египта уведомила Мурси, что он больше не является президентом

[Електронний ресурс] // РІА Новини - Україна. 03.07.2013. - Режим доступу: http://rian.com.ua/world_news/20130703/337886433.html. 11. Госсекретарь США призвал власти Египта не продлевать режим ЧП в стране [Електронний ресурс] // РІА Новини. - Режим доступу: http://ria.ru/arab_eg/20131103/974541510.html#13849652233974&message=resize&relto=login&action=removeClass&value=registration. 12. Египет временно возглавил глава Высшего конституционного суда [Електронний ресурс] // LB.ua - Режим доступу: http://world.lb.ua/news/2013/07/03/210490_egipet_vremenno_vozglavil_glava.html. 13. За назначение президентом Египта ас-Сиси собрано четыре млн подписей [Електронний ресурс] // РІА Новини. - Режим доступу: http://ria.ru/arab_riot/20131010/969146111.html#13851384276073&message=resize&relto=register&action=addClass&value=registration. 14. Военные Египта просят ас-Сиси баллотироваться в президенты [Електронний ресурс] // ArmsWar. - Режим доступу: <http://armsofwar.ru/novosti/2230-voennye-egipta-prosyat-as-sisi-ballotirovatsya-v-prezidenty.html>. 15. Der Spiegel: «Генерал ас-Сиси становится фараоном» [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://arabpress.net.ua/node/2115>.

УДК 321.7: 338.2(6)

Княздівська К.О.

ДЕМОКРАТІЯ ТА ЕКОНОМІЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ: ШЛЯХИ ВЗАЄМОДІЇ В КРАЇНАХ СУБСАХАРСЬКОЇ АФРИКИ

У статті розкриваються питання взаємозв'язку процесів демократизації та економічної модернізації у Субсахарській Африці. З'ясовується, чи сприяє становлення демократичних режимів покращенню життя африканців, чи, навпаки, завважає цьому.

Ключові слова: демократія, економічна модернізація, Субсахарська Африка.

В статье рассматриваются вопросы взаимосвязи процессов демократизации и экономической модернизации в Субсахарской Африке. Выясняется, способствует ли становление демократических режимов улучшению жизни африканцев, или, наоборот, мешает этому.

Ключевые слова: демократия, экономическая модернизация, Субсахарская Африка.

This article is devoted to the questions of interconnection between democratization and economic modernization in Sub-Saharan Africa. Does the establishment of democratic regimes improve the lives of Africans and vice versa?

Key words: democracy, economic modernization, Sub-Saharan Africa.

Поширення глобальної хвилі демократизації світом супроводжується суспільною та економічною модернізацією. На думку багатьох учених, існування демократії у тій чи іншій країні можливе лише за стабільного економічного розвитку та відносно високого рівня доходів населення. Підтвердженням цього висновку є розвинуті країни Заходу, що користуються всіма благами демократії. У той час, як у країнах Африки, для яких характерні невисокі економічні показники, переважають недемократичні форми правління. Постає питання: чи може економічна модернізація впливати на транзитивні суспільства, де стоїть питання про становлення

демократичних інститутів, чи демократичні перетворення є необхідною умовою покращення життя?

Взаємозв'язок демократії та економіки досліджували М. Ліпсет, С. Хантінгтон, Л. Пшерворскі, Ф. Лімонжі. Вони обстоювали необхідність вивчення демократичних і модернізаційних процесів у взаємодії. Екстраполюючи результати їхніх наукових студій на Африканський континент, інші дослідники – П. Елтрінгем, Ф. Райке, К. Велзер, Р. Інґелґарт – виявили неоднозначність такого підходу для країн, що розвиваються. З доробку вітчизняних та російських науковців слід особливо відзначити праці В.К. Гури, Н. Косухіна, О.М. Васильєвої, Н.І. Висоцької, Ю.В. Потьомкіна та інших.

Основною метою статті є аналіз шляхів взаємодії становлення демократії та економічної модернізації у країнах Субсахарської Африки (далі Африка).

Із самого початку теоретики модернізації стикнулися з питанням, що є первинним: демократія чи розвиток. На думку М. Ліпсета, розвиток та економічне зростання призводять до соціальних змін, що ведуть до створення інститутів, які підкріплюють становлення та закріплення демократії в державі. Він наголошує, що для виникнення та належного функціонування політичних інститутів, пов'язаних з демократією, необхідно мати сталий економічний розвиток, який включав би високий рівень індустріалізації, економічне багатство, егалітарну систему цінностей, капіталістичну економіку, широке поширення грамотності та урбанізацію [1, р. 45].

Своєю чергою, С. Гантінгтон пише, що справді економічний розвиток веде до соціальних змін, але без існування відповідних політичних інститутів перехідні суспільства можуть загрузнути в хаосі та насильстві. До цих інститутів він відносить класичні демократичні явища західного зразку: чіткий поділ влади, ідею «комерційної республіки», де контракти та права пов'язують громадян між собою та державою [2, р. 11].

Л. Пшерворскі і Ф. Лімонжі вважають, що існують дві різні форми взаємозв'язку між демократією й економічним розвитком: або демократії виникають мірою економічного розвитку країни, або встановлюються незалежно від економічного розвитку. Вони розрізняють екзогенні та ендогенні демократії, вважаючи, що поява демократії не є побічним продуктом економічного розвитку, що зміна політичних режимів не пов'язана зі зростанням показників доходу на душу населення. Демократія може бути або успадкованою, або такою, яка виникає внаслідок дії зовнішніх чинників і є екзогенною, тобто, у разі війни, економічної кризи, конфліктів, переворотів або смерті диктатора. Ендогенні фактори охоплюють гіпотезу модернізації. Хоча вчені констатують неоднозначний зв'язок між демократією й економічним розвитком, однак, не заперечують того факту, що демократія має більше шансів вижити у заможніших країнах, ніж у бідних [3, р. 157].

Підтвердженням цим постулатам може служити Африка, яка все ще перебуває на транзитивній стадії і у справі становлення демократичних інститутів, і в економічній модернізації.

Теза М. Ліпсета щодо наявності економічної бази для запровадження демократії на терени Африканського континенту знаходить часткове підтвердження. За даними «The World Factbook», Ботсвана мала у 2012 р. прибуток на душу населення 17 100 дол., і підставою вважалася стабільною демократією, тоді, як Гамбія з доходом на душу населення 1 900 дол. (2012 р.) є диктатурою. Прихильники теорії модернізації не знайшли б нічого дивного у цих цифрах, що зайвий раз підтверджують її основні постулати. А проте, як тоді пояснити той факт, що в Беніні, де існує демократія, дохід на душу населення станом на 2012 р. складав 1 700 дол., тобто дорівнював аналогічному показнику Гамбії, де процвітає диктатура. У той же час в Свазіленді, де тривалий час існує диктаторський режим короля Мсваті III, показник доходу складає 5 900 дол.

Л. Пшерворскі та Ф. Лімонжі, звертаючись до дослідження зв'язку між економічним розвитком і демократією, виявили, що диктатура стає менш стабільною мірою зростання доходів на душу населення понад 1000 дол., що створює підґрунтя для переходу до демократії. Тільки-но рівень доходів піднімається вище, і показник коливається у межах 5000-6000 дол., чаша терезів схиляється на користь диктаторської консолідації, а не демократизації, крім випадків, коли демократію не було встановлено раніше. Якщо країна, провівши демократичні реформи, досягла показника 6 000 дол. на душу населення, з впевненістю можна сказати, що вона залишиться демократичною майже на 100% [3, р. 160].

Іншим фактором впливу демократії на економічну модернізацію Африканського континенту є її зовнішній характер. Демократія нав'язується Африці ззовні країнами Заходу і міжнародними фінансовими установами, тому вона часто супроводжується не лише вимогами становлення демократичної форми правління, а й запровадженням ліберальної моделі розвитку.

Чергова спроба африканських країн звернутися за фінансовою допомогою до міжнародних інститутів – МВФ та Світового банку – обернулася для континенту запровадженням Програми структурної перебудови (ПСИ). Її основні вимоги такі: (а) дерегулювання відсоткових ставок; (б) лібералізація торгівлі; (с) приватизація державних підприємств (напівдержавних); (г) зняття державних дотацій; (е) девальвація національної валюти. Одним з ключових завдань ПСП було зменшення обсягів участі держави в індустріалізації з посиленням ваги ринків, які є більш ефективними, ніж держава, у розподілі ресурсів, через що роль останньої повинна бути меншою з метою створення сприятливих умов для розвитку приватного сектора [4].

З початку 1980-х рр. здійснювані в африканських державах за участю СБ/МВФ стабілізаційно-структурні заходи мали на меті, по суті, докорінний злам усіх економічних, соціальних та політичних структур, на яких базувався

екстенсивний тип розвитку і які розцінювались як перепони для переходу африканських економік на шлях інтенсифікації та більшої адаптації до світового господарства. Стабілізаційні економічні реформи були спрямовані на скорочення бюджетного дефіциту, девальвацію національної валюти і зниження грошової емісії, у той час, як структурні реформи передавали лібералізацію цін, зменшення втручання держави в економіку, приватизацію держсектора, всебічне стимулювання приватного сектора і ринкових відносин.

Практична реалізація структурних реформ не призвела до «економічного дива». Навпаки, економічна і соціальна ситуація в африканських країнах у процесі їхнього здійснення на початок 1990-х рр. погіршилася. Економічне зростання знизилося з 3,02% у 1985-1990 рр. до 1,45% у 1991-1995 рр. Показник реального ВВП на душу населення, дещо поліпшений у 1985-1990 рр. на 0,23%, зменшився на 0,89% у 1991-1995 рр., у той час, як в інших країнах, що розвиваються, спостерігалось зростання. Частка обробної промисловості у ВВП підвищилася до 12% у 1985-1990 рр., а згодом скоротилася до 11,6% у 1991-1995 рр. Накопичення зовнішнього боргу набуло загрозливих масштабів, склавши спершу 100% від ВВП у 1985-1990 рр., і згодом підвищившись аж до 115% у 1991-1995 рр. [5]. Відкритість у торгівлі зросла, але була більш вираженою в імпорті. Більшість африканських країн мала диверсифікувати експорт, їхня залежність від експорту сировинних товарів зберігалася.

На межі 80-х-90-х рр. XX ст. думки експертів з приводу ситуації, що склалася в африканській економіці, розділилися. Більша частина спеціалістів вважала, що моделі розвитку, запропоновані СБ і МВФ країнам континенту, не відповідають африканській соціально-економічній дійсності. Наголошувалося на тому, що імпортні моделі структурної перебудови – витвір абстрактного теоретизування, в якому відсутній аналіз причинно-наслідкових зв'язків, не враховано людський фактор. Такі моделі розвитку підривають зусилля економічної диверсифікації, зумовлюючи ерозію промислової бази [6, р. 84].

До другої половини 1990-х рр. багато африканських країн накопичило величезний зовнішній борг, тягар його обслуговування перетворився на перешкоду для зростання і розвитку. У відповідь на цей виклик у 1996 р. африканські донори розробили Ініціативу з полегшення боргового тягара найбідніших країн, спрямовану на надання фінансової допомоги. Незадовільний прогрес у вирішенні питання скорочення боргу бідних країн став причиною прийняття розширеної Ініціативи у 1999 р. (Booth, 2003 р.). Як основну умову для участі в розширеній Ініціативі потенційні одержувачі допомоги мали підготувати стратегії скорочення масштабів бідності, в яких би було передбачено цільове використання наданих ресурсів. Країнам-реципієнтам пропонувалося інвестувати кошти у соціальні сектори, такі, як охорона здоров'я та освіта (особливо, на первинному і вторинному рівнях). 65% усіх фінансових ресурсів, вивільнені внаслідок впровадження Ініціативи, повинні були бути спрямовані на соціальні послуги і лише 7% –

на інфраструктуру (4% і 1%, відповідно, – на управління та структурні реформи) [7].

Ефективність Ініціативи залишається під питанням. Лівова частка отриманої допомоги осідає в руках правлячих кіл, підвищуючи рівень корумпованості. За оцінкою Африканського союзу, корупція «коштує» континентові до 150 млрд. дол. на рік. Згідно з даними Агенції Transparency International, М. Сесе Секо, президент Заїру в 1965-1997 рр., перевів на свої банківські рахунки щонайменше 5 млрд. дол. державних коштів. Колишньому малавійському президентові Б. Мулузі було пред'явлено звинувачення в розкраданні 12 млн. дол. Колишнього президента Замбії Ф. Чілубі (1991-2001 рр.) в судовому порядку було звинувачено в розкраданні кількох мільйонів доларів, що мали піти на охорону здоров'я, освіту та інфраструктуру [8].

Згідно з Індексом корупції організації Transparency International, шість країн Субсахарської Африки мають найвищий рівень корупції [9]. Навіть у відносно благополучній Південній Африці сталася низка корупційних скандалів. Один з них стосувався багатомільйонних хабарних схем у сфері закупівлі та продажу зброї. Понад 40% міністрів у цій країні виявилися учасниками конфліктів, пов'язаних з відстоюванням інтересів приватних компаній. Нещодавно Transparency International звинуватила Т.Н. Обіанг Манзі, 43-річного сина президента Екваторіальної Гвінеї, у використанні державних активів для купівлі нерухомості у Франції. Вартість його вілли там коливається в межах 100-150 млн. євро, містить кінотеатр, нічний клуб, салон краси, а також ванну кімнату з позолоченими кранами [10].

Критична маса накопичених економічних проблем в африканських країнах підштовхнула владні структури до усвідомлення того факту, що засоби боротьби з кризою економіки західного типу, які мають виключно господарське коріння, виявилися малоефективними в африканських умовах з контрастно відмінною від західної економікою. Витоки кризи поширюються на сферу досить специфічних соціальних та політичних структур.

Екзогенний характер демократизації та її економічні ліберальні моделі в Африці не дали очікуваних результатів, не стали стимулом для економічного зростання та модернізації. Розвиток демократії тут зайвий раз підтвердив, що демократичні інститути сприймаються африканським суспільством нелегко.

Демократія є досить помітним елементом у зовнішній політиці і стратегії США, Заходу, міжнародних фінансових інститутів. За даними Національної стратегії з боротьби з тероризмом, ефективна демократія стає стримуючим фактором для розвитку терористичної діяльності, протидія якій є основою зовнішньої політики США в Африці. З цього погляду, демократія пропонує для Африки здатність формувати власне майбутнє, верховенство закону, мирне вирішення суперечок, можливість для просування інтересів через компроміси, повагу людської гідності, свободу слова та незалежних медіа [11]. Поміж західних інструментів просування демократії в Африці були деякі обмеження у вигляді санкцій або переваги за рахунок збільшення

допомоги, укладання торговельних угод, що супроводжувалися вимогою проведення політичних реформ у дусі ліберально-демократичних ідеалів.

Така політика контрастує з політикою китайського уряду, який підкреслює потребу ведення бізнесу з африканськими партнерами, нехтуючи їхніми демократичними політичними реформами. Китайську присутність на континенті вважають одним з факторів стимулювання економічного зростання африканських країн у 2000-х рр. та їхньої модернізації. Інтенсивні фінансові впливання з Китаю у розвиток транспортної, соціальної та виробничої інфраструктури створюють передумови для того, щоб Африканський континент був найбільш швидкозростаючим з показником приросту ВВП у 4,2%. Прямі інвестиції Китаю до Африки збільшилися з 1,44 млрд. дол. до 2,52 млрд. дол., їхнє щорічне зростання протягом 2009-2012 рр. склало 20,5%. Понад 2000 китайських підприємств інвестували в будівництво, фінанси, логістику, сільське господарство, видобуток корисних копалин, переробну промисловість, комерційна нерухомість у понад 50 африканських країн та регіонів. До кінця 2012 р. Китай підписав двосторонні інвестиційні угоди з 32 африканськими країнами, створив спільні економічні механізми співпраці з 45 країнами [12].

З впевненістю говорити про суттєвий вплив демократії на економічне піднесення Африки не уявляється можливим. Економічне зростання і підвищення доходів на душу населення це повною мірою пояснюють поширення демократії африканськими теренами. Своєю чергою, поширення демократії не завжди веде до економічної модернізації.

Демократизацію в Африці можна характеризувати як швидку і неповну. Слаборозвинені, відносно авторитарні держави, змушені з останніх сил контролювати етнічно різні групи населення, не мають сильних демократичних інститутів, які повністю забезпечували б реалізацію та захист класичних демократичних цінностей. Демократія в Африці все ще має гібридний характер. Навіть у тих країнах континенту, що вважаються демократичними, існують власні африканські реалії щодо розуміння та проведення демократичних виборів, функціонування багатопартійної системи тощо. У більшості країн, де було проведено демократичні президентські вибори, глави держав вносили поправки до конституції, продовжуючи термін свого перебування при владі або скасовували положення про його обмеження (Камерун, Уганда, Гана, Замбія).

Незважаючи на специфіку реалізації демократичних проєктів та незадовільний стан економічного розвитку, в Африці спостерігається повільний прогрес. За даними Economist Intelligence Unit, з кінця 1990-х рр. кількість переворотів різко впала, а вибори стали звичайним явищем, починаючи з 2000 р. їхня кількість коливається в межах 15-20 щорічно, хоча в переважній більшості випадків їх фальсифікують, і опозиція відмовляється визнавати свою поразку. Скоротилася кількість переворотів: у 2000-х рр. їх було шість, у той час, як протягом 1960-2000 рр. – двадцять. Однак, проблеми взаємовідносин влади з опозицією та порушення прав людини залишаються поширеними. Лише одна держава у регіоні (з 44) є повною

демократією. Це – Маврикій, який зберіг сильні демократичні традиції з моменту здобуття незалежності у 1968 р. До групи країн з проблемною демократією відносяться Південна Африка, Бенін, Кабо-Верде, Ботсвана, Намібія, Лесото, Сенегал, Гана, Малаві та Замбія. Є дев'ять гібридних режимів, а число авторитарних складає 24 (більше половини від загальної кількості), що на один більше ніж у 2011 р. У 2012 р. Малаві і Сенегал перейшли від гібридних режимів до групи недосконалої демократії. Бурунді перемістилася з гібридного до авторитарного режиму. Малі ж, навпаки, зробила крок назад, приєднавшись до групи режимів гібридного типу [4].

На тлі невеликих і неоднозначних успіхів демократизації у країнах Африки спостерігаються певні модернізаційні зрушення.

Починаючи з другої половини 1990-х рр., після майже двох десятиліть застою і занепаду, ситуація на Африканському континенті дещо покращилася. Реальний ВВП країн Африки зростає на 5% на рік у період 2000-2013 рр. – більш ніж удвічі у порівнянні з темпами 1980-1990-х рр. За цим показником Африку було визнано одним з найбільш швидко зростаючих економічних регіонів світу. Поступилася вона тільки країнам Азії. Щорічні прогнози зростання до 2015 р. становлять 6% (без ПАР) [13]. Споживання в країнах Африки зростає майже на 3,5% на рік протягом останніх двох десятиліть. У Кенії, наприклад, реальний ВВП на душу населення зріс у 10 раз протягом 1993-2009 рр., відсоток людей, які мають електропостачання, – удвічі, відсоток людей, які користуються мобільним телефоном, досягнув відмітки 60% [14].

За останні два десятиліття більшість державних компаній були приватизовані. Особливо інтенсивно цей процес шов у 1990-х рр., коли приватизація була центральним елементом програм реформування. За 1991-2002 рр. було проведено приблизно 2300 операцій з приватизації, які, за оцінками, у сукупності принесли 9 млрд. дол. У більшості випадків приватизувалися компанії, що діяли у високопродуктивних секторах. Із загального числа угод з приватизації 80% припадає на обробну промисловість. Унаслідок цього державна частка участі в капіталі приватизованих компаній зменшилася з 89,1% до 10,3% [15].

Нормативно-правове середовище та умови ведення бізнесу теж покращилися. «Доповідь про конкурентоспроможність Африки в 2011 році» показала поліпшення кількох індексів конкурентоспроможності в країнах Субсахарської Африки, хоча вони все одно відстають від аналогічних показників країн Південно-Східної Азії і країн БРІК. У верхній половині загальних рейтингів (що охоплюють 139 країн) фігурують лише дві країни Субсахарської Африки: ПАР (54 місце) і Маврикій (55 місце). Оцінки їх обох нижчі від Китаю (27 місце), країн Південно-Східної Азії та Індії (51 місце), але вищі від Бразилії (58 місце), Росії (63 місце) і середніх рейтингів інших регіонів. До другої групи країн входять Намібія та Ботсвана, посідаючи 74 та 76 місця. Це вище середніх рейтингів країн Латинської Америки та Карибського басейну. Решта африканських країн посідають не досить високі позиції: Руанда (80 місце), Гамбія (90-е), Бенін (103-е), Сенегал (104-е), Кенія

(106-е), Камерун (111-е), Танзанія (113-е), Гана (114-е), Замбія (115-е). У доповіді підкреслюється справжній прогрес, досягнутий континентом у здійсненні першого покоління реформ. Крім згаданого поліпшення макроекономічних детермінантів, більшість країн відкрила свою економіку для зовнішньої торгівлі та інвестицій, що призвело до підвищення росту продуктивності праці: з -0,4% на рік у 1980-2000 рр. до 2,8% у 2001-2010 рр. [15].

Доказом покращення умов ведення бізнесу стала розширена участь іноземних компаній в африканській економіці. Обсяг прямих іноземних інвестицій збільшився приблизно на 50% з 2005 р. IBM відкрила офіси у більш ніж 20 африканських країнах. У 2009 р. AES, одна з найбільших приватних американських компаній-постачальників електроенергії, стала власником і оператором національної енергосистеми в Камеруні. У Гані велика американська компанія з обробки даних ACS дає роботу більш, ніж 1800 чоловік. Компанія Google інвестує у веб-інфраструктуру і починає запроваджувати пошукові системи африканськими мовами [16].

Спостерігаються помітні успіхи у сфері економічної модернізації Африки. Їхніми причинами можна назвати сукупність як політичних, так і економічних факторів. Політичною складовою цього процесу є зміна якості управління, яку можна частково віднести на рахунок саме демократизації.

Демократичні зміни і здобутки економічної модернізації у Субсахарській Африці є взаємодоповнюючими. Становлення демократичних інститутів неможливе без відповідної економічної бази, а закріплення демократичних цінностей у суспільстві – без сталого економічного зростання та урахування африканської специфіки перебігу процесів, про які йдеться.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Lipset S. M. Some Social Requisites of Democracy. // American Political Science Review. – Vol. 53, №1. – 1959. – P. 69-105.
2. Huntington S. Political Order in Changing Societies. – L.: Yale University Press, 1968. – 270 p.
3. Przeworski A., Limongi, F. Modernization: Theories & Facts.// World Politics. – 1997. - №49(2). – P. 155-183.
4. Democracy index 2012. Democracy at a standstill. A report from The Economist Intelligence Unit. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi=Democracy-Index-2012.pdf&mode=wp&campaignid=DemocracyIndex12>.
5. Economical development in Africa. Report 2011. Fostering industrial development in Africa in the new global environment. UNCTAD/ALDC/AFRICA/2011. - New York and Geneva, 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://unctad.org/en/docs/aldfafrica2011_en.pdf.
6. Stein, H. De-industrialization, adjustment, the World Bank and the IMF in Africa. World Development 20 (1.), 1992. – P. 83-95.
7. Economic Development in Africa. Report 2006. Doubling Aid: Making the “Big Push” work. UNCTAD/GDS/AFRICA/2006/1.- New York and Geneva, 2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://unctad.org/en/Docs/gdsafrica20061_en.pdf.
8. Dambisa Moyo. Why Foreign Aid Is Hurting Africa //The Wall Street Journal. – 2009. – March 21. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://online.wsj.com/article/SB123758895999200083.html>.
9. Fisher D. The Most Corrupt Countries. // The Forbes. – 2010. – January, 11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.forbes.com/2010/11/01/most-corrup-country-2010-business-beltway-corrup-country.html>.
10. Paris villa of Equatorial Guinea leader's son Obiang seized // BBC News. –

2012. – August, 3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-19120379>. 11. National Strategy for Combating Terrorism. USA. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001-2009.state.gov/s/ct/rls/vwh/71803.htm>. 12. China's investment in Africa increases 20.5 pct annually. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.xinhuanet.com/english/china/2013-08/29/c_132673248.htm. 13. Sub-Saharan Africa. A bright spot in spite of key challenges // Current Issues Emerging markets/ DB Research. – 2013. – July, 15. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dbresearch.com/PROD/DBR_INTERNET_EN-PROD/PROD00000000000317226.pdf;jsessionid=CE6276E1E4578C6DD9105CBE66996A08.srv-net-dbr-com. 14. Mallaby S. Africa is hooked on growth. // The Financial Times. – 2013. – January, 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ft.com/cms/s/0/97847a40-4866-11e2-a1c0-00144feab49a.html#axzz2mPk1DsJo>. 15. The Africa Competitiveness Report 2011. World Economic Forum, the World Bank and the African Development Bank. – Geneva, 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GCR_Africa_Report_2011.pdf. 16. Howard W. French. The Next Asia Is Africa: Inside the Continent's Rapid Economic Growth. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.theatlantic.com/international/archive/2012/05/the-next-asia-is-africa-inside-the-continent's-rapid-economic-growth/257441/>.

УДК 321.7+316.462(5-12)

Лоссовский И.Е.

ПРОЦЕССЫ ДЕМОКРАТИЗАЦИИ В СТРАНАХ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ АЗИИ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XX – НАЧАЛО XXI ВЕКА)

Лібералізація у країнах Південно-Східної Азії відповідає тенденціям глобального розвитку, зокрема, концепції «другої» і «третьої» хвиль демократизації. «Друга хвиля» історично збігається з процесами деколонізації, що розпочалися по завершенні Другої Світової війни. «Третя хвиля» відповідає історичним зрушенням, зумовленим завершенням «Холодної війни».

Ключові слова: «друга» і «третья» хвилі демократизації, «відкат демократизації», Південно-Східна Азія, м'який авторитаризм.

Либерализация в странах Юго-Восточной Азии отвечает тенденциям глобального развития, в частности, концепции «второй» и «третьей» волн демократизации. «Вторая волна» исторически совпадает с процессами деколонизации, начавшимися по окончании Второй Мировой войны. «Третья волна» соответствует историческим сдвигам, обусловленным окончанием «Холодной войны».

Ключевые слова: «вторая» и «третья» волны демократизации, «откат демократизации», Юго-Восточная Азия, мягкий авторитаризм.

Liberalization in South-East Asia countries corresponds to global development trends, in particular, to the “Second” and “Third” democratization waves. The “Second wave” historically coincides with decolonization that started after the Second World War. The “Third wave” corresponds to events concluding and following the Cold War.

Key words: “Second” and “third” democratization waves, “democratization recoil”, South-East Asia, soft authoritarianism.

В работе известного американского ученого, профессора Гарвардского университета С. Хантингтона [1] для иллюстрации сформулированной им

концепции «волн демократизации» значительное внимание уделяется демократическим процессам в Европе, Латинской Америке, в отдельных странах Азии и Африки. Из стран Юго-Восточной Азии (ЮВА) рассматриваются Филиппины, а также упоминаются Мьянма и Сингапур.

В данной статье рассмотрены вопросы демократизации в некоторых странах ЮВА, в частности, в Индонезии, Малайзии, Мьянме и Сингапуре. Предпринята попытка анализа общих тенденций демократизации в странах субрегиона сквозь призму концепции «волн демократизации».

Субрегион ЮВА включает двенадцать стран: Бруней, Вьетнам, Индонезию, Камбоджу, Лаос, Малайзию, Мьянму, Сингапур, Таиланд, Филиппины, Папуа Новую Гвинею и Восточный Тимор. Десять первых объединены в политико-экономическую межправительственную региональную Ассоциацию – ASEAN. По окончании Второй мировой войны (ВМВ) для подавляющего большинства стран субрегиона была характерна активизация национально-освободительных движений, приведших к образованию в конце 1940-х – 1950-х гг. новых независимых государств (до этого лишь Таиланд (Сиам) обладал длительным опытом независимого существования). С этими событиями принято связывать «вторую волну» демократизации.

Страны ASEAN имеют различные идеологии и политические системы, формы правления и уровни общественно-экономического развития. В субрегионе отсутствуют развитые либерально-демократические системы, преобладают молодые демократии переходного периода и полуавторитарные режимы. Отсутствуют в полной мере либерально-демократические и культурные объединяющие ценности, характерные для таких интеграционных объединений, как ЕС. Страны ЮВА объединяет географическая близость, историческое прошлое, осознание общности будущего, прагматическое желание развивать торгово-экономическое сотрудничество и взаимодействие в сфере политики и безопасности, общее желание углублять интеграционные процессы, двигаясь к формированию до 2020 г. триединого «Сообщества ASEAN» (в сферах экономики, культуры и безопасности), а также к повышению роли субрегиона в процессах глобального развития.

В строгом понимании терминов «демократический» и «либерально-демократический» политический строй и системы правления в большинстве стран ЮВА едва ли в полной мере можно отнести к таковым. Скорее, они являются «квазидемократическими» или «мягко авторитарными». Вместе с тем, для описания процессов развития в субрегионе можно с успехом применять концепцию «волн демократизации», под которыми понимают переходы «от недемократических режимов к демократическим, происходящие в определенный период времени, количество которых значительно превышает количество переходов в противоположном направлении» [1; 2]. Такой подход, по нашему мнению, правомерен, так как к «волнам» относят не только полноценную демократизацию, результатом которой является формирование демократических государств, но и

либерализацию или частичную демократизацию в политических системах, которые не являются и не становятся полностью демократическими.

По С. Хантингтону, «первая волна» демократизации имела место в 1828 - 1926 гг. [1]. В ЮВА она практически не наблюдалась, поскольку большинство стран субрегиона пребывали в колониальной или полуколониальной зависимости от европейских стран. О демократичности правивших тогда в странах ЮВА режимов можно было говорить лишь весьма условно. Что же в ЮВА касается «второй» (1943 - 1962 гг.) и «третьей» (1974 - 1990-е гг.) волн демократизации [1], то они вполне вписываются в исторические процессы, происходившие и происходящие сегодня в субрегионе. Так, «вторая волна» связана с лавинообразными процессами деколонизации и образованием молодых независимых государств, начавшимися после окончания ВМВ. Распад колониальной системы породил на свет ряд новых государств. Во многих из них не делалось реальных шагов к введению демократических институтов, в некоторых были лишь элементы демократии. Деколонизировались и вступили на частично демократический путь развития такие страны, как Индонезия (1945 г. – независимость от Нидерландов), Филиппины (1946 г. – независимость от США), Мьянма (Бирма, 1948 г. – независимость от Великобритании), Малайзия (1957 г. – независимость от Великобритании), Сингапур (1963 г. – независимость от Великобритании), Бруней (1984 г. – независимость от Великобритании). При этом страны Индокитая (Вьетнам, Камбоджа, Лаос) в годы «Холодной войны» под влиянием СССР и Китая перешли на коммунистический, тоталитарный или авторитарный путь развития, что существенно и надолго затормозило их демократизацию.

Демократизация в образовавшихся после ВМВ государствах ЮВА заключалась, главным образом, в переходе к самостоятельному, независимому развитию, а также в попытках заимствования политических систем правления у своих бывших метрополий – развитых государств Запада с традиционными демократическими институтами и формами правления.

В начале 1960-х гг. «вторая волна» демократизации себя исчерпала, начался период «отката», продолжавшийся в ЮВА вплоть до начала «третьей волны» в конце 1980-х гг. (по С. Хантингтону «второй откат» продолжался в 1958 – 1975 гг.). Демократические процессы прекратились или замедлились в это время в Индонезии и Филиппинах [1].

Введенное немецко-британским политологом Р. Дарендорфом понятие «мягкого авторитаризма» получило широкое распространение [2]. Такой тип политических режимов был характерен для пяти стран субрегиона, объединившихся в 1967 г. в ASEAN. Основная особенность этого типа политического устройства – неприятие оппозиции и оппозиционных кандидатов на выборах, создание препятствий для их деятельности, оказание давления на них. Именно такая система действует и сегодня в Сингапуре. Для этой страны характерно четкое разделение между публичной политикой, определяемой правящей верхушкой, и частной сферой, где граждане могут свободно заниматься своими делами, в том числе, предпринимательством.

Между властью и обществом существует негласный договор о взаимном невмешательстве: полная свобода частной деятельности сосуществует с авторитарной внутренней и внешней политикой [2].

Аналогичная система управления, с определенными местными национальными особенностями и вариациями действует в Малайзии, Мьянме и, отчасти, в Таиланде. По мнению ряда исследователей, модель либеральной демократии не подходит для стран с неразвитым гражданским обществом, более адекватен для них «мягкий авторитаризм». Об этом свидетельствуют стабильность данной модели [2], устойчивость и эффективность политических режимов, ее исповедующих. Отсюда следует высокая степень успешности, как экономического, так и политического развития указанных государств.

Вместе с тем, «мягкий авторитаризм» не является гарантией «просвещенной автократии», создающей предпосылки для торжества демократии. Ни направление, ни путь дальнейшего развития от него не предопределен: на смену этому типу авторитаризма может как демократия, так и жесткий авторитаризм [2]. По мнению американского ученого Ф. Закария [3], сегодня не либерально-демократические страны Запада, а режимы «мягкого» и «просвещенного» авторитаризма, такие, как Сингапур (при премьер-министре Ли Куан Ю), Республика Корея (при президенте Пак Чон Хи), а также Чили (при А.Пиночете) могут служить позитивным примером выбора пути развития для «переходных» стран (к таковым относятся Украина и Россия). Если в демократическому правительству не удастся получить положительные сдвиги в экономическом и социальном развитии в относительно сжатые сроки, поддержка демократических преобразований со стороны общества ослабевает. Это может привести к возврату авторитаризма [2].

Характерной особенностью *«третьей волны»* демократизации стал не триумф политического либерализма, а успех «дефектного» варианта нелиберальной демократии [2]. В. Меркель и А. Круассан определяют «дефектную демократию» как систему господства, в которой доступ к власти регулируется посредством свободных, тайных, равных и всеобщих выборов, но при этом отсутствуют гарантии базовых политических и гражданских прав и свобод, а горизонтальный властный контроль и эффективность демократически легитимной власти серьезно ограничены [4].

К середине 1960-х гг. сформировались предпосылки для начала интеграционных процессов в ЮВА, это обстоятельство содействовало дальнейшей демократизации. Желание дистанцироваться от подавляющего влияния супердержав, прежде всего, коммунистического Китая, продолжающегося давления бывших метрополий – Великобритании и США – стало предпосылкой создания в августе 1967 г. ASEAN, в которую вошли Малайзия, Индонезия, Сингапур, Таиланд и Филиппины. Важной причиной активного участия этих стран в развитии субрегионального сотрудничества оказалось стремление к урегулированию территориальных проблем, имевшихся практически между всеми странами Ассоциации.

Начало *«третьей волны» демократизации в ЮВА* относится к концу 1980-х – началу 1990-х гг., то есть, к периоду окончания блокового противостояния и начала частичной демократизации в странах, относившихся к потерпевшему поражение в «Холодной войне» коммунистическому блоку (Вьетнам, Камбоджа, Лаос), а также в Мьянме. Продолжением процессов демократизации в ЮВА можно считать исторические решения о вхождении этих стран в ASEAN (Вьетнам присоединился в 1995 г., Бирма и Лаос – в 1997 г., Камбоджа – в 1999 г.). В первые десятилетия существования ASEAN одним из фундаментальных принципов сотрудничества между ее странами-членами в политической сфере было невмешательство во внутренние дела, в том числе, касательно вопросов демократии и соблюдения прав человека. Однако, не без давления со стороны стран Запада, прежде всего, США в последние годы вопросы соблюдения прав человека в отдельных странах (главным образом в Мьянме) стали появляться на повестке дня ASEAN. В 2009 г. в рамках Ассоциации была создана Межправительственная комиссия по правам человека, принявшая в ноябре 2012 г. Декларацию ASEAN по правам человека. В адрес Комиссии, правда, звучали критические замечания таких авторитетных международных институтов, как Amnesty International, Human Rights Watch, Верховный Комиссар ООН по правам человека. Они относились как к тексту самой Декларации, ряд положений которой не соответствуют общепринятым представлениям о правах человека, зафиксированным в универсальных международных документах, так и к непрозрачности процесса ее подготовки, в ходе которого не было учтено мнение гражданского общества стран ЮВА.

Индонезия, добившись в 1949 г. независимости от Нидерландов, унаследовала многопартийность и значительную роль законодательных органов власти. Одновременно с провозглашением унитарной республики первый президент страны Сукарно под давлением крупнейших партий согласился на принятие временной Конституции, предусматривавшей превращение Индонезии в парламентскую республику. Полномочия президента существенно сужались, возрастала роль премьер-министра. С учётом этих политических преобразований последовавший вслед за ними семилетний период развития страны получил название «Либеральная демократия», соответствующий *«второй волне» демократизации*. Для него был характерен низкий уровень политической стабильности, обусловленный остротой социально-экономических проблем и конфликтными отношениями между политическими силами. Активная и независимая деятельность парламента вступала в противоречие с интересами исполнительной власти. С середины 1950-х гг. Сукарно склонялся к внедрению социалистических методов управления экономикой и политическому сближению с СССР.

В феврале 1957 г. в условиях очередного политического кризиса президент, заручившись поддержкой военных, фактически отказался от парламентаризма, объявив о переходе к «Направляемой демократии». Президентские полномочия были расширены, роль органов законодательной

власти существенно ограничена. Такие изменения поддерживались компартией, заметно усилившей своё влияние, но вызвали неприятие со стороны "правых" партий и значительной части военной верхушки. Это привело в сентябре 1965 г. к острейшему политическому кризису, кульминацией которого стал военный контрпереворот. Последовал кровавый террор против сторонников компартии. В стране была выстроена жёсткая вертикаль исполнительной власти, ключевую роль в которой играла армия, официально наделённая «социально-политической функцией». Период 1965-1998 гг. получил название «Нового порядка»; страну в это время возглавлял генерал Сухарто. Период 1957-1998 гг. можно считать *«вторым откатом»* демократизации.

«Третья волна» демократизации также оставила свой след в Индонезии. В конце 1990-х – начале 2000-х гг. произошли существенные демократические преобразования. В Конституцию страны были внесены поправки, носившие либерально-демократический характер и получившие позитивный международный резонанс. Международная правозащитная организация Freedom House квалифицировала Индонезию как «свободную страну». Основными итогами реформ стали отход вооружённых сил от политической деятельности, введение реальной многопартийности, усиление роли законодательных органов власти. Конституционные нормы, предусматривающие прямое всенародное избрание президента и ограничивающие его пребывание у власти двумя сроками, были введены в 2001 г. С.Б.Юдойоно стал первым всенародно избранным президентом, дважды победив на выборах 2004 и 2009 гг. В стране официально зарегистрировано более 70 политических партий. В последних парламентских выборах, состоявшихся в апреле 2009 г., приняли участие 44 общенациональные партии, установленный законом порог в 2,5 % голосов преодолели 9 из них.

Малайзия является выборной федеративной конституционной монархией. После провозглашения независимости в 1957 г. начался процесс государственного строительства, сопровождавшийся либерализацией с более широким вовлечением национальных кадров в государственное управление. Малайзия заимствовала у своей бывшей метрополии демократические институты управления, соответствующие знания и управленческий опыт, что способствовало общей демократизации в соответствии с *концепцией «второй волны»*. В стране провозглашена религиозная свобода, а официальной религией является ислам, исповедуемый 60 % населения.

С конца 1940-х до конца 1960-х гг. в Малайзии продолжалась борьба с коммунистическим партизанским движением. Страна проводила антикоммунистическую политику, ориентируясь на Запад и воздерживаясь от связей со странами «восточного блока» (СССР и КНР). Главной причиной такой политики был страх распространения идеологии авторитарного Китая на многочисленную местную китайскую общину (30% населения страны). Опасения такого рода тормозили процессы внутренней демократизации,

способствуя развитию элементов авторитаризма, по крайней мере, по отношению к китайскому меньшинству [5].

Полиэтнический состав населения Малайзии всегда таил в себе угрозу дезинтеграции. После расовых стычек 13 мая 1969 г. начався «откат» процесса политической либерализации: было объявлено чрезвычайное положение, на целый год приостановил работу парламент, была запрещена деятельность политических партий. С тех пор нарушение единства, межэтнической гармонии и внутреннего консенсуса остается угрозой для стабильности страны. Внутренняя политика в связи с этим направлялась на формирование общенациональных ценностей, единство страны, сбалансированное развитие территорий, укрепление демократических институтов. За годы колониальной зависимости малайцы переняли элементы разных культур, развив собственную политическую культуру на основе британского прагматизма и демократических институтов. Конституция Малайзии сочетает в себе идеи западной демократии и принципы обеспечения особых прав коренного населения страны. Последнее представляет собой отклонение от демократических норм, не отвечая интересам основных групп национальных меньшинств.

Пятый премьер-министр страны А. Бадави (2003-2009 гг.) проводил курс демократизации и гласности, усилил борьбу с коррупцией, ослабил давление на оппозицию. Одной из его инициатив было провозглашение концепции «цивилизованного ислама». Благодаря этому, в сегодняшней Малайзии ислам считается генератором цивилизации и культуры, а не только источником религиозного вдохновения, что помогает противостоять экстремистским тенденциям, способствуя демократизации. Наблюдалось некоторое ослабление политики неприятия оппозиционных партий, имевшей место в годы правления предшественника А. Бадави – М.Мохаммада (1981-2003 гг.). В стране фактически перестали применять «Закон о внутренней безопасности», позволявший без суда и следствия расправляться с неугодной для власти оппозицией. Такое проявление «третьей волны» демократизации привело к росту активности и влияния оппозиции, за чем последовало очередное ужесточение политики уже нового премьера Н. Разака (2009 г. – по н.в.).

Мьянма. Имперское прошлое и колониальное господство англичан оставили наследие, во многом предопределившее полувековое правление в стране военных режимов. В 1948 г. страна добилась независимости, после чего начался процесс государственного строительства и политической либерализации, соответствующий «второй волне» демократизации. В 1962 г. к власти в Бирме пришли военные, после чего последующую четверть века все внимание западных политиков и СМИ было приковано к многочисленным случаям нарушения прав человека, сопровождаемая требованиями применить к «военной хунте» жесткие санкции [6].

Острейшей проблемой страны является обеспечение единства. Мьянма – многонациональное государство. Около 70% его населения составляют

бирманцы, более четверти – другие этнические группы, области компактного проживания которых превышают половину территории страны.

Другая проблема заключается в том, что к моменту получения независимости от Великобритании в стране, в отличие от Индии, Малайзии и Сингапура, отсутствовала национальная гражданская политическая элита, способная взять в свои руки управление государством. Вместе с тем за годы ВМВ в Бирме сформировались мощные вооруженные силы, во главе которых стояли молодые, образованные и патриотические офицеры. Армия выступила главным носителем национальной идеи в стране.

Дважды в истории Бирмы армия предотвратила сползание страны к анархии. В первый раз это произошло на рубеже 1950-1960-х гг. Первое правительство Бирмы, стремившееся сочетать буддийские принципы ненасилия с принципами традиционной британской демократии, не смогло справиться с сепаратистскими мятежами на национальных окраинах, экономическим кризисом и разгулом коррупции. Развал страны был предотвращен генералом Не Вином, установившим в 1962 г. жесткий авторитарный режим, конец которому положили народные выступления 1988 г. (начало «третьей волны» демократизации, растянувшейся на 22 года), обозначившие новый рубеж в истории Бирмы. Массовые протесты были спровоцированы политическим угнетением и экономическими бедствиями, порожденными экспериментами на пути к «бирманскому социализму». Оппозиция не сумела выступить организованной силой с конкретной политической программой, в народное антидиктаторское демократическое движение вмешались маргинальные, ломпенские элементы социальных низов, вышедшие из тюрем уголовники занялись грабежами и погромами.

«Новая военная хунта» в 1988 г. сняла остроту проблемы сепаратизма. В 1997-2011 гг. страна управлялась военным Государственным советом мира и развития, главой которого был генерал Тан Шве. Под воздействием западных экономических санкций военный режим встал на путь либерализации. Были осуществлены политические реформы, направленные на его замену на гражданскую форму правления.

В апреле 2008 г. Госсовет провозгласил новую Конституцию Мьянмы. Её основной принцип – «дисциплинированная, процветающая демократия». Четверть депутатских мест в парламенте резервируется за военными. В ноябре 2010 г. были проведены всеобщие парламентские выборы, в которых приняли участие 37 партий. Убедительную победу одержала проправительственная партия (свыше 77% депутатских мест), своих представителей в парламенты разного уровня провели 22 партии, в том числе, оппозиционные.

На свободу вышли политические заключенные, была освобождена Аунг Сан Су Чжи – знаковая фигура оппозиции. Одержав победу на довыборах в Парламент Мьянмы в 2012 г., она возглавила в Палате представителей Комитет по обеспечению верховенства права и общественного спокойствия. Расширена свобода СМИ, распущен Совет по цензуре, впервые за 50 лет выданы лицензии частным газетам, что положило

конец монополии государственных изданий. Отменены запреты на проведение публичных собраний. В ходе первой сессии Парламента в 2011 г. были избраны главы законодательных, исполнительных и судебных структур. Главком Вооруженных сил, министр обороны и другие военачальники занимают подчиненное положение к формально гражданскому руководству и не могут вмешиваться в политическое управление страной.

В сегодняшних геополитических условиях страны ЮВА все больше внимания уделяют углублению сотрудничества в рамках ASEAN, считая, что сильная и успешная региональная Ассоциация является не только экономической необходимостью, но и стратегическим императивом безопасности, залогом успешного демократического развития. Расширение ASEAN в 1990-х гг. за счет полуавторитарных посткоммунистических стран Индокитая способствовало их демократизации.

Либеральная демократия устанавливается тогда, когда рыночная экономика достигает определенного уровня доходов населения. Страны, переходившие к свободному рынку и модернизовавшиеся, начинали демократизироваться лишь тогда, когда достигали среднего достатка (5-10 тыс. долл. в год на душу населения). Такой вывод следует считать наиболее важным и подтвержденным документальными данными [3; 1].

Существует лишь одна достигающая уровня экономического развития передовых стран Запада страна, в которой демократия работает не в полную силу, это – Сингапур, город-государство с «невероятно компетентной правящей элитой». Лидеры многих стран, в том числе, Китая и Украины, пытались изучать и копировать «виртуозные действия» Ли Куан Ю, сумевшего построить процветающее современное государство, за одно поколение превратившего Сингапур из страны «третьего мира» в страну «первого мира» осуществляя полуавторитарное управление. Но и Сингапур сегодня быстро меняется, становясь более открытым демократическим обществом [3; 7].

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. - Москва: - 2003. – 365 с.
2. Баранов Н. Трансформации современной демократии / Н. Баранов – Санкт-Петербург: БГТУ. - 2006. – 215 с.
3. Закария Ф. Постамериканский мир будущего / Ф. Закария. – Москва: «Европа», 2009. – 280 с.
4. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях / В. Меркель, А. Круассан // Полис. – 2002. – №1. – С.6-17.
5. Лоссовський І. Зовнішньополітичні пріоритети Малайзії на фоні безпекової еволюції регіону Південно-Східної Азії / І. Лоссовський // Університет. – 2010. - № 6. – С. 73-91.
6. Иващенко Г. Мьянма: смена вех [Электронный ресурс] / Г. Иващенко // Международная жизнь. – 2014. - №2. – Режим доступа: <http://interaffairs.ru/author.php?n=argp&pg=1017>.
7. Лі Куан Ю. Сингапурська історія: із третього світу в перший / Куан Ю Лі – Мемуари у 2-х томах. – Київ.: Видавництво Олексія Капусти, 2011. – 1238 с.

РЕГІОНАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО В СУЧАСНИХ АМЕРИКАНСЬКО-ІНДОНЕЗІЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ

У статті характеризуються основні напрями співпраці США та Індонезії, умови та проблеми, в яких розвиваються регіональні відносини, форми політичної взаємодії. Розглядаються головні чинники впливу на співробітництво двох держав, систематизуються їхні досягнення та перспективи партнерства на майбутнє.

Ключові слова: американсько-індонезійські відносини, демократія, економіка, проблема безпеки, тероризм.

В статье характеризуются основные направления сотрудничества США и Индонезии, условия и проблемы, в которых развиваются региональные отношения, формы политического взаимодействия. Рассматриваются основные факторы влияния на сотрудничество двух государств, систематизируются их достижения и перспективы партнерства на будущее.

Ключевые слова: американо-индонезийские отношения, демократия, экономика, проблема безопасности, терроризм.

This paper describes the main areas of cooperation between the United States and Indonesia, the conditions and problems under which regional relations and forms of political interaction are developed. The main factors influencing cooperation between the two countries are considered, their achievements and partnership prospects for the future are systematized.

Keywords: US-Indonesian relations, democracy, economy, security problems, terrorism.

Перше десятиліття XXI ст. виявилось знаменним для Індонезії. Протягом цього часу відбулося її перетворення на третю найбільш демократичну країну у світі. Чверть мільярда її громадян одержали змогу користуватися, поряд з економічними і соціальними, громадянськими та політичними правами. Зовнішньополітична лінія президента країни С. Бамбага Юдойоно дозволила Джакарті зміцнити вплив на міжнародній арені, підвищити статус у регіоні і в ісламському світі, вийти на рівень активної дипломатії та конструктивного зміцнення двосторонніх зв'язків з провідними державами світу. Найважливішою з таких є США – мультидержавна у міжнародному просторі.

Міжнародне партнерство між США та Індонезією досліджують такі іноземні вчені, як Б. Вагн [1], Дж. Б. Хасеман, Е. Лачіка [2], Дж. М. Міллер [3]. У своїх працях науковці висвітлюють економічну, військову і торговельну співпрацю між країнами. Значна увага надається освітнім і політичним питанням, основним аспектам вирішення питань оборони в АТР, боротьбі з тероризмом та піратством, а також стратегії розвитку двосторонніх відносин і подальших перспективах регіонального партнерства між США та Індонезією.

Мета статті – встановити значення для США та, особливо, Індонезії регіонального партнерства на сучасному етапі його розвитку.

Принципи, покладені в підґрунтя зовнішньої політики Індонезії, вперше було оприлюднено віце-президентом Центрального комітету Індонезії М. Хаттою 2 вересня 1948 р. Відкинувши пропозиції, висунуті Народним демократичним фронтом Комуністичної партії Індонезії, він сформулював політичну стратегію «золотої середини». У той час перед Індонезією було два шляхи: зближення або з Росією, або зі США. М. Хатта запропонував власний підхід, що полягав у лавіруванні між двома наддержавами. Віце-президент розумів, що укладаючи договір лише з однією з наддержав, слабка Індонезія стане об'єктом посягань з її боку. Країна ж бажала бути суб'єктом світового процесу, мала на меті звільнитися від багаторічного тоталітарного режиму. Її інтернаціональний курс мав слугувати національним інтересам. Такий вектор індонезійської політики підтримали Сполучені Штати, для яких Індонезія з огляду на її вигідне розташування у Малаккській протоці є важливим торговельно-економічним партнером [4].

Починаючи з 2004 р., після обрання Юдойоно президентом острівної держави відносини між двома країнами зрушилися у позитивному напрямі. Було досягнуто успіхи у сфері демократії та громадянського суспільства. Співпраця між США та Індонезією бере свої витoki з 40-х рр. XX ст., коли перша стала антикомуністичним оплотом для другої під час «холодної війни». Відносини успішно розвивалися протягом 1970-х-1980-х рр. Це був період економічного зростання Індонезії. США, сприяючи формуванню децентралізованих органів управління та поліпшенню стану навколишнього середовища, відіграли в ньому не останню роль. Теплі відносини підтримуються й нині, проте жоден формальний договір у сфері безпеки країни не зв'язує [5].

Американсько-індонезійське партнерство можна кваліфікувати як всеосяжне та всебічне. Воно включає співпрацю у різних галузях та напрямках, маючи спільну мету: гарантування безпеки у Тихоокеанському регіоні та розширення спектру співробітництва. Найбільшу увагу приділено глобальним ініціативам з охорони здоров'я, освітньому партнерству, співпраці в галузі науки та техніки, економіки та інвестицій, оборони і безпеки, клімату та енергетики. Про активну економічну співпрацю свідчить американсько-індонезійський комерційний діалог, розпочатий 11 листопада 2011 р. і орієнтований на спрощення процедур торгівлі та покращення комерційних відносин шляхом співпраці з приватним сектором.

Великих обертів набуває співпраця США та Індонезії у галузі освіти. Протягом 2011-2012 рр. число американських віз, виданих індонезійським студентам, зросло на 25%. У вищу освіту інвестується понад 165 млн. доларів, що йдуть на підтримку академічних обмінів, у тому числі, програми Фулбрайта для американських та індонезійських студентів, викладачів, учених [6].

США допомогли створити мережу центрів охорони здоров'я, підготували тисячі акушерок, які врятували багато життів, поліпшивши медичне обслуговування індонезійських матерів та дітей. За їхнього

сприяння було здійснено заходи, спрямовані на зниження рівня дитячої смертності та інфікованості в Індонезії, активізовано дослідження в галузі охорони здоров'я та надано підтримку у використанні інноваційних технологій для підвищення якості діагностики, лікування, зростання попиту на медичні послуги [7].

Пріоритетною сферою співробітництва між двома країнами є економіка та фінанси. За 2009–2011 рр. американський експорт товарів до Індонезії зріс з 5,1 до 7,4 млрд. доларів, імпорт – з 12,9 до 19,1 млрд. Індонезія є найбільшим експортним ринком для Сполучених Штатів, залишаючись одним з найбільш швидко зростаючих ринків у світі. Верхньою категорією експорту є літаки (1,2 млрд. доларів), зерно, насіння, фрукти (у першу чергу, соя) – 866 млн. доларів, машини (860 млн. доларів), тканини (530 млн. доларів). Американський експорт сільськогосподарської продукції до Індонезії 2011 р. склав 2,8 млрд. доларів США. Механізм кредитних гарантій дозволив прискорити роботу з фінансування близько 20 млн. доларів у вигляді позик та розширення доступу до фінансових послуг для більш, ніж 26 тисяч індонезійців [8].

Для впорядкування економічних відносин між США та Індонезією було сформовано чітко визначені важелі взаємодії.

Щорічно представницький департамент США в Індонезії підводить підсумки досягнень острівної держави. К. Гьюм, американський посол в Індонезії відзначив значні політичні та економічні зрушення в ній, починаючи з 2007 р. Економічний потенціал цієї країни щороку зростає на 6%. У політичній сфері прогресивним кроком уперед можна вважати національні вибори на регіональному та муніципальному рівнях 2004 р. та зняття цензури із засобів масової інформації. Зазнали реструктуризації Збройні сили Індонезії: національну поліцію було виведено в окрему ланку правоохоронних органів [9].

Велике значення має підтримка США приватного сектора в підвищенні продовольчої безпеки. Уряд США підтримує виробництво в сільському господарстві, рибальстві, заохочуючи інвестиції у них. Американські програми цільових продовольчих і товарних культур становлять значний інтерес. Вони передбачають використання поліпшених сортів сільськогосподарських культур та впровадження новітніх методів управління інфраструктурою. Фінансування США в галузі сільського господарства за останні роки склало 10 млн. дол. [6].

З метою забезпечення продовольчої безпеки висунуто спільні ініціативи щодо сільськогосподарських досліджень, спрямовані на створення в Індонезії сільськогосподарського центру, який би забезпечував зв'язок з аналогічними структурами в США. Ініціативами передбачено надання 1 млн. доларів талановитим індонезійським студентам для отримання вченого ступеня в галузі сільськогосподарських наук у США. Приділено увагу й підтримці розвитку людських ресурсів Індонезії у харчовій промисловості та сільському господарстві шляхом залучення студентів-стипендіатів до Сполучених Штатів на короткострокові освітні та дослідницькі програми.

США та Індонезія поставили перед собою мету до 2014 р. досягти рівня у 10 млрд доларів у двосторонній торгівлі в сільському та лісовому господарствах, рибальстві [10]. Це мало б сприяти розширенню можливостей працевлаштування в зазначених країнах, особливо, в Індонезії.

Привертає до себе увагу питання оборонної торгівлі. У зв'язку з цим відділ міжнародного кримінального правосуддя США надає правоохоронну допомогу Індонезії, здійснює розвиток компетенцій у боротьбі з транснаціональною організованою злочинністю, забезпечує морську припортову та прикордонну безпеку, консулює з питань конфіскації активів та відмивання грошей. 2012 р. було проведено антитерористичну програму навчання для поліцейських, яку пройшли 545 осіб [11]. Політичне керівництво Індонезії консулюється зі США у питаннях розповсюдження ядерної зброї, мирного використання атомної енергії і роззброєння.

Питанням, що досягло особливої гостроти в Індонезії, є порушення гуманності та моральних принципів у суспільних відносинах. Як стверджує Л.Паско, у війні проти тероризму країни готові співпрацювати. США має розроблену програму боротьби, що включає формування поліцейських груп, військових, юридичну допомогу прокурорам. США і надалі заохочуватимуть до демократичних відносин район Ачех, пропагуючи територіальну цілісність країни. США налаштовані серйозно поставитися до наслідків звірств та насильства у Східному Тиморі 1999 р. До кола важливих питань належить справа немиротлюбного ставлення населення Папуа до американців [12].

Великий інтерес становлять американсько-індонезійські відносини в культурно-релігійній сфері. Влучно охарактеризував схожість американців та індонезійців Дж. Буш під час зустрічі з президентом Індонезії Мегаваті, зазначивши, що національний девіз Індонезії – «Єдність у різноманітності» – дуже схожий на американський – «З багатьох один». Американці захоплюються тим, як індонезійці зберегли єдність, вдало збалансувавши сучасні ідеї з традиціями і релігійною вірою. Вони виражають глибоку повагу до ісламської релігії, все більше американських громадян долучаються до неї. У той же час, для США сумним фактом залишається смерть від руки терориста 14 осіб в одному з готелів Джакарти в липні 2003 р. і найбільший теракт в історії Індонезії у 2002 р., в якому загинуло понад 200 осіб [13].

Звертаючи увагу на проблему порушення людських прав, уряди США та Індонезії провели важливі співбесіди з питань національної безпеки. Обидві держави погодилися на врегулювання регіональних конфліктів в острівній державі. Зустріч відбулася 24-25 квітня 2002 р. і була присвячена з'ясуванню головних проблемних зон тероризму [3].

Вибори президента Б.Обами, який провів частину дитинства в Індонезії, були однією з надій на можливість започаткування ще більш «спорідненого» співробітництва. У 2010 р. відбувся візит американського президента до Індонезії, який двічі відкладався через екологічну катастрофу у Мексиканській затоці. Під час офіційної зустрічі Б. Обама наголосив на

продовженні політичної стратегії президента Дж. Буша в регіоні. Було укладено угоду про партнерство, що охоплює широке коло питань, включаючи обіг інвестицій, забезпечення продовольчої безпеки, науки і технологій, обмін досвідом у галузі освіти, військову співпрацю. Важливим питанням в ній є розв'язання проблеми ісламського екстремізму та прав людини. Американське керівництво стурбоване військовою анархією, нелюдськими умовами життя в'язнів та релігійним гнобленням. Багато аналітиків вважає, що нова програма співпраці США з Індонезією стане проривом американців до мусульманського світу. Виступаючи в Університеті Джакарти американський президент сказав: «Я повернувся додому», – тим самим завоювавши довіру місцевого населення [14].

Важливою подією був візит до Індонезії державного секретаря Г. Клінтона у вересні 2010 р. Під час візиту відбулося перше офіційне засідання Спільної комісії двох держав, на якому було прийнято Всеосяжну угоду про партнерство у вигляді плану з 54 питань. Її було спрямовано на дальший розвиток співпраці в таких сферах, як політика й безпека, економіка, соціально-культурний розвиток, освітній та науково-технічний прогрес. Великого значення мали саме торговельні та інвестиційні домовленості, збільшення відсотка американського експорту до Індонезії та перевищення відповідного показника Китаю. Індонезія є «великим призом» у китайсько-американських перегонах. Утім, маючи досить сильні традиції самостійності, вона не захоче бути розшматованою між двома державами. Як США, так і Китай офіційно висловлюють думку про справедливе розмежування азіатських територій, яке має відбутися без загострення конфліктів.

Дискусійним є питання про ідеологічно-державницький устрій Індонезії. Під час відвідування мечеті Істікляль Б. Обама висловив повагу всьому мусульманському світові, зокрема, Індонезії, як поліетнічній державі, яка згодом зможе трансформуватися в універсальну країну з великою культурною спадщиною [1], бо вона залишилася сильною і єдиною, незважаючи на довгу і не просту історію, в якій були і політичні зміни, і колоніальна експансія.

Підсумовуючи сказане, варто звернути увагу на такі аспекти. По-перше, співробітництво США та Індонезії є логічним продовженням політичного курсу Вашингтона на всій території Азії. По-друге, взаємна користь від їхнього партнерства є очевидною, кожна з них реалізує свої внутрішньополітичні плани за підтримки одна одної. По-третє, важливе місце має обмін досвідом між цивілізаціями, і це є чи не найголовнішим здобутком. Економічне зростання та демократизація Індонезії пов'язані з фінансовою підтримкою американського уряду, який, своєю чергою, посів провідні позиції у стратегічно важливому Південно-Східному азіатському регіоні.

США та Індонезія мають спільну мету підтримувати мир, безпеку і стабільність у регіоні, брати участь у діалозі з питань загроз регіональній безпеці. США схвально оцінюють внесок Індонезії у забезпечення регіональної безпеки, особливо, її провідну роль у сприянні відновлення

демократії у Камбоджі та в посередницькій місії у Південно-Китайському морі.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Vaughn B. Indonesia: Domestic Politics, Strategic Dynamics, and U. S. Interests / Bruce Vaughn. – CRS Report for Congress. Prepared for Members and Committees of Congress, 2011. – 38 p.
2. Haseman, J. B. The U.S.-Indonesia security relationship: the next step / John B. Haseman, Eduardo Lachica. – Published by the United States-Indonesia Society, 2009. – 137 p.
3. Miller John M.: фінішна пряма до затвердження [Електронний ресурс] // Портал про The national coordinator of the US-based East Timor and Indonesia Action Network. – Режим доступу: <http://en.qantara.de/wcsite.php?wc=c=6855> 13.09.2012.
4. Embassy of the Republic of Indonesia Washington DC: фінішна пряма до затвердження [Електронний ресурс] // Портал про Принципи зовнішньої політики Індонезії. – Режим доступу: <http://www.embassyofindonesia.org/>.
5. Indonesia [Електронний ресурс] // U.S. Department of State, November 3, 2010. – Режим доступу: <http://www.state.gov/outofdate/bgn/indonesia/165205.htm>.
6. U.S.-Indonesia Trade and Investment Relationship [Електронний ресурс] // U.S. Department of State, November 18, 2011. – Режим доступу: <http://www.state.gov/tr/pa/prs/ps/2011/11/177383.htm>.
7. Embassy of the Republic of Indonesia Washington DC: фінішна пряма до затвердження [Електронний ресурс] // Портал про Міністерство Індонезії. – Режим доступу: <http://www.embassyofindonesia.org/>.
8. Office of the United State Trade Representative: фінішна пряма до затвердження [Електронний ресурс] // Портал про U.S.-Indonesia Bilateral Trade and Investment. – Режим доступу: <http://www.ustr.gov/countries-regions/southeast-asia-pacific/indonesia>.
9. Embassy of the Republic of Indonesia Washington DC: фінішна пряма до затвердження [Електронний ресурс] // Портал про Заяву Камерон Хьюм і Президента Буша на зустрічі з Юджойно. – Режим доступу: <http://www.embassyofindonesia.org/>.
10. Embassy of the Republic of Indonesia Washington DC: фінішна пряма до затвердження [Електронний ресурс] // Портал про Спільну заяву США та Індонезії у справах безпеки. – Режим доступу: <http://www.embassyofindonesia.org/>.
11. Embassy of the Republic of Indonesia Washington DC: фінішна пряма до затвердження [Електронний ресурс] // Портал про Заяву Лінн Паско. – Режим доступу: <http://www.embassyofindonesia.org/>.
12. Embassy of the Republic of Indonesia Washington DC: фінішна пряма до затвердження [Електронний ресурс] // Портал про Заяву президента Дж. Буша з Мегаваті. – Режим доступу: <http://www.embassyofindonesia.org/>.
13. Embassy of the Republic of Indonesia Washington DC: фінішна пряма до затвердження [Електронний ресурс] // Портал про Заяву Камерон Хьюм. Спільна заява Індонезії та США з питань безпеки. – Режим доступу: <http://www.embassyofindonesia.org/>.
14. Obama's Indonesia Question: фінішна пряма до затвердження [Електронний ресурс] // Портал про Obama's Indonesia Question. – Режим доступу: <http://en.qantara.de/wcsite.php?wc=c=6855> 13.09.2012.

УДК 327.56:620.9(73)045

Слободян Н.В.

ЕНЕРГЕТИЧНИЙ ЧИННИК ЯК ІНСТРУМЕНТ СПІВПРАЦІ ТА КОНКУРЕНЦІЇ РОСІЇ І США НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ

Досліджено значення енергетичного фактору в системі відносин Росія – США. Визначено роль держав регіону Перської затоки в енергетичній політиці Сполучених Штатів та Російської Федерації. Розглянуто зміст енергетичного фактору як

інструменту зовнішньої політики, який одночасно може належати до елементів «жорсткої» та «м'якої сили».

Ключові слова: енергетичний фактор, інструменти зовнішньої політики, «жорстка сила», «м'яка сила», російсько-американська взаємодія, держави Перської затоки.

Изучено значение энергетического фактора в системе отношений России – США. Определена роль государств региона Персидского залива в энергетической политике Соединенных Штатов и Российской Федерации. Рассмотрено содержание энергетического фактора как инструмента внешней политики, который одновременно может выступать как элементом «жесткой», так и «мягкой силы».

Ключевые слова: энергетический фактор, инструменты внешней политики, «жесткая сила», «мягкая сила», российско-американское взаимодействие, государства Персидского залива.

The meaning of the energy factor in the Russia – USA relationship was investigated. The role of the Persian Gulf region's states in the energy policy of the United States and the Russian Federation was defined. The energy factor as a foreign policy tool that simultaneously may belong to the elements of «hard» and «soft power» is considered.

Key words: energy factor, instruments of foreign policy, «hard power» and «soft power», the Russian-American cooperation, the Persian Gulf States .

У сучасних умовах гострого сировинного дефіциту, коли жорстку конкуренцію за доступ до стратегічних покладів копалин продиктовано життєвою необхідністю, – значення енергетичного чинника та роль партнерської взаємодії наддержав у реалізації зовнішньополітичних завдань у сфері забезпечення національних інтересів та гарантування глобальної безпеки невпинно зростають. Система міжнародних відносин переживає актуалізацію глобалізаційних процесів, демонструючи зростання взаємозалежності держав різних континентів та регіонів. На передній план міждержавної взаємодії висувається енергетичний фактор.

Визначення статусу світового лідерства та позиціонування країни в ролі наддержави в реаліях нашого часу ґрунтується переважно на оцінці її військової могутності та наявності високого інтелектуального потенціалу нації, які, своєю чергою, базуються на стабільності національної економічної системи, здатної забезпечити високий рівень життя та достатку громадян, створити «тверду» потужну платформу для утримання сучасної армії та науково-технічного розвитку. Стратегічно визначальним фактором, що гарантує економічну стабільність та визначає темпи поступального прогресивного розвитку будь-якої держави, є енергетичний. На нашу думку, з наукового погляду є актуальним аналіз енергетичного ресурсу на предмет його належності до категорії потужного самостійного фактору «жорсткої сили».

З метою аналізу ролі енергетичного фактору в міждержавній взаємодії Росії та США в зоні Перської затоки автором було досліджено «Енергетичну стратегію Росії на період до 2030 р.» і заяви американських урядовців (Г. Клінтон, Д. Петреус) щодо енергетичної політики США.,

Мета статті – розкрити сутність енергетичного фактору як інструменту взаємодії Росії та США в регіоні Перської затоки під кутом зору його здатності виступати елементом як «жорсткої», так і «м'якої сили».

Енергетична складова глобального партнерства та, водночас, гострої конкуренції Росії й США в басейні Перської затоки розглядається обома наддержавами як пріоритетна сфера захисту власних національних інтересів. Сприятлива кон'юнктура світового ринку нафти, стрімко зростаюча залежність набираючих оберти азійських та потужних європейських економік від енергоресурсів у поєднанні з активною участю російського капіталу в енергоінтеграційних процесах держав Перської затоки дозволяють Кремлю, виступаючи ініціатором потужних трансконтинентальних енергетичних проєктів, значною мірою впливати на визначення умов нафтогазової логістики у світі. Російська Федерація довгий час залишалась чи не єдиним у світі партнером, спроможним вести конструктивний діалог з Іраном, який змушений прислухатися до «дружніх порад» Москви, не маючи вибору ділових контактів в умовах тривалої міжнародної ізоляції.

Зі своєї сторони Сполучені Штати, прагнучи дієво впливати і одноосібно домінувати на світовому ринку енергетичних ресурсів, формують сталу регіональну мережу держав за системою так званих «енергетичних форпостів», повною мірою використовують весь потужний потенціал «жорсткої сили» від військово-політичних важелів тиску до запровадження режиму економічних санкцій. Роль таких форпостів у досліджуваному регіоні Вашингтон відводить Катару, Кувейту, Саудівській Аравії, які є провідниками американських інтересів на Близькому Сході та в мусульманському світі загалом.

Підвищений інтерес США до Перської затоки виглядає набагато зрозумілішим та перспективнішим, коли врахувати довготривалу тенденцію зниження рівня власного видобутку нафти на тлі неухильно зростаючих обсягів її імпорту для задоволення попиту. Сьогодні суть енергетичної складової стратегічної лінії Білого дому в регіоні полягає в нарощуванні частки поставок до Сполучених Штатів дешевшої іракської нафти із збереженням стійкого рівня імпорту сировини з Кувейту, Катару та Саудівської Аравії, яке передбачає стале зростання обсягів видобутку нафти в зоні Затоки загалом.

За таких обставин характер двосторонніх російсько-американських взаємин напряму залежить від раціональної складової енергетичної співпраці держав у субрегіоні Затоки, де практично формується вектор політичних відносин зазначених суб'єктів міжнародної взаємодії на сучасному історичному етапі. Лише спираючись на взаємний потенціал у сфері політичного та економічного впливів, виключно у тісній співпраці Вашингтон і Москва у змозі ефективно реалізувати завдання національних енергетичних стратегій.

У сучасних умовах високотехнологічного розвитку, на тлі постійно зростаючої енергетичної залежності національних економік різке зменшення обсягів або призупинення поставок енергетичних продуктів до

імпортноорієнтованих країн здатне підірвати стабільність держави із середини, зруйнувавши її економічну міць та спровокувавши соціально-політичну кризу (яскравим прикладом є нафтова криза в США 1973 р.). Енергетичний ресурс виступає самостійним чинником, спроможним кардинально впливати на економічну ситуацію та політичний розклад в енергозалежній державі.

Сполучені Штати розглядають сьогодні питання сировинного забезпечення своїх зростаючих енергетичних потреб крізь призму національної безпеки, достеменно переконавшись на власному досвіді економічної кризи 1973 р. у дієвості та впливовості енергетичного фактору на національну та світову економіку. Із середини 1980-х рр. вони ефективно застосовують енергетичний чинник як самостійний фактор «жорсткої сили» у протистоянні політичних систем, запеклому суперництві за світове лідерство та у контексті просування національних інтересів у глобальному вимірі [1].

Іншою формою практичного застосування енергетичного чинника як фактору «жорсткої сили» постає упереджене управління ціноутворенням на світовому ринку енергоносіїв. Суть механізму використання цінових коливань на сировинних торговельних майданчиках задля силового економічного тиску на окремі країни полягає у використанні відмінностей алгоритму впливів підвищення та падіння вартості нафти на політико-економічну стабільність різних суб'єктів міжнародних відносин. За суттєвого зниження цін на енергопродукти природно виграють енергозалежні держави, національні економіки котрих отримують потужний додатковий імпульс до розвитку. У цій ситуації величезні економічні втрати несуть експортноорієнтовані країни, які через брак валютних надходжень від зовнішньої торгівлі вуглеводнями не в змозі виконувати в повному обсязі соціальні зобов'язання та опиняються на краю соціально-економічної кризи та дестабілізації політичної ситуації. У разі зростання цін на енергоресурси відбувається «рокіровка» місцями країн-тріумфаторів та жертв несприятливих обставин. Держави-експортери енергетичної сировини за подібних обставин здобувають додаткові фінансові зиски за значні стратегічні переваги, тоді як держави-імпортери терплять незаплановані збитки, ризикуючи втратити економічний суверенітет.

Саме тому Москва, переконавшись на власному негативному прикладі дев'яностих років минулого століття, в ефективності зовнішніх впливів на економіку країни через цінову політику на світовому сировинному ринку, сьогодні сама активно і успішно використовує енергетичний потенціал як вагомий фактор «жорсткої сили» у зовнішній політиці та у просуванні національних інтересів на міжнародній арені.

Американські політики переконані в тому, що енергетичний фактор є, по суті, політичною зброєю, здатною як сприяти економіко-політичному розвитку окремо взятої країни, так і руйнувати її державність. Слушним у цьому контексті видається висловлювання Д.Петреуса, колишнього директора Центрального розвідувального управління США, котрий виступавши на десятому Ялтинському саміті в 2013 р., заявив, що весь світ

пам'ятає, як 2006 та 2009 р. Росія використовувала газ як політичну зброю проти України [2]. Під час виступу в Джорджтаунському університеті 2012 р. Х.Клінтон заявила, що енергетика – це питання багатства та влади, отже, вона може бути як джерелом конфлікту, так і джерелом співпраці в епоху глобальних змін на ринку енергоресурсів. Х.Клінтон підкреслила, що Сполучені Штати прагнуть взяти на себе провідну роль на енергетичному ринку, щоб усі держави світу отримали рівний доступ до енергоресурсів, повідомивши, що, за її ініціативою, у Державному департаменті створено окремий відділ енергетичної дипломатії, надіслано пораду американським посольствам активніше займатися питаннями енергетичної безпеки, шукати і розбудовувати нові напрямки партнерства [3].

В умовах геополітичних трансформацій енергетичні ресурси виступають одним з інструментів впливу на поведінку держав на міжнародній арені. Енергетичний фактор вносить суттєві зміни в класичне розуміння національної безпеки, яка ще наприкінці ХХ ст. сприймалася переважно крізь категорію військової сили. В умовах поліцентричного світопорядку енергетична гегемонія не обов'язково передбачає процес злиття та поглинання кількох географічних просторів з метою збільшення сукупного потенціалу до масштабів, які б дозволяли претендувати на статус провідного центру сучасного світового порядку. Держава за рахунок свого інтенсивного розвитку, високих економічних показників та багатоаспектного потенціалу (військово-політичного, демографічного, духовного, дипломатичного й ін.), використовуючи доступні важелі енергетичної політики, може розруховувати на роль рушійної сили трансформаційних світових процесів.

Використання енергетичного потенціалу ініціатором жорсткого впливу у боротьбі за глобальне лідерство, дозволяє застосування у рамках вказаного чинника енергетичних потужностей держав, наділених доступом до стратегічних запасів енергетичної сировини, передбачаючи можливість використання як контраргументу з метою мінімізації негативного впливу на економіку країни з потужною енергетичною сферою механізм неринкового ціноутворення та штучно змінювану кон'юнктуру світових енергетичних ринків групою зацікавлених суб'єктів міжнародних відносин.

Енергетичний чинник за певних зовнішньополітичних обставин, що часто-густо носять штучний характер, у залежності від геополітичних умов може рівною мірою використовуватися й як фактор впливу на енергетично потужні держави, у стратегії яких енергетична складова посідає центральне місце, служить засобом тиску на інші суб'єкти міжнародних відносин, й як важіль тиску на країни із сильною енергетичною залежністю, для яких забезпечення національної економіки сировинним ресурсом є питанням національної безпеки. Враховуючи об'єктивне зростання значимості у світовій політичній практиці енергетичного фактора та беручи до уваги багатогранність форм і способів його застосування, автор пропонує розглядати цей чинник як самодостатній елемент «жорсткої сили». Такий підхід дає змогу ретельно вивчити енергетичний ресурс у всіх аспектах та різновидах його використання у зовнішній політиці й у просуванні

національних інтересів держав. Автор вважає за доцільне запропонувати на розгляд вченої спільноти пропозицію щодо виокремлення енергетичного чинника як самостійного фактора «жорсткої сили», який на сьогодні традиційно розглядається науковим світом структурною складовою у контексті економічного потенціалу держави.

Класичним прикладом використання енергетичного чинника в комплексному поєднанні з широким спектром інших елементів економічного тиску в рамках застосування «жорсткої сили» виступає запровадження економічних санкцій щодо Іраку. У даному випадку маємо можливість спостерігати варіації способів застосування енергетичного фактору. Коли падіння економіки цієї арабської країни сягнуло загрозливих масштабів, спровокувавши соціально-економічну кризу, здатну перерости в гуманітарну катастрофу регіонального рівня, США пішли на те, щоб згладити наслідки ситуації. Рішення РБ ООН №712 від 1991 р. і №986 від 1995 р., що дозволяли продаж Багдадом нафти в обмін на задоволення гуманітарних потреб, мали на меті відвернути гуманітарну кризу, позбавивши уряд С. Хусейна морального співчуття світової спільноти та підтримки арабського світу. У такий спосіб США, крім того, намагалися покращити власний зовнішньополітичний імідж, унеможлививши звинувачення в штучному створенні гуманітарної кризи та опосередкованій причетності до фізичних страждань населення і позбавивши керівництво Іраку можливості використовувати результати запровадження санкцій для згуртування іракської нації.

Держави-гегемони активно експлуатують енергетичну проблематику з ідеологічним відтінком з метою отримання внутрішньополітичної підтримки та створення сприятливих настроїв громадськості щодо застосування «м'якої сили». Нерідко практикується насаджування правлячою верхівкою держави-ініціатора силового впливу образу зовнішнього ворога та згуртування населення країни навколо благородної ідеї обстоювання демократії чи боротьби зі злом заради процвітання нації. Сполучені Штати досить часто використовують конфліктні ситуації на ринку енергоносіїв з метою формування негативного сприйняття американським суспільством держав, що, володіючи великими родовищами вуглеводнів, здатні до проявів енергетичних обмежень та блокади США. Тим самим, у свідомості пересічних громадян формується образ зовнішнього ворога в особі держав-експортерів нафти та інших ресурсів як найбільшої потенційної небезпеки і загрози для американської державності.

За аналогічної схемою політичний істеблішмент Російської Федерації вміло насаджує у свідомості суспільства образ противника в особі зовнішніх політичних опонентів та держав-імпортерів, зацікавлених у зниженні закупівельних цін на енергетичну сировину, цілеспрямовано переконуючи населення в намаганнях зовнішніх сил за безцінь скупити національні природні багатства Росії, прирікаючи її населення на злидні. Подібний стан речей в очах росіян несе для нації загрозу дестабілізації соціально-економічної ситуації та політичної кризи, підриваючи основи національної

економіки. Влада отримує карт-бланш від суспільства на будь-які жорсткі дії для захисту національних інтересів і забезпечення благополуччя населення країни.

Зона Перської затоки через унікальну важливість її геополітичного положення та завдяки неаявності стратегічних покладів вуглеводнів неодноразово перетворювалася на арену запеклих міжнародних збройних конфліктів, основною причиною яких ставало прагнення окремих зацікавлених держав закріпити або перерозподілити контроль над найбільшими світовими запасами енергетичних ресурсів. Сьогодні держави басейну Перської затоки в міжнародній системі координат є зоною перетину зовнішньополітичних інтересів Сполучених Штатів та Російської Федерації, об'єктом конкурентного протистояння цих держав.

Росія, переорієнтувавши і чітко усвідомивши стратегічну значимість невідтворюваних ресурсів у геополітичному плані на початку XXI ст., задекларувала у положеннях національної «Енергетичної стратегії» прагнення скоротити розробку сировинних покладів нафти і газу на своїй території, збільшивши розмір їхнього видобутку до обсягів внутрішніх потреб [4]. Майбутню перспективу розвитку національної нафтової галузі Кремль пов'язує з широкомасштабною розвідкою і виконанням повного циклу робіт з видобутку, переробки та транспортування енергетичної сировини в рамках потужних міжнародних проєктів, свідомо віддаючи перевагу активній участі російських компаній у розробці нових родовищ за кордоном. Як найпривабливіший, найвигідніший плацдарм реалізації означених стратегічних цілей Москва розглядає держави Перської затоки, стурбованість яких надмірною «опікою» зі сторони США та намагання зменшити фінансово-економічну та політичну залежність від Вашингтону створюють сприятливий інвестиційний клімат для російського капіталу. Багаті енергетичними ресурсами держави Затоки, попри ефективну співпрацю в нафтосировинній сфері, зацікавлені в розбудові сучасної системи відносин зі США та Росією на взамовигідних засадах, зокрема, у налагодженні міждержавного співробітництва в галузі літакобудування, реалізації спільних проєктів з освоєння космосу, проведенні прикладних наукових досліджень високотехнологічного характеру тощо.

На початку 2000-х рр. енергетичний чинник остаточно вийшов із суто економічного поля, дедалі більше набуваючи ознак фактора політичної ваги. Нафта як ключове, найбільш затребуване енергетичне джерело з розряду вуглеводнів виступає визначальним чинником формування геополітичної конкуренції США і Росії у Перській затоці. Поняття «енергетична зброя», «енергетична дипломатія», «енергетична наддержава» стали невід'ємною частиною міжнародного політичного лексикону. Економіки двох держав залишаються надмірно залежними від енергетичного фактору, посідаючи чільні позиції у споживанні енергоресурсів у світі. Перед Росією і США стоїть завдання, ґрунтовно проаналізувавши енергетичну проблематику, напрацювати дієві пропозиції і практичні рекомендації щодо зниження рівня загроз і викликів, створивши, таким чином, у тісній взаємодії з міжнародним

співтовариством надійну систему глобальної колективної енергетичної безпеки.

Концепція запровадження сучасної цивілізованої системи колективної енергетичної безпеки на планеті вимагає досягнення взаємоприйнятного консенсусу, встановлення розумного балансу інтересів та налагодження рівноправного взаємовигідного співробітництва між країнами-виробниками та споживачами енергоресурсів з урахуванням потреб держав-транзитерів. Незважаючи на перешкоди з боку прибічників нагнітання хвилі «холодної війни», слід очікувати подальшого поглиблення взаємовигідної співпраці Москви і Вашингтону у сфері обміну інтелектуальними «активами», розширення спільної участі держав у розвідці та розробці нових родовищ нафти та газу на території третіх держав. Енергетична взаємозалежність Росії та США у ближньому майбутньому посилюватиметься, обумовлюючи невідворотність визначення прийнятних для сторін загальних правил гри на світовому сировинному ринку.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Багиров А. Т. Российско-американское энергетическое сотрудничество и глобальная энергетическая безопасность / А. Т. Багиров // США – Канада. – 2010, №3. – С. 23–38. 2. Американцы готовы поделиться с Украиной опытом добычи газа [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://vikna.stb.ua/news/2013/9/20/138006/>. 3. Хилари Клинтон: энергетическая безопасность – один из внешнеполитических приоритетов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ipdigital.usembassy.gov/st/russian/article/2012/10/20121019137744.html#axzz2gxN2Ess> 4. Энергетическая стратегия России до 2030 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.energieforum.ru/ru/archiv_novostej/yenergeticheskaja_strategija_rossii_do_2030_goda_767.html.

УДК 323.174(73+5)

Шемет І.А.

ТИХООКЕАНСЬКИЙ РЕГІОНАЛІЗМ ТА ПОЛІТИКА США В АТР (ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ)

У статті розкривається зміст процесів регіоналізації країн АТР на прикладі двох ключових організацій – АТЕС та АСЕАН. Центральну увагу приділено динамічним змінам під час об'єднання регіону. Проведено аналіз можливих сценаріїв участі США у даних процесах, посилення їхніх позицій у регіоні загалом.

Ключові слова: АТР, США, регіоналізація, зовнішня політика, АСЕАН, АТЕС

В статье раскрывается содержание процессов регионализации стран АТР на примере двух ключевых организаций - АТЭС и АСЕАН. Центральное внимание уделяется динамическим изменениям в ходе объединения региона. Проведен анализ возможных сценариев участия США в данных процессах, усиления их позиций в регионе в целом.

Ключевые слова: АТР, США, регионализация, внешняя политика, АСЕАН, АТЭС

The article covers the principal aspects regarding the process of Asia-Pacific countries regionalization. The dynamic trends are being demonstrated via examine of two key APR organizations - APEC and ASEAN. The priority attention is focused at the motion changes in the

path to unite the region. The abstract includes the analysis of possible scenarios for the United States participation within abovementioned processes and the probability of country's positions strengthening actually at the region.

Keywords: Asia Pacific, USA, regionalization, foreign policy, ASEAN, APEC

Відповідно до нової стратегії зовнішньої політики адміністрації чинного президента Б.Обами США проголошують себе тихоокеанською державою. Головний акцент Білого дому в зовнішньополітичній діяльності наразі зроблено саме на Азійсько-тихоокеанський регіон. З огляду на це чільне місце для наукового дискурсу набувають процеси регіоналізації країн басейну Тихого океану й їхній вплив на реалізацію національних інтересів США. Висвітлення проблеми співвідношення національної стратегії США і процесу регіоналізації АТР є предметом даного дослідження. Мета публікації – розкрити специфіку ЗП США у контексті регіоналізації країн Азійсько-тихоокеанського регіону.

Витоки ідеї об'єднання тихоокеанських держав сягають 50-х рр. XX ст. Попри суттєві зміни у розстановці сил та еволюції політичних стратегій у світі вони не втратили актуальності й у наш час. В АТР існує довготривала стійка тенденція до регіоналізму, що мірою трансформацій міжнародного середовища, вірогідно, поглиблюватиметься [1].

Під регіоналізацією слід розуміти процес формування економічних зв'язків у регіоні на основі географічної близькості держав, а під регіоналізмом – формування економічних співтовариств за участі сусідніх або суміжних спільними кордонами держав за допомогою торговельних угод преференційного типу. Деякі аналітики під міжнародним регіоналізмом розуміють зростання взаємозалежності країн і вихід інтересів національних суб'єктів за їхні кордони в межах локальних рамок [2, с. 267]. Регіоналізацію спрямовано, головним чином, на зростання обсягів торгівлі в межах регіону.

Представники наукової еліти Республіки Корея, а також фахівці з політичних наук з країн «третього світу» приділяють питанням регіоналізації більше уваги, ніж західні вчені. Йдеться, зокрема, про проблему взаємозв'язку глобалізації і регіоналізму. Чва і Кім вважає, що регіоналізм і глобалізація є «двома рушійними силами світової економіки». За його словами, при цьому відбувається посилення регіоналізму як відповідь на домінування США в процесах економічної глобалізації на сучасному етапі її розвитку [1, с. 126].

Прийнято виділяти два основні типи міжнародної регіоналізації. Перший пов'язаний з появою й активним підвищенням ролі регіональних держав і, як наслідок, з їхнім прагненням використати периферійне середовище у своїх інтересах, тобто, побудувати шляхом угод або неформальних практик такі стосунки з менш впливовими локальними державами, союз з якими задовольняв би вимогам політичної та економічної стратегії лідера. Другий тип регіоналізації у рамках цієї типології припускає виникнення регіональних інтеграційних угруповань, що в разі успішної реалізації створюють певний відособлений замкнений економічний простір,

вагомий у масштабі загальносвітової економіки [2, с. 54]. За своїм змістом Асоціація країн Південно-Східної Азії належить до регіоналізації другого типу, бо в ширшому сенсі організація виходить за рамки виключно економічних аспектів.

Глобалізація світової економіки частково перебуває в опозиції до регіоналізму або навіть протистоїть йому. Регіоналізм означає взаємозалежність країн і вихід інтересів господарських суб'єктів за національні кордони, проте обмежує сферу дії цих тенденцій регіональними рамками. Він існує як один зі шляхів регіонального розвитку, як свідомо сформульована мета [3, с. 82].

Для країн АТР невласливе протиставлення глобалізації процесам регіоналізації. На думку Ш. Оману, для них регіоналізація зовсім не суперечить глобалізації, бо в їхньому регіоні ці два процеси розвиваються паралельно, взаємодіють, зміцнюючи один одного [1, с. 115]. На наш погляд, це пояснюється двома причинами. По-перше, країни АТР тривалий час активно беруть участь в обох процесах одночасно. На практиці провести чітку межу між елементами глобалізації і регіоналізації в їхньому випадку однозначно не можна. До якого саме з процесів, наприклад, має бути віднесено проголошений АСЕАН у червні 1999 р. комплекс заходів у напрямку лібералізації і уніфікації інвестиційних режимів країн субрегіону з метою створення Єдиної інвестиційної зони АСЕАН? З одного боку, ставиться питання про формування країнами субрегіону узгодженої економічної політики в одній з найбільш суттєвих сфер – інвестиційній. Це можна вважати очевидним проявом регіоналізації. З іншого, прагнення шляхом об'єднання і узгодження позицій прискорити включення до світових інвестиційних потоків для спільної боротьби за ринки у глобальному масштабі є шляхом до глобалізації.

По-друге, процес регіоналізації в АТР має особливий, унікальний бекграунд. На ранніх етапах об'єднання країни субрегіону не ставили за мету відособлення від решти світу шляхом створення інтеграційного угруповання закритого типу, формування такої собі «фортеці АТР». Так само, як і створена ними субрегіональна економічна організація АСЕАН ніколи не дотримувалася концепції «дискримінуючого» регіоналізму, характерної для латиноамериканських інтеграційних утворень і Північно-Американської зони вільної торгівлі (НАФТА) [3, с. 130].

Посилаючись на Х. Макіндера і А. Мехена, Фрост виявляє в азійському регіоналізмі геополітичний підтекст, зумовлений самою постановкою питання про поділ Східної Азії на прибережну і континентальну, про їхню різну природу і роль в еволюції регіональної інтеграції, про перевагу однієї над іншою. На його думку, антитеза суші і моря, протистояння сухопутних і морських держав – типовий мотив класичної геополітики з її увагою до джерел і факторів могутності в умовах конкурентного і анархічного міжнародного середовища [4, с. 29]. Для ілюстрації напрямів Східно-Азійської інтеграції Фрост наводить цікаві метафори. Регіоналізація уявляється йому павутинням з нерівномірною щільністю ниток. У

прибережній зоні вона максимальна. Фізичною основою для такого порівняння служать знімки нічної Східної Азії з космосу, на яких вона постає вкрита транспортними магістралями, ілюмінацією міст і найбільших портів. На цьому барвистому полотні сяють тільки дві «чорні дірки»: М'янма і КНДР [4, с. 22].

Східно-Азійський регіоналізм асоціюється у Фроста із системою концентричних кіл. Внутрішнє коло утворює первісна п'ятірка АСЕАН (Індонезія, Малайзія, Філіппіни, Сінгапур, Таїланд), друге коло – АСЕАН «у форматі десяти» (крім перерахованих, ще Бруней, Камбоджа, Лаос, М'янма і В'єтнам), третє коло – «АСЕАН+3» (Китай, Південна Корея, Японія). Під зовнішнім колом Фрост розуміє консультативну систему Східно-Азійського саміту, метою якого є підготовка до створення Східно-Азійської спільноти у складі АСЕАН+3, а також Австралії, Індії та Нової Зеландії [4, с. 132-142].

Регіоналізм, характерний для АТР, можна назвати відкритим. Термін «відкритий регіоналізм» введено до наукового обігу Драйздейлом і Гарно. Він трактується як процес інтеграції кількох країн без тих чи інших обмежень або дискримінацій щодо країн, що не беруть участі в об'єднанні. Для відкритого регіоналізму властиві дві складові: визнання ринкових сил як основних у розвитку торгового та інвестиційного обміну між учасниками інтеграційного процесу, а також закріплення за державами-ініціаторами цього процесу ролі максимально стимулюючого чинника. Це положення є практичною основою субрегіонального інтеграційного процесу в АТР, його розвиток у перспективі пов'язується з безумовним наданням країнам, що не входять до АСЕАН, режиму найбільшого сприяння. Щоправда, в АСЕАН нерідко висловлюються сумніви відносно доцільності дотримання концепції «відкритого» регіоналізму, відзначається його суперечність і умовність. Однак, ця концепція представляє собою для країн субрегіону, передусім, практичний інтерес. Вони інтегруються, головним чином, з певним сегментом світової господарської системи – Азійсько-Тихоокеанською економічною системою (ЕС АТР), що формується під егідою досить аморфної міжнародної організації – Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС) [3].

Друга теза, що випливає з аналізу Фроста, стосується провідної ролі АСЕАН у Східно-Азійській міжнародній політиці. Вона цікава своїм обґрунтуванням: «АСЕАН правильніше називати угрупованням, ніж стрункою політичною організацією. Порівняно з Китаєм, Японією або Індією, АСЕАН надзвичайно слабка, але саме слабкість робить її найменш небезпечною для національних інтересів основних дійових осіб Східно-Азійської сцени, й тому в них заслуговує на найбільшу довіру» [4, с. 3].

Ключова роль АСЕАН може пояснюватися тим, що її ідеологія підпорядкована побудові спільноти, а не жорсткої формалізованої організації. Історія АСЕАН пов'язана маневруванням між найпотужнішими державами у 1960-1970-х рр. Вона включає й особливу етику узгодження позицій, так званий «шлях АСЕАН» (ASEAN Way), що ставить цінність консенсусу вище процедурних вимог (голосування). Такий підхід

найбільшою мірою відображає глибинні цілі Східно-Азійської інтеграції як особливого політико-історичного типу інтеграційних практик [4, с. 117].

Східна Азія реалізує експеримент, набагато ризикованіший і менш прогнозований, ніж той, який здійснювали західноєвропейські країни. У Європі найсильніші держави об'єдналися, намагаючись зберегти контроль над ситуацією в найближчому геополітичному оточенні. В Азії з аналогічною метою спочатку згуртувалися малі та середні країни. Сьогодні з ними готові співпрацювати ключові гравці регіону: Японія, Китай, Індія. АТЕС досі має характер форуму, переважно політичного, лише останнім часом у ній поступово починають формуватися перші загальні уявлення про те, на яких принципах, вірогідно, функціонуватиме у перспективі організація як певна інтеграційна «симбіотична одиниця» [3, с. 82].

Саме в АТЕС, де за активної участі АСЕАН активно обговорювалася концепція «відкритого» регіоналізму, пропонувалися різні трактування цього терміну, від вузьких до розгорнутих, що містять, наприклад, такі критерії, як відкрите членство для всіх країн, право будь-якої країни-учасниці самостійно надавати контактний режим будь-якому партнеру поза організацією, проводити вибірково лібералізацію свого торгового режиму та інше [5, с. 150].

Життєздатність концепції відкритого регіоналізму інколи ставлять під сумнів, звертаючи увагу на те, що він не служить належним чином інтересам країн, що інтегруються. На думку Ямазава, слабкий регіоналізм, що не проводить політику дискримінації щодо аутсайдерів, не в змозі активізувати регіональні економіки [6, с. 45]. Втім, успішна практика кількох десятиліть наздоганяючого розвитку ключових країн регіону на тлі бурхливого розвитку економічних стосунків між ними не підтверджує подібних побоювань.

Принцип «відкритого» регіоналізму, прийнятий у 1996 р., дозволив зв'язати субрегіональні торгові блоки, прискорити завершення лібералізації торгівлі, поширивши її переваги на інші країни АТЕС.

Форум АТЕС виявився, з одного боку, відображенням процесу глобалізації у регіоні, з іншого, – втіленням ідеї Тихоокеанського регіоналізму, реалізованого США за активної підтримки їхніх союзників – Японії, Австралії. Засновники форуму АТЕС вбачали в проекті інструмент для протидії «фортеці Європи», яка активно укріплювала свої позиції до моменту створення спільного ринку для «непівнічноамериканських країн», що стало спробою захисту від можливого посилення протекціонізму в Північній Америці. [7, с. 113]

Як пише П. Смірнов, відкритий регіоналізм трактується по-різному: від необумовленого поширення результатів лібералізації на треті країни на основі режиму найбільшого сприяння до обумовленого зустрічними аналогічними і рівноцінними кроками. Існують припущення, що кожен член АТЕС, проводячи лібералізацію, сам може вирішувати, чи поширювати її результати на треті сторони і, якщо так, то яким чином: односторонньо і невзаємно, на взаємній, збалансованій основі, чи ні; через укладання угод про

зону вільної торгівлі або тільки на країни, що розвиваються, відповідно до норм СОТ.

На противагу «відкритому» регіоналізмові існує регіоналізм закритий. Він, навпаки, протидіє глобалізації, спрямований на захист виключно окремо взятого регіону від негативних наслідків глобалізації й являє собою обширну у регіональних межах політику з ідеологією опори лише на власні сили. Прикладом закритого регіоналізму може служити діяльність колишньої Ради економічної взаємодопомоги. Можливо, що саме стратегія закритого регіоналізму стала, поряд з іншими відомими чинниками і обставинами, причиною краху світової соціалістичної системи, що виявилася нездатною адаптуватися до зростаючої світової взаємозалежності. Методологія закритого регіоналізму, по суті, є методологією протекціонізму.

На відміну від європейського відкритого регіоналізму, у межах АТР відсутня міждержавна структура типу ЄС. Політико-інституційний вакуум стимулює пошук альтернативних варіантів і напрямів для розвитку азіатського регіоналізму. Потужний поштовх для цього пошуку було зроблено на Куала-Лумпурському саміті форуму АТЕС (листопад 1998 р.), на якому всі країни-учасниці визнали необхідність проведення синхронізованої стратегії зростання через співпрацю. Найближчі цілі такої співпраці полягали у подоланні наслідків азіатської фінансової кризи та недопущенні її повторення.

При розгляді сценаріїв поглиблення регіональної інтеграції азіатські держави виявляють, швидше, врівноваженість і обережність, ніж нестримність та ініціативу. У концепціях азіатського регіоналізму кінця 1990-х рр. під впливом азіатської фінансової кризи простежуються три підходи до проблеми. Перший розглядає загальноазійську фінансово-економічну інтеграцію як альтернативу американському і західноєвропейському домінуванню на ринках Азії та світу. Перехід низки країн Євросоюзу на єдину валюту, що закінчився фінансовим крахом, та надмірна, як вважає багато хто в АСЕАН, залежність азіатських економік від американського долара, – підштовхнули прибічників «азіатизації Азії», в основному, з країн АТР, до розробки різних концепцій створення єдиної азіатської валюти і єдиного азіатського ринку [3, с. 85].

Сьогодні азіатський регіоналізм на практиці стикається з двома дилемами. По-перше, як краще поєднати інтеграційні внутрішньорегіональні зв'язки з традиційним для регіону життєво важливим співробітництвом із США. По-друге, як узгодити самоідентифікацію азіатських націй з визнанням ключової ролі Японії у розвитку азіатського регіоналізму. У середньостроковій і довгостроковій перспективі азіатський регіоналізм, вочевидь, розвиватиметься за чотирма основними напрямками, у чотирьох варіантах або вимірах [3, с. 24].

Перший з них – це розвиток і інституалізація АТЕС. Ключовим тут постає питання: чи зможе АТЕС узяти на себе роль міжнародного регіонального інституту, здатного наблизити інтеграцію регіону до азіатського варіанту Євросоюзу, і якщо так, то коли.

Другий напрям – розвиток інтеграції у рамках вже існуючих субрегіональних об'єднань АСЕАН і Австралійсько-Новозеландського економічного союзу. Головна дилема для АСЕАН полягає в тому, чи зможе це об'єднання самостійно, без виокремлення жодної з країн як лідера стати єдиною субрегіональною економікою [3, с. 65].

Вже до 2000 р. було досягнуто прогресу у фінансовій співпраці Східної Азії, коли країнами АПТ було погоджено Чіангмайську ініціативу. Стала вимальовуватися перспектива створення загальної зони вільної торгівлі Східної Азії, хоча для цього Пекін і Токіо повинні були вирішити свої історичні суперечності. Поява АПТ є віддзеркаленням геополітичних тенденцій розвитку регіону. Для країн АСЕАН важливо втягнути Китай у діалог щодо безпеки через економічне співробітництво, паралельно із цим підтримуючи високий рівень фінансово-економічної співпраці з Японією [2, с. 105].

Роль АПТ як провідного інституту регіоналізму Східної Азії заперечується Японією, яка виступає за більш відкритий характер інтеграції, тоді як Китай віддає перевагу закритій моделі. Створення саміту Східної Азії як конкуруючої моделі регіоналізму призвело до певного уповільнення динаміки розвитку АПТ протягом наступних трьох років. Проте, вже у 2009 р. на тлі світової економічної кризи країни Східної Азії досягли згоди щодо створення найбільшого у світі регіонального валютного фонду зі статутним капіталом у \$120 млрд. для надання екстреної фінансової допомоги країнам регіону без звернення до МВФ. Китай, Японія і РК внесли до фонду 80% від загального обсягу коштів, саме вони відіграють головну роль у новій фінансовій монополії Східної Азії [2, с. 132].

Процес зростання регіоналізму в АТР носить послідовний характер, протягом останніх років він поглиблюється. Характерною його рисою є те, що він розвивається відносно незалежно від США, хоч США і є ключовою ланкою в його піднесенні. Такого роду дихотомія спричиняє двояку реакцію на прагнення США укріпити їхні позиції у системі внутрішньо-регіональних зв'язків [1]. З одного боку, США меншою мірою, ніж решта тихоокеанських держав, залучені до інтеграційних процесів. Протягом останніх років вони не були зорієнтовані переважно на АТР, залишаючись державою з глобальним характером зовнішньополітичної діяльності. Тому вони вимушені вести активну політику на багатьох регіональних напрямках паралельно.

З іншого боку, певне послаблення порівняно з повоєнним періодом домінування США в АТР до теперішнього часу може розцінюватися як короткострокова ситуація. У майбутньому позиції США як лідера і як основної спрямовувальної сили в АТР посилюватимуться. Це обумовлено тим, що провідна роль США в ряді економічних, військових і політичних аспектів залишається, як і раніше, недосяжна для решти учасників [1].

До теперішнього часу очевидною стала неминучість об'єднання тихоокеанських держав у тій або іншій формі інтеграційного механізму; питання про можливість такого роду об'єднання вже не дискутуються в США ані на урядовому, ані на академічному рівнях. Разом з тим, очевидним стало

й те, що інтеграційний процес у короткостроковій перспективі може обмежитися тільки економічними проектами.

У питанні про участь США в тихоокеанській інтеграції завжди буде присутньою група негативно діючих чинників. Будь-яке зростання ваги США в інтегрованій системі зв'язків на Тихому океані ослабить здатність вільного маневрування країн регіону, ускладнивши взаємодію з іншою інтегрованою системою в особі Західної Європи. У найближчі десятиліття позитивні наслідки присутності США в АТР, як і нині, переважатимуть негативні.

На даний момент у самих США на різних рівнях відзначається певний спад «тихоокеанського буму» та ейфорії з приводу створення «тихоокеанського співтовариства», що мали місце в середині 1980-х рр. Вони поступаються місцем спокійнішим, зваженішим підходам, супроводжуваним падінням інтересу до цих проектів з боку політичної еліти. Підхід, сформований до сучасного моменту, став результатом дії ряду довгострокових чинників, у зв'язку із цим його також можна характеризувати як довготривалий [1].

Позицію США визначають, з одного боку, невідкинтий остаточно ідеальний варіант створення в АТР підконтрольної організації, з наступним перетворенням її на одну з основних форм реалізації стратегії на тихоокеанському напрямі, з іншого, – труднощі реалізації цієї ідеї на практиці. У США не можуть не розуміти, що труднощі можна подолати лише до певної міри, у зв'язку з чим реалізація американського варіанту буде обмеженою.

У зв'язку з невисокими можливостями використання у своїх інтересах існуючих в АТР регіональних інститутів від США ймовірно чекати коригування як окремих теоретичних положень концепції тихоокеанського економічного співробітництва, так і практичної лінії з її здійснення. Реальним видається пошук американською зовнішньополітичною елітою нових форм організації регіональної співпраці. Їх метою може стати не лише зміцнення американських позицій як тихоокеанської держави в економічному плані, не лише зміцнення власних національних інтересів, а й спільних з АТР проектів у рамках союзницьких зв'язків держав з ринковою економікою на противагу участі в регіональних процесах недемократичних країн.

Багато дослідників вважає, що регіоналізація – це головна рушійна сила співпраці у Східній Азії. На думку У. Маттілі, роль держав-лідерів у розвитку нового регіоналізму, швидше, вторинна. Вони включаються до процесу, коли в них не залишається іншого вибору, крім адекватного реагування на посилення попиту на розвиток регіональної інтеграції з боку бізнес-еліт [8, с. 49]. Під час регіоналізації роль неурядових акторів значно зростає, проте вони не стають автономними від урядів. Держави відіграють важливу роль у створенні умов, і це дозволяє їм реалізовувати свої інтереси. Вони, зокрема, вживають заходів для забезпечення вільного пересування людей, товарів, послуг. Для цього підписуються міждержавні угоди, знижуються тарифи, розвивається транспортна інфраструктура тощо.

Досягнення учасниками спільного бачення щодо напрямів розвитку стає ключовим чинником для успіхів регіонального проекту інтеграції,

підтверджує регіональну згуртованість. Її наявність дозволяє регіону грати визначальну роль у взаємовідносинах між державами, що входять до нього, та рештою світу, а також бути базою для координації політики всередині самого регіону [5, с. 25]. Ідентичність регіону існує у свідомості людей, а її джерела шукають у культурній близькості, що формується загальною історією, релігією, мовою і т.д. У суспільстві мають бути присутніми історичні і сучасні символи, які поділяє населення країн регіону, надання процесам зближення безперервного характеру забезпечується через їхнє повторення і стандартизацію в рамках регіональних організацій. Утім, регіональна ідентичність може складатись і за принципом спільної опозиції «іншому» або «чужому».

Засадничим для більшості регіональних МПО став вироблений АСЕАН набір інституціональних норм, що дістав назву «Шлях АСЕАН» (The ASEAN Way). А. Ачара охарактеризував його як процес регіональних взаємодій і співпраці, заснований на поступовості, неформальності, консенсусі, особистих політичних зв'язках, неконфронтаційній манері ведення переговорів [6, с. 13].

Отже, головну характерну рису АСЕАН, що зумовлює успішне просування регіоналізму, складає заснований на консенсусі механізм ухвалення рішень, який у критичних ситуаціях віддає пріоритет колективним інтересам над індивідуальними інтересами держав-членів. У таких умовах посилення позицій США розглядається, з одного боку, як необхідне, партнерське, прагматичне, з іншого, – як конкурентне. В їхньому намаганні стати лідером в інтеграції регіону Сполучені Штати в подальшому можуть зіткнутись з певним спротивом. Водночас, регіональний інтеграційний процес не здійснюватиметься країнами АТР без участі американського партнера.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Соловьева А. А. США и перспективы Тихоокеанского регионализма / А.А.Соловьева // Проблемы Дальнего Востока. – 1990. – №3. – С. 26-31.
2. Acharya A. Culture, Security, Multilateralism: The “ASEAN Way” and Regional Order / A. Acharya // K. Krause (eds.) Culture and Security: Multiculturalism, Arms Control and Security 5. Building. – London: 1999. – P. 55-84.
3. Воскресенский А.Д. Восток/Запад: Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений / А.Д. Воскресенский // М.: 2002. – 267 С.
4. Севастьянов С.В. Институты азиатско-тихоокеанского и восточноазиатского регионализма: динамика развития, проблемы и интересы участников / С.В. Севастьянов // Россия и АТР. – 2008. – № 3. – С. 112-122.
5. Bhagwati J. Termites in the Trading System: How Preferential Trade Agreements are Undermining Multilateral Free Trade / J. Bhagwati // The American Economist. – 2008. – №2 (52). – P. 87-98.
6. Hurrell A. Explaining the Resurgence of Regionalism in World Politics / A. Hurrell // Review of International Studies. – 1995. – № 4 (21). – P. 331-358.
7. Vayrynen R. Regionalism: Old and New / R. Vayrynen // International Studies Review. – 2003. – №1 (5). – P. 25-51.
8. Held D. Global Transformations / D. Held // Stanford Univ. Press. – 1999. – 624 P.
9. Kivimaki T. Power, Interest of Culture – is There a Paradigm That Explains ASEANs Political Role Best? / T. Kivimaki // The Pacific Review. – 2008 – № 4 (21).
10. Lincoln E. East Asian Economic Regionalism / E. Lincoln // Washington: The Brookings Institution. – 2004. – 176 P.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Аулін Олександр Анатолійович – кандидат філософських наук, віце-президент з міжнародних питань ВГО «Український центр ісламознавства».

Білоконь Олександр Сергійович – аспірант Дипломатичної академії України при МЗС України.

Богданович Іван Іванович – кандидат економічних наук, доцент, заступник директора з науково-організаційної роботи та загальних питань ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Будкін Віктор Сергійович – доктор економічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Бульвінський Андрій Григорович – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Васильєв Олександр Аркадійович – доктор технічних наук, головний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Васильєва Марія Олександрівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при МЗС України.

Ветринський Ігор Михайлович – кандидат політичних наук, науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Власова Альона Юрївна – аспірантка ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Врадій Олексій Сергійович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Головатий Микола Федорович – доктор політичних наук, професор, проректор з наукової і виховної роботи Міжрегіональної академії управління персоналом.

Губань Радим Васильович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правознавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Добровольська Ангеліна Борисівна – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Зеленько Галина Іванівна – доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.

Клименко Олена Анатоліївна – кандидат політичних наук, доцент, старший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Княздівська Катерина Олексіївна – кандидат політичних наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Київська гуманітарна академія».

Кудряченко Андрій Іванович – доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, директор ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Лакішик Дмитро Михайлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Лоссоський Ігор Євгенович – кандидат фізико-математичних наук, Посол з особливих доручень Міністерства закордонних справ України.

Метельова Тетяна Олександрівна – кандидат філософських наук, доцент, заступник директора з наукової роботи ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Миклашук Ігор Миколайович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Нечитайло Анастасія Анатоліївна – аспірантка Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України.

Некрасова Валерія Валеріївна – аспірантка ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Опанасюк Валентина Володимирівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії, політології та інноваційних соціальних технологій Сумського державного університету.

Перга Тетяна Юріївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Підберезних Інна Євгенівна – кандидат історичних наук, доцент Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Піляєв Ігор Славович – доктор політичних наук, доцент, професор кафедри міжнародних відносин та міжнародної інформації Українсько-арабського інституту міжнародних відносин та лінгвістики ім. Аверроеса МАУП.

Розумюк Володимир Михайлович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Рудяков Павло Миколайович – доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Сегеда Сергій Павлович – доктор історичних наук, доцент, начальник науково-дослідного відділу проблем військової освіти та науки центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України.

Сергіичук Іраїда Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету.

Скаленко Олексій Карпович – кандидат технічних наук, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Слободян Наталія Володимирівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник науково-дослідного відділу проблем військового та міжнародного гуманітарного права Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сльозко Олена Олександрівна – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Солошенко Вікторія Віталіївна – кандидат історичних наук, доцент, учений секретар ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Стельмах Вікторія Олександрівна – молодший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Степанов Валерій Анатолійович – кандидат історичних наук, Надзвичайний і Повноважний Посол України.

Ткаченко Ігор Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Толстов Сергій Валеріанович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу трансатлантичних досліджень ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Трима Катерина Андріївна – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин Маріупольського державного університету.

Філіпенко Євгенія Іллівна – аспірантка Дипломатичної академії України при МЗС України.

Фомін Сергій Сергійович – кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Фошан Ярослав Ігорович – кандидат історичних наук, науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Фрольцов Владислав Валерійович – кандидат історичних наук, доцент Білоруського державного університету.

Харченко Іван Іванович – кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії та психології Бердянського університету менеджменту і бізнесу.

Циватий Вячеслав Григорович – кандидат історичних наук, доцент, Заслужений працівник освіти України, Перший проректор з науково-педагогічної та навчальної роботи Дипломатичної академії України при МЗС України

Чекаленко Людмила Дмитрівна – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри регіональних систем та європейської інтеграції Дипломатичної академії України при МЗС України.

Черніцько Ігор Павлович – молодший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Щебет Ірина Анатоліївна – аспірантка ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Шморгун Олександр Олександрович – кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Юрчак Марія Богданівна – аспірантка кафедри нової та новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Юшина Олена Анатоліївна – викладач соціально-гуманітарних дисциплін Донецького гірничо-економічного технікуму.

Ялі Максим Харлампійович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

«ТРЕТЯ ХВИЛЯ» ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ НА ТЕРЕНАХ ЄВРАЗІЇ: ДОСВІД НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ

Збірник наукових праць

Керівник авторського колективу:
доктор філологічних наук, професор Рудяков П.М.

Відповідальний редактор, упорядник:
кандидат філософських наук, доцент Метельова Т.О.

Наукові редактори:
Держалюк М.С., Піляєв І.С., Бульвінський А.Г., Стельмах В.О.

Оригінал-макет підготовлено
в Державній установі «Інститут всесвітньої історії НАН України»
01001, Київ-01, вул. М. Грушевського, 4.

Підписано до друку 20.10.2015 Папір офсет.
Формат 60х84 1/16. Гарнітура «Таймс».
Обл.-вид. арк. 19,5 Умовн. друк. арк.: 19,7.
Наклад 100 прим.

Видавець ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Віддруковано в друкарні «Видавництво «Фенікс»
Св-во суб'єкта видавничої справи ДК № 271 від 07.12.2000 р.
03067, М. Київ, вул. Шутова, 136
www.fenixprint.kiev.ua